Румен
Аврамов

КОМУНАЛНИЯТ КАПИТАЛИЗЪМ

III

Из българското стопанско минало

Румен Аврамов

Комуналният капитализъм

III

Фондация „Българска наука и култура“

Център за либерални стратегии

РУМЕН АВРАМОВ

КОМУНАЛНИЯТ КАПИТАЛИЗЪМ

Из българското стопанско минало

III

Ценности и интелектуална среда

Дългата перспектива:
философия на българската
стопанска история

София, 2007

На корицата: Кирил Прашков,
из серията „Отговорна живопис“, 2006

© Румен Аврамов, автор, 2007
© Кирил Прашков, художник, 2007

ISBN 978-954-90758-9-2 (ФБНК)
ISBN 978-954-9671-09-4 (ЦЛС)

КРАТКО СЪДЪРЖАНИЕ

Том I

- Встъпителни бележки
  - Кратък пътеводител из „Комуналният капитализъм“

Българското стопанско минало – размерност и едри щрихи

Капитализъм без капитал

- Капитализъм без капитал
- Сизиф I – вътрешният контур
- Сизиф II – външният контур
- Прагът на кризите

Допирът с външния свят

- Кредитори и длъжник
- Икономическата условност – механика, хора, култура

Том II

Движението на парите

- Духът на икономическите институции
- Българска народна банка
- Банките на кооперативния свят
- Откъм частните банки
- Икономика на длъжниците

Том III

Ценности и интелектуална среда

- Една стопанска субкултура: българският кооперативизъм
- Плащът на корупцията
- Икономическата политика и икономическото познание

Дългата перспектива: философия на българското стопанско развитие

Приложения (т. I–III)

- Речник
- Биографични бележки
- Показалец на упоменатите лични имена
- Показалец на упоменатите институции
- Списък на графиките и илюстрациите
- Цитирана литература

СЪДЪРЖАНИЕ

ТОМ I

ВСТЪПИТЕЛНИ БЕЛЕЖКИ / **17**

  Кратък пътеводител из „Комуналният капитализъм“ / **30**

БЪЛГАРСКОТО СТОПАНСКО МИНАЛО – РАЗМЕРНОСТ И ЕДРИ ЩРИХИ

Усещане за история / **35**
Ритмиката на стопанската история / **39**
  Времевите маркери / **39**
  Циклите и повтарящите се мотиви / **45**
Макроикономически щрихи / **52**

КАПИТАЛИЗЪМ БЕЗ КАПИТАЛ

КАПИТАЛИЗЪМ БЕЗ КАПИТАЛ / **73**

Началата и границите на българската спестовност / **74**
Институциите на спестовността. Дългосрочен и акционерен капитал / **99**
Цена на капитала / **118**

СИЗИФ I – ВЪТРЕШНИЯТ КОНТУР / **129**

Икономика на трансферите / **129**
Фискализъм / **133**
  Данъчно бреме / **133**
  Как се прави бюджет / **146**
Държавата излива ресурси / **161**
  „Персоналната държава“ / **161**
  Привилегии за индустрията / **166**
  Държавата поема загуби / **174**
Сладките ресурси на банките / **181**
  Народна банка / **181**
  Държавните банки / **207**
Макроикономическият грабеж – инфлация и дефлация / **223**

СИЗИФ II – ВЪНШНИЯТ КОНТУР / **241**

Скачените съдове на вътрешния и външния дълг / **241**
„Продуктивната" задлъжнялост (1889–1912) / **251**
Цикълът на дълговия капан (1919–1939) / **260**
Реалната тежест на външния дълг / **281**
    „Икономическите" дългове / **281**
    „Политическите" дългове – тежестта на репарациите / **293**
    Дълговият комплекс / **308**

ПРАГЪТ НА КРИЗИТЕ / **313**

Образът на кризата / **313**
От популистки решения към часа на истината / **326**
Първи стабилизационен цикъл (1919–1929) / **332**
Втори стабилизационен цикъл (1929–1936) / **346**

ДОПИРЪТ С ВЪНШНИЯ СВЯТ

КРЕДИТОРИ И ДЛЪЖНИК / **367**

Външният дълг като политика / **370**
    Принципите / **370**
    България в дълговата политика – репарациите / **374**
    България в дълговата политика – Бежанският заем / **381**
Външният дълг като икономика / **395**
    Икономиката на репарациите – някои поуки / **396**
    Живата история на дълга – четири илюстрации / **401**
        Генуа (1922) / **402**
        Защо Обществото на народите? / **405**
        Отговорността на кредиторите и на длъжника – България и глобалната кредитна експанзия (1924–1929) / **409**
        Проектът от Стреза (1932) и планът „Брейди" (1994) / **432**
Многоглавата общност на кредиторите / **440**
    Банките и техните държави / **441**
    Държателите на български книжа и техните асоциации / **451**
В търсене на общия знаменател / **462**
    Ресурсите на длъжника / **462**
    Ресурсите на кредитора / **482**
Разломът на мораториумите / **488**
    1990, 1932 и преди това / **488**
    Мораториумът от 1932 и след това / **500**

ИКОНОМИЧЕСКАТА УСЛОВНОСТ – МЕХАНИКА, ХОРА, КУЛТУРА / **537**

- *Conditionality* / **537**
- Предметното и телесното / **540**
  - Предметът: залозите / **540**
  - Тялото: човешкият контрол / **549**
- Стопанска диктатура – екстремална икономическа условност / **579**
  - Погледът на окупатора / **581**
  - Погледът на администратора: Междусъюзническата комисия / **586**
    - МСК като икономическа условност / **586**
    - МСК – „пазител на либерализма“ и проводник на доктрина / **587**
    - МСК като олицетворение на власт / **589**
    - МСК като Паричен съвет / **591**
- Хората на икономическата условност / **603**
  - Образът на „наместника“ / **603**
    - Мотивът „кариера“ / **605**
    - Мотивът „бизнес“ / **617**
    - Мотивът „знание“ / **620**
    - Националните щрихи / **626**
  - Враждебната среда: „отвън“ и „отвътре“ / **629**
- Българските *алтер его* на външния контрол / **636**
  - Хората на контакта / **636**
  - Договаряне на условията / **647**
    - Заемът от 1902 или силата на силния / **648**
    - Заемът от 1909 или слабостта на силния / **665**
  - Човекът от предната линия / **684**
    - Типажът / **684**
    - Личността / **689**
    - Самотата на преговарящия / **700**
- Културата на икономическата условност / **716**
  - Реформите – всичко става с натиск отвън / **717**
    - Структурни реформи срещу намаляване на дълга (1932) / **718**
    - Една програма за структурни реформи: „Планът Стефанов“ (1933) / **724**
    - Пароксизъм и капитулация (1933–1934) / **733**
    - Освобождаване на напрежението (1934–1935): границите на българския авторитаризъм / **737**
  - Институционалното плагиатство / **744**
  - Езикът и символиката на икономическата условност / **754**

Съкращения и бележки

- Използвани съкращения в текста / **781**
- Използвани съкращения на източниците / **784**
- Бележки / **789**

ТОМ II

ДВИЖЕНИЕТО НА ПАРИТЕ

ДУХЪТ НА ИКОНОМИЧЕСКИТЕ ИНСТИТУЦИИ / **17**

Недостижимите доверие и независимост / **17**
Двете лица на Търговско-индустриалните камари / **29**
Една обществено-държавна мегаломания:
    водноелектрическата централа „Въча“ / **42**
Остатъчните възможности на гражданската автономия –
    Голямата компенсационна сделка /**55**
„Идеалната“ банка / **63**

БЪЛГАРСКА НАРОДНА БАНКА / **73**

Свещената догма – БНБ като светая светих / **77**
Стратегическите дилеми – подчиненост и автономия / **110**
    Невъзможният баланс / **110**
    Едно „влизане“ в БНБ – Анкетната комисия от 1920–1922 / **145**
        Постановка, отговорност, вина / **147**
        На ръба и отвъд закона / **162**
        Целесъобразност / **172**
        Епилог: Втори дубъл, 1945 / **195**
Стратегическите дилеми – в търсене на паричен стандарт / **199**
Тактическите дилеми на една търговска банка
    и на кредитора от последна инстанция / **263**
Пулсиращите функции / **315**
Хранителят на информация / **331**

БАНКИТЕ НА КООПЕРАТИВНИЯ СВЯТ / **347**

Българска земеделска банка / **348**
    Наследството на Земеделските каси и обществения проект БЗБ / **348**
    Капитал, ресурси, връзки с държавата / **363**
    Кредитът на БЗБ – на кого и с какво качество / **376**
Посестримата враг: Българска централна кооперативна банка / **385**

ОТКЪМ ЧАСТНИТЕ БАНКИ / **403**

Последователните вълни на (полу)естествен отбор / **404**
Културата на частното банкиране / **415**
    Консервативни анклави? / **415**
    Вътрешните кредити / **454**
    Ръката на политиката – „списъкът Тевене“ / **464**
    Консолидация и надзор / **481**
Фалитът на „Гирдап“ / **502**
    Репутацията, политиката, държавата / **503**
    Видимата ръка на БНБ / **510**
    Самоизяждане / **516**
Микрокосмосът на българския капитализъм:
    Българска черноморска банка А.Д. (Анхиало), 1921–1943 / **526**
    Междувоенна стопанска България
        в огледалото на Черноморската банка / **527**
    Числата: финансовият профил / **548**
    Хората и парите / **562**
Равносметка / **580**

ИКОНОМИКА НА ДЛЪЖНИЦИТЕ / **585**

Леснодостъпен и евтин кредит. Демонизиране на кредитора / **588**
Политическа икономия на лошите кредити / **596**
    Една кредитна еуфория (1927–1929) / **596**
    Лекуване на последиците (1930–1934) / **625**
        30-те и 90-те години / **625**
        Първите стъпки / **628**
        Разпределение на тежестите / **635**
Лекуване на лечението (1934–1938) / **657**
    Облигациите на Погасителната каса / **657**
    Институцията на трансфера / **663**

Съкращения и бележки

Използвани съкращения в текста / **675**
Използвани съкращения на източниците / **678**
Бележки / **683**

ТОМ III

ЦЕННОСТИ И ИНТЕЛЕКТУАЛНА СРЕДА

ЕДНА СТОПАНСКА СУБКУЛТУРА:
БЪЛГАРСКИЯТ КООПЕРАТИВИЗЪМ /**17**

Кооперация и капитализъм / **19**
    Кооперация срещу акционерство / **19**
    Погледът отвън / **32**
Делничен кооперативизъм / **43**
    Икономическото битие / **43**
    Политическото котило / **74**
Кооперативният човек / **100**

ПЛАЩЪТ НА КОРУПЦИЯТА / **121**

Корупцията като фон и като историческа скоба / **121**
Смутните времена – бульонът на първоначалните натрупвания / **128**
Извори / **154**
    Кокошкарство: оттук-оттам / **154**
    Външната контактна зона / **161**
    Държавната банка: БНБ и културата на корупцията / **203**
    Един паметник на българската (анти)корупция:
        докладът на Изпитателната комисия от 1910 / **228**
    Корупция и репресия / **247**

ИКОНОМИЧЕСКАТА ПОЛИТИКА
И ИКОНОМИЧЕСКОТО ПОЗНАНИЕ / **275**

Действието / **276**
    Кръгът на политиците в икономиката / **276**
    Кръгът на експертите / **293**
    Професорите на власт / **310**
    Съсловното и груповото мислене / **324**
Съзерцанието и обяснението / **348**
    Науката / **348**
        Начало / **348**
        Теория / **350**
        Емпирия и повседневие / **380**
    Институциите на знанието / **392**

ДЪЛГАТА ПЕРСПЕКТИВА: ФИЛОСОФИЯ НА БЪЛГАРСКОТО СТОПАНСКО РАЗВИТИЕ

Липсващото звено / **428**
Прекъснатост / Непрекъснатост / **432**
Разнообразие / Еднородност / **435**
Времето напред: Европа / **454**

Съкращения и бележки

Използвани съкращения в текста / **469**
Използвани съкращения на източниците / **472**
Бележки / **477**

Приложение (т. I–III)

Речник / **513**
Биографични бележки / **533**
Показалец на упоменатите лични имена / **563**
Показалец на упоменатите институции / **571**
Списък на графиките и илюстрациите / **585**
Цитирана литература / **597**

ЦЕННОСТИ И ИНТЕЛЕКТУАЛНА СРЕДА

Икономическото действие е плод на сиви интереси и рационални мотиви. Но то носи цветна обвивка. Нюансите идват от особеностите на манталитета и начина на мислене, от богатството на личните стремежи, от разнообразните конкретни ситуации: всичко онова, което при комунизма двусмислено и експресивно се обозначаваше като *малката правда*. Вкарвам в употреба словосъчетанието, запазвайки ироничния му оттенък и очиствайки го от идеологическия контекст на неговото някогашно използване. То си остава сполучливо название за *детайла*, който твърде често е незаслужено омаловажаван в разбирането на значими събития и процеси.

Този по-свободен – и по-дълбок – слой на стопанското поведение най-органично примесва икономиката с културата, чиято сплав е истинският предмет на настоящата книга. В следващите страници тя е търсена из три територии. Първата е *кооперативизмът – модернизацията на бедните*. Другата е *корупцията*, присъстваща като звонкова и (а)морална обвивка на стопанския ни бит. И накрая – третото поле е самото *мислене за икономиката* на онези, които я обясняват и управляват.

ЕДНА СТОПАНСКА СУБКУЛТУРА: БЪЛГАРСКИЯТ КООПЕРАТИВИЗЪМ

Допирът до кооперациите отвежда към малкото изконно „български" икономически теми. С времето те се превръщат в „социална визитка" на страната, натрапчиво представяна у нас и пред външния свят за самобитно и успешно институционално творчество. Тези, иначе банални, форми се срещат навсякъде (те са родени другаде), но на малко места проникването и сливането им с националния стопански манталитет е така органично, както в България. Тук кооперациите са икономическа структура, чиято емблематичност – нещо твърде рядко – е подчертано положително натоварена не само преди 1944 г., но и след това. Дори днес с гордост продължават да се размахват доказателства за българско лидерство, като например неясни класации, отреждащи ни водещо (по-точно четвърто) място в предвоенното кооперативно движение[1]*.

Осмислянето на философията на българската стопанска история следователно не може да подмине кооперативните форми. Не само и не толкова поради тяхното безмерно разпространяване, колкото заради дълбокия отпечатък, който оставят върху модела на развитие и стандартите на икономическо поведение. Кооперативизмът е накланял везните в съперничеството между базисни начала на стопанския живот – в полза на колективното срещу индивидуалното, на общественото срещу частното, на безотговорността срещу отговорността, на държавната целесъобразност срещу икономическата рационалност. И ако в България стопанските процеси приемат познатия ни облик, ако всички реформи в посока на „повече пазар" се сблъскват с родилни мъки и челична съпротива, то важни улики неизменно водят именно към кооперациите. Тяхната идеология е мирогледен проблем, който дава основание на Стоян Бочев проникновено да ги посочи – нека повторя – за един от полюсите в дилемата на българското икономическо развитие. „*Докато навсякъде другаде кооперацията е употребявана като коректив на капитализма,* пише той, *у нас тя се употребява като антипод, като изход, като отрицател на капиталистическия етап в стопанската еволюция*"[2]. Това е само друг израз на по-общия стремеж „*да получим благата, които дава буржоазният капиталистически строй, но без капитализма*"[3]. Кооперациите се оказват идеалният облик на постоянно търсения „трети път", на липсата на замах и паническото бягство от *чистите* социални форми. В компилативните български академични трактати на тях неизменно – и с радост – е отредена спасителната безлична ниша между крайностите на свободния пазар и тоталитарния стопански план*.

---

* Кооперациите са особено типични за Дания. Там са рационална организационна форма на изключително интензивното земеделие. Въпреки че датските кооперации са вдъхновяващ пример извън страната, те не развиват мегаломански и агресивни претенции към всички аспекти на стопанския живот. Любопитен контрапункт е появилата се през 80-те години на световната карта Кооперативна република Гаяна, където необичайно силният стремеж за идентификация с кооперациите идваше от поредния местен левичерски каудильо. Специфичен пример са израелските кибуци. Тяхното влияние върху цялостния обществен живот на страната през първите ѝ десетилетия е силно и противоречиво. Макар да се свързват с развитие на общото благосъстояние, финансовата им структура и положителният ефект върху финансовата система са съмнителни. С годините те се превърнаха в комерсиализирани институции, които имат малко допирни точки с първоначалната им философия.

---

* Точно тук е уместно да се припомни присъдата на Стефан Бочев за „конгениталната [вродена] половинчатост" на България, за „типично нашенската работа", която постоянно търси „хем [да] е, хем [да] не е" (Бочев, Стефан. Белене. Сказание за концлагерна България. С., Фондация „Българска наука и култура", 1999, с. 197). (Вж. *Откъм частните банки / Равносметка.*)

Кооперация и капитализъм

Кооперация срещу акционерство

България произвежда различими икономически нюанси чрез кооперативната си система, а не чрез акционерния си капитал. Той никога не е блестял със сила и оригиналност, като най-широко разпространяване получава през трескавите и нездрави периоди на инфлационна конюнктура или на юридически вакуум*.

Какво предопределя това предпочитание?

Без съмнение отново отправна точка са изостаналостта и недостигът на капитали. Бедността винаги и навсякъде подтиква към сдружаване на *хора* като начин на самозащита. Логиката на капитализма винаги и навсякъде тласка към сдружаване на *капитали* като начин за тяхното агресивно разширяване. Сдружението на индивиди е склонно да *размива* отговорностите и да ерозира рационалността. Сдружението на капитали по правило *утвърждава* и двете. Щом най-отчетливи прояви на тези „биещи се" принципи са *кооперацията* и *акционерното дружество*, то превесът на един от тях по свой начин отразява зрелостта на развитието и надделяващата менталност.

Непосредствено след Освобождението едното лице на оскъдицата на капитал е лихварството, сочено за основно стопанско зло**. Другото е жаждата за кредит при оземляването на българското село за сметка на господарските и чифлишките имоти[4].

В устава на първото българско „заемодавно, спестовно и земеделческо дружество" „Орало" (в Пирдопското село Мирково) ясно прозират два движещи мотива за неговото създаване – тяга към егалитаризъм и към търсене на по-ниски лихви. От една страна, кооперацията предполага равенство на правата***. От друга, в самия устав е заложен принципът за „най-умерената лихва", която в онези времена се определя на 6% по кредитите и 4% по депозитите[5]. В протоколите на учредителното събрание се вижда как в тази пионерска кооперация е вграден и трети, фундаментален, принцип – за държавната помощ. Сред източниците на „капитал" е посочена „временна безлихвена правителствена помощ, която да се *измоли* от правителството и която, след като се засили капиталът на дружеството, ще се повърне обратно на държавата. За тази помощ ще гарантират членовете на дружеството с всичкия си движим и недвижим имот"[6]. Подобна помощ едва ли е била договорена. Но обстоятелството, че тя се предвижда и че кооперацията от самото начало се поставя в позицията на проситeл към държавата, е достатъчно показателно.

---

* Привлекателността на кооперациите ражда съответна литература. Българската предвоенна кооперативна книжнина е необятна. Към нея трябва да се прибави и лавината от апологетични партийни писания след 1944 година. За съвременен обзор вж. Даскалов:, Румен. Българското общество 1878–1939. т. I. С., Гутенберг, 2005.

** Тук се ограничавам най-вече до кредитната кооперация. Настрана остават множеството други разновидности: потребителската, производителната и пр.

*** Правилото при Райфайзеновата кооперация е „един човек – един глас" в общото събрание. При популярните банки са допустими отклонения, но броят гласове остава ограничен.

Ориентацията сред наличните модели кооперативен кредит е избор с дългосрочни последици. Той не само предопределя облика на по-нататъшното развитие, но отразява и определена нагласа в прохождащите българска икономика, общество и духовност: измежду съществуващото в Европа спонтанният избор се насочва именно към „народните банки".

Кооперативното начинание приема характерната за Възраждането просветителска форма. Не е учудващо, че инициатори на дружество „Орало" са двама местни учители, в това число писателят Тодор Г. Влайков. Те подготвят обществеността с „една сказка... за влиянието на земеделските дружества върху подобрението на земеделието ни"[7] и предвиждат отварянето на вечерни, неделни или временни земеделски училища. Андрей Ляпчев долавя тази интелектуална предразположеност още през 1898 г., като едновременно я свързва с бедността и противопоставя на влиянието на разпространяващите се социалистически идеи[8]. От по-късна гледна точка подобно противопоставяне вече се оказва излишно: двете течения (на копеpативизма и марксизма) тясно се преплитат, за да се слеят в общ комунален мироглед[♦].

Тътенът на мощна идеологическа кампания съпровожда още първата фаза в учредяването на дружества от края на XIX век. Блудкавият идеализъм на всяко казионно движение – което според схващанията на „елита" трябва да движи обществените промени – обвива в икономически кич раждането на българския капитализъм. Идейната пропаганда е примес от автентично просветителство, наивност и обикновено невежество, които омесват и размиват юридически и стопански форми. Десетилетия по-късно връщането към зората на кооперациите продължава да поражда емоционални асоциации. За един „романтиката на тези институти... е романтика на българската култура"[9], а друг деликатно отбелязва, че „малко неопределени и широки народнически стремежи на част от българската интелигенция са били [също] един от двигателите на кооперативното движение"[10].

Духовните мотиви са (най-често манипулирана) опаковка на икономическите. А в нашите условия основна стратегическа цел остава стремежът да се изгради, доколкото е възможно, капитализъм без капитал. В този неунищожим мираж съжителстват вродената национална „хитрост" и обективните дадености на една изначално бедна откъм спестявания икономика. Ето защо успех в нова България имат най-вече стопанските форми, канализиращи дребното начинание, очертаващи кратка перспектива и насърчаващи колективно обезличеното усилие. Нека при-

---

[♦] Вж. по-нататък *Кооперативният човек.*

помня, че още в начина, по който е образуван капиталът на земеделските каси, могат да се намерят „първите хвърлени семена на самопомощта и взаимопомощта, от които лесно се разраства нашето кооперативно движение. Психиката на дребния ни селски стопанин се е оказала подготвена да приеме по-сложните кооперативни идеи, да ги усвои и да се бори за тях“[11]. И така, вграденото *обществено, държавно* и *натурално* начало (капиталът на общополезните каси е образуван чрез натурални вноски) създава почва за кооперативния модел♦.

Тъкмо подобни нагласи обясняват бързия и значителен успех на Райфайзеновия тип кредитни кооперации. Още през 1896 г. Стефан Караджов отбелязва отчуждеността на тези дружества и на съпътстващия ги „идеализъм“ от изчистената капиталистическа рационалност. „Нашите дружества трябва да са силни с материалното благосъстояние и преуспяване. Никакви идеални начала, поставени връз взаимна любов и доверие на членовете акционери, както това е в Райфайзеновите каси, няма да ги запазят от опасностите и да послужат за заякването им.“ Присъдата е справедлива и задълго актуална в България. Тя изначално отрича морализаторския и нормативен поглед към икономиката. Ст. Караджов предупреждава и за опасностите пред нововъзникналите образувания от „недоверието и крамолите на местните членове – неща, които винаги трябва да се взимат в сметка в такава първобитна обществена сфера, каквато е нашата“[12].

Онова, което търси кипящият български дух в зараждащия се пред очите му капитализъм, не е обаче пазарна рационалност. Възникващите начинания поскоро опипват възможностите да се обсеби икономическо пространство и да се мине по-тънко откъм инвестиран капитал. За тези цели кооперативните принципи се оказват особено адекватни, след като те в най-голяма степен олицетворяват преобладаващата комуналност и антипатия към капитала. В кооперациите общият фонд е образуван не чрез наслагване на капитали (като в акционерно дружество), а посредством колективното задължение на членовете. „Отговорността на членовете на едно кооперативно сдружение, отбелязва Димитър Мишайков, е най-съществената основа за събиране на средствата на кооперацията. [Тази отговорност] може единствено да ни обясни *защо една кооперация може да започне да функционира и да получи значителни кредити, въпреки липсата на капитал в началото на нейното съществуване.*“[13]

Десетилетия наред (докъм средата на 20-те години) се прилага „ортодоксалното начало на Райфайзен“, според което кооперацията трябва да се гради единствено върху *неограничената* отговорност на членовете си. Директивно се внушава, че „няма нужда от набиране на значителен дялов капитал; кооперациите могат да бъдат кредитирани [главно от БЗБ] само срещу тяхната неограничена отговорност“[14]. Накратко, предоставеното обезпечение зависи пряко от личното благосъстояние и имота на членовете, а следователно – в сиромашка страна, при сиромаш-

---

♦ Вж. *Банките на кооперативния свят...*

ко селско население – и кредитът може да бъде само оскъден. Тази предопределеност няма как да бъде надскочена. Тя утвърждава автаркична философия (банковият капитал „да стои на второ място") с антикапиталистическо жило и задълбочава хроничния проблем със слабата капитализация на българското земеделие (икономика), който е сред основните бариери пред стопанското развитие.

Оплакването от слабите собствени ресурси на кооперациите е лайтмотив, който непрестанно се връща. „Неограничена отговорност, много слаби вноски, ограничен периметър на операциите и дейност, която се ограничава почти изключително до кредита" – това е обобщеният портрет на българските кооперации, очертан от Б. Янчулев в доклада му за ОН от 1930 година[15]. Изразена чрез капитала, тази немощ е концентрирана в две цифри: в края на 1929 г. имуществото на членовете кооператори възлиза на 13 063 млн.лв. (от които 10 777 млн.лв. земи и постройки), докато имуществото на самите кооперации е едва 138 млн. лева[16]. Съпоставката ясно оразмерява факта, че кооперациите са сдружения на *хора* (с техните стопанства), а не на *капитали*. А към ограничеността на собствени средства следва да се добави символичният размер на образуваните резервни фондове. При постоянното изкушение да се раздават дивиденти, единствено най-големите дружества заделят по-съществен запасен фонд, при това ненадвишаващ 10% от печалбите.

Райфайзеновите кооперации са обречени на зависимост. Както отбелязва доклад на комисаря на ОН, този модел дружества, които „едновременно получават депозити, отпускат кредити, купуват и продават, управляват промишлени предприятия, произвеждат електричество, държат магазини, винаги са били слаби, предразположени към загуби и принудени да прибягват до държавна помощ". С нескрито съжаление комисарят добавя, че „нито натрупаният опит, нито дадените от експертите от ОН през 1931 съвети не доведоха до подобрение на съществуващото положение"[17]. Те са рудиментарните кооперативни структури, което обяснява бързото им разпространяване в България. Едва по-късно у нас се утвърждава конкурентният тип, който предполага по-голяма капиталова ангажираност, макар и да запазва основни егалитарни принципи. Това е моделът на кредитни дружества Шулце-Делич (по името на техния основател), възникнал в Германия през 1849 г. и приел у нас формата на популярните банки*. Техният състав е значително по-разнообразен, рекрутиран от малоимотните и средноимотни слоеве, в много по-голяма степен сред градовете (затворена територия за Райфайзеновите дружества), отколкото в селата. Съществено при кооперациите Шулце-Делич е, че отговорността на членовете им е *ограничена* и следователно (за разлика от типа Райфайзен) наличието на предварително натрупани от тях спестявания е задължително. Сред членството на популярните банки имущественото разслоение е по-очебийно, като то намира израз в правото на отделни кооператори да разполагат с до три гласа. Д. Мишайков обръща внимание, че този принцип доближава (без да приравнява) кооперациите с ограничена отговорност до акционерните дружества. Но „при акционерното дружество обикновеният случай е, че членовете на управителния съвет притежават болшинството от акциите и че следователно те отнапред са сигурни, че техните действия ще бъдат одобрени от общото събрание, т.е. фактически от тях самите. При кооперацията управителният съвет няма никога тази увереност. Важното последствие от това е, че [той] никога не може да има оная свобода на действие, която има един управителен съвет на акционерното дружество“[18]. Последицата е отново стесняване мащаба и хоризонта на кооперативното начало. „Затова именно, продължава Мишайков, *кооперацията никога не може да си постави всички ония стопански задачи, които си поставя акционерното дружество. [То] може да предприема работи, за които е необходим голям капитал, и работи, извършването на които е свързано с големи рискове. Кооперацията не може да направи нито едното, нито другото*: нейната задача е да подпомогне за икономическото издигане на стопанствата, които са нейни членове.“[19]

---

* Показателно е, че и двата типа кредитни кооперации идват от германския ареал. Те са важни проводници на мощното немско влияние в българската стопанска култура.

Формално погледнато, в средата на 90-те години на XIX в. почти всички кредитни дружества в България са от модела Шулце-Делич. Картината, която в пространната си статия обрисува А. Ляпчев, показва обаче вавилонско смешение между икономически принципи и уставна уредба. „У нас няма ни едно от досегашните дружества, които смятаме за сдружавания, което да почива на здрава кооперативна основа и което да не заплашва със закриване или с преминаване в друг тип – обикновено, акционерно, банкерско. Ако *главната задача на кооперативните дружества, на сдружаванията, се крие в стремлението на постъпващия в едно спестовно и кредитно дружество да стане свой собствен банкерин,* на съучаствуващия в едно потребителско дружество да бъде свой собствен доставчик, на сътрудника в едно производително дружество да произвежда за своя собствена сметка, то може смело да се каже, нищо подобно още не е постигнато.“[20]

Прецизното определение на кооперативния принцип очертава вградения в него замах – кооперациите са „малки стопански форми“ (структури), тесни общности, където икономиката се разтваря в непосредствения човешки контакт и групата се бори сама с проблемите. Това, което според Ляпчев липсва в познатите му кредитни и други сдружавания в България, е солидарната лична отговорност на съдружниците, „била тя неограничена върху целия [им] имот... или ограничена с определена една в устава на сдружаването сума върху всяка една дружествена вноска или акция... Тази солидарна лична отговорност е крайъгълният камък на едно сдружаване. Тоя принцип на солидарна лична отговорност обаче не е прокаран в нито едно от известните ми дружества в България“[21].

Заключението на Ляпчев е отпреди масовизирането на кредитните кооперации. Неговият преглед набляга по-скоро на икономическата немощ и на юридическия хаос, които пречат за създаването на действителни капиталови сдружения.

И ако се изчистят терминологични неясноти, ще се разбере, че Ляпчев всъщност пледира за развитие на акционерния капитал в България.

В смутната действителност на новата държавност няма уредба, условия и потенциал за спестовно-кредитни дружества, но техни имитации никнат като гъби. Движещата сила на епидемията е спекулата и желанието да се изградят „подставени" структури♦. Дружествата в градовете са учредени предимно от упражняващи свободни професии. Градското население не е в състояние да поддържа кооперации тип Шулце-Делич, доколкото осигуряването и на 1–2 вноски се оказва непосилно за тях. Само най-големите „акционери" правят вноските си при постъпване. Много членове (10–35%) не издържат докрай и изтеглят капитала си (при значителни загуби) или натрупват просрочия. „Акуратността на вносовете и трайността на членовете върви почти еднакво с търговското и културното развитие на членовете.[22] Кредитната дейност на дружествата също линее поради слабите им възможности: „Който иска да постави тези дружества на по-солидна почва, той е желателно да им посочи необходимата в случая промяна в банки на акционерни начала."[23] Наличните опции и препоръчителната според Ляпчев „капиталистическа" линия са ясно обозначени.

Нещата са още по-безутешни за селските кредитно-спестовни дружества. Просто „в селата пари няма" и всякакво начинание за монетаризирано спестяване е все още химерично. Необходимият за земеделците кредит би могъл да се намери единствено чрез трансфер на градски спестявания, които – както се вижда – са също анемични. И тук виреят едва ли не само дружества, които прикриват местното лихварство и спекулантите и са дори „по-решителни от градските... да се впускат в разни търговии"[24].

Разширяването на кредита е трудно поради ограничените достъпни и качествени обезпечения. Решението, което предлага А. Ляпчев, говори за романтико-колективистичната обществена нагласа, но и за малкото възможности в самото начало на XX век. „Най-здравата гаранция за капиталистите [евентуални кредитори на дружествата, в т.ч. Земеделските каси] се представлява от носителите на труда, т.е. от самите земеделци. Тези земеделци обаче взети поотделно, като човеци, са изложени на маса случайности и не могат да представляват нещо трайно. Взети вкупом те са една неизтощима производителна сила, която за дълго време представлява една здрава гаранция, срещу която те могат да привлекат свободни капитали на бездействащата част от градското население. Така дадена тази гаранция се казва солидарна отговорност. Върху принципа на солидарната отговорност на длъжниците почиват всички ония селски кредитни учреждения, които в напредналите страни са дали възможност и на селяните от най-затънтения край да се ползват от животворната сила на производителния кредит."[25] Разминаването с този „найпрогресивен челен опит" се дължи и на побългаряването на юридическите форми.

♦ Вж. *Плащът на корупцията.*

„Благодарение на... нашето лекомислие при създаването на законност, в Търговския закон се въведе една такава неразбория, че всеки опит за поправка на констатирания недостатък навлича още по-големи недостатъци.“[26] Правят се всякакви ремонти, които водят до нови обърквания и недомислия. Стига се дотам – и това изглежда е най-голямата болка на Ляпчев, – че солидарната отговорност се заменя с изискване за минимална гаранция за членовете на Управителния съвет (УС).

И така, ситуацията през годините на първото българско грюндерство е все още неопределена.

От една страна, дълбоките тежнения са към „създаване“ и разпределяне на капитал в слабо капитализирана икономика, опирайки се на колективното начало, разбирано като сдружение на индивиди. Подобни чудеса, естествено, не могат да се случат. Затова много от тези образувания завършват като подставени структури и смъртността сред тях е висока. Но така или иначе, те обозначават настроенията сред масовото стопанско съзнание: неукротим стремеж към заобикаляне на къртовската работа по натрупване на капитал, желание за „удар“ тук и сега, бягство от отговорност. Не случайно резултатите от тези първи експерименти в „кооперативното“ дело се оказват тъкмо обратните на заложените в Райфайзеновия и Шулце-Деличевия модел. Те предполагат сигурна гаранция, краткосрочен кредит за производствени цели или за оборотен капитал и изключват потребителските заеми. На практика в описаната от А. Ляпчев и Ст. Караджов реалност дружествата не могат да предложат солиден колатерал, не получават насреща си такъв, ламтежът и насърчаването на потребителския кредит е правилото, заемите се отпускат безразборно, а просрочията са повсеместни[27]. Още тогава Караджов привършва обзора си с обичайния призив на разочарованите от поредната пропаст между „идеал“ и действителност: завръщане към извора, припомняне началата на съответния „велик основател“, бил той Шулце-Делич или друг стопански герой. В случая с кооперациите тези изходни принципи при никакви обстоятелства не са спазвани в България.

От друга страна, в масовата учредителска еуфория стихийно си пробива път алтернативният тип сдружаване – „колективът“ на капиталите. Акционерните дружества не са малко, макар и стабилните да са рядкост. Разпространението им продължава своя ход през следващите години, със забележими пикове в края на второто и третото десетилетие на XX век. Те предоставят – както посочва Ляпчев – възможност за „освобождаване“ на спестовно-кредитните сдружения от тесните рамки на кооперативното си устройство.

В негласното съперничество между кооперативното и акционерното начало надделява първото. Това не е толкова количествено надмощие, колкото идеологически превес в борбата за симпатиите и поведението на „масите“. Десетилетия напред представите на обширни слоеве за икономически бит ще се формират в много по-голяма степен под влияние на кооперативния консерватизъм, а не на капиталистическия индивидуализъм. Тази „победа“ не би била възможна, ако в аморфната атмосфера от края на XIX в. не беше даден силен тласък в една от възможните посоки. Той идва от Българска земеделска банка (БЗБ), която със своето обществено-държавно устройство се оказва идеалният чадър за експанзия на кооперациите♦. За Кирил Попов „подемането на великото начало на кооперативния кредит от БЗБ през 1903 г. и бързото развитие на този кредит у нас – създаден главно под влияние на тая банка – съставя венеца на дейността на БЗБ за създаване и развитие на дребния земеделски кредит"[28]. А години по-късно Б. Янчулев твърди, че „в България земеделските кооперации в своята голяма част са създадени малко изкуствено и отгоре – чрез клоновете на БЗБ"[28а]. Клишираното множене на еднотипни структури става повсеместно. „Началниците и по-малките чиновници на клонове, свидетелства съвременник, станаха агенти на кооперацията, която, от друга страна, се считаше комай за не по-друго от една обикновена агенция на банката. Банката бе твърде щедра в отпускането на кредити и за банковия чиновник не беше трудно да придума няколко души селяни да си основат „кооперация"[29]. Всички „обществени" икономически кампании в крайна сметка са пошло бюрократизирани.

Въпросът за отговорността, така страстно обсъждан от Ляпчев, придобива други измерения в пределите на БЗБ. С пряката си намеса държавата поема рисковете, започва да преразпределя на широка нога и изтъкава мрежата на васални кооперативни структури с „обща сметка", плащана всъщност от обществото. Към БЗБ се прибавят първо кооперативните съюзи, по-късно една нова банка – Българска централна кооперативна (БЦКБ) – и така кооперативният сектор постепенно изгражда собственото си финансово владение*.

Забележителният успех на кооперативното начало не би бил възможен, ако неговата привлекателност не идваше от уютно наместване във вече съществуващи нагласи на българина. То става и с помощта на активни кампании. Като социално инженерство – т.е. налагана отгоре (от „елити") конструкция – кооперативизмът постоянно изпитва потребността да произвежда идеологически нормативни текстове, които да припомнят целите, принципите, правилата, изискванията♦♦. Движението има план, проект, предначертани високи идеи. Текстовете в този жанр са неизброими, те създават собствен канон. И доколкото кооперацията изначално се възприема за алтернатива на капитала, основен похват в него е релефното им противопоставяне.

Да вземем краткото изложение от 1925 г. за „предимствата" на кооперацията пред акционерния принцип[30]. Резюмето набляга на по-"интимния", човешки характер на кооперациите, превъзнасяни за организации с неограничен брой членове (за разлика от търговските дружества, при които бройката е ограничена от договора), където членството е лично и непрехвърляемо право, а влизането и излизането е свободно. Като нейно съществено предимство се изтъква, че дяловият капитал не е така неразривно свързан с кооперациите, както акционерният с акционерното дружество: дяловите вноски се приемат за връзка не със сдружението, а с *личността* (и през нея със стопанството) на кооператора... Самопомощта е крайъгълният камък на кооперативната сграда, докато „в акционерното дружество капиталът е всичко, личността нищо". В тези широко пропагандирани стереотипи се оглежда дълбинното отношение към капитала като към нещо заробващо, противопоставено на естествената лекота, свобода, топлота и взаимопомощ на „хуманното" общуване с кооперацията. В нея „диктатът на пазара" е смекчен и дори отхвърлен, законите на пазара са туширани от корекции в полза на бедните, длъжниците и колективните общности. Изобщо кооперацията се схваща по-скоро като структура на *гражданското*, отколкото на „икономическото" общество*.

---

* Междувременно създадената през 1897 г. Пощенска спестовна каса (ПСК) започва да канализира и дребната спестовност, отклонявайки множество слаби поточета от безперспективността и мъката на първите спестовни дружества.

♦ Вж. *Банките на кооперативния свят.*

♦♦ Вж. *Кооперативният човек.*

Напълно сходни мотиви се прокарват в по-„академични" текстове. Апологията на кооперациите е задължителен раздел в университетските курсове по политическа икономия, при което този на Д. Мишайков е особено представителен. От него става съвсем ясна мотивацията за движението, която напълно кореспондира с неведнаж отбелязвания дотук основен стремеж на българина и на българските институции – да се търси компромисната формула, ако е възможно да се вземе (само) доброто от всички варианти, с една дума – да се „изхитрят" стопанските изисквания и да не се плаща цената. „Кооперацията, пише Мишайков, се яви като един институт, задачата на който беше, чрез организиране на множество предприятия по кооперативен начин, да се постигне същата цел, която едрото предприятие осъществява благодарение на своите големи размери."[31]

В кооперативната идеология капитализмът е кастриран чрез премахване на неговия живец. В съответната литература кооперацията често е представяна за предприятие, което „унищожава печалбата" (Шарл Жид), или такова, което „има за цел не получаването на най-голяма печалба на изразходвания капитал, но увеличение... на трудовите доходи на своите членове"[32]. Схоластичният спор, дали изгодите за кооператора не са друга форма на печалбата, тук е без значение. Важното е, че кооперативната структура се самоопределя като антитеза на капитала.

Всичко в кооперативния мироглед е насочено към самоограничение, приземяване на целите, потискане на индивидуалния риск/инициатива и сиромахомилство. Макар да го приема за недостатък, Мишайков признава, че кооперацията „не може, благодарение на по-малкия си капитал, да си постави за задача постигането на големи стопански цели, а така също не може да предприема стопански дейности, свързани с големи рискове"[33]. Тя „е преимуществено съставена от средни и дребни стопани... спомага за икономическото издигане на малоимущите... способства за приближение на доходите за създаване на сносни условия за съществуване на малките стопански единици. По тоя начин тя може *да отслаби известни чувства*, както и *да премахне някои настроения на недоволство* и чрез това да създаде благоприятни *условия за закрепване на социалната хармония*"[34]. Целта пред кооперацията „трябва да бъде *скромна, за да не възбужда прекалено големи надежди*"[35]. Причината не е толкова (и само) в здравия разум, колкото в особената отговорност, която придобива всяко действие на една идеологически обременена структура: в ежедневното си битие кооперацията – както и други подобни декретирани форми – не преследва единствено стопански цели, а и „защитава ценности". Неосъществяването на надеждите „може да стане причина не само за пропадане на кооперативното сдружение, но и за едно компрометиране изобщо на кооперативната идея. А компрометирана един път кооперативната идея, много мъчна задача е възвръщането на вярата на населението към нея"[36].

---

* Както впрочем се е гледало и на първите акционерни дружества. (Вж. *Капитализъм без капитал.*)

В стерилните теоретични конструкции кооперацията следва да е равнопоставено отдалечена от държавата и от капитала. На думи държавната помощ се смята за негатив. „Надеждата, че кооперацията без да има нищо, ще получи всички средства, които са ѝ нужни, от държавата, е причина за развитието на паразитизъм и лекомислено основаване на кооперативни сдружения."[37] Практиката е много далече от тази представа, но по-важно в случая е противопоставянето на другия полюс. „В различната роля на капитала при кооперацията и акционерното дружество повечето теоретици са наклонни да виждат най-съществената разлика между тия две форми на колективното предприятие... Не подлежи на никакво съмнение, подчертава Мишайков, че ролята на капитала изобщо в кооперацията е по-малка, отколкото в акционерното дружество... Връзката между акционера и акционерното дружество е чисто лукративна... [докато] кооператорът се влияе твърде малко от обстоятелството дали той ще получи по-голяма или по-малка лихва на парите си; за него са по-важни общите стопански изгоди, които той има от членството си."[38]

Последица от мощното идеологическо облъчване на кооперативизма е, че акционерното дело в България така и не успява да се отърси от изначално подозрение. Крайният резултат – в стопанските менталност и практика – е предпочитането към (престижа на) кооперативните над акционерните форми. Първите органично прилепват към преобладаващите комуналност, тесногръдие, бедност и затвореност.

Какъв е *обхватът* на кооперативния свят в България?

Картината около създаването на кооперативни сдружения през 90-те години на XIX в. е противоречива поради повсеместното смесване между акционерни и кооперативни дружества. Според статистиката на К. Попов възникването им през 1890–1901 г. е спорадично. Посочено е, че са учредени 19 кооперации, от които 10 са земеделски Райфайзенови дружества[39]. Според Ст. Караджов, през 1896 г. вече има 211 дружества, от които 30-те най-големи притежават 70% от внесения

Брой на земеделските кредитни кооперации и на популярните банки, 1900–1937

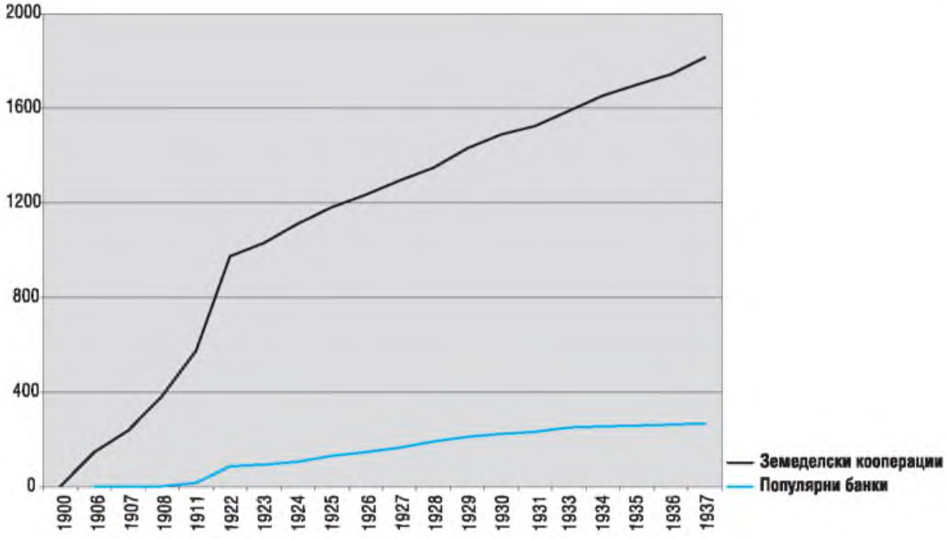

Членове на земеделските кредитни кооперации и на популярните банки, 1900–1937

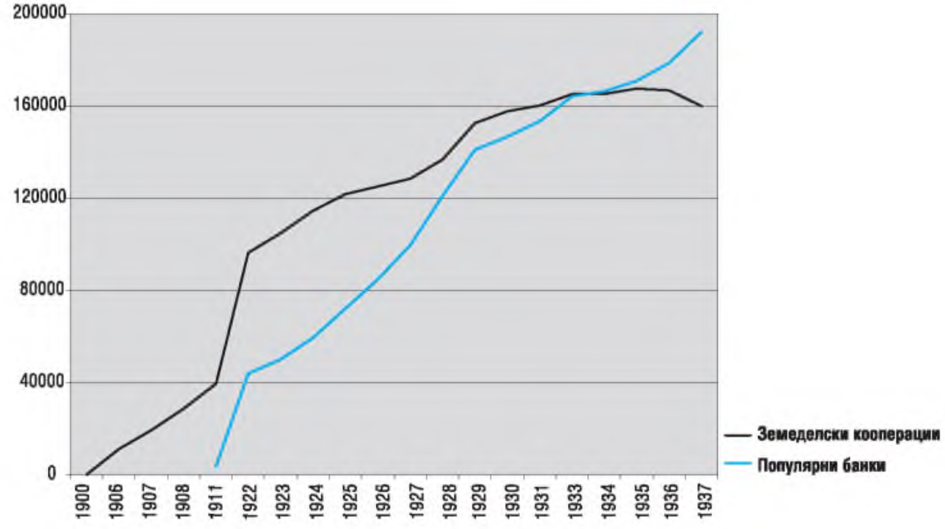

Попов, Кирил. Стопанска България..., с. 408–410; Статистически годишник на Царство България, 1909, 1933, 1939
Заб.: За 1900–1911 Земеделските кредитни кооперации включват само Райфайзеновите каси, контролирани от БЗБ.

капитал и месечни вноски. В тази бройка обаче той очевидно включва и акционерните, тъй като посочва, че само активите на банка „Гирдап" възлизат на 25% от капитала на всички дружества[40].

Интензивният растеж започва от 1902 г., като връзката с финансовата стабилизация и най-вече със създаването на БЗБ не е случайна. Икономическата немощ на кооперациите е компенсирана от щедрия кредит на банката. През 1902–1910 г. са създадени 912 кооперации, като само през 1908 г. те се увеличават с 245. От този прираст основният дял се пада на Райфайзеновите сдружения, чиито брой нараства със 711. Към 1910 г. популацията на кооперациите е общо 931, в т.ч. 721 Райфайзенови и само 12 популярни банки[41]. Друг признак за възхода на кооперативните структури е броят на членовете на специално създадената за тях БЦКБ. В края на 1912 г. те са 557, от които 511 земеделски спестовнозаемни сдружения[42].

През 20-те години експанзията е още по-внушителна. Към края на 1923 г. кооперациите вече са 1 103 със 142 290 членове[43]. От тях 926 – с 93 164 членове – са кредитни, а следващите най-многобройни групи са далече назад: 62 синдиката – с 22 814 и 27 тютюневи – с 12 748. Форсирането при земеделския режим продължава и през следващите години. В края на десетилетието (1928 г.) има 2 812 кооперации с 603 924 кооперативни членове, т.е. над 10% от населението на страната. От тях 384 814 души членуват в градски кооперации и 219 110 – в селски. Поради различния им мащаб, бройката е обратно пропорционална – селските кооперации са 2 134, а градските 678. В тези групи доминират кредитните кооперации с общо 237 662 членове, срещу 167 863 на търговските[44]. Според още по-завишената оценка на ОН, 20% от активното население членува в кооперации[45]. Заедно с домакинствата, това представлява внушителна маса.

След Първата световна война се наблюдава и известно засилване в капитализацията на кооперативния сектор. Отначало то отразява казионното роене на кооперациите. Техният номинален дялов капитал (без премахване влиянието на инфлацията) нараства от 43.425 млн.лв. през 1921 на 106.128 млн. в 1923 година[46]. Нарастването на капитала (заедно с фондовете) на кооператор обаче е скромно – от 647 лв. в 1922 на 746 лв. през 1923-та[47]. „Това неестествено увеличение... се дължи на политиката на бившето правителство [на Стамболийски], което потъпквайки най-брутално най-елементарните принципи на кооперативизма, на безогледната си борба против политическите си противници... фабрикуваше с административните си органи кооперации за своите чисто политически цели и домогвания."[48] При това степента на капитализация е твърде различна между клиентите на БЗБ (земеделските кооперации) и тези на БЦКБ (популярните банки) – средно 444 лв. на кооператор в първите срещу 2 066 лв. във вторите[49].

По време на оживлението и подема от 1923–1929 г. капиталовата база нараства от 163 на 626 млн. лева[50], което е вече растеж и в реално изражение. Но този успех е бързо заличен от последвалото мащабно декапитализиране, настъпило с депресията. Кризата нанася силен удар най-вече на земеделските кооперации. По-

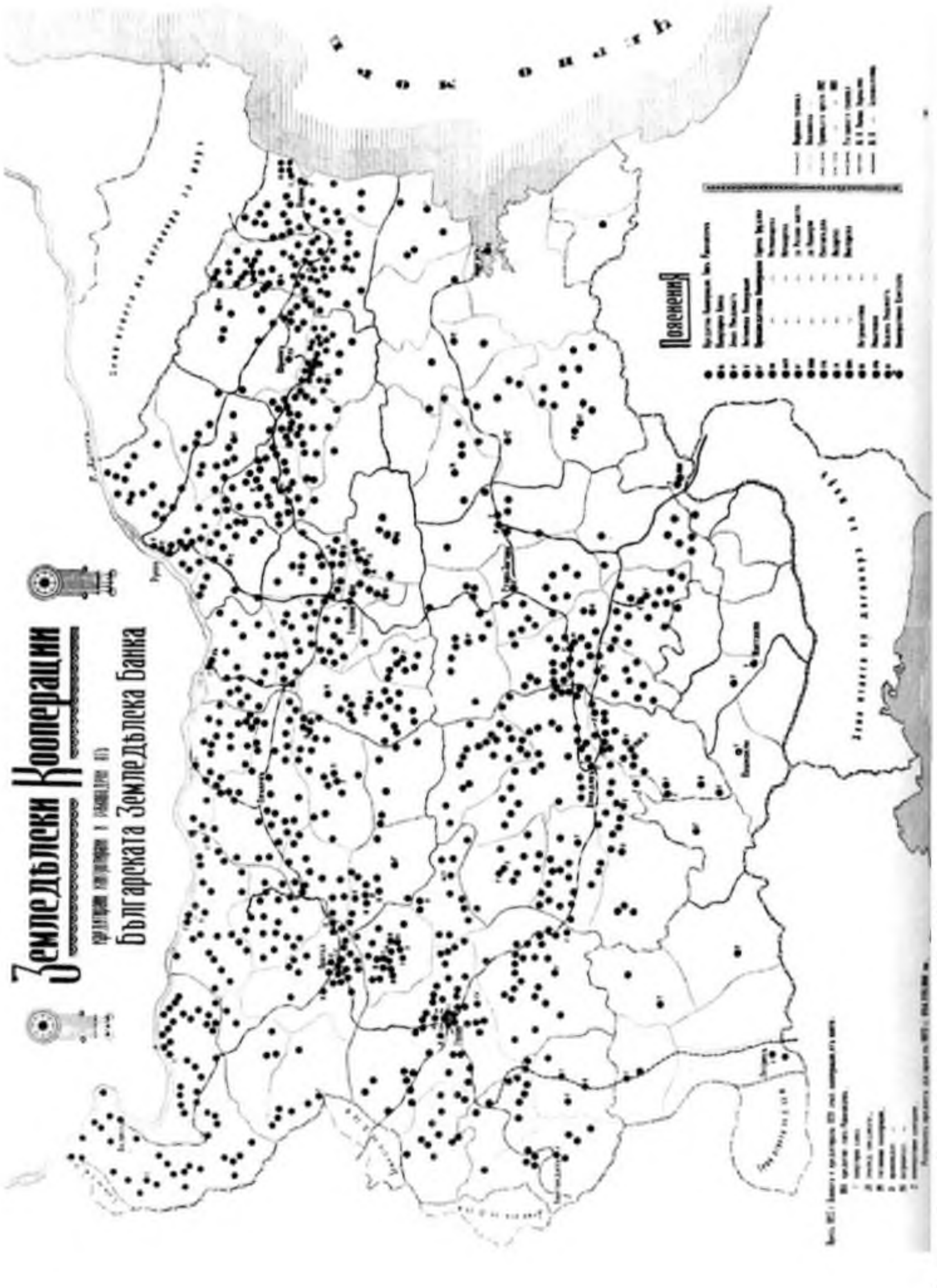
Земледълски Кооперации
Българската Земледълска Банка
Поясненія

Даскалов, Румен. Българското общество 1878–1939. т. 1

Кооперативната паяжина

пулярните банки са по-слабо засегнати и се справят по-успешно със ситуацията. Те излизат от нея като „най-мощните кредитни кооперативни сдружения в България“. През 1935 г. популярните банки са 295 с 1 954 583 членове, със собствени средства от около 1 млрд.лв. и с влогове от близо 2.4 млрд. лева[51].

Тези числа дават само приблизителна представа за всеобхватността на кооперативния сектор. *Същинското* му влияние се разпростира и усилва от институции, мрежи, идеология и индоктринация.

Погледът отвън

Преди да видим как функционира тази държава в държавата, нека се опитаме да преценим доколко явлението е нещо отличаващо се от *нормата*. В случая (с всички очевидни условности) приемам, че нормата (на икономическа рационалност) е в общи линии изразена от външния поглед върху кооперативизма в България.

Не са ми известни свидетелства за по-специално отношение на външни наблюдатели към българските кооперации отпреди войните. Феноменът обаче привлича вниманието непосредствено след Първата световна война. Причините са две. От една страна, по силата на клаузите на мирния договор, победителите са принудени да се взират във всички детайли на българския стопански живот. А през тези години кооперациите вече далече не са детайл, те са първостепенна обществена, финансова и макроикономическа сила. От друга, именно при земеделския режим кооперативното движение получава най-силния си държавен тласък, за да се развие до хипертрофирани размери. Поради всичко това Междусъюзническата комисия (МСК), чуждите дипломати и експерти започват да произвеждат значителен брой документи, обединени от общо неразбиране и/или почуда пред тази национална стопанска забележителност.

За засилване на интереса спомага обстоятелството, че през първите следвоенни години като важен конкретен проблем, пряко свързан с ролята на кооперациите, се очертава дейността на Консорциума за зърнените храни. Той е както маша на политически интереси, така и обект на постоянна критика отвън, най-вече от МСК.

Около консорциума външните експерти се сблъскват с местното разбиране за класовата и икономическата структура на обществото. Показателен за това усилие е доклад на английския капитан Ууд, на който се натъкнах в архива на МСК[52]. На места съчинението е доста повърхностно, опиращо се на слухове и анекдоти. В същото време, тъкмо неговата елементарност го прави контрастно изложение на различията между стандартната дружбашка и англосаксонската схема на мислене.

В документа „автентичността“ на българския капитализъм е оценена през отделни социални типове. Сред тях се открояват житарите, описани като почти класическия архетип на „чисти капиталисти“, какъвто според Ууд се среща рядко у нас. По време на идиличната „предконсорциална“ епоха „една общност от опитни житари е добре установена и контролира търговията в страната". Това са „интелигентни хора, познаващи отдавна колебанията на пазара", които се конкурират с нови идеи. Пазарът работи безупречно, без никакви сътресения. На този фон консорциумът стои като зараждаща се бюрократична структура , обсебена от властови интереси. Той, според британеца, е опит за подмяна на „либералния" *self-made man* (типичен случай са житарите) от безличните и некомпетентни колективни субекти, каквито са кооперациите.

Правя малко отклонение, за да отбележа, че социологическият поглед е свързан (ако не и пряко инспириран) от забележителния Мемоар на Търговско-индустриалните камари (ТИК) от 1920 година. В негов изразителен пасаж също се поставя изконният въпрос за отсъствието на автентично предприемачество и за непрестанните (повтаряни на най-различни регистри) опити за пъпкуване на изкуствена (затова и некачествена) капиталистическа класа. „Неизбежните грешки, които ще стават, когато се повери вътрешната търговия с храни на неподготвени кооперации и синдикати, израснали не по вътрешно съзнание, а чрез изкуствено създадени условия, отбелязва ТИК, ще подкопаят преди всичко самата истинска идея за сдружение. Но и материалните загуби ще бъдат грамадни... При тези условия, при липсата въобще у нас на опитни местни експортьори на храни, нашето земеделско производство ще плати тежък данък за хатъра на отвлечени доктрини и за пресилено коопериране."[53] Въпросът, разбира се, не е (само) теоретичен, а грубо материален. Кооперативното решение има ясна макроикономическа цена – „всички тези изкуствено създавани условия във външната търговия се изразяват в края на краищата в една загуба, защото при подобни условия вънкашните купувачи всякога ще дават по-ниски цени за нашите храни"[54].

Смисълът на консорциума е инстинктивно доловен от ТИК. Прави се не просто нова институция, а се провежда чистка на едно съсловие от друго. „Като се вземат предвид започналите отчуждавания и реквизирания на принадлежащи на търговци хамбари, става ясно, че се цели не само отстраняването, но и унищожаването на търговците житари... Безполезно пропуснатото време, отсъствието на опитност и гъвкавост в управлението на консорциума, желанието да се създават *нови* търговци житари в лицето на бързо основани кооперации и синдикати, а да се елиминират опитните търговци специалисти ще доведат до печални резултати."[55]

Заключението на доклада по този въпрос е силно. „Без да премахва своя близък контрол върху външната и вътрешната търговия с храни, държавата ще стори най-добре да ограничи своята намеса до стриктния минимум и да скъса час по-скоро със системата на монополизиране... И тук, както в други стопански области, не бива в такова критическо време да се правят преломни и неопитни преобразувания, а да се оставят да действат естествените и опитани досега фактори, като те бъдат умело впрегнати да служат на общото благо."[56] Думата е за пореден епизод от дълги борби в българското стопанско развитие – между комуналното и индивидуалното начало; между спонтанните стопански сили и силовите изкуствени конструкции; между добре премерения, разумен реформизъм и несистемното „пипане на парче“. През 1920 г. (както и в повечето случаи) силата е на страната на исторически безперспективните решения, а решаващ за „победата“ е именно коопертивният свят.

Връщам се към Уд, който отбелязва, че опитите за увековечаване на консорциума идват от дарените с облекчения кооперации и от новосъздадените синдикати. В доклада си той отбелязва, че през 1920 г. техните преференции са преобразувани в „добре утвърдени привилегии“. Тук външният поглед на британеца, чиято икономическа чувствителност е поначало най-чужда на българската, се сблъсква със специфична *съсловна* характерология. „Движени от ненавист към гражданите, земеделците... считат, че всеки, чиито ръце не се захабени от ръчен труд, е на един вид синекурна длъжност и печели хляба си без никакво усилие. Те биха се съгласили [по думите на депутат „демократ“] по-скоро да свият печалбите си, но да не ги споделят, отколкото да делят, макар и значително по-големи печалби, с търговците.“[57]

Резултатите от дейността на консорциума са описани като плачевни, организацията му като безотговорна. В доклада е отбелязано, че капиталът му е предоставен от БНБ, макар че всички печалби се разпределят от трите банки (Българска народна банка (БНБ), БЗБ, БЦКБ) веднага, без заделяне на никакви резерви и провизии за съмнителни вземания.

Според Уд тази институция напълно е загубила доверие, като тя използва всеки повод за законодателно разширяване привилегиите на кооперациите. Той твърди, че управата на консорциума издава тайни „ксенофобски“ инструкции срещу една или друга оферта, идваща отвън. „Външните фактори единодушно осъждат лошото управление на тази институция. Няма съмнение, че много чужди търговци са явно или неявно отблъснати от нея.“

Около заниманията с консорциума английският военен прави и кратък екскурс из кооперативната система в България. Не пропуска да забележи, че „кооперативният кредит... през последните 25 години се е издигнал в ранг на национална институция... При загуби дружествата първо търсят начин да ги покрият чрез резервите си, след това чрез капитала си и накрая се обръщат към имуществото на членовете си“[58]. Пропуснат е само източникът от последна инстанция – държавата, – който обикновено се задейства далече преди да се стигне до посочените тук ресурси.

Синдикатите са ново политико-стопанско изобретение на земеделския режим. Докато в кооперацията на хартия всичко идва „отдолу“, по изборен път, то при тях седем или повече членове на ръководството са пряко назначавани от правителството. По време на управлението на Стамболийски синдикатите поглъщат все повече ресурси на БЗБ, силно стеснявайки възможностите ѝ за кредитиране на селяните и на самите кооперации. По този начин БЗБ косвено отпраща клиентите си към лихварите.

Символичен е отбелязаният от Уд факт, че директор на консорциума, идеолог и най-ревностен създател на синдикатите, е бившият управител на БНБ (1899–1905 г.)

Ст. Караджов. Това е една от онези приемствености в личните интелектуални биографии, която издава дълбока идейна ориентация. В случая (и в двете си битиета, но в съвсем различни форми) известният стопански деец прокарва път на все същото държавно начало, олицетворено първо от БНБ, а по-късно от въпросните синдикати. НаУуд не се налага да отиде далече, за да обясни персоналната заинтересованост на Караджов като ръководител на кооперация „Народен магазин" (Нармаг). „Публично достояние е, че Нармаг е регистрирал големи загуби напоследък, като е осъществил неудачни спекулации с определени стоки. Очевидно е следователно, че г-н Караджов и неговите привърженици имат интерес да предоставят на представителите на Нармаг в провинцията (синдикатите) всички улеснения, за да направят добри сделки с Консорциума и да компенсират натрупаните от други дирекции на Нармаг загуби."[59] Случаят дори е илюстриран от британеца с конкретна схема за проникването между политическата и икономическата власт чрез Нармаг, синдикатите, БЗБ, Консорциума за зърнени храни и – на върха – политическата шапка на Българския земеделски народен съюз (БЗНС).

Красноречив заключителен материал по сюжета са събраните от МСК резолюции и телеграми срещу натиска на комисията за закриване на консорциума, приемани на различни събрания из цялата страна. Те са завършен образец на оркестрирано „народно" брожение, каквото различни политически сили инсценират неведнъж. Любопитен щрих в тази лавина от казионен гняв и дитирамби за кооперативното движение е споменатата от Общия съюз на земеделските кооперации подкрепа, оказана при основаването му (както и на консорциума) от Българското икономическо дружество (БИД)[60]. Жестът е пореден малък знак за интимната връзка между политиката и официалната апологетична наука.

Пропускам близо десетилетие, за да се пренеса към втора вълна от недоумение пред българската кооперативна действителност. Тя се надига през динамичните събития от края на 20-те години и началото на депресията.

Във връзка с кредитната експанзия от 1927–1929 г. Лео Пасволски обръща внимание върху мултиплицирация ефект и нездравата основа на кооперативния кредит. „Кредитните кооперации, пише той, се развиха особено бързо през годините на парична нестабилност и този факт до голяма степен предопределя посоката, която пое тяхната дейност. Селските кооперации извършиха определена полезна дейност за развитието на земеделието, като снабдяваха стопаните с инвентар, посеви и други продукти и като акумулираха дребни спестявания, които иначе не биха се появили. Но в същото време те действаха в много голям мащаб и като спекулативни прекупвателни организации. Така и градските кооперации (по-специално популярните банки), макар да доставяха колективни услуги чрез насърчаване на спестяванията и чрез подкрепа на кооперативното дело, се впуснаха в операции по покупко-продажба. Освен другото те стимулираха строителството и общински начинания, особено в малките градове. С всичко това кооперациите станаха основа за експанзия на потребителския кредит и за отклоняване на налични средства от производителни към потребителски цели. Дейността на кредитните кооперации е до голяма степен финансирана от БЗБ в селските райони и от БЦКБ в градските. И двете институции вероятно са били твърде либерални в мащаба на подкрепата, която са оказвали на кооперативното движение (с оглед характера на дейността на кооперациите) и по този начин са замразили съществена част от значителните си собствени ресурси."[61]

Пасволски прави по-детайлен анализ и на самите кооперативни принципи. Измежду недъзите на цялостната кооперативна инфраструктура той набляга на огромния превес на кредитните сдружения, развили се за сметка на слабо разпространените производствени кооперативи[62]. Според него мрежата на кредитните кооперации има смисъл само ако се превърне в основа за възникване на по-мощни производствени кооперативи, които да превъзмогнат изначалната разпокъсаност и дребния мащаб на българското земеделие. „Една от нуждите на българското селско стопанство е правова рамка на колективната отговорност, която ще позволи на групи селяни да се обединят в производствени кооперации, в състояние да придобиват машини и оборудване чрез дългосрочен кредит."[63] Но съществения проблем с кооперативния кредит идва от БЗБ и БЦКБ. „Има две основни слабости в дейността на тези институции. Първо, тяхната политика за либерално кредитиране на прекалено многото кредитни кооперации е довело до замразяване на ресурсите им. Второ, кредитната политика на двете банки е слабо координирана с тази на БНБ."[64] Пасволски храни илюзията, че някаква форма на координация може частично да реши проблема. Той дори посочва като положителен прецедент споразумение от 1930 г., според което всяка подкрепа на БНБ за БЦКБ е под условие, че Народна банка одобри както конкретната кредитна операция, за която е искано рефинансиране, така и общата политика на Централна кооперативна[65]. Но подобна договореност – дори да е подписвана – е останала мъртва буква, тъй като не е била в състояние да превъзмогне вградената култура на лесен кредит, присъща на кооперативния финансов свят. Самият Пасволски разглежда мярката като палиатив, а трайното решение търси в такова преструктуриране на кооперативните банки, което би засилило тяхната автономия. „За БЗБ чудесни резултати би дала реорганизацията ѝ в корпорация с държавно участие. Подобна организация вече съществува при Ипотекарната банка [БИБ], която е отчасти държавна собственост, но при това е ефективно управлявана без никаква държавна намеса."[66] Припомням, че при създаването ѝ подобен блян таи и А. Ляпчев: той очаква да бъде изградено образцово учреждение, което ще направи опит да докаже, че в България е възможно да съществува финансова институция, изпълзваща се на властта...

Нескрита почуда от българския кооперативен свят изразява Обществото на народите (ОН) в началото на 30-те години. Поводът е очертаващото се място и поведение на кооперациите в условията на депресията. Отново (този път в гледната точка на Финансовия комитет (ФК) се проявява разминаването между разбиранията за икономиката на англосаксонската ортодоксия и тези на българската кооперативна общност.

Интересът на ФК се долавя още в докладите на Рене Шарон по повод на

Бежанския заем. Макар това да не е централна тема в тях, комисарят изразява своите съмнения. „Резултатите на българските кооперативни дружества, пише той, очевидно не са толкова добри, колкото би трябвало да бъдат, отчитайки извършената работа. Необходима е обща реформа на системата и с тази цел Висшият кооперативен съвет* е създал специален комитет... Съветът е решил да изложи изводите на това проучване пред ФК на ОН и да поиска от него съдействие за постигане на целите."[67]

През септември 1930 г. Б. Янчулев представя на ОН българския доклад за състоянието на кооперативите[68]. Както може да се очаква, документът не съдържа никакви концептуални критики към системата. На фона на изложената фактология, проблемите са представени като безлично следствие на „обективни" обстоятелства. А нормативните препоръки са образец на бюрократичен език и решения. Докладът би могъл да е написан без никакви ретуши и през комунистическите години: той излъчва същия манталитет, схеми на мислене и стилистика. Не е учудващо, че цялата му „реформаторска" енергия се свежда до беззъбите искания за по-голяма координация между Министерството на земеделието, БЗБ и Общия съюз на кооперациите (друга форма на обществено-държавното начало), до идеята за налагане на силен и организиран център, което е „основно изискване за всяка ефективна дейност" (централизмът е винаги полезен и добър), до предложението за вливане на всички тютюнопроизводители в един съюз, до искането за повишаване на капитала и разширяване на кредита. Съвсем в духа на диктатурата на длъжниците, като основен „виновник" за ситуацията е посочена БЗБ, която не дава достатъчно кредити и следва прекалено строга политика. Ритуално е повторен неизбежният вопъл за евтин (лихва под 10%) и достъпен (да не се търсят прекалено големи гаранции) кредит. Всички тези тривиални за българските условия искания и констатации се сблъскват директно с икономическия мироглед на ФК.

Използвайки доклада на Янчулев, Владимир Моллов дори прави опит за промоция на кооперативната идеология навън. На октомврийската сесия на ФК в Женева той произнася реч, която е „дълго аплодирана" и в която посочва като изход от аграрната криза в Европа „трансформирането или поне разширяването на кооперативната идея"[69]. Така предава събитието Марсел Шарло, чиято позиция, естествено, е повлияна от интересите на Париба. В положението, в което се намира българското село през 1930 г., външните кредитори все още са склонни да видят – както някога – потенциал за пласиране на заеми. Защото „е извън всякакво съмнение, продължава Шарло, че... България ще има нужда от финансова помощ. В момента БЗБ рядко успява да получи вземанията си, които е натрупала от земеделците с посредничеството на кооперациите. Състоянието на двете банки (БЗБ и БЦКБ) е особено нестабилно". Представителят на портьорите е надушил ситуация, която му е добре позната отпреди войните – натрупване на загуби (в случая на двете банки), които ще трябва да бъдат покрити с държавни външни заеми. Схемата обаче не се повтаря: предстоят мораториуми и крах на световния икономически ред.

---

* Съветът е учреден по силата на закона за БЦКБ. Той е консултативен орган за формиране общите насоки на кооперативната политика, координиране различните компоненти на кооперативния свят и регулиране отношенията между държавната власт и кооперациите. Съветът свиква ежегодни конгреси на кооперативните сдружения. (Вж. Мишайков, Димитър. Основни начала на политическата икономия. С., 1933, с. 125.)

Преди това да се случи, ОН е благосклонно и готово да изпрати мисия, която да изучи – дори евентуално да разпространи – българския „челен опит". След шестседмично проучване на кооперативния сектор в България организацията излиза с доклад на двама свои експерти – финландецът Гебхард и чехът Трейбал. Анкетата им има конкретна цел – осигуряване средства за кредитиране на горските кооперации (проектът не е осъществен) – но с препоръките си към българската страна проучването далече надхвърля фактологията, поставяйки под въпрос редица закостенели принципи.

Разминаването между изводите и българската кооперативна митология е в няколко направления, които очертават наложителните (според ОН) линии на промени в кооперативния сектор[70].

По възловия въпрос за „единството" на кооперативния кредит анкетата заема относително предпазлива позиция. Въпросът е останал нерешен и се раздухва повече от десетилетие, основно поради конфликтни политически и институционални интереси. Комисията намира, че би било разумно да се създаде единна централа за кооперативен кредит, но не се наема да препоръча сливането на двете банки в този момент. Експертите изглежда са били впечатлени от дълбоката непоносимост между БЗБ и БЦКБ.

За сметка на това, атаката срещу БЗБ и нейните традиции е фронтална. Посочено е, че за да се превърне в автентична централна институция на кооперативния кредит, банката следва да бъде преустроена из основи. Тя би трябвало да изостави директното кредитиране на селяните, като те получават кредит единствено от кооперациите. Съответно трябва да се промени и лихвената политика на банката.

Напълно неразбираемо за експертите от ОН е допускането на очевидни конфликти на интереси, както и откритото погазване автономията на кооперациите. Двамата препоръчват създаване на отдел за пропаганда, организация, обучение и одитиране на кооперативните сметки. Имайки предвид реалиите, анкетната комисия смята, че този отдел не следва да е подчинен на ръководството на банката, а на специален комитет, включващ и изборни лица. „Външните" членове ще са мнозинство над посочените от БЗБ и ще бъдат избирани от конгрес на кооперациите, които ползват кредити от банката. Нещо повече, конгресът, според експертите, би трябвало да получи право да предлага членове на УС на БЗБ. За ОН това е единствената надеждна институционална защита, способна да утвърди действителна автономия на кооперациите.

Докладът посяга и на друг непоклатим принцип, като препоръчва БЗБ (подобно на всички останали финансови институции) да премине под надзора на Министерството на финансите. Това принизяване статута на „свещената крава“ е твърде необичайно за българската кооперативна традиция, тъй като е общоприето, че банката е неприкосновен политико-икономически феод на този, който контролира Министерството на земеделието. Комисията му признава известни права, но оставя крайния властови ресурс у правителството, което би следвало да назначава управата на банката, включително и предложените лица от конгреса на кооперациите. При това положение призивът „ръководството на банката да се освободи напълно от всякакво правителствено влияние при кредитирането“ звучи твърде пожелателно.

Докладът на ОН развенчава и догмата за „полезната“ търговска дейност на БЗБ и кооперациите. Той еднозначно препоръчва прекратяването на всякаква търговска дейност на Земеделската банка за своя сметка, или за сметка на клиенти, и съсредоточаването ѝ единствено върху кредитирането. Земеделските кооперации би следвало да търгуват срещу комисиона само епизодично, в ограничени размери. Идеята е цялата търговска активност на кооперативния сектор да се обособи в Общия съюз на земеделските кооперации. Препоръчва се потребителските отдели на кредитните кооперации да се отделят в самостоятелни кооперации. Стига се дори до предложение за законодателна забрана на търговска дейност от всички кредитни институции.

Основните препоръки на доклада ясно показват къде преминава демаркационната линия между разбиранията на комисията и на българската страна.

Такава линия се прокарва по повод сметките на БЗБ. Тяхното замъгляване чрез преплитане на несвойствени дейности не е само счетоводен въпрос. То опира до възможността за трансфер на доходи, за покриване на загуби и в крайна сметка до търсената непрозрачност и „обща сметка“, които позволяват БЗБ да бъде използвана като финансов инструмент за икономическо и политическо влияние.

По-дълбоко е несъгласието относно присъствието на държавата в българския комунален свят. Комисията, както и по-късни оценки на ФК, показват, че навън са съвършено наясно с него. В обществото кооперациите може и да изглеждат алтернатива на капитализма, но в реалността „трети път“ между етатизъм и частна инициатива не съществува. В борбата между тези две всепоглъщащи начала няма вакуум и въображаемата алтернатива бързо се превръща в трансмисия на едното от тях.

Две години след доклада на комисията на ОН, в един от своите редовни обзори за българската икономика, комисарят на ФК (Ж. Вато) отново хвърля поглед към сметките на кооперативния свят. Това, което той очертава, има, освен стойността на детайлен анализ, и силата на поредно обобщение за *културна пропаст* между разбиранията за икономиката. По силата на неведомо вдъхновение, в един иначе рутинен документ са се промъкнали необичайно дълбоки прозрения.

През балансите на кооперациите (само финансираните от БЗБ) Вато вижда мрежа, която не е друго освен „посредник за кредитирането – особено на държавно кредитиране – на земеделието"[71]. Заедно с това посредничество мрежата извършва и политическо брокерство. Като най-слабо звено в системата (извън земеделските кредитни кооперации) са посочени няколкото централи, които трупат значителни загуби, без това да им пречи да са „повече или по-малко подвластни на политически цели и които имат значително влияние върху държавните банки"[72].

Изходна точка в обзора е анализът за състоянието на кооперациите, установяващ, че през 1927–1931 г. са ликвидирани 489 от тях и че общият баланс на кооперативния сектор е на ръба: той е генерирал 155 млн.лв. нетни печалби и 149 млн.лв. нетни загуби[73]. „Тези данни ясно показват, че възвръщаемостта, дори теоретична, върху инвестирания в кооперативните дружества капитал е практически нулева. Факт, който вече беше подчертан през 1931 г. от експертите г-да Гебхард и Трейбал. Следва да се прибави, че практиката в балансите да се включват съмнителни активи е широко разпространена сред всички видове кооперации."[74] Феноменът на кухите структури е със силна традиция в България, а кооперациите стоят като първообраз на дълга линия, завършваща (засега) с източените държавни предприятия на прехода. Манипулациите обичайно минават през оценката на активите, докато пасивите са дълг, който се крие или просто не се плаща.

По-нататък „подробният баланс показва, че кредитите и авансите на 1 985-те кредитни кооперации, финансирани и контролирани от БЗБ (сумата на актива е 1.8 млрд.лв.), възлизат единствено на 930 млн.лв., докато дългът им към кредитните институции е 932 млн. лева. Собствените им средства от 444 млн. са инвестирани в стоки (259 млн.) и „разни дебитори". Нетните загуби на тези кооперации (44 млн.лв.) превишават печалбите (33 млн.). Освен в кредитиране, те се ангажират директно в търговия и в индустриално производство, което до голяма степен обяснява загубите. Популярните банки са в по-добро състояние, доколкото се опират на депозити, а не на държавни фондове. Като правило те регистрират нетни печалби, а отделните загуби изглеждат умерени. Би било добре да се знае обаче, как са оценени активите в балансите им, които не е изключено да съдържат определени нередности"[75].

Докладът дава по-положителни оценки за застрахователните и производствените (основно тютюневите и водните синдикати) кооперативни сдружения. За сметка на това сериозни проблеми има в кооперативните централи. „От войната насам [те] не са в състояние да покриват дефицитите си и натрупаха загуби от 181 млн.лв. през 1920–1931 г. През последните две години загубите им възлизат на 55 млн. Неясно е как при подобни обстоятелства те са били в състояние да увеличат капитала и резервите си. Влиянието им върху техните членове ще да е било толкова силно, че [централите] изглежда са успявали да привличат повече свеж капитал от членуващите кооперации, отколкото прираста на собствените [на централите] загуби."[76]

Почти по същото време, когато се дават тези нерадостни оценки, Георги Данаилов произнася своите дитирамби за кооперативния кредит и за БЗБ[77]. Възприятията са напълно противоположни: българските апологети и чуждите наблюдатели слагат полярни знаци пред едни и същи факти. Затова (твърде необичайно за стилистиката на официален документ) иронията в доклада на ОН граничи със сарказъм. Обзорът на Вато привършва със силно – и актуално – заключение относно начина, по който се преработва чуждото експертно мнение в България. „Достойно за съжаление е, че единствената последица от изследването, проведено от г-дата Гебхард и Трейбал през 1931 г. беше заседание на Висшия кооперативен съвет, на което препоръките на чуждите експерти бяха погребани. Ситуацията съответно се влоши и редица страхове, изразени от експертите се реализираха. Манталитетът на членовете на българските кооперативни съюзи е ясно изразен в следното становище на Висшия кооперативен съвет относно изследването. *„Кооперативното движение е невъзможно, ако то не е независимо. Това не означава обаче, че движението няма нужда от помощ от страна на правителството и на неговите кредитни институции.“* С последния принцип се е стигнало толкова далече, че „независимите“ кооперации са се превърнали в „прости агенции на държавните кредитни институции, поддържани от помощи, набирани чрез облагане на техните частни конкуренти.“[78]

Този словесен бисер обобщава – именно по повод кооперативизма – квинтесенцията на господстващото икономическо мислене преди и след 1944 г., синтезирано в аксиомата *„Независимост, но подпомагана от държавата!“* Подобна конструкция е непонятна за западната рационалистка стопанска традиция, където „независимостта“ е единствено състояние, в което всеки отговаря *сам* и *в пълен обем* за активите и пасивите си*. Във всеки случай логиката на кооперативния истеблишмънт изяснява по-добре защо мощта на кооперативния финансов сектор е другото лице на „произхода“ на българската икономика от държавата, на „малкостта“ и безсилието на частното начало, което постоянно търси самозащита или пряка помощ от същата тази държава.

Твърдението, че мисията на ОН от 1931 г. не е оставила следа, е в известна степен пресилено. Години по-късно за нея все още се говори като за важно обществено събитие и се припомня, че тя е предизвикала „продължителни и извънредно интересни разисквания върху структурата и проблемите на българското кооперативно движение“[79]. Но макар анкетата да поразтърсва господстващите клишета, припламналият дебат не променя мирогледните устои на българския кооперативен свят. Коментарите на Б. Янчулев по този повод са текстове, които безстрастно протоколират различия или снизходително констатират безнадеждното „неразбиране“ на отсрещната страна[80].

Двамата специалисти от ОН, идващи от малки европейски държави, са видели в местните кооперации машина за дългове, която няма как да бъде спряна. Проницателният им извод обаче не дава повод за размисъл, а е омаловажен и приписан на специфичния национален контекст в техните страни. „Преценките на експертите на ОН за нашата земеделска кооперация, пише Янчулев, са дадени по чехословашки и финландски мащаби и през призмата на една доста различаваща се от нашата кооперативна действителност... Кредитната дейност на земеделските кооперации не намира одобрението на анкетьорите на ОН, които отдадоха големите загуби от тази дейност на недоброто ръководство и недостатъчен контрол върху земеделската кооперация при използване на кредити от нейна страна при държавните банкови институти. Експертите от ОН очакват тук подобрение от по-голяма строгост в санкциите относно зле ръководени кооперации."[81] Критиката не е породила никакъв български хъс за промяна. При това тя съседства с факт, от който би следвало да се направи капитален извод, но който е оставен без коментар и без оценка. Б. Янчулев мимоходом споменава, че „несъстоятелности на кооперативни организации в България са се срещали рядко, докато във Финландия за 30 години кооперативната банка е заставила над 10% от кредитните кооперации да прекратят дейността си"[82]. Това сравнение също увисва във въздуха, от него не се прави обобщението, което би било съвсем естествено: в България има алергия към фалитите, или казано по друг начин – съществува нетърпимост към финансовата дисциплина. Тъкмо защото в родината на един от анкетьорите (Финландия) фалитите на кооперации са нещо рутинно, действителността, с която той се сблъсква, предизвиква неговото недоумение. Същото разминаване без разбиране се случва и по повод потребителските отдели и стопанската дейност на кредитните кооперации. „Анкетьорите не одобриха нито устройството на потребителните отдели при кооперацията, нито стопанската ѝ дейност, а препоръчаха те да се обособят организационно в специални кооперации." Б. Янчулев обаче настоява, че „преди всичко потребителният магазин на селото е жива връзка между кооперираните стопани и тяхната кредитна кооперация. При днешното положение на работата в кредита потребителният магазин покрива много често и административни разходи на цялата кооперация. Едничката слабост на потребителните магазини са вересиите"[83].

---

* Това съвсем не означава, че на Запад не се поддават на изкушението да прехвърлят част или цялата отговорност на други. (Вж. *Дългата перспектива.*)

„Топлата връзка" у нас стои над чистите сметки, стопанската рационалност и стриктното изплащане на дълговете. Вересията е подробност от пейзажа без особено значение...

Делничен кооперативизъм

Икономическото битие

Оформянето и укрепването на кооперативния сектор в България го превръща в явление с осезаеми макроикономически последици. По самата си конструкция кооперациите са слаби структури по мярка на националния замах. Но съчленени и с лесен достъп до кредит, те се превръщат в сила. Решаваща стъпка в тази посока е прикрепянето им към стожерите на кредитната система, каквито са БЗБ и (по-късно) БЦКБ♦. Чрез създадените от тях връзки влиянието на динамичното, но все още безлично множество от кооперации е умножено. Те са вече значим посредник в търсенето и предлагането на ресурси към най-чувствителните и уязвими сектори на икономиката, в състояние са да дестабилизират финансовите потоци.

Наред с това ситната мрежа дискретно и плътно покрива всевъзможни гънки на обществото, засяга съвсем битови страни от живота и така с годините оформя интимното отношението към сечивата на стопанската дейност. Начинът по който се гледа на кредита, отношението към бюджетните и ресурсни принуди, разбирането за отговорност пред парите, паричните институции и паричните задължения – всички тези стопански „стандарти" са се ковели, в една или друга степен, именно в школата на кооперациите. Внедрени в „близките до хората" сдружения, принципите на „кооперативната икономика" са без съмнение ключ към българската стопанска култура.

Атмосферата и начинът на действие отново се чувстват най-добре, ако се влезе в няколко конкретни казуса, които показват как функционират простите звена и техните производни институции (банки, съюзи). Официалните отчети са многословни и пълни с подредени факти, но инфектирани от доктрината и казионните идеологеми. Затова пък „задните входове" са разточителни откъм *малката правда* за реалните мотивация, цели и резултати. Погледът към ревизионните актове и други подобни документи е – както обикновено – истинско откровение. Не всички и не във всичко са движени от безкористни намерения. В тях неизбежно се промъкват следи от епичните междуособни, т.е. вътрешнокооперативни войни. Но въпреки (а може би именно поради) това тези документи остават вярно огледало на обикновения кооперативизъм.

Влизаме в *тютюневата кооперация „Асенова крепост"*, Станимака (дн. Асеновград). Годината е 1926, а пролуката е ревизионният акт, съставен ѝ от БЗБ[84]. Всичко тук е представително: тютюневите кооперации са гледани като флагман на

♦ Фактите в *Банките на кооперативния свят* и в настоящата глава са до голяма степен допълващи се.

кооперативното движение; те са относително по-заможни, доколкото са свързани с водещия отрасъл на българската икономика, но са и особено чувствителни към колебанията в конюнктурата; ревизионният период 1924–1926 г. включва години както на експанзия на тютюневия износ, така и на пазарна криза. „Асенова крепост" е и печално известна с лошото си управление. Показва го не само въпросният ревизионен акт. Нейният случай е размахван назидателно в разменяните по-късно из пресата взаимни обвинения за злоупотреби, разсипничество и корупция сред кооперациите*. Кооперацията е голяма: основана на 1 февруари 1915 г. от 60 души, в момента на ревизията тя наброява 2 192 членове, от които 1 650 тютюнопроизводители от околията и 371 от града.

Икономическото „окачане" на кооперацията е просто. В пасивите стоят капитал от 22 991 100 лв. и резервен фонд (предназначен за покриване на загубите) от 29 627 154 лева. Привлечените средства под формата на влогове са минимални – 25 828 лв. срочни влогове (лихва 10–11%) и 2 720 966 лв. безсрочни (лихва 9%). Вложители са едва 295 членове. Дългът към БЗБ възлиза на 112 567 539 лв. за кооперацията и 57 530 224 лв. за личните кредити на кооператорите. Налице са също 22 млн.лв. дълг към Съюза на тютюневите кооперации и 15.3 млн.лв. към частната фирма „Леванте-Фумаро" (срещу изнесени на консигнация тютюни от реколта 1923–1924 г.).

Сметката показва, че срещу капитал и резерви от кръгло 52 млн.лв. кооперацията е привлякла 4 пъти повече средства – близо 210 млн. лева**. Тя е издействала кредит, който едва ли би ѝ бил достъпен, ако този тип институции не бяха третирани по благоприятен начин и не бяха включени към „свои" кредитни централи, където ресурсите са на ръка разстояние, при това на по-ниска цена. Капиталовото усилие на членовете се свежда до задължението да вложат минимум 5 или максимум 100 дяла от по 100 лв., като за увеличаването на дяловия капитал до приетия таван ежегодно се удържат и 10% от продажбите.

Би следвало да се очаква, че срещу такава задлъжнялост кооперацията притежава стойностни активи. Очевидно капитализацията, качеството и количеството на възможните обезпечения обаче ѝ се виждат ограничени. За да увеличи потенциала за получаване на кредити, тя създава специална комисия, която да завиши оценката на имотите ѝ.

Тук ревизионният акт допира до откровена манипулация с прозрачна цел, която изглежда излиза дори извън добрия кооперативен тон. „Ревизията, като намира изобщо действията на управителните тела с увеличението стойността на имо-

---

* Петър Пешев привежда публикации от 1927–1928 г. на вестниците „Мир", „Пряпорец" и „Лъч" по този повод. (Вж. Пешев, Петър. Историческите събития и деятели от навечерието на Освобождението ни до днес. Фототипно издание. С., БАН, 1993, с. 861, 862.)

** В съвременна терминология това означава солиден „ливъридж" – използване активите на фирмата (банката) като обезпечение за привличане на значително по-големи суми от външни ресурси (кредити).

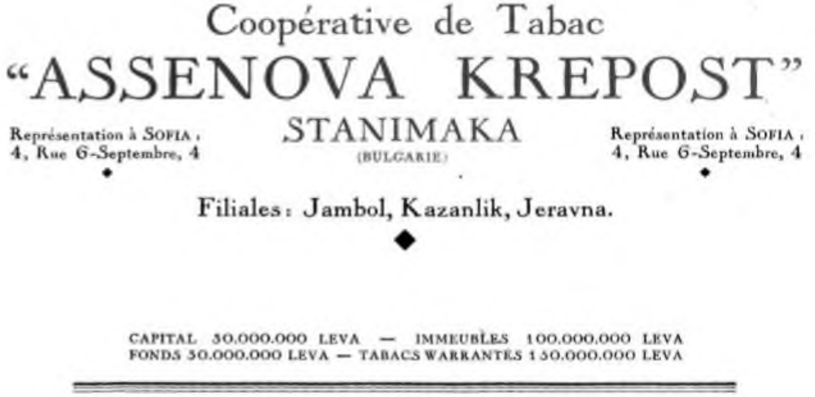

Coopérative de Tabac

“ASSENOVA KREPOST”

STANIMAKA

(BULGARIE)

Représentation à SOFIA :
4, Rue 6-Septembre, 4

Représentation à SOFIA :
4, Rue 6-Septembre, 4

Filiales : Jambol, Kazanlik, Jeravna.

◆

CAPITAL 50.000.000 LEVA — IMMEUBLES 100.000.000 LEVA
FONDS 50.000.000 LEVA — TABACS WARRANTÉS 150.000.000 LEVA

тите за неоснователни, непочиващи нито на изискванията на Търговския закон, нито на закона за кооперативните сдружения, нито на устава на сдружението, нарежда всички тези имоти да се намалят с увеличената стойност, за да изразяват остатъците задължения, ако не действителната им стойност, то поне сумата, която е изразходвана според книгите за тях.“[85]

Ревизията разкрива и други характерни щрихи. Дори те понякога да предизвикват у проверяващите тръпка на недоволство, съвсем ясно е, че става дума за текуща практика, за действия, които се вписват в банализираните норми на кооперативната икономика.

Смесването на стопанското със социалното е една от тези черти. То едновременно изгражда легендата (привлекателността) на кооперациите и олицетворява тяхната икономическа несъстоятелност. Тъкмо от подобна симбиоза е замесен моделът на бъдещите социалистически предприятия.

Непосилното социално бреме, притиснало без мярка разходите на кооперацията, е в крайна сметка финансирано с парите на БЗБ. „Асенова крепост“ например си е построила амбулаторна болница за членовете, което предизвиква коментар в ревизионния акт. Но и тази бележка е направена с извинителен тон, с притеснение, с чувството, че е сбъркан не принципът, а има само малко изсилване. „Високохуманна инициатива, за която ревизията изразява голяма похвала на ръководството, но допускат ли средствата на сдружението да разшири то дотам *благотворителността*, че без всякакви такси да дава медицинска помощ на повече от 2 000 семейства? Ревизията намира, че докато кооперацията не стигне до онова стъпало, в което да може да даде на членовете си всички културни блага, и докато не се стабилизира материално, в хуманитарните си действия тя трябва да се ограничи и препоръчва медицинската помощ да се дава на кооператорите срещу определени малки такси, от които да се покрива поне 50% част от изразходваните суми за заплати на лекари, фелдшери, акушери и прислужници, за покупка на медикаменти, за лихви и погашения за вложения капитал."[86]

Очевидно икономическото се смесва и с културното. Защото „ревизията намира постройката на лятното и зимното кино за самоволни... и практиката на управителния съвет да се залавя със странични инициативи, които само спъват правилния развой на кооперациите... и да поставя общото събрание пред свършени факти... за противозаконна и компрометираща"[87]. А по-късно печатът изнася любопитния факт, че за кооперативна музика са изхарчени 4.06 млн.лв.[88], което – за сравнение – надхвърля значително сумата на безсрочните влогове в дружеството през 1926 година.

Разточителството е друга битова черта на обикновения кооперативизъм. „Ревизията препоръчва Управителните тела... веднъж завинаги да скъсат с досегашния начин на строене на сгради, набавяне машини и купуване места, от които не се чувства належаща нужда, защото се ангажират големи капитали, намаляват се оборотните средства и лишава възможност сдружението дори редовно да изплаща заплатите на чиновниците и надниците на работниците."[89]

Ясно прозира навикът да се харчи без сметка, без задръжки. И както това изглежда напълно обичайно, така лишена от въображение е препоръката на проверяващите. Тя не надскача призива за самоограничаване, т.е. порочния кръг на „икономията като майка на мизерията". Преповтаря се непроменен повече от столетие апел, който винаги е бил еднакво неубедителен както за тези, които го отправят, така и за призованите. „Ревизията намира, че поради затягането на тютюневия пазар само икономиите са, които ще го облекчат, а икономиите трябва да се правят от всичко онова, без което сдружението може да функционира правилно. Следователно належащо е кооперацията да се освободи засега поне от двата камиона и четирите автомобила[90]*... В игнориране на главния принцип – икономия, – на който се градят крепките кооперации, ръководителите, използвайки грамадни обществени суми с един силен стремеж да представят сдружението в завидно положение, набавили са скъпи инвентарни предмети и машини, без които можело да се мине, и с една преценка само на общото икономическо положение, без оглед поне да се приравни положението на персонала с онова на държавните служители, *направени са резки скокове*, увеличили са и персонала, увеличили са и заплатите му. И ако доставката на скъпи инвентарни предмети и увеличението на персонала и заплати за реколта 1924... е било привидно оправдано, то при големите задължения, които тежат върху сдружението, съвсем не е оправдано за настоящата година, в която са постъпили... само... кг тютюн."[91]

По този начин и с подобен замах се харчат *държавни* пари. Приравняването на кооперациите към държавните структури тук излиза наяве не толкова в правилата, колкото в манталитета и стила. Пошлостта на призивите за противодействие е толкова възпиеща, колкото и във всяко държавно учреждение.

---

* От цитираните вестникарски публикации става ясно, че за камиони и автомобили са изхарчени 6.3 млн.лв. (вж. Пешев, Петър. Историческите събития и деятели..., с. 863), което надхвърля над два пъти привлечените безсрочни влогове.

Открай време в България е широко прието, че с икономии могат да се решат макро- и микроикономическите проблеми. Ревизията изисква общите разходи да се намалят до минимум (с 50%), съкращаване на ненужните длъжности и служби, закриване представителството в София. Препоръчва се на разположение на фабриката да бъде представен повече оборотен капитал. Но венецът е настояването – за едно все пак *частно* сдружение – заплатите на служителите да се приравнят до тези на държавните. Етатисткото подсъзнание излиза наяве.

Черта на делничния кооперативизъм, прозираща в ревизионния акт, е и разглеждането на кооперациите като структури за фиктивна заетост. Една от препоръките е, предвид слабата конюнктура, да бъдат освободени поне половината от месечните работници и „се оставят за нуждите на складовете само добросъвестните и усърдни работници"[92]. За пазарно действащо предприятие, което реагира на променените условия без външен натиск, подобно напътствие (още по-малко принуда) просто не е необходимо.

Но императивите на пазара не са смазващи за кооперативната система: друга от бележките на проверяващите визира изплащане на аванси, несъобразено с конкретното стопанско положение на сдружението. Ревизията препоръчва „да се следи за най-правилното раздаване на авансите, като първи членовете на управителните тела се придържат към постановените норми и не допускат за себе си и приближените си подобни превишения, които излагат на риск кооперацията и внасят недоволство срещу членовете". Всъщност става дума за текуща практика да се „отпускат аванси на членове... без да са внесли каквото и да било количество тютюн"[93]*. Налага се да бъде записано искането „за в бъдеще годишното приключване... да се извършва най-точно и внимателно и то въз основа на *действително* постъпилите приходи и извършени разходи..."[94]

Твърде свободната политика на заетост и на доходи се съчетава с не по-малко щедри възнаграждения за управата. Директорът получава заплата от 1.4 млн.лв., 1.7 млн. командировъчни, 169 хил.лв. „за посрещане на гости вкъщи" и още 552 хил.лв. „за почерпня вън от къщи". За Управителния и Контролния съвет са изплатени 3.2 млн.лв., като „на членовете на управителния съвет и на служащите са дадени аванси за 10 млн.лв."[95]**

Естествено, цялата манипулативна алхимия рефлектира в балансите на „Асенова крепост". *Отчетената* печалба е определена за недействителна и неправилно разпределена, а раздаденият в повече дивидент е за 225 671 лева[96]. Ревизията отправя обвинение (макар и не окончателно потвърдено) и за невнесени данъци от 479 124 лева. Препоръчва се „с досегашната практика – да се показват на всяка цена големи печалби – да се скъса веднага завинаги"[97].

---

* Заплащането и изтичането на доходи без пазарно търсене и без постъпления беше отличителната характеристика на комунистическата икономика.

** Половината от капитала през 1926 година.

В описаната картина кооперациите по-скоро напомнят структури на ръба на легалното, истинска институционализирана мрежа на скритата икономика.

Нека влезем в кооперативния свят от друга страна и в друг момент. Богати впечатления ни дава ревизионният акт (за периода 1931–1934 г.) на *Общия съюз на българските земеделски кооперации (ОСБЗК)*[98]. Една достолепна за местния елит институция с дълга история, която повече от всяка друга (сравнима е само с БЗБ) въплъщава присъствието на кооперативния сектор като държава в държавата.

Прочитът на монументалния документ разкрива много пластове*, но тук наблягам върху онези признаци на битуващата стопанска „нормалност", които се раждат най-вече в кооперативния живот.

Преди всичко ОСБЗК е натоварена с непомерно много функции и дейности. Подобно усложняване следва обща тенденция, засягаща трите равнища на системата – самите кооперации, техните съюзи и банките им. След войната БЗБ например диверсифицира дейността си, което едновременно я прави по-уязвима и по-податлива на политически натиск. В отчета си за 1929 г. банката с особена гордост си приписва като заслуга (!) „благотворното влияние върху цените на пашкулите в местния пазар, [позволило] те да бъдат с няколко лева по-високи от тези на международния пазар"[99]. А през 1935 г. Б. Янчулев отбелязва, че „стопанската (общи доставки и общи преработки) и социална дейност на кооперациите се превръща в лайтмотив на държавната стопанска политика... Кредитната дейност на земеделските кооперации остава на втора линия"[100].

Разнородните дейности „под един покрив" се преплитат, смучат една от друга, и/или трупат загуби, пренасяни към тежка съюзна институция. ОСБЗК е основно ориентиран към доставки на стоки за кооперативния сектор, в хода на които той учредява най-разнообразни съучастия, установява оплетени кредитни отношения с членуващите кооперации и снабдители. Съюзът се превръща в невралгичен възел, където се „нетират" многобройни сметки. Оборотът му нараства главоломно – от около 500 млн.лв. през 1930 г. на средно 1.9 млрд.лв. годишно (без този на клоновете) през периода на ревизията[101]. Общият стоков дебитен остатък за 1931–1934 г. е 30.8 млн.лв., като пряко чрез съюза са доставени стоки за 222 млн.лв. и продадени за 201 млн. лева[102]. Всичко това става срещу ограничената отговорност, възлизаща на десеторния размер на задължителните дялове[103]. Но както отбелязва в обзора си за кооперациите Д. Мишайков, „ако отговорността бъде многократно по-голяма от стойността на дяловете [той дава пример именно с десетократно превишение], ограничената отговорност фактически се превръща в неограничена"[104].

След неубедително начало ОСБЗК достига зрелостта си през годините на депресията. Преминава през „анемично съществуване" и „неизбежните перипетии на разногласие и верижни борби за надмощие" до края на войните. Следва период на несполучливи сделки и разширяващи се доставки на селскостопански стоки до 1926 година. Накрая настъпва експанзията, обслужваща кредитния и инвестиционния бум на кооперациите през 1927–1929 година. С началото на кризата доставката на инвестиционни стоки се ограничава за сметка на засилени общи продажби на земеделски произведения и пласмент на син камък. Продажбата на зърнени храни се оказва неуспешна и от края на 1931 г. Общият съюз (ОС) започва събирането им за сметка на „Храноизнос", което дава добри резултати. След 1930 г. той разширява търговско-стопанската си дейност като форма на колективистична, самозащитна и автархична реакция срещу задълбочаващата се депресия. ОС се превръща в основен посредник при износа на селскостопански продукти и продажбата на зърнени храни[105].

---

* Ревизията продължава 2 години – от 16 май 1934 до 11 август 1936 година.

Ревизионният акт подробно инвентаризира доставките по видове. Първото впечатление от неговия прочит е, че става дума за неизбродим лабиринт от огромно количество разнородни операции, извършени от съюза самостоятелно или съвместно с други фирми, като при значителен брой от тях възникват нередности, загуби, грешки... Докладът потъва в установяване на обстоятелствата около всяка от тези сделки и в разпределяне на вината. Очертава се серия от по-малки или по-големи скандали: появяват се „аферата със солта", „петролната афера", „лучената афера"... Привеждам за цвят някои свързани с тях пасажи.

По повод доставки на сол от СССР например, „представителите на ОС не са заявили каква е действителната покупна цена на руската каменна сол... Вместо ръководителите на съюза да влязат във връзка с „Шемисо"* и да искат намаление на цената на предлаганата от него сол, те завеждат преговори с централа „Напред"** за съвместна доставка по споразумение на 5 000 тона руска каменна сол като [централата] „Напред" ще заплати на Съюза 10 ст./кг комисиона върху всичкото внесено количество. Впоследствие обаче те не внасят никаква руска сол... а се внася само румънска сол. Съюзът е сключил този договор [за румънската сол] на 27 април, когато още на 20 март е имал предложение от „Шемисо" за намаление на цената. От тази именно разлика произхожда изчислената загуба на ОС от 970 000 лв."[106]. Ревизията установява, че централа „Напред" си е предала по-рано солта по своя контингент, а тази по съюзния контингент е останала да се пласира едва през 1935 година.

Красноречиви препоръки са направени по повод „петролния скандал"[107]. Те включват такива очевидни указания (които – ясно е – не са следвани), като например доставките да се сключват от натоварените служебни лица само след предварително одобрение от Дирекционния съвет на ОС. Това се налага, за да бъдат избегнати „всички подозрения върху натоварените с тази работа лица, които подозрения имат за последствия всяване в живота на ОС смут, който най-много трябва да се избягва в една търговско-стопанска организация, каквато е той и която има твърде голяма нужда от спокойствие". Узнава се също, че служебно командированите често представят устни доклади, поради което изрично им се напомня, че отчетите следва да са писмени. Цари хаос в архивирането на офертите, заради което се препоръчва те да се подреждат и пазят в отделно досие. По всичко изглежда, неуредици има и в счетоводството на горивно-смазочните материали (ГСМ): ревизията нарежда „операциите да се съставят и завеждат винаги навреме, а не да се отлага това с месеци"...

---

* Съветска външнотърговска организация.

** Основана през 1919 г. и открито свързана със социалдемократическата партия. (Вж. Даскалов, Румен. Българското общество 1878–1939. т. I..., с. 302.)

Прегледът по клонове очертава десетки източници на загуби поради безстопанственост, немарливост или зле направена сметка. На директора на Варненския клон например са дадени всички права да представлява ОС и да сключва сделки, но при липса на правилник за работа на клона тази пълна самостоятелност води до „несъгласувани действия, грешки, загуби за ОС"[108]. В Бургаския клон (вероятно и другаде) е действало истинско *перпетуум мобиле*. През 1929–1930 г., „когато „Храноизнос" не е била още създадена, клонът е практикувал закупуване на храни на твърди цени, мълчаливо одобрявани от ОС, а след това и събиране храни за кооперативна продажба, но в значително по-определен размер". И в двата случая се трупат пасиви, като при кооперативната продажба събраните храни впоследствие остават за сметка на клона, поради невъзможност (при спадане на цените) да бъдат събрани обратно нададените аванси[109]. В редица клонове дейността е толкова анемична, че се обсъжда тяхното закриване. А в знаменития „Централен магазин" в София загубата се появява от комбинация на слаб стоков оборот (10.3 млн.лв.) и „сравнително големи основни разноски" (0.3 млн.)[110].

В огромната система от кооперативни доставки, която оправдава съществуването на ОС, се надига вълна от несъбрани вземания. Те се акумулират от стоково кредитиране и от аванси срещу храни, закупени по твърди цени[111]. Доставките са „разхвърляни" между всевъзможни пера, като ревизията препоръчва на Бургаския клон „доставки на по-ограничен брой стоки с широк и бърз пласмент, за да се избегне евентуално натрупване на излишни стоки, което може да причини загуби"[112]. Несъбираеми вземания има и по неуредени на падежа полици от длъжници (кооператори и частни лица) за покупка на земеделски оръдия и машини[113]. Общият портфейл съдебни вземания възлиза на 7.6 млн.лв.[114] и е натрупан до голяма степен по време на кризата. Отношението към проблема обаче е доста фриволно. Ревизионният акт припомня, че констатации за съмнителни вземания е имало и по-рано, като е било изискано те да се съберат или да се стигне до споразумение за улеснено изплащане. Това обаче не е изпълнено стриктно и УС е действал по лесната процедура – отнасяли несъбираемите вземания в загуба на ОС[115].

Една от най-мащабните дейности на съюза е износът на яйца*. Именно по повод текущите дела в тази област ревизията за пореден път фиксира ежедневието на „телефонната икономика"♦. Разисквайки причините за появилите се загуби, тя изяснява, че неизгодните покупки са направени „съгласно телефонно нареждане на бившата БЗБ да се купува усилено над паритета, за да се сдобие по този начин с френски франкове, необходими за изплащане на полиците по доставения през нея година син камък. Въз основа на това телефонно нареждане Съюзът е закупил за кратко време големи количества яйца освен от кооператорите, но и от разни яйчари, които са били повече II и III качество. А закупените I качество, поради това че не са били изработени навреме, са изгубили от качеството си и са се превърнали тоже във II и III качество. Вместо ОС да експедира в Испания 90% I качество, което е било редно, е изпращала системно 60% II качество и 40% долнокачествени при разлика в цените 30–40 фр. франка по-малко на каса в сравнение с I качество"[116].

---

* Основно перо в българския износ за Германия.

♦ Вж. *Българска народна банка / Едно „влизане" в БНБ...*

Телефонната икономика има и други прояви. По повод следващ, „лучен" скандал се оказва, че интересите на ОС са били „зле охранявани" защото „ръководителите на Съюза не са обезпечили износа, като са се задоволявали само с обещания по телефона от тогавашния *министър-председател*, че евентуалните загуби от закупуването на лука ще понесе държавата, без да са искали от съответните министерства нужните писмени потвърждения"[117].

В този колоритен пасаж се преплитат ярки черти на стопанската традиция. На върха в скалата на гаранциите стои думата на премиера, а ангажирането на най-високото длъжностно лице в държавата с някаква второстепенна, дребна история не учудва никого. Видно е презрението към формализираните ангажименти, които тежат по-малко от обещанието на който и да е политик. Банализирано е генерирането на загуби, ведро и полуавтоматично прехвърляни към фиска и безметежно поемани от поредния властник.

Продължавайки прегледа на пасивните сметки на ОС, се натъкваме на хроничния проблем за слабата капитализация. Ако е нормално един съюз на кооперации да снеме в себе си текущите проблеми на своите членове, то в случая това представителство е особено изразително. „По-голямата част от членовете на съюза са били нередовни по отношение изпълнението на поетите задължения да внесат своевременно и напълно дялов капитал в Съюза. Напълно изправни са само 29 членове. Дяловият капитал е далече под уставно предвидения. Внесен е 7.4 млн.лв. при 23.0 млн.лв. по устав."[118] Препоръките за попълване нередовните вноски на членовете следват една след друга, преминават от ревизия в ревизия. Всичко това става, при положение че отговорността на съюза е пряко обвързана със задължителните дялове. ОС – както и отделните кооперации – върти практически без капитал значителни заемни ресурси. Съюзът има внесени 9.7 млн.лв. капитал и фондове, срещу което задвижва 117 млн. привлечени средства, основно банкови кредити. Собствените му ресурси са едва 8.2% от чуждите – „твърде незадоволителен процент, който не отговаря на днешното развитие на ОС"[119]. ОС е немощна организация на немощни членове. Самите проверяващи не приемат, че „кризата е отнела всяка възможност за членовете да правят нови вноски". Проблемът е в изначалната икономическа слабост на кооперациите.

Администрацията на тежкия съюз се състои от 113 души. Надвишаване на заплатите над предвидения фонд не е отбелязано (заплатите на ръководството дори са орязани в хода на кризата), но за 1931–1933 г. въпросният фонд е нараснал с 65 процента. Системно се надхвърлят законовите разходи за командировки. Кризата не е пречка и за решението от 1932 г. да бъде построена нова сграда на ОС[120].

Ревизията установява, че „приключванията за 1931–1934 г. не са били напълно реални"[121]. Това не е особено учудващ факт: текуща практика са неплащането на данъци и отказът да се заделят суми за тази цел. Данъчните просрочия от 5.2 млн.лв. са отнесени като загуба от минали години в тежест на 1934 година.

Воденето на отчетността е постоянен проблем и всяко негово споменаване е придружено от коментари за немарливост, за некоректно регистрирани сметки и причинени от това загуби. Ревизията начита бивши служители за 45 случая на обща сума от 3.75 млн.лв., които са замразени за ОС средства[122]. Това изглежда стара традиция, след като при предаване на длъжността повечето бивши отчетници са оставали неиздължени. Общата препоръка по повод отчетността е колкото смразяваща, толкова и признак за безсилие: „да се задължат под страх от отговорност началниците от съответните отдели на ОС да надзирават отблизо работата на служителите от ресора си, особено на отчетниците, като донасят веднага на Дирекционния съвет на ОС за забелязани нередности"[123]. Ликвидирането на това положение се иска не само от счетоводни съображения, но и за да не се „излага повече *престижът* на ОС"!

Съюзът е важна брънка в кооперативната институционална империя. Разбираемо е, че толкова обобщаващ и всеобхватен ревизионен акт не може да се ограничи до битовото всекидневие. Той неизбежно докосва нотки от кооперативната стратегия през годините на депресията. Приведена е сводка от решения на кооперативни конгреси, отразяващи две водещи линии – „разширяване на съюзната стопанска дейност, като се предприемат системни общи доставки на предмети от първа необходимост"; нескрит стремеж към монополизиране на определени сегменти от (силно деформирания) пазар[124]. Конгресът от 1932 г. формулира целта да се направят постъпки за издействане пълен монопол на ОС върху зърнените храни. А през следващата година се настоява „всички доставки за нуждите на държавните учреждения да стават изключително чрез кооперациите"[125].

Поглеждам към кооперативната действителност от друг ъгъл, в трети период – през военната конюнктура от началото на 40-те години, в самото навечерие на комунистическия режим.

Напълно произволният подбор прибавя интересни щрихи. Попадам на кратката история на *кредитна кооперация „Искра", село Булчино*, прикрепена към клона на Българска земеделска и кооперативна банка (БЗКБ) в Айтос[126]. От справката за учредяването ѝ се остава с усещането за пълна конвейрност в поникването на тези стандартни структури. Групичката, наричаща се Управителен съвет, издава съобщение за общо събрание и за решението да бъде образувана кооперация с

НБКМ–БИА

Делегати на конгреса на ОСЗК. София, пред театър "Сладкаров", 15 юни 1934

ограничена отговорност. Без никакви промени е приет типовият устав, изработен от БЗКБ и е отправена молба до БЗКБ–Айтос да ходатайства пред централното управление на банката за одобряване на устава. Обратният път е също толкова безконфликтен – БЗКБ не прави никакви спънки. Цялата процедура е съвършено тривиална.

В случая става дума за село със 731 жители и землище от 24 066 декара. Ясно е, че мащабът на възможния кредит и на достъпните обезпечения е нищожен. В представите на бодрячески настроените висшестоящи чиновници обаче това е проблем, който може (отчасти) да бъде компенсиран с *дух*.

По-късно към досието на кооперацията се прибавя ревизионен акт. От икономическа гледна точка документът е по-скоро безинтересен, макар да заслужава да се отбележи известен институционален инфантилизъм – три години след основаването ѝ все още се приема, че кооперацията е в „своя организационен период". Духът не е успял да се превърне в стопанска сила. Кооперацията е събрала 76 члена, които – както може да се очаква – не са напълно редовни с дяловия си капитал и членските вноски. Направило е впечатление, че населението се държи твърде резервирано към кооперациите[127]. Идеологическият мониторинг отбелязва, че „членовете от управителните тела... са недостатъчно убедителни, за да могат да привлекат повече членове и увеличат собствените ѝ средства под формата на дялов капитал".

Казионно превъзнесената будност на населението се излива в посредствени кадрови решения. „Лидерите" излъчват невежество и неграмотност. Касиер-деловодител е местният учител, чиито „счетоводни познания... са съвсем ограничени, за да може същият поне сравнително добре да се справя с възложената му работа, независимо от това, че му липсват каквито и да било организаторски качества"[128]. Магазинерът е с второкласно образование и е в затвора от 1 месец. Той „не е лош човек", но има присъда от 6 месеца заради отнемане владението на недвижим имот от свой близък роднина. Иначе, по време на службата си се е проявил като „твърде опитен и честен служител"... За назначаването му има дори одобрението на клона.

Това е човешкият потенциал на кооперацията. Икономическата реалност е още по-покъртителна. Сдружението е събрало собствени средства от 39 410 лв. (оценени като „съвсем недостатъчни“) при 63 488 лв. привлечени. Всички собствени и по-голямата част от чуждите ресурси кооперацията е вложила в стоки за потребителския си магазин, който е единствената ѝ дейност. Селото е изгодно разположено само на 8 км от Айтос, но въпреки това „са необходими много усилия и умение от ръководството ѝ, за да привлекат по-голяма част от стопаните“[129].

Обяснимо е решението на БЗКБ да не кредитира такава слаба организация, „докато членовете ѝ не се осъзнаят като кооператори и увеличат собствените ѝ средства поне на 100 000 лв.“. Банката смята, че с тази си позиция създава стимул за активизиране на дружеството. Но по-малко обяснимо е защо само след шест месеца (през декември с.г.) БЗКБ му отпуска първия кредит. Разрешен е временен личен специален кредит от 200 000 лв. за авансиране и покупка на вълна от следващата реколта. През март 1944 г. е отпуснат и втори заем – личен постоянен кредит от 50 000 лева. Почти веднага, в рамките на три месеца, следват трети кредит срещу залог от стоки за 100 000 лв. и специален кредит за жътвата през 1944 г. от 200 000 лева. И така, без никаква видима промяна в икономическото положение на кооперацията БЗКБ за половин година ѝ отпуска залпово 550 000 лв. или близо 15 пъти отчетените по-рано собствени средства. За същия период дяловият капитал е нараснал с... 6 700 лева.

Смисълът на тази историйка е единствено в нейната баналност. Защото през цялото време езикът на документите допуска, че въпросната неразличима прашинка сред мрежата от стотици сродни образувания би трябвало да развива кредитна дейност. Никому неизвестното дружество безапелационно е възприемано като (макар и малък) вход/изход на непресъхващия кооперативен кредитен поток.

Обобщаващ документ от същия период дава представа за най-разпространените неблагополучия сред кооперативния микрокосмос. БЗКБ е основният източник за набиране на *фонд „Подпомагане затруднени кредитни кооперации“*, който е учреден, за да им отпуска спасителни средства под формата на безлихвени заеми (типично – за оборотни средства за срок от 5 години)*. Изреждането на причините за отпускане на помощ по време на случайно избрана сесия на управата на фонда, примерно през 1940 г., се чете като поменик на финансовите затруднения на кооперациите[130]. А мотивите, приведени в конкретните искания, образуват истински „тетрадки за жалби“** на кооперациите.

Само по време на въпросната сесия са разгледани молбите на 27 кооперации и са взети решения за отпускане на 2 480 000 лв. безлихвени кредити. Между най-често изтъкваните причини са лошите природни условия. Уязвимостта на земеделието пред природните бедствия е толкова по-голяма, колкото то е по-изостанало и лишено от финансови инструменти за застраховане. Сушата, градушките, съсипването на посевите са явления, при които се разчита на фондовете на банката.

---

* БЗКБ предоставя на фонда 22 млн.лв. от общо 34 милиона.

** Непосредствено преди Френската революция от 1789 г. трите съсловия изготвят „тетрадки“ (cahiers de doléance), в които излагат своите оплаквания от съществуващия ред. Огромният натрупан в тях материал представлява уникална дисекция на състоянието на обществото.

Почти равностойно място заемат исканията за подкрепа срещу едно „обществено бедствие" – последиците от законите за облекчение на длъжниците и прехвърляне облигациите на Погасителната каса (ПК) в портфейла на кредитните кооперации. Както вече стана дума, произтичащото оттук трупане на нискодоходни активи влошава (или във всеки случай не подобрява) финансовото им състояние. Затваря се класически цикъл, при който длъжниците са „подпомогнати", банките (кредитните кооперации) търпят загуби, фондовете кредитират безлихвено банките (кредитните кооперации), а в крайна сметка –бюджетът крепи институциите, захранващи фондовете.

Зад (и покрай) мотивите за „лоши стопански условия" и „обща стопанска криза" (някъде конкретизирана като обезценяване на земеделските произведения) често се прикриват съвсем управляеми причини. Една кооперация иска безлихвеният заем на фонда да ѝ покрие разходите за скъпо купена в миналото вършачка. Друга търси възмездяване инвестирането на голяма част от средствата ѝ в кооперативен дом. На редица кооперации фондът отпуска средства за компенсиране на несполучливи инициативи/сделки в миналото. В някои решения е посочено без заобикалки, че пари се отпускат поради вложени средства в нерентабилни предприятия, като за един от случаите причината е конкретизирана – поети загуби от синдиката в Попово. Няма свян и при кредити от фонда за покриване на загуби, причинени от упражняван слаб контрол от управата на кооперацията, или от лошо ръководство в миналото. Другаде формулировката е по-обща – разпределение загуби от минали години. Накрая, възможен мотив за искане (и получаване) на кредит се оказва... „извънредно много обедняване на стопаните – земеделци членове на кооперациите".

Колкото и да са различни приведените мотиви, предоставени от фонда суми отиват неизменно на един адрес – за оборотни средства на потребителския магазин. Очевидно тази дейност на кооперациите е смятана за най-съществена: евтиният и достъпен магазин е най-осезаемата реалност на „кооперативната идея", пределът в мечтите на бедния*. Той при никакъв случай не трябва да се затвори и/или да става жертва на други грехове на кооперацията.

Фондът е поредният механизъм, който по стандартни процедури излива пари в кухи кооперативни структури. В края на краищата покрива сметки за лошо управление и за нерационални разходи. Дейността му, наред с всичко друго, доутвърждава увереността на кооперациите, че ще пребъдат при всякакви обстоятелства.

---

* Този мотив присъства в много мемоари. (Вж. например: Илиев, Константин. Поражението. Хроника от краткото столетие. Пловдив, София, Жанет–45, Факел, 2005, с. 154–165.)

Какъв е мащабът на загубите в кооперативната икономика?

Нека припомня, че тя функционира като полицентрична структура, в която се движат финансови потоци и се прехвърлят загуби. Основните субекти са мрежата от кредитни кооперации, кооперативните съюзи (централи) и специализираните банки (БЗБ, БЦКБ, а впоследствие и БЗКБ). Ядрата на тези структури не са равнопоставени, а имат определена йерархия, където БЗБ играе водеща роля.

Принципите на двузвенното (а и тризвенно, чрез ОСБЗК) кредитиране преживяват депресията. През 1935 г. БЗКБ е финансирала 1 531 земеделски кредитни кооперации с 882 млн.лв., при положение че собственият пласмент на дружествата през същата година възлиза на 912 млн. лева[131]. С други думи, кооперациите са почти неутрално звено, с минимален собствен принос. През 1935 г. остатъкът по кредитите за земеделските кооперации, отпуснати от БЗКБ, е около 2 600 млн. върху общ актив на банката от близо 8 200 милиона[132].

При наличието на безотказен тил за рефинансиране, отговорността на кооперациите в използване парите на БЗКБ е минимална. Въпросът дали те са достатъчно компетентни посредници не се поставя с острота. Широко разклонената, децентрализирана мрежа попада под влиянието на локални връзки и лобита, а през 1931 г., когато вече е достигнат апогеят на кооперативната финансова инфраструктура, Асен Чакалов чистосърдечно признава, че „наистина у нас организацията на селските кооперации не е напълно още здрава, поради липсата на школуван персонал и правилни разбирания в кредитирането на селското стопанство". Заговаря и за необходимостта да „се проучва състоянието на всяка кооперация, на начините, по които тя кредитира, на нейния актив и пасив"[133]. Закъсняло чувство за отговорност, когато 1/3 от портфейла на втората по значение държавна банка е съзнателно предоставен на откровено некомпетентни посредници, а отношението към тях продължава да е снизходително-наставническо, като към прохождащо начинание, чиито „грешки на растежа" се прощават.

За умерения човек, какъвто е Ас. Чакалов, изходът е „просветителски". Надеждите остават за неопределеното бъдеще, формулирани в напълно пожелателен тон. „Все пак чрез засилване на контрола върху тях и дори чрез подготовка на ръководния персонал, пише той, личното кредитиране на селското население би трябвало да се предостави на селската кооперация."[134]

По-трезво е отношението на Иван Екимов, за когото няма нищо принципно нередно в кооперативното финансово посредничество, стига самите кооперации „да са кредитоспособни и банката да упражнява достатъчно контрол върху тяхната дейност... Нека не се забравя, че заемите, дадени на кооперативните дружества във форма на текущи сметки, са достигнали вече почти двойния размер на собствените капитали на банката... *Кооперативното дело у нас бързо се развива. Но покрай здравото, създадено е и доста гнило.* Крайно време е да се очисти гнилото, ако не искаме да преживеем големи разочарования"[135].

Нека се върнем към епизодичната реалност и вземем примера със *Съюза на популярните банки* (СПБ) към 1927 година. Това е типично създание на кооперативното движение, което с годините множи все нови и нови междинни звена. Те възникват на основата на типизирани структури, като всяко едно от тях развива апетит за кредитиране на членовете си, опирайки се в крайна сметка на ресурсите на една от двете рефинансираща банки.

В доклад на БЦКБ до УС на СПБ е очертана впечатляваща пропаст между реалността и винаги разкрасяваната идея за поредна брънка в кооперативната конструкция. Дори привидно най-здравите посредници се оказват в обременено положение.

СПБ е замислен като „мощна кооперативна организация, която обединява популярните банки с назначението да бъде не само техен инструктивно-контролен център, но и да удовлетворява техните кредитни нужди и да регулира свободните им средства. БЦКБ е била най-близка негова сътрудница... В основата на политиката на банката лежи схващането, че естественият път за развитието на кооперативното дело на страната е обединяването на еднородните кооперативни организации в силни съюзи и централи, които да се групират около един върховен кредитен институт"[136]♦.

Съюзът бързо се превръща в централа, кредитираща членовете си (около 90 популярни банки) и подкрепяна от БЦКБ. Зад привидно подредената схема обаче изникват типичните опасности. Така например, СПБ е помолен да бъде особено взискателен „към ония свои членове, които се отдават на някои стопански инициативи от обществен характер, за които не са обезпечени средства, а често пъти добягват до ползването на средствата, предназначени за кредитиране на индивидуални членове. Това се забелязва особено в стремлението на някои популярни банки за електрификация на градовете"[137]. Бацилът на „общественото начало" е проникнал дълбоко и в това звено, обсебено от изкушението да отклонява ресурси към несвойствени цели на „развитието". А всяка инициатива отвъд присъщия тесен стандарт изкарва от релси и дестабилизира дребните кредитни кооперации, впрегнати в извънгабаритни за тях начинания♦♦. Докладът вмъква с мек тон съответната предупредителна нотка: „Въобще, желателно е Съюзът всякога да предпазва своите членове от имобилизации на средствата им и строго да държи за една постоянна ликвидност на тия средства – характерно качество за краткосрочния кредит."[138]

На практика СПБ виси изцяло на баланса на „шапката" си БЦКБ. В пасива на съюза влоговете на членовете са 6.9 млн.лв. срещу разрешени кредити от БЦКБ за 160 милиона. (От тях са използвани само 23 милиона.) В споменатия доклад една по една се открояват различните язви на кооперативния кредит. „При...

♦ Вж. *Банките на кооперативния свят.*

♦♦ Вж. *Духът на икономическите институции / Една обществено-държавна мегаломания...*

авансите Съюзът не съблюдава винаги разпореждането... което предвижда аванси само за ПБ ненадминаващи 2% от внесения дялов капитал."[139] Записите по принцип са за 6 месеца, но около 14% от тях са просрочени. Общият размер на имобилизираните креанси възлиза на 1.7 млн.лв., което представлява около 4% от всички форми на кредит[140]. Съюзът натрупва значителни загуби от странична дейност. Търговско-стопанските начинания, отразени в дебиторните му сметки, генерират 5.5 млн.лв. несъбираеми вземания. Дори да се допусне, че с много усилия част от тях могат да бъдат осигурени, „ясно е, че значителна [сума] пак ще бъде несъбираема и ще се отрази в чувствително намаление капитала на Съюза"[141]. Стига се до препоръка – „въпреки добрите намерения" – тази стопанска дейност да бъде прекратена, като евентуално се продължи при по-добра конюнктура. Съветът на БЦКБ е затлачените сметки да бъдат санирани в опит да се спаси онова, което може.

Общата сума на несъбираемите вземания (6.8 млн.лв.) е 53% от капитала на съюза... Освен свързаните с търговска дейност, в сумата влизат и замразените инвестиции в движими и недвижими имоти. Всички тези проблемни вземания и вложения поглъщат собствените му средства: декапитализацията е в ход, а финансовата дупка се покрива от БЦКБ. СПБ „остава да работи с личния и специалния кредит на банката (БЦКБ) [14.5 млн.лв]... и влоговете [от 6.9 млн.лв.]"[142]. Излишността на тази междинна брънка се проявява съвсем ясно – съществуването ѝ не се оправдава, като по всичко изглежда, че тя се крепи поради дребните облаги, предоставяни на членовете, и „социалната заетост", която осигурява на своето чиновничество. Финансовите резултати еднозначно са определени за „неблагоприятни"... Съюзът не ще може да реализира печалба за пълно покриване на разходите си."

В крайна сметка предписанията на БЦКБ се свеждат до тривиалните рецепти за финансово оздравяване. Препоръчва се (възможното) раздвижване на замразени вземания, ограничаване на несвойствената търговско-стопанска дейност, привличане на повече дялов капитал и чужди средства, „съкращаване на разходния бюджет, главно чрез съкращения и обединения на служби, носещи загуби"[143]. Не ми е известно дали предписанията са осъществени, но това не е толкова съществено. Тук СПБ е интересен единствено като поредната структура, въплътила и консумирала принципите на кооперативния кредит.

За същото говори и втори, по-обобщаващ пример. Оценка на портфейла на земеделските кооперации в пиковата 1928 г. показва, че 68.7% от заемите (по стойност) са обслужвани редовно, 28% са подновявани и около 3% са на обявени за неплатежоспособни дебитори. В същото време печалбите на земеделските кооперации са по-малки от реализираните загуби. (21.8 млн. срещу 22.8 млн.лв.). Концентрацията на загуби е чувствителна, като 9 кооперации с над 200 000 лв. загуба за всяка генерират 78% от общия обем.

Положението е значително по-тежко при втория йерархичен етаж от кооперативната пирамида – регионалните съюзи. 9 от тях имат печалби (1.1

млн.лв.), докато 15 са на загуба (29.8 млн.лв.). Съюзът в Попово регистрира 12.8 млн. загуби, приписани на операции с тютюн и брашно, а Пловдивският съюз е обвинен за загуби поради лоша организация на работата. Въпреки че според Б. Янчулев всички загуби (освен в Попово) могат да бъдат възстановени, нетният резултат на земеделските кооперации, както на индивидуално, така и на регионално равнище остава отрицателен[144]. Дори по-мащабните и смятани за по-стабилни популярни банки образуват минимален *нетен* положителен резултат от 43 млн.лв. (при *брутни* печалби от 208 млн.лв.).

Депресията е опустошителна. Редовни се оказват записите само по 18% от заемите, отпуснати от БЗБ на кооперации. Нередовният портфейл (просрочен, съдебен, на изключени членове) възлиза на 77% от общия. 23% от просрочията са над 3 години, 16% – от 2 до 3, 20% – от 1 до 2, 17% – от 90 дни до 1 година и 8% – до 90 дни. След 1932 г., вследствие масовото теглене на влогове, депозитите спадат под собствения капитал на земеделските кооперации. Към средата на 1935 г. „срещу всеки 100 лв. собствени средства са били привлечени 98 лв. влогове"[145].

Представа за загубите в кооперативния сектор в началото на 40-те години дава споменатият фонд „Подпомагане затруднени кредитни кооперации" към БЗКБ. В неговия архив е запазена изключително интересна справка на Т. Дюлгеров – експерт в отдела „Стопански проучвания и напътствия" към БЗКБ – относно положението на просрочените *временни специални кредити* към средата на 1941 година. Тази категория възлиза на непренебрежимата сума от 106.9 млн. лева.

Общият извод на анализа е, че 60% от просрочените вземания на БЗКБ по това перо са практически несъбираеми[146]. А самите просрочени вземания представляват 2/3 от *всички* вземания на БЗКБ по временни специални кредити[147]. Разпределението им по длъжници е показателно – 70% са на селски кредитни кооперации и на районните съюзи[148]. Просрочията засягат 430 сметки на 300 кооперации[149], като половината от тях са групирани в 6 от клоновете на БЗКБ.

Особено интересен е изводът за причините, формулиран в познат социалистически словесен стил. За автора на справката „*обективните причини* се отразяват сравнително малко върху нередовността на портфейла... Той се дължи в по-голяма степен на *субективни* причини"[150]. Оказва се, че това вулгаризирано и банализирано през комунистическите години противопоставяне между „обективно" и „субективно" още тогава е навлязло достатъчно дълбоко в мисленето и в бюрократичния език.

В конкретните данни констатацията придобива съвсем осезаеми измерения. 29% от просрочените разрешени специални кредити се дължат на неуспешна стопанска дейност, 28% от просрочията са причинени поради използване на заемите за „други цели" (т.е. поради пренасочване на средствата), 23% се дължат на липса на реализация. Три причини събират (всяка поотделно) около 4.5% – неплодородие и други бедствия; несъбрани аванси и други кредити; формални причини. Накрая 3.3% са причинени от „лошо ръководство", а 1% от злоупотреби[151]. В тази статистика кооперативният кредит се очертава като некомпетентен, несъобразен с икономическите дадености, корумпиран. Форсмажорните обстоятелства идват като второстепенен фактор*.

Би могло да се помисли, че несъбираемите специални кредити са наследство от депресията. Но анализът показва, че става дума за постоянно възпроизвеждащ се стереотип. Голямата маса просрочия (42%) са натрупани през 1938–1940 г. (едни от най-успешните междувоенни години), а само в течение на първите 5 месеца на 1941 г. са прибавени още 6 процентни пункта от общата сума. Несъбираемите вземания от времето на депресията и от последвалото възстановяване (1928–1937 г.) вече са история, като представляват едва 10% от общата сума[152].

Справката дава представа и за друга важна черта на кооперативния кредит – характеристиката на неговото обезпечение. От данните за специалните заеми става ясно, че те са отпускани със слаби гаранции. 44% от просрочените кредити са раздадени без обезпечение, а 11% са отпуснати срещу лично поръчение на УС[153]. Според самия доклад „обезпечението с лично поръчителство на член на УС... не може да се счита за реално обезпечение"[154]. На практика това означава, че значима част от просрочените специални заеми са раздавани на членове на управата на кооперациите (под формата на вътрешни кредити) и (вероятно) на близки до тях лица. Редовно обезпечени (със залог вино или други стоки) са единствено 19% от просрочените заеми, което обяснява слабата надежда за осребряването им. Перспективата за 47% от нередовните заеми (60% от дължимите суми) е определена като неясна[155]. Общият извод е, че „вземанията по просрочените временни специални кредити са слабо и незначително обезпечени с реални гаранции"[156].

Препоръките за изход са без особени илюзии. Настоява се за търсенето на начини за разсрочване на плащанията и за насърчаването на нови инициативи, които да подобрят финансовото положение на кооперациите. Поради разпространеността на явлението очевидно ще трябва да се посегне на обезпеченията, предоставени от членовете на УС, които едва ли компенсират цялото висящо вземане. Говори се за „мерки" спрямо директорите на клонове, отпуснали несъбираеми кредити. Категорично се настоява стари задължения да не се рефинансират с нови. Накрая се препоръчва „създаване на специален фонд за покриване подобни несъбираеми или събираеми чрез покритата неограничена отговорност на членовете вземания"[157]. В общи линии финансовото инженерство не се е променило във времето. Духът на изредените препоръки е впечатляващо сходен дори с неуморно и безрезултатно повтаряните изисквания към кредита при плановата икономика[158].

---

* Статистиката обогатява и задълбочава приведената по-горе инвентаризация за причините на загубите.

От обобщените резултати отново „слизаме" до документираната битова тъкан на процесите.

Връщам се към превъзходния „пътеводител", какъвто е вече разгледаният ревизионен акт на ОСБЗК[159]. Без съмнение документът отразява пораженията от депресията. Установено е например, че 169-те съдебни вземания на ОС за 7.6 млн.лв. са натрупани най-вече през 1930, 1932 и 1933 година. 4.6 млн. от тях са от кооперации (останалите от частни лица), като основна причина са неуредени на падежа полици от длъжниците за закупуване на трактори и вършачки[160]. Препоръката на ревизорите обаче говори за незаинтересовано отношение от страна на ОС към събирането на висящите вземания[161]. Те съветват „щателни проучвания за материалното и финансово състояние на всички съдебни длъжници и тия, които са във възможност и не желаят доброволно, след покана да се издължат, да се предприемат срещу тях енергични съдебноизпълнителни действия"[162]. Нещо повече, много от вземанията на съюза са отнесени с лека ръка в загуба[163], което потвърждава посредническата му роля на буфер и на „мека спойка" в кооперативния свят.

При търговията с яйца (основна за ОС) осчетоводяването е просто. Продажбите със загуба поради влошено качество и други причини възлизат на 7.2 млн.лв. през 1933 г. при печеливши продажби от едва 3.5 млн. лева. Крайната нетна загуба от въпросните операции е 1.5 млн.лв. през тази година и 2.6 млн.лв. през следващата 1934-та[164].

Две обяснения за причините едновременно се противопоставят и допълват. Официалната версия на съюза е, че загубите са породени от недостатъчната опитност при едно ново начинание, поддържането на високи цени вследствие намесата на ОС, липсата на добра информационна служба и от валутните ограничения, свързани с клиринга и контингентирането на вноса. Но към тези обстоятелства ревизията прибавя и други източници. Посочена е липсата на стегната организация, гоненето на големи лимити, които не са съобразени с пазара, минаването в загуба на ОС на 17 рекламации от чужбина (особено тази на Абрахам Кац за недоброкачествени яйца на стойност 767 000 лв.), посредничеството (до средата на 1932 г.) на чужди консорциуми (комисионите възлизат на 380 000 лв.)[165].

Общо взето съюзът се справя определено по-лошо от частниците. „Благоприятните за яйчарската търговия" 1932 и 1933 г. са „използвани добре от частните експортни фирми, но не и от ОС"[166], поради което съюзът отстъпва пазарни позиции. През 1932 г. единичните разходи на частниците са 4–5 ст., а тези на ОС почти двойно по-високи (8 ст.). От чисто търговските сделки с яйца през 1932 г. съюзът извлича минимална печалба от 709 000 лева*. А крайният резултат за него е негативен (чиста загуба от 2.171 млн.лв.). Причината е в огромното превишаване на разходите над приходите: при постъпления от 860 000 лв. (вкл. брутната печалба от износ на яйца) разходите възлизат на 3 млн. лева[167]. На това конкретно поприще (както и на редица други) ОС се проявява като типична паразитна структура.

---

* Разликата между закупеното от производителите по костуема цена и изнесеното на продажна.

Както изводите на самия ОСБЗК, така и тези на ревизорите ясно очертават характерни „кооперативни" черти – лошо управление, изкуствено оскъпяване за сметка на посредничество (външно и на самия съюз), парникови условия за съюзните членове, неточна (тенденциозна) преценка за пазарите, лесно прехвърляне (поемане) на загуби, генерирани в „първичната мрежа"... При това не трябва да се забравя, че тук става дума за обединение на *кредитни* кооперации. Ключовата за ОС търговия с яйца илюстрира противоестествената симбиоза между кредитна и търговска дейност, между вертикални и хоризонтални структури. Смешението в крайна сметка развива „синдрома на общата сметка", при който финансовата дисциплина и отговорност се размиват напълно.

Сходна е историята с изнесения през 1933–1934 г. лук („лучената афера"), където натрупаните загуби са от сравним порядък и се дължат на същата немарливост, некомпетентност и пълно отсъствие на контрол над разходите. Простата сметка е следната. В Англия са изнесени 25 536 торби с лук, а са продадени едва 14 711. Останалите са унищожени като развалена стока. За закупуване на лука ОС е изразходил 1.263 млн. лева. Допълнително е направил 150 000 лв. разноски в България. Разходите за транспортирането до Лондон (вкл. навла, разноски за изхвърляне на разваления лук и пр.) възлизат на 1.126 млн. лева. От цялата операция обаче ОС е реализирал само 128 100 лв. срещу продажбата на годния лук... Непокрити остават 997 000 лв., а сумарната загуба е 2.188 млн. лева. Тя „произхожда от това, че стоката е била в по-голямата си част в развалено състояние, както и от направените разходи до и в Лондон". Безхаберието е очевидно – „ако лукът беше застрахован и от вътрешни повреди, нямаше да се понесат загуби, произхождащи от развала"[168].

Освен всичко друго, ОСБЗК е една от големите посреднически структури между кооперативния кредит и рефинансиращата го БЗК. Съюзът „помпа" загуби, които трансферира „за инкасиране" от БЗБ. ОС е изцяло на издръжка от Земеделската банка, като кредитът му при нея възлиза на 98 млн.лв., а дебитът – само на 5.3 милиона[169].

Заемите за съюза са от два вида – постоянни и временни. Първите са два просрочени кредита за общо 1.4 милиона. „Срокът [по тях] е изтекъл. Дългът не само не е погасен, но е и превишен със 777 530 лв.". Заложен е недвижим имот на ул. „Раковски" 103, оценен по пазарна стойност за 3 млн. лева. Освен това ОС има и кредит на открито към БЗБ, възлизащ на 14 млн.лв., който също е просрочен („превишен") този път с 4 млн. лева. Гаранцията му е доста по-неосезаема – десеткратната отговорност на съюзните членове. Временните кредити са целеви и те са основният инструмент за текуща поддръжка на ОС от БЗБ*. Тези заеми са краткосрочни и се издължават след изпълнение на съответната задача.

---

* Други лостове са банковите гаранции, дадени от БЗБ на фирми за сметка на ОС. Сумата им възлиза на 36 млн. лева[170].

Съюзът преразпределя парите на БЗБ в различни посоки, а механизмът за пренасяне на загуби към банката е елементарен – „поради обстоятелството, че някои от стопанските начинания на ОС са завършвали неудачно, то и съответните им кредити са оставали открити с неизплатени остатъци – дългове към банката макар и изсрочени"[171]. БЗБ се оказва прост изпълнител на инициативите, подхващани без сметка в различни точки на кооперативната империя. Банката е по-скоро регистратор и щедър кредитор от последна инстанция. Затова и просрочията следват топографията на провалените начинания на съюза. Към май 1934 г. най-големите остатъци са по кредитите за износ на плодове (1.6 млн.лв.), за събиране и износ на яйца (1.2 млн.) по специални кредити под гаранция на държавата (1.2 млн.лв.), за кооперативно събиране на храни (1 млн.лв.)[172]. По 13 операции използваните суми са по-малки от разрешените. Показателно е изреждането им – доставки на счетоводни книжа и други счетоводни материали, на лук, захар и други стоки за кооперации, на ГСМ, храни за „Храноизнос", обща продажба на зеленчуци и плодове, събиране и износ на яйца през различни кампании, кредити за участие в търгове... Общата сума на разрешените от ОС кредити набъбва до 94 млн.лв., като някои от тях са от порядъка на 25 млн.лв. („Храноизнос") или 20 млн.лв. (за яйца). Но и тази „прилична" картина се оказва фиктивна. Въпреки че стандартизираните договори са за 5 годишен период (при равномерно ежегодно погашение от по 1/5), редовни се оказват само половината от кредитите (47 млн. от разрешените). При останалите са натрупани закъснения в погасителния график. И тук препоръките на ревизията са съвсем меки и пожелателни, примирени пред едно неизтребимо зло.

Сметката „печалби и загуби" на съюза е подвеждаща. На пръв поглед ОС генерира положителен резултат както през 1931, така и през 1932 година. За 1931 г. негативното салдо от лихвени постъпления и плащания се компенсира от положителни салда по общи доставки и продажби и по други пера. Отчетената чиста печалба от 588 000 лв. е отнесена изцяло в резервния фонд. През 1932 г. това се повтаря при по-малка чиста печалба от 188 000 лева[173]. През 1933 г. в загубите за първи път се появяват съмнителни вземания за 2.9 млн.лв.[174] и въпреки това е отчетена нетна печалба от 282 000 лв., която е отново отнесена в резервния фонд.

Оказва се обаче, че загуба от 411 000 лв., свързана с продажба на 11 вагона грозде, е осчетоводена през 1934 година. Ревизията изчиства мъглата около приключването за 1934 г., когато са „ликвидирани всички стари, спорни и др. сметки, носещи загуби на ОС от минали години"[175]. Изкривеното счетоводство е коригирано чрез частична проверка на приключването за 1934 г. и чрез преглед за предишни години. Картината се оказва съвършено различна от официалните цифри. Наяве излизат загуби на общия отдел от минали години за 1 млн.лв. и от данъци за 4.4 млн.лв., загуби на отдел „Колониал" за 50 000 лв., от отдел „Яйца" за 890 000 лв. и от отдел „Плодове" за 614 000 лева. Общо новоразкритите загуби са за 7.1 млн. лева[176]. Тъй наречените „загуби от данъци" са предизвикани от обстоятелството, че само 763 000 лв. от дължимите за 1924–1934 г. 5.2 млн. са платени от специално резервирани за целта суми. Натрупаните по този начин просрочия са били отнесени наведнъж в загуба при финансовото приключване на 1934 година. „Ако бяха отделяни суми, съответстващи на дължимите данъци, нямаше да се отнесат в тежест на 1934 г. 5.2 млн.лв.“. Практически ОС е губел през всичките години, в които е показвал счетоводни печалби, а загубите са били „финансирани“ чрез отлагане (опрощаване) плащанията на данъци. За ревизорите това показва, че „приключванията през 1931–1933 г. не са били напълно реални“[177]. Недвусмислено подозрение за манипулация – този път в балансите – се съдържа и в препоръката при годишните приключвания да се прави точен и подробен анализ на всички активи на ОС, за да се установи действителната им стойност[178].

Общият тон на препоръките обаче остава беззъб, в духа на добронамерената закана „повече да не се повтарят подобни нередности“... Друг манталитет едва ли е бил възможен, след като кооперативната идея поначало търси *лесните* решения. В ревизионния акт са цитирани резолюции на кооперативни конгреси, сред които – със своята арогантност – се откроява споменатото искане, законът за бюджета да постанови всички доставки за нуждите на държавните учреждения да се правят *изключително* чрез кооперациите[179]... А предназначението на ОС да инкасира загуби на безотговорните си членове е потвърдено и в друго рутинно решение. Предишната ревизия е наредила да се съберат (или да се стигне до споразумение) 1.4 млн.лв. съмнителни вземания. Това не е изпълнено, при което УС просто ги е отнесъл в загуба на съюза[180]. Защо да се правят усилия след като БЗБ стои твърдо зад кооперативните провали?

Заключенията на ревизионния акт отразяват – през дейността на съюза – стопанската конюнктура в България. Те се четат като още един исторически наръчник за принципите на кооперативната икономика[181].

„Първите години от своя живот ОС е минал в организационно обособяване, като не е пропуснал и неизбежните перипетии на разногласие и вътрешни загуби за надмощие. Поради това ОС е водил тогава почти анемично съществуване и никаква съществена стопанска работа не е регистрирал до 1914 г.“ Експанзията на съюза след войната е част от разрастването на кооперативната инфраструктура. Тя вече включва мащабна търговска дейност и доставки, като по този начин затваря цикъла и създава по-добри условия за скрито или явно субсидиране. „След войната стопанските условия заставят ОС да се заеме с доставката на необходимите за селското стопанство стоки, както и с намиране пазари на земеделските произведения, без да е притежавал за целта нужните средства и опит. По тая причина и поради голямата колебливост в цените последват неудачни сделки, които донасят на ОС до 1926 г. общо 16.7 млн.лв. загуби.“ Тяхното автоматично покриване от кооперативните банки се задейства веднага – „с подкрепа на БЗБ и участието на обединените в ОС кооперации след тази година настъпва период на съвземане, до края на 1929 г., когато ОС окончателно ликвидира със старите си загуби“.

Еуфорията от 1927–1929 г. се чувства в превръщането на съюза във важен посредник при вноса на инвестиционни стоки – едри земеделски машини и сечива. В началото на депресията обаче се минава от инвестиции към преживяване. „Голямото обезценяване на земеделското производство, започнало през 1930 г., се отрази на дейността на ОС. Доставката на едри машини се ограничава при засилване общите продажби на земеделски произведения и пласмента на син камък. Продажбата на зърнени храни обаче се приключва неудачно, при затегнати стопански условия и намалени обекти на дейност към края на 1930 г. ОС се намесва в събирането на зърнени храни за сметка на „Храноизнос", с която продължава да работи и днес. От 1931 г. насам започва един подем на разширяване търговско-стопанската дейност на ОС, като оттогава до деня на ревизията същият е успял да създаде 8 отдела и да открие 9 клона в страната, 4 магазина в София и 1 бюро в Берлин." Основната дейност на съюза през този период е доставката в големи количества на разни стоки за селското домакинство като ГСМ и син камък. Осъществява се продажба на зърнени храни за „Храноизнос" и на свободния пазар. Организира се износът на яйца (ОС държи 10% от българския износ), грозде и плодове. Финансовите резултати са противоречиви: печалба носят продажбата на зърнени храни и доставките, а износът на плодове и яйца трупа загуби.

Размахът на съюза нараства значително именно през годините на депресията. Оборотът му минава от 500 млн.лв. през 1930 г. на средно 1.9 млрд. през 1932–1934 година. Търговско-стопанската си дейност през този период „ОС е провеждал от свои средства – капитал и фондове 9 693 875 лв. – и чужди такива, в поголямата си част банкови кредити за 116 977 602 лв. Очевидно е, че съюзните собствени средства съставляват едва 8.2% от привлечените. Твърде незадоволителен процент и неотговарящ на днешното развитие на ОС"[182]. Експанзията е нездрава, според типичните кооперативни принципи – на заем (с безотказно осигурен тил) и без капитал.

Това, за което говорят обобщаващите данни, се изживява в делничната практика. Разказите за нея са колкото показателни, толкова и изразителни със сочния си, простодушен език.

Вземам конкретния случай с отказа на БЗКБ да разреши на кредитна кооперация „Житница" в с. Драганово, Айтоско, временен личен специален кредит за авансиране на вълнопроизводителите през 1942 година. Искането е минало през местната инстанция (клона на БЗКБ в Айтос) и е спряно едва от УС на банката[183]. „Ходатайството ви, пише централата до клона, да се разреши на кооперацията исканият кредит за авансиране на вълнопроизводството през 1942 г. по съображения, че с разрешаването му ще се даде възможност на кооперацията да развие дейност и по тоя начин да погаси изсрочения си временен личен специален кредит... 1938 г., не се взе под внимание от УС на банката, тъй като и при разрешаването на кредита за вълна през 1940 г. съветът при клона ви е изтъкнал същото съображение, но въпреки това въпросният кредит не е издължен, нещо повече, дългът по него се е увеличил. УС не взе под внимание и съображението Ви, че ако се разреши исканият от кооперацията кредит, ще се даде възможност на същата да увеличи дяловия си капитал, т.к. дяловият капитал на кооперацията и миналата година, при разрешаването на кредита за същата цел, е бил 147 000 лв., колкото е сега, следователно ползването на кредита не е бил използван абсолютно никак за засилване собствените средства на кооперацията и няма никакви основания да се смята, че това ще бъде направено сега. Що се отнася до съображенията ви, че за да ходатайствате за разкриването на кредита, че използване на кредита ще стане под непосредствения контрол на клона ви, в случая не е от особено значение, защото смятаме, *че не само ползването на тоя кредит, а ползването и на всички други кредити на кооперацията би трябвало да става под непосредствения контрол на клона ви. Друг е въпросът, ако с това искате да кажете, че досега кредитите на кооперацията са били ползвани без упражняването на контрол от страна на клона ви,* поради което не е постигнато нищо по отношение на издължаване изсрочения кредит за извънмонополни земеделски произведения и увеличение собствените средства на кооперацията. Ако искате да кажете това, тогава ще смятаме, че единствената вина за изтъкнатата нередност лежи в клона Ви. По тоя въпрос дайте ни вашите обяснения." Очевидно, ако е упражняван контрол на клона и въпреки това се е стигнало до тези резултати, не може да се разчита, че исканият кредит ще даде други.

„Прави лошо впечатление, продължава писмото, и фактът, че дългът, респективно превишението по общия личен кредит на кооперацията, който е напълно закрит, се е увеличил [от 296 670 лв. на 21 декември 1941 на 319 770 лв. на 27 октомври 1941], въпреки че на кооперацията са дадени облекчения в лихвата, както по тоя кредит, така и по варантния ѝ кредит срещу залог на вършачка."

Всичко в това писмо е по мярката на българския стопански бит. И „полусемейната" среда, в която се правят исканията за пари, препратени от местната инстанция към централата със съответното ходатайство. И леко раздразненият (граничещ със сарказъм) наставнически тон на началството от „центъра". И – най-вече – правилата, по които се „банкира". Молбата е настойчива, дори нахална, без оглед на собствената „кредитна история", на обстоятелството, че е налице просрочен кредит със същата цел. В случая се проявява (разпространената) практика капиталовите вноски в кооперацията да се покриват чрез кредит, което силно напомня познатата неотдавнашна история на прехода. Излиза наяве и илюзорността на „контрола", обезсилен в мрежата от взаимни зависимости на тесните локални интереси. Проявява се, накрая, острият апетит за кредит, намиращ начин да бъде задоволяван независимо от всички поставяни формални бариери.

За същото говорят *лапсусите*, пръснати из многобройни напълно анекдотични случаи.

Такъв е например заявлението в архивите на кредитна кооперация, което – това се вижда веднага – няма никакви шансове да бъде прието. Но дори и отхвърлено, то остава израз на начин на мислене, който не се съобразява с реалностите, а се задейства рефлекторно, по силата на натрупана практика и многобройни прецеденти. Думата е за писмо на Страдджанска кредитна кооперация до министър-председателя и Министерския съвет[184], излъчващо не толкова (не само) невежество или глупост, колкото убеденост за права, придобити по рождение. „Понеже тази година, пише в петицията, имаме голяма зима, вследствие на която зимните посеви измръзнаха наполовина, то за да може да се заздрави стопанското положение на членовете на кооперацията ни, ще трябва да се засяват измръзналите ниви с пролетни посеви и окопни растения, за което ни е необходимо заем от 300 хиляди лв. Затова Ви молим Почитаеми Господа Министри, да благоволите и наредите потребното, щото да ни се разреши заем от БЗБ от 300 хил. под гаранция на държавата, който заем ще изплатим на три срока... като редовно плащаме на реченото време и следуемата лихва." Резолюцията на писмото е суха и отрицателна – съобщава се, че „не съществува закон, по силата на който да може да Ви се разреши заем под гаранция на държавата. Затова ще трябва да поискате заем от БЗБ на общо основание".

Адресатът тук изглежда е несъзнателно сбъркан, но всъщност подобно искане се възпроизвежда непрестанно. Ето и протокола на редовно годишно общо събрание на членовете на същата тази Стралджанска кооперация[185]. Документът предшества цитираното по-горе писмо до правителството и съдържа стандартно за хиляди подобни прошения „меню". По една или друга причина заявлението за въпросния кредит е тръгнало по самостоятелен път, като включва и следните очаквания: допълнителен заем от 300 хил.лв. за оборотни средства от БЗБ по текущата сметка с нея; други 200 хил.лв. за варантен кредит от БЗБ за покупка на зърнени храни; специален кредит от 200 хил.лв. за покупка на земеделски сечива, машини и „кооперативен изработен тютюн"; 300 хил.лв. заем от БЗБ под гаранция от държавата... Мотивировката за последния заем е „за стопанска подкрепа на членовете", което потвърждава, че редовите кооперации гледат на БЗБ като на безотказен първи защитен застрахователен пояс.

Само при тази стандартна акция заявеният кредит възлиза сумарно на 1 млн. лева. Това е при приходи на кооперацията за 1929 г. от едва 91 111 лв., при значителна задлъжнялост (737 089 лв. бруто и 680 273 лв. нето), при актив/пасив от 780 хил.лв. и при обичайната ниска капитализация (членски вноски и дялове от 12 хил.лв. и резервен фонд от 60 хил.лв.)... Натискът за кредит е огромен, а независимо от някои откази, системата е пропусклива и възприемчива към него.

В движението „надолу" и „нагоре" из обикновения кооперативизъм отново се издигаме с едно ниво, за да усетим как се местят парите между различните полюси на кооперативната финансова мрежа. И тук привеждам пример, забележителен тъкмо с тривиалността си. Става дума за продължилите 7–8 години и завършили печално перипетии на заем, отпуснат от БНБ на БЗБ и БЦКБ за кредитиране на кооперативните централи[186].

Началото (основанието за заема) е обичайно. „Министерският съвет възлага на БНБ да разреши под гаранция на държавата един кредит от 4 млн., който... тя да отпусне на Кооперативната и Земеделските банки със 7% и двегодишен срок.

Последните кредитират под гаранция на държавата кооперативните централи „Напред“ [социалдемократическа], „Освобождение“ [обвързана с БКП], „Съюз на Популярните банки“ и „Общия съюз на земеделските кооперации“ с 8% лихва в оня размер, който самите централи са определили с протокол според участието им в доставката на брашна за Софийската община.“[187] Класическият цикъл е завъртян – на БНБ е наредено, тя изпълнява, кредитирайки кооперативните банки, а те участват в поредното „обществено“ дело, при което на свой ред кредитират междинните кооперативни звена за техния (вече реализиран) принос в изхранването на населението. В акцията участват всички познати действащи лица като община, кооперации, псевдоавтономни финансови структури (вкл. БНБ). Общата обвивка и гарантът от последна инстанция, естествено, е държавата.

Решението на Главна дирекция за държавните и гарантираните от държавата дългове (ГДДД) е от август 1923 г., но съответният закон е публикуван в „Държавен вестник“ едва през декември. БНБ съответно открива две специални текущи сметки под гаранция на държавата – от 3 млн.лв. в БЦКБ и от 1 млн. в БЗБ. В края на 1924 г. и двете банки сигнализират, че Съюзът на Популярните банки (на БЦКБ) и Общият съюз на българските земеделски кооперации (на БЗБ) им дължат съответно 1.3 млн. и 1 млн. лева[188]. В началото на 1925 г. Народна банка се заема с проблема, като обръща внимание на ГДДД да си вземе „нужната бележка, че... кредитът от 3 млн.лв. по специална текуща сметка под гаранция на държавата, открита на БЦКБ за доставка брашно на Софийската градска община, се закрива, защото и досега кредитът не е използван“[189]. Идентично писмо е изпратено и на БЗБ. При очертаващата се перспектива за натрупване на несъбираеми вземания към БЗБ и БЦКБ, емисионната банка започва да търси реализация на държавната гаранция. И действително, година по-късно (в началото на 1926 г.) БЗБ съобщава на ГДДД, че ОСЗК „срещу отпуснатия му заем за доставка на брашно за прехрана столичното население дължи на 31 декември 1925 г. 1 112 583.55 лв.“[190]. На хвърчащ лист (чернова?), с фамилиарен тон, Дирекцията на дълговете проявява първи признаци на нетърпение. „От писмото ви се вижда, че ОСЗК и Софийската градска община имат превишение на сметките си респективно 112 583 и 90 101 лв. Молим подканете горните учреждения да уредят превишенията на сметките си, а за ОСЗК е време вече да се погрижи да ликвидира и дълга си или пък той да остане като такъв спрямо БЗБ.“[191]

След още година (вече е април 1927 г.) се появява Никола Стоянов – този път в съвършено нетипичната за него роля на кредитор. Човекът, който се е сраснал с българските *външни задължения* и с мъка се опитва да ги разсрочи, изведнъж се изправя като свиреп *вътрешен кредитор*, търсещ всички възможни средства да събере вземанията си. Той напомня на ОСЗК, че „БЗБ ви е отпуснала кредит от 1 млн.лв. за доставка на брашно за София, който кредит сте използвали напълно. С така открития кредит... Вие сте били длъжни да ликвидирате отдавна. Обаче не само не сте ликвидирали с него, отчасти или окончателно, но не сте плащали даже и следуемите се лихви, поради което дългът Ви към БЗБ към 1 януари 1927 г. е нараснал на 1 238 305.45 лв. Като Ви съобщаваме горното, поканваме Ви да уредите в най-скоро време дълга си, понеже Дирекцията ни не може да търпи повече това положение. Ако не сторите това, ще се видим принудени да поискаме от БЗБ да събере вземанията по съдебен ред“[192].

Няколко месеца по-късно следва ново писмо на Н. Стоянов (този път до БЗБ), отказал се да заплашва крайния кредитополучател, предвид неговата очевидна безпомощност. Предпочел е да се обърне към „по-горното“ звено, което привидно има повече възможности. Тонът е неочаквано смекчен, появили са се надежди, които по странни пътища са убедили човека, чиято основна задача *навън* е именно да убива подобни химери за собствената си държава пред чуждите кредитори. „Искали сме вече от Вас да закриете кредита от 1 млн.лв. ... Понеже смятаме, че е крайно време да се ликвидира тази сметка и понеже се предполага, че до края на текущата година ОСБЗК ще реализира една чиста печалба от няколко млн.лв. от продажбата на земеделските едри машини, по-голямата част от която печалба ще бъде отнесена от Банката Ви за погасяване на задълженията на Съюза, молим Ви да почнете погасяването на тия задължения най-напред от разрешения, под гаранция на държавата, кредит от 1 млн.“[193] През септември истината излиза наяве. В писмо до БЗБ Н. Стоянов припомня, че „ОСБЗК... ни беше съобщил, че до края на 1927 г. ... ще реализира чиста печалба от няколко млн.лв. от продажба на земеделски машини... част от която печалба ще бъде отнесена за погасяване на задълженията на Съюза към банката. Съюзът обеща, че ще почне да погасява най-напред дълга си към Банката, сключен под гаранция на държавата. Затова ние... поискахме от Софийския клон на БЗБ да закрие кредита ни от 1 млн. Понеже клонът Ви още не е отговорил на нашите писма, молим наредете да ни се отговори какво е направено с тая сметка по повод на нашите искания“[194]. В архива е запазена чернова на отговор от БЗБ. В него – с дежурен оптимизъм, на който никой не вярва – се съобщава, че „печалбата, реализирана през 1927 г. от ОСБЗК, е много малка и те са взели мерки за изплащане на въпросния дълг от печалбите, които ще реализират в бъдеще“[195]. Въпросът продължава да се влачи, като последният наличен документ е от 1930 година. В него (отново на хвърчащ лист) Дирекцията на държавните дългове (ДДД) повтаря за пореден път и напълно механично – като че ли нищо не се е случило – стандартното си искане до БЗБ. „Съгласно Закона... на 24 декември 1923 г. на ОСЗК е отпуснат кредит през Банката ви от 1 млн.лв. Откритата по тоя повод сметка, пише чиновникът, още не е ликвидирана въпреки нашите многократни искания. Моля вземете мерки да бъде изплатена въпросната сметка.“[196]

Тази история оставя усещане за движение в херметично затворено пространство. ГДДД, БНБ, БЗБ, БЦКБ, ОСБЗК са като единно тяло – всеки се чувства в правото си да се разпорежда със сметките на другия, а обгръщащата всичко *тоталност* е държавата. Тя е плащ над кооперативния свят, в който парите циркулират и потъват без следа. Кооперативните посредници безотговорно прехвърлят уреждането на сметките си към БЗБ, която на свой ред трупа несъбираеми кредити. Явно или неявно, всички участници очакват фактурата в края на краищата да бъде осребрена от фиска. Изходът на този, и на много подобни паралелни епизоди, е добре известен – нов външен държавен дълг, който замазва балансите на БНБ, БЗБ и БЦКБ.

Връщам се към многократно споменавания доклад на Парламентарната комисия по анкетиране делата на БЗБ от 1925 година♦. Освен важен програмен и обобщаващ документ, той е простодушно изложение за ежедневното разточителство, предизвикано от силно политизирания кредит и от банкерство, подчинено на криворазбрани „морални“ императиви.

Един от най-силните пасажи в доклада се докосва до корените на безотговорния риск, поеман от кооперациите. Рисковото поведение вирее особено добре в холдингови структури-“шапки“, каквато е удвоената система кооперации–БЗБ и каквито по-късната социалистическа икономика разви до съвършенство. Подобно поведение е съвсем естествено, когато кооoперациите се разглеждат като „продължение на системата на БЗБ. *Те не са независими, а са нейни органи, без да следват всякога нейните нареждания*“[197]. Недостатъчна капитализираност, оскъдни влогове и крайно слаба ликвидност на активите и пасивите ги принуждава да „използват почти изключително оборотните средства на БЗБ“*.

Анкетната комисия прави същественото обобщение, че поддръжката на БЗБ едновременно приспива разумната предприемчивост и развързва ръцете за всякакви финансови авантюри. Големите кредити от „централата“ (БЗБ) приучават кооперациите да живеят наготово, да не развиват инициатива, да не се стремят към задоволяване на своите нужди, да не употребяват „разчетливо и полезотворно“ отпуснатите им средства[198]. Същевременно лесният кредит на „шапката“ увеличава съблазните за непремерени начинания, насърчава най-несъстоятелни образувания. „Като приучава кооперациите да се осланят преимуществено на нейните кредити и капитали и като не ги подтиква с по-усилено темпо да развиват самопомощта, банката сама води кооперациите към бъдещи затруднения.“ Принципното решение се вижда, но и то се оказва заобиколимо. „Достатъчно е да ограничи отпущаните им кредити. Това ограничение не е изключено. Постоянното ограничение на кооперациите... води към него, особено при слабия прилив на личните влогове... Фондовете на държавните и обществените учреждения (60%) или са на изчерпване или подлежат на слабо развитие. Извънредното им засилване през последните 2 г. се дължи единствено на политиката на предшествуващото правителство, което след безуспешните си опити да тури ръка на фондовете на Народна банка и Кооперативна банка [БЦКБ] за своите цели, чужди на кооперацията, прехвърля голяма част от обществените фондове и държавни влогове в БЗБ, за да ги тури на разположение главно на своите партизански синдикати и кооперации.“[199] Растежът на фондовете е изкуствено надут. Голяма част от тях „са недействителни, тъй като имат да покриват големи загуби на синдикатите и на някои от кооперациите... След приключване на редица сделки тези фондове ще се стопят“[201], за да покажат действителната картина.

---

* Другите източници на средства, като погашенията по отпуснатите кредити, са съвсем недостатъчни. Задържаните суми по личния кредит в българските кооперации възлизат на 60% (при 5% за германските), а погашенията по личния кредит са едва 25 процента[200].

♦ Вж. също: *Банките на кооперативния свят.*

Получава се затворен кръг. Отделните кооперации са немощни и имат нужда от рефинасиращ център, който обаче сам по себе си също е недостатъчно капитализиран. За задвижване удвоената структура се налага „усилване“ на централата чрез манипулации с държавни фондове. Това политизира както източника на кредит за кооперациите, така и реципиентите му. Ширят се иждивенство у получателя, политически условия от кредитора, авантюризъм в използването на средствата. Порочният цикъл е точно обобщен в доклада. „Ако БЗБ не приучаваше кооперациите на безделност, като им открива наготово гишетата си, ако тя поощряваше самоинициативата им и полагаше по-голямо усърдие да създаде от тях живи и активни организации, тя несъмнено можеше да намери средства за засилване на капитала им. Едно такова средство можеше да бъде зависимостта на отпуснатите им заеми от големината на собствените им средства (например покритие на кредита 40–50% от собствения капитал и 60–70% от капитала + влоговете). *Кооперация, първата работа на която веднага след учредяването ѝ е да търси гишетата на банката, мъчно може да дорасте.*“[202]

Въпросът опира до икономическа философия и до отношение към капитала. В българската стопанска история разточителен кредит е текъл по всяко време, в различни форми, в значителни мащаби, но неговите първи масови и типизирани ферменти са кооперациите. В тях са заложени „обучаващи“ гени, моделирали – нека го наречем – „повърхностно“ стопанско поведение. Последици от тяхното дълбоко проникване са и отчуждаването от личната стопанска отговорност, и хроничният недостиг на капитал, и потушаването на самия първичен инстинкт за натрупване чрез здрав предприемачески дух. В кооперациите надделява неуважението към трудно събираните със собствени спестявания и усилия капитали. Апотеоз и завършена, *тотална* организация на това начало е социалистическият период. А същият манталитет избуя през 90-те години, когато лесните пари и кредитът без мисъл за връщане родиха прояденИте структури на прехода.

За последно опредметяване на тази действителност поглеждам за момент в дружбашките синдикати, определени в доклада като „фаворизирани псевдокооперации“[203]. Прочитът на частта, която им е посветена, предизвиква онова нездраво чувство, което се надига при четене на друг парламентарен опус* и на всевъзможни свидетелства за (винаги) „бивши“ правителства. Привеждам само компендиум от изразителни пасажи, доочертаващи облика на делничната икономика в границите на могъщия кооперативен кредитен анклав**.

---

* Посветеният на корупцията доклад на Изпитателната анкетна комисия от 1910 г. (Вж. *Плащът на корупцията.*)

** Очиствам текста от всякакви политически позовавания, които са канавата на доклада. За тях става дума по-нататък.

Родоначалникът на синдикатите, „Нармаг", е с добре известна земеделска политическа принадлежност. След като БЦКБ му е отказала заем от 20 млн., той е кредитиран от БЗБ[204]. Земеделска банка впрочем му е отпуснала заем от 3 млн. през 1920 г., когато все още не е имала право да кредитира кооперациите. Следват нередовни плащания, които не пречат синдикатът да получи нов кредит от 3 млн.лв. през 1921 година. През следващите 1922–1923 г. „Нармаг" продължава да трупа дълг за общо 9 млн. лева[205].

Друг синдикат („Балкан") иска от БЗБ да му увеличи кредита от 670 000 на 1.1. млн. лева. При справка с поредната ревизия се установява, че „синдикатът *страда от липса на кооперативизъм* в делата си; купува стоки, без да държи сметка за нуждите на членовете си, както и артикули, които пораждат недоумение; раздадени са на кредит 1.7 млн.лв., като е ясно, че ще претърпи големи загуби от тези вересии; няма редовни ревизии и пр."[206] . Въпреки това кредитът му от БЗБ е разширен с 550 000 лева. На синдиката (без да отговоря на законовите и уставни условия) е разрешен варантен кредит от 6 млн., макар той да е заявил 4 милиона[207].

През 1921–1922 г. „Синдикалната централа" е ползвала личен кредит от БЗБ за 5.5 млн.лв., при положение че според размера на капитала си тя не следва да получи повече от 3.4 милиона[208]. Първият заем е отпуснат при фиктивно записан капитал от 3 млн. лева. Друг синдикат („Общ подем") също е взел заем от БЗБ срещу несъществуваща гаранция. Искал го е за довършване на соловарна, но след констатирани дефекти и натрупани загуби отново се обръща към БЗБ за допълнителни средства. Въпреки неяснотата на проекта, банката отпуска кредита. „Вместо да застави синдиката да даде ипотечна гаранция с всичките си имоти за банковите вземания, каквото мнение е изразил клонът, банката се е задоволила да го възприеме по принцип, но нищо повече не е направила."[209] Капиталът на синдиката е само 1.1 млн.лв. и „фондовете му не могат да покрият загубите, които при сегашното им развитие от производството скоро ще изядат и капитала"[210] – класически казус с декапитализиране на кооперация, трансферирано към БЗБ и покрито с нейни ресурси. „Също и в много други случаи Банката е изоставяла кооперациите да предприемат строежи, изключително от разрешения им кредит, без да се покриват със собствени стабилни средства. С подобни ангажирания на банкови средства в строежи, вместо в обръщателни средства на кооперациите, [парламентарната] комисия намира, че банката може да докара кооперациите, па и самата нея, до опасни последствия."[211] Сходен е случаят с „Родопи" в Хасково, който е най-големият длъжник на БЗБ сред синдикатите. В него са наливани милиони, като остатъкът по дълга възлиза на 17 млн. лева. Обвинението в политизиране е най-силно именно за тази организация, а икономически особено показателна е констатацията, че „с разрешаваните кредити синдикатът е закупил сгради, дюкяни, парна машина и построил фабрика за папироси... [но при всичко това] кредитното [му] положение е усложнено и е дошло до безизходица"[212].

Случаят с „Родопи" дава повод на комисията да обобщи, че редица заеми на БЗБ са отивали на практика за спасяване на финансово нездрави организации. „В последно време, отбелязва докладът, някои от кредитите са отпускани само за излизане от разните затруднения по воденето на предприятията без собствени средства, вещи стопански грижи и за изкуствено управление на дълговете, които от лихвите дохождат в превишение на кредита."[213] Тук БЗБ е изцяло в ролята на социалистическата държава: банката е заемодател от последна инстанция за мрежа от структури, които функционират без (или с минимален) капитал, изцяло според „кооперативния идеал". Резултатът е, че „и в останалите по-едри кооперативни организации, Районния кооперативен синдикат в Русе (наречен неутрален), ОСЗК в София и пр., които са ангажирали при несъответстващи за предприятията им собствен капитал получените от БЗБ заеми в имоти, строежи и предприятия, кредитите на банката се намират също така в усложнение и затруднение, вследствие на което едни от тези сдружения се намират в разорение, а други пред прага на разорението"[214].

Би могло да се помисли, че това се отнася само до големите структури в орбитата на БЗБ, още повече че самата комисия смята, че банката се е отнасяла внимателно и взискателно към по-малки кооперативни сдружения. Но съмнението отпада с извода за наличие на широки неформални връзки, които подхранват „евтиния кредит" и сред дребните кооперации. В тях също „се срещат несъразмерни или увеличени кредитирания, било поради скъперничеството или щедростта на клоновете, според това, как са се държали и влияли при искането на кредит, било поради прилагания различен мащаб при разрешаването на същия от управлението на БЗБ"[215].

Излишно е да се продължава със сценките на обикновен кооперативизъм. Поуката от всички тях е идентична. А сумирането им сглобява невзрачните макроикономически последици от неговата неудържима експанзия. В разгара на депресията този проблем излиза с пълна сила на преден план. Лайтмотив в докладите на министъра на финансите е нуждата от „основна ревизия и реорганизация на кооперативното дело"[216]. Иска се, по-специално, преразглеждане на съществуващите водни синдикати и прекратяване на мегаломанските им начинания. По повод на горските кооперации Стефан Стефанов стига до корена на проблема. „Не могат, пише той, държавни богатства да се използват и разхищават безразборно, *само заради идеята – кооперация, повечето от които* [кооперации] *нямат нищо обществено.*"[217] Противоестественото съжителство на идеология с икономика не само дава противоестествени резултати, но в крайна сметка развенчава и самата изходна догматика. Министърът патетично предупреждава, че ако кооперативното дело продължава в същата линия, то „ще компрометира идеята и злепостави дееспособните организации, които трябва да бъдат подкрепени". Той призовава „да не се засилва изкуствено обсегът на тяхното стопанско значение, за да не се пречи на самите тях и на правилния стопански развой"[218].

Апелът е закъснял, тъй като отдавна е набрана мощна инерция. Нейното пречупване е невъзможно както поради съпротивата на кооперативната върхушка, така и заради отвоюваните удобства на масовата клиентела. Кооперациите плавно ще „прелеят" в социалистическата икономика. Там те ще намерят още по-уютна идеологическа среда и ще изградят механика на безнаказана икономическа безотговорност, за каквато не са и мечтали. Дори на фона на ирационалната комунистическа система, кооперативният сектор ще се откроява със своята тотална отчужденост от каквато и да било стопанска дисциплина, ще се утвърди като истинска финансова черна дупка на загуби и вечно опрощавани дългове[219].

Политическото котило

Кооперациите образуват икономически мощен финансов архипелаг от еднотипни социални структури. Те са идеална потенциална *плячка*, грижливо отглеждана за отстрел от властта, за да бъде консумирана. Инфилтрирането на политиката в „кооперативната идея" е организирано колкото грубовато, толкова и ефективно. Трудно е случващото се с частните банки[♦] да подмине по-прихватливата, и в известен смисъл по-благодатна, почва на кооперациите.

Процесът съвсем не е безконфликтен, като в определени моменти общността става арена на истинска икономическа гражданска война. Нейните хроники са богати на вътрешни междуособици, опити за превземане „отвън", вкарване в действие на държавната машина. Движещите сили на тази история са властолюбието, алчността, невежеството и корпоративният интерес... Любим инструмент е манипулацията на „редовия кооператор" и на доволния в егалитарната си мизерия потребител. Що се отнася до мотивацията и методите на кооперативния елит, то те не се различават от онези задействани при всяко първоначално натрупване, било то след Освобождението, или след комунизма. Кооперациите си остават една от класическите големи български „перачници".

Масовизирането на кооперативите е предшествано от епидемичното разпространение на техния първообраз – кредитните сдружения в края на XIX век. В много отношения внимателните наблюдатели на тази експанзия фиксират, без да го знаят, картини от бъдещето.

Със самото си зараждане сдруженията (кооперативни или не) се превръщат в средище на политическа дейност. Трансформацията е прецизно описана още през 1898 г. от А. Ляпчев. „Иронията на нещата стигна дотам, пише той, че щото още десет години от Освобождението не бяха минали и от същите хора започна се едно ненавистно преследване на някои от дружествата, против които достатъчно беше клеветнически донос на някои неизправен длъжник, за да се вземат полицейски мерки от най-осъдителен характер."[220] За ирония става дума, тъй като „деятелите", които до неотдавна са се клели в силата на частната инициатива, вече виждат в капитала не градивна икономическа сила, а (според случая опасен или

[♦] Вж. *Откъм частните банки.*

удобен) инструмент на политическо влияние. „Народ беден, но при дисциплинирано домакинство, Българският народ не можеше да остане глух на кооперативния дух, който по онова време вееше по цялата европейска литература, продължава Ляпчев. Ако част от българската емиграция търсеше удовлетворение на своята крайна идеализация в шумните манифести на Бланки и К. Маркс, то не по-малка част от вътрешната интелигенция идеализираше магическата сила на кооперацията... Наскоро настъпилото освобождение обаче повика на много по-ползотворна деятелност пионерите за кооперативни сдружавания, както и поклонниците на комуната. Едните и другите изведнъж бидоха така обременени с големите държавни длъжности, че наскоро изчезнаха всичките им мечти в силата на частната инициатива и в практичността на комунизма."[221]

Ляпчев привежда типично битовизиран пример, в който кмет донася на околийския началник, че дружество е изоставило стопанските си цели за сметка на политически. „От деня на функционирането му, предава доносът, то се е превърнало на чист партизански орган, станало е вертеп и гнездо на по-голямата част от противниците на днешния режим, които под името на акционери – членове на дружеството постоянно се събират и решават въпроси политически и партизански... Позволиха си да ми казват, че те не се плашели и от правителството."[222] В друго цитирано донесение е фиксиран неуспешен опит за вътрешен преврат, последван от интервенция на властите. „Напоследък записаха се неколцина, около 15 д. търговци, търговията на повечето от които е свързана с банкерски (лихварски) операции и предприемачества и те са именно лицата, които тласкаха дружеството в това положение, понеже се опитаха да *завземат* управлението на дружеството, а не им се удаде, та за това прибегнаха към властта с молба да разтури дружеството."[223]

Две десетилетия след Освобождението представата, че едно стопанско дружество има много други „скрити" битиета (че то е подставена структура), е вече господстваща. „Като спасение от лихварите се разчиташе на... акционерните спестовни дружества; обаче става обратното: известно е, че между другите второстепенни, даже няма да сгрешим, ако ги наречем и прикриващи, цели – тези дружества имат главно и единствено за цел – обогатяване на своите акционери"[224], между които нерядко са самите лихвари. Фасадната идеология е подменена: докато са се „борели" с лихварите, новите стопански форми неусетно се превръщат в техен проводник. В огромен мащаб принципно сходна подмяна бе извършена в Източна Европа на прехода чрез масовата приватизация. Подвеждащо и гръмко представена на лековерната публика като образцова инициатива на социалната справедливост, акцията се превърна в ефективен лост за бързо преразпределение на активи в ръцете на икономически влиятелни групи.

Замислени като автономни образувания, но изпаднали в плен на политически своеволия и апетити, многобройните сдружения от края на XIX век въплъщават тъкмо противоположните принципи. Да не забравяме, че движеща сила на икономическия „прогрес" (а кредитните дружества са символ на „модерността") е местният „елит", който в българските условия е обвързан по всякакъв начин с държавата и следователно подвластен на нейните капризи. „За осъществяване на Райфайзеновите сдружения се разчита най-много на селските народни учители и на общинските писари. Обаче тези длъжностни лица, поради честото им сменяване и местене, недопустимо е, че ще могат да изпълнят предназначените им роли в тези сдружения. В днешно време пред партизанското съображение за преместване или уволнение на един общински служител отстъпва всякаква възвишена и благородна деятелност на такъв служител. У нас, така да се каже, всичко е в движение: и обществени служители, и поземлена собственост."[225]

Партизанщината отрано се възприема като неизбежно зло, независимо от всички повици за морална чистота. Принос за това имат Земеделските каси, чийто директор Манушев през 1903 г. прави тъжна равносметка: управлението им „винаги е било за Райфайзеновите каси и само е основавало такива, но всичко се унищожи от партизаните... Същото стана и с 400 спестовни дружества в селата, на които парите (около 6 млн.) се ограбиха от партизани. По-после се основаха нови Райфайзенови дружества, но и те пропаднаха поради партизанство и нестабилност на властта"[226].

Чертите, които започват да се проявяват в следосвобожденските сдружения и в ЗК узряват и укрепват в кооперациите. Убеждението, че кооперативният свят с фатална неизбежност трябва да бъде раздиран от вътрешни борби, е общоприето. „Причина за слабото участие на селяните в популярните банки, пише в представителен юбилеен сборник от 1931 г., са (и) вечните съперничества, взаимните преследвания и осъждания не само между самите популярни банки и техните няколко съюза, но и общо между тях и селските кредитни кооперации, които пряко и на самото място обслужват селското население. Това... в крайна сметка се отразява не върху „спортистите кооператори" – техните лични интереси всякога са запазени, – а върху жизнените интереси тъкмо на ония, в името на които те съществуват."[227] Отчет на БЦКБ прави аналогични констатации. „Състезанието между отделните кооперативни организации започва вече да надхвърля границите на добросъвестното, благородното съперничество и страстите понякога се увеличават до такава взаимна конкуренция и даже вражда. В недрата на отделните кооперации се забелязват често пъти групови борби за надмощие, които внасят смут в развитието им, понякога силно компрометират общите събрания и говорят зле за кооперативната дейност на известни деятели."[228] Всяка мрежа от обществени структури неминуемо става бойно поле.

В края на 20-те години междуособиците сред различните центрове на кооперативния кредит вече имат над две десетилетия история. Те се институционализират в съперничество между БЗБ и БЦКБ♦, чиито отношения са твърде далече от чистата конкуренция: решението за това, към коя от двете да бъде прехвърлена кооперативната клиентела, е изцяло в ръцете на държавата. Между 1910 и 1934 г. този актив (кооперациите) е местен неколкократно, докато се стигне до очевидно-

---

♦ Вж. *Банките на кооперативния свят.*

то (но дълго време спирано от лобиращи интереси) решение за сливане на двете банки. Залогът е кооперативният портфейл, който е едно от най-сладките парчета в българската икономика. В крайна сметка, всеки заем на „кооперативните" банки е пряко или косвено гарантиран от държавата.

Ето как звучи „коментар" от 1929 г. в „Икономическа борба" по повод разпространеното становище земеделските кооперации да не бъдат кредитирани от БЦКБ и внушението, че зад тази банка (и изобщо зад популярните банки) „стоят широканците [широките социалисти]". Текстът отново напомня военен репортаж. „Разправя се, пише анонимният автор, за някаква национална банкова политика, която сега [БЗБ] щяла да провежда, след като Народна банка била дадена на чужденците*... Разправя [се също], че кооперативният кредит щял да добие своето единство, когато кооперативната банка се присъединяла към земеделската банка, с което щял да се „рационализира" кредитът и прави национална банкова политика... Сега остава на хората, които стоят по върховете на БЗБ... да оставят земеделските кооперации да отидат при кооперативната банка, където им е мястото. Пред БЗБ се откриват широки перспективи за банкова работа: дългосрочен кредит... кредитиране на язовири... На банковото лихварство трябва да се тури край... Ако за дребния кредит е била потребна една земеделска банка в продължение на повече от 50 г., днес тая работа е вече отнета от хиляди кооперативни големи и малки банки, наричани популярни банки и кредитни кооперации. БЗБ чака своите промени. И не е далеко денят, в който тя ще извади от забъркания път, по който е тласната и по който върви. Че БЗБ е загубила пътя си и забравила назначението си отдавна, това се вижда най-добре от грешките, които прави, като раздава милиони на други банки за градски ипотечен кредит... за индустрия и търговия, като сама прави широка търговия и е стигнала дотам, че се тъкми дори да става касиер на държавата. Дребният земеделски и занаятчийски кредит трябва да се предаде всецяло на кооперативни народни банки в села и градове, които са наречени „популярни" банки и кредитни кооперации... Те ще работят със своята кооперативна банка [БЦКБ]."[229] Тонът на спора е страстно политикански, което е обяснимо, при положение че става дума за прекрояване на банковата система и кредитния пазар в страната. Това, което въобще не се поставя под съмнение обаче, е необходимостта от „шапка" над кооперативния кредит.

Политическата конфигурация на кооперативната мрежа се усложнява допълнително от възникналите съюзи. Като „обществени" организации те са още по-открито и непосредствено експонирани на пряко политическо влияния. През годините съюзите приемат партийна оцветеност и на тях традиционно се гледа като на паразитни образувания и икономически удължения на една или друга партия. Същевременно, щедро дарявани от властта с икономически правомощия и привилегии, те се превръщат в силни стопански субекти. Политиканството на съюзите, на кооперативните банки и на сегменти от кооперативната „база“ са широко отразени в периодичния печат и мемоаристиката.

---

* Има се предвид заемът от 1928 г. и свързаният с него закон за БНБ.

Тази действителност е напълно осъзната и навън♦. Още през 1921 г. – по повод обсъждане емисията на ипотекарни облигации от БЗБ – МСК се противопоставя на мерките, които поставят подопечните на правителството финансови структури в откровено по-благоприятно положение. Без да възразява по принцип, комисията отбелязва опасността държавата да злоупотребява с този инструмент чрез подвластните си структури. „Проектозаконът съдържа клаузи, които позволяват налагане покупката на тези облигации на определени групи хора, както и налагане на използването им при погасяване на държавни дългове.“[230] Кои са въпросните групи, става ясно веднага – „акционерните банки, застрахователните дружества, кооперациите и синдикатите, както и техните централи, които по статута си са задължени да притежават резервен фонд и да инвестират поне половината от него в ипотекарни облигации на БЗБ“[231]. По този начин правителството създава сурогат на платежно средство, което то е в състояние да наложи и контролира чрез емитента (БЗБ) и чрез принудителните му „потребители“ (кооперации и синдикати). Властта е склонна да използва кооперативните структури дори с цената на подкопаване стабилността на паричното обращение. Подобен политически контрол обаче влиза в пряк конфликт с възприетата от МСК роля на „паричен съвет“♦♦.

В началото на 1922 г. МСК се запознава с решението на БЗНС за създаване Консорциума за търговия със зърнени храни, който да регулира вътрешната и външната търговия с тези продукти. Предвижда се да бъде учреден и съставен от кооперации, при финансова поддръжка от държавата[232]. Анализирайки проекта, комисията „счита, че предложената (от БЗНС) политика е несъвместима с целите, които българското правителство се е ангажирало пред МСК да преследва. МСК приема със симпатия идеята за учредяването на *частен* консорциум, който да функционира свободно и без специални привилегии. Но при положение че приеме формата на субсидирана от държавата асоциация, той неизбежно губи характера си на частна институция. МСК моли правителството да се откаже от идеята си (поне докато Комисията е в страната), като не отпуска помощи на Консорциума и не прави опити да се превърне в регулатор на вътрешните цени. Реализацията на този проект от българското правителство би се възприело от МСК като формално нарушение на ангажиментите му и ще се види принудена да прибегне до предоставените ѝ [от Ньойския договор] правомощия“[233]. Езикът е ясен. Несъвместимостта между държавно-кооперативното и частното начало също.

Мотивите зад създаването на консорциума са еднозначно отбелязани и в цитирания доклад на капитан Ууд. „Учредителите, пише Ууд, ...си даваха сметка за широкото поле, което консорциумът им отваря за реализиране на политически це-

---

♦ Вж. *Банките на кооперативния свят.*

♦♦ Вж. *Икономическата условност... / Стопанска диктатура...*

ли. Говори се, че те идеално са разбрали мащаба на подкупите, които той би могъл да насочи към ръцете на безпринципни политици и на техните паразити."[234] Преповтаряйки разпространената официална митологема,Ууд посочва, че преди войната политиката е била прогонена от всяко уважаващо себе си кооперативно дружество и че кооперативните конгреси са се смятали като единственото място, където хора с най-различни политически убеждения са разисквали приятелски. Но „със земеделците това приключва". Те оказват натиск за прехвърляне на кооперациите от БЦКБ (където има известен контрол над тях) към БЗБ, която е „държавна банка под политическия контрол на БЗНС"[235].

Клиентелизмът в кооперативното движение, и в частност в неговите банки, е публична тайна не само за външните наблюдатели. Сюжетът присъства постоянно в българския публичен дебат, той е част от обществения пейзаж

Ако МСК е външният „стожер" на анемичния либерализъм в България♦, то – институционално и съсловно – ТИК би следвало да са вътрешният му крепител. Това винаги е било вярно само отчасти, доколкото тези организации са еманация именно на специфичния български капитализъм, с неговото двусмислено отношение към държавата като (едновременно) антагонист и „дойна крава". Така или иначе, в отделни моменти ТИК формулират позиции, които се доближават до едно полиберално гледище към стопанството. При това тяхното отношение към кооперациите отразява вижданията на съсловие, органично чуждо на преобладаващата философия за „кооперациите като *алтернатива* на капитализма".

Такъв текст е нееднократно цитираният мемоар на ТИК от 1920 г., в който политическото обсебване на кооперациите е лапидарно фиксирано. Мотивът за масовизирането им ТИК определя като „използване привилегиите и облагите, които наредбите и политиката на ДСГОП [Дирекция за стопански грижи и обществена предвидливост] и други някои наши институти им създаваха. Поради това в нашето кооперативно дело бърже се разви и друга нерадостна тенденция – проникването на партийния дух в него и последвалото от това голямо раздробление на кооперациите по партии. Лошото влияние на държавната намеса... не закъсня и тук да произведе лошите си последици. Кооперации почнаха да се създават от всички и за всичко, без да отговарят на някаква реална нужда..."[236] Както и в становището на МСК, войната е фиксирана като пределна дата, която необратимо е корумпирала движението. С тези текстове се затвърждава легендата за покваряване на „чистата идея" отвън, за отклоняване на първоначалния „идеализъм". Деградирането на системата е представено като етичен проблем.

„Това, против което справедливо негодува търговското съсловие, продължава ТИК, не са кооперациите и техният прогрес, а изкуственото създаване и фаворизиране на *известни* кооперативни сдружения от страна на държавата и нейните органи."[237] „Известни", както винаги, прикрива принципа за произволна селекция според някакво (най-често политическо) пристрастие. Друг е въпросът доколко са-

---

♦ Вж. *Икономическата условност... / Стопанска диктатура...*

мите ТИК имат моралното право да критикуват тази селективност, след като те са любим обект на политическо ухажване и основно лоби зад насърчителните закони, облагодетелстващи съвсем конкретни дейности и фирми. Постигнатото от кооперациите е всъщност тайната мечта на всеки корпоративен интерес. Същественото им предимство пред останалите е възможността да стъпят върху политически най-лесно продаваемата колективистична идеология.

Най-често обаче изобщо не се стига до високопарно проповядвани идеологии. Действителността е много по-елементарна, нерядко кокошкарска. Пример е как Централата на девизите отпуска, „неизвестно по какви причини", на определени кооперации английски лири по официалния курс от 210 лв., при положение че пазарният е 340 лв., за покупка на сапун. „Тази постъпка не беше нищо друго, освен един подарък... за сметка на българския данъкоплатец."[238] Същевременно ТИК добавя уточнение, което е важно за разбиране на кооперациите като групов (кланов) интерес. „Признаваме, че този подарък не остана в касите на кооперациите, тъй като същия сапун тя продава по 27 лв/кг., когато търговците... не можеха да го продадат по-долу от 40 лв. Полученият от държавата подарък кооперациите раздадоха на своите членове, като им спестиха 13 лв. ... А понеже между членовете на „Братски труд" покрай чиновниците има хора и с голямо състояние, явно е, че тази мярка не може да се оправдае и от гледище на някаква благотворителност."[239] Както обикновено, от помощите се възползват онези, които имат най-малко нужда от тях. Работи „принципът на матрьошката": създадените защитени структури се използват като покритие от други за постигане на техни (съвсем различни от обявените) цели. Това е естественото развитие във всяка система на законни преференции, при която неминуемо се стига до „пазарно" търгуване под масата на учредени привилегии. ТИК отбелязват такива прецеденти. „Подобно на споменатия вече случай на продаване на търговци от страна на кооперации на дадените им разрешителни за износ на яйца, такава е била участта и на някои разрешителни за внос и износ, дадени на кооперации, и които те сами, без съдействието на търговците, не са могли да реализират."[240] Ефектът е не само и не толкова икономически, колкото „морален". „Това обстоятелство поставя в много неблагоприятна светлина ролята на кооперациите. Създаваните им по този начин доходни източници, които не се дължат нито на икономията на техните членове, нито на опитността на техните ръководители безспорно, могат да развият у тях опасни егоистични тенденции."[241]

Привилегии понякога се раздават и „принудително". „В политиката и сметките на току-що отстранените Дирекционни ръководители [на ДСГОП], в повечето от издадените от тях специални разрешения на името на разни търговци за внос на кафе, лимони, виенски столове и др. подобни артикули, без които страната ни би поминала без особена загуба, обикновено стои уговорката: „Със задължение да ги продават чрез кооперации и синдикати." В повечето случаи кооперациите се отказват от тези привилегии и от безпределната щедрост на държавата, чиято „прекалена ревност да [им] се услужва ни най-малко не е била диктувана от техните нужди и интереси"[242].

Тонът и посланието на ТИК по другия наболял „кооперативен" въпрос – този за консорциума – напълно се покриват с оценките на МСК. Новата институция е определена като „практическо одържавяване износа" на зърнени храни и „привилегия на земеделските кооперации и синдикати чрез принудително насочване търговията на производителите към кооперациите и синдикатите"[243]. Пряката политическа и користна намеса тук се дискутира открито. „Към всички привилегии за кооперации и синдикати, пише ТИК, [се прибавя], че Консорциумът усилено организира синдикати, съставени предимно от индивидуални членове... Някои [от синдикатите] поставят като условие за членовете си да бъдат те непременно редовни членове на известна политическа партия."[244]

Темата за синдикатите изниква отново след краха на режима на Стамболийски. Един от прицелите на парламентарната анкета за БЗБ от 1925 г. е именно безогледното им политическо фаворизиране. Самата силно политически мотивирана анкета набляга върху обсебването (но от *друг* кръг) на кооперативната мрежа[245]*.

Като главна икономическа вреда от политизирането коректно е посочена по-високата склонност на кредитиращата банка да се впуска в рискови операции. „Късата история на синдикатите у нас е неопровержимо доказателство за това, че големите кредити [за тях] увеличават съблазънта за рисковани предприятия и уродливи форми на кооперативното дело. БЗБ можеше да предупреди [предотврати] печалната съдба на много от тях и да ги предпази от падение, ако действително следваше една истинска банкова политика при раздаване на кредита. Всъщност БЗБ ги е оставила без никакво ръководство да се впускат в рискови предприятия."[246] Тя финансира безогледно тези предприятия, а „когато неизбежните кризи са настъпвали, единствената грижа на ръководството на БЗБ е била да се измъкне от рисковете чрез стоварване загубите върху кооперациите и техните членове"[247].

Последното твърдение не отговаря на фактите. Истината е, че БЗБ никога не се е стремяла да избегне изцяло тези рискове, а поради самата си конструкция съзнателно инкасира значителни загуби. Но комисията има интерес едновременно да направи удар и да пощади кооперативната митология. Това се постига чрез манипулативното внушение за разслоение на мрежата между „плутокрацията" на синдикатите и (мнимата) беззащитност на „истинските" кооперации.

Политическата атака на места е фронтална, проведена така, както се громи само *бивше* правителство преди поредната нова власт да е успяла да изгради *своята* клиентела. Линията на Сговора в тази област не е радикално различна, но към 1925 г. *предходното* политическо обсебване на кооперативния свят може евтино да се анатемосва без особени проблеми. „Банкрутството на много от синдикатите се дължи до голяма степен на кредитната политика на [БЗБ], която вместо да държи здраво поверените ѝ обществени капитали, се е ръководела от чувството за угодничество и лицемерие пред властващите."[250] Правителството на Стамболийски, „потъпквайки най-брутално най-елементарните принципи на кооперативизма, (водеше) безогледна борба против политическите си противници и ОСБЗК и фабрикуваше с административните си органи кооперации за своите чисто политически цели и домогвания. Миналото е твърде прясно, за да има нужда от припомняне"[251]. Декларацията не бива да се приема прекалено конкретно – ролите на критикуваните и критикуващите се променя постоянно заедно с измененията в политическата конюнктура.

---

* По данни, приведени в доклада, синдикатите през 1923 г. са 62, с 22 814 членове[248]. Дружбашките синдикати са 90% от всички[249].

Заслужава да се отбележи, че в заключенията си парламентарната анкета мимоходом констатира нежизнеспособността на клонираните капиталисти. Това й наблюдение има актуално (ако не и универсално) звучене. „Синдикатите, пише в доклада, бяха си поставили за задача да монополизират търговията със зърнени храни и то в името на кооперативизма, но *въпреки фаворизацията им от страна на бившето правителство и авансираните им големи кредити* от банката едни от тях фалираха, други влачат жалко съществуване, а трети побързаха след юнските събития м.г. [1923] и при съдействието на БЗБ да се преобразуват в тютюневи кооперации, за да прикрият истинската си природа и политическите си тенденции."[252]

Дългият поменик от конкретни казуси инвентаризира проникването между икономика и политика с езика на полицейски рапорт. „Нармаг" е „чисто партизанско създание... синдикална централа на партизански синдикати"[253]. От 62 синдиката само 6 са неутрални, а останалите, „създадени в нередки случаи чрез административни органи, са се състояли от индивидуални членове". За синдикат „Балкан" в Габрово съдебният чиновник на централното управление на БЗБ е сигнализирал, че „индивидуалните членове се избират изключително от средата на дружбите, което обстоятелство придава на синдиката характер не на едно чисто кооперативно сдружение, а на една икономическа организация, образувана към местната земеделска дружба на партийните и чисто егоистични интереси, на която той е създаден изключително да служи"[254]. Ревизор е „посочил на УС на БЗБ партийния характер" на Синдикалната централа[255]. За „Родопи" в Хасково ревизията смята, че някои от членовете на управата са „хора със съмнителни дела, които поставят интересите на синдиката в опасност"[256]. За председателя на друг синдикат се твърди, че управителят е „едно доста известно в България лице, на което мъчно можеше да се намери кредитно учреждение, което да му повери такива грамадни суми", каквито му е отпускала БЗБ[257]. Като цяло, „партизанските синдикати към средата на 1924 г. са имали задължения, възлизащи на 60.8 млн.лв., а дълговете на ОСБЗК и неутралните синдикати към БЗБ са възлизали на 37.5 млн. лв.".

Твърде показателно сред материалите на комисията стои особеното мнение на Т. Г. Влайков. То визира първите две части на доклада и е приложено като самостоятелен документ. Текстът е типично интелигентски ропот срещу направените изводи, които в неговите очи нямат друга цел, освен да нанесат политически удар. Позицията му е пропита от градивните нотки на официалната кооперативна идеология, написаното идва от идеалист и „патриарх", който отчаяно се бори за „неопетнените" първоначални идеи.

Влайков отказва да признае, че има някакви специални привилегии за кооперациите[258], но не е в състояние да отхвърли „отклоненията от кооперативизма в синдикатите". Защитата му не намира по-тежък довод от това, да отнесе първородния грях *по-назад* във времето и *встрани* от земеделската политическа общност. „Партийност в кооперациите беше създадена много по-рано", пише той и за пример посочва централа „Напред", свързана с БЦКБ и под непосредственото влияние на широките социалисти[259]. „Вън от тях имаше и други партийни кооперации. От друга страна, всички потребителски кооперации продават стоки не само на членовете си, а и на нечленове, без да възвръщат последните някакви печалби, което, като проява на спекула, е противно на чистите кооперативни принципи."[260] Печалбата е надлежно сатанизирана и (като такава) отстранена от кооперативното идеологическо пространство.

Писателят не избягва генералната формула на опрощението, възпроизвеждана от всяка догматична ортодоксия и протрита от комунистическата – заклинанието за „автентичната линия" и порочното отклонение от нея. Особеното му мнение е наивно и чистосърдечно. „С това не оправдавам недъзите на синдикатите при Синдикалната централа... Обаче и там, и тук, и навред те са все *недъзи*, те са все *отклонения от чистите кооперативни принципи* и всички държавни и обществени органи трябва да полагат непрестанни усилия за тяхното отстраняване."[261]

Едва след лековатото заобикаляне на отговорностите с „малката правда" и „грешките на растежа" идва фактологията. „БЗБ не може да се държи отговорна за синдикатите, продължава Влайков, тъй като те са създадени преди БЗБ да бъде натоварена с кооперациите. След като това стана (1921 г.), тя няма друг избор, освен да ги поеме." Разбира се, избор винаги има, като в случая тенденциозното фаворизиране може да бъде прието или отхвърлено. Но Влайков се стреми да отрече самото наличие на привилегии. Той разнищва конкретни казуси, предоставя и цитира „реабилитиращи" материали. Отбелязва, че от 89 синдиката БЗБ кредитира само 24, а от тях на 7 е бил отказан личен кредит, дава примери за отпуснат заем на неутрални синдикати и отказ на членове на Синдикалната централа.

Цялата „макроикономика на кооперациите", с нейните обобщени данни и баланси показва, че критиката в доклада е по-близо до действителността, отколкото надъханата защита на писателя. И отново „архивната микроикономика" на ежедневния кооперативизъм привнася жива убедителност. За да се усети силно политизираната атмосфера, не е необходимо да се издирват тежки централизирани решения. Достатъчно е да се надникне в тривиалното.

Отново преглеждам досието на кредитна кооперация „Искра", село Булчино (дн. Карагеоргиево), клон Айтос[262]. Този път обаче интерес представлява не икономическото измерение, а значителното място, което в рутинния ревизионен документ заема *идеологията*. Кооперацията е обект на интерес от централата не само – и дори не толкова – като стопанска единица, колкото като брънка от една идейна кохорта. Многото разрези, в които „отгоре“ се следи и оценява нейното поведение и това на членовете ѝ, са обединени от интереса към политическата благонадеждност. Документът прилича по-малко на ревизионен акт, отколкото на кадрово досие или справка на политическата полиция.

Още при учредяването на кооперацията чиновниците от БЗКБ дават мнението си както за нейната икономическа целесъобразност и перспективност, така и за *състоянието на духа* в селото. „Самото население е доста събудено, съзнава ползата и необходимостта от едно кредитно кооперативно сдружение. За правилното развитие на последното може да бъде донякъде пречка само малобройността на населението. При по-здрава организация и по-внимателно ръководство на сдружението обаче, успехът му може да се смята за сигурен.“[263] Възможно е това да е шаблонна формула, давана без особено дълбоко вникване в същинското положение на нещата – конвейрността на всяка система ражда *рапортуваща икономика*. Във всеки случай, както видяхме, развитието на кооперацията напълно опровергава първата оценка от 1940 година. Сдружението едва успява да се „отлепи“ икономически, като в продължение на три години само вегетира. Поредният ревизионен акт регистрира провала на казионната увереност в ентусиазма и „състоянието на духа“ на учредителите. А доклад от отдел „контрол върху кооперациите“ на БЗКБ (юни 1944 г.) разкрива, че през изтеклата година в „Искра“ се е разиграла малка родова война. „Надзорната“ инстанция от БЗКБ само констатира резултатите, съчинявайки един завършен политически донос. „Сдружението е попаднало в ръцете на хора от едроземеделски среди през 1943 г., които в миналото са били силни партизани и са омрьзнали на болшинството коопериранн дребни и средни стопани, поради което през текущата година е извършена промяна в управата.“[264] Новото ръководство налага оставката на бившата касиер-деловодителка. Фактът би бил незначим, ако не показваше доколко уязвима е самата кооперация. Напускайки, касиерката изтегля 4 200 лв. влогове, депозирани от баща ѝ, съпруга ѝ и лично от нея: наглед никаква сума, но оказала се достатъчна, за да дестабилизира кооперацията и „да нанесе доста силен удар на доверието“. След миниатюрната атака остават влогове на... 9 вложители. „Недоверчивите селяни са закъснели много с основаването на сдружението и последното при тия условия ще се развива бавно“, заключава снизходително ревизорът.

Дори в този си мащаб кооперацията остава важна за менторите. Докладът завършва с бодрото заключение, че *„националният дух на управата и персонала* са отлични“[265]. Икономически сдружението може и да не е оправдало съществуването си, но то е запазило своето значение като лост за политическо и идеологическо промиване на мозъците, т.е. на специфичен инструмент на власт.

Второ особено експресивно свидетелство за кооперативния свят като котило на политически и икономически борби идва от личния архив на Григор Василев. Той е видна политическа фигура и изтъкнат апологет на *идеята*. Тъкмо затова очертаващият се в неговите книжа контрапункт между приповдигнатата официална риторика и нелицеприятната проза на „обикновения кооперативизъм“ е така

НБКМ–БИА

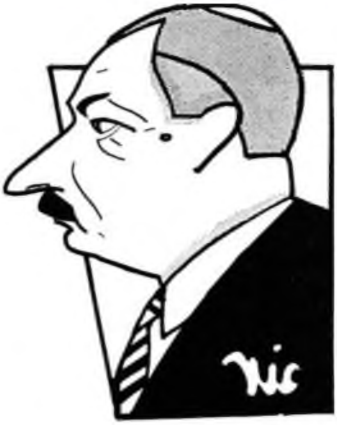

Grigov Vassileff
ancien ministre

Profils politiques Bulgaro-Roumains vus par Nio, 1932

Григор Василев, 1938 и през очите на румънския художник Nio

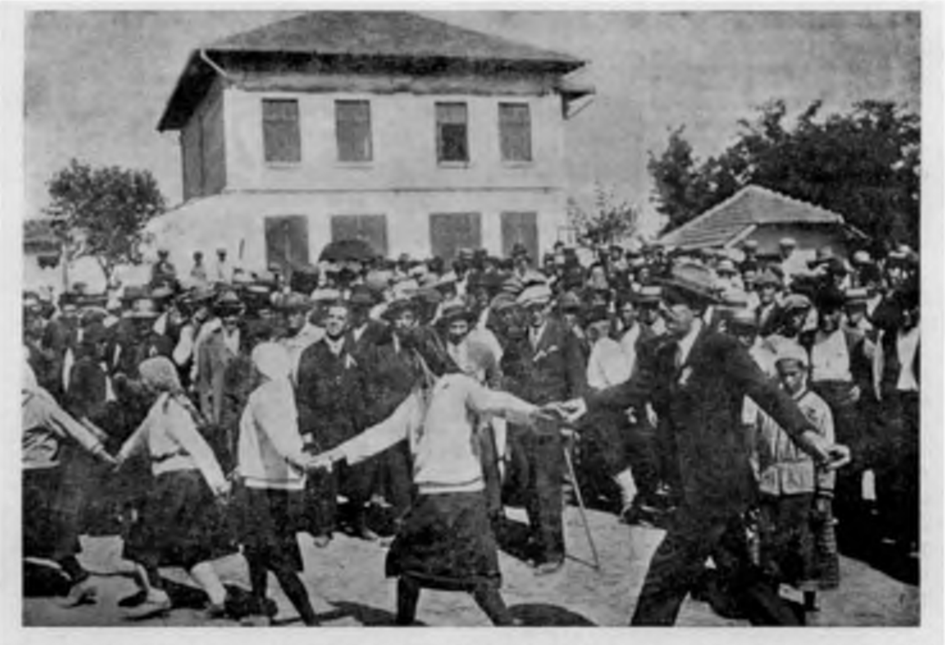

На хорото въ с. Овча Могила, Свищовско, по случай освещаване първата комасация въ България, юни 1930.

НБКМ–БИА

Сред народа – министър Г. Василев на хоро в с. Овча могила, Свищовско, по случай първата комасация в България, юни 1930 показателен. Противопоставянето демаскира традиционните (вкл. днешните) сладникави приказки около движението. Доколкото става дума за протяжна и оплетена история, в повествованието се придържам към хронологията на събитията.

Отправната точка е съвсем лично преживяване, споделено в писмо на Г. Василев до проф. Иван Иванов и до д-р Илия Палазов от 14 май 1935 година. След време то придобива обществен отзвук и – както става често – сплетните около него се оказват движеща сила в решения на икономическата политика.

Г. Василев предава в писмото си „коментар, дочут във влака", че сключеното споразумение между министъра на народното стопанство Стойчо Мошанов и захарните фабрики било направено с негово (на Г. Василев) съдействие или под негово влияние. Василев твърди, че кани своите кореспонденти за обяснение, след като разбрал за подготовката на това споразумение, „което не е изгодно за народното стопанство". Същевременно отрича да е вземал участие в преговорите и твърди, че е направил само „устна интервенция" пред министъра на финансите Марко Рясков, когото уведомил по време на погребението на Вл. Моллов. С министъра на народното стопанство и с фабриките не бил разменил нито дума[266].

Писмото е последвано от празнина в архива до 1938 година. Следващите документи обаче говорят за бурна история през изтеклите три години. От тях става ясно, че Г. Василев съвсем не е толкова откъснат от „захарните" проблеми. Запазени са например хвърчащи листове с ръкопис на негово задъхано обръщение до току-що назначения министър на земеделието Иван Багрянов. „След като кооперативната централа „Напред", пише Василев, изцяло съсредоточи в себе си монопола на пласмента на захарта, като резултат на което: 1) всевластно и безотговорно намаляваше печалбите за пласьорите бакали за сметка на своята комисиона; 2) получи широка възможност за борба срещу бакалството и селските кредитни с потребителски отдели, кооперации, групата кооперативни организации, ръководени от лица, адепти на една и съща политическа идеология – социалдемократическата партия, а именно: централа „Напред", Съюза на популярните банки и Чиновническото дружество, си поставят за цел монополизирането на производството на захарта, а чрез това засилване партийното влияние върху селото, т.к. *захарната индустрия дава колосална и неограничено широка и сигурна възможност за партизанстване,* което доста резултатно е бивало използвано и досега от органи на действуващите захарни фабрики."[267]*

Тук вече няма гръмки фрази, отсъства умилителното позоваване на идеали както при Т. Влайков и при толкова други първопроходци. Когато се говори по същество (пари и влияние) нещата са назовани с имената им, кооперативното движение е мислено и обозначено единствено като територия за политическо преразпределение на икономическа власт. Названията на сдружения, синдикати и съюзи са само евфемизми, зад които се разшифроват – еднозначно и без притеснение – точно определени политически общности. В конкретния случай основата е „технически" особено удобна: както тогава, така и сега търговията с борсови стоки (каквато тук е захарта) е идеална среда за натрупването на капитали и създаването на неформални мрежи.

---

* Писмото не е датирано, но то със сигурност е писано непосредствено след 14 ноември 1938 г., когато Багрянов е назначен за министър на земеделието в поредния кабинет на Г. Кьосеиванов.

Архаично-колоритната терминология описва устойчиви във времето механизми на стопанско-политически рекет. „Определяне селата, в които да се сее цвекло, сключване договорите за цвеклосеене със селяните, раздаване аванси, приемане на цвеклото, разтеглюването му и пр., продължава Г. Василев, поставят селата и селяните в изключителна зависимост за обуславяне цвеклосеенето или авансите с политическото гласоподаване. Първият етап от плана е кооперация „Българска захар" за завземане, на която предприемат отчаяна атака с простени и непростени средства, превземат управлението, изключват всички представители на селското кооперативно движение и останалия чужд тям по идеология или неудобен елемент и здраво се загнездват в тази захарна фабрика."[268] Стилът е на военна сводка, както и подобава на коментар за непрекъсвалия икономически граждански конфликт в България.

По-нататък историята се проточва от извора (производителите) към преработвателите. Тя придобива напълно познат днес привкус – със стандартните обвинения в корупция, посредничество и неизгодни продажби. Би могло да се помисли, че през 30-те години става дума за търговски отношения между *частни* субекти, които не търпят подобни спорове. Но това е проформа и текстът само убеждава, че крайният арбитър в българския „частен" сектор винаги е държавата. Тя е до такава степен тенденциозен съдия, че на частните сделки спокойно може да се гледа като на *приватизационни:* истинското решение за това, кой да придобие собственост, в крайна сметка зависи от властта.

В занимаващия ни казус ролята на „приватизатор в сянка" играе (като дребен посредник или като възлов играч) Добри Божилов... Човек, сраснал се с йерархията и с институционалната история на БНБ, знаещ много и заемал достатъчно дълго време ключова позиция, за да участва в интригата. С неговото присъствие в този случай, мястото на централната банка напомня това на БНБ от 1990–1996 г.: здраво вплетена (институционално и/или персонално) в мрежата на търговските банки, а оттук и на частно-държавния бизнес на прехода.

„През 1937 г., пише Г. Василев в машинописно подготвена чернова, неколкократно се провеждат разговори със собствениците на Каялийската захарна фабрика в Камено, Бургаско* за покупката на същата фабрика, обаче поисканата висока цена, от една страна, и тежащата ипотека в размер на 30 млн. и грамадните данъци попречват на покупката. В началото на 1938 г. решават вместо за Каялийската фабрика да влязат в преговори за купуването на една от другите две: Петър Пенчев на няколко места признал, че това решение е взето по препоръка на Добри Божилов, който им обещал на втори ред да купят и Каялийската фабрика, за което *им гарантира.* В началото на февруари г. Д. Божилов – управител на БНБ, повиква по телефона намиращия се в Лондон г. Ан. Куюмджийски и го натоварва веднага да влезе във връзка с г. Монтези и узнае продажната цена на Русенската захарна фабрика, т.к. той е натоварен от БЗКБ, която искала да я купи. От проверката се узнава, какво никой в БЗКБ нито се е интересувал, нито въобще е ставало даже дума за подобна инициатива спрямо тази фабрика. Куюмджийски веднага влиза във връзка с групата Монтези и още на другия ден уведомява г. Божилов, че същите оферират фабриката за 20 млн. белг. франка, обаче г. Куюмджийски прибавил какво той предполага, а и са го предупредили, че това е първоначална цена и той счита, че за 15 млн.белг.фр.* ще може да се вземе фабриката. Д. Божилов благодари на Куюмджийски, но го моли повече да не се интересува от въпроса. Предадената случка се разправи и потвърди от г. Куюмджийски на... и двама представители на БЗКБ през април (1938) при водене преговорите във връзка с откупуване ипотечната креанса на Франко-Българската банка срещу Каялийската захарна фабрика. Г-н Петър Пенчев в два разговора с Директора на Софийския клон на БЗКБ... категорично е потвърдил, че инициативата за откупуване на Русенската фабрика, планът за провеждането на сделката принадлежи на г. Добри Божилов и че цялата работа по тази покупка се провежда под неговото ръководство."[269]

---

* Тя е закупена от френска компания през 1923 година. Чрез Българска генерална банка (БГБ), в която е основен акционер, Париба има косвени интереси в захарната фабрика: фирмата е най-големият клиент на Генерална банка.

Тогава, както и днес, над всяка публична фигура витае *презумпцията* за замесеност в нечисти сделки, която не се нуждае от потвърждение, а инсинуациите придобиват силата на доказателство. Обръщам също внимание, че посредничество на толкова високо ниво за подобна сделка е индикатор за мащаба на българската икономика: след като продажбата на два захарни завода ангажира ръководството на БНБ (или част от него), те очевидно се приемат за особено значими и атрактивни активи. Държава, в която захарта е връх в икономическото богатство, е крайно бедна.

„През февруари, продължава изложението си Г. Василев, веднага след отговора на г. Куюмджиев г-та Ганев, Палазов и П. Пенчев провеждат преговори за покупката на Русенската захарна фабрика, обаче преговорите се движат така нетактично, че акциите на същото дружество почват небивало да се качват и от 47 белг.фр. стигат до 105 фр., в резултат на които преговори се сключва сделката и фабриката в Русе заедно с Пловдивската се купуват от групата кооперативни организации не за 15 млн.белг.фр., а за 26 млн.белг.фр. Същата фабрика в Русе, заедно с флотилията и Пловдивската фабрика, групата Монтези е предлагала на Съюза на Народните кооперативни банки в началото на 1938 г., също при първоначална цена 20 млн.белг.фр., като Съюзът на народните кооперативни банки е останал с впечатлението [голословно внушение], че за 15–16 млн.белг.фр. сигурно е могло да се купи цялото имущество в България на групата, имаща Русенската захарна фабрика. Освен покупната цена 26 млн.белг.фр., групата господа Ганев, Палазов и Пенчев се задължават да преведат и уредят износа на 140 млн.лв., набраните от печалба средства на собствениците на Русенската захарна фабрика, които същите не са могли да изнесат и са държали в страната. Сделката се сключва през юли 1938 и веднага след сключването ѝ БНБ, без да е сезирала Министерския съвет, доколкото ни е известно, издава разрешение за тази сделка, респективно за износа не само на 26 млн.белг.фр., но и на 140 млн.лв. – печалбите на собствениците. За тази сделка, още преди сключването ѝ, г. Палазов е сезирал управителя на БЗКБ г. Тодоров, обаче същият не я е одобрявал, считайки че цената е прекалено висока и условията неизгодни. (След сключване на сделката кооперативната централа „Напред“ и кооперация „Българска захар“ поискаха специални кредити за внасяне припадающите им се части от дружествения капитал, обаче УС на БЗКБ категорично отказа).“[270]

---

* В текста погрешно е посочено 15 млн. *лева.*

Оставям настрана инсинуативния на места тон, вдъхновен от слухове, догадки и предвзети клишета. По-важна е лекотата, с която са изречени обвинения срещу ръководството на БНБ в „персонална камбиална политика“♦ и в заинтересовано нарушаване на валутния режим. Те идват от човек от калибъра на Г. Василев, но (доказани или не) са напълно съзвучни и на масовите настроения.

След изложението на обстоятелствата към Багрянов е отправена серия патетични въпроси. Кооперативният замисъл расте пред очите ни. „1) Известно ли ви е г-н министре, пита Василев, че потребителна кооперация „Напред“ има за свой план, който открито манифестира и системно и планомерно провежда за монополизиране в свои ръце млекопреработването в страната, производството и търговията с ориз, търговията с петрол, гумени цървули, солта, пласмента и производството на захарта, хладилното дело и пр. изключително с цел да съсредоточи подавляюще влияние върху селото, респективно да постави селската маса в пълна стопанска зависимост и я използва за партийни цели. 2) Известно ли Ви е, че целта на превземането ръководството на кооперация „Българска захар“ от страна на Съюза на Популярните банки, както и купуването на Русенската захарна фабрика от страна на групата централа „Напред“, Чиновническо кооперативно дружество, Кооперативно Застрахователно дружество и Русенска популярна банка и организирането им в ООД е съзнателно, за да договорят *не колективи, а лица*, които като пълни, всевластни и несменяеми господари на предприятието с определена партийна принадлежност, да превземат селото, да поставят в пълна стопанска зависимост цвеклопроизводителите, а *чрез това да засилят партията си с оглед при едни бъдещи избори да изберат 40 д. народни представители широки социалисти*, както говорят в обществото, сам г. Палазов го е заявил в заседанието на УС на Съюза на По-

---

♦ Вж. *Плащът на корупцията / Държавната банка. БНБ и културата на корупцията.*

пулярните банки, и не считате ли, че това е напълно недопустимо, като се използва широката и безпрепядствена възможност да се влияе върху цвеклопроизводителите при разпределяне цвеклосеенето, раздаване на семе, сключване договорите, раздаване на авансите и определяне размерите им, приемане цвеклото и пр."[271] Това е поток на съзнанието у типичен български политик, движещ се сред типични лица, организации, мисловни схеми... В преиграно емоционалния пасаж се е вселила, без никаква съпротива, „позитивната" кооперативна (комунална) идея за превъзходството на колектива над индивида. В тирадата е втъкано и убеждението, че политическите партии (както и кооперациите) са преди всичко образувания за самозащита, даващи известен уют, стабилност и сигурност в една бедна и агресивна среда.

Г. Василев продължава с обвиненията си. „3) Известно ли Ви е, г. М-ре, че в кооперативна потребителна централа „Напред" противно на *елементарните основни принципи на кооперативната идеология* за еднакво третиране на членовете и въпреки изричните текстове на закона, членовете се делят на действителни и спомагателни, като за действителни се приемат само благоверните партизани и угодните в строго определена пропорция за осигурено болшинство, а всички други се приемат за допълнителни членове, без право на участие в Събранията, без право на глас и избираемост. 4) Не смятате ли г. М-ре, че Вие... следва да предприемете мерки за париране намерението на тази група градски кооперации и ограничите подстъпа им към селото, респективно монополизиране в техни ръце част от земеделското производство и търговия с него по следните съображения."[272] Тук следва формено изложение на няколко основополагащи кооперативни мита в техния „селски" вариант. „а) Градското кооперативно движение има за цел *да морализира и нормализира* (!) градския кредит и търговията с потребителните артикули чрез общи доставки преимуществено за членовете си. То оглавява само интересите на консуматорите, които интереси са в пълна противоположност с интересите на производителите и градските производствени кооперации и в никой случай не би могло да ги *хармонизира*; б) ролята на градската потребителна кооперация в търговията с продукти на земеделското производство и в навлизане в това производство е чисто посредническа, търговско-спекулативна и не е *обществено оправдана*; в) разстройва се селското кооперативно (земеделско-производителното) движение, което днес гради и е стълбът на благосъстоянието и стопанското равновесие в (селото) земеделското стопанство и се иземват от него сигурни средства и доходи от търговията и производството на земеделските продукти, които средства чрез кооперациите се връщат на производителите и една част чрез кооперациите се влагат в *социалното стопанско творчество*.; г) като се има предвид очевидната цел на този подстъп и доказаното партизанстване във и чрез визираните кооперации, не се ли изправяме пред опасността отново да се хвърлят селските маси в грубо и безмилостно опартизаняване и кооперативното движение да се изроди в партийни котерийни центрове; д) не намирате ли за нужно да се надникне в дейността на визираните градски кооперации чрез строго обективна ревизия, каквато по наши сведения от ред години не е правена, за да се види как се използват обществените средства."[273]

Пасажът е образцов „словен донос". Атаката отразява крайната вътрешна чупливост на кооперативния свят, ожесточените борби за периметър между градското и селското кооперативно лоби. По-дълбокият сблъсък е между града (т.е. пазарните потребители) като по-обща културна и икономическа общност, от една страна, и земеделските производители, от друга. Впечатляваща (колкото и да е позната) е селективната полуслепота, прехвърлянето на недъзите единствено към политическия (стопански) опонент. Накрая, тази част от писмото е пропита от убеждението – прокарвано най-вече чрез кооперативния свят, – че икономиката е поприще на обществено месианство, а не на рационално поведение.

Сюжетът със захарта присъства и в следващия сочен документ от личния архив на Г. Василев. В писмо – предложение до царя не само резюмира крайно обстойно цялата история, но излага и „стратегическите" си виждания. В духа си този жест отново не надхвърля манталитета на обикновения донос. В „гражданската" си позиция той е изложение на верноподаник, който настоява самодържецът да реши в негова (групова) полза един съдебен казус. В икономическо отношение писмото е безпринципно лобиране в полза на едно от крилата в кооперативния истеблишмънт. И в края на краищата, в идеологически план става дума за нов манифест на кооперативизма срещу частната собственост.

Зад живо изложената от Г. Василев история прозира безразделното присъствие на държавата като последна инстанция и истински господар на българската икономика. Атмосферата, мотивацията, информационните манипулации, движещите пружини и изпълнителите в тази битка са идентични с тези при приватизацията от 90-те години. Приликата е в участието на държавните чиновници, в корупцията, в инсценираните фалити, в ролята на БНБ, дори в поведението на „частните собственици", които декапитализират своите си предприятия*. Приликата, в крайна сметка, е в отсъствието на самостоятелна, дейна и иновативна предприемаческа класа: налице е по-скоро придатък към държавната машина, безсилен да наложи решения извън намесата на властта.

Субектите, които населяват разказа на Г. Василев, са формално автономни и свободни в действията си. В действителност те са подставени лица, задвижвани от група държавни чиновници и политически кланове. В тази среда единствено монархът е мистично надарен (искрено или притворно) със свръхестествено безпристрастни съдни способности.

Писмото излъчва зловоние. Неговият прочит оставя тягостно настроение. Както и при други подобни документи, човек се пита дали ако деструктивната енергия, употребена за епичните борби (в които кооперациите са така активни), беше позитивно насочена, стопанският облик на България не би бил по-различен.

---

* Подобно на познатите Работническо-мениджърски дружества (РМД) от 90-те години. Те биваха създавани от заинтересованите лица и набързо събрани около тях служители (по правило съвсем не в курса на нещата), за да закупят предприятието. Най-масовата тактика бе РМД предварително да го обезценят до максимум, след което да го приватизират.

Централното послание в обръщението на Г. Василев е за *„национализация на захарната индустрия чрез поставянето ѝ в услуга на кооперираните цвеклопроизводители"* или *„национализация на захарната индустрия на база на кооперативни принципи"*[274]. Просто и ясно – да национализираме, за да кооперираме! Но да кооперираме *ние*, а не *другите* събратя по движение: основната цел е апетитното парче да не попадне у политическите и икономическите съперници. Идеята е представена едновременно като отпор срещу „колониалната" политика на чужденците, принос към движението и чисто прагматичен ход за намаляване на даньците.

Обръщението към царя е завършек на продължителни перипетии и на серия от фалити, „като се почне от Софийската фабрика (1926 г.) и се стигне до Русенската (1938), която продаде предприятието си на специално основано ООД дружество „Кооперативни захарни фабрики". Техниката е добре познатото създаване на подставени структури за придобиване на (само)ликвидирани предприятия.

В писмото дословно са описани така популярната през втория български капитализъм формула за мениджърска (авто)декапитализация (или „източване"), хищническото потребителско отношение към собствеността и капитала. Все типични прояви на „новите елити". „През първите следвоенни години, възползвани от положението, че капиталите, вложени в [тези фабрики], произхождат от страни победителки, те реализираха огромни печалби в захарта (до 10 лв./кг). За да запазят тези печалби, те създадоха около себе си атмосфера на корупция, не плащаха даньци, поддържаха фиктивно счетоводство и раздаваха на големи и малки представители на фиска заплати и възнаграждения. Заедно с това самите чиновници и представители на фабриките не само получаваха грамадни възнаграждения, но грабеха собствените си предприятия по всички възможни начини."[275]

В прагматичен план проблемът е формулиран като фискален и съществен за потребителите. Показано е как високите цени (за които е обвинена даньчната преса) водят до свиване на потреблението. „Заедно със засилване престижа на властта [тук е вмъкната нотка сервилност] акцизите се увеличават за сметка на печалбата."[276] При цена на дребно от 23 лв./кг държавата взема 14 лв., а себестойността е 9 лева за килограм. Реакцията на производителите е (успешен) натиск. „Последваха като настояване за опрощаване на даньци, което властта под една или друга форма допущаше. Паметно е например опрощаването на даньците на Горнооряховската захарна фабрика, което се нареди по дипломатически път при подписване търговската спогодба между Чехословакия и България. По тоя начин само на тази фабрика бяха опростени десетки милиони лв."[277]

За решаване на „захарния проблем" се конкурират два проекта, като основните различия между тях са в няколко посоки: *кой* и *в името на коя* кооперация ще национализира; дали първо ще се национализира, а после ще се кооперира „държавната" собственост, или кооперативната собственост просто ще се преобразува в ООД. „Добрият" проект е, естествено, на Г. Василев и той предвижда „да се започне от най-закъсалото предприятие“[278]. В случая това е фабриката в Камено. „Лошият“ проект, също толкова естествено, е на широките социалисти, които „чрез своите централи... разработиха тъкмо в обратния път – да откупят не най-затруднената, а най-силната финансова фабрика“. Двете инициативи стартират едновременно, като пресечната им точка е борбата за спечелване на държавната подкрепа. Злият гений на „добрия“ проект е Д. Божилов.

Конкурентите „преди всичко, обяснява Г. Василев, добиха съгласието за тази своя работа на Управителя на БНБ, тогава г. Д. Божилов, когото привлякоха като член на УС на Чиновническото дружество*. От този момент той се постави напълно в услуга на тази идея“[279], а БНБ заема мястото на решаващ арбитър.

Кампанията се води и чрез информационна война, в която кооперативният печат е впрегнат изцяло. „Публикувани са, продължава писмото, от групата на широките социалисти все по-големи цени за Русенската захарна фабрика, за да се подготви постепенно обществото.“[280] Списанието на Популярните банки тръгва от 25 млн.белг.фр., минава през 96 млн.лв., 111 млн.лв. (в специално издание на Чиновническото дружество), 117 млн.лв., за да стигне до 133 млн. лева. Ролята на Д. Божилов е прецизно определена. Като член на УС на Чиновническото дружество той дава съгласие откупуването на Русенската фабрика да стане на по-висока цена от направената оферта, която му е съобщена от Куюмджийски. Божилов е гласувал за това, Чиновническото дружество да участва с 40 млн.лв. в индустриално предприятие, което е „явно противозаконно“. Приел е учредяването на ООД „Кооперативни захарни фабрики“ – едно чисто търговско дружество, където Чиновническото не участва със свои представители. Накрая, „в качеството си на Управител на БНБ е дал съгласието си за износ на около 250 млн.лв. валута в чужбина и то в момент на най-голяма нужда от девизи. За поправяне на настъпилата вследствие на това криза е било наредено Храноизнос да продава на каквито цени намери пшеницата“[281]. Тук сделката пряко е въвлечена в изконна територия на емисионната банка, каквато е девизната политика.

Г. Василев смирено информира царя за инициативата за с. Камено, прокарана от Кооперативно сдружение „Тракийска захар“, *на която съм председател*“[282]. „Откупуването от собствениците е невъзможно, понеже те са обременени с огромни задължения (80 млн.лв.). Откупуването на първата ѝ привилегирована ипотека (30 млн.лв.)... при съдействието на Управителя на БЗКБ г-н Н. Тодоров постигна, макар и доста мъчно, срещу 8 млн.лв... Изкупуването на фабриката на такава ниска цена даде възможност на кооперацията ни да поеме ангажимент за изплащането на задълженията на бившето АД [Акционерно дружество] към цвеклопроизводителите. След като придобихме ипотеката, БЗКБ ни разреши кредит, макар и на твърде тежки условия.“[283]

Войната между различните кооперативни лобита се е пренесла в конфликт между БНБ и БЗКБ. Информацията за нея бързо достига до правителството и царя.

---

* Уредбата на БНБ толерира този конфликт на интереси.

По въпроса са сезирани министър-председателят и Министерският съвет, „чието съгласие ние получихме". „Решихме да извадим Каялийската захарна фабрика [в Камено] на публична продан, за да придобием собствеността ѝ от съдия-изпълнител и да я притежаваме очистена от каквито и да било задължения."[284] Поради натрупаните данъчни просрочия на фабриката, „Тракийска захар" първо се обръща към министъра на на финансите „да я изнесе на продан". Той обаче отказва по юридически причини, след което „кооперацията пристъпва към своя план, не лично, а като даде неотменяемо и генерално пълномощно на БЗКБ"[285]. На практика се извършва косвена национализация чрез замяна на дълга срещу собственост.

Точно в този момент (14 ноември 1938 г.) настъпва правителствена промяна, оказала се фатална за интересите на кооперацията*. Д. Божилов поема Министерството на финансите, а последвалото развитие на събитията онагледява как *всичко важно в българския стопански свят в крайна сметка зависи от волята на държавата или по-точно – от обладелите я политически интереси.* „Неговата необикновена заинтересованост по въпроса, пише Г. Василев, ...се прояви още със заемането на поверения му пост."[286] В първия си работен ден той изисква досието на Каялийската фабрика и прави запитване до Софийския клон на БЗКБ, като установява документални нередности в преписката. Божилов организира натиск за отмяна на търга, насрочен за 22 декември, като използва „симулативни разговори, изпращане на чиновници от Бургас вместо от София"[287], добре познатия телефонен натиск. „Въпреки че търгът не е отменен, той не е проведен, като мотивът на Д. Божилов е, че кооперация „Тракийска захар" трябва да изплати данъците, дължими от АД, което е владяло фабриката преди."[288] Отговорът на кооперацията е касационна жалба до Апелативния съд в Пловдив.

Това, което следва, е образец на публична кампания от предтелевизионната епоха. Използвано е Народното събрание, като нашироко са привлечени услугите на подставени лица и в детайли е инсцениран целият парламентарен театър. Готови да участват в манипулации депутати има в излишък. „Д. Божилов нарежда един депутат да го апострофира по въпроса за Захарната фабрика в Камено в пленума на Народното събрание, макар и без всякакъв повод, и веднага в обширно, явно предварително приготвено изложение, той дава необходимия отговор, който всъщност е предназначен за съдиите от Пловдивския Апелативен съд."[289] Съдът обаче не се поддава и пренасочва търга за 4 март 1939 година. Тогава Д. Божилов „поиска да унищожи обществено „Тракийска захар" и като инструмент за тези действия избра Народното събрание. Явиха се редица запитвания и то от депутати, на които сам г-н Министърът ни заяви, че не са в състояние да напишат два реда. Според събраните сведения, всички тези запитвания са написани от чиновници на Министерството на финансите"[290]. Фигурантите получават своето за участие в бутафорията. „Главният ръководител на борбата за монопола на захарното производство в ръцете на широките социалисти, юрисконсултът Малчев, назначен навремето за такъв поради личната препоръка на Дамян Велчев, получи мястото на директор на Погасителната каса."[291]

---

* Първоначално в промяната има и надежда за Г. Василев. Той се обръща с апела си именно към И. Багрянов, който е новоназначеният министър на земеделието.

На 4 март търгът все пак е проведен и фабриката е отсъдена на „Тракийска захар". Но Божилов продължава да прави „дребни спънки". Той пречи на годишната кампания за засяване на цвекло, бирникът в Камено запечатва всички редосеялки на „Тракийска захар", редовно купени и отремонтирани, кооперацията е принудена да се откаже от разрешения ѝ контингент. За да приспи вниманието, Божилов многократно търси споразумение с „Тракийска захар"... Въпреки съмненията в искреността на министъра, Г. Василев се включва като посредник в преговорите. Нещо повече, в ново усилие за медиатизиране и публичен натиск, да присъстват са поканени председателят на дружеството на столичните журналисти Христо Силянов и влиятелният редактор на „Зора" Данаил Крапчев.

Д. Божилов сваля мизата. В началото говори за „40 млн. данъци, дължани от френското дружество, владяло фабриката, а сега се съгласява на 3 млн."[292]. Очевидно размерът на данъчните просрочия е предмет на пазарлък с министъра... Междувременно нещата придобиват все по-карикатурен вид. Божилов се отмята след „организирано от него предложение на депутата Търкаланов" за отлагане разглеждането в Народното събрание на споразумението за захарната фабрика[293]. Съдът в Бургас обаче потвърждава продажбата, която този път е директно обжалвана от министъра. „И така, за 3 млн. данъци г. Божилов... е готов да пожертва стопанските интереси на един от най-изостаналите краища в България – Бургаският... И това прави Министър, който прокарва милиарди амнистии на данъци по всички посоки."[294] За Г. Василев, разбира се, проблемът не е в амнистиите сами по себе си, а в това, че поредната от тях го засяга пряко.

Оттук нататък Д. Божилов се развихря. Неговата биография не оставя съмнение, че богатият интригантско-бюрократичен опит е придобит в дългата му кариера в БНБ. За начало пуска ревизия, което е едно от най-изпитаните и ефикасни политически оръжия. Задейства се ревизионната комисия на БЗКБ, в която представител на Министерството на финансите е някой си Радивоев, сочен като потенциален кандидат за администратор на банката. „Радивоев е казал на членовете от комисията, че г. Божилов, преди да почне ревизията, го е повикал и е поискал от него да разследва начина, по който „Тракийска захар" е кредитирана от БЗКБ, и да намери мотиви по повод на това кредитиране отчета на банката да не бъде одобрен, а самият УС на БЗКБ да бъде начетен."[295] Въпросът е впрочем съвсем основателен, доколкото банката е отпуснала кредит на едно силно обременено с дългове предприятие*.

---

* Отново може да се направи отчетлив паралел с РМД, където приватизацията се извършваше на юнашка вересия при силен икономически и политически интерес/натиск.

„Първата работа на комисията, продължава разказа си донос до царя Г. Василев, е да прегледа кредита на „Тракийска захар“. Ако в това кредитиране има нещо не съвсем нормално за реда, по който БЗКБ обикновено кредитира кооперациите, то е прекомерно строгите условия, при които този кредит е отпуснат, т.к. вън от общоприетите гаранции е изисквано и личното поръчителство на всички членове на „Тракийска захар“, което безусловно е излишно и жестоко прегарантиране на банката, а същевременно е показател за *високия дух и себеотрицание на група общественици, които за постигане на предначертания идеал не се спират дори пред риска да бъдат изхвърлени на улицата заедно със семействата си в случай на неуспех.*“[296] За кой ли път манипулативно е докосната блудкаво-емоционалната струна на кооперативната героика. „Представителите на комисията прокарват своята идея... стига се до нечувано събитие за правилни и напълно редовни действия на банката, извършени със знанието и одобрението на Министерския съвет (наистина преди г. Божилов да е станал негов член)... да бъде подложен на наказание УС на най-мощната ни банка.“[297] Проведена е класическа операция по дискредитиране. Злепоставен е „управителят на БЗКБ, който стои на становище, че законите и правилата за кредитирането важат дори за широките социалисти, които от своя страна стоят на становището, че те са държава в държавата и че за тях законите могат да не се прилагат“[298]. Приведен е и конкретен пример. „Законът не позволява БЗКБ да кредитира търговски организации, а ДОО са търговски организации... Широките социалисти, откупувайки Захарни фабрики Русе и Пловдив, основават ДОО „Кооперативни захарни фабрики“. Управителят на БЗКБ, изпълнявайки закона, отказва да кредитира това дружество... Следва недоволството от широките социалисти и на услугите им се поставя Д. Божилов, който провежда най-жестока борба против УС на БЗКБ.“[299] Както се вижда, Божилов без задръжки поставя мощта на държавата на една от страните в конфликта. Като не утвърждава отчета на БЗКБ, той организира „начитане на управителя ѝ Н. Тодоров с 10 млн., колкото е разрешеният, макар и неизползван още кредит на „Тракийска захар“[300]. Използвайки добре отработения способ за замазване на отговорността, министърът на финансите се прикрива, като „неодобрението на отчета и начитането са подписани от министрите Багрянов и Кожухаров, но не и от Д. Божилов. Той си измива ръцете като „хвърля подозрение върху „Тракийска захар“ и БЗКБ и същевременно оплита политическа интрига срещу Багрянов.

Цялата история е описана и изложена тържествено на царя в най-големи детайли, непосредствено преди поредното дело за утвърждаване продажбата на фабриката, насрочено за 3 ноември 1939 година. Финалът на документа е помпозна, но и верноподанически смирена молба към държавния глава: „Моля Ваше Величество да не допусне един Министър на финансите да води *противонародна* и *противостопанска* политика.“[301] Всичко е облечено във претенциозни фрази, които обаче не скриват движещите мотиви. В „последната си дума“ Г. Василев пледира за защита интересите на земеделското производство в Бургаско и тези на потребителите от монопола на широките социалисти, които „чрез повишаване на цените ще покрият разходите по изплащане скъпата покупка на Захарните фабрики"*. За повече тежест и за да сложи апокалиптична точка, кооперативният деятел стига дори до военните интереси: „Русенската Захарна фабрика, заплашва той, може лесно да бъде унищожена от артилерията на противника, а тази в Камено не може!"[302]...

Не проследявам как продължава тази история и не познавам съдебния ѝ завършек. Тук само държа да подчертая, че разпалеността на едната от спорещите страни не доказва нито нейното морално превъзходство, нито нейната принципност. Ако по-горе бе изложена пристрастната гледна точка на Г. Василев, то със сигурност, някъде из архивното богатство, би могло да се прочете противоположната версия, обвита в същите кухи фрази, написана точно толкова убедено и „безкористно". Аргументите, мотивите и похватите, които движат кооперативния свят са еластични и заменяеми. Точно затова архивът на Г. Василев не е хранител на истината, а най-вече поредно доказателство за неизбежното израждане на масовите казионни икономически експерименти.

За епилог привеждам документ, съхраняван в архива на Андрей Ляпчев. Това е лично писмо, което – в различен регистър от този на Г. Василев – отразява същата действителност.

Става дума за носталгично-разочарована изповед на Петко Дичев по повод прекъснатата му от политиката приятелска връзка с премиера**. „Някога се поотбивах у вас. Сега са се тъй стекли обстоятелствата, че не се решавам да поискам това. Бих имал да Ви поговоря много нещо и за домашната политика на властуващите агрономи и трансформатори."[303] Писмото е повей от изчезващата полупатриархална семейна атмосфера. Посланието е силно, отчаяно и примирено. То резюмира *отвън*, без театралниченето на „общественика", онова, което Г. Василев описва *отвътре*.

П. Дичев препредава заявление на свой познат, адресирано до Ляпчев. Човекът е потърсил посредничеството „със знанието, че съм Ви приятел. И това правя като приятел". Един хиляди пъти повтарян акт (умножаван от кооперативната мрежа) в изтъканото ни от роднински и неформални връзки общество. Кореспондентът обаче е изкушен да разшири споделеното. „Въпросът бе за кооперацията на българския селски стопанин. Зарад Българската земеделска банка и по-после зарад БЦКБ тия кооперации не си изградиха своя център. Бруталната намеса на държавната власт ги разстрои. Партийната борба в тях е още неприключен въпрос. Вчера дружбашите, днес широките ги душат, за да превземат работата им. Над това, разни видове други комитети, съвети, сьюзи, групички и приятели им се натрапват да ги ръководят, всеки по своето разбиране. В зародиша на въпроса и в неговото развитие едно е било моето въжделение: кооперация – недържавно учреждение; задълбочаване в селското стопанство. Опитът да се прикрива моята работа през цял живот е напразен. Следвам я и днес. Вас разбирах и разбирам. Но днес повече от вчера виждам колко са мнозината, които са се набутали на главата Ви, за да Ви използват. Никога, нито днес, не съм там. И при все това, разбирано в най-широк политически смисъл и човешки, съм Ви приятел."[304] Присъдата на обикновения кооператор напълно съвпада с тази на по-„начетените". Връзката политика–"стопански клетки"–държава е усетена като банализирана, незаобиколима даденост. И в неговите очи кооперациите не са надрасли, а напротив, са засилили инфилтрацията на приятелски кръгове.

---

* Намаляване на цените би могло да има само при редуциране на акциза.

** Името на Петко Дичев се появява в обсъждане на БИД по реферата на Асен Чакалов „Проблемите на земеделския кредит в България". (СпБИД, 1931, кн. 3.) Очевидно става дума за човек, врящ и кипящ в кооперативните борби.

Характерът на връзката обобщава Кирил Попов, за когото политизирането на кооперациите е двоен грях – стопански и морален. От една страна то просто *оскъпява*. Там, където има партийно присъствие, означава „да се настанят *наши* хора, да използват облагите от управлението наши *хора*, да се създадат синекури за *наши* хора, да се употреби кооперацията за създаване на *наши* хора. Преобърнато в цифри, това не може да не даде преди всичко по-големи производствени разноски, а след това като общ резултат, намаление на конкурентоспособността, а като краен резултат – невъзможност да устои подобна кооперация в борбата с конкуренцията". Отвъд чисто стопанския ефект, партизирането развращава. То кара кооперациите да „очакват отвън, от *партията*, особено дошлата на власт, да им създава благоприятни условия. Вие разбирате вече значението на тоя бацил на разложението. Вие разбирате, че с какъвто резон може да се чака да дойде *нашата* партия на власт, за да даде изгоди на *нашите* кооперации, със същия резон трябва да очакваме, когато падне *нашата* партия от власт и дойде друга, нашите кооперации да бъдат погнати, а другите фаворизирани"[305].

Но въпреки станалите дежурни публични анатеми срещу явлението, кооперативният свят се е превърнал в общност от феоди, управлявани от различни политически партии и образувания. Иначе не би могло и да бъде, след като парцелирането на стопанския живот в еднотипни структури дарява политическото (и каквото и да е друго) влияние с възможно най-благодатната основа. В съперничеството на това поприще предимство имат онези, които гъделичкат вроденото влечение към инерция и благоподаяния, които работят по-добре с демагогията, с популизма и с конспирацията. Оттук и безспорното лидерство на „левите" организации върху кооперативната територия*.

---

* Влиянието на комунистическата партия в отделни кооперации като „Освобождение" и в техните съюзи е добре познат факт. Имената на известните комунистически дейци проф. Иван Стефанов и Иван Панов например се срещат в цитирания по-горе ревизионен акт на ОСБЗК. Партийната историография впрочем никога не е криела, че това проникване е съзнателна стратегия. Тя го афишира с гордост и то е сред особено добре проучените от нея процеси.

Колкото и да са различни, непознатият автор на писмото до Ляпчев и известният Кирил Попов принадлежат към характерен за тоталитарните общества типаж. Те по своему олицетворяват *разочарования,* който спонтанно се ражда сред хорския материал на гигантските манипулации, обслужващи в крайна сметка интересите на малки котерии. Този тип е толкова естествен продукт на всяка масова идеологическа обработка, колкото и пропагандно фабрикуваният *особен човек*, отдаден ведро, без вътрешни съмнения, духом и тялом на идеята. Кооперативизмът и комунизмът моделират сходни образи.

Кооперативният човек

В течение на годините кооперативната субкултура излиза отвъд икономическите си измерения, изработва канонизирана идеология („чистата идея"), създава не само финансови учреждения, но и институции за обществено манипулиране и образование, отглежда влиятелно лоби, издържа апарат, ражда своите „патриарси", съчетаващи искрен идеализъм, наивност и идеологически фундаментализъм. Симптоматично за българската интелигенция е например, че писател като Тодор Влайков (но далече не само той) влиза активно в тясно стопански дебат, че може да изостави творческите си занимания, за да се рови в технократски детайли и да спори с аргументи на счетоводител, защитавайки кооперативните митове със страст, достойна за големи национални идеи. Всичко това изгражда, от една страна, интелектуален и социален уют на полузатворена общност (всъщност – на непренебрежим сегмент от българския социум), а от друга – насърчава агресивното проповядване на *учението* „навън".

Невидимата спойка в общността е специфичната култура, чийто носител обозначавам като *кооперативния човек**. Освен характерно стопанско поведение, той развива мироглед със свои знаци, символи и език. За мнозина (особено сред съвременниците на началото) това е „романтиката на българската култура"[306]. Мисля обаче, че има друга, по-важна и нелицеприятна истина: кооперативната субкултура е почва, подготвяла по-мекото налагане/приемане на тоталитаризма у нас. Като икономика, но и като обща нагласа, безмерно разраснaлият се български кооперативизъм е една от бариерите пред алтернативния – колкото и слаб да е бил – либерален обществен и стопански модел. От „обикновения кооперативизъм" струи духът и несложната реалност на бъдещия социализъм. Той е предверие, лаборатория и умален прототип на тоталния социален експеримент, започнал в края на 40-те години.

Както стана достатъчно ясно дотук, кооперативният човек преди всичко мрази капитала. В споменатото сравнение на сп. „Икономическа борба" за предимствата на различните банки от гледна точка на сигурността на спестителите са изложени няколко „универсални" критерия в това отношение. Тяхната изходна и крайна точка е убеждението, че „акционерните банки са по-малко сигурни от кооперативните"[307]. По-нататък се наслагват примеси от класова ненавист, „морални норми" и икономически принципи. Предимство на кооперативните банки е, че в тях „навалицата от членове, спестовници и длъжници са които треперят над парите си". Те се асоцират с народната скромност и пестеливост, докато акционерните банки са свърталище на разкош, където „широката ръка в общите разноски е още по-широка в личното използване на събраните спестявания". Ако при акционерните банки практически няма ограничения за кредита, който се разпределя „съвършено произволно" („на един търговец или индустриалец може да се дадат много милиони, защото подписът му бил „златен", на друг по-малко, защото подписът му бил „железен"[308], то в кооперативните никому не може да се даде по-голям кредит от определения максимален кредит за всички. Никой не може да издигне личните си интереси над обществените". Текстът – като много други – излъчва комуналност и философия на нищетата.

---

* Паралелът, който следва, е със социализма, но множество допирни точки съществуват между облика на кооперативния и на вярващия (религиозния) човек. Оставям това сравнение настрана, тъй като тук интересът е към две чисто светски явления.

Същият мотив е втъкан в идеята за учредяване на БЦКБ. След изреждане на основанията (облечени в дежурни фрази за икономическа целесъобразност, капиталово засилване, укрепване на кооперативния сектор и пр.) в аргументите на Ляпчев несъзнателно се промъква по-дълбок мирогледен пласт. Новата банка, оказва се, „ще има бързо и благотворно влияние за *насаждане* и *поддържане* на *истинската* кооперация и кооперативен дух". А той витае не „по върховете на централните финансови учреждения, били те частни или държавни, но в техните основи, т.е. в местните и дребни сдружавания, които подбират, обединяват и възпитават моралните сили на работното население"[309]. Тук Ляпчев просто огласява поредната форма на етическата антиномия между „добро" и „зло": автентичният пазител на кооперативните ценности са „низините", които противостоят на съмнителните „върхове". Кооперативното начало се носи от „народа", а „народното" е изначално добро. Всичко това прави кооперативизма още по-продаваем и привлекателен.

На пръв поглед изглежда странно, че в социологическия си екскурс, съпровождащ мотивите към закона, Ляпчев свързва зараждането на кооперативите с *частната* инициатива. Движението е представено като елитарно, активните лица са „по-интелектуалните елементи" в селата (неизменно са посочвани свещениците и учителите), противопоставени на „лошия", ретрограден тип (лихваря, бакалина, кръчмаря). Обявената цел на новата банка, е именно пренасянето на „искрата" на частната инициатива към „широката среда на дребните земеделци"[310], където тя „съвършено липсва". Добре се разбира, че предприемаческата култура е слаба, доколкото нейните принципи се носят от тънките „най-съзнателни слоеве". Но за Ляпчев насърчаването на частната инициатива предполага *държавната* подкрепа. А фаворизирането на кооперациите подбутва (най-вече селяните) към колективистични структури. В идеята за БЦКБ частното не противостои, а напротив – неестествено минава през *държавата* и *общността*.

Кооперативният човек е със силни егалитарни нагласи и той безусловно трябва да поставя колективното начало над индивидуалното. Основното правило за *еднакво* третиране на членовете е повтаряно по безброй поводи, в битов и обществен план, за да прерасне в идеологема, върху чиято икономическа проекция престава да се мисли. В кооперативния катехизис на Д. Мишайков това е предадено на прост език. „Кооперацията, проповядва той, развива между членовете си обществено съзнание, като им показва нагледно колко големи могат да бъдат облагите от съединението на усилията за една обща работа. Кооперацията е *училище за колективистично възпитание* на народа, което подготвя *една нова психика*, толкова нужна за всяко сериозно реформиране на стопанския живот. Кооперацията показва ежедневно на своите членове как, при известни жертви от гледище на егоизма, могат да постигнат значителни резултати за цялата маса на кооператорите и привиква последните към мисълта, че само със задружни усилия могат да се задоволят в най-пълен размер нуждите на отделните стопанствуващи индивиди.“[311]

Ако в англосаксонския свят и в традицията на икономическия рационализъм, вдъхновявана от Адам Смит, еталон на всичко е индивидът с неговия личен интерес, то в комуналната менталност този еталон се превръща във второ качество. Подчинен е на тълкуваната по един или друг начин (от един или друг овластен тълкувател) „обществена полза“, която позволява в стопанския живот да нахлуят несвойствени му ценности, критерии и мерки. Само при подобна обща нагласа може сериозно да се говори за това, че „градското кооперативно движение има за цел *да морализира* и нормализира градския кредит и търговията с потребителните артикули“[312]. Единствено при нея всяка заинтересована група може да се позовава на произволно избрана формула на „обществения интерес“, за да *изисква* – и да получава – една или друга икономическа облага. Напълно приемливо, в тези измерения, звучи например настояването на кооперациите да бъдат изключени от действието на Закона за регламентиране на търговията просто защото кооперативната търговия *по презумпция* не е „спекулативна“. Или лобирането за по-благоприятно разсрочване на дълговете и данъчно третиране, тъй като една или друга кооперация се занимава с „обществено полезно“, „социално справедливо“ и „от държавна необходимост“ дело[313].

Месианската роля на кооперативизма е друг задължителен елемент от публичната риторика. Среща се из агитаторската литература, в приемани за авторитетни учебни текстове, на всевъзможни регистри из парламентарните речи. Многотитулованият юрист Г. П. Генов♦ например разпалено препоръчва пред Народното събрание учениците да се изпращат на работа в кооперациите, за да могат от детска възраст да си изграждат правилен мироглед. Там те „влизат в контакт със селяните... и по този начин у децата вече се развива един кооперативен дух, те дохождат до убеждението, че *спасението на селото и на българския народ е в кооперативното дело* и че то трябва да се подеме от самото училище“[314].

Този начин на мислене поне отчасти обяснява защо във всички критични ситуации пред българската икономика предлаганата стандартна схема за изход се свързва с държавата и кооперацията. Тъкмо афинитетът между двете налага

♦ Вж *Икономическата политика и икономическото познание.*

най-партизански и популистки решения в моменти, когато политическата и стопанската конюнктура ги е позволявала.

И така, след края на Първата световна война моделът на „повече капитализъм" е открито атакуван като напълно непригоден и безпомощен. Войнстващият кооперативизъм надига глава с ясно формулирана антилиберална програма. Във въздуха се носи идеята за национализиране на цели отрасли и предаването им в разпореждане на кооперациите. Това е, безпокои се ТИК, „повик за одържавяване на свързаните със земеделието индустрии – а такива са почти всички наши индустрии – и представянето им в ръцете на кооперации"[315]. Все по-често се повтарят официални декларации, че „една от най-важните задачи на нашата обществено-стопанска политика трябвало да бъде унищожението на частните търговски и индустриални предприятия и заместването им с кооперативни"[316].

В господстващата тогава публична атмосфера фронталната защита е вече силно затруднена. Дори позицията на „либералната" ТИК може да бъде само на „градивна критика", в рамките на оградено духовно и словесно кооперативно пространство. В духа на познатите по-късни комунистически образци, критиката на всичко, свързано с кооперациите, задължително трябва да идва „отвътре", след „политически коректна" предварителна декларация за симпатии към канонизираните принципи. ТИК развенчава кооперациите едва след ритуалния реверанс, че „както и в други страни, така и у нас през време на войната кооперативното дело отбеляза нови големи успехи".

В хода на „дебата" се провежда тотална идеологическа агресия, общественото мнение е открито подстрекавано срещу капиталистическото съсловие. Психологическият ефект върху кооперативния човек е силен. „Това, което възбужда негодуванието на търговците... не са толкова материалните загуби, а моралните последици... Несъстоятелни данни от този род използват някои заинтересовани хора, за да възбуждат против търговците несведущите граждани... които мъчно могат да повярват, че в случая „алчността" или „спекулата" на търговеца са непричастни в нищо. С такава държавна намеса в полза на кооперациите се създава нелоялна конкуренция, против която във всеки случай има създадени специални закони."[317] Поредната антикапиталистическа вълна се наслагва върху едно вече спечелено за каузата обществено настроение.

Всъщност кооперативизмът най-често прикрива настървеността на (стопанската) посредственост. ТИК прозорливо отбелязва, че „кооперациите са непригодни в области, където се изискват големи капитали и още по-голямо техническо и търговско ръководство. По своето устройство, *което дава равни права на всички нейни членове*, независимо от техните дялове, *и което не изключва т.нар. превзимание,* кооперацията не дава нужните гаранции на сигурност и стабилност за привличане големи капитали, нито пък може да поеме големи рискове, неминуеми в повечето отрасли на търговията и индустрията"[318]. А неприкритото фаворизиране на кооперациите изкуствено запълва дефицита на иновативност и динамизъм: „създаваните им по този начин доходни източници, които не се дължат нито на икономията на техните членове, продължава ТИК, нито на опитността на техните ръководители, безспорно могат да развият у тях опасни егоистични тенденции"[319]. В България кооперациите намират толкова добър прием именно защото засрещат подходящи изконни черти на средата – нетърпимост към онзи, който надскочи околните; слаб замах на мисленето, на действието и на капитала; трудност да се поеме рационален риск; нисък потенциал за спестяване; липса на въображение у „мениджърското" съсловие... И обратното – всички тези характерологични особености се възпроизвеждат и проникват по-плътно благодарение на масовизирането и казионното насаждане на кооперативните структури. „Обикновеният кооперативизъм" намира удобно пристанище там, където хората са готови да го възприемат и (без да знаят) са го чакали с години, където в комуналността се е виждало спасение от слабостта и бедността.

Кооперативизмът е адекватен на Ляпчевия „народ беден, но при дисциплинирано домакинство"[320]. Той се мержелее като отговор на безизходицата от първите десетилетия стопанско развитие след Освобождението и като възможна сублимация на дребнособственическия индивидуализъм. „Поради дълговековното робство в нашия селянин, отбелязва Ив. Ненов, се е създал един непримирим и не тъй симпатичен индивидуализъм, както и едно недоверие към каквото и да било общо дело и алтруизъм; но под натиска на своите икономически несгоди и явната очевидност, че сам мъчно може да си помогне, тия черти бързо почнаха да се топят и кооперативната идея рано си проби път между тях и бързо почна да се реализира."[321] Завършекът на тази логика е в констатацията, че *„собствеността губи вече своята абсолютност.* Днес важи преди всичко общото благоденствие на социалното дело"[322]. Това е написано през 1931 г., а не през петдесетте години...

Въпреки опитите на Ляпчев и на други да примирят кооперативния принцип с индивидуализма, предпочитаният модел недвусмислено е първият. Не е учудващо, че хората на (и около) кооперативната общност възприемат създадения от нея ред за естествен. Потребителите, масата „отдолу", виждат само малко осветено пространство от този свят, като например знаменития и превъзнасян кооперативен магазин. За тях то изглежда *пробив* във всеобщата мизерия и хаос, докато всъщност става дума за най-чиста еманация на същата тази мизерия.

Разбира се, в своя стопански избор човек се ръководи от личния кръгозор. Нужно е да се погледне отвъд него, за да се зададат по-общи въпроси и да се осъзнае колко разточителен (за националните спестявания и капитал) е „кооперативният" път на развитие. Но тогава биха се появили съмнения дали алтернативните пътища не са били по-продуктивни, а хората не обичат да губят илюзии.

Привлекателността на колективните форми – от кооперативизма до комунизма – в крайна сметка идва от по-дълбоки влечения и фантазми. Струва ми се, че именно по този повод е особено уместно позоваването на Александър Зиновиев, оставил рядко оригиналното и убедително обяснение на социалистическата реалност. Играейки брилянтно с парадокса, той предлага впечатляващо проста и непротиворечива интерпретация*. Комунизмът (тук за случая бих добавил и кооперацията), твърди Зиновиев, е икономико-политически ред, който почива на базисни човешки стремежи. Той е антипод не на демокрацията, а на *цивилизацията,* защото цивилизацията извежда човечеството отвъд тези първични сили, за да го накара да играе според условни правила. Точно въпросните неудобни условности са цената на ефективността и благосъстоянието, като те срещат постоянната съпротива на спонтанни начала, обобщени с термина *комуналност*♦.

Понятието обобщава съществени черти на човешката природа – изначална склонност към инерция, съпротива срещу промените, стремеж да се живее с патерицата на общността, готовност индивидът да се подчини на колектива за получаването на дребни лични облаги, но и безогледна борба за личен периметър, която не се подчинява на задръжки. Социализмът (както и кооперацията) е адекватен на тези начала, докато капитализмът е болезнено битие на „цивилизацията", носещо със себе си колкото прогрес и обществено богатство, толкова и несигурност, индивидуализъм, стрес... Самата цивилизация е винаги заплашена от комунални „ферменти", които я разяждат отвътре. А триумф на комуналното, т.е. на примитивното и инертното у човека и обществото, е комунизмът. Този режим не е лишен от подкрепа тъкмо поради отказа си от притискащите правила на цивилизованите общности.

Съвсем не е трудно във войнстващия кооперативизъм да се съзрат бесовете на комуналността. Те са същите, които по-късно подхранваха неоспоримата (макар и временна) вътрешна устойчивост на комунистическото социално устройство в България – равенство в бедността, неструктурирана социална тъкан, естествен рефлекс за самосъхранение чрез стабилни общности. Социалистическата комуналност предоставяше онзи егалитарен минимум, предвидимост и приспивна леновост, които години преди това бяха направили от кооперациите заветен модел за значителни сегменти в обществото.

Ежедневният кооперативен живот и неговата превъзпитаваща „идейна" обвивка форматират черти и принципи, развити до възможния предел през тоталитарните години. Всяко „прогресивно" социално инженерство се изживява като посъвършена алтернатива на спонтанните тенденции, която обаче трябва да бъде *разяснявана* на непросветените с помощта на тежка идеологическа машина.

---

* Вж. Зиновьев, Александр. Коммунизм как реальность, Lausanne. Éditions l'Age d'homme. 1981. Тук предавам съвсем стилизирано и свободно – без претенция за изчерпателност – своето разбиране за тезите на съветския философ дисидент. (Резюме приведох и в „Стопанският XX век на България".) Под формата на памфлет Зиновиев излага вижданията си в: Зияющие высоты. Lausanne. Éditions l'Age d'homme. 1976. Парадоксален и в житейските си позиции, разочарован от Запада, Зиновиев почина през 2006 г. като член на Руската комунистическа партия.

♦ За мястото и значението на това понятие в общата философия на настоящата книга вж.: *Встъпителни бележки* и *Дългата перспектива...*

Да вземем христоматийния *образ на кооператора*. Подсладеният, героизиран, „истински", „чист" кооператор се откроява както в обилната литература, излизаща изпод перото на писатели и „теоретици" на движението, така и от масовия агитпроп, бълван от идеологическия апарат. В канона на неговото изграждане, в начина на публичното му поднасяне, в спекулата с наивитета и добронамереността на позитивно настроени хора, този образ е граден по същите схеми, по които (в много по-значими мащаби) е лансиран пропагандният лик на нациста или на комуниста.

Манипулацията започва с внушението за *особена порода* хора, за личности, отличаващи се от стандарта на простосмъртните. Без да са непременно свръхчовеци, те обединяват в себе си добродетели, аскетизъм, потиснато его в името на общото благо, суровост и преданост на делото. След като е изваян моделът на идеалната личност, се прави следващата крачка: презумпцията за моралност се приписва на организацията, групата, общността, класата... Кооперативизмът се превръща в онази идеология, която (както по-късно Партията) олицетворява *истината* и *доброто*. Простичко го е казал Никола Мушанов: в кооперациите (има предвид Популярните банки) „се смята, че моралът е по-висш – да бъдеш кооператор това значи да бъдеш малко по-съзнателен човек, да разбираш ползите от взаимопомощта"[323]. Като при религиозно откровение, нему е дадено да прозре нещо недостъпно за всекиго. Конструкцията обаче съвсем не се ограничава до идейните измерения. Грубият ѝ кадрови еквивалент е, че движението (отново както Партията) на практика „кооптира" членовете си. „Кооперацията е едно свободно сдружение, пише Д. Мишайков, и затова влизането в него трябва да бъде свободно." И веднага след изричане на това обичайно клише добавя, че „при влизането на нови членове... трябва да се прави винаги *известен подбор*... В кооперацията трябва да намерят място преди всичко лица, които притежават в по-голяма степен известни трудови и социални качества... подборът на членовете трябва да се прави главно с оглед моралните и социални качества на кандидатите."[324]

С лансирането на „особения" човек всичко около него също започва да се оценява и отсъжда по различна мярка. Общността се ръководи от „особен" морал (да припомня „Моралният кодекс на строителя на комунизма"), нейните членове живеят и работят по свои си правила. Икономическото им битие се движи от „особени" стопански закони. Сложено е начало на сегрегация отвътре-навън: очертана е „зоната", белязани са необикновените хора, които я населяват. Това е принципът на всяка секта, партия, ложа и неговото развитие е очаквано. Самопровъзгласилите се за неординерни люде започват да култивират агресивно поведение „навън", те се опитват да отвоюват *цялата* среда, напъват се да изкривят *цялостното* обществено пространство. Понякога тези опити успяват, друг път не. В случая с българския предвоенен кооперативизъм успехът е забележителен и доразвит от бъдещето.

Вземам случаен текст от списанието на Съюза на популярните банки и попадам на типичен образец пропагандистка литература, който не се отличава от поместваното в по-късния „Наръчник на агитатора“ нито по дълбочина, нито по толерантност, нито по език. В познат риторичен похват, позитивният образ на кооператора е изписан чрез неговия негатив. Появява се фигурата на „лъжекооператора“, т.е. на предателя и ренегата. Както навсякъде в безбройните кооперативни публикации, се прокарва бичуващата, но винаги „градивна“, критика. В посочения текст това звучи така: „Оня, който е готов да отнеме прехраната на един добър кооперативен служител, няма място в кооперацията и той трябва да бъде отстранен от нея. Той може да бъде само кариерист, *лъжекооператор*, който утре, при по-добър случай, би си позволил да обърне гръб на кооперацията, когото тя е приютила в трудни за него моменти. Такъв човек може да бъде полезен само на себе си, не и на колективитета.“[325]

В реалния икономически живот няма предатели, има само мошеници. Предатели се появяват там, където една връзка е клетвено-съдбовна, или когато в стопанските форми е вкарана неприсъща за тях морална окраска, изпразваща ги от всякаква пазарност. Неблагодарният антикооператор с кооперативен билет, може да възникне само в света на груповия патернализъм или на авторитарната организация. Антигероят е необходим най-вече за да експонира „позитива“, т.е. (в случая) „истинските кооператори“. Те „трябва да се отърсят от всички ония привички, които биха станали причина за всяване смут в института“[326]. Мотивът за борбата с „родилните петна“ не е измислен от реалния социализъм...

Кооперативният агитпроп неуморно произвежда възвишени образци. В своята (иначе трогателна) наивност, Т. Г. Влайков заселва кооперациите, „особено райфайзеновите“, с „*винаги* най-добрите, най-почтените, най-трудолюбивите, най-много заслужаващите кредит земеделци“[327]. Но независимо от мотивите, позоваването на *изключителност* си остава типично манипулативен ход*. Цялото войнство „особени“ хора не отговаря на въпроса как, при стриктно дирижиран отгоре подбор на „най-доброто“, в движението се появяват язви, корупция и „отклонения“. Това е проблем, възникващ във всяка (полу)затворена структура, самоидентифицираща се чрез някакъв нормативен, уж различен от „външния“, морал на членовете си. В подобни организации човешките недостатъци и пороци са дори още по-силни и разложителни.

Чертите на „моралния кодекс“ на кооператора могат да бъдат сглобени от различни текстове. Ето как изглежда той според един каноничен портрет, поместен в юбилейния сборник „Българско село“ от 1931 година. Кооператорът „трябва задължително да е обладан от пълно съзнание за истинските и големи нужди на обществото, както и от чувството за солидарност не само помежду си, но и между града и селото". Трябва също така да е проникнат от „съзнание за взаимно разбиране общността на интересите на работния народ в селото и града"[328]. Долавят се два добре познати мотива от социалистическите години и от стандартните курсове по научен комунизъм и политическа икономия: за „целенасоченото преодоляване на противоречията между града и селото" и за „другарството и взаимопомощта" като основен закон на новото общество. По-нататък, образцовият кооператор трябва да е движеща сила в малката общност, да прелива от активност, да е „сам селски стопанин, образец на селскостопанска дейност, да тласка съселяните си към инициатива"[329]. Не ще и дума, че следва да е добросъвестен и убеден.

---

* Звучащите критично позовавания на Т. Г. Влайков всъщност не носят негативно отношение нито към неговата будеща симпатия личност, нито към благото му присъствие в литературния и в обществения ни живот. Коментираните тук изяви със сигурност не са представителни за прозата на писателя. Но те си остават важни с друго: в тях прозират широко разпространени у нас толстоистки и народнически умонастроения, насочвали икономическото мислене на цели обществени слоеве в края на XIX и началото на XX век. А с това позициите и възгледите на интелигенти като Влайков оформят наследство, което се чувства в стопанското поведение и на следващи поколения.

Разгъната характеристика на моралния облик на кооператора дава Д. Мишайков. Той обръща внимание, че „при ниска култура е слабо *кооперативното съзнание*"[330], което негласно предполага, че става дума за „елитна", по-образована, общност. Въпросното по-специално съзнание е двулико – индивидуално и обществено. Софистиката тук е, че „от гледище на отделния кооператор, кооперацията представлява средство за добиване известни икономически изгоди. Но тия икономически изгоди стават само тогава очевидни, когато те се преценяват *общо*, а не поотделно"[331]. Това твърдение е повод за пореден път да се жегне индивидуализмът. „Ако кооператорът е навикнал да преценява поотделно изгодата от всяка своя сделка чрез кооперацията, пише Мишайков, възможно е в много случаи той да констатира, че ако би задоволявал една или друга своя нужда в некооперативни стопански предприятия, ползата за него в тия отделни случаи би била по-голяма. Обаче тая преценка ще бъде погрешна; изгодите от кооперацията трябва да бъдат преценявани в тяхната *съвкупност*."[332] С други думи, кооператорът следва да се удовлетворява от общата полза, дори с цената на индивидуални лишения или загуби.

Мазохистичната нагласа е още по-подчертана в друг специфичен морален императив, който буквално възпроизвежда характерното за всички тоталитарни утопии (и за религиозното мислене) боравене с *времето*. Във всички тях *хубавото* постоянно предстои да се случи и изисква съзнателно въздържание. „Навикът да се преценяват правилно изгодите от кооперацията е един от важните елементи на онова, което ние наричаме кооперативно съзнание. Наред с него имат значение още две обстоятелства. Едното е привикването към така наречената косвена полза, т.е. *изчакването на резултатите* от принадлежността към кооперацията *в течение на времето. Тази привичка зависи от търпението, а последното се намира в зависимост от степента на културното развитие: колкото един народ е по-некултурен, толкова е той по-нетърпелив.* Другото обстоятелство е привичката да се понасят ония случаи, когато исканията на кооператора не могат да бъдат удовлетворени в една или друга степен от кооперацията. Ако кооператорът има съзнанието, че кооперацията не е в състояние да удовлетвори всички искания на всички кооператори, той няма да се оттегли от кооперацията, ако някое негово желание остане неудовлетворено."[333] Както и в други познати идеологии, лишението и аскезата са ключ към светлото бъдеще.

Според това формено нравоучение, работата *с мисъл за колектива* е задължителен атрибут. „На кооперативното съзнание принадлежи убеждението, че всеки кооператор с принадлежността си към кооперацията съдейства не само за увеличение на своето благосъстояние, но и на онова на другите кооператори... Всеки... *трябва* да вижда тясната и неразривна връзка между неговата частна полза и оная на другите кооператори и невъзможността за нейното осъществяване без съдействието на другите. Най-висшата степен на кооперативно съзнание ние имаме тогава, когато кооператорът *не е само кооператор в ограничен смисъл на думата, но когато той е и общественик*... Тогава *взаимните отстъпки* между кооператорите са най-възможни и бъдещето на кооперацията е осигурено. Кооперативното съзнание завършва с убеждението, че кооперацията е повикана да играе една важна *социална роля.*"[334] Враг на тази идилия е проникването на политиката, което докарва тежки последици, обричайки кооперациите да водят „ жалко съществуване и идейната солидарност... да изчезне, за да отстъпи място на озлоблението, на жаждата за мъст, на завистта и на всички *антисоциални инстинкти*"[335].

Естествено, кооператорите следва да бъдат морални икони, достойни за пример и подражание. Когато са обладани от правилното кооперативно съзнание, те със сигурност притежават и всички възможни лични добродетели като „добросъвестност, точност, бързина и благосклонност в отношенията". По-късната „партийна етика" е съвсем разпознаваема в изискването за *съдбовна* връзка с организацията. Когато кооператорът е усвоил всички тънкости на самодисциплината и достигнал нравствена нирвана, „тогава идейната солидарност е най-силна и е възможно онова отношение към кооперациите, което ние можем да наречем *кооперативна вярност*, т.е., *вярност към другаря си кооператор, вярност към кооперацията, вярност към кооперативното движение*"[336].

В катехизиса си професорът не отрича възможните конфликти между различни слоеве в кооперативното движение. Но се оказва, че и тук хармонията е възможна, когато – освен другото – кооперацията „има средства за избягване и изглаждане на противоречията"[337]. Заклинанието буквално предвещава бъдещата сакрална формула на политическата икономия на социализма, според която „общонародната" (държавната) собственост погребва източниците на всички възможни фундаментални конфликти в обществото.

При всички изисквания, с които е обременен, кооператорът не е просто стопански субект. Той е жрец воин на една идеология, чието проявление е – само между другото – в стопанската дейност. Като такъв, от него се изискват себезабрава и личен пример... „Вън от чисто техническата работа... кооперативният служител е задължен и с практикуване на кооперативната идея", пише в един от агитационните наръчници[338]. Как се *практикува идея* не е съвсем ясно, но на него трябва „да се гледа не като на чиновник, работещ само за заплата, а като на учител, заел се с трудната задача да насажда в душите нещо ново – едно учение, което, приложено на практика, ще дойде да подкрепи и поощри много дребни и икономически слаби съществования, като същевременно изработи в тях дух на взаимност, солидарност, на самопомощ и взаимопомощ, лоялност и вяра в бъдещето". Кооператорът трябва да е „пророк" на идеята, отдаден на нейната проповед. Същевременно от него се очаква непрестанно да се учи, за да „има възможност за контакт с новото в кооперацията, понеже тя, както всяко учение, се развива и открива все нови и нови хоризонти"[339].

Тези формулировки присъстват, в почти непокътнат вид, в устава на всяка комунистическа партия и на сателитните ѝ организации. Основното в тях е превъзпитание чрез „насаждане" убеждението, че над стопанския живот (естествено и над „душите") трябва да се упражнява насилие (в най-добрия случай ограмотяване), за да тръгне той по предначертан от някого път. Смесването на икономическото битие с „идеалите" е отколешно, като то е дълбоко заложено в масовата кооперативна практика.

С налагането на нормативни морални конструкции неизменно идва разминаването между „истинско"/"неистинско", между канона и действителността. Появяват се „голямата" и „малката" правда. Демонизират се „деформации" (възможни там, където има еталон), обявени за наследено или за чуждо влияние. Създава се най-благодатна почва за манипулация, а съзнанието започва да възприема всичко в координатите на „праведното" и „нетипичното" отклонение от него.

Вече споменах, че кооперативната литература изобилства с изповеди на разочаровани адепти, които по тоналност, нагласа и начин на мислене не се различават от тъжните равносметки на „честните партийци" по повод „предателството на идеалите". Нещата все опират до оплакването от разминаване между модела и лошата човешка природа, до петното, което греховният индивид слага върху чистото колективно творение. Вината е винаги персонална, свързана с личностните несъвършенства, и в този смисъл тя е извинима или просто преодолима от други, по-подходящи, хора. Обратно, величавата идея е творение на безличния колективен разум и в този смисъл тя е непорочна, неопетнима. Отделното лице може да хвърли мимолетна сянка, която обаче е обяснена и оневинена с изначалната му човешка недодяланост. На обвинението, че „системата е виновна" отговаря познатият напев, че „идеята е истинска, но отделни неподходящи субекти я изкривяват". Затова и под ръка вървят две решения, които са добре известни в тоталитарния свят. Първото е да се сменят „лошите" хора с „добри" – при преобладаващата колективна амнезия, този ход и тази илюзия могат да се възпроизвеждат многократно. Второто е сизифовският опит дефицитът от убеденост, отдаденост и компетентност да се запълва с все ново и все по-масирано превъзпитание.

Но какво да се прави, когато се поогледаме и се сблъскаме (в същата тази кооперативна книжнина) с отчайващия факт, че човешкият материал не подлежи на подобрение и се повтарят същите проблеми? Липсват „лица със съзнание, опит, знания и свободно време да се посветят изключително на делото – да го ръководят и управляват“[340]. Интелектуалният капацитет се оказва ограничение пред всяко българско обществено начинание.

По идеологическия канон ръководителите трябва да защитават лидерството си и ролята си на „радетели на истинската кооперативна идея“, като дават личен пример, „за да докажат, че са пропити от кооперативните идеали“[341]. Според нравоучението на Д. Мишайков, „идейната солидарност [в кооперациите] зависи в твърде голяма степен от качествата и поведението на ръководителите... *Сцеплението* в кооперацията ще бъде толкова по-силно, колкото е по-крепък кооперативният дух на ръководителите... колкото [те] избягват дребнавостта и колкото повече егоизмът, суетността, болезненото самолюбие и вулгарното стремление към първенство отсъстват пред благородната амбиция на ръководителя да бъде полезен на кооперацията и чрез заслугите си към нея да се издигне над другите.“[342] Ако от редовия кооператор се очакват особени добродетели, то лидерите трябва да притежават апостолска безупречност.

Картината обаче е различна. През 1937 г. от 173 популярни банки, членуващи в Съюза на ПБ, само при 34 директорите са с висше образование, при 102 са със средно, а при 27 – с непълно средно и прогимназиално. Едва 9 от счетоводителите на (смятаните за „по-културни“) популярни банки са с висше образование, 85 със средно, 25 с непълно средно или прогимназиално[343]. Оплакванията от липса на опитни, знаещи и „посветени изцяло на делото“ кооператори са хронични. Постоянно възникват случаи на пълна безстопанственост, причинена от липсата на елементарен ред и отчетност. „В повечето от нашите селски кооперации нито се знае какво количество и на каква стойност сурови материали са влезли през годината, какво количество от тях е преработено и каква стойност готови материали остават в края на годината.“[344] Резултатите от масовата некомпетентност придобиват макроикономически измерения. При производствените кооперации например са необходими конкретни познания, капитали и честна администрация, които не са налице. „Липсата на тия именно качества у нас опропасти милиони средства на народа и на държавата и силно подби вярата у населението общо към кооперативното дело, *особено пък като не се яви никаква наказателна санкция срещу явните виновници на това, които дори и днес минават за кооператори мъченици и обществени страдалци.*“[345]

Още по-изразителни са моралните и човешките недъзи на лидерите. Като материал за назидание, острите критики изпълват именно апологетичните кооперативни издания. За да се запази непокътната „идеята“, люто се разобличават личностните (в най-добрия случай – груповите) пороци. Прави се сурова критика „отвътре“, в духа и с тона на по-късния повсеместен диктат на „колектива“, маскиращ волята на вожда. В същото време щедро се раздават индулгенции с позоваване на „грешки на растежа“.

Прочитът на много кооперативни текстове оставя чувството за недодяланост, битовизъм и груба ограниченост на фона на високопарните идеологически и морални декларации. „Дебатът“ за примера на лидерите бързо се приземява до обсъждане на тяхното „несносно“ възнаграждение и служебна нестабилност. „Пророците“ на кооперативната идея се оказват обект на същите одумвания, които отрупват и най-обикновения чиновник. „Благодарение на честите промени в състава на управителните тела на кооперациите и липсата на достатъчно *кооперативно съзнание* на някои от членовете на съветите, отбелязва статия в СпСПБ, ние сме свидетели, че след всяко годишно събрание се наблюдават усилията на някои членове от съветите за промяна изцяло или само на някои от служителите от кооперациите. Тия домогвания са обикновено резултат на лични ежби между чиновника и члена на съвета, при които последният използва служебното си положение, за да тормози чиновника.“[346]

Както във всяка бюрократична канцелария, критичен момент е съставянето на бюджета. За неговото „връзване“ се използват най-банални средства като „украсяване на бюджета и най-вече намаление на заплатите“[347]. Роптането и аргументите на кооперативния идеолог по този повод са особено показателни. „Когато се наложи намаление на заплатата на един чиновник, трябва добре да се прецени не би ли могло да се постигне икономия по друг начин. Едно, макар и минимално, но несполучливо намаление на заплатата действа угнетяващо върху съответния чиновник, който се чувства онеправдан. В други случаи пък, когато чиновникът се чувства слаб, без подкрепа, той търси скрити пътища за реванш. Отпуща се в работата си, става немарлив и се бюрократизира. Същевременно *търси хора силни на деня, които биха го подпомогнали в борбата му, а това често пъти става срещу известни компенсации.* Всички тези отрицателни прояви, с малки изключения, биха могли да се отстранят, ако управителните тела и годишните събрания при съкращаване в бюджета като последен коректив използват намалението на заплатата.“[348] Тук дори не се говори за „деятели“, а направо става дума за чиновници.

Доводът че „има и други, които са готови да работят с толкова, дори и с помалко“, е високомерно отхвърлен от името на някакви „особени“ икономически закони, които видимо са подвластни не на обичайната стопанска целесъобразност, а на по-“висши“ правила. „Този аргумент, заключава статията, не издържа критика. Преди всичко оня, който е готов да отнеме прехраната на един кооперативен служител, няма място в кооперацията. На него липсва качеството на кооператор и той трябва да бъде отстранен от нея. Той може да бъде само кариерист, лъжекооператор...“[349]

Както през по-късните социалистически години, стопанските действия се възприемат не като рационално мотивирани. И най-елементарният стопански акт на кооператорите бива натоварен със специална емблематичност, на него се гледа като на знак за съблюдаване/престъпване на нравствени принципи, вменява му се определено идейно съдържание. Затова и еднозначната оценка на резултатите става невъзможна – икономическото съдържание е допълнено от идеологическа семантика. Фактите са шизофренно раздвоени, те вече могат да се окажат положително оцветени, макар стопански да са напълно неразумни, или обратното.

Ето защо демистификацията на ръководни личности, призвани по принцип да дават личен пример, присъства в множество документи. Успешна илюстрация е цитираният ревизионен акт на тютюневата кооперация „Асенова крепост“ от 1926 година. Дори този технократски текст не изоставя стилистиката на идеологическата цензура и на помпозната загриженост за „чистотата на идеята“. Ревизорите са разтревожени от подкопаната репутация на ръководството, оценена като непряк удар по кооперативния идеал. „Прочее, за да се реагира на атаките, които от различни страни се отправят към сдружението, за да се окаже, че ръководителите му са радетели на истинската кооперативна идея и мислят за сдружението и издигнатото с толкова грамадни обществени средства, ревизията намира, че е дошло време управителният съвет, придържайки се до строгата икономия, която ще затвърди и стабилизира сдружението, да скъса с досегашните похвати и тактика.“[350] Онова, което дава кооперативна оцветеност на тривиалните препоръки от бедния арсенал на призива за икономии, е настояването „първите ръководни лица да дадат личен пример, за да докажат, че са пропити от кооперативните идеали“[351]. А когато маските падат, от приземения тон на ревизията лъхва пълно бюрократизиране: институционалният интерес е помел цялата бутафорна „аура“ на движението. Картината по нищо не се различава от душната действителност във всяка канцелария. Колкото и да се напрягаме, в нея трудно ще се доловят каквито и да е „кооперативна“ възвишеност и идеализъм.

Същото се установява при допир до по-производни черти, които не са така тясно свързани с материални аспекти. „Намесата в кооперативното дело на хора неподготвени, както и безскрупулни по отношение на своето материално забогатяване, на партизани и чисто и просто на хора без каквито и да било нравствени скрупули и без схващане великото значение на кооперативизма за материалното и духовното повдигане на нашия народ – всичко това причини опропастяването на новоосновани кооперативи и уби вярата у народа общо в кооперативното дело. Това явление е наблюдавано още в началото на кооперативното движение.“[352]

Не подхващам отново познатия сюжет за партизанщината. Споменавам го единствено, за да припомня, че въпреки назидателната нравоучителност, общото излъчване е на морална деградация, а не на извисеност. Казионните ценности са напълно обезценени от пошлата действителност. В средата на 30-те години става все по-трудно да се играе на познатите нотки за „правилната линия“ и „нетипичните отклонения“ от нея. На кооперативния сектор се гледа цинично, като на мрежа за преразпределение на държавни ресурси и като на полузатворено, котерийно обсебено пространство.

В рамките на общността си кооперативният човек живее по *свои* правила на колективно поведение. Години по-късно много от тях се превръщат в *обществена* норма. Кооперативизмът – оказва се – е не толкова ензим на прогреса, колкото опиат, спомогнал българското общество да мимикрира и да приеме с по-слаба съпротива, отколкото другаде (нерядко дори възторжено), една тежка социална аберация. Нека маркирам още няколко линии на поведение, чиито кълнове могат да се намерят в лоното на кооперативната субкултура. Думата не е кооперацията механично да се приравнява на тоталитарна организация, а да се посочат черти и принципи, култивирани в кооперативната общност, които при следващия режим ще намерят естествената си среда и доразвитие.

Често се мисли, че *планът* и неговата производна (педантичната формалистична отчетност) са типичен продукт на комунистическата икономика. Архивите и публичните документи на кооперативния свят обаче показват, че рефлексите на *рапортуващата икономика* са дълбоко и трайно закодирани още в кооперативната действителност. Масовизирането на тези структури, тяхното пряко и косвено субсидиране от държавата, превръщането на подкрепата им през отделни години в агресивна държавна политика – всичко това създава условия както за роене на еднотипни единици, така и за формализиране на обратната им връзка с „центъра". Изградената бюрократична машина с неизбежните детайлизирани правила, инструкции, процедури и стандарти поражда така познатата реакция на съблюдаване *про-форма*, кухо отчетничество, изкривяване на информацията и заслепение пред реалната икономическа ситуация.

Илюстрация дава инструкция на БЗКБ от 1942 г., когато вече са налице инфлационен и спекулативен бум, подхранвани от обстоятелството, че през военни години „всичко се търси и поглъща"[353]. Един от документите в архива на банката прави преглед на спуснатите циркулярно отгоре „заздравителни планове" на кооперациите. По правилата на всяка централизирана икономика, тези планове се изпращат на съответния банков клон, където се обсъждат и доработват. Разликата с по-късната социалистическа практика е, че тук все още се допускат няколко възможни изхода – заздравяване, но и ликвидация или сливане. Главната грижа и в двата случая обаче е намиране на „подходящ ръководител на затруднената кооперация"[354]. Той се издирва из кооперативната (партийната) номенклатура, т.е. сред общността на платения кооперативен (партиен) местен апарат.

Силно впечатление прави агитпроповският тон, с който се докладва пред началството. Документите напомнят стереотипните, бодряшки отчети от партийни организации или стандартизираните отчети от масовите стопански структури при комунизма. „Кооперациите, декламира един от клоновете на БЗКБ, макар и затруднени, живееха своя нормален живот и днес вече са заздравени – ликвидирани са със загубите от минали години."[355] На друго място се отчита, че „кредитните кооперативни сдружения от 1941 г. развиват много добра дейност, като са обхванали изцяло стопанския живот на околията. Провеждат с пълен успех общите доставки на населението... като за последните 3 години са ликвидирали с печалното минало и *бързо карат към възход*"[356]. На трето се рапортува, че са „непрестанни усилията за излизане от затрудненията, в които кооперациите бяха изпаднали преди 1941 г. Всички кооперации към края на 1943 г. (само с едно изключение) са ликвидирали с реализираните от минали години загуби. Днес всички кооперации стъпват здраво на краката си, развиват безпрепятствено всяка стопанска инициатива и дават тон на стопанския живот в околията". Езикът е чудесно познат, но не е само кооперативен продукт. В него се долавят нотки от общия интелектуален фон в страната през втората половина на 30-те години, когато идеологията на „здравата национална държава" се проповядва отвсякъде. Което впрочем също е част от подготовката за близкото бъдеще...

Казионност е втора ключова характеристика на духовния климат, излъчван от тази субкултура. Кооперативната „идея" е превърната в *държавна* идеология.

Казионна доктрина се налага най-добре с авторитарни средства. Но тук не става дума единствено за видимите едрогабаритни държавни акции и мащабни прояви на идеологическо превъзпитание. По-интересни са малките жанрове на ежедневно битово равнище, в които кооперативният апарат е майстор. Вземам за пример издадените през 1930 г. тайни нареждания до банковите директори на клонове и агентури на БНБ. Тонът е заповеднически, почти казармен. „Нас ни особено интересува, е записано в циркуляра, как вървят влоговите служби при кооперативните сдружения. Затова, когато забележите, че има по-голямо, необикновено теглене на влогове, ще ни докладвате, като ни посочите на какво се дължи то. Същото ще правите, когато влоговете се увеличават и това увеличение надминава обикновения приток на влогове. До нас достигат оплаквания, че някои агенти и други чиновници се държат враждебно към местни кооперативни деятели и стават проводници на *противокооперативни* схващания. Трябва да ви напомня, че всеки малък или голям чиновник на БНБ *е длъжен да дава* съдействието си за успеха на всяка кредитна организация и особено пък на организация на дребния кредит, чиито обект е популярна банка. Ние можем да бъдем само сътрудници в мъчното дело за здраво организиране на дребния кредит."[357] В друг сходен документ на директорите се заповядва „да следите отблизо живота на кооперативните сдружения в града и района ви: как се развиват влоговете им, пласментите им, в какви обществени стопански инициативи се ангажират и пр. На всяко събитие из техния живот от по-голямо значение ще ни уведомявате"[358].

Обгрижването на кооперациите е вменено на служителите като официална държавна задача. А отношението към „антикооперативните" прояви и наказанията за тях са близки до прилагани по-късно към подкопаващите „социалистическия ред и законност". Тук става дума не толкова за икономическа нецелесъобразност, колкото за тежко подозрение в *инакомислие*, за отклонения от държавно санкционирани „правилни" убеждения, за нелоялност.

По-ранен пример предоставя проектозаконът от 1920 г. за задължително коопериране на държавните служители[359]. Идеята е проста, като родословието ѝ е в самите корени на кооперативното движение. Мотивите на проекта отчетливо възпроизвеждат нишката, върху която се крепи популярността на кооперациите: тръгва се от недоимъка и беднотията, минава се през бащинското покровителство, което държавата *дължи* на поданиците си и се стига до предоставените привилегии за новосъздадени кооперации.

Не е толкова важно дали и в каква степен е прокаран проектът. Същественото е, че през 1920 г. общественият климат позволява подобен проект да бъде формулиран и внесен в Народното събрание. Той е образец на казионното мислене и истинското лице на „кооперативната идея“ – ненаситност за привилегии, пълно погазване на макроикономическата логика за сметка на корпоративни интереси, вродена склонност към етатистки и колективистични рефлекси. „Държавата, е отбелязано в мотивите, има 83 296 служители и предвижда бюджетен разход за тях за 1920/1921 г. от 980 млн.лв. Въпреки това непоносимо за бюджета възнаграждение, животът за българското чиновничество е непоносим. Всеки ден... цените на пазара постоянно се качват, без тенденция да спрат. Държавните служители вместо да си гледат работата, са принудени да търсят средства за препитаване на ближните си... За това държавните служители са принудени да искат от Вас, г-да народни представители, увеличение на заплатите им... Държавните служители искат увеличение на заплатите, държавата ги увеличава, а впоследствие товари населението с високи даньци. Който плаща високи даньци продава произведението си по-скъпо и... се оказва... че увеличението заплатите на държавните служители не е разумна мярка за борба със скъпотията... Една от тези мерки е организиране на държавните служители в задължителна кооперация за самопомощ. *Задължителността на кооперативното дело* е принцип непознат, обаче времената тъй бързо менят формите на живот, щото сме принудени да присвоим този принцип по отношение на държавните служители, за да ги пазим от онзи хлъзгав път, по който са тръгнали, а при това и да облекчим претрупването на бюджета с баласт.“[360]

От излиянието следват конкретните искания. Разбира се, не се обръща внимание, че хипотетичното намаление на преките разходи от бюджета (представени като благовиден мотив) се компенсира напълно от разходите, с които (пряко или косвено) се натоварва държавата за осигуряване на исканите привилегии. От задължителните чиновнически кооперации се очаква какво ли не: капиталът им да бъде набиран от задължителни 5% вноски върху заплатите до достигане на дял (собственост на служителя) от 500 лв.; кооперациите да се изграждат на ведомствен принцип, като съществуващите дружества се вливат в новосъздадените; държавата постепенно да спира добавъчните възнаграждения, но – тук банката е третирана като слугиня – БНБ да открива заем от 50 млн.лв. с 3% лихва (значително под пазарната и под сконтовия процент), докато се образува капитал на кооперациите от 100 милиона[361]... Очакваните привилегии са класически набор: 30% намаление на транспортните такси за материали и продукти; отпускане на безплатни държавни земи; намаляване цените на кюмюра; изчисляване по минимална ставка „курса в злато“ на вносното мито; снабдяване дружеството с евтина валута за внос. Предвижда се и използване на практически робски труд чрез отпускане безплатна работна сила от трудова повинност в работилниците и стопанствата на дружествата. (Техен ангажимент е единствено да хранят работниците.) Толкова арогантни искания са възможни само защото идват от група, претендираща да изразява „национ-

НБКМ–БИА

Кооперативизмът се институционализира и елитът му се образова – випуск на Висшата кооперативна школа

нална" идеология и поддържана с всички средства на държавната икономическа и идеологическа машина.

Като всяка субкултура, съдържаща тоталитарни ферменти, кооперативната ражда инструменти за битова идеологическа инфилтрация и рекет. Техният набор изпреварва времето си. Продукцията на пропагандна литература например е значителна. Така в културно-стопанската дейност на ОСБЗК влиза издаването на вестник „Кооператор", който „помества кратко съобщение за дейността и постиженията на отделните кооперации, като се подчертава коя дейност е *правилна* и заслужава насърчение и коя като *погрешна* следва да бъде ограничена и *изправена*"[362]. Какво е търсенето на този род книжнина става ясно от установените 162 166 лв. „кооперативна и счетоводна литература с бавен пласмент. Въпреки опитите за пласиране... е останала такава за 98 840 лв.". За сметка на това камарите печатни издания дават повод за примитивно принудително доктринално ограмотяване чрез добре познатото от социализма задължително абониране. То позволява едновременно активистите да отчитат дейност и да се създаде – макар и малка – вероятност за „приобщаване" към казионната идея. Отвращението от толкова брутална намеса в личния свят не смущава агитапарата.

Така например, познатият ни ревизионен акт на кооперация „Асенова крепост" за 1926 г. нарежда „да се проагитират между членовете всички издавани вестници и списания в страната ни, които се занимават с развоя на кооперативното дело. С изключение на „Асенова крепост“ [многотиражка на кооперацията], който би трябвало да се получава от всички грамотни членове на кооперацията, записването на абонатите на други кооперативни списания и вестници да става *без натрапване*, по списъци, в които абонатите членове да изразяват волята си с подпис“[363]. Докъде всъщност стигат нещата, става ясно от приведения случай с *изключен* кооператор „загдето е повърнал вестник „Кооперативна защита“ (справка №...)“[364]. Нека само отбележа, че повечето изключвания стават *„по устно донесение“* на членовете на управлението или на някой член на настоятелството. Като правило наказанието се налага по съответния член на устава „за работа против интересите на кооперацията и за невнасяне тютюните си на последната“. Въпреки това „в списъка на членовете фигурират много такива (150 д.), които не са внесли тютюните си... и не са изключени“[365]. Идеологическото провинение се оказва по-тежко от стопанското.

Атмосферата вътре в малките общности на кооперациите, както и битките между тях развиват и изострят притворството и доносничеството – все качества, които години по-късно ще се окажат неоценими. В тези комунални кошери процъфтяват мрежите за взаимно следене. Двойственото битие на кооперациите като идеологически и икономически структури ги превръща в поле за интриги и шпиониране, в един от първите масови полигони на идеологическата полицейщина.

Кооперативната казионност се изражда „нормално“, така както това става с всяка масова организация. Представата, че *идеята* трябва да се насажда отгоре, чрез агитиране и просвещение, съпътства цялата история на движението. Още в протоколната книга на УС на ОСБЗК от 1910 г. може да се попадне например на писмо от Варненския селско околийски началник, „с което той съобщава, че има присърце кооперативната идея и иска да му се прати от Съюза човек, който заедно с него да направи обиколка из селата на околията за осветляване населението с кооперативната идея, както и за основаване на кооперативни дружества“. В следващата точка се повдига „въпросът за намиране местни агитатори на Съюза, които да обикалят известни кооперации“[366]. Години по-късно (през 1936 г.) БЗКБ ще предложи да се направят постъпки пред Министерството на просвещението „за покровителстване учителите, отдали се на работа в кооперациите“[367].

Всичко това е едната страна: привидно безобидно „заразяване с модерност“ и задействане на съществуващия (уж самодеен) пропаганден апарат за нейното разпространение и усвояване. Но има и друга страна: силовото, централизирано налагане на идеите през държавния апарат. Споровете около създаването на БЦКБ през 1910 г. откроят този подход. В протокол на същия ОСБЗК е фиксирано становището на съюза по проектозакона за банката. „По принцип [неговият Управителен съвет] е за учредяване на БЦКБ. Внесеният законопроект в Народното събрание има [обаче] три недостатъка – *задължително* членство; забраняване изменяването на дружествените и съюзни устави без съгласието на БЦКБ; конгресът, който е само проформа... Да се иска корекция на закона в неговите стеснителни положения.“[368]

Тези документи са от началото на кооперативното движение. Но то вече е готово да тръгне по силовия път, който бързо ще се наложи безапелационно. Заедно с това кооперативизмът ще обраства с нови структури и институции. Не случайно през 1923 г. (*след* преврата срещу Стамболийски) правителството учредява Висша кооперативна школа с двегодишен курс. Половината от бюджета ѝ е финансиран от БЗБ и БЦКБ, а останалата идва пряко от държавата. Мотивът е, че „една от слабите страни на кооперативното движение е липсата на достатъчно дейци, солидно подготвени..."[369] В изкуствените общности дефицитът на спонтанна нагласа обикновено се запълва с масово принудително школуване.

Развилата се без мярка предвоенна кооперация е мислена и представяна като един от върховете на българското социално творчество. Получава се тъкмо обратното – проникването в този свят постоянно изважда на показ иманентните слабости на обществото, неговата неспособност да организира автентични колективни форми, трудността да се живее цивилизовано *с другите*.

Кооперативната пропаганда и животът в кооперативните структури са училище за комуналност. Който е бил облъчен от индоктринацията и живял – по законите на движението – в тези общности, не е имал особени проблеми да се преустрои към формите на комунален живот, наложени като *повсеместна* обществена норма и практика през комунистическите години.

ПЛАЩЪТ НА КОРУПЦИЯТА

Корупцията като фон и като историческа скоба

Малко публични дебати просмукват така плътно общественото пространство на прехода, както говоренето за корупция. Това вече не е разяждащата корупция на социализма с нейните изобретателни, колоритни, често пъти чисто натурални форми. Днес феноменът носи измеримото, осезаемото и универсалното изражение на *парите*, оказвайки се чувствителен индикатор за степента на монетаризиране на българската икономика. А мащабът на явлението само потвърждава – по нов и неоспорим начин – изостаналостта на страната. Защото в зрелите икономики средната класа е широка и изтласква корупцията (в материалния, не в духовния ѝ смисъл) към периферията на най-богатите и най-бедните. Средната класа няма нужда от поквара, за да живее, тя е достатъчно заможна, за да си позволи морал, добропорядъчност и спазване на правила. Обратно, средната класа в преходните общества – и в цялата наша история – е тънка, което разлива корупцията из битовите пластове на ежедневието, свивайки полето както на автентичното пазарно поведение, така и на морала.

Корупцията е проблем на *неразличимите граници*, особено типични за аморфни общества. Тя процъфтява там, където сметките и задълженията на основни действащи субекти се чертаят от сили отвъд икономическата логика. Има я, когато държавата се натрапва като арбитър на един или друг пазар; когато стопанско решение не може да мине без явната или неявна санкция на политиката и администрацията; когато разпределението на (финансовите) ресурси не става по конкурентна пазарна цена, а по ценоразпис, включващ неявна такса за достъп до услугата или чрез груба сила; когато цели сектори нямат ясни баланси и сметки; когато прехвърлянето на загуби и задължения от един субект на друг е нещо съвсем достъпно...

Шокът от прехода позволява по-добре да се осъзнае, че социалните „революции" – наред с всичко друго – са смяна в *корупционната култура*. Това е тяхно основно съдържание и мотивация: след кратковременна илюзия за възстановен морал, цинизмът отново се връща. А извършената междувременно промяна е дестабилизирала базисни стопански връзки, изменила е установени традиции, политически обичаи и мрежи, отворила е вратата за преразпределение на инструментите за корупция.

Новата история на България преживява няколко смени в корупционния модел.

Първият български капитализъм налага безхитростен и директен способ за грабеж на държавата, за размиване границата между лично и обществено, между частно и държавно. Не случайно този сюжет се връща непрестанно в хода на досегашното изложение, най-вече когато то навлиза в контактната зона между икономиката и държавата. Битовата философия (и) от тази епоха е, че „всеки депутат е омотан в една или много сделки"; че „всяка услуга трябва да се възнагради"; че „човек трябва да има друг човек да се застъпи за него"; че известният политик на власт „може да направи всичко", особено да издейства заем[1]... Вкоренени са представите на патриархалното съзнание сред „низините", че „кражбата е осъдителна, когато е от ближния, но не и когато е от държавата"; „че взетото от баща и от държава не е кражба"; че „държавата е богата и може да дава"[2]... Корупцията става част от обичайното право. С нея човек привиква да живее, приема я за даденост. Никой не я оспорва, освен когато е в опозиция. Върховна житейска и политическа мъдрост е да се чака властта, а когато се дочака, да бъде консумирана по начина, по който това са правели и предшествениците. Негласното споразумение резюмира представата за легитимна политическа промяна, за улегнала демокрация. До 1944, но и след 1989 г., демократичността у нас се свежда до периодична клиентелистка игра, чрез която „законно" се предава икономическата власт на/в държавата, а колкото по-чести са щафетите, толкова по-силна е и корупционната среда. „В България, пише през 1931 г. Марсел Шарло, да държиш властта в продължение на осем последователни години е изключително и ненормално явление. Една и съща група да раздава за толкова дълго време облагите на своята клиентела за сметка на други партии, се приема като недопустима злоупотреба с доверие."[3]

Екзалтацията срещу тази действителност открай време подхранва левичарски настроения, множи податливата на манипулации човешка общност, оправдава екстремистките домогвания на комунизма и на други авторитаризми. Идентифицирането на капитализъм с корупция затвърждава дълбинните антикапиталистически настроения в масовото съзнание. Ликът на предприемача като изначален престъпник, който трябва да доказва противното, е роден отдавна и днес не идва на празно място. Историческа вина на българския капитал е, че не създаде приемлив образ за себе си. Ето защо през годините на социализма не бе трудно корупцията да се слее с канонизираната история на „буржоазна" България и с идеологически пренаписаното ѝ минало.

Комунизмът смени корупционния режим. След първоначалния брутален грабеж и наместване на пластовете, за значима част от обществото той въведе най-подредения, „прошнурован" и прозрачен ред на корумпиране, който страната е познавала. Организираната от партията-държава симбиоза между номенклатурен подбор и тотален контрол върху ресурсите позволи организирано и официално корумпиране на съсловия, личности и дух. Макар да не се познаваха точните числа, всеки знаеше как действа механиката. А с отварянето на архиви започват да се очертават детайлите и конкретните мащаби. Демонетаризираното стопанство вършеше останалото и проникваше навсякъде – то захранваше непресъхващите извори на битовата корупция, на връзкарството и бартера на услуги, на всеобхватната сива икономика. Държавата, която някога беше плячка, непосредствено достъпна за ограничен кръг чиновници и политици, сега се отдаваше всекиму. Този ред обаче не можеше да е вечен по същите причини, поради които не е вечна една натурална, стерилна и склерозирала икономика: той поставяше ограничения пред допустимата диференциация и пред свободното боравене с парите. А всеобщата комуналност на мисленето издигаше незрими, но ефективни ментални бариери на егалитаризма.

1989 донесе началото на следваща корупционна култура. Генетично бяха пренесени черти от така добре „прилепналия" към националната традиция модел на първия български капитализъм. Възпроизведоха се неговите антигерои, прокълнати образи и познати рефлекси. Наред с това новата култура развиваше свой облик. Корупцията се свърза с разчленяването на непомерно разраслата се плът на държавата чрез приватизацията, което засили и монетаризира влиянието на наследените от комунизма мрежи. При „мирния" (и затова аморфен) преход се откроиха, възпроизведоха, трансформираха и капитализираха предишни властови структури. До предел бе доведено смешението между лично и корпоративно, между държавата и зараждащите се икономически играчи, между политическо и икономическо. Шум в процеса постепенно започнаха да внасят и редуващите се промени в политическата конюнктура на прехода. Всичко това роди необикновена бруталност и откровеност. А случващото се най-добре бе синтезирано от новопоявилия се езиков материал: в семантични кодове на времето се превърнаха „кръговете", „обръчите", „източването"...

В подобна историческа перспектива е ясно, че присъединяването към Европейския съюз няма да премахне корупцията. То за пореден път само ще промени нейния културен модел.

По-отблъскващо от корупцията могат да бъдат само „борбата" с нея и/или колективните вопли около проявите ѝ, огласявали без прекъсване нова България. Корумпирането на антикорупционната платформа е краен израз на обществена поквара. Достигането на тази точка дискредитира и иронизира всеки опит за промяна в статуквото. Тя го обезсмисля не толкова с предварителната му обреченост, колкото с изначалното подозрение за подмяна на целите, за нездраво и користно манипулиране на моралната нетърпимост към явлението.

На преден план в „атаките" срещу корупцията лесно попадат (сами се поставят) лекомислени идеалисти. Но почти неизменно усилията им са „оползотворени", ако не и направлявани от кукловоди. Те използват инерцията на спонтанния морализаторски порив, за да се доберат до източници на корупция и/или да се превърнат в намерили удобно и доходно поприще професионални „поборници". Днес кръгът „неправителствени" и международни „антикорупционни" организации, които живеят от рентата на евтиния дискурс, се разраства неимоверно. Нонконформизмът също се монетаризира: грижливо задържан в рамките на политически коректното, той престава да е действително рискован индивидуален акт*, за да се превърне в поминък, дори в индустрия. Логореята срещу корупцията (заедно с транслиращите я медии) е на път да бъде тотално корумпирана, което я прави практически ирелевантна. Облъчени от това говорене – и чрез него, – „обясненията" на случващото се в обществото стават елементарни, повърхностни, „очевидни", достъпни и за най-тясно скроените**. Стига се и до профанизиране на самата наука, товарена да търси лесни зависимости с явление, което не може да бъде позитивно измерено. Усилията за емпирично установяване на обратна връзка между икономически растеж и корупционно поведение (или на положителна между растеж и „демокрация") напомнят пошли агиттабла. Тази елементарна апологетика почива върху сляпата вяра, че на всеки социален процес можем да прикачим число, да го сравняваме и оттук да правим идеологически изводи за преимуществото на един или друг обществен модел. Продукт на подобни занимания са всевъзможните, ефектни за публиката, но кухи индекси и графики за „икономическа свобода", за „прозрачност" и пр., с които политически коректният неправителствен сектор и международните икономически институции заливат медиите и правят манипулативни изводи. Несъстоятелността на тези артефакти е очевидна с просто око: историческата реалност гъмжи от тъкмо обратните прецеденти на бурно стопанско развитие, постигано от авторитарни и покварени режими. Освен всичко друго, „азиатските тигри" или – да кажем – Турция дават впечатляващи примери именно на „продуктивна корупция", която едновременно генерира растеж и се храни от него. С периодични катастрофални последици...

Зад поредната вълна антикорупционен гняв най-често стоят политически, външни или търговски интереси. Борците събират кураж преди да станат много скоро прицел на следващия цикъл. Стерилният кръговрат маркира българската история, а изразходената несъразмерно голяма обществена енергия оставя лепкавото чувство, че „зрителите" много биха искали да са участници.

Подобна атмосфера носи дълбока двусмисленост. От една страна, появява се истинска корупционна параноя, *представата* за явлението има склонност да излиза извън своето реално разпространение, усещането – да се смесва с фактологията и да я надхвърля, виртуалните му измерения – да са по-мащабни от реалните***, презумпцията – да измества доказателството*. От друга страна, практиката нерядко се оказва с по-голямо въображение от подозренията. Цялата ни нова история (а и не само нашата) е изпълнена с неочаквано мащабни, дръзки и изобретателни случаи, които масовото съзнание, привикнало да търси корупция на дребно, не е в състояние да разбере и осмисли. В крайна сметка периодично се появява упованието, че решение на проблема може да се намери само извън нас. През 1918 г. престарелият и самотен Григор Начович нахвърля в бележките си предложение до американския президент и до предстоящата мирна конференция България да стане за 50 години щат на САЩ[4]. Мотивът му със сигурност е не само в консумираната национална катастрофа, но и в натрапчивите морализаторски анатеми срещу продажната политическа класа, които Начович отправя в личните си писания през тези години. Колкото и екстравагантна да изглежда идеята, тя не се различава принципно от умонастроенията в момента, когато на присъединяването към „Европейските съединени щати" се гледа със същата безпомощна надежда сред вълна от празно говорене срещу корупцията.

---

* Когато обаче прекрачи тази граница, като напипа конкретните действащи лица и реалните корени на явлението, нонконформизмът е не по-малко опасен от някога.

** За манипулацията на антикорупционната риторика вж.: Krastev, Ivan. Shifting Obsessions. Three Essays on the Politics of Anticorruption. Budapest, New York, CEU Press, 2004.

*** При положение че склонността е с корупция да се обяснява практически *всяко* решение на потенциално покварена инстанция/лице и *всеки* личен неуспех, то наличието на дори едно справедливо решение означава, че представата надценява реалността.

Сменящите се един след друг самопровъзгласили се морални съдници произвеждат необятна литература, посветена на корупцията. Тя обаче изключително рядко прави чест на своите автори. В огромната си част тези писания не са прояви на „гражданско общество". Точно обратното – в тях изобилстват дребнава и късогледа педантичност, безотговорни измислици или нездрави манипулации, които само принизяват до пропасти от духовна безвкусица. Нестихващото и безплодно (анти)корупционно говорене е от най-силните ферменти на смазващия национален комплекс за малоценност. У нас в разнищването на тази действителност така и не се появява страна, която да стои *извън* или *над* подозрението, че е пристрастна и заинтересована. Но докато с корупцията се занимава всеки друг освен създадената за целта институция на правораздаването, няма никакви изгледи за успех. А безсилието на правосъдието в преследването и санкционирането на нейните прояви не започва от днес**.

---

* Може би от значение за България е, че съвършени литературни образи на корумпирания се появяват твърде рано. След тях нито прототипът, нито художественият герой можаха да претърпят някакво развитие, като всяко ново поколение само се преоткриваше в тези образи, за да препотвърди убеждението, че „светът е такъв", че „всички са маскари" и че корупцията е естественият ред на стопанското и социалното мироздание.

** Сюжетът излезе на преден план в предверието на Европейското ни присъединяване. По неотдавнашна статистика след 1989 г. са разследвани 40 министри и премиери, четирима са осъдени за дейност преди промените и един за сторено след 1989, но неговата присъда не е влязла в сила. Изследване на Иван Еленков обаче показва, че и до 1944 г. присъдите за корупция са крайно редки, а общественото мнение тогава е не по-малко скандализирано от бездействието на съдебната система в тази област. (Вж. Еленков, Иван. Законовата санкция: исторически аспекти. –В: Корупция в съвременна България. Аналитичен обзор. С., Фондация „Прозрачност без граници", 1998.)

Съществува ли някаква национална предопределеност и историческа дамга? Къде да се търсят корените на тази неизменно съпровождаща България действителност?

Струва ми се, че отговорът на първия въпрос е отрицателен и че у нас действат същите онези сили, които работят навсякъде♦. Разликата е, че тук те развиват пълния си потенциал при минимална съпротивителна сила на обществото. Съвършена яснота и пълна прозрачност на сметките няма как да бъдат постигнати. Срещу подредените правила винаги се изправят мощни лични и социални интереси. Човешките условности и конвенции биват заобикаляни и в развитите страни. Но тъкмо поради това прогресът на икономическата „цивилизация“ се измерва с периметъра на светлата (подредената и предвидима) зона, който без съмнение е по-широк в зрелите общества. Така наречената цивилизация е надстройка, която донякъде опитомява тези стремежи, донякъде ги наказва. Разликата между развитите и „преходните“ икономики е степента, в която простъпките са санкционирани, начинът, по който разрушителните и разяждащите страсти са охладени.

Вземам за бегла илюстрация два примера. Единият е с Франция, защото в тази страна етатисткият модел е особено силен и всепроникващ♦♦. Именно Франция е отгледала вече споменатото съсловие на „републиканската аристокрация“♦♦♦, представляваща префинена форма на висша държавна номенклатура с безброй разклонения в стопанския живот. Добре регулираното движение на отбрани (по сравними и утвърдени критерии) елити из огромното оградено пространство на държавното икономическо присъствие е същината на тази система. Висши държавни чиновници плавно сменят службата си в администрацията, в индустрията, във финансите. Те са като че ли задвижвани от прецизен и добре регулиран механизъм, осигуряващ им преместване единствено в хоризонтална посока или нагоре и запазващ придобитите блага. Политиката играе роля във всяка стъпка на това движение. Но тя го прави с меки тонове, като нещо общоприето и неоспоримо. При политически промени преразпределението на икономическото пространство се случва без драми, в предвидими, отработени от традицията и изгладени форми. Нюансите в типажа на старите и новите действащи лица са трудно различими. На другия полюс е примерът с Америка, където в огромната лобистка инфраструктура границата между легално и непозволено е съвсем тънка, тя постоянно се прекрачва, произвеждайки все по-шумни скандали. Става дума за високо институционализирана среда, чиято нескрита функция е да корумпира по утвърдени от обичайното право или открито разписани правила.

Разликата между така щрихираните системи и българската реалност не е толкова в същината. Тя е в *стилистиката*: в интензивността на разместване на

♦ Вж. *Дългата перспектива...*

♦♦ Вж. *Дългата перспектива...*

♦♦♦ Вж. *Кредитори и длъжник / Многоглавата общност на кредиторите.*

пластовете, в необуздания стремеж осребряването на политиката да става директно, бързо и по възможност тотално. „Републиканската аристокрация" във Франция се изгражда постепенно, като наслагва лостове за въздействие, гъста мрежа от привилегии и инструменти за проникване във финансовия свят. Американската лобистка система е продължително оформила се пазарна (т.е. поне донякъде рационална) обвивка на нелицеприятната връзка между бизнес и политика. В България и в други държави от нашата черга тези лостове и инструменти са недодялани, а „елитите" лесно продаваеми. Конвулсиите на борбата за икономическо пространство са драматични и непредвидими, а корупцията е тяхна смазка.

Дългата корупционна история има постоянно регенериращи се източници. Техните натрапчиви рецидиви и метаморфози внушават, че в стопанското ни минало корупцията следва да бъде *поставена в скоби*. Тя (и още повече усещането за нея) е всепокриващ *плащ*, *постоянен фон*, върху който протичат останалите обществени процеси; в нея не се забелязват някакви съществени пикове или спадове. Поради своята неизменчивост, корупцията в крайна сметка обяснява твърде малко от *динамиката* в икономиката: константите отразяват *състоянието*, не *промените**.

Но скобите съвсем не са маловажен елемент на синтаксиса – съдържанието им е съществено за разбирането на общия смисъл. На следващите страници представям фрагменти от текста, заключен в историческата скоба на корупцията. Добре известен е парадоксът, че достоверните факти (включително тези, с които борави тази книга) стават по-достъпни с отдалечаване във времето и от публичността. Старите – дълго затворени – архиви са по-богати на находки, отколкото общодостъпната риторика. При добър шанс те помагат събитията да бъдат оразмерени, да се позаличи разминаването между имагинерно и реално. Във всички случаи обаче историческата фактология за корупцията произвежда огромно количество баналност и общоизвестни клишета, изненадите при нея са рядкост. В крайна сметка, *основното послание на този разказ е неговата непроменимост***.

---

* По същите тези причини те докосват дълбоки ядра, каквото в случая е стопанският манталитет.

** Истината е, че оглушителната кресливост на пресата в края на XIX и първата половина на XX в. често пъти далече надминава днешната. Допълнителното тривиализиране на сюжета идва от пикантерията на корупционната тематика. Тя винаги е била свръхексплоатирана в преобладаващо жълтеещата ни журналистика, в историческата проза, в лековатите четива[5].

Смутните времена – бульонът на първоначалните натрупвания

Както редица други измерения на стопанския ни бит, българската корупционна култура е култура на бедността.

Започвам с колоритното битие на първите министри, попаднали в държавната власт непосредствено след Освобождението. Това са хора, попаднали в управлението без никаква подготовка, без да са били част от потомствени елити, усвоили къде по-деликатно, къде по-грубо, хватките за облагодетелстване чрез отъркване във властта. Както и при промяната на политическата класа в началото на 90-те години, поведението на тази група е точен тест за силата на корупционни рефлекси.

Резултатите от експеримента са надлежно документирани. Те могат да се видят, живописно описани в знаменития „Български дневник" на Константин Иречек и в други непосредствени свидетелства[6]. По-строго и систематизирано обстоятелствата са изложени в първите „антикорупционни инвентаризации", подготвени с определена политическа мотивация и насоченост. Такава е докладът до IV Обикновено народно събрание от анкетната комисия, избрана, за да прегледа сметките на държавата.

Една от нередностите, установени от комисията, се отнася до отпускането през 1879, 1880 и 1881 г. на пари „на господа министрите за обзавеждане". Историята днес изглежда кокошкарска, но за прохождаща България – такъв е мащабът – тя се оказва значима. (Става дума за 48 000 лв.)[7] Завръзката е в серия от молби на министрите до княза за отпускане на финансова помощ. Александър Батенберг одобрява безотказно всичко поискано, отначало за първата група министри, а след това и за всеки новоназначен. Аргументацията е сърцераздирателна, отразяваща дълбоката мизерия на много от новите български управници. При това тя е развита от началника на отделение в Министерството на финансите Михаил Тенев – човек с бляскава бъдеща кариера в администрацията и в бизнеса. „В проекта на бюджета, пише той, се предвижда годишна заплата на Министрите 22 000 франка без никакви добавки ни за настаняване, ни за представление. Такава една заплата е съвършено недостатъчна, особено като се имат предвид трудните условия на живот в българската столица, от друга страна, състоянието на министрите... Всякой Министър за настаняването си се изложи на такива разноски неизбежни, каквито не може по никой начин и никога да посрещне горdesignated заплата.

Височество, столицата на Българското Княжество е почти съвършено лишена от домове, в които би могло да се живее що-годе удобно и без да е човек изложен на безбройни неприятности във всяко отношение. Тия неприятности се още по много увеличават през зимата по следствие на жестокия климат в София, от една страна, и лошата конструкция на същите, от друга. Всякой човек, който е принуден от обстоятелствата да се установи в българската столица, ако сполучи да намери един какъв да е дом, длъжен е да направи големи разноски, за да го направи що-годе обитаем... Тия разноски са в същото време твърде големи, по причина на извънредната скъпотия на всичко в София... Негово Преосвещенство Климент... е принуден да наеме полупорутена и гола къща за 4 000 франка."[9]

Няма съмнение, че аргументите са разумни. Но именно те залагат и цикъл, който ще подхранва покварата сред българската политическа класа. Тя твърде често се озовава в описаната ситуация (макар и не в толкова екстремна форма), като непосредственият ѝ рефлекс винаги е бил да потърси държавата. Ако в зората на българската държавност все още става дума за искане на *помощ*, то много бързо започва да се говори и за корупция. При това не толкова за покриване на „присъщи" разходи, колкото за трупане на състояния.

Изглежда, усещането, че едно на пръв поглед естествено искане може лесно да се изроди, присъства интуитивно у първостроителите. Защото, когато през 1881 г. (три години след първата молба) се минава от прошения за всеки нов министър към институционализиране на правото за *всички*, правителството решава да не обнародва решението в „Държавен вестник". „Много по-тежки са условията и по-незавидно (отколкото за всеки обикновен човек) е положението на един Министър, който волю-неволю трябва да се установи в помещение, съответстващо на високия му пост и който е подложен на много извънредни разходи."[10] Вероятно текстът не е публикуван, тъй като вече става дума за *система*. Комисията е установила незаконно извършени разходи от Министерството на финансите (голяма част от тях по необнародвани укази) за 1 510 409. 90 лева[11]. От тази внушителна сума за управляващите с положителност е изтичало повече, отколкото скромните първоначални средства за обзавеждане. Авторите на доклада вече изглеждат примирени и безсилни пред една морална даденост: по повод искане на Димитър Греков те философски заключават, че *„както се види, а и естествено е, че и хората са ненаситни"*[12].

„Забогатяването на голтаците" е водеща линия в корумпирането на политическата класа и на администрацията. Тя съпътства българската история, като мотивът се превръща в класически за бита и за литературата*. Отглас от него се намира дори в писания, появили се в чужбина. Любопитен образец е анонимен памфлет, издаден в Париж в навечерието на Ньойския договор, най-вероятно с усилията на сръбската пропаганда[13]. Опусът е типичен за агитационната война между балканските държави*, но показателна в случая е опънатата струна. Авторът тръгва от народопсихологията и за най-представителен охулващ етикет на българската нация избира именно *парвенющината*. Текстът заимства строга и коректна обща дефиниция**, за да я приложи към българина, представен за архетип в това отношение. Приведени са много цитати на външни наблюдатели (вкл. от такива, които у нас се смятат за симпатизиращи на страната като Феликс Каниц или Джеймс Баучър), внушаващи едни и същи качества – сребролюбие, отсъствие на всякакъв идеализъм и възвишеност, скъперничество, неотстъпчивост... „Безчет са примерите, пише в брошурата, на министри, политици, генерали и др., които са забогатели за сметка на хазната или на други подобни методи. Характерно за тази политическа неморалност е не това, че подобни неща могат да се случат, колкото редовността, с която те стават, и практически пълното отсъствие на скрупули при тяхното публично демонстриране."[14]

---

* В следващия „фундаментален" парламентарен документ за корупцията (докладът на Изпитателната комисия от 1910 г.) този мотив се проявява още по-отчетливо. (Вж. по-нататък: *Един паметник на българската (анти)корупция...)*

Напълно сходен портрет представя в дневника си Марсел Дюнан. Близостта в негативните щрихи е толкова голяма, че не бих се изненадал той да е анонимният автор на памфлета. „Да обичаш българите, пише френският журналист, е нещо абсурдно, защото те далече не са симпатични. Отмъстителни, егоисти, жадни да придобиват, до завист пестеливи, горди с тяхната „цивилизация" от вчера – дунавски селяни, парвенюта, понеже князът им стана цар и беше приет от братовчедите си в царстващите фамилии на Европа. [Пасажът придобива неочаквано актуално звучение.] Те завиждат на благоденствието и на териториалното увеличение на съседите си. Наистина българите не са „обични" в очите на един парижки дипломат..." За разлика от пропагандната брошура обаче, тук има и положителни страни. „Г-н Панафийо [френският пълномощен министър в София] умее да оценява качествата на тези упорити хора, търпеливи, методични, храбри, дисциплинирани, големи патриоти; обзети от безкрайно желание да напредват, усвоявайки западната култура, от която са придобили само едно повърхностно лустро."[15]

Не надценявам двата текста, чиито черни краски със сигурност са възпроизвеждани многократно и по адрес на съседни нации. Но така или иначе, проблемът с бързото социално издигане в бедна държава слага начало на простоватото и непреходно обяснение за поквареността на чиновничеството поради слабото му заплащане. Още Иван Салабашев, като министър на финансите в правителството на Стефан Стамболов, приема, че условие за набиране на качествена и почтена администрация е доброто обезпечение (особено чрез осигуряване на пенсии) на чиновниците. В широк смисъл, това се отнася и до министрите, които „имат голяма власт, но и голяма отговорност" и „често страдат за други"[16]. Все пак, припомня той очевидното, „не може всички [те] да са богати, ще има и сиромаси".

---

* За пропагандните войни между съседите вж.: Илчев, Иван. Родината ми – права или не! Външнополитическата пропаганда на балканските народи, 1821–1923. С., 1995.

** „Парвеню е онзи, който чрез рязко издигане преминава от анонимност и скромно положение към богатство и почести... особено ако не е подготвен за новата си позиция и успехът го прави самонадеян и надменен." (La psychologie d'une nation parvenue: les Bulgares. Paris, 1919, p. 7.)

Твърдението на Салабашев, че дотогава всички министри са били коректни, се разминава с публичната представа за корумпираността на Стамболовия кабинет. Образът на това правителство се гради както от политическите му противници, така и от хора като самия Салабашев, които след падането на режима се превръщат в негови яростни критици*. В анонимката на френски език от 1895 г. финансовото управление на Стамболов се характеризира с три думи – „разточителство, незаконност, корупция"[17]. Салабашев, от своя страна, величае собствената си честност и неподкупност, твърдейки, че по негово време се е възцарила „некорумпираност на Министерството на финансите и на режима"[18]**. Контрапункт на това островче на почтеност в мемоарите е комарджийството на Стамболов, като бившият финансов министър вмята тънкия щрих, че премиерът *винаги* печелел в комара с други министри и с елита на страната – резултат от сръчност, психология и най-вече чинопоклонничество, каращо партньорите му да спрат, когато той губи[19]. Спомените не подминават и спекулата на Стамболов с недвижими имоти. Описаните от Емил Зола афери с недвижимости от времето (тогава съвсем неотдавнашно) на радикалното архитектурно прекрояване на Париж от барон Осман се случва в миниатюрен мащаб в следосвобожденска София на Димитър Петков. Участието на Стамболов в тази класическа игра е чрез купуването на имоти, за които на малцина избрани е известно, че ще поскъпнат поради градоустройствените проекти или чрез замяна на турски имоти срещу добре пласирани терени в София[20].

Покрай портретирането на „злодея", Салабашев маркира и една от рано *институционализираните* линии на корупция, каквато е бъркането в държавните фондове. То е сред неизчерпаемите теми в българската финансова история, а в случая „безусловният" фонд на Министерството на вътрешните работи (МВР) предоставя на Стамболов лостовете за налагане на авторитарна власт и за издръжка на квазипреторианска гвардия. По-късно изтънченият литератор Иван Шишманов (все пак минал през министерски пост) привежда в своя дневник реплика на колегата си по кабинет Михаил Савов. „Той пак почна да ми говори, че иска да се оттегли. Ще вземе жена си и ще отиде някъде да слуша лекции в някой университет поне една година. „Аз имам някоя пара – *от запазения фонд*!" Значи тоя човек смяташе, запазеният фонд, който му се дава от държавата, е негова собственост!"[21] След още години видимото забогатяване на Буров се свързва от някои с контрола му върху безотчетните пари на Министерството на външните работи (МВнР)[22]. А с комунизма тази система бе напълно подредена, грижливо опакована и доведена до съвършенство. При това държавните фондове са толкова по-привлекателни и достъпни, колкото хазната е по-пълна: потенциалът за корупция нараства със засилването на финансовата мощ на държавата, той е – най-общо – пропорционален на стопанското благоденствие. Системата с фондовете се оформя именно в началото на XX век като част от потоците, потекли от златното десетилетие.

---

* Салабашев е министър на финансите в правителствата на Стамболов през 1888–1890 и 1892–1894.

** Въпреки омерзението на съвременниците към авторитарните управленски методи, към личната поквара на лидера и към добре известната обща корумпираност на Стамболовия режим, той продължава да привлича (а самият Стамболов – да предизвиква опити за имитация) днешни (дори несъвместими) политически фигури. Очевидно за всички тях корупцията и сопаджийството са несъществени измерения, измита от времето пяна, която не пречи да бъде превъзнасяно – със или без основание – „историческото величие" на държавника: плоскостите на „морала" и на „историческото наследство" губят всякакви допирни точки.

Иван Салабашев е само един от възможните пътеводители из генезиса на българската корупция. Необхватните писания предлагат и много други входове към този свят. При всички случаи, за да не се потъне в историческата фактология, са нужни водещи линии, в каквито могат да се превърнат хронологията на едрите корупционни *вълни* и/или *източниците* на явлението. По-широката историческа ретроспекция позволява икономическото минало да бъде разчертано като последователност от *първоначални натрупвания*, протичащи през съответни *смутни времена*. Това са спазматични периоди на привиден хаос, когато всичко изглежда позволено и достъпно, когато „големите удари" са ежедневие, усвояват се всевъзможни ниши в институционалния и законов вакуум, раждат се нови стопански форми, нови личности и нови капитали.

Към първото смутно време отнасям цялото издихание на XIX век. Ако трябва да му се намери условна икономическа граница, то тя е външният заем от 1902 година. Двете десетилетия след Освобождението са години на неуредена парична система, на дълбоки финансови кризи, на законодателен дефицит, в който спонтанно се появяват най-причудливи образи на капитала. Това е период, когато се подменя стопанският елит, а новата кохорта е съставена от онези, които най-успешно са уловили мига на „големия взрив". Техният типаж се различава от този на предишното поколение (Иван Евстратиев Гешов) с неговия „чист" капитал, натрупан в лоното на Османската империя от собствена дейност и без (пряка) помощ на държавата. За да изпълни завещанието на Евлоги Георгиев, Гешов дори си подава оставката като министър, прокарвайки по този начин демонстративна разграничителна линия между територията на частното и на държавното. А кореспонденцията му около завещанието напомня семейните саги на едрата буржоазия в Западна Европа с техните достолепни патрициански отношения и интереси[23]. Тъкмо това „пуританство" отсъства у напиращите нови поколения.

Второ смутно време идва с войните и със съпътстващия ги стопански хаос. Военните конфликти и инфлационната конюнктура са вечен източник на „незаконно обогатяване“, на големи спекулативни печалби и крахове♦. А социалните катаклизми, съпътствали установяването на комунистическия режим, доведоха до уникална форма на узаконено грабителство и корупционно лично натрупване. Неговите принципи бяха добре познати, но приемани от голямата част на обществото като естествена житейска цел.

Поредното смутно време преживяваме през изтеклите години на прехода. Разпадането на старата система беше съпътствано от ръкополагане и пряко капитализиране на (поредните) нови „капиталисти“. Този изходен тласък се оказа съществен, но не единствено важният. Техните по-късни траектории не бяха праволинейни и безпроблемни, а се отклоняваха под въздействие на новооформящите се полюси на стопанска и политическа власт. Нематериалните активи в лични, обществени, политически и групови връзки бяха често по-важни, отколкото едно или друго „куфарче“, раздадено в зората на прехода[24].

Това бързо и едро разкрояване на историята донякъде приповтаря сходни упражнения, правени по други поводи в тази книга. Твърдението тук е, че стопанското (ни) минало може да се мисли като история на последователни талази първоначални натрупвания и на съпътстващите ги преразпределения на статуквото в националното богатство♦♦. А всяко първоначално натрупване е съпроводено от корупция: пионерите неизменно се опияняват от сладостта да разполагат безконтролно с парите на другите и да развращават кредита♦♦♦.

Възможни са най-различни ретроспективни гледни точки, които да откроят, по информативен за днешната действителност начин, интимната връзка между първоначално натрупване и корупция. Избирам ситуации от славните времена на отиващия си XIX век. Долният текст на Бончо Боев би могъл спокойно да послужи за фон и столетие по-късно. При това не само с обобщенията си, но и с биографията на автора: неговият праведен антикорупционен гняв не се оказва пречка няколко години по-късно Б. Боев да се превърне в шумна фигура на спекулативни скандали.

„Вътрешната политика у нас, пише той на границата между двете столетия, се изроди в едно най-долнокачествено партизанство, при което всяка партия е един вид акционерно дружество, членовете на което са акционери на дружеството с повече или по-малко акции, според числото на които участва в печалбите на предприятието – разходването на държавния бюджет. Разликата между партийните и акционерните дружества е само тази, че акционерите на първите не могат да си купят толкова и такива акции, колкото и каквито пожелаят, а последното като че се намира в зависимост от личните способности на акционера да добие акции; министерски, предприемачески, управителски, началнически... или само: писарски, стражарски, разсилнишки, метачески... Това низвеждане на партиите до дружества с търговски

♦ Вж. *Откъм частните банки / Ръката на политиката – „списъкът Тевене“.*

♦♦ Вж. *Капитализъм без капитал / Начала и граници на българската спестовност.*

♦♦♦ Вж. *Откъм частните банки.*

задачи поведе към строене на железници, наемане къщи, заеми, десятъци, хамбари, импулсиране трафика, търговия със службите, сортачване на предприемачи с чиновници, подкупничество в администрацията, стремление към пашапорт за акъл в училището, любоугодничество и пристрастие в съдилищата, печелене с нечестни средства в частния икономически живот, към изкуствени фалименти... Отсъствието на чувството на общ интерес, чувството на обществената справедливост, отсъствието тъй да се каже на обществения инстинкт, от една страна, и крайното развитие на индивидуализма, на личния егоизъм, от друга – станаха причина да се изгубят ония обществени добродетели, без които никое общество не вирее... обикалянето и газенето на законите, измамата и безпринципността. При такива условия на обществения морал не може и дума да става за по-високо и по-интензивно развитие на стопанските отношения."[25] В описаната от Б. Боев социална и икономическа реалност корупция и първоначално натрупване се припокриват. Много от онова, което се случва, изглежда – със задна дата – „неподредено" и дори криминално от позицията на едно по-„улегнало" общество. Но поведението на най-предприемчивите изпълнители е всъщност напълно рационално, те само събират плодовете, които са на земята, улавят всяка появила се възможност, предоставена им от аморфната икономика без ясни правила на поведение. До известна степен много от вършеното не е корупция в буквалния смисъл, доколкото не предполага користни действия на служебни лица. Често става дума просто за спонтанно напипване параметрите на новосъздаващите се пазари. Там, където няма установена парична система, твърдо документирани права на собственост, норми на търговския закон и/или други основополагащи институции, диапазонът на допустимото е крайно широк. Празнините се капитализират безпрепятствено, еластичността на цените е необичайна, а силните ценови колебания са източник на неочаквано големи печалби.

Ключов пример за това, как в септични условия се ражда нов капитал, е гигантската за мащабите на страната стихийна аграрна реформа, осъществена след Освобождението чрез изкупуването на „чифлишките и господарските земи"*. В нея доказани подкупи и злоупотреби далече не присъстват на всяка крачка, но техният мирис е навсякъде във въздуха.

Тук, разбира се, тази централна и многократно разработвана тема на българската стопанска историография не може да бъде изчерпана. Възможното е да се засекат точки, които – някога и сега – създават опорна конструкция на корупционна практика.

Схематично представен, проблемът с оземляването в редица отношения напомня днешната приватизация. Тогава законният собственик (турците) напуска земята, а днес държавата доброволно продава активите си. Тогава и днес стои въпросът с *оценката* на тези активи. И някога и сега небалансираното съотношение между търсене и предлагане поражда опасения и условия за спекула. Съответно и конфликтните зони са сходни с напреженията, съпровождащи приватизацията.

---

* Изоставените от напусналите турци земи в новообразуваното Княжество. Процесът е икономическата страна на изселването на турците и навежда към определени паралели със случилото се столетие по-късно.

Още в края на 1879 г. е посочено, че юридическият и стопанският хаос след войната раждат ред опасности. Една от тях е продажбата на земи, за които няма доказани и признати права на собственост*. Бързо се очертава и възможният натиск на „спекуланти капиталисти" за масово изкупуване на „неясните" земи. „Ако се оставят тия спекуланти да закупуват земите, отбелязва документ на МВР, населението ще попадне в зависимост от тях и никога не ще може да се подобри материалното му състояние."[26]. Същевременно е налице фактическо владение на земята от ползвателите ѝ българи, при физическо отсъствие на собствениците**. Георги Данаилов вижда в това състояние допълнение на еволютивен процес на „подмолно" и пълзящо изкупуване на земя от българското население, започнал още преди Освобождението. В парламентарна дискусия от 1933 г. той припомня, че „българският селянин... е постепенно прониквал в земите на големите турски паши и земевладелци-бейове... и е отнемал от тях земята по един мирен, културен начин, чрез бавно откупуване". След Руско-турската война обаче тази „реконкиста" става по-бурно. През първото свободно десетилетие „при изселването на турците, продължава професорът, и по *различни други начини*, все повече от земята на онези, които я владееха като големи земевладелци, преминава в ръцете на оня, който я обработва. Наистина, българският селянин заборчля, но от друга страна той можа да *завладее* земята и да стане неин господар"[27].

Сред „другите начини" е първият опит за законодателно решение от края на 1880 година[28]. При цялата условност на сравнението, схемата показва значителни аналогии с масовата практика на работническо-мениджърските дружества (РМД) от втората половина на 90-те години. И в двата случая собствеността на практика се „дарява" на фактическите ѝ владетели, „формалностите" с предишния собственик се решават чрез „компенсирана" експроприация, изкупуването става с дългосрочен заем от държавата (при господарските земи) или от банките (при съвременните РМД). Пълната собственост се придобива след цялостното изплащане на заема, което обаче в много случаи така и не се случва.

При тези мащабни преразпределения на национално богатство възникват „собствениците на кредит", които повличат след себе си нездрава кредитна експанзия. Приватизациите от РМД в голяма степен се изплащаха със сурогат на пари (компенсаторни записи) и банкови кредити, докато погасяването на заемите след Освобождението тласка българския селянин в първия дългов капан (основно към лихварите).

---

* Още една очевидна аналогия с многото неясноти около правата на собственост на приватизирано днес имущество.

** След краха на комунизма се наблюдаваше нещо твърде сходно – фактическо владение на предприятията от техните управители, при „дезертиране" на формалния собственик в лицето на държавата.

С приемането на Закона за подобрение състоянието на земеделското население по господарските и чифлишките земи през декември 1880 г. започват и перипетиите по неговото прилагане. Няколко години по-късно специална Комисия за господарските и чифлишките земи, в която активно участие взема Тодор Икономов, произвежда редица документи, фиксиращи основните проблеми. Първият от тях е нежеланието да се работи с действителни документи за собственост. „Земевладелците, пише Икономов в изложение от август 1884 г., избягват не само да се спогодят с комисията върху надела на населението със земя, но и да си покажат документите, в силата на които стопанисват известни земи... Голяма част от земевладелците още не са представили документите си за владение и не са ги потвърдили на изпит. *Тий продължават да се обявяват за ступани или за векили на ступаните, но грижливо избегват всяко доказвание размерите на своите права*... Комисията от своя страна продължава да описва, протоколира и цени разни земи, в принадлежността на които не е никак уверена... Вън от това, *щом оценението не понася на земевладелеца, той се отрича да го признае, намира хиляди причини да не изпълни решението на комисията и тича до София да се оплаква*. Никакъв закон, като не прави оценяването и базите му задължителни за двете страни, земевладелецът оставя настрана комисията, за да тича всякога и за всичко до висшето началство и до съветите на Нихад паша. Освен затрудненията от самите земевладелци-турци, покупателите на турски земи българе причиняват други по-големи и по-необорими засега. Като *разкупили, без да имат на това право,* турските земи в някои чифлици, българите спекуланти усвоили тези земи, дали ги на разработвачите на изполица и като мислят да си устроят един лесен живот, не искат ни да чуят за правдата на разработвачите и за разпорежданията на комисията. Тий се опират на покупните си актове и по-нататък не искат нищо да знаят. Ако им поменеш за правата на селяните върху тия земи, тий или се отричат да слушат, или упоменават такива високи цени, които не са приемливи и които нарочито са показани при купуването. Не тъй би направили обаче, ако един определен закон им оказваше правата по един несъмнен начин.“[29] Пренебрежение към правото на собственост, отсъствие на силна институция, трудности в оценката...

В по-късни рапорти оплакванията се множат и разнообразяват. Един земевладелец например приел надела, но отказал „оцененията“. Тук се промъква социален аргумент на комисията: „Оцененията наистина не е таквоз, каквото би било между купувачи и продавачи неутрални: но комисията не е ценила за таквози купувачи, а за бедни селяни, които са добили вече известни права на земята... *Днес всеки трупа по много земи, защото не плаща за всичката, а само за разработената.* Когато му поискат данък за всичката, той ще се откаже от излишната земя и общите цени на местата ще спаднат твърде много.“[30] Другаде „селяните се отказаха наотрез да купуват земи, които *отдавна считали за свои*“[31]. Появява се и одиозната фигура на „безчовечния“ адвокат (днес бихме казали консултанта). На едно място „адвокатите съвсем са затъмнили ума на селяните“[32]. На друго адвокат „взел и от двете села по няколко стотин наполеони, без да е свършил за тях нещо си“[33]. Многобройни са оплакванията за несправедливи цени и за невъзможност комисията да наложи

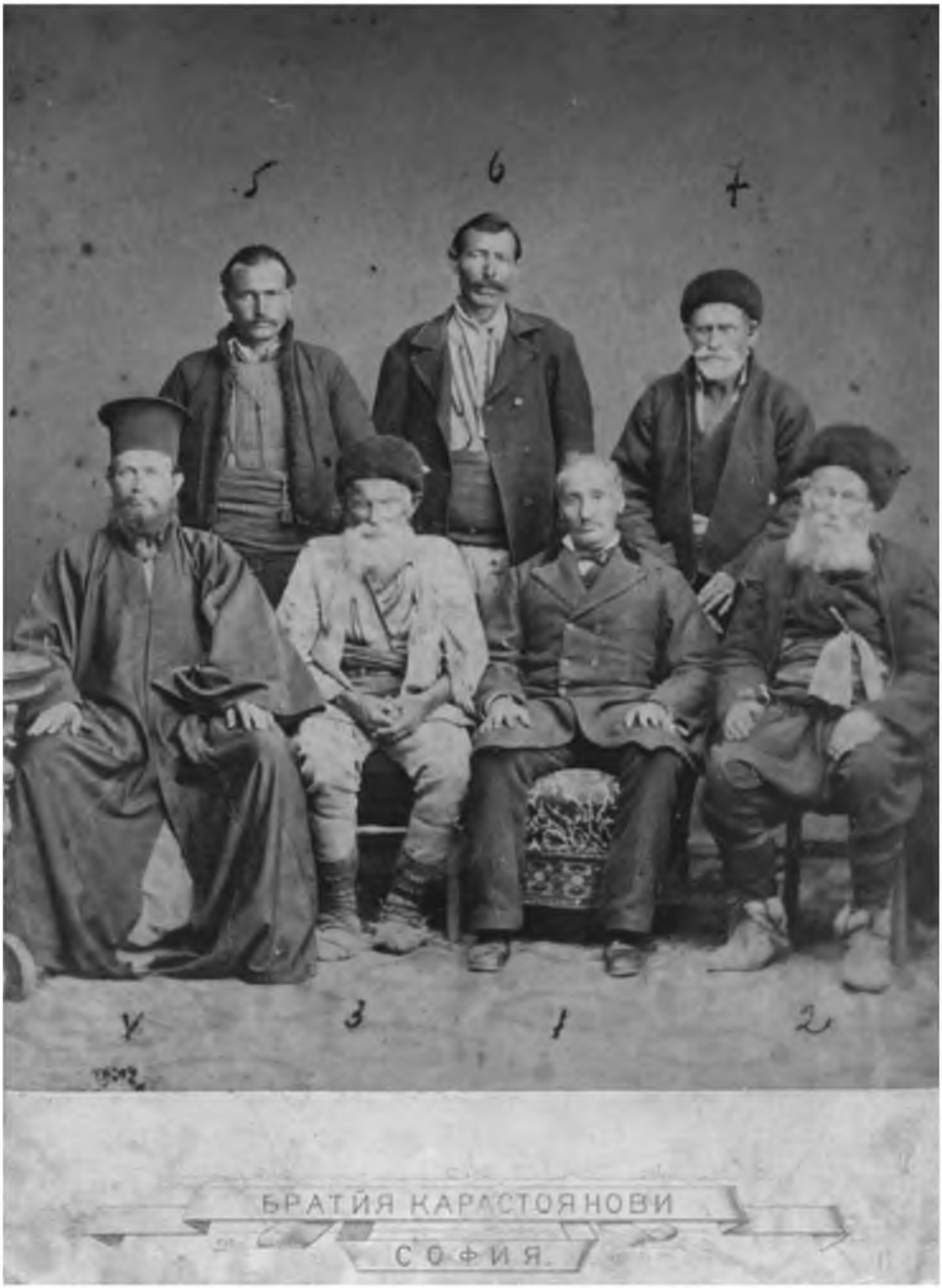
5
6
7
4
3
1
2
БРАТИЯ КАРАСТОЯНОВИ
СОФИЯ.

НБКМ–БИА

В търсене на законна поземлена собственост: кюстендилска делегация в София по решаване въпроса с бейските чифликчийски земи, 1881 приети от двете страни цени. Тя констатира и корист, която ѝ пречи да вземе каквото и да е обективно решение. „Не ще преувелича, ако кажа, че ни в едно дело от разгледаните тука истината не се изказа от заинтересованите страни тъй и толкози, както и колкото трябваше... Комисията беше принудена да вика и слуша не само хора, но и да задава клетва. Взаимните вражди между земледелците и землевладелците карат и едните и другите да прибягват до чудовищни лъжи и да искат да си струват всевъзможните повреди и лошевини. На туй лошо настроение у населението, като се притурят и своекористните безсъвестни съвети на разни адвокати-мюзевири, които търсят ползата си не в мирното разрешение на висящите въпроси и в умиряването на духовете, а в ожесточените омрази и гонения, които не престават да тълкуват Закона... накриво и проповядват явно, че той бил нелеп, че до българските земевладелци не се касаел и че всичко сторено от Комисията не чинело счупена пара, та положението става и тежко, и разбъркано до немай-къде. По наущение на подобни хора *селяните заявяват претенции едно подир друго върху много земи* и несполучили в едно, налягат на друго с по-голяма сила, догде се покаже, че и там нямат право, както и по-преди. В награда же за своите съвети, съветниците обвързуват селяните да им плащат по 15–20 наполеони за едно прошение, ако селяните спечелят."[34] Общият фон, действащите лица и движещите сили („ненаситност", „да не се минеш") не са се променили за столетие. „Много пъти *тий правят това не толкоз от нужда за земя, колкото от алчност*. Като са работили тук-там в тези чифлишки земи, тий се ползоват от това да обявят, че уж няма достатъчно количество работна земя и да искат чифлишката. Кадастърът ще ги изцери от тази охота."[35]

Всички тези проблеми довеждат до приемането на нов Закон за господарските и чифлишките земи през февруари 1885 година. Той се опитва да преодолее вече очертаните конфликтни точки. Предвижда се споразумение по цената извън комисията, но ако тя определи цената, последната е окончателна и не подлежи на обжалване. Приемат се по-силни гаранции за действителен титул на собственост върху земята („доказан по най-несъмнен начин") преди каквато и да била сделка. В явен вид се поема ангажимент от правителството да авансира селяните за закупуване на земи при определени условия – 10 години при 6% лихва. При неиздължаване земята може да се конфискува от държавата. Пълните права на собственост (вкл. продажба) се придобиват след окончателно изплащане на заема[36].

Раждането на капитал (поземлена собственост) „от нищо" започва. Още в края на 1883 г. Народното събрание предлага необходимата сума за финансиране закупуването на земя да се вземе от БНБ, като по този начин би се сложило начало на верига, която прехвърля доброволно поети от държавата задължения към Народна банка[37]. По-късно, със закона от 1884 г., за целта са предвидени 800 хил.лв. в бюджета*. Това е първият тласък на пряко капитализиране чрез държавата.

Ресурсите на фиска обаче очевидно са ограничени и добре познатата схема за натоварване на банковата система за сметка на държавата си пробива път чрез ново предложение – недостигащият ресурс да бъде осигурен от Земеделските каси. „В полза на самото дело ще е, ако наместо правителството да изплаща тези суми и то да контролира постъпленията им, се прехвърлеше тази операция върху [касите] в съответния район... Това е толкова по-възможно, защото сумите, които ще дължат добиващите право... превишават обикновените суми, които ЗК дават взаимообразно от своите капитали. По тоя начин и контролата по прибирането, която ще бъде мъчна, сложна и не толкова успешна за правителството, ще може по-добре да се упражнява от касите. Кредитът... потребен на касите да изплащат откупуваните още земи, *ще отпуща от БНБ след гаранция на правителството*, както са били и досега заемите на ЗК."[38] Предложението е твърде показателно за собственическото чувство, което младата българска държава вече е развила по отношение на банковата система. Напълно отработена е и последователността на решенията – една финансова институция (ЗК) отпуска кредити, БНБ я рефинансира, а държавата стои в края на веригата със своите гаранции. Схемата е многократно повтаряна през цялото столетие. Нейните корени са в изградения с години манталитет, чудесно резюмиран във формулата: „Ние не искаме *нищо повече* от държавата освен нейната гаранция." Ангажиментът е разбиращ се от само себе си и в този смисъл той е „нищо"[39].

---

* Активите на БНБ през 1884 г. възлизат на 7 828 хил. лева.

Социалният преврат с оземляването на селяните отваря „черна дупка" за зараждащата се българска финансова система. Процесът структурира и поглъща оскъдните спестявания в страната. Тяхното канализиране става във всички възможни легални, полулегални и нелегални форми, така както това се случва и в следващите вълни на първоначално натрупване.

В следосвобожденска България основният актив е земята, която е естествено най-привлекателният обект на инвестиции и главното обезпечение за кредита. Доколкото капацитетът на двете „официални" институции (БНБ и Земеделските каси) е очевидно недостатъчен, създаденият вакуум се запълва от съмнителни структури. Проблемът съвсем не е правен, а поредна проява на извечната борба между *спонтанното* и *регулираното* начало в стопанския живот. През „смутните времена" нейната интензивност достига пароксизъм. Сивата зона се превръща в незаобиколим източник на първоначалното натрупване и в периметър, където се прекрояват съществуващите активи.

По време на аграрния преврат този процес минава през рециклирането на държавните кредити, появата на финансови учреждения с неясна репутация и разцвета на лихварството. Слага се началото на нишката „изкупуване на земи – лихварство – дългов капан – лоши кредити", която бележи българските финанси за години. Тази среда е първоначалният бульон на икономическата корупция в страната. Моделът е повтарян неколкократно през следващите аналогични вълни и понеже документалните свидетелства за „прототипа" са многобройни, тук привеждам някои по-представителни от тях.

В неколкократно цитираната статия на А. Ляпчев отново е доловен както истинският проблем (недостиг на спестявания), така и опасностите, които пораждат опитите за псевдорешения чрез роенето на еднотипни структури. Крайните резултати са винаги облагодетелстване на посредническите звена, поява на хипердоходни ниши на пазара, допълващи немощните „показни" институции, и отклоняване на финансови средства от обявеното им предназначение... В последните години на XIX в. типичният подобен казус е споменатото масовизиране на селските спестовни дружества, при фактическа липса на капитали у земеделското население. Ляпчев резюмира ситуацията с поговорката „заканил се изстуденият да помага на измръзналия", а по същество става дума за това, че „при икономическото положение на нашите селяни тяхното обогатяване е съвсем другаде и то е много по-ефективно, ако те биха могли да намерят износен кредит и ако рационално би се обръщали с него"[40]. Земеделските производители са основното съсловие, търсещо кредит, но в същото време те вече имат определени стандарти на харчене. Ляпчев е предпазлив и раздвоен в преценката си за тях. „Тази нужда на пари на селяните, *предвид наклонността неразумно да ги прахосват*, пише той, колкото и да създават опасения да не би работната земя да се товари с дългове и селяните да се заробват в изплащане лихви на градското население, все пак тази нужда от пари в селата и готовността на много от градските спестовни дружества да пласират капитала си в селата е признак, който говори в полза на селското и във вреда на градското население."[41]

Множенето на селски спестовни дружества се оказва формален акт, който не решава нито един икономически въпрос, а (точно поради формалността си) се превръща във фермент за корумпиране на финансовата система. Лихварите леко превземат изкуствено създадените казионни структури, които неизбежно стават канал за корупция и отклоняване на средства. Действащи селски спестовни дружества са само онези, зад които стои действителна, а не измислена фигура. Такава за времето си е лихварят, който – колкото и да е демонизиран в масовото съзнание – в края на краищата не е нищо друго освен индикатор за недостига на капитал.

Ляпчев описва тъкмо това състояние на нещата. „Изключая няколко селски спестовни дружества, зад които са се криели по някой и други лихвар, останалите представляват пародия на селския земеделски кредит. Те не могат да бъдат спестовни, каквито са градските, защото няма отгде да се вземе, за да се пести, те не могат да бъдат и кредитни, защото нито техният капитал, нито тяхната наредба могат да вдъхнат някому доверие."[42] На друго място той е още по-експресивен. „Доколкото... от уставите... можах да си съставя едно мнение относно селските спестовни дружества, то се състои в следното: от всички селски дружества виреят само ония, които са в ръцете на няколко местни, било от града, заинтересовани лихвари. Такива дружества често пъти под булото за подпомагане на селското земеделческо население и пр. ипокритни фрази домогват се до капитала на земеделските каси и спекулират за частна облага..."[43] Уставът на земеделските каси им разрешава финансиране на дружествата, но те „никога не са се ползвали от тази възможност и то по тяхно неумение. Земеделските каси няма какво много да съжаляват, защото какво щяха да правят при дружества с правилна юридическа личност без каквато и да е солидарна отговорност. Кой би могъл да гарантира, че такива дружества нямаше да станат причина за Земеделските каси да увеличат броя на своите неисправни длъжници, или което е по-вероятно, за техните стари длъжници да удвоят и утроят дълговете си спрямо касите и за всичко като изберат *мост* някое земеделско дружество с гръмка цел. Доколко тези дружества не са знаели какво искат и какво могат направи вижда се и от това, че те са по-решителни от градските спестовни дружества да се впускат в разни търговии било със зърнени храни, било с колониални стоки"[44]. Използването на фантомни посредници е старо колкото българския капитализъм. При това най-удобни са такива с по-изразена „идеална" цел – „ония човеколюбиви и благотворителни дружества, повечето от които влизат в тъканта на социалната организация на един народ"[45]. Ляпчев привежда редица конкретни примери на „спестители-идеалисти", които в типичния случай са посредници между земеделските каси и техните длъжници.

Държавната хиперактивност неминуемо оплита финансовата система във връзки с властта. Насърчава се използването на камуфлажни структури за пренасочване на „официален" кредит (в случая от БНБ и Земеделските каси) към частни посредници (лихварите). След години самата кооперативна преса посочва интереса кооперациите да бъдат използвани единствено като трансмисии на държавни средства към избрани котерии. „При държавното подпомагане и при кредитирането на кооперативните сдружения трябва да бъдем много внимателни, защото често тези сдружения се състоят само от тесен кръг люде, на които се подобрява личното положение за сметка на мнозинството. Но тая поддръжка не е в интерес и на самите сдружения, понеже често ги тласка към несигурни и лекомислени предприятия с лукавата цел за обиране на държавната хазна... А често може да бъде и средство за политически разврат."[46]

Така например, откровеното използване на дружества за пране на пари е добре известно от самото начало на масовизирането им, като още тогава Ляпчев дава почти класическо определение. „На много места, пише той, уставите на спестовните дружества имат за задача да прикриват спекулативните стремления на някои членове, които или притежават капитали, та искат да си ги оползотворяват за сметка на дружеството, или пък обратно – имат нужда от капитали, та поставят грамадни сравнително максимуми на заеми."[47]

Официалният финансов контур се е превърнал в източник за първоначално натрупване на сивия сектор. А след като в основата на финансовия оборот от края на XIX в. стои изкупуването на земите, не е учудващо, че при свършека на столетието „на много места в България една от най-големите причини за съсипването на земеделското ни население е изкупуването на турските имоти с лихоимски заеми"[48].

Характерната атмосфера на зараждащия се кредитен пазар е уловена в текстовете на Списанието на Българското икономическо дружество (СпБИД), описващи текущата „нормална“ практика през надигналата се вълна на първоначално натрупване.

Вече имах повод да обърна внимание, как се правят ревизиите в прохождащите български търговски дружества♦. Едната страна на проблема е отсъствието на независим поглед върху сметките им. Другата, която тук е по-интересна, са конкретните находки. „По някои път, отбелязва Иван Цонев, се правят такива неправилности, които и при най-внимателно проверяване мъчно се откриват. Например повишават се или се показват цените на известни предмети по-ниско; правят се излишни разходи, без да има за тях оправдателен документ... движимите имоти се показват много повече, отколкото са в действителност; разходите за поправка и постройка на здания се показват в размер много по-голям, отколкото са в действителност и др.“[49]

От кого и защо се фалшифицират сметките? „Това може да става или от касиерите, счетоводителите и др. служащи в предприятието и то с цел да покрие липсата на пари и други предмети, или пък от самите управители на предприятията и то с единствената цел да представят в блестяще състояние делото, което представляват, та да може да привлекат чужди капитали, или пък да излъжат по-късогледите акционери и по този начин да се отърват от акциите и др. ценни книжа, които поради лошо състояние на предприятието в късо време отпосле ще изгубят всякаква цена.“[50]

Статията е кратък наръчник за (така познатите) техники. Приведени са пет (очевидно широко използвани) възможности. „Касиерът записва на дебит само част, а не напълно постъпилите суми по една операция. Недостигът от миналите дни попълва с постъпления от следующите дни. С една дума не записва прихода през този ден, в който е постъпил. (Или) при изплащане заплатите се иска по-голяма сума от нужната в действителност – написване на фиктивни имена във ведомостта. (Или) минава се по книгите стойността на някои купени предмети по цена по-голяма от действителната и то чрез предварително споразумение с продавача. (Или) не се записват съвсем по касовата книга на приходите получените суми от разни източници или пък сумата за направена продажба на някои предмети – с цел да се злоупотреби с тази сума. Съставят се фиктивни пера... (Или) плащат се комисиони на някои агенти в по-голям размер от необходимото.“[51]

Естествено е, че „повечето от злоупотребленията, които се вършат в акционерните дружества, имат за подбудителна причина личните интереси на настоятелствата и техните близки акционери“[52]. Още със зараждането на новите капиталистически форми бъркането във фирмите от собствениците им се оказва масова практика. Заложените и регламентирани в акционерния принцип социални връзки не успяват да се отърсят (и да отидат отвъд) „приятелското“ и клановото. Акционер-

---

♦ Вж. *Духът на институциите* и *Откъм частните банки.*

ството става до голяма степен пародийно и това се проявява именно в парадоксалното обстоятелство, че частните дружества са обект на корупция: свикнали сме да приемаме, че тя се ражда в допирните точки на *държавата* с икономиката и че частните банки са имунизирани срещу нея. Приведените текстовете обаче показват, че поведението на акционерите в значителен брой случаи е корупционно по смисъла си, като разгледаното раздаване на вътрешни кредити е само по-изтънчена негова форма♦.

В края на XIX в. вече се пише истинска енциклопедия на декапитализацията („източването"). Инвентаризираните способи включват такива прости манипулации, като например „показване състоянието на дружеството в цветущо състояние"[53]. Стремежът на настоятелите („като акционери") да максимизират печалбата в най-къс срок, ги подтиква да си осигуряват мнозинство в събранието, което става елементарно – „във всяко акционерно дружество обикновено по-голямата част от акциите му биват в ръцете или на капиталистите, или на спекуланти, които всякога се стремят да получат по-голям дивидент". На общите събрания винаги присъства малка част от акционерите, което позволява безпроблемно да се гласуват подправени сметки и да се преизберат проверителите. Има и по-фини начини за овладяване и дирижиране на събранията. „Някои настоятелства... разделят своите най-близки поддръжатели на две партии... След като се изгуби най-важното време в безполезни препирни, равносметките и други важни въпроси се прокарват набързо и без обсъждане."[54]

Разпространена практика е раздуването на дивидента за сметка на резервните фондове. „Дивидент, пресметнат по съмнителен актив и без какъвто и да е резервен фонд, е съвсем неправилен, особено ако размерът му превишава средната доходност на вложения в дружеството капитал. Благоразумният акционер всякога ще се задоволи с дивидент по-малък, но вярно пресметнат и по-малко рискован"[55]. Изплащането на дивидент за сметка на резервите е пряко „подяждане" на дружеството, което е съвсем ясно още през онези години. В статията се припомня азбучната истина, че смисълът на резервния фонд е именно да се запази капиталът в случай на стопански неблагополучия, да „се намали стойността на недвижимите имоти в случай на внезапното им обезценяване, без да се накърнява основният капитал". Четирите възможности за покриване на загуби, припомня статията, са „или текущата печалба да се намали, или основният капитал да се намали, или да се прибегне до резервния фонд... или да се прибегне до злоупотреби със счетоводството"[56]. През двата български капитализма масово се прибягва до последното.

Посочено е и как това става на практика: отказ да „се прави погашение на инвентара"; капитализиране лихвите върху несъбрани и просрочени вземания; ценните книжа не се осчетоводяват по курса на деня; съмнителни и „безнадеждни" вземания не се отписват от активите; имуществото се оценява по завишени це-

---

♦ Вж. *Откъм частните банки / Вътрешните кредити.*

ни; ремонтните разходи не се отнасят към текущите разноски; извършва се лихварска дейност от дружеството при по-високи лихви...“[57] Списъкът въвежда в неотслабващото изкушение към безсмислено подяждане на собствения капитал.

Статията грамотно формулира класически за икономическата литература проблем*, посочвайки, че интересите на управлението на дружеството и на акционерите често се разминават. Това е простичко онагледено чрез два противоположни примера. В единия желанието на акционерите е книжата да се обезценят, тъй като собствениците са заинтересовани да представят мрачна картина, за да купят евтино. Обратно, във втория се търси разкрасяване на балансите, за да може да се продадат по-скъпо. Общото и в двете ситуации е прибягването до счетоводна манипулация.

Ранните статии на СпБИД са изпълнени със свидетелства за аморфна маса икономически субекти, действащи при размити права на собственост, за фалити без защита на кредиторите и за всевъзможни други прояви, подкопаващи доверието към акционерния капитал и кредита изобщо. Привеждам пространно наблюдение, подписано с псевдоним, което живо и апокалиптично описва ситуацията. То носи претенциозното заглавие „Из дневника на един провинциалист по нашите икономически, търговски и социално-юридически въпроси“, като се отнася до нетърпимия правен хаос отпреди приемането на Търговския закон. „Без отделяне интересите на търговец и индустриалец, пише авторът, деятелността и честта на които често и даже твърде често зависят от един единствен ден, без едно тяхно отделяне от интересите на оная пъстра маса от селски кърлежи, кръчмари, бакали, кундурджии, учители, свещеници, писари и пр. – които само за това, че са оформили вземанията си с търговски записи, стават причина за бавното раздаване на правосъдие, като препълват съдилищата с дела от „бърза процедура“ – без такава една мярка кредитът и взаимното доверие между нашите търговци и индустриалци още дълго, много дълго време няма да слезат по-долу от 12, даже и от 18% [лихва].“[58] Една от основните посочени причини за злоупотреби е отсъствието на търговски регистри, т.е. на публичност. „Различни съдружнически фирми... *при вземанията и дума не отварят, че са съдружнически, но при даванията три пъти ще те водят в класацията*, три пъти ще те искарат от разноски, с години ще те бавят и при все това нито ти, нито публиката, нито пък съдилищата ще разберат кой има да ти дава.“[59] Посочен е примерът с несъстоятелността на Бельовското дружество „Гора“. „Почти всички Бельовчани знаят по кой начин и къде са отишли тези пари, но както публиката, която е изкупила акциите на д-вото, така и другите кредитори на това, последното, още отсега са уверени, и не без основание, че когато дойде време да ги удовлетворят, те ще получат срещу всяка своя акция... по толкова, колкото се дава... за упокой души усопшаго. А управителите, грюндерите и други тем подобни швиндлери?... Ето що значи да основаваш търговските си операции върху личното доверие на „стари и познати търговци“... Не се ли въведат търговски регистри... не след дълго историята на

---

* Този за конфликта между принципал и агент (principal/agent problem).

Бельовската „Гора“ ще представлява от себе само една приятна прелюдия сравнително с очакващите ни дружествени недружествени злоупотребления. Почнат ли веднъж фалиментите, компрометират ли се в очите на публиката акционерните и други тем подобни дружества, подкопае ли се доверието и солидността на фирмите и предприятията, падне ли кредитът ни вътре в държавата – всичко е вече изгубено. Тогава не 14, но 114% мита да вземаме от Австрия и другите държави, па и сам Ротшилд да дойде у нас с капиталите си, пак няма да постигнем това, което гоним – повдигането и развитието на нашата индустрия и търговия.“[60]

Общото в цялата гама споменати процедури е, че те предполагат нарушаване на законодателство и на специални регулации. Престъпването на нормите следователно не може да става без договорки със съответните власти, затваряне на очи, компенсиращи услуги или звонкова корупция.

Без да прескачам задълго в друго смутно време, а само за да потвърдя доколко тези периоди си приличат, привеждам две кратки свидетелства отпреди и след Първата световна война.

Първото е на наблюдателния френски журналист М. Дюнан, който в разгара на лятото на 1915 г. отразява привличането на България към един от воюващите лагери. „От няколко дни, записва той в дневника си, в София се срещат руснаци с голяма интелигентност, делови хора, банкери и търговци, които ще се опитат да оспорят българската клиентела на растящата германска икономическа вълна и да поставят в хармония търговските отношения с традиционните чувства на нацията. В момента, когато австро-германците се опитват да откупят с много злато българското жито и вълна... което откупуване те смятат да използват политически, на финансите на Съглашението предстои да осуети тази маневра, като осигури на българските произведения много по-добър износ, отколкото предлагат германците. Аз бях срещал във Виена един от тях, с първокласна международна култура и изпитахме голяма радост, като се срещнахме в *този отвратителен балкански Берлин, какъвто е понастоящем София*, където заточението и самотата са най-тежки след едно пребиваване в старата музикална и изтънчена столица на Хабсбургите.“[61]

Атмосферата е на ажиотаж и наддаване, в пълен ход е онова, което по-късно ще стане известно като „аферата Деклозиер“ и Дюнан може би съдейства според възможностите и указанията си на каузата на Антантата. Той предава разговорите си „за спекулациите, на които се е отдала цялата страна, възбудена от пазарльците на двете воюващи групи; едната желаейки да се продоволства на всяка цена, а другата – да попречи на това продоволстване. Житните храни, вълната и кожите са главните обекти на тази борба. Ако се вярва на моите събеседници, единият и другият роднини на търговци*, които трупат богатството си по този начин – германците изнасят тези стоки моментално. Що се отнася до вълната, те успяха напълно в това отношение: купили са всичката вълна в страната... След това при руското наддаване, което покачи цената на 9 лв., те са платили в брой 15 лева. Търговците на вълна и дребните фабриканти, например от Казанлък, забогатяха веднага; те в по-голямата си част са русофили... Освен вълната, германците изнасят кожи в голямо количество. Покупката на житните произведения е все още предмет на ожесточена борба между двете групи от великите сили"[62]. Успехът на германците в България, отбелязва французинът, се дължи на чисто търговския им подход, лишен от всякакви „филства". Българските им посредници се избират без оглед на политическа принадлежност и национални симпатии, единствено на базата на стремежа към по-изгоден процент от продажбите.

---

* Става дума за кръга около Българска търговска банка.

Военновременният аферизъм е прекалено познат, общоизвестен и описван сюжет. Тук само маркирам второ свидетелство (отново на СпБИД) от годините непосредствено след Първата световна война, визиращо дейността на застрахователните дружества. Впечатляващ дребен детайл е например рекламната кампания на Застрахователно дружество (ЗД) „Сфинкс" в Нова Загора, която в стила на добре познатите пирамиди търси евтини (и проверено ефективни) уловки. Обява на дружеството съобщава, че то „започна да отпуща безлихвен заем на всеки, който се застрахова и стане [негов] член. Безлихвен заем се отпуща веднага при подписване на предложението. *Няма вече експлоатация; смърт на кожодерите*"[63]. Покрай другото, в статията на А. Иванов е посочено, че застрахователните дружества „правят разходи за управление, които не могат да се компенсират... Балансите не отразяват действителното състояние на нещата... [Приведени са редица примери за целенасочено недоотчитане на разходи[64].] не могат да се четат и разбират и следствие на това навсякъде у тях е разпръсната една гъста мъгла, от която никой не може да разбере истинското положение на ония дружества, на които българските граждани се числят като членове"[65].

В дискусията по тази статия академичният кръг дава *своите* оценки за сивата икономика. С характерно патетичен стил Илия Янулов противопоставя печалбата на морала и (против всякаква логика) сблъсква индивидуализма с акционерния капитализъм. Всичко това, за да привнесе от още една посока идеята за държавна намеса. „Индивидуализмът на частните застрахователни дружества, пише Янулов, особено ясно се вижда сега, във времето на голямата световна стопанска криза. Над застрашените интереси на масата застраховани се поставят частните интереси за печалба, а това е вече една тежка морална криза на застрахователните дружества, която ги води до наказуеми деяния – неточни отчети, нелоялно съперничество и пр. ... Въпросната морална криза има и по-дълбоки корени, специално у нас. Думите на Тургенева, че акционерното дело в Русия ще се разбие в славянския индивидуализъм, важат до голяма степен и за нас. А днес, след войните, сред общия морален упадък, тоя индивидуализъм в известни случаи достига до престъпност... Преди всичко един ефикасен *държавен контрол* се налага повече от всякога. Независимо от грамадните материални загуби за застрахованите, един крах на някои застрахователни дружества би компрометирал у нас великата идея на застраховането."[66] От една страна, нормалните институционални процеси в зараждащия се капитализъм – както е обичайно у нас – са приподнесени на публиката като *обществени движения* с идеалистично-алтруистична цел. От друга, случващото се е очевидно на ръба на закона (отвъд него) и споено с корупция.

Връщам се към еуфорията на първоначалното натрупване през отиващия си XIX в. и в частност към една негова особено типична черта – *корумпирането на икономическото мислене* вследствие на съжителството между частния капитал и държавата. Рядко подходящ пример е вече коментираното раждане на емблематичната Българска търговска банка (БТБ)♦. Нейните първи стъпки издават генетичните кодове на „иждивенството" у българския частник, което дълбоко обременява с потенциал за корупция както него, така и държавата. Търговска е възприемана именно като олицетворение на симбиозата между бизнес и политика. За Мартин Иванов тя е родена от „национална патетика, заедно с изхождащата от нея държавна протекция и стопански прагматизъм"[67]. Години след учредяването ѝ, сериозното списание „Банков преглед" ще напише, че през 1895 г. „няколко аферисти, благодарение съдействието на Народна банка играяха в Русе ролята на *haute banque**. Тези аферисти бяха едни от учредителите и между първите управници на новообразуваната банка. С афери обаче не се отива далече; кои по-рано, кои по-късно, те слязоха от сцената. Тяхното слизане силно потресе Русенския пазар и чувствително разклати положението на новата банка; но за щастие библейското начало „който се роди с грях, грешен ще умре", в случая не се потвърди"[68]. Това е резюме за първите години на БТБ, белязани от вътрешно прояждане и достигане на крачка от фалита[69]. В тях обаче отсъства най-ранната история, когато банката е току-що създадена и протяга ръка към хазната.

В архивите на Народното събрание се пази кратка преписка на ръководството на Търговска с министър-председателя Константин Стоилов от 1895–1897 година[70]. Става дума за ред прошения, които в крайна сметка остават неудовлетворени. Независимо от това, всеки ред на документите излъчва умонастроенията, стилистиката и идеологията на частния капитал от епохата. Дори физическото място на двете писма в масива на българската стопанска памет е показателно: те стоят наред с други (отказани) петиции до Народното събрание, отразяващи въжделенията на цялата гама стопански субекти в нова България. Стилното послание на УС на тежка търговска банка съседства с писма на несретници, с искания за субсидии и всевъзможни привилегии. Общото между всички тях е психологията на подаянието, убедеността, че държавата *дължи*, а частният капитал (или отделната личност) притежават изконното *право* да получават нещо, което не произтича единствено от собствените им усилия.

---

* Най-тежките частни банки.

♦ Вж. *Откъм частните банки / Консервативни анклави?*

Само шест месеца след своето учредяване частна банка, включваща сред акционерите си имената на най-изтъкнати фамилии, застава смирено пред хранилката на държавата. Действията са прозрачни: в края на XIX в. „просителството" е все още, поне отчасти, открито занимание с призната вероятност за неуспех. Писмото започва мажорно, с тържественост, като при изпълнение на национална мисия. Внушението, че частният капитал се вписва в усилието за модернизация на страната, повдига тона, но то е най-вече удобна опаковка на всякакви претенции за специално третиране. Езикът е помпозен, терминологията обиграна. „Ето вече половин година, откак БТБ почна да функционира, и членовете на УС са честити да констатират с гордост, че те не са били излъгани в надеждите, които възлагаха върху благите резултати от основаването на едно капитално кредитно учреждение, което да тури солидна основа за издигане и развиване на всички видове търговски и индустриални предприятия, за централизиране на разпръснатите български капитали и икономии и за докарване в страната на ефтини европейски пари."[71]

Това не е обикновено частно начинание, а визия за цялостна модернизационна програма. Идентифицирането на капитала с държавата е наложително, за да се подготви почвата, да се кокетира с „неудовлетвореност от постигнатото" и да се наблегне на недостигащото, което би оправдало поредицата от искания. „Шест месеца, естествено, не са такъв продължителен срок, в течение на който да могат да се определят с точност последствията, които нашето учреждение ще окаже върху развитието на българския търговско-икономически живот или да се посочат по един конкретен начин постигнатите резултати – но те са, мислим, достатъчни да ни убедят в това, че учредяването на БТБ е отговаряло на действителната потреба в страната и че по-нататъшният вървеж на банковите работи, както и очакваното развитие на нейните операции ще удовлетворят една от най-насъщните потребности на нашето търговско население, досегашна жертва на недобросъвестни експлоататори и лихвари. Заявленията за заем, които всекидневно постъпват в банката, току-речи от всички краища на България, съчувствието, което тя среща от страна на българските търговци, доверието, на което тя почва вече да се радва почти навсякъде из страната, ни дава право да вярваме, че възвишената цел, която са имали предвид членовете основатели на банката, и същността, на която цел е подробно изложена в писмото ни до Вас от 15 февруари т.г., ще бъде с времето постигната."[72] Частната инициатива е примесена с държавни задачи, вкарана е в действие алхимията на позитивната, „национално отговорна" кампания.

След краткия увод, регистърът се променя рязко. Болката на ръководството на банката е формулирана пределно откровено в няколко реда. „*Нашата увереност в блестящата бъдущност на БТБ не отива дотам обаче, щото ние да си правим някакви илюзии, че тя ще може да напредва и вирее, както това се изисква от нейните собствени и от тези на нейните клиенти интереси, без благосклонната поддръжка на Правителството и неговото Царско Височество*, за потребата от която поддръжка ние по-пространно имахме честта да Ви пишем в нашето писмо.

Ние не сме да не знаем, че в младите държави, каквато е нашата, просветената инициатива и снизходителното съдействие и подкрепа на едно правителство, искрено въодушевено от желанието да издигне материалното, икономическото и нравственото състояние на народа ни, трябва да вървят начело на всяко народополезно предприятие и да съставляват мощната подпорка за неговото развитие и преуспеяние."[73] Нещата си идват на мястото и високопарните фрази изчезват. Тонът става сервилен, защото гласно е изречено, че капиталът е слаб и че не си представя битие, откъснато от държавата. (По-точно, от поредното правителство и от монарха.) Неверието в собствените сили се превръща в публично признат комплекс за малоценност, частното предприемачество без битка преотстъпва на властта лидерската роля в икономическото развитие. Това е фундаментална черта на възприетия у нас „модел на модерност", който може да е широко разпространен, но със сигурност не е *единствен:* случаи, в които капиталът укрепва, отвоюва позиции и водеща роля *в борба* с държавата и/или с други съсловия, са неоспорима историческа реалност. Свенливата добавка в писмото, че става дума за „млада държава", не бива да заблуждава – със закваската се свиква, а и една развиваща се икономика е винаги „млада". Заложеното при прохождането не се забравя.

Преходът към конкретните искания е поднесен в кадифена обвивка. „Основани върху тези съображения, диктувани нам от една дълбока вяра в благите намерения на сегашното Министерство, както и върху обещанието, което Вие благоволихте да ни дадете миналата зима, когато бе утвърден Уставът на банката... си позволяваме да Ви помолим да внесете в предстоящата сесия на Народното събрание потребния законопроект за признаването по законодателен ред на онези привилегии в полза на банката, за които ние вече писахме, но които считаме за не излишно да повторим тук."[74] Правителството е обещавало, но новосъздадената банка иска не каквото и да е, а крайната възможна гаранция на законодателно скрепени привилегии.

Петицията е брутална. БТБ настоява акциите ѝ да се приемат за гаранция във всички правителствени учреждения, както и тези ведомства да признават удостоверенията, издавани от банката за гаранции. Претендира се още Търговска и купоните ѝ да бъдат освободени за 10 години от всякакъв държавен, общински и окръжен налог. За акциите на БТБ се иска освобождаване от гербов сбор, както и разрешение на тях да се налага държавен герб[75]. Накрая се предявява искане за фаворизиране спрямо чуждия капитал. „По всички сделки, които Българска търговска банка може да има с правителството и разните обществени учреждения, *предпочитанието да се дава ней пред чужденците.*"[76] Това е стандартната формула на всички тогавашни и по-късни „национално отговорни" и „патриотични" индустриалци.

Финалът на писмото е образцов. „Като се ласкаем с надеждата, че Вие ще съблагоизволите да сторите горната *услуга* на нашето тъй многообещаващо учреждение и че народното представителство не ще откаже да подтвърди и гласува Вашето, в този смисъл предложение, молим Ви г-н Министре да приемете уверението в дълбокото ни към Вас почитание и преданост."[77] Литературната форма отново налага тон на васалност, макар случаят да е идеална платформа за корупция. Дотам (поне този път) изглежда не се стига. БТБ и без това носи името и полуофициалния статут на „банка на народняците", т.е. на управляващата партия. Ръководните ѝ тела са изпълнени с издигнати политици. Ето защо търсените привилегии са по-скоро допълнителни екстри, които банката смята за полагащи ѝ се по право, отколкото за въпрос на оцеляване.

В архивите се съдържа отрицателният отговор на управляващия (главния секретар) Министерството на търговията и земеделието от 25 януари 1897 г. до председателя на Народното събрание. В становището – пункт по пункт – е изразена позицията по исканията на БТБ.

Особено интересен е казусът с признаване от правителствените учреждения акциите на банката за гаранция. Това би означавало бюджетът да прави разходи срещу залог на силно неустойчиви книжа, емитирани от обикновено акционерно дружество. Уловката добре се разбира от държавния чиновник, но прецедент съществува и то свързан именно с родственото на БТБ Застрахователно дружество „България"*. „По принцип Министерството намира такава операция за опасна, понеже в даден момент на криза или при неустойка от страна на предприемачите, правителственото учреждение, което би взело подобни книжа за гаранция, едва ли би могло да ги реализира, а при повече такива случаи ще последват доста големи загуби за хазната. Като се има предвид, че веднъж е давано такова право на Застрахователно дружество „България", ще бъде неоснователно да се откаже същата привилегия на банката, а така също и на всички дружества, които би поискали същата фаворизация, но такова едно действие е дало доста рисковани и печални резултати."[78] Рискът е очевиден, ала Русенската група е направила пробив, който сега иска да разшири. При привилегиите всеки проситеЛ с упование се позовава на принципа за равното третиране, особено когато самият той е поставил летвата...

Второто искане (признаване удостоверенията за гаранция на БТБ от правителствените учреждения) носи същите потенциални опасности от обезценка по време на криза. Освен това законът за търговете налага всяко удостоверение да бъде в пари или в недвижими имоти, а БТБ не уточнява какъв залог би предоставила. По освобождаването на купоните на Търговска от налог отново възниква проблем с прецедента, но тук именно банката прави първия опит за пробив, което дава възможност на чиновника да възрази по-лесно. „Не ми се вижда уместно, защото, освен че държавата ще изгуби известен приход, но с тази привилегия едва ли ще се направи някое значително облекчение на банката. [Освен това] няма да може да се откаже на други банки и финансови дружества като „Гирдап", Българска индустриална банка, „Нива" и др. Знае се, че засега в страната капиталите дават доста добри проценти, които много задоволително да възнаграждават почти всички кредитни учреждения. От тези приходи могат да се добиват и големи дивиденти и да се покриват казаните по-горе разходи. А пък да се допусне освобождението от даждия на всички дружества при сегашния скъп кредит ще последва една значителна загуба за държавата. (Същото може да се каже и за четвъртото искане)."[79] Изглежда, БТБ е искала „просто така", ако мине.

---

* Създадено няколко години по-рано от същия кръг.

Последната, протекционистка, точка не поражда принципни, а по-скоро формални възражения. Министерството не е в състояние да се произнесе, защото тя „не е ясно определена. Под „всички сделки" може да се разбира всичко. Законът за насърчаване на местната индустрия [от 1895 г.] и оня за снабдяване на войската с облекло и снаряжения правят известни улеснения и предпочитания на местните изделия. От тези улеснения безпрепятствено би могла да се ползва и банката"[80].

Особено интересно е крайното заключение, в което се привеждат аргументи от макроикономически характер. Тезата е проста: за какво се искат привилегии, след като конюнктурата е висока (това е все още 1897 г., т.е. в навечерието на кризата) и банковият бизнес върви добре. Интуитивно се прокарва доста „модерно" виждане, според което държавната намеса е нужна по-скоро като коригираща антициклична мярка, отколкото като стимул за средносрочно развитие. Възражението не е породено от някаква концептуална позиция, а от типичната „стиснатост" на министерски чиновник. Във всеки случай, то е тъкмо обратното на гледната точка на банката, която третира възможните привилегии като помощ за „националния" бизнес на съответния отрасъл. „Банкерските операции и без особени привилегии и покровителство от страна на държавата доста бърже и енергично се развиват в страната при съществуващата нужда от капитал. За доказателство на това служи фактът, че и преди създаването на Русенската банка [БТБ] бяха се образували много други банки и кредитни учреждения, които доста успешно напредват. Това ми дава повод да изкажа мнение, че не ще е уместно да се дадат исканите привилегии на въпросната банка."[81]

Окончателната присъда е на Парламентарната комисия. С резолюция е записано, че тя „уважи мнението, изложено в настоящето писмо, и искането на банката остава без последствие". Дали негативният епилог и трезвата позиция на министерството омаловажават символиката на епизода? По ред причини мисля, че това не е така. Типичното в казуса остава *искането*, а не *отказът*. Преди всичко то идва от най-изтъкнати представители на българската буржоазия и следователно не е случайност, а добре премерена стъпка. Русенският кръг не би предприел толкова съществен демарш, ако не съществуваше *никаква* възможност да бъде успешен. А както свидетелстват свързаните със същата група прецеденти, на които се позовава министерството, вероятността за успех очевидно не е нулева. Искането на БТБ по-скоро се вписва в духа на времето, родило първите насърчителни закони и вече кристализирало в ясната идеология на развитието, която умело и манипулативно се използва от просителите. Те са ехо на обществените настроения, завладели публичното пространство – само на техния гребен могат да се родят всевъзможните екстравагантни идеи за привилегии и фаворизиране. Частният капитал просто опитва силите си и опипва почвата. Шансовете му за успех са толкова по-големи, колкото е помощен и колкото по-далече отиват претенциите му. При определени обстоятелства държавата ще се огъне и ако това не е сега, ще е следващият път. Последвалото развитие потвърждава успеха на подобна линия. При това добре се вижда, че самата държавна власт не е скандализирана. Вярно е, че в случая тя отхвърля петицията, но това става по-скоро с аргументи, черпени от конюнктурата и от формални съображения. Само на отделни места възраженията ѝ са принципни.

По-нататък БТБ израства в една от водещите български финансови институции. Пътят до успеха обаче е труден и неравен. Първите години на съществуването ѝ са по-скоро плахи, неубедителни и изпълнени със сътресения. Капиталът ѝ е изцяло записан едва през 1909 г., като през 1904 г. е дори намаляван[82]. Лишена от фронтално поисканата пряка държавна помощ, БТБ дава пример за възможностите на по-"автономно" развитие на една частна финансова институция. Тя (както и останалите), разбира се, не се отказва при случай да търси други форми на подкрепа.

От чисто *„интелектуалната"* корупция до нейното осребряване има само крачка, която е правена неведнъж. Проникването на този манталитет е потвърдено на много от страниците в книгата и той почива на все същата икономическа основа. Нека спомена текст от проект за облекчителен закон от началото на 30-те години, където вносителят изтъква като най-належаща мярка селянинът „да се запази от безжалостната експлоатация на заемодателите му. *Създалите се в страната, повечето със съдействието и подкрепата на държавата чрез БНБ, частни банки* вместо да се явят като инструмент на производството, обърнаха се в негов разрушител – подровиха в основите здрави наши стопанства"[83]. Идеологическият стереотип е очевиден. Но по-важното е, че отбелязаната особеност в „банковото строителство" се оказва трайна черта във финансовата ни история – със създаването на „Българския кредит" през 1934 г. като „частна банка с капитали на държавата" (и БНБ), и с нароилите се през 90-те години частни банки, чиито произход се губи в обсебването на същите източници.

Типична с тривиалността си е и позицията на Русенската ТИК за икономическата ситуация след войната. „Капитаните на индустрията", каквито се предполага, че са членовете на камарите, се оплакват не от стеснен простор, а от липсата на държавна помощ, на *планомерност*, и най-вече от това, че малкото, за което е помогнало правителството, е отишло другаде, при кооперациите. „Отсъствието на планомерна, насочена към всестранно развитие на нашия стопански живот икономическа политика на държавата може да се вземе за главна причина за застоя на нашата търговия и промишленост, както и за слабия износ. Общата тенденция на прокарваните от правителството през същия период финансови и стопански мероприятия и реформи бе по-силното данъчно облагане и като резултат от него – ограничение или внасяне несигурност в дейността на по-крепките търговски и промишлени предприятия. Едно по-чувствително насърчаване от страна на държавата биде проявено само по отношение на разни съсловни сдружения, кооперации и синдикати, които въпреки това в повечето случаи водят един вял и несигурен живот, без да принасят със своето съществуване някаква особена полза за народното ни стопанство."[84] Тези атаки се правят в момент, когато основният проблем пред страната далече не е в разпределението на „преките помощи", преференции и субсидии, а в силно деформираната макроикономическа политика.

Следва същевременно да се признае, че още в края на XIX в. „духовната корупция" на иждивенството е вече добре осъзната, прицел е на критика и ирония. Привеждам като свидетелство актуално либералния коментар по този повод на все така мистериозния Dr Feld. „Както е известно, не само у нас, но и в другите държави, пише той, когато се разисква въпросът за повдигането или развитието на някой клон от обществено-поминъчния живот, винаги се е посочвало и посочва, като на най-целесъобразно средство, върху посредствената и непосредствената държавна субвенция... Искаш ли да помогнеш на земеделците – покачи вносните мита за произведенията им, понижи вносните мита за земеделските оръдия и машини, намали железнопътните тарифи за превозите на житата и – задачата ти е решена. Не щеш ли това и имаш ли намерение да повдигнеш някои клон от индустрията – испъди външните конкуренти, като поискаш високи мита за техните артикули, понижи митата на идущите от странство и нужни за тоя клон сурови произведения и – желанието ти е постигнато. Вярата във всемогъществото на това средство е тъй широко разпространена и толкова дълбоко вкоренена в нашето общество, че бас държим, в цяла България надали ще се намерят и 10 души, които да си позволят поне една най-малка и най-незначителна ерес против нея... Обаче, според нашето скромно мнение, държавната субвенция, употребена като изключително средство и несъпроводена с някои и други мероприятия, които да възпитат и дисциплинират покровителствуемия клон отвътре, мероприятия, които да осигурят вътрешния производител спрямо неговите вътрешни конкуренти, а конкурентите и кредиторите вътре в държавата – спрямо субсидирания производител, с една дума, без вземане на мерки, които да ни гарантират, че в известен период защитаемият производител действително ще се издигне до уровен на сегашните си външни конкуренти и няма да има нужда при едно бъдеще сключване на договори от нови покровителствени мерки, такова едно голо средство не само че не насърчава, но напротив, поврежда и развращава яко-би покровителствания клон от поминъка."[85]

Нека резюмирам посланието на казаното тук и на разхвърляното другаде. А то е, че въпреки историческите различия, вълните на първоначално натрупване са периоди на неизбежен – финансов и духовен – корупционен бульон. Това е даденост, която не се променя от морални отсъждания, от индулгенции или анатеми. В нея се концентрира цената за все същите няколко ключови обстоятелства от стопанското ни развитие: раждането на капитализъм без капитал; пъпкуването на капиталисти от държавата; вечно изпълзващия се „независим трети" в гражданското общество и стопанския свят. С една дума, за това, че нашият капитализъм е омесен от държавата.

Извори

Историята на българската корупция би могла да се пише в различни разрези. Един би разкрил нейните агенти (корумпиращи и корумпирани), друг вградените институционални механизми, трети хронологията ѝ, четвърти използването ѝ за политически цели... Поради невъзможна изчерпателност, в следващите страници се ограничавам с мозайка от случаи, която маркира основни репери.

В *сегашно време* корупцията съществува най-вече като слухове, подозрения и недоказани шумни политически обвинения еднодневки. Тя рядко стига до приети от съд факти, а дори когато нещо подобно се случи, не се възприема като безспорна даденост. Това е познатият недостатък на близката перспектива. С отдалечаването във времето, много от корупционните действия се заличават, но остава *утайка*, която трудно се оспорва. Намерените безразборно пръснати находки от миналото говорят на ясен език за атмосферата и за реалиите. Както обикновено, посланието е в ежедневието, където се оформя (и проявява) типичният икономически манталитет.

Кокошкарство: оттук-оттам

Елементарният корупционен акт е този за предлагане на подкуп, комисиона или друга форма на „обезщетение" срещу услуга, извършена от политическо/служебно лице. Ето защо започвам със зрънце, намерено в архива на Григор Василев – широко известна публична личност, за която вече стана дума, интересна като съчетание на познат политик, кооперативен деец (идеологическо-прагматичната жилка) и... виден меценат. Документът е ръкописно писмо до него с молба за ходатайство, каквито вероятно са се трупали в кореспонденцията на всеки общественик. То е простодушно и изразително свидетелство за корупцията като цинично приет обществен фон.

Просителят Христо Мутафчиев ползва концесия за каменовъглената мина „Зелени град" край Белоградчик[86]. Обръщението му е с известна дистанция, но като към стар другар, „приятел и познат още от първата железничарска стачка". Предисторията на тяхната връзка е обагрена с „икономическа героика", представена в познатия алтруистичен и идеен код. „Натоварил съм се с непосилна работа – каменовъглена индустрия, богатства, които са големи лостове за въздигането икономически България... За да дойда до концесията, похарчих милиони, като изпродадох почти всички имоти. Остава ми сега... да направя път (1.5 км. до шосето до гарата). Разчитам на жп линия Орешец–Белоградчик, която започва да се проучва и... вярвам ще е готова след 2 г."

Подир патриотичното въведение се навлиза в същината на въпроса, която е най-обичайно искане на ходатайство за получаване на кредит. „Дал съм заявление до БНБ за един заем от 500 хил. лева, обаче и до днес няма нищо, защото, *както знаете, човек трябва да има друг човек да се застъпи за него и да направят нещо в банката*. Аз нямам никого и главно вярвам в справедливостта, та чакам, а работата ми остава анемична."[87] Преди да стигне до офертата си обаче, Мутафчиев се чувства задължен да преповтори познати клишета, да препотвърди системата на клиентелизъм, която оплита всяка политическа фигура във всевъзможни сделки, да прибави щипка ласкаещ „идеализъм"... „От политическите ми приятели Вас най-много уважавам, като Ви познавам с какъв държавнически идеализъм сте напоени и каква, следователно, сила представлявате в партията, както и известността Ви от външния политически и икономически свят."[88]

Едва след това (забравяйки „идеализма" на Г. Василев) Х. Мутафчиев прави своето безхитростно предложение за комисиона, която не е нищо друго освен оферта за подкуп. Вярата в справедливостта се осребрява. „Положението Ви съдейства да се запознаете с големи финансисти и компании – Американски и др., *та ми дойде на ума* да се обърна към Вас с предложение да заинтересувате някоя компания, а може и частно лице само, понеже сумата е малка, да влязат като акционери с не повече от 50 хил. долара, за да почнем експлоатацията на мината."[89] Произнесена е и тарифата, която се оказва – подобно на кабалистистичен знак – константа през годините: *„Ваше възнаграждение в случая ще бъде 10%."*[90]

„Първата година, продължава Мутафчиев, им гарантирам 30%, ако се заемат сериозно с работата. Докато стане това ще Ви моля да ходатайствате в БНБ за отпускане на искания ми заем, ако не засега толкоз, то поне 200–300 хил., да не стоя именно сега, когато е време да почна използуването[91]. *За услугата (днес всяка услуга трябва да бъде възнаградена, понеже животът го налага) ще получите пак 10% от отпуснатия заем.*"[92]

Оставям настрана иронията, че от Г. Василев се иска да лобира в БНБ♦, за да отбележа по-скоро изтърканите крилати фрази. Евтината „мъдрост", че „вече всяка услуга се заплаща", обикновено е изричана като носталгична антитеза на поквареното *сегашно* време спрямо някакво идилично минало. Но минавайки от година на година и от режим на режим, „днешното" престава да е нещо ново и различно, превръщайки се в непреходна даденост.

Финалът на писмото отново припомня идеала. „Вий, като искате, при сегашното си положение всичко можете да направите, ще е от полза: за мене, за страната и за Вас." Градацията е изразителна. „Аз съм, както виждате, откровен и прям, понеже се считам за длъжен да си помогна с помощта на добри приятели: без да злоупотребявам с труда им – право на всеки, който се труди. Моля за отговор настоятелно."[93]

От следващата кореспонденция, запазена в архива на Г. Василев, се разби-

---

♦ За по-късните отношения на управителя Д. Божилов с Г. Василев вж.: *Една стопанска субкултура... / Политическото котило.*

ра, че нещата са потръгнали, което би могло да се приеме за потвърждение, че цената е заплатена и че предложената схема е заработила. Към 2 август Хр. Мутафчиев вече е получил писмо от помощника на Г. Василев, изпратена е мостра от въглищата, изпратени са вещи лица да огледат мината за образуване на дружеството. Година по-късно (писмо от 16 юли 1927 г.) става ясно, че вече се градят светли планове, работата е в пълен ход, струи оптимизъм и бодрост. Веднага се завърта и нов кръг в спиралата на исканията. С писмо до д-р Ангелов Хр. Мутафчиев благодари за това, че се е срещал с „г. Григора". „Аз мисля, че е във възможностите на г-н Гр. Василев да ми открие една сметка, макар и под ипотека на мината, от 200 хил.лв. С тази сума аз веднага ще направя пътя и ще взема един камион, било под наем, било на изплащане, и ще почна експлоатацията."[94] Сметката, както винаги, изглежда проста и осъществима. Ще се добиват поне 10 т въглища на ден и около 3000 т на година, от които ще се получава минимум 200 лв. чиста печалба на тон. Задълженията ще могат да бъдат изплатени още първата година и ще се купи камионът. С останалата сума ще се придобие парна машина и производството ще се удвои. Успоредно с това обещанията стават още по-щедри. „Съгласен съм да платя 20% лихва и по 50 лв. печалба на всеки тон въглища, като се има предвид, че във Видин само г-н Рожич, който има вече приготвени две големи високи пещи, ми осигуряват ежедневно по 10 т въглища. Виж, говори пак с г-н Григора и ми пиши. *Той, ако иска, може да направи всичко, особено сега.* Ще чакам и за този отговор, като, разбира се, работя и за финансиране отвън."[95]

Убеждението, че без „свой човек" в България нищо (дори и най-дребното начинание) не е възможно, е получило ново потвърждение. Ореолът на всесилие на политика (в случая Г. Василев) е затвърден. Поредната брънка на политическия клиентелизъм (на почти битово равнище, но точно затова и още по-запомняща се) е налице.

Ето и съвсем дребен „мисловен маркер", свързан с класическата корупционна област на държавните поръчки. Той е от периода непосредствено преди Първата световна война.

Става дума за ходатайство на Георги Чаракчиев (текстилен фабрикант от Сливен) до Стефан Стефанов. Бъдещият министър на финансите Стефанов тогава е виден индустриалец от същия бранш, но и председател на Камбиалния синдикат, което го прави ключова фигура в икономическия живот на страната. Поводът за писмото е връщането на продукция поради ниско качество[96]. Държавната приемателна комисия е бракувала 1 500 куртки (поради недостатъци в 3 парчета от 12 изпитани) и 1 500 панталона. Фабрикантът е направил нужните писмени възражения и „новият интендант се постара, предвид на това, че вече облеклото е изготвено, да се приеме с един отбив от 5%", както е сторено при сходен случай с продукция на Сарьиванов. Проблемът обаче идва от началника на дивизията, който отказва да се съгласи с подобен отбив и прехвърля въпроса на Министерството. Тук идва и искането на Г. Чаракчиев. „Вие сте в София като председател на Синдиката, моля застъпете се сериозно в случая за запазване интересите ми и *по какъвто и да е начин* направете потребното да се приеме облеклото. Надявам се, че щом работата е за двете фирми и че Апост. Саръиванов е там, то тяхната доставка заедно по-лесно ще я завършим. Повторно, като знаете, че в тая работа са замесени не само мои лични интереси, моля не отказвайте услугата си и както да се свърши, колкото се може по-износно." Привеждам краткия текст единствено, за да обърна внимание на лекотата, с която се използва развързващата ръцете формула „по какъвто и да е начин".

Прошенописието притежава собствена стилистика, синтаксис и фолклор. Ако по-горе ставаше дума за сравнително рядко документирано предложение за комисиона (подкуп), то архивите на силните на деня са пълни с простичките молби на несретници и с умилителните искания, замесени от политическо ласкателство, далечно познанство, землячество и пр.

Архивът на министъра на външните работи в кабинета на Ал. Цанков Христо Калфов е възможен пример. В него може да се намери препоръчително писмо за лице, което да заеме поста „секретар на обществото на Нармага". Кандидатът „знае добре езици, има солидни познания по правните, държавните и финансовите материали и което е рядко у нас – е крайно възпитан човек"[97]. В друго трогателно писмо Иван Вутов припомня, че „кръстникът ми... преди 10–15 дни... лично Ви говори за моето назначаване за технически пикьор на шосейни пътища. След туй вие ми дадохте препоръка до г-н Секретаря (писаря) на Министерството на благоустройството Славейко Василев... Със сълзи на очи ви се моля да говорите пак с г-н М-ра С. Василев да не отнемат моята заповед, а да отмени на друго място из България и уволни други по бюджетно съкращение, щото аз съм войнишки сирак и няма откъде да изкарам пари."[98] В трето писмо адвокат посредничи за среща на Хр. Калфов с някой си Иван Божинов от Пордим, „твой войник някога... наш предан политически приятел, от близо две години вече иска да се срещне с тебе и да поговори по една важна за него работа. Моля ти се, бъди любезен, приеми го и го изслушай"[99]. Накрая, друг пее политически дитирамби: „Актът от 9 юни е второто освобождение за България. Да ви поздравя за събарянето на развратния и разсипнически дружбашки режим... и за възстановяването на конституцията."[100] Всичко това са градски трансформации на племенно-родово-патриархалното общуване, в което „връзката", взаимната услуга, дългът към съплеменника, земляка или приятеля предшестват и заместват паричната корупция. Тези зависимости се приемат от само себе си, като в битовите си пластове социализмът до голяма степен пренесе именно този модел[101].

И понеже споменах „сирак от войната", любопитно е да се види какво се случва във Фонда на сираците от войните – институцията, призвана да облекчава именно съдбата на тези деца. Отломка от архивната ѝ памет пренася във времето атмосферата на душно учреждение, където вилнеят същите страсти и изкушения, както и във всеки чиновнически казан.

Сред документите попаднах на ревизионен акт, подписан от Д. Стаматов, уличаващ началника на канцеларията А. Кипров в използвачество. Той е „използвал служебното си положение за лична облага, като от 1920 г. до деня на констатацията е получавал материал от складовете на институцията, които са били изработвани в костюми и друго облекло за него и семейството му, като материалите и работата не са били изплатени, въпреки че за това своевременно са му били представени сметкоразписки."[102] Следва описанието на други провинения, разточително изложени с педантичност, стигаща до часовете на събитията. Сред документите има и писма на подчинени на Кипров в негова защита, използващи съкрушителния аргумент, че шиенето на дрехи е било текуща практика и преди. Заключителният акорд е на самия Кипров, който отвръща с нападение, обвинявайки ревизора в това, че е искал заеми от ревизираните лица (по този повод са изпратени анонимни донесения) и че впоследствие пристрастно е представял резултатите от ревизията[103].

Цялата тази, пренесена през праха на времето, историйка няма никаква самостоятелна значимост. Тя (както и много други примери в книгата) е преди всичко мащаб на страстите, на душевния и мисловен хоризонт. Без значение дали е достоверна, или става дума за елементарна интрига, разказът борави с автентичен „фонов материал". Дори и да са измислени, подобни обвинения са *допустими,* защото по всичко изглежда са достатъчно текуща практика, част от начина на живот и мислене. Именно натрупването на прецеденти прави възможно размиването между действителност и интрига. В крайна сметка, фактическото разпространение на корупцията не се определя (и не би могло да се определи) чрез сумиране на несъществуващи счетоводни записи на подкупите. То е косвено отразено в разпространеността на *очакванията* за нея, в степента на банализиране на *мълвата* за корупция.

Тъкмо тук е и капанът на обществената параноя. Когато обвинението започне да става евтино, повсеместно и безнаказано, това означава, че някакъв праг е преминат, че мястото на явлението в общественото говорене вероятно е по-голямо от мястото му в реалността. Мълвата се превръща в идеален материал за манипулация и за промиване на съзнанието.

Сред разпилените из архивите зърна се натъкнах и на молба изложение, помпозно озаглавена „Относно разоряването и обявяването в несъстоятелност на капиталиста Николай Константинов (Радомир) от [банка] А. Д. „Буров". Това е простодушно-чистосърдечен разказ с богато описание на тъканта на икономическите отношения.

Както е обичайно, от документа не може да бъде установена истината, но се долавят две типични настроения. От една страна, инсинуациите за политическа зависимост на правосъдието като за нещо очевидно. От друга, убеждението, че всяка смяна на режим (или на господстваща идеология) е повод за разчистване на стари сметки, възможност на гребена на политическата вълна да се реши висящ *личен* икономически проблем. Намесата на властта в имуществени и икономически конфликти (колко и дребни да са те) минава за правдоподобно обяснение на всякакви неудачи и/или на чуждите успехи. В случая жалбописецът вмъква подобно предположение като безспорна версия в писмо от октомври 1934 г. до премиера и министъра на правосъдието.

Историята на Константинов е съвсем типична. Той се представя за индустриалец и търговец от 1902 г. „непрекъснато", т.е. без фалити и несъстоятелности. След Балканската война строи мелница в с. Завет (Разградско) и до 1924 г. „развива чудесно стопанство."[104] През 1923–1924 г. обаче „в Делиорманско се появяват много разбойници, които при престрелка убиват племенницата ми и задържат за доста време сина ми"[105]. След това премеждие дейността му като че ли потръгва отново, като кметът на родния му Нови Пазар го кани да построи електроцентрала за осветление на града и модерна мелница. И за двете начинания Константинов получава „облаги за насърчаване на местната индустрия"[106]. Оборудване за мелницата закупува от фабрика „Мюлхаупт" в Русе срещу 200 хил.лв. в наличност и 650 хил. заем (издава полици). Но оттук започват проблемите. Инсталацията излиза несполучлива и води до загуби, „в същото време катастрофално спадат и цените на храните". „Почувствах нужда от заем", споделя просителят и разказва как сключва ипотека при Застрахователно дружество „България" от 540 хил. лева. С част от парите покрива дълга си към фабрика „Мюлхаупт", оставайки „открит" към нея за още 450 хил. лева.

Заедно със заема се появява и кланът Бурови, който се превръща в злия гений на закъсалия предприемач. „Съобщих им, пише той, че инсталацията е недобра. Повика ме член-делегатът на фабриката Атанас Буров. Много наивно и доверчиво от моя страна, вярвайки на честността на г-н Буров, аз се съгласих с него да сключа нова ипотека при банка А.Д. „Буров" от 929 хил.лв.(с разноските), с която ипотека ще ликвидирам дълга ми към „Мюлхаупт", чиито полици вече бяха сконтирани при банка „Буров" на сума 450 хил.лв., а с останалите пари ще се преинсталира мелницата."[107] През 1928 г. Константинов решава да продаде мелницата. „Виждайки ниската цена на житото и измамата от страна на Бурови, аз се съгласих да продам имота си за 3.5 млн.лв... като прехвърля [на купувача] целия пасив... Скоро след това за голяма моя изненада Дружество „България" обяви мелницата за продаване срещу иск от 540 хил.лв. (макар че ипотеката беше за седем години). На [„България"] член-делегат беше г-н Иларион Буров, също член на банка „Бурови". Убедих се че г-да Бурови имали за цел да вземат имота ми, който на мене струваше над 4.5 млн.лв., на безценица... [Банката] се яви на търга като закупи мелницата за 2.3 млн.лв. Тази сума разделила с Дружество „България" и как изравниха тези сметки, въпреки настояването ми, никой не ми обясни... Като имам предвид, че срещу ипотеката ми от 929 хил.лв. не съм получил нито лев – кому ги изплатиха?... Като се приспаднат лихви и разноски, искам да зная, формулира въпроса си просителят, къде е разликата* до продажбата на търга цена – 2.3 млн.лв.?"[108]

---

* Разликата е 1 млн. лева.

Дотук с фактите, които трудно могат да се възстановят в пълнота от разказа на едната засегната страна. Важното в случая е, че Н. Константинов е обявен в несъстоятелност от доставчика на машините, а самата процедура се протака с години. Неговото обяснение за неблагополучията се измества изцяло към политиката. Вплитането ѝ в интерпретацията винаги звучи като правдоподобен аргумент. „Адвокатът на синдика ми вече 5.5 години още не е ликвидирал несъстоятелността ми, въпреки многото ми обяснения и напомняния, оплаква се авторът на писмото. Може би това се дължеше на давления от страна на г.г. Бурови, чиито адвокат бе г-н Кънчо Миланов, впоследствие Министър на правосъдието. После дойде Блока на власт*. Г-н *Иван Василев беше зает повече с лични работи и не се интересуваше от това, че е назначен за синдик, той вършеше грижливо агитациите си, докато го избраха земеделски народен представител.*"[109]

Напипвайки конюнктурата (19 май току-що е отминал), изложението флиртува с новата идеология. Лишен (според него) от всякакви права поради несъстоятелността си, Н. Константинов се обръща „към Вас г-н Министре, като шеф на едно надпартийно правителство." Появила се е удобна платформа за угодническа атака срещу покварата на партиите особено след като групата на Бурови вече от няколко години не е близка до властта. Въпросите са навеждащи – „има ли измама или нещо друго?...; какво е направил съдия-изпълнителят с получената от продажбата на мелницата сума 2.3 млн.лв.?...; защо синдиката по несъстоятелността ми не е направил нищо за събиране активите ми?"[110]. А риторичните питания са подсилени с проверено печелившото разпространяване на политически инсинуации. „Касае се за грамадни имуществени интереси, партийни и други влияния, и смятам, че има обществен интерес от разбулването на тия тъмни за мен сделки, за което моля да бъде удовлетворена тази моя молба."[111]

Константинов иска анкета по случая, която действително е проведена. Полученото обяснение на председателя на Шуменския окръжен съд е като цяло чисто формално. То се позовава на липса на данни и на проточени срокове; изрича обичайните хвалебствия за работата, свършена от собствените му служители; колегиално „очиства" съсловието на правниците, препращайки без коментар и без оспорване към показанията на съдиите и юристите, произнесли се по-рано по казуса; отделя конкретните обстоятелства, които „нямат нищо общо с юридическата страна"[112]. Основателно се поставя въпросът защо, ако смята, че е „измамен и изигран", Константинов не се е опитал (както е имал право) да защити интересите си „по реда, предвиден от закона, а не чрез оплаквания"[113].

Наред със скучните служебни доводи в отговора на съда, интерес представляват два нюанса. Любопитен детайл е, че – напускайки чисто юридическата аргументация – председателят влиза в ролята на обикновен посредник на слухове и инсинуации. „Ще кажа и това, пише той, че чувал съм от околните хора да се говори на времето още, че молителят е проиграл едно много добро състояние само от ламтеж за по-големи богатства и голямо име."[114] Но още по-показателно е отношението на съда към умишленото политизиране на конфликта от просителя. Съставът е удивен не толкова от самия ход, колкото от *преиграването* с него. „Това ме кара да вярвам, пише председателят, че настоящето оплакване се прави от молителя само от желание да може да предизвика някакво състрадание към себе си и *смятайки, че днес, когато се говори за ново време и нови идеи, ще може да се тури кръст на всичко извършено досега, макар и законно и правилно извършено преди време*."[115] 19 май 1934 г. налага в шумна авторитарна стилистика нова *доктрина*, като тъкмо усещането за замах на промяната развързва ръцете, изостря апетитите и създава чувство за безнаказаност. Това непомерно разширяване полето на допустимото е морален проблем на всеки преход, когато изплувалата обществена мътилка вижда в смяната на режима лесно самооправдание на своята корумпираност.

---

* Правителството на Народния блок на изборите от юни 1931 година.

Приведените съвсем откъслечни примери – единици измежду много други – възстановяват преди всичко *атмосфера*, в която господства презумпцията за виновност и всеобщата подозрителност. Не само външният образ на страната, но и собствената саморефлексия на българите през годините затвърждава представата за корупцията като норма, а „честният бизнес" като героично изключение. Тези напластявания утаяват огромен цинизъм, който е сред най-трудно преодолимите бариери пред развитието.

Външната контактна зона

Нека от фрагментарните факти минем към един по-систематичен поглед, който идентифицира основни *полета на корупционна среда*.

Първи и естествен кандидат е контактната зона с външния свят, в чиито многобройни точки непрестанно се появяват изкушенията и практиката на корупцията♦. Тази наситеност е лесно обяснима с периферната позиция на страната. Бедната икономика и слабата държавност са по принцип по-уязвими към опитите да се въздейства подмолно върху стратегически и тактически решения. Несъразмерните ресурси на „центъра" правят лесно податливи местните бюрократи, предприемачи или политици. Това се проявява в бизнеса, в законодателството, в защитата на специални интереси... Както всяка цена в развиващия се свят, така и „търговската стойност" на този или онзи депутат"[116] (или на който и да е отговорен „фактор") е по-ниска и по-изгодна за чуждия инвеститор.

Във външната контактна зона се откроява особено значимият контур на държавните заеми, където възможностите и залогът на корупцията надминават познатото другаде. При трансфери на пари с подобен обем действат големите числа,

---

♦ Вж. *Допирът с външния свят.*

оборотът далече надхвърля обичайния бизнес, по силата на самата пропускливост на икономическата система се появяват течове в най-различни посоки. Същото става при крупните държавни поръчки или инвестиционни проекти. Така, отвъд определен критичен обем, икономиката отказва (или не е в състояние) да прилага стриктно принципите на рационалност, което бе потвърдено по най-убедителен начин със социалистическия експеримент.

При външния дълг (както и в домашната корупция) естествена склонност е мълвата да уголемява явлението. Но и тук предвзетостта се появява само защото са налице достатъчно прецеденти и конкретни факти. При това, поради техническата сложност на материята, най-често именно в тази област въображението е слабо, за да оцени огромния истински мащаб на отделни „удари"...

На световните финансови пазари България е в положението на местните кредитоискатели – държавата е в състояние на перманентен капиталов глад, което снема бариери и поставя по-ниско прага на корупционна толерантност. Като високорисков и следователно високодоходен, българският дълг е естествен обект на спекулативен интерес. Става дума за ловно поле с потенциал за бързи печалби, за вложение в *junk bonds**, с всичко което това означава**. Около книжата на бедни и периферни страни кръжат инвеститори със съответните качества, вътрешни и външни „кърлежи", комисионери и авантюристи със съмнително реноме. А те намират адекватните си локални партньори.

Една от последиците на капиталовия недостиг е „външната" свръхактивност♦. Тя се проявява не само в постоянно търсене на ресурси от частния сектор, но и в истинско брауново движение на държавни емисари. Координацията на техните начинания се оказва непосилна дори в периоди на максимално централизиране. През комунистическите години например натискът за валута беше придобил такива размери, че периодично се появяваха пикове в задлъжнялостта, като този от края на 80-те години се превърна в терминален икономически проблем за режима[117]. Идването на Международния валутен фонд (МВФ) сложи формални бариери пред нарастването на дълга, така както МСК практически бе заличила всякаква възможност за поемане на нов държавен дълг след края на Първата световна война. Но видимата хаотичност така и не пресекна, като триумфалните изказвания за „намерени" външни кредити се превърнаха в част от фолклора на прехода.

Друго лице на външните заеми е възможността, която те дават за бягство на капитали, за дренаж на средства извън страната. С изнесените ресурси местни субекти се превръщат в кредитори на собствената си държава, във „външни" инвеститори или „чужди" приватизатори. В крайна сметка, недостигът на капитал никога не е абсолютен. Наличността трябва да бъде коригирана поне с две слагаеми – с капитала, избягал „на сигурно" от политическата и икономическата нестабилност или от целенасоченото преследване от държавата; със средствата, потънали в нерационални инвестиции и в корупция.

---

* Силно рискови корпоративни книжа на компании с нестабилно положение.

** Същият спекулативен профил имаше особената порода чужди предприемачи и инвеститори, които съставляваха голяма част от първите стъпили на икономическата територия на Източна Европа след падането на Желязната завеса. Дори сега те са добре представени.

♦ Вж. *Сизиф II – външният контур.*

Държава, попаднала рано (и пребиваваща столетие) в състояние на институционализирана външна икономическа зависимост, създава допълнителен, но стабилен източник на корупция. Статутът на представителя на кредиторите (независимо дали става дума за частни или за международни финансови институции) дава правомощия, които могат – и са бивали – използвани като корупционна платформа. Тук нямам толкова предвид шумните афери, каквито историята ни познава, колкото тихата *дифузия* на чуждия мониторинг сред местната стопанска среда. Контролът се осребрява за лични цели по разнообразни линии: дребни услуги, силов рекет, използване на официалната позиция за по-успешно преместване в частния бизнес...♦ При това персоналът на икономическата условност се разнообразява с годините. Отначало е сведен до фигурата на представителя на портьорите, разполагащ с достатъчно силна позиция, за да я капитализира чрез поверените му поръчки или чрез влиянието си в частния бизнес. Постепенно неговата служба въвлича по-широк кръг хора и възможности. Ситуацията и мащабът се променят качествено с появата на международните финансови институции, задвижващи все по-многолюдни контингенти от служители и експерти. Те значително разширяват възможностите за „мека" корупция, вирееща на почвата на размитите конфликти на интереси. Нарастващите суми на заемите, строгостта на упражняваната икономическа условност, преплетената мрежа от сателитни услуги създават общност, която обединява външните изпълнители и местни заинтересовани среди. Приблизително по същия начин действа (особено през настоящия преход) и мрежата от експертни организации, образуващи по-тънка паяжина от интелектуални влияния, зависимости и корумпираност.

В силно политизираните дебати, съпровождащи сключването на всеки държавен заем, обвиненията в корупция са най-разпространената разменна монета. За да се усетят духът на времето и често срещаните мотиви, привеждам „позив" от декември 1901 г., подписан от някой си Петко Върбанов. Текстът добре предава махленския тон на публичното говорене за външния дълг. Изказът е уличният жаргон на всеки популизъм. „Пропагандният лист", както се самоназовава произведението с трудно определим литературен жанр, е посветен на най-горещата тема на деня – преговорите по сключването на заем срещу отдаване на тютюневия монопол*. Носи гръмкото и експресивно заглавие „Защо стамболовистите ще гласуват за Договорите? Една страничка от мръсната история на гешефтарския синдикат за продаването на България".

---

* Именно през декември 1901 г. се решава неговата съдба, като проектът е провален в Народното събрание и събаря правителството на Тодор Иванчов.

♦ Вж. *Икономическата условност...*

Първото послание е, че държавата е продадена от вътрешни сили. Заемът е откъснат от стопанския си контекст, за да бъде превърнат в една по презумпция престъпна сделка. „България е извадена на търг. Продават я: цанковистите, част от демократите и стамболовистите, начело със Свирчо Петков [Димитър Петков]. Образуван е един гешефтарски синдикат от тия три лагери, за да се продаде за 50 год. финансовата автономия на България."

Внушението започва с огласяване на най-обикновен слух. „На 3 декември Свирчо Петков и Иван Салабашев се сбиха в Народното събрание. Ония, които се затекоха да ги разтърват, *чуха* следната фраза, изпусната из устата на Салабашева: Не те ли знам аз, за какъв бяс обикаляш от една неделя около хотел „България". *Любопитни хора подеха фразата* и я коментираха. На коментарите последваха разследвания. Ето резултатите." Тяхното изложение потапя в корупционна преизподня, чиито политически център е Никола Генадиев, заобиколен от двама свои колоритни съдружници („публичната жена" Лора Гринберг и аптекарят Св. Карич), всички те омотани в неизбежните банкови кредити. „Нито един от тези почтени съдружници не притежава никакъв недвижим имот, но това не им пречело да се радват на благоволението на Пловдивската земеделческа каса. Тая последната, по препоръка на Манушев от София, им открила неограничен кредит и им отпуснала по разни полици заеми на обща сума около 45 000 лева, за част от които имало вече заведени в съдилищата дела. (Те са посочени с номерата си)." Втора стъпка е намесването на чужди интереси чрез класическия сюжет за компромати и предизвикани от тях авантюристични „спасителни" действия на компрометираните. „Това разкритие турило натясно д-р Генадиева и Манушева: Генадиев се уплашил от оскандаляване, а Манушев от уволнение и даване под съд. Трябвало да се намери изход. Мислили двамата приятели и измислили: в София пристига делегация на Банковия синдикат за държавен заем и монопола; с едного от тях Манушев има познанство още от 1895 г., когато е бил делегат във Виена по сключването на търговските договори; банките имат интерес да се прокара новият заем и монополът, следователно би платили нещо някому, който им услужи; прочее – на работа, дано да се изкара от тях някоя сумица за покриване на Пловдивската скандална афера, а също и за погашение на ония суми, които Генадиев по същия начин успял вече да задигне и от Софийската земеделческа каса (*казват* около 15 000 лв. в течение на по-малко от 3 месеци). Тук е спасението! Решено и свършено. Манушев завежда Генадиев в хотел „България", представлява го на своя Виенски приятел и *подшепнува* на последния, че чрез Генадиева може да се тури на ръка Стамболовската партия, без която заемът и монополът пропадат в Народното събрание. Генадиев прави реверанс и дава да се разбере, че има в десния си джоб готова реч против заема и монопола, а в левия – друга за заема и монопола. Ще произнесе едната или другата според обстоятелствата и от това зависи тяхната съдба. Речта за заема струвала [...]. И неговите сметки, клетникът, не са по-чисти от Генадиевите: благодарение на един друг Манушев, който носи друго име и седи в БНБ, [Димитър] Петков, направил с банката същото, каквото Генадиев със земледелческите каси. И той следователно има нужда от пари. Петков дава да се разбере, че той не си дава партията, ако преди всичко не се плати нему, както прилича като на шеф. Започват се нови преговори и обикаляне около „България"... *Ето как фразата на Салабашева се среща с фактите!* Какви са резултатите от обикалянето още не се знае, но четете за Бога, в. „Нов Век". От няколко дни той е станал официоз.... [Той] прави горещ апел към депутатите да му дадат (на правителството) поддръжка, защото иначе не бил само фалитът, с който ни заплашва Каравелов, ами щяла да се изложи на опасност и самата парламентарна форма на управление... Ето какво се прави около новия заем! Ето с какви сметки Стамболовистите се готвят да подпишат тръжния акт за продаванието на България за 50 години! А какво става в другите монополджийски лагери – цанковисти и демократи. Това ще разкажем друг път. Български народе! Отвори очите си. Погледни и виж как те продават! Долу маските на предателите и рушветчиите! Долу предателските договори!"

За поанта, в *постскриптум* авторът припомня, че „Генадиев и друг път е бивал купуван, за да продаде съвестта си". Доказателството е факсимиле на ръкописно писмо от 23 май 1891 г., което обаче е нечетливо.

Крещящият език на документа го причислява към пасквилите. Но той може да бъде написан и приет от обществото, тъй като елементите в него са правдоподобни. Оплитането на публични фигури и политически партии в зависимост от (държавни) финансови институции, превръщането на същите тези банки в доверени сейфове на „елита", користната връзка на местни политически личности с външни кредитори са все автентични елементи от пейзажа. Обстоятелството, че тази изрезка се намира в архива на Париба, само потвърждава косвено нещо, което същият този архив доказва пряко в не един от документите си.

Българският печат от онова време очевидно живее (чрез съответните политически лобита) от рентата на съперничеството между чужди сили и кредитори*. Буске следи внимателно печата, като засича всяка проява на конкурентно влияние. Свидетелство за това е грижливо класираният и изпратен в Париж „пропаганден лист". А през 1907 г., по повод проавстро-германска статия във „Вечерна поща", той отива отвъд позицията на регистратор, обобщавайки ксенофобската жилка в местната народопсихология: „Предубедеността, която съществува тук, е срещу всеки, който донася (в страната) някаква индустрия или капитали и извлича от тях печалба. На българите, пише Буске, им се струва, че това са пари взети им от джоба. У тях лесно се задейства струната на завистта. Вероятно и нашата Генерална банка я е породила чрез някои долни методи, използвани от един от директорите ѝ, който не е могъл да преодолее вкоренени традиции."[118] Самопризнанието (или поне намекът) за генерализирана корупция, свързана с външната контактна зона, тук е достатъчно прозрачен.

---

* Използват я и западни вестници в световните финансови центрове.

НБКМ–БИА

Никола Генадиев в приятелска компания

Нишите, отваряни при съперничеството за българския пазар, се осребряват не само от пропагандата или пресата, но и от политическата върхушка. Друг документ от архива на Париба дава реалистична плътност на онова, което в политическата агитация може да изглежда и неправдоподобно. Става дума за поверително писмо на представителя на Дойче Банк в София, фон Адлер, до ръководството на Парижката банка[119]. Двете институции си партнират в очертаващата се експанзия към България, а повод за писмото са индикациите на интерес у министър-председателя Тодор Иванчов към привличане на френската Креди Лионе. Това е възможен нов сериозен играч, с потенциал да смути позициите на вече установилия се тандем. Но интересът на текста в случая е не толкова в конкретната интрига, колкото в тона, с който се пише за местните политици.

Според Иванчов присъствието на Креди Лионе би направило по-продаваема идеята за тютюневия монопол пред общественото мнение. Разсъждавайки по-скоро като представител на кредиторите, отколкото като български премиер, той гарантира пред Адлер, че „всички условия по монопола (включително частичният контрол върху [българските] финанси, ще се прокарат, ако ... Креди Лионе се присъедини официално към [банковата] група... [Иванчов] стигна дотам, отбелязва с учудване и тревога Адлер, да каже, че безусловно приема довереното лице [на банковия синдикат] в надзорния съвет [на Тютюневата режия] да бъде посочено от Креди Лионе."[120]

НБКМ–БИА

Никола Генадиев в светски блясък

НБКМ–БИА

Антон Манушев, 90-те години на XIX в.

Адлер обсъжда различни хипотези за позицията на Иванчов, между които евентуална интрига на Фердинанд в полза на банката от Лион срещу Париба, към чиито директор Жан Ме князът храни неприязън. Но тази линия остава на втори план след разговор с Робер Фанта, обърнал му внимание върху някои наклонности на Т. Иванчов. От споделеното става ясно, че министър-председателят е „особено интимен с един белгийски агент на име Дьо Декер, живеещ в София (впрочем сериозен и почтен човек), който е във връзка с Креди Лионе. [Иванчов] следователно изглежда работи отдавна за сближаване на тази институция с българското правителство. Въпросът може би се свежда до това, да бъде поставен на по-преден план Дьо Декер и да се спечелят [от него и Иванчов] комисиона или други облаги“[121]*.

Логиката на разсъжденията в крайна сметка не се различава чувствително от обсъжданото из политиканската преса. Ясно е, че префинената банкерска кореспонденция говори в по-кадифен стил за същото, за което крещи булевардният печат. Думата е за все същата презумпция за комисиони, подкупност, окултни комбинации и интереси. Светът на външния дълг е магически реален, в него всяка конспиративна хипотеза е правдоподобна и обратно – *представите* за конспирация се превръщат в елемент от фактическите отношения между длъжника и кредиторите...

Прескачам почти три десетилетия, за да попадна на свидетелство, което по тоналност силно напомня „пропагандния лист“: същата атмосфера на подозрителност, комплоти, сумрачност. През февруари 1930 г. сп. „Икономическа борба“ публикува статия с красноречивото заглавие „Из тъмното зад международните конференции“. Гледната точка е с познатата антикапиталистическа настройка.

„Голямо сърце и издигната народна душа, пише анонимният автор, не се явяват на международните конференции, а се явяват сърцето и душата на скъперника банкерин, който трепери над богатството си толкова, колкото трепери и над разните големи и малки пера в книгите му, които са станали отдавна безнадеждни за събиране и трябва да минат в загуба.“[122] Следва серия от инсинуиращи въпроси подозрения. „Защо българските представители на Хагската конференция са приели исканията за Отоманския дълг**, като са се превърнали в пратеници на Отоманската банка и на нейния консорциум от парижки и лондонски банки, които държат в тефтерите си от 50 г. насам като безнадеждно вземане Отомански дълг? Защо българските представители занесоха цифри, за да убедят членовете на конференцията, че България е много бедна и не може да плаща данъци на големи и малки победителки, а се съгласява мълчаливо да поеме задълженията да уредят в 6 м. срок редовно изплащане на Отоманския дълг."[123] Внушенията се правят само за да се стигне до самодоволно и „дълбокомислено" напипване на „скритите" пружини. „Искате ли да знаете истината защо българските пратеници са извършили тази изневяра към своя народ и държава, спомнете си имената на банките, които стоят начело на банковия консорциум, който ни направи заемите за бежанците и за „стабилизацията". Начело на този консорциум на Отоманския дълг стои Отоманската банка от Лондон и Парижката и Холандска банка в Париж [Париба], който банков консорциум откупи облигациите от турските заеми, правени преди 1877 г., на безценица от германските, австрийските и унгарските носители и който консорциум днес ще урежда сметките си с Българската държава. Отоманската банка и [Париба] не устроиха управа от чужденци за българския дълг, както това направиха в 1877 г. за турския дълг, която просъществува от 1878 до 1920 г. ... но увързаха нашата държава да отива на четири пъти в годината и... да поднася „отчет" за състоянието на Народна банка, за държавните финанси, та дори и за това, що ядем и що носим на гърбовете си. ФК при ОН, на който ние носим отчети, който пише нашите данъчни и финансови закони, който комитет едва ли не е отнел всички грижи на българите да уреждат своето държавно стопанство и финанси, това е банковият консорциум начело с Парижката и Отоманската банка, който държи облигациите на нашите предвоенни заеми, който ни даде двата следвоенни крайно тежки и неизгодни заеми, който посегна на Народна банка, а сега посяга и отдалече на останалите държавни банки и който консорциум познава отблизо, много отблизо един от българските пратеници."[124]

---

* Посочено е, че Вакаро намира предположението за личен интерес на Иванчов като преувеличено. Според представителя на синдиката Париба–Дойче Банк в София става дума единствено за използване „огромния престиж“ на Креди Лионе в България.

** Част от външния дълг на Османската империя, която след обявяването на независимостта през 1908 г. България следва да обслужва. Сумата дълго време е предмет на спорове и преговори, които се обвързват с други дългови проблеми.

Покрай казаните в недодялана форма истини, антрефилето излага обичайните фантазми, страхове и клишета в отношението на масовото съзнание към външния дълг. Темата се обсъжда не с факти, а с внушения и намеци. За върховна проницателност този жанр журналистика приема словесното оплитане на доморасли схеми, „разкриващи" колкото се може по-тайни мотиви, пружини и „скрити" връзки зад официалните действия и политика. Същевременно текстът, както и повечето подобни писания, свидетелства, че „откритията" се свеждат до установяване на очевидни факти и зависимости. В случая това е неизменността на групата банки с активен интерес към българския дълг: какво по-естествено от това, те да обновяват ангажимента си в различни форми през различни периоди?

Независимо от квалификациите обаче, описанието на фактическата икономическа власт в ръцете на комитета се чете сякаш е текст с днешна дата. В статията е прокаран популярният образ на ФК като директно оръдие на интересите на частните банки. Направено е и неизбежното сравнение с поведението на съседите. Според гледната точка, то е благоприятно (правителствени среди) или уличаващо слабото представяне на българските преговарящи (опозицията).

Любимо внушение на писанията от този род е за световен заговор срещу България, добавянето на нови щрихи към мазохистично самоизграждания мартирологичен образ на страната. В тези текстове няма и намек за споделена отговорност на икономическите неуспехи, довели до натрупване на дълга. Те дежурно се пишат с тона на безсилно оплакване, от позицията на вечно сърдития, който не умее да прави нищо друго, освен да хленчи пред (от) силните на деня.

Накрая, в текста прозира и отбелязаният почти задължителен елемент от „народната" риторика по дълга – убедеността (естествено без доказателства) за лична корист и корупция на участници в преговорите. Наред с всичко друго, подобни преговори (били те за сключването на заем, или за преструктуриране на дълг) са свързани с изграждане на доверие и с движение на информация, а територията на тези неформални връзки е по определение деликатна и потенциално подкупна.

По силата на позицията си, неизбежният набеден грешник тук е Никола Стоянов и той действително става обект на вестникарски атаки*. Много експресивен документ в това отношение е писмото на управителя на БНБ Никола Момчилов от 12 февруари 1934 г., в което изразява намерение да заведе дело за клевета срещу редактора на в. „България", поместил статията „Какво каза г-н Момчилов за началника на държавните дългове". В нея са визирани и двамата висши държавни чиновници, но жестът е особено характерен именно за Момчилов, който честолюбиво реагира на всяка публикация, засягаща репутацията на банката[125]. Статията твърди, „че миналата година, когато се водеха преговорите с носителите на нашите ценни книжа, на няколко пъти съм молил... Н. Стоянов да отидем заедно в [Париба] – един от нашите най-големи кредитори. Това искане той отклонил, докато най-после аз съм го заставил да стори това, отбелязвайки неговата отговорност като българин и представител на държавата. Накрая, като се изнася, че съм останал удивен от голямата почит, оказана на г. Стоянова при посещение на казаната банка, авторът на статията казва: *„Ние не знаем точно дали тази голяма почит се дължи на някакъв огромен влог или на минали заслуги по валоризиране на нашите довоенни дългове, но факт е, че г-н Момчилов, възмутен от своя колега, е заявил, че ако българският народ би знаял какво е извършил за негова сметка началникът на Държавните дългове, той би го намазал с катран и изгорил жив на един площад."* Момчилов проявява рядко за нашите условия благородство, като прави опит да защити публично своя колега**. „Съдържанието на тази статия е от начало до край клеветническо. Разпространението на измислицата, че Управителят на БНБ е изнесъл факти, които позорят честта и достойнството на един висш чиновник, засягат престижа ми на длъжностно лице, още повече че за да се накърни честта и доброто име на Началника на Държавните дългове и даде поголяма тежест на статията, авторът ѝ сочи мен и то в качеството ми на Управител на БНБ, като източник на неистинските си твърдения."[126]

---

* Не е отминат обаче никой. За Салабашев например се говори, че е взел от комисионите на заема от 1909 година. (Вж. Шишманов, Иван. Дневник 1879–1927..., с. 147.)

** Според съществуващия ред, с писмото си до висшестоящия му министър на финансите, управителят на БНБ иска разрешение да заведе дело срещу редактора на в. „България".

От полусенките на публичната преса и на отделни документи влизам изцяло в приглушеността и сумрака на архивите. Разликата при тях е в езика, не в посланията. Фондът на Париба, съхранил паметта за българските външни заеми отпреди столетие, заедно с това пренася немалко улики и намеци. Детайлите около сключването на заема от 1902 г. са добър увод в атмосферата, стилистиката и субстанцията на отношенията между основните действащи лица в една операция по външния дълг. Документите отразяват страстите и интересите на главните институции и типажи – администрацията на Париба, представителя на портьорите в София (Буске), лобистите...

Важно място заема фигурата на К. А. Вакаро, който живее сравнително отдавна в България и играе определена роля в подготовката и преговорите за заема. До този момент е ключовата „френска връзка" в страната, като същевременно развива и активен личен бизнес. От 1896 г. Вакаро е представител на банковия синдикат, включващ *Banque Internatinale de Paris* и Париба, който отпуска заема за ЗК (1896 г.) и аванса срещу български съкровищни бонове от 1900 година. На него е поверен надзорът върху бандеролите за тютюна, приети като залог по тази операция*. Вакаро има вече отвоювани позиции, познава условията и средата. С всичко това той е естественият съперник на новия наместник на френските финанси в лицето на Жорж Буске. Интригата между тях е неизбежна и в нея се кръстосват честолюбието на Буске, шантажът на Вакаро, особената психология, характерна за малкия свят на чуждите наместници в София...

Действително с установяването на Буске през 1902 г. ситуацията в общността се променя. Между двамата се появява служебна несъвместимост и на оказваните до този момент услуги от Вакаро трябва да се сложи ясен край. Налага се изчистване на всички висящи задължения на Париба към него. Около раздялата възникват маса проблеми, превърнали се в първата деликатна мисия на Буске, който е изрично натоварен от ръководството на Париба да приключи случая и да уреди претенциите на Вакаро. За новия представител се отваря добре дошла възможността да се докаже, идеалната стартова позиция в софийската му кариера. Преживява „медения месец" в отношенията си с банката и с българските власти, отдавайки се на тази история и влагайки в нея много енергия, страст, амбиция и чиновническо усърдие. Кореспонденцията с Париба (и в двете посоки) е пищна, с точни човешки наблюдения, излята в изящна словесност и казуистика. Епистоларният обмен е издържан в характерния *личен* стил на общуване, който краси служебната преписка от *bell epoque* и е напълно изчезнал от обезличените грамадни администрации на съвременните финансови институции.

За да стане ясно, какви сметки имат да се уреждат, се позовавам на писмо на Париба до Буске от 22 октомври 1902 година. „Г-н Вакаро, пише ръководството на банката, получаваше 12 000 фр. годишно, срещу което трябваше от време на време да ни предоставя сведения за състоянието на продажбите [на бандероли] и за постъпленията на сумите, предадени на БНБ. Когато започнахме преговорите по заема [от 1902 г.], помолихме г-н Вакаро да ни предоставя други данни за състоянието на БНБ, за общите настроения, за полемиките в пресата и пр. Той се справяше със забележителна интелигентност и усърдие..." Посредникът комисионер съвсем не е само регистратор, а възлова фигура в манипулирането на общественото мнение и във вземането на решения. „По време на престоя на г-н Море [директор на Париба] в София, когато Народното събрание разискваше по закона за монопола [неосъщественият заем срещу концесия на тютюневата режия], г-н Вакаро се намеси на няколко пъти, предлагайки да предизвика чрез връзките си благоприятни за нас настроения. По-късно, след като изоставихме първоначалните си идеи и когато замислихме сегашния план... той се опита да предизвика промени на настроенията в полза на новото начинание. Той продължи да ни информира и служеше за връзка между нас и министрите, като приемаше техните откровения и същевременно получаваше нашите впечатления, предавайки ги на когото е нужно. Ролята на г-н Вакаро следователно беше на един агент, признат за посредник от двете страни. Добавям, че тази роля той изпълни интелигентно и с голяма ловкост. Вярно, че той не беше „носещата конструкция" на заема. България имаше нужда от пари, а при желанието на Париба да постигне едно разумно решение, кредитът щеше да се осъществи и без съдействието на г-н Вакаро. Въпреки това не може да се отрече, че той беше един умел брокер и че в това си качество той има право на възнаграждение. Но какво? Тук започват трудностите."[127] По-красноречиви от този наситен портрет на лобист са единствено самите писма на Вакаро до Париба, в които показва невероятната си пробивност в достъпа до министри и до премиери, в „бъркането" в сметките на БНБ♦, както и умението си безстрастно и точно да описва българската политическа сцена.

---

* Схемата на гаранциите по аванса срещу съкровищни бонове в основни линии предначертава тази за големия заем от 1902 година.

На Буске е възложено да намери „справедливата цена" на всички тези заслуги. Уреждането на спора между Париба и Вакаро е христоматиен пример в това отношение.

Преди договарянето да бъде прехвърлено на Буске, пазарлъкът вече е натрупал история. Изходните позиции са отдалечени. Първоначалните разбирания на Париба за „справедливост" се изразяват в 25–30 000, максимум 50 000 франка. В Париж Вакаро е скандализиран от толкова ниско, според него, предложение. Стартовата му точка е десетократно по-висока: 250 000 фр. (с допустимо отстъпление до 200 000 фр.). При това той прави открита връзка между исканото възнаграждение и величината на сключения държавен заем. Очевидно Вакаро се приема за чист комисионер.

♦ Вж. *Икономическата условност... / Българските alter ego на външния контрол / Договаряне на условията; Българска народна банка / Хранителят на информация.*

За Париба договарянето с Вакаро не е нещо повече от възмездяване на конкретно осъществени услуги по плаващ ценоразпис. Ръководството на банката се позовава на прецедента, който е единственият възможен репер в неформалния пазар на комисионните. Цената на услугата на този пазар не се формира от масовото търсене и предлагане. Тя се определя „по мярка", под влияние на слухове, от позоваване на предишни казуси и от онези, които държат информацията, т.е. от банките *раздаващи* парите. Фактическото заплащане зависи от съвършено конкретна конфигурация на обстоятелствата, включваща „обективните" дадености, чисто личностни характеристики, съотношения на силите между играчите: пазарът на комисионите е толкова ирационален, колкото и пазарът на произведенията на изкуството. В писмената си инструкция Париба съобщава на Буске, че при преговорите „ние не можем да ви оставим в неведение, че за по-важни услуги, предоставени ни другаде от наш сънародник около същия заем, ние предложихме комисиона от 75 000 фр., която беше приета като достатъчна от заинтересования"*.

В тези дела ситуацията е крайно динамична, което постоянно изменя силовите позиции на участниците. И така, подписването на българския заем е възприето от Вакаро като аргумент в негова полза и той атакува отново. Банката, от своя страна, признава, че успехът е можел да я предразположи към по-благоприятно третиране, но не и към „отклонение от приетите принципи, нито към приемане на толкова крайни претенции". Париба просто прекъсва пряката кореспонденция с Вакаро и прехвърля разговорите (в знак за снижаване на нивото) към Буске. Отворена е нова страница, като старата трябва да бъде окончателно прочетена (в частност, за да се избегнат възможности за шантаж). При толкова разминаващи се изходни *парични* оценки, в действие се налага да влязат други инструменти на компромис – „натурални" услуги, лични жестове, синекури...

В края на октомври Буске изпраща пространен доклад до дирекцията на Париба, в който излага хода на „преговорите" си с Вакаро. Уводът на осемстраничното ръкописно писмо очертава общата философия на подхода. Буске сервилно приповтаря позицията на ръководството в Париж, „прочетена между редовете" и разшифрована „като желание да се приключи без бавене с един проблем в широкия дух, който подобава на голяма институция, особено след току-що регистрирания успех (заема от 1902 г.). Мисля, че разбирам вашето желание да ми направите честта да изпълня ролята на артист-композитор не в присъждането на сума, а в оценката на ценност"[128].

„Трябваше да посветя две дълги срещи, продължава Буске, за да успокоя неговите [на Вакаро] по-скоро показни, отколкото искрени опасения и за да го накарам да усети, че той трябва при всички случаи да се откаже от своята фиксидея за нещо като комисиона, която е пропорционална на величината на заема и на вашата печалба, неизвестна впрочем нито на него, нито на мене, нито дори може би на вас.“ На Буске отново се налага да обяснява, че функцията на Вакаро не е тази на комисионер, който „осигурява поръчка на фабрикант и че заемът щеше да стане и без него, че неговата роля е била тази на агент, а не на равнопоставена страна по договора“.

---

* За идентифицирането на въпросния лобист вж. по-нататък.

След дълги разговори в София и Париж нещата като че ли започват да идват на мястото си. Като дисциплиниран посланик с твърд мандат, Буске продължава да следва линията на дирекцията на банката, привеждайки почти дословно нейните аргументи. Вече се говори не за комисиона, а за „достойно възнаграждение на един честен, мотивиран и интелигентен посредник, който не е щадил усилия и е поставил в услуга на Париба неоценимия принос на познанствата си, на уважението на което се радва, на връзките, които е създал в парламентарните среди, *понякога благодарение на парични жертви*“. В това изреждане е цялата класическа алхимия на корупцията като смес от *нематериални* връзки и мрежи (нематериални активи), пари и морална безгрьбначност.

Двусмислената реалност се потвърждава още в следващите редове на писмото, което се позовава на едно от възраженията на Вакаро. За голямо учудване на Буске, той отказва да приеме като „начало на удовлетворение на претенциите му назначаването на неговия син [Константин Вакаро] на служба в представителството [на портьорите]. [Бащата] твърди, че този млад човек има собствени достойнства, че той е извършвал в бащината си фирма услуги, които в момента ѝ липсват и че възнаграждението, което получава (впрочем от фондове, които не са предоставени от Париба) е заслужено придобито“. Заслепяване възниква особено често, когато дадена позиция (формално или неформално) е получена по силата на служебно, номенклатурно или семейно положение. Самооценката на заинтересования трудно различава доколко той дължи положението си на социалния статус и доколко на лични достойнства. Във всеки случай естествена човешка реакция е значението на статуса да бъде подценявано, за да се приглуши подозрението, че той е свързан с потекло, корупция или злоупотреба с власт. Обратно, околните по никакъв начин не са в състояние да се абстрахират от стартовата платформа, като всячески ѝ приписват успехите, омаловажавайки личностните качества. „Обективният“ баланс е труден, ако изобщо е възможен.

В подобна оценъчна дилема се озовава и Буске. От една страна е приложил обичайната „мрежова“ лобистка размяна. Представителят на портьорите обръща внимание на Вакаро, че синът му все пак е взет „със затворени очи“ (срещу заплата от 7 200 фр.), което без съмнение го фаворизира. Но въпреки това язвително напомняне, Буске признава (дори отстоява пред началството), че в случая инвестицията се е оказала напълно сполучлива. Синът е „надарен, добре подготвен, с добро положение в обществото, с усърдие, което преодолява всичко... Би било справедливо да признаем, че като го вземаме, ние не правим подарък на бащата"*. Тук се търгува с пълна сила: отдаване заслуженото на качествата на сина означава, че Вакаро може да възрази срещу отбив в *паричната* цена на исканото възнаграждение; изкарването на сина от сделката лишава Буске от един „човешки" разменен актив. Не бива да се изключва и възможността за договорка между Буске и Вакаро по някакъв трети – техен си – бизнес. Тази хипотеза би се вписала напълно в нравите на тясната общност на чужденците в България, където действащите лица са често оплетени във взаимни услуги или в съвместни корупционни акции.

Така или иначе, трябва да се намери компромисната точка. Евентуален съдебен шантаж според Буске е обречен на неуспех, но би имал неблагоприятни публични и медийни последици за Париба. С други думи, нужно е да се купи мълчание. Освен това – колкото и странно да звучи – Буске изглежда изпитва някакви угризения, свързани с помощ, оказана му от Вакаро. „Може ли да не държа сметка за готовността, с която г-н Вакаро се постави на мое разположение със самото ми пристигане, за да ме улесни... Може ли да не взема под внимание неговото сърдечно отношение пред човек, избран да заеме поста, който той [Вакаро] бе мечтал да получи."

Настъпва моментът на развръзката. Описанието ѝ в писмото е обвито в познатата сервилност и двуличие. Достига се до „този неизбежен психологически момент във всеки спор, пише Буске до началството, при който трябва да се форсира решението. Аз прочетох *изцяло* вашето писмо [от ръководството на Париба] на г-н Вакаро, като му подчертах откровеността, топлината дори, с която обръщайки се към мене, вашия адвокат, вие отдавате дължимото на неговите услуги. Добавих, че встъпвайки в качеството си на арбитър... се нагърбвам да ви предложа сумата от 100 000 фр., но при условие че това възнаграждение ще бъде прието и обявено от него като израз на бляскава щедрост". Офертата е ултимативна – тя може да бъде само приета, като при отказ на Вакаро Буске смята посредническата си мисия за приключена.

Положителният отговор идва след два дни. Голямата сума е приета, но пазарлъкът започва за *малките* добавки. Отново изплува пряката следа за корупция: Вакаро иска да му бъдат покрити 10 000 фр., с които да заплати за „осигурено определено съдействие". Ангажиментът „изглежда е поет с ваше [на директорите в Париж] знание". Искат се, с други думи, 10 000 фр. за изплащане на обещан подкуп. Още 500 фр. са му нужни за раздаване, според обичая, на [лице] от министерството. Накрая препоръчва „проява на вашата щедрост по отношение на двама от сътрудниците му. За г-н Саранов моли 2 000 фр., а за сина си Константнин Вакаро други 5 000 фр." За миг Буске възразява, че след като става дума за сътрудници на Вакаро, именно той следва да ги възнагради, но бързо отстъпва и призовава ръководството на Париба към „благородство“. „Тъй като е важно да не се оставя никаква обида у един човек, който почти неизбежно ще е опората на всяко бъдещо начинание на вашата институция в тази страна, която според мене е пълна с ресурси, мисля че вие ще се решите да направите тази минимална жертва.“ Буске подготвя почвата си в България и за целта трябва да маневрира на два фронта. Конструкцията от взаимни зависимости (а когато се налага и от възмездени услуги) се изгражда, за да може да се предприемат следващи акции.

---

* В друго писмо са описани задълженията на сина, който е натоварен със секретарска работа, докладва пресата и пр.

Въпреки лавиранията, Буске остава в неведение по главното: дали предложената сума от 100 000 фр. е приемлива за Париба. Той е използвал цялата си пластичност, за да остане необвързан и в едната, и в другата посока. Пред началството си се застрахова, напомняйки, че няма никакъв поет ангажимент спрямо Вакаро. „Аз се ограничих до това, да (му) обещая да ви направя предложение, като по никакъв начин не отговарям за това, дали то ще бъде прието. Вашата свобода остава пълна.“

Дългото писмо на Буске съдържа всичко – от нормите на поведение в специалната контактна зона на българския елит с чуждите кредитори (и техния персонал), до инструментите, с които се преде нишката на взаимната им зависимост. Корупцията във всичките ѝ форми (парична, натурална, мрежова, морална) е неизбежният спояващ клей. На нея никой не гледа като на аномалия – тя е общоприета част от живота.

В тази общност комисионерът и корумпиращият могат да са различни персонажи, но те често се сливат в една фигура и постоянно смесват ролите си. Границата между тях е силно размита. В комисионерството е налице нюанс на приемливост и „легалност“ на извършваната услуга. Тя е търсена и приета от двете страни, между които действа посредникът. Толерираните методи на медиаторството обаче са толкова разнообразни, критериите за позволеното – толкова широки, че корумпирането безболезнено се настанява сред използвания арсенал. Оттук и сивият оттенък, обагрящ комисионерското съсловие. Пред пристъпването на закона и морала в името на крайния резултат си затварят очите и едната, и другата страна. Пазарната икономика не съществува без това съучастничество.

Само вмятам, че почти по същото време, когато е писано горното писмо, Буске изпраща и друго послание до ръководството в Париба. То е типично „агентурно донесение“, кратка сводка за потенциално зависима фигура. (Зависимостта всъщност е винаги двустранна). В него, както и на много други места, съвсем ясно се вижда доколко въпросните връзки приемат битов мащаб (липса на полет и замах). „Взех си бележка, пише Буске, за вашите сведения относно Доктор Z. Такива си ги и представях. И ще се постарая да го държа настрана от възможни гафове. Д-р Зашев (Zatcheff) наобикаля около делегацията с очевидното намерение да изтръгне нещичко в даден момент. Давам му първо удовлетворение чрез изгодния наем, който плащам на неговия зет. Не виждам други възможности в перспектива. Но ако Париба организира тук нови начинания, може да се очаква той да изплува, искайки заплащането на стари услуги, чиято цена не съм определял.“[129]

А неуреденият подкуп от 10 000 франка раздвижва нови концентрични кръгове, като продължава да бъде разнищван в банката още шест месеца. Сам по себе си разходът не предизвиква никакво възражение. Осребряването на връзки в парламента се смята за напълно естествено. Но страстите, породени от тази не особено голяма сума, са симптоматични. Става дума за „свободни пари", които банката раздава в много посоки и които текат в джобовете на всевъзможни посредници. Тъкмо тази хаотичност (а не някаква погнуса от самия подкуп) обяснява изнервената ревност, с която ръководството на Париба се отнася дори към малки суми. Опитът му да сложи някакъв ред и да „рационализира" процеса, минава през искане да се „докаже", че дадените подкупи действително са били от полза за успеха на сделката. Но доказателството е твърде трудно и винаги остават съмнения, които карат банкера да недолюбва така изхарчените пари. Той не успява да се освободи от неприятното чувство, че с тях неоправдано се подхранва бизнесът на дребни и презрени паразити.

Очевидно Вакаро силно държи да получи от Париба обещаните суми за неназования лобист в полза на заема срещу тютюневия монопол. По разбираеми причини този ангажимент не е документиран. Профилът на Mr. xxx (както е посочен в писмо на Буске) обаче се очертава все по-ясно, макар името да остава скрито. Думата е за депутат, който по всичко изглежда е и професионален адвокат. Това е идеалният корупционен посредник – в подобно съчетание парламентарната дейност е само продължение на консултантската. Камуфлажът става излишен, защото във второто си качество лицето може да получи открито парите.

В месеците след октомври 1902 г. Буске е уредил въпроса с основното възнаграждение (свързаното със заема) като е постигнал окончателно съгласие за изплащане 100 000 фр. на Вакаро. Успехът на Буске е двоен. От една страна, потушава възможен източник на напрежение и запазва връзките с възлова фигура (и конкурент) в софийския хайлайф, която има предимство (по-дълъг стаж) във връзките с местни действащи лица. От друга, Буске се издига в очите на ръководството, което е документирано в несдържано хвалебствените писма, получени от директорите на банката. Те са приели предложенията (цената) на Буске и са впечатлени от проявената от него сила на аргументите, „от точността на разсъжденията, от чувството за истинност и справедливост, дори на точна политическа оценка"[130]. Делегатът на носителите на облигации получава първото признание в кариерата си в България и мехлем за амбициите си.

За цялостното приключване обаче остава въпросът с подкупа. Отначало директорът на Париба е склонен джентълменски да приеме разхода, стига да бъдат представени поне някакви сламки за нещо, за което „би следвало да знам, но за което признавам, че не си спомням изобщо". Самата високомерна разсеяност издава разпространеност на практика, която е от компетенцията и се следи пряко от най-висшето ръководство на банката.

Но разговорите на Вакаро в Париж (за подкупи той, както всеки друг, предпочита да говори насаме, не да оставя писмени следи) се провалят. Спорът отново е предоставен за (безусловен) арбитраж на Буске. Директорите предварително приемат „присъдата" му, каквато и да е тя. Историята дава повод за нов писмовен бисер, в който представителят обосновава решението си и допълнително осветява смътната контактна зона между България и външния свят.

Писмото е от средата на следващата 1903 година, редактирано като пледоария, но в напълно променена тоналност[131]. Езикът и аргументите са сухи и отразяват огромно отегчение от проточилия се спор. Буске е вече „утвърден" и не се нуждае от нов, придобит с толкова труд, служебен актив. Всякакви емоционални и хвалебствени орнаменти са отпаднали. Единственото желание е да се привърши, по възможност веднага, при приемливи разходи. За „справедлива цена" в случая се приема тази на Вакаро с малък и символичен отбив – достатъчен, за да запази „достойнството" на Париба.

Преди всичко Буске смята, че направеното обещание пред един софийски адвокат не може да остане неуважено. Дълг е налице, признат е от Париба, но трябва да се впише във възложените задачи на Вакаро. За да получи парите е необходимо само да докаже, че е поел ангажимент, с който обвързва банката, а не себе си (т.е. посредника). Подкупите напълно естествено се вписват в консултантските му функции. Буске дава пълно право на Вакаро. „Мандатът [на посредника]... беше достатъчно широк, за да му позволи да ангажира съдействия, които той счита за полезни, и лицата, предоставили услугите, са имали всички основания да смятат, че се договарят с Париба", дори без писмено обещание от страна на банката. Услугата е съвсем прозрачна: в писмото се промъква твърдението, че става дума за „юридическа помощ и парламентарна подкрепа". Нещо повече, признава се, че при възлагането и изпълнението ѝ „се е създала връзка (между въпросния депутат и Вакаро) от неопределен и деликатен (чуплив) характер, типичен за подобни транзакции, и за която справедливостта изисква да се държи сметка". Очевидно този тип отношения се регулират от неписан, но признат, кодекс на „професията".

При такава здрава „етична" основа, единственият терен за спор остава *размерът* на възнаграждението. Тук Париба е в състояние да лавира, което и предлага Буске. След като разход все още не е направен, а има само *обещание,* полето за пазарлъци около една – по дефиниция – неясна оценка е отворено. Криволиченето на аргументацията и претеглянето на „заслугите" са виртуозни. Буске припомня, че активната роля на Mr. xxx се е проявила преди всичко при преговорите по заема срещу тютюневия монопол, които обаче не се увенчават с успех. В последвалото развитие на събитията (преговорите за осъществения кредит от 1902 г.) интервенциите на въпросния господин са „се превърнали в изключително парламентарни и следователно по-неуловими". Следва почти класическо определение на платения лобизъм, който – когато става дума за длъжностно лице или депутат – не може да бъде определен иначе, освен като корупция: „В тази сфера... насочвайки усилията си да убеди колебаещите се в полза на своите виждания, той допринесе немалко да засили, ако не и да предопредели, крайния резултат, за което трябва да държим сметка."

Заключението е соломоновско. 10 000 фр. са много и се налага символичен отбив. Така че Буске предлага на Вакаро да бъде изплатена „справедливата цена" от 8 000 фр. за посочените заслуги. Дългата и мъчителна раздяла на бившия посредник с новия наместник на финансовия контрол в България завършва с разчистване на сметките и с ясно разграничаване на функциите. За Буске това е начало на господство върху френските дела в страната. За Вакаро „отбиването" от Париба е загуба на доходоносна позиция, подхранвала семейния му бизнес.

Семантиката на тази кореспонденция казва много за нрави и практика, които през столетието със сигурност не са претърпели промяна по същество, а единствено усъвършенствания в техниката и детайлите си.

На неочаквано продължение – потвърждение, засягащо същия кръг лица, се натъкнах в архива на БНБ, но близо четири десетилетия по-късно. Поверително писмо на банката до Министерството на финансите от 6 септември 1937 г. излага случаи на нарушаване Закона за търговия с външни платежни средства от Гвидо, Константино и Камило Вакаро*. Описано е как въпреки законовите забрани Гвидо, който живее в Болоня, системно е получавал от Константин и Камило (италиански поданици, с местожителство в София) чужда валута, която не е закупувана от Народна банка[132]. Никой от италианците не отрича (става дума основно за трансфери от 1933 г.) и „нещо повече – от кореспонденцията им се вижда, че са вземали предпазителни мерки да не се открие престъпната им дейност"[133]. Но особеното в иначе (може би) баналния случай идва от мрежата на клана Вакаро, включваща италианските официални представители в София. БНБ попада в небрано лозе и не знае как да действа в ситуация, която може да се превърне в дипломатически проблем. Нормалният ход е съставеният акт за нарушенията да бъде изпратен „по надлежния ред". „Но като имаме предвид, пишат от банката, писмените показания на Камило Вакаро, че *той бил носил сумите в лева на самия Италиански пълномощен министър в София*, срещу които министърът му давал чекове в чужда валута, че *чековете и нарежданията са бивали изпращани от самата легация в Италия*, че тия показания се потвърждават и от показанията на Гвидо Вакаро, депозирани пред Българския пълномощен министър в Рим (поверително писмо на легацията 50 от 10 юни т.г.), считаме необходимо, г-н Министре, предвиждайки, че при съдебното следствие и дирене може да се изнесат факти от значение за престижа на ангажираните в тази дейност италиански пълномощни министри с евентуални политически последици за отношенията ни с Италия, преди да дадем ход на акта, да ви помолим да занимаете почитаемия Министерски съвет със случая и да наредите как да постъпим с акта."[134]

(Външно)политическата целесъобразност се е намесила в стопанската и юридическата, за да образува онази неясна амалгама, която е най-адекватна среда за корупцията от контактната зона. Но за чест на българското правосъдие, законът в случая надделява. През март 1938 г. Констатин и Камило Вакаро са осъдени на 6 месеца тъмничен затвор и по 50 000 лв. глоба*. БНБ е предявила граждански иск за 25 568 лв. с лихвите и разноските, но тъй като нарушителите са внесли сумата преди присъдата, банката го оттегля[135].

---

* Родствената връзка между тях не може да се установи с положителност. Героят на горния разказ се подписва навсякъде като К. (по всичко изглежда Константин) А. Вакаро, а синът му (също) се казва Константин Вакаро. Вероятно споменатият тук Константин е синът.

Докато се разиграва описаната по-горе история с „вътрешните" помагачи на заема от 1902 г. тече и интрига с „външните" комисионери. Централна фигура в нея е Е. Хоскиер от датската банка със седалище в Париж и Копенхаген *Hoskier & Cie*. Той е типичен международен лобист, стил *fin de siecle*, с влияние във френските и руските среди. Хоскиер е известен като фигура, съдействала на финансови операции на Русия в Париж и е препоръчан на премиера Стоян Данев именно от финансовия министър в Петербург граф Вите[136]♦.

Архивът на Париба позволява да се проследят фрагменти от конфликта на Хоскиер с българското правителство по повод комисионите за заема от 1902 година. Тези документи са ценно допълнение към кратките препратки по същия повод в дневника на Ст. Данев[137]. Както при Вакаро, така и тук сюжетът е пряко продължение на неуспелия проект с Тютюневата режия. Действащите лица и интереси са едни и същи, като в хода на събитията просто става пренастройката от една схема на друга.

Нюансът в случая с Хоскиер е, че поставя под натиск самата българска държава, която е пълноценен участник (заедно с частния комисионер, с Париба и с руското правителство) в тази лобистка история. Хоскиер разговаря като равен с равен с официалните ни лица, без никакви задръжки отправя заплахи към тях, когато сметне за нужно. Както и другите в света на посредничеството, живее с убеждението, че е единственият ключ към успешния заем. Всякакви съображения от макроикономически или от чисто банкерски характер са замъглени, като само по-трезвите ръководители на Париба му ги припомнят от време на време.

Част от писмата не са датирани, но контекстът показва, че те са писани от Хоскиер след приключване на сделката, т.е. след 20 юни 1902 година. Той сезира директно ръководството на Париба като институцията, която е най-добре поставена да въздейства върху българското правителство. Първият вик за помощ е адресиран до директора на банката. „Г-н Данев, пише Хоскиер, отказва да изплати комисионата ми за българския заем, въпреки личните обещания, които ми бе направил в С. Петербург и по-късно в Париж, въпреки неоспоримите услуги, които направих на неговото правителство, без да държи сметка за моята работа, моите усилия и разноски и за успеха, който той нямаше да постигне без моята инициатива. Защото в края на краищата аз бях този, който предложи участието на руското правителство и който успя да добие подписването на договора с Държавната банка. Отказът на г-н Данев е толкова по-необясним, при положение че след сключването на заема Париба постави на мое разположение комисиона от 100 000 фр. и че вие сам ми писахте, че българското правителство участва с половината от тази сума, т.е. с 50 000 фр. Всичко това е много тъжно и никога не бих допуснал, че г-н Данев ще има такова неприятно поведение след всички негови излияния и депешите, с които принц Фердинанд изрази своите признателни чувства... Току-що бях при г-н Золотович*, за да му съобщя, че ако българското правителство не оттегли отказа си и не изпълни формалните си задължения, ще върна Голямата лента, която принц Фердинанд благоволи да ми изпрати, когато Негово височество беше в Париж."[138]**

---

* Първият обжалва присъдата.

♦ Вж. *Икономическата условност... / Заемът от 1902 или силата на силния.*

Оставям настрана суетата в протеста, свързана с очевидно значимото за епохата (а и за по-късни времена) декориране с ордени♦. Само ще отбележа, че по всичко изглежда комисионерът, който ръководството на Париба посочва на Буске като прецедент по случая Вакаро е именно въпросният Хоскиер. „Пазарът" на комисионата по заема е образуван от тези двама играчи, от Париба и от участващата наравно с тях българска държава. Това обяснява защо първоначалното предложение на банката за таван на комисионата на Вакаро е именно 50 000 франка. Тази е цената, която Париба би платила за услугата на Хоскиер. В *търсенето* за лобизъм началната цена е твърда.

Хоскиер благодари на парижката къща за натиска ѝ върху българското правителство (за нея това е само въпрос на подялба на разходите), но още в следващото писмо заявява, че българската страна му дължи двойния размер на комисионата на Париба[139]. Такова било мнението на всички посветени в аферата, в т.ч. и на руския посланик в Париж***. Дипломатът бил предложил даже да интервенира и бил признал, че „без вашето [на Хоскиер] пътуване до Петербург и вашата аудиенция при Императора, те никога ни биха могли да имат този заем". Кратката самооценка поставя определен мащаб и маркира периферността на България, чиито финансови проблеми се решават (или поне дискутират) от международни комисионери и аферисти. Така или иначе, факт е, че Хоскиер е имал достъп до Николай II, както свидетелства запазеното писмо на граф Вите от 6 април 1902 г., с което руският финансов министър кани лобиста да се срещне с пребиваващия в Петербург Ст. Данев[140].

---

* Българският дипломатически представител в Париж.

** Хоскиер действително е много активен. Снове между Париж и Петербург, разговаря с руския император, с френския и българския министър-председател, с финансовите среди и особено с Париба. (Вж. История на дълга 2, с. 22–27.)

*** Русия изиграва съществена роля за успешното сключване на заема. Тя дава гаранции на най-високо (императорско) равнище. Думата на самодържеца е дори по-важна от подписката на облигациите, поета от Руската държавна банка.

♦ Вж. *Икономическата условност... / Мотивът „кариера".*

Хоскиер е уверен, че най-ефективният натиск върху Данев може да дойде от Париба и в същото време остава с обидата към българския премиер, който не е изпратил нито благодарствено писмо, нито дори предложение да покрие разходите му. Тъкмо в тези дребни факти прозират различия в корупционните култури, които са един от изразите на по-общи стопанско-културни несъответствия.

В края на 1902 г. Париба завишава мизата и предлага на Хоскиер комисиона от 75 000 франка. Това увеличение, по всичко изглежда, е в пряка връзка с покачването (до 100 000 фр.) на комисионата от успоредната история с Вакаро, което е договорено само месец по-рано. С убедителната си пледоария (приета от Париба) Буске е вдигнал общото равнище на цените за услугата и косвено е работил за Хоскиер. В архива на парижката банка са запазени две писма на лобиста до директора на банката с доста различен тон, като и двете говорят за намеса на ръководството в негова полза. В първото Хоскиер приема условно офертата на Париба за 75 000 франка[141]. „Като намирам, че тази сума (около 16%) не отговаря на услугите, които предоставих, приемам офертата на Париба, но само в случай че българското правителство ми изплати същата комисиона... Г-н Данев би трябвало дори да ми предложи по-висока комисиона от тази на Париба." Във второто писмо от края на 1902 г. Хоскиер вече споменава (като се разтапя в любезности) за получени 75 000 фр., продължавайки опосредстваната си атака към българските власти за еквивалентно третиране. Дори и да е имало по-нататъшно развитие, документът дава точна индикация за *долната* граница на комисионите – 16% изглеждат ниски...

В кореспонденцията е представена и българската гледна точка. Писмо на Париба до министъра на финансите Сарафов от 4 февруари 1903 г. (след като заемът вече е получен) припомня, че правителството е изразило желание да спази обещанието си към Хоскиер. Уговорката е плащането на 50-те хиляди франка да стане чрез Париба, за сметка на частта на Руската държавна банка в чистата печалба, получена при емисията на заема и преотстъпена на българското Съкровище. Поради отсъствието на каквито и да е постъпки от София, писмото завършва с елегантната, но настойчива молба Сарафов да даде необходимите инструкции: „Имам честта да помоля Ваше превъзходителство... да се съобразите с моето искане и да ни дадете възможност да успокоим *недоволството на г-н Хоскиер, за което не мога да се въздържа да призная, че е достатъчно легитимно.*"[142] Очевидно Париба е под обсада на лобиста, който я използва за притискане на българските власти.

Отговорът на Сарафов до ръководството на Париба от март 1903 г. е оправдателен. Държавата се обяснява, тъй като не е в състояние да изпълни джентълменско споразумение. Министърът на финансите изказва съжаление, че „комбинацията, която приехме в Париж, за да удовлетворим г-н Хоскиер, за съжаление не можа да се осъществи. Споразумението не можеше да се уреди между БНБ и българското правителство. Няколко дни след моето завръщане г-н Вите вече беше съобщил на Министерството на външните работи в С. Петербург размера на чистата печалба [от емисията на заема], която Руската държавна банка преотстъпва на българското правителство в една парижка банка – 493 000 фр. ... Беше следователно невъзможно да се разполага с част от сумата, предоставена на мое разположение по друг начин освен чрез посредничеството на руските Министерства на външните работи и на финансите. От друга страна, аз не можех да действам по този начин, доколкото г-н Хоскиер ме беше предупредил изрично, че *той предпочита да не получи нищо, ако това ще трябва да стане със знанието на руското Министерство на финансите*. Вие признахте основанието на аргументите, които не ми позволяваха да изплатя комисиона на г-н Хоскиер от бюджетни средства. Сега, след като припадащите се на [българската] държава суми от чистата печалба [от емисията] на синдиката и на [руската] Държавната банка са вече в държавното съкровище, аз се намирам в пълната невъзможност да удовлетворя г-н Хоскиер. Обръщам се следователно към вас с молба да направите възможното, щото Париба да поеме жертва, изплащайки 50-те хиляди фр., обещани на г-н Хоскиер"[143].

Писмото съобщава няколко важни неща. То доказва, че поверителен ангажимент от българска страна е имало – тя е влязла с пълно съзнание в играта на комисионерите. Второ интересно обстоятелство е, че българският премиер очевидно е поемал обещания, без да има ни най-малка представа как и от какви източници ще изпълни обещаното. Разказаната от Сарафов история свидетелства, че правителството е мислело „в ход" откъде да вземе парите за комисионата, като се е оказвало, че на всяка стъпка възникват нови бариери. (Друг е въпросът дали изобщо е имало намерението и добрата воля да плаща.) Далече съм от това да правя посредника по-почтен, отколкото е: както се вижда от писмото, той е имал свои съображения да избягва контакта с руското министерство на финансите, което някак си противоречи на хвалбите му за силни връзки в Петербург. Но все пак става дума за признат ангажимент към комисионера – българската страна не отрича дълга си. Нещо повече, тя не изпитва никакво стеснение да поиска прехвърлянето му на Париба, т.е. към собствения си кредитор... Честта не е по силите на българските управници. Иначе те не биха се поставяли в зависимост и приели за равностойни партньори съмнителни международни комисионери, не биха нарушавали така лесно договорености с тях и не биха просили помощта на кредиторите си за „усмиряване" на един обикновен лобист.

Впрочем приведените документи опровергават предложената 35 години по-късно в мемоарите на Стоян Данев версия за същите тези събития*. Той твърди, че още при препоръката да се прибегне до посредничество на Хоскиер, руският финансов министър, граф Вите, е дал „изрично указание, че за услугите не трябва да се плаща нищо от страна на България"[144]. Това трудно се връзва с цитираните по-горе свидетелства, които показват как Сарафов обсъжда с Париба триъгълна комбинация при участието на парижката къща и на българското правителство с парите на Руската държавна банка. Две еднакво неправдоподобни хипотези са, че схемата се плете зад нечий гръб – на банката в Петроград и руснаците (ако граф Вите действително е дал споменатите указания) или на Ст. Данев (в случай че жестът на руския министър е бил само прах в очите, който е подвел Данев, а М. Сарафов работи без знанието на премиера си). Много по-вероятно остава вече предложеното обяснение, че българското правителство е имало ангажимент към Хоскиер, но се е стремяло да се изплъзне от него.

---

* Те са започнати след 1937 г., когато Ст. Данев е вече на 80 години.

В края на 30-те години бившият премиер продължава да гледа примирено и снизходително на корупционно-комисионерската фира около заема♦. Спомня си за 1.5 млн. лв., които България е трябвало да получи от печалбата на емисията, надхвърляща цесионния курс и същевременно без емоция признава, че „вместо това ние получихме само половин милион. На рекламациите от наша страна се отговори в смисъл, че разноските били надминали уговорените четири процента“[145]. Без угризения за това, че е допуснал Париба и руската страна да поемат въпросния ангажимент напълно несериозно, на хвърчащ лист, Данев припомня, че „тъй като това съглашение не съставяваше неразделна част от официалния заемен договор *и ние бяхме, тъй да са рече, в ръцете на банковия синдикат*, отнесохме се по околен път и до Петроград, като изтъкнахме, че ако разноските са надминали установения предварително размер, те би трябвало да се делят по равно помежду ни, а не да се товарят на нашия гръб. *Отговори ни се да мълчим защото...*“[146] За някогашния премиер парите още по време на събитията са отнесени в загуба. „Наистина, пише той примирено, имаше далечни указания, где е пропаднал тоя грешен милион, но понеже не искам да си služа с догадки, минавам въпроса мълком.“[147] За сметка на това той дава сведения по преотстъпения от Русия половин милион, който вероятно е останал скрит за външните участници в сделката. „Тук му е мястото да изтъкна, спомня си Данев, че когато впоследствие сумата биде внесена в София, *княз Фердинанд ми направи укор, че не е трябвало да я предавам на съкровището, а нему, тъй като министър Вите я бил предназначил лично за него.* Не беше мъчно, но много неприятно за мене да му доказвам, че се заблуждава.“[148] Така се появява нова, неосветена от кореспонденцията с Париба, връзка между Фердинанд и лобиста. За нея на Ст. Данев е по-лесно да опише твърдост и праведен гняв. „С това неприятностите за мене във връзка с тоя заем не бяха свършени. По едно време яви се на сцената Hoskier, който *чрез държавния глава настояваше да му се плати комисионата*... макар че знаеше условието, което му бе наложил министър Вите*. За да подкрепи това му притезание [претенция], което аз без колебание отблъснах, князът почна да инсинуира по адрес на министър Сарафова... Кипнах и едвам се сдържах от възмущение. Казах само, че аз гарантирам за почтеността на моя другар и ако той, князът, е на друго мнение, оставката на кабинета е на негово разположение."[149] Неоспорим факт обаче е, че поставеният над всякакво подозрение Сарафов е преговарял по комисионата. Друг въпрос е дали това е ставало по указания на Данев или на Фердинанд...

---

* То вероятно обяснява защо Хоскиер иска да получи парите без знанието на руското Министерство на финансите.

♦ За подробности по заема от 1902 г., регистрирани във френските архиви, вж.: *Икономическата условност / Заемът от 1902 г. или силата на силния.*

Успешната сделка за заема от 1902 г. оставя зад себе си два висящи спора за неизплатени комисиони. Но ако Париба спори с потърпевшия (Вакаро) за *размера* и впоследствие го удовлетворява, то българското правителство просто *отказва да плаща* или търси всевъзможни унизителни комбинации, за да посрещне хвърлени във въздуха обещания. Това са нрави из контактната зона около външния дълг...

Атмосферата около заема от 1907 г., така както е отразена в архивите на Париба, прибавя нови щрихи към средата, в която се тъкат отношенията около външния дълг. Освен българското правителство, Париба и нейният представител в София, в случая действащите сили включват френските власти и промишлени концерни*. Намесва се и съперничеството между Франция и Германия. Немските банки присъстват с 1/3 в консорциума за заема, като Германия претендира за съответно участие в свързаните с него промишлени и военни поръчки. А колкото повече са играчите, толкова повече се увеличават възможностите за корупционна комбинаторика.

Да не забравяме, че с 1907 г. започва апогеят в българските златни години: държавата се чувства по-силна от всякога и е с представата, че може да отстоява по-твърди позиции. Договореност е постигната много бързо, което според Буске се дължи на умението на директора на Париба Тюретини да съчетае „в точни пропорции твърдост, мекост, яснота и убеждение"[150]. Изтъквайки своите заслуги в подготовката на условията, Буске отбелязва, че „българските министри налапаха без болка най-голямото парче. Пред нас се изправи един нов Паяков, много по-сговорчив от предишния". Между другото, Буске използва приповдигнатата атмосфера, за да поиска от Париба удължаване с 10 години на договора си.

При преговорите Франция е принудена да отстъпи известно пространство на Германия и да се съобразява с нея, като в кореспонденцията се чувства явното неудобство от това постесняване след почти безразделното господство със заемите от 1902 и 1904 година. Французите запазват тона на превъзходство, но не този момент е най-интересният. По-любопитно е съотношението на силите на самия френски пазар: заемите са не само финансова операция, но и инструмент за осигуряване експортни поръчки за националната индустрия. Кой ще ги получи, зависи до голяма степен от вътрешната борба и (корупционен) натиск.

Париба за първи път се оказва пред възможността да играе второстепенна роля във финансова комбинация по български заем. Банката изпитва нескрита погнуса от перспективата да изглежда като прост комисионер на Крьозо. Буске се опитва да развенчае представата (до голяма степен близка до действителността), че „Крьозо иска да се опре на банката, за да получи един вид монопол върху [българските] военни доставки", а представителят на концерна в София е принуден да даде уверения, че „се ограничава единствено да изтъква стоката си като добър търговец, налагайки я чрез собствените ѝ качества, а не чрез сила, която впрочем не би имала успех пред винаги ревнивите за своята независимост българи"[151].

---

* От френска страна това е Крьозо, а от германска – Круп. Както и при заема от 1904 г., основно предназначение на свежите пари е въоръжаването на българската армия. Голяма част от кредита отива за рефинансирането и конверсията на стар дълг.

В хода на преговорите германската страна иска от Париба (водеща в банковия синдикат) да не включва (както през 1904 г.) изрични клаузи за поръчки във Франция. Френското правителство обаче се намесва, „за да обяви, че няма да даде разрешение за котиране заема на Парижката борса, ако не се поеме ангажимент за поръчки в определен размер за френската индустрия". Това работи в полза на Париба, която търсейки „имиджов" ефект, организира пародия на конкуренция. Буске си измива ръцете, като съобщава, че френските власти (които действат като „прото"комисия за защита на конкуренцията и за индустриална политика) „работят уговорените поръчки от 25 млн. да не отидат изцяло за Крьозо, а част от тях да се разпрострат чрез него към други фирми. Конкуренцията остава свободна..." Малката подробност е, че тук става дума за едва 1 млн. фр., т.е. за 4% от всички френски поръчки, срещу 96% за Крьозо. В показен порив на *феърплей* Буске препоръчва подобно отношение и в рамките на германската „квота", отредена на Круп.

Естествено, не всичко минава така гладко, защото, както пише наместникът, „нищо не е никога окончателно с нашите български приятели"[152]. В негово дълго ръкописно писмо е описана типичната суматоха, предшествала емисията на заема. Перипетиите са свързани с подозрителност и тревоги от българска страна, идващи от основателно безпокойство за забавеното разрешение за котиране в Париж. Процедурата е „отключена" с договорите за доставка от Крьозо: французите искат да ги имат подписани преди емисията, а българското правителство ги използва като инструмент за натиск. В крайна сметка на 21 март 1907 г. е подписано за 21 млн. фр., с допълнителен ангажимент за още 4 млн. за „френската индустрия". Четирите млн. ще са също поръчки за Крьозо, а „щедро" оставеният 1 млн. за други фирми ще отиде за подводни мини, чиито патент е... на Крьозо (макар още да не са минали успешни изпитания).

В отношенията си към френската индустриална група Буске е раздвоен. От една страна, той е принуден *проформа* да признае нуждата от „конкуренция". От друга, не скрива омерзението си от възможността неговата достолепна банка да бъде принудена да работи с дребни и непрестижни предприятия. Нежеланието за прекалено обвързване образа на Париба с Крьозо отстъпва пред още по-лошия вариант да се партнира с непознати клиенти. „Ако Париба е приела да управлява делата на Крьозо, с който има стари и много силни връзки, то тя [Париба] не би разглеждала идеята да предоставя същите услуги на половин дузина малки предприятия, чиято стабилност е неясна, които са в една или друга степен в нужда, и които могат да я... въвлекат в неприятни спорове." Това, че банката все пак се съгласява да го направи, е представено като върховен компромис и то (не толкова и не само) с френската конкуренция и „френската национална отбрана", колкото с българските власти.

Проблемът, разбира се, далече не е принципна грижа за запазване на конкуренцията. Съвсем прозаично, за Париба това означава „лишаване от договорени с Крьозо комисиони от 500 000 фр.„ (срв. „хонорара" на Вакаро или Хоскиер), освен ако не се договори същата комисиона с новите доставчици. В политически план компромисът е представен „в името на силното желание на Принца, който иска да защити популярността си". „За да не опъне прекалено въжето", Париба е готова да изплати 1 млн. за поръчки, които не са за Крьозо. „Негово Царско височество [каквото и да е отношението към България, писмовното отношение към Височеството е винаги почтително] е малко подразнен от монопола в полза на Shneider & Co [Крьозо] и настоява за правото си за [свободни] поръчки във Франция на всичко необходимо за България, без да се минава през тези сурови условия. Да се настоява би означавало да се прекали."

Всички тези перипетии стават на фона на безпощаден конкурентен натиск от страна на Германия. „Министърът на войната Савов, продължава Буске, е обсаден от представителя на Круп, който опитва всички възможни начини за сплашването му чрез атаки в българската преса...Револ [представителят на Крьозо] трябваше да се бори през цялото време срещу една комисия, *спечелена (не разбирайте продадена)* за Круп." Германските банки използват и други обичайни средства като заплаха за оттегляне от консорциума, включвайки намеци в медиите, че ситуацията в България след неотдавнашното убийство на Димитър Петков е крайно нестабилна. Изобщо, „ние не сме в легло от рози".

Горният намек е деликатен. Но гвоздеят в дългото писмо е в заключителния му параграф. Като най-важна причина да се върне спешно в София (след предстоящ кратък престой в Париж) Буске изтъква необходимостта да проведе „с Паяков, в съответствие с договореното с него, *един от онези разговори, които не могат да се оставят на трети лица*". Тук инсинуацията е вече съвсем прозрачна. Трудно може да се допусне, че при постоянните официални контакти на министъра с Буске (които се обсъждат в българското правителство), би имало друг – непроизносим в писмо – повод за конфиденциални срещи освен договаряне на корупционна сделка.

Подобни евфемизми и „кодирани" твърдения за подкупи са пръснати из архивите на кредиторите и след войната. През 1928 г. например френският пълномощен министър в Прага съобщава, че главният секретар в Чехословашкото Министерство на външните работи му е съобщил, *в напълно секретен порядък*, за намерение да се лансира чешко-югославска инициатива за заем на България. Но според този служител „досега чешките оферти се сблъскват с отказ и най-вече изискват *жертви* [именно това е кодовата дума] от мащаб, който изглежда е предизвикал у него известен ужас, ако не и скандализиране"[153].

В сивата среда около външните заеми практически няма публични фигури, които да не са облъчени от някаква форма на корупционно въздействие.

Без съмнение идеален посреднически тип, както вече видяхме, е комбинацията адвокат/народен представител. Но според обстоятелствата, ключова роля могат да играят и персонажи с други профили. Особено ценни преди епохата на електронните медии са *пишещите* хора. Дали това ще са професионални журналисти, или политици е без особено значение в публично пространство, където вестникарството е основна сцена на политическата борба. Всеки заем дава повод за медийни войни, които се водят на различни фронтове – между конкуриращи се чужди банки, между различни политически сили в България, между заинтересовани европейски държави, между местни финансови институции... Този кръстосан огън създава поле за изява, но и ресурси за корупция, от които с пълни шепи гребе цялата посредническа общност.

Заемът от 1909 г. е особено благодатен казус, доколкото в неговата необичайна предистория се преплитат интересите на две френски банки, на две национални финансови общности (френската и австрийската), на българското правителство и на Двореца♦. Тук само илюстрирам възможностите, които тази конфликтна ситуация дава за корумпиране на пресата, а чрез нея и на политици и политически среди. Отново особено изразителен документ идва от архива на Париба.

Вече стана дума за примитивното, но ефективно използване на медиите от банката при подготовката на заема от 1902 година♦♦. Механизмът през 1909 г. е малко по-различен, макар целите да са същите. Моментът е в разгара на тристранния конфликт между австрийските банки, Париба и Креди мобилие, използван в крайна сметка успешно от Иван Салабашев. Събитията се развиват през октомври 1909 г., когато проектът с Креди мобилие е напреднал чувствително и се сблъсква с изумената съпротива на Париба. Както знаем, въвлечено е френското правителство, което пуска в ход крайното си оръжие – разрешение за котировка в Париж, но в манипулираната вестникарска война българската страна блъфира (или просто не е разбрала), че Франция няма да откаже котиране. Това предизвиква официално опровержение на пълномощния министър в София Палеолог, заявил в пресата, че заемът с Креди мобилие няма да бъде допуснат при никакви обстоятелства[154]. Следващият ход в пропагандната битка е българското твърдение, че отказът не се дължи на негативна оценка за кредитоспособността на България, а на обстоятелството, че френското правителство защитава единствено корпоративните интереси на Париба. Подобна теза веднага намира почва сред ксенофобски и антикапиталистически настроеното обществено мнение, склонно да заподозре всяко намерение на чуждия капитал.

♦ Ходовете на основните играчи в тази интрига бяха проследени на друго място (вж. *Икономическата условност... / Заемът от 1902 г. или слабостта на силния).*

♦♦ Вж. *Икономическата условност... / Езикът и символиката на икономическата условност.*

На това Париба и френският министър в София решават да организират (без да излизат на преден план) кампания, която да обърне настроението и възстанови „истината", че Франция *поначало* се е противопоставяла на котирането в Париж на *какъвто и да е* български заем без специални залози, независимо от коя банка или от коя държава е емитиран. И точно в този момент като божествена промисъл се появява прекрасна възможност. Буске „съобразява", че *„нашият приятел Генадиев,* който разполага с широко влияние в журналистическите среди, е решил да предприеме кампания срещу Креди мобилие, която да покаже, че това е една второстепенна институция, с която на Царство България не подобава да преговаря, че дори разрешение за котировка да ѝ бъде дадено би било крайно неудачно да се рискува с публична емисия, която да се опира на толкова несигурна основа и т.н. Тази кампания според мене би била много благоприятна както за нас, така и за френското правителство, т.като би ни дезангажирала от дебата и би показала, че не Париба пречи на г-н Пишон [м-ра на финансите], а [освен от слабата гаранция на заем без специални залози] пречката е в несигурността на учреждението, на което подписалите облигациите ще предоставят парите си. Генадиев имал нужда от по-подробни и проверени данни за Креди мобилие, както и от грижливо подбрани и насочени изрезки от френски вестници – *щастлива случайност, която така добре помага на тези, които знаят как да му помогнат. Ако можете да ми изпратите подобни документи, ще ги предам дискретно на Генадиев, който няма да издаде произхода им*". Показателно е, че като придружаващ материал към това писмо е изпратен текстът на Буске за БНБ, който е тежката „теоретична" артилерия в атаката срещу заема без специални залози.

Ситуацията показва колко спонтанно възникват поводи за манипулиране на медии и политици при договаряне на външен дълг. Съвсем не изглежда правдоподобно съвпадението на интересите на Н. Генадиев с тези на Париба да е случайно и видна публична фигура току-така да взема страна в конфликт между две чужди финансови институции. Погрешно е също да се мисли, че той е поставен в зависимост едва с изложената схема на Буске и че нейното осребряване е въпрос на *бъдеще*. Всъщност това е вече *минало* – писмото очевидно има предвид *стара* и *изпитана* връзка.

Н. Генадиев е адвокат на Париба още при представянето в Народното събрание на проекта за заема от 1901 година. А в инструкциите на Буске, предадени му при заминаването за София през 1902 г., е поместена малка колекция от персонални характеристики, където за Генадиев е отбелязано, че „е много интелигентен, с приятни обноски, учил в Париж, със симпатии към западните идеи"[155]. По-късно, при заема от 1904 г., са предвидени суми за жп линии, една от които (Търново–Трявна) е наложена приоритетно именно от Генадиев, по това време министър на търговията и земеделието. Тази железница прави рентабилна мина „Княз Борис", където участие има Париба. Договорено е банката да изплаща сумите само за извършени работи по линията и да получи право на вето в компанията. Срещу „подбутването“ на министъра са отстъпени акции в предприятието[156]. Накрая, през 1915 г. Генадиев ще има главна роля в „аферата Деклозиер“.

Прозрачното „нашият приятел“ е впечатляващо широко използван в чуждата кореспонденция. С него са окичени имена от първи план в българската политика и финанси, имали решаваща дума при вземане на възлови решения. Това, което не буди съмнение, е, че тези приятелства най-често не са платонични и че в голям брой от случаите те са по един или друг начин възмездени. Безпощадният „списък на Тевене“♦ е едно от безапелационните свидетелства в това отношение.

„Приятелството“ се доказва по различен начин. Това може да стане (както видяхме) чрез организиране на вестникарска кампания. Според други архивни документи, в които герой е „разумният и лоялен спрямо нас“ (Дойче Банк) Михаил Тенев, доказателство е анотирана сводка за аргументите на опозицията срещу заема с тютюневия монопол[157] или коментар върху статистиката за резервите на БНБ[158]. В трети случай, председателят на Земеделските каси А. Манушев е просто „безспорно един от хората, които най-добре познават нещата в България от икономическа и политическа гледна точка. Той е много интелигентен, учил в Белгия, приятен в общуването, *надежден*. Член на комитета на Юнион клуб“[159].

Има и още по-еднозначни свидетелства за тези приятелства. Така например, във фондовете на Париба е запазена шифрована телеграма на споменатия вече Р. Фанта до директора на банката Море[160]. Ако през 1918 г. да си на служба при германци е престъпление за французите и Фанта е наричан с най-груби епитети, то през декември 1902 г. (момента на телеграмата) немски и френски банки безметежно работят за образуване на съвместни *консорциуми, а сред посредниците има редица лица за общо ползване.*

Депешата е изключително недвусмислена. Тя е от онези *фрагменти памет*, които убеждават, че *миналото* съхранява огледални на *невидимата днешна* действителност парчета, че съвременните неявни събития ще могат да се четат и осмислят в *бъдеще*. „Току-що научих поверително, предава Фанта, че БНБ ще бъде евентуално натоварена да направи в скоро време покупки на облигации за 7 млн. от 6% заем 1892 г. за сметка на Пощенска спестовна каса; става въпрос също да се закупят евентуално от тези облигации за все още неопределена сума, за сметка на Държавния пенсионен фонд и освен това още 1.5 млн. за сметка на Земеделските каси. тчк. *Решението за тази транзакция зависи от определени важни личности, които желаят да се възползват от нея и които, според мен, са в състояние както да решат, така и да влияят върху всяка подобна транзакция. Личностите, за които става дума, са Генералният директор на Пощите, Управителят на БНБ, Директорът на Земеделските каси и освен това* [отново] *г-н Генадиев*. тчк. *Макар че* [финансовият министър] *Сарафов е съгласен по принцип, той все още не е*

♦ Вж. *Откъм частните банки / Ръката на политиката – „списъкът Тевене“*.

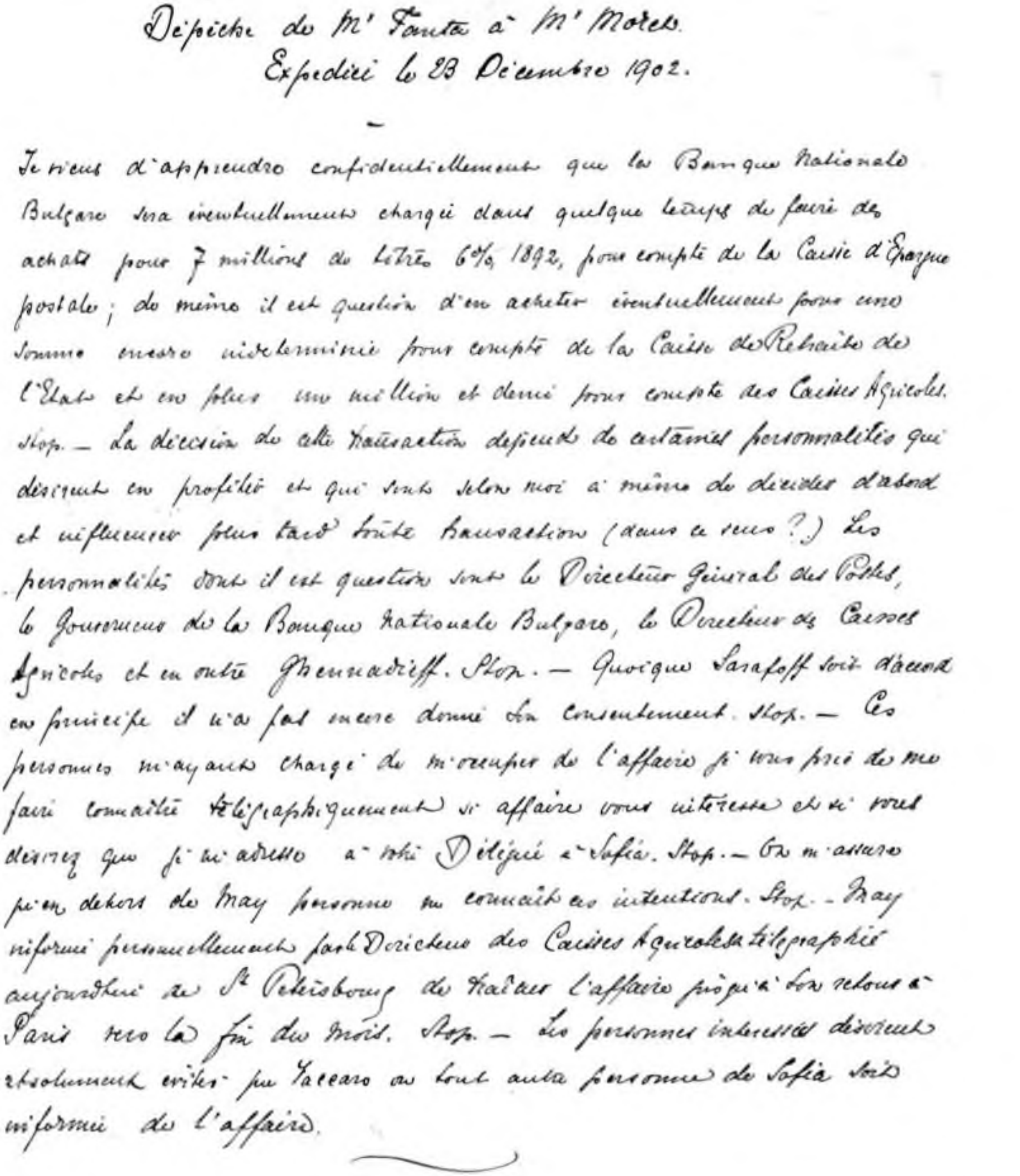

Dépêche de Mr Fanta à Mr Morel.
Expédiée le 23 Décembre 1902.

—

Je viens d'apprendre confidentiellement que la Banque Nationale Bulgare sera éventuellement chargée dans quelque temps de faire des achats pour 7 millions de titres 6% 1892, pour compte de la Caisse d'Épargne postale; de même il est question d'en acheter éventuellement pour une somme encore indéterminée pour compte de la Caisse de Retraite de l'État et en plus un million et demi pour compte des Caisses Agricoles. Stop. — La décision de cette transaction dépend de certaines personnalités qui désirent en profiter et qui sont selon moi à même de décider d'abord et influencer plus tard toute transaction (dans ce sens ?) Les personnalités dont il est question sont le Directeur Général des Postes, le Gouverneur de la Banque Nationale Bulgare, le Directeur des Caisses Agricoles et en outre Ghennadieff. Stop. — Quoique Sarafoff soit d'accord en principe il n'a pas encore donné son consentement. Stop. — Ces personnes m'ayant chargé de m'occuper de l'affaire je vous prie de me faire connaître télégraphiquement si affaire vous intéresse et si vous désirez que je m'adresse à votre Délégué à Sofia. Stop. — On m'assure qu'en dehors de May personne ne connaît ces intentions. Stop. — May informé personnellement par le Directeur des Caisses Agricoles télégraphie aujourd'hui de St Pétersbourg de traîner l'affaire jusqu'à son retour à Paris vers la fin du mois. Stop. — Les personnes intéressées désirent absolument éviter que Taccaro ou toute autre personne de Sofia soit informée de l'affaire.

PARIBAS-79

Документална „вкаменелост", оставена от корупцията: телеграмата на Р. Фанта

дал официално съгласие. тчк. След като тези личности ме натовариха да се занимавам със сделката, аз ви моля да ми съобщите телеграфически дали [тя] ви интересува и дали вие желаете да се обърна към вашия делегат в София [Буске]. тчк. Уверяват ме, че с изключение на Ме (Мау) [от Париба], никой не е информиран за тези намерения. тчк. Ме е лично информиран от Директора на Земеделските каси и е телеграфирал днес от Санкт Петербург да задържим сделката до завръщането му в Париж в края на месеца. тчк. Заинтересованите личности желаят на всяка цена да избегнат Вакаро или който и да е друг в София да бъде информиран за сделката."*

Ситуацията е гротескна. Само месец след емисията на трудно договорения заем, ръководители на най-важните държавни (вкл. финансови) институции търсят да се възползват от операция по обратно изкупуване на външен държавен дълг. Конфликтът на интереси е очевиден и той поразително напомня подозренията за случилото се през 2002–2003 г. около „активното управление" на дълга**. *Като какви тези хора определят своята позиция – в качеството си на длъжници (чиновници, натоварени да организират обслужването на външния държавен дълг при най-изгодни условия) или на кредитори (физически лица, притежаващи облигации от заеми на своята държава)?* Твърде слаби – практически нищожни – са съмненията, че личният интерес ще е предопределящ. Във всеки случай със сигурност никой български държател на държавния ни дълг не е направил онова, което се разказва за английския премиер Стенли Болдуин. Той изпада в класическия конфликт на интереси като собственик на голяма стоманодобивна фирма, заинтересована от защитни мита и едновременно с това – лидер на консерваторите, които настояват за протекционистична политика. Болдуин излиза от ситуацията с типично британски жест на благородство. Премиерът „свиква, предава този епизод Асен Христофоров, своите по-близки политически приятели в дома си и, пред горящата камина, съобщава, че е продал своята част от акциите на „Болдуинс", че с получената сума е купил облигации от вътрешния държавен военен заем и че е решил да намали задълженията на съкровището в размер на притежаваните от него облигации от този заем, които той изгаря в огъня на камината пред очите на присъстващите лидери на консервативната партия"[161].

---

* Случаят с пласирането на капитала на Пощенската спестовна каса в ценни книжа е описан другаде. (Вж. *Сизиф I – вътрешният контур.)* Там е посочено подозрението, което пада върху Л. Паяков поради продължаваща емисия, „без да се разберат близките [му] мотиви за тези операции".

** При тези сделки по преструктуриране на дълга участие от двете страни вземаха едни и същи лица – отначало като (неуспешни) брокери на сделката в качеството си на служители в лондонски инвестиционни банки; после като инициатори и изпълнители на предлаганите по-рано операции, но вече в битността им на министри в българското правителство. Всичко това при неизбежни и правдоподобни съмнения за предаване към инвеститорите на информация относно намеренията на правителството.

Българският пример е тъкмо обратният. Иван Шишманов отбелязва в своя дневник, как с отвращение чул от по-опитните си и цинични колеги в правителството, че генерал Рачо Петров „бил дрънкал често със сабята и подавал заплашителни ноти, за да провокира паника на борсите и да се възползва, понеже сам играел с ценни книжа“[162].

Че притежанието на български дълг от официални лица е нещо обичайно[♦] се вижда от писмо на Париба до Буске по повод кончината на Антон Манушев. Банката неочаквано се оказва принудена да издирва неговите наследници, за да уреди с тях останалата в Париба дебиторна сметка от около 89 000 франка. Очевидно акции от рода на споменатата в депешата на Фанта са осъществявани нееднократно, след като Манушев е депозирал в парижката къща като обезпечение 200 български облигации от „тютюневия заем“ 1902 година[163]. Сумата не е малка и във всеки случай е съпоставима с исканите комисиони за същия този заем от Вакаро и Хоскиер. По-важно е обаче, че схемата, проявила се едва при смъртта на титуляра, означава оплитане на висш служител в зависимости, поставящи го в пряк конфликт с интересите на собствената му държава. Министърът е в дълг към Париба и в същото време го гарантира с книжа от държавния заем, получен от тази банка.

Влагането в български дълг от български инвеститори не е преставало, а днес достига значителни мащаби и се приема за нормално. Със своята информираност за местните тънкости и условия те са едва ли не естествен притежател на книжата. Двусмисленият статут на подобни инвеститори обаче ги прави потенциално дестабилизиращи и манипулиращи играчи на пазара, особено когато става дума за институции/лица с влияние върху локалната икономическа политика. Анекдотът с Рачо Петров го потвърждава. А както може да се установи в кореспонденция на Париба с Губиделников от 1922 г., банката съхранява негови облигации от заема 1892 г. и извършва операции с тях по инструкции (предавани на не особено блестящ френски език) и за сметка на титуляра[164]. Като се имат предвид връзките на БТБ с Париба след войната, е ясно, че френската институция е използвана за сигурен депозитар на активи на „елита“ (в случая на политически заплашени банкери) и за посредник в износа на капитали от страната.

Приведените примери очертават размитите контури на среда, която живее от българската външна икономическа условност. В общността влизат и дребни посредници, и представители на политическата върхушка, и дори „интелектуалци“, за което свидетелства вметнатата трогателна забележка за симпатиите на Генадиев към „западните идеи“. Механизмите на финансова, политическа и идейна зависимост изтриват тънките различия между всички тях, за да ги превърне във влиятелната прослойка на корупционните посредници от контактната зона.

[♦] Вж. по-нататък: *Държавната банка: БНБ и културата на корупцията.*

Въпреки своето голямо значение, договарянето на външния дълг е само част от тази зона. Територията ѝ обхваща и множество други области, където в различна форма текат същите процеси*.

Между войните например започват да се оформят не толкова нови канали, колкото нов тип корупционни агенти. Обстоятелството, че външният дълг е поставен под бюрократичната опека на международни институции, променя „политическата икономия" на дълга. Действащите фигури престават да бъдат само български държавни служители и чужди частни банкери, обвързани чрез дипломатическата и комисионерската мрежа. Появява се институционалният интерес на организация като ОН, която, на свой ред, фокусира търканията между интересите на водещите държави. Нейните служители са филтър, задействан преди емисията на държавен дълг да бъде хвърлена на пазара. Това предоставя повече възможности за игра и манипулации, отколкото най-използваният преди войната груб инструмент на разрешение/забрана за котиране на борсата, издавано от съответното правителство. В същото време съвсем не е изоставено и обвързването на дълг с държавни поръчки.

Случай, носещ привкуса на междувоенната атмосфера и с определен корупционен оттенък, е скандалът с отпечатването на български банкноти в Америка при правителството на Стамболийски. В него се преплитат напрежения между българската държавна администрация, неизвестни частни лица, международната надзорна институция, каквато е МСК и нейните страни-членки.

По същество става дума за най-обикновена борба за пазари. Правителството избира да приеме американската, а не френската или английската оферта за отпечатването на банкноти. В една практически напълно зависима страна, каквато е България след Ньой и с присъствието на МСК, подобно решение е преди всичко политически предизвикателно. Но зад първия план политическа уязвеност на Франция и Англия прозира много по-силната им болка от *търговската* загуба. Реакцията на французите, която привеждам, идва да покаже колко слабо са се променили основните конфликти в подобен тип взаимоотношения с външния свят. Дали става дума за държавни поръчки, дългови договори, или (днес) приватизация, векторите на конфликта са все същите – те са насочени във всички възможни кръстосани посоки между два (или повече) конкурента и поръчващата страна. Рефлексът на губещия е също стандартен, като той хвърля публично обвинение в корупция. Вероятно в редица от случаите реакцията е оправдана. Но в останалите това е ход на конкуренцията и подобни обвинения само утвърждават и засилват репутацията на корумпируемост на една държава. От „аферата Шарон"* до днешните повсеместни оплаквания *малкият и зависимият го бият отвсякъде*.

---

* Казуси от този паноптикум са пръснати из книгата. Такъв е например случаят с връзките на Лазар Паяков, за който става дума по-нататък, с Париба. А факти от по-близкото социалистическо минало започват да излизат наяве едва сега, с проникването в бавно отварящите се и постепенно осмисляни архиви от този период. Контактната зона на комунизма включва не само (и не толкова) класическия външен дълг, но и щедрите потоци към „революционни" организации и режими в „братски" държави. (Вж. Архиви БНБ V; История на дълга.)

В доклада на Шеризе по случая с банкнотите се твърди, че България е избрала американската оферта (с 30 млн. по-скъпа) пред френската и английската, въпреки усилията на МСК в полза на тези предложения. Изборът е станал вследствие на „изобилно раздаване на подкупи"[165].

Склонен съм да мисля, че въпреки принципно високата вероятност за действителни рушвети, в случая МСК действа като обикновен (изпуснал сделка) търговски агент на своите държави. Кабинетът предизвиква симпатия с този казус, който е един от редките примери на опит за твърдо и рационално поведение. И въпреки че позицията му е облечена в хлъзгавите популистки представи за „достойнство" и „национална чест", тук те случайно съвпадат със здравия разум. Обстоятелството, че „американките" остават в обществената памет, в експертните оценки и в самото парично обращение като най-качествените български банкноти, вероятно оправдава допълнителния разход от 30 млн. лири. (Американската оферта е за 103 млн. лири, следващата за 72 000, а най-евтината – за 59 000.)

Даже когато е налице здрав разум, на маргинална страна невинаги е лесно да го афишира. През 1922 г. Франция разполага с целия апарат за принуда на МСК, като Шеризе дори заплашва България, че ще увеличи репарационния ѝ дълг с разликата между френската и американската оферта. При положение че репарациите и така не се изплащат, предупреждението звучи по-скоро формално.

Но по-интересна от заплахата е философията зад френското недоволство. В поредния доклад на Шеризе, изреждащ проблемите на МСК с българските власти, въпросният конфликт е поставен в графата „разточителство", наред например с възмущението от „крезовските" командировъчни на Стамболийски или широката програма за строителство на училища[166]. „Аргументът на българското правителство за този ненормален избор бе, че банкнотите, изработени от най-претенциозния конкурент (американския), са с най-високо качество. МСК имаше сериозни причини да вярва, че едно щедро раздаване на подкупи е осигурило успеха на фаворизирания кандидат." По-обидно за България, отколкото изтъкнатата банална причина – която в края на краищата всички приемат като факт от живота, – обаче е, че комисията осъжда и категорично *забранява*, алтернативната възможност. „МСК прие становището, че българското правителство се намира в положението на човек, който даже и да счита, *с право*, че *в крайна сметка по-скъпата стока е по-изгоден избор, не може да си го плати* и трябва да се задоволи с нещо по-евтино. Самата МСК е в положението на кредитор, който, като вижда длъжника си да се отдава на лукс, иска малка вноска по дълга."

---

* За натрапените на България поръчки на френско индустриално оборудване срещу деблокиране емисията на Стабилизационния заем от 1928 г. вж.: *Кредитори и длъжник*.

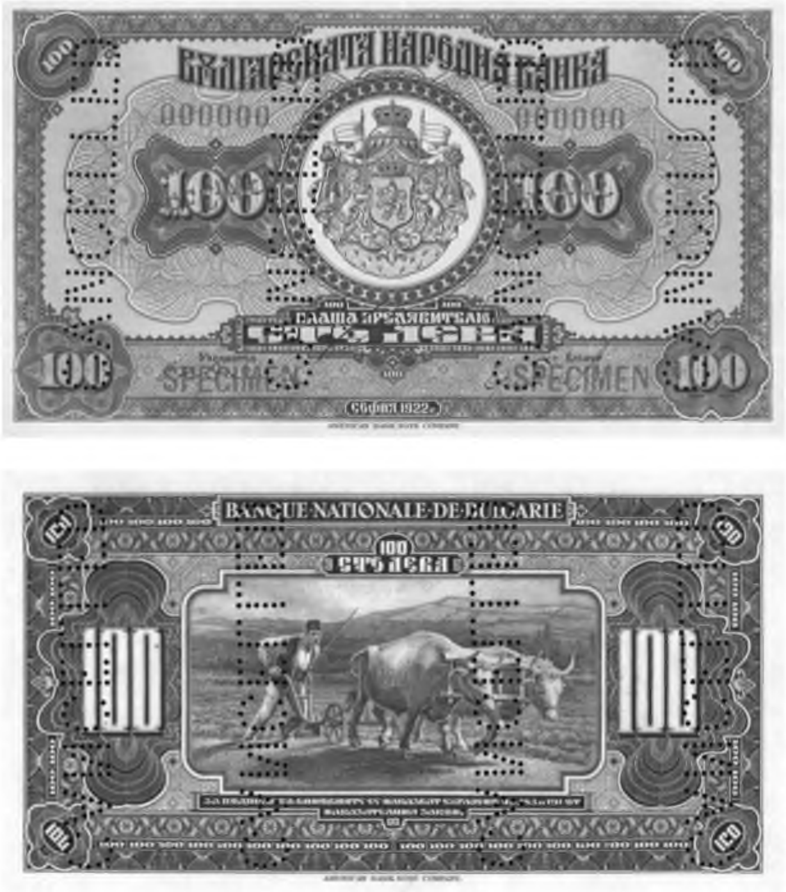
БЪЛГАРСКАТА НАРОДНА БАНКА
000000
100
SPECIMEN
София 1922
BANQUE NATIONALE DE BULGARIE
100
СТО ЛЕВА

Спорните банкноти-„американки“

Музейна сбирка на БНБ

Каквито и да са били мотивите на правителството, както и те да са били (ако са били) осребрени, огласяването на подобна принципна забрана от всесилна външна институция (макар и по сравнително незначим повод) допълнително разяжда националния стопански манталитет. МСК, която в редица отношения се оказва последната бариера на либерализма и пазарните правила♦, в случая само затвърждава ширещото се правило, според което икономическият ефект се мери с *непосредствения*, а не с *дългосрочния* резултат, с *близката*, а не с далечната перспектива, с *видимата* последица, а не с общото равновесие.

По-битов поглед върху механиката на „корупцията от контактната зона“ – този път по повод държавни доставки – идва отпреди Първата световна война. Това

♦ Вж. *Икономическата условност… / Стопанска диктатура…*

БЪЛГАРСКАТА НАРОДНА БАНКА
500
500
500
500
500
000000
000000
ПЕТСТОТИН ЛЕВА
SPECIMEN
SPECIMEN
СОФИЯ 1922 г

BANQUE NATIONALE DE BULGARIE
500
500
500
500
500
500
ПЕТСТОТИН ЛЕВА

Музейна сбирка на БНБ

е в протокол от разпит на Атанас Буров, намерен в архива на Държавното обвинителство[167]*. Характерният му език оцветява документа и дори го доближава до белетристиката.

Предмет на неговата мисия във Виена е покупката на 50 000 пушки и на шинели за българските военни. Буров е помолен да отиде в странство, без да уточнява, че става дума за военни доставки. Той се колебае, „защото *знае как се гледа в България на тези работи* [и] не иска да се меси в една работа, в която може да има и най-малко съмнение, защото знаех българските нрави и характер“[168]. Банкерът все пак е убеден, като му е обяснено, че „пазарлъкът“ и цената са предварително договорени и че ще трябва да се занимава само с оформянето на договора, за да се гарантира и осигури бързо доставката. В крайна сметка Буров се оказва съвсем прав в опасенията си, тъй като именно изначалната подозрителност на подобни сделки навежда анкетната комисия към споменатия епизод, от който тя очаква нещо компрометиращо.

---

* Държавното обвинителство е създадено във връзка със закона от 1919 г. за съдене виновниците за националните катастрофи. (Вж. по-нататък *Корупция и репресия*.) Датировката на събитията се опира на факта, че Иван Салабашев се споменава като български пълномощен министър във Виена, т.е. в периода 1910–1914 година.

Техниката на доставката е проста и прилича на всички скандални сделки за оръжие (особено на ембаргови страни) от наши дни, включващи подставени лица, банкови сметки в чужбина, посредници и заинтересовани държавни чиновници. Всичко е простодушно разказано, което още повече засилва впечатлението, че става дума за *норма*, за онова, което е в реда на нещата. „Искаха да депозираме предварително парите в една сигурна виенска банка, свидетелства Буров. Как можехме да депозираме ние една такава голяма сума на името на едни поставени лица, които не представляваха никакъв кредит и които на мене лично направиха лошо впечатление? Аз поне разбрах, че ние имаме една нечиста сделка с хора, поставени от самото австрийско външно министерство: понеже не можеше да продаде направо пушките на българското правителство, понеже от друга страна българското правителство може да плати по-голяма цена, отколкото всеки друг, защото има нужда от пушките, правят една предварителна продажба по силата на която хем да се дадат пушките на българското правителство, хем да не се компрометира австрийското военно министерство, хем да остане една значителна печалба на големите хора от министерството."[169]

Заслужава да се запомни, че презумпцията за корумпираност пада не само върху българската страна, но и върху продавачите, т.е. върху австрийците. Контактната зона не е разделена на „мръсната" балканска страна и „чистата" европейска. Напротив, предварителното разбиране е, че чиста страна *няма* и че покварените посредници са навсякъде из пейзажа.

Сладкодумецът продължава. „И тази работа се уреждаше по този начин: продават пушките на двама евреи, които не правеха добро впечатление, но които бяха в контакт с една жена, която била, както чувах, нещо като метреса на началника на щаба на армията. Тия хора купуваха пушките от австрийското военно министерство по една ниска цена и едновременно ги продаваха на нас, но понеже нямаха в ръцете си пари, за да платят пушките, трябваше да се гарантира сделката чрез българската държава, т.е. ние да се задължим да платим сумата. Понеже това представляваше един голям риск за нас, тъй като ние плащахме сумите, а имаше контракт с тия двама евреи, че те ще представят пушките, можехме да бъдем измамени най-малко в това да дадем пари в странство, да стоят в банката до края на годината в един момент, когато ние имахме най-голяма нужда от пари, и пушките да не ни се предадат. Ето защо трябваше да се разясни тази работа, трябваше да се даде една задоволителна редакция на договора. Но не беше само договорът, а трябваше да се пишат и писма до банката, кога и при какви условия ще се брои сумата и пр. Трябваше да се сондират австрийското правителство и австрийските военни власти, дали признават тези хора като купувачи на пушки и дали тия хора могат да разполагат с пушките от

Архив Бочеви, ФБНК

Атанас Буров като млад

австрийските военни складове. Последният сондаж се прави от ген. Ценов и Салабашева, които ходиха в складовете и прегледаха пушките. Те бяха добили уверение от австрийското военно министерство, че щом се изпълни условието за депозирането на парите, няма да има никакви спънки за предаването на пушките, Военното министерство ще предаде на тях пушките, а те ще ги предадат на нас – само за форма ще има един трети контрагент – и сделката ще бъде свършена... Българските задължения за прехвърляне на сумата настъпват, след като параходът напусне австрийска територия... когато нямаше опасност австрийското правителство да се пометне."[170]

Задължението на Буров е „да вземе участие повече на финансов съветник. Ходих в „Кредит Анщалд", където беше депозирана сумата, прегледах книжата, прегледах проектодоговора и нещо редактирах. Друго участие нямам. Даже командировъчни не съм получавал за тази работа"[171]. „След като е постигната задоволителна редакция на проектодоговора... написа се един проект и аз по-нататък не се интересувах дали ген. Ценов е получавал телеграми или не."[172] Успоредно върви и опит за сделка с шинели, който се проваля. „Просто и чисто отивах като официален пратеник на българското правителство да търся шинели, за да се избегнат търговските посредници, *търговските плячкаджии,* и за да може да се извърши доставката по-бърже."[173] Презрителното отношение към посредниците е повсеместно.

„Г-н Салабашев прави проверка, продължава Буров, и неговото впечатление беше това, че тия хора сами по себе си са едни обикновени посредници, но че сделката е сериозна в този смисъл, че австрийското военно министерство има с тях контракт и е готово да им предаде пушките, *стига официално да се спазят външностите.* То макар да знае, че пушките са за българското правителство, няма да прави спънки. Оставаше да се уреди чисто паричният въпрос... и в същото време да се не изложим и ние на риск да платим, без да получим пушките."[174]

Първото запитване на комисията след дългия монолог на Буров е за възможно „съучастничество" – дали Салабашев е вземал участие в съвещанията. Отговорът на Буров е лоялен: „Да, той беше извънредно много предпазлив. Той беше и от мене по-предпазлив по отношение на тези клаузи, които се касаеха до осигуряване доставката, до изтеглянето на парите и пр. Опасяваше се да не бъдем изиграни, да не стане нещо."[175]

От разпита обаче не излиза нищо подозрително. Съмненията в корупция се пренасочват по-скоро към австрийската страна, отколкото към българските участници. Може би точно затова анкетата по случая завършва пикантно. Огромното любопитство на проверяващите се измества към името на замесената жена, за която от Буров успяват да узнаят само, че му е казано, че „в тази работа е участвала метресата на един от големите офицери в австрийското военно министерство. Тя е била в същата къща, в която ходихме ние [принадлежаща на един от контрагентите], но в една друга стая и аз не съм я виждал... Предполагам че е вземала участие в преговорите, защото тя е била посредница между тия посредници и австрийското военно министерство"[176]. Финалът е водевилен. Веригата от комисионерите се удължава подозрително, принципът *cherchez la femme* е приложен класически. С показанията си Буров внушава стерилност и невинност, което не се покрива със самоизваяния му циничен образ от добре познатите разговори с него[176a]. И въпреки това, усещането за правдоподобност е плътно и убедително. Наред с всичко друго, историята подхранва старото подозрение, че българските „тъмни афери" открай време са арбитрирани от Виена, и че именно тя е традиционната метрополия за пране на пари и за спекулации в ареала, включващ България.

Този фрагмент е свидетелство за корупционната култура на епохата, за често пасивната роля на местните действащи лица в нея. Тук те са „развращаваните", а не „развращаващите". Центърът на покварата е другаде, а страната е само (охотно) *въвлечена* в неговата орбита.

Това се откроява особено отчетливо в периодите на военни конфликти, когато икономиката е силно преплетена с тази на съюзниците. Архетип на герой от подобни смутни времена е финансовият министър в правителството на Радославов Димитър Тончев. За него става дума неведнъж по повод договора за заем с Дисконто-Гезелшафт от юни 1914 г. и на Парламентарната анкетна комисия за БНБ от 1920 година. Тя уличава Тончев в спекула съвместно с германски банки в София и в умишлено отлагане учредяването на Централа на девизите, която би ограничила полето на спекулациите♦. Името му на корумпиран политик е дооформено в по-късния процес срещу „виновниците за народните катастрофи", но тук привеждам сбитите характеристики, нанесени почти от натура в дневника на Марсел Дюнан от 1915 година. Гледната му точка е обяснимо германофобска и затова чувствителността на журналиста е най-вече към връзките на министъра с Берлин и Виена. „Германия знае да плаща, пише Дюнан. В лицето на лидера [на младолибералите] Тончев тя намери човека, който търсеше. Без да се притеснява ни най-малко от по-ранншите си дела и присъди за подкупи, Тончев зае портфейла на финансите в австрофилския кабинет от 1913 г. Той преговаря... за заема [с Дисконто-Гезелшафт], който е обвързване, с което Централните сили мислят да привлекат България. Тази сделка донесла лично на него един милион; това *се говори* навсякъде из София... Хората около Тончев организират контрабандата и снабдяването с храни на нашите неприятели. Цели вагони, натоварени с брашно, пристигат на границата; ако платят скъпо, митничарят приема, че това са трици; ако ли не, чувалите се конфискуват."[177] Атмосферата и риторичният фон са добре познати, а и няма никакво основание да се мисли, че ако България беше френски съюзник, нещата щяха да са по-различни. Въпреки това едно от наблюденията на Дюнан за контрабандата заслужава да се приведе. „Румънският министър на финансите Костинеску, отбелязва той, от който германците се оплакват много, е лоялен; той спира всичко, което може, но чиновниците му често са подкупени и си затварят очите. В България става точно обратното: Тончев покровителства контрабандата и много пъти някой съвестен и независим чиновник от неговите служители я спира."[178]

Връзките, установени по време на война, не се късат дори когато страната е победена. Нещо повече, след мира те могат да послужат в лагера на победителите. За такава метаморфоза говори писмо от февруари 1924 г. на управляващия френската легация в София, Дьо Сеген, до премиера Поанкаре в Париж. Дипломатът препраща достигнали до него донесения, според които за Франция са заминали „спекуланти, отишли там за да спекулират с валута." Групата е описана като пътуваща трупа, която гастролира, вървейки след всяка – често възникваща в следвоенна Европа – валутна криза. „Някои от тези лица, пише Сеген, изглежда са би-

---

♦ Вж. *Българска народна банка / Едно „влизане" в БНБ...*

ли силно заподозрени от българските власти след неотдавнашното обезценяване на лева. Сега, когато особените условия на българския пазар позволиха на Царското правителство да контролира изцяло търговията с валута [от декември 1923 г.], *те вече не могат да прилагат своите умения тук и търсят да ги използват на друго място*. Вероятно неотдавнашното падане на франка, ги е привлякло в Париж. Едни от тях имат само ограничени средства, но други, на които ще дам имената... изглежда, *имат зад гърба си германски банки* като Private Commerz und Disconto Bank, Берлин и La banque Hardy et Cie, също от Берлин. Значимостта на германските авоари в чужбина и интересът, който могат да имат споменатите банки за мобилизиране на тези авоари, представляващи в момента обект на неудобни разследвания, правят тези лица доста опасни... Според сведенията, които имам, около тези финансисти може да се намерят много лица със същия произход, но по-незначителни, и които следва да бъдат наблюдавани." Посочени са поименно Наим Лячев от къщата „Бохар Лячев и синове" (София, Виена), както и неговият брат, Бенбасат от къщата „Хаим Бенароя" (София, Виена, Константинопол), Сабат Алкалай (София, Виена), Панайотов, Нисим Презенти (Бургас, Константинопол)[179].

Това е изключително любопитен документ за почти занаятчийските форми на ранните глобализация и „финансови заразиˮ*. Писмото звучи едва ли не като признание за българските участници, които са очевидно силно мобилни и органична част от космополитната общност, оперираща в центрове като Виена и Истанбул. В тази среда е важна не националната идентичност, а само принадлежността към една или друга мрежа, примесваща спекула, лобизъм, комисионерство и корупция.

Изнасянето на такива кръгове извън България не представлява особена трудност тогава, а още по-малко днес, когато един от тях без проблеми започна (след 2001 г.) да гравитира около Лондон. В съвременните условия интернационализирането на това поприще е напълно постигнато. Ето защо има немалко демагогия в представянето на корупцията като *национален* порок, чието дежурно дамгосване е част от налаганите отвън модернизационни проекти и стабилизационни пакети още от времето на американския професор Едвин Кемерер през 20-те години**. Казионната антикорупционна риторика става толкова неотменна част от тях, колкото и рационализирането на финансите и данъците, елиминирането на субсидиите, въвеждането на независима централна банка, отварянето и експортното ориентиране на икономиката[180]... Което съвсем не пречи на Кемерер – нека припомня – да подпише конфиденциален договор за комисиона с водеща инвестиционна банка със силни интереси в стабилизираните от него латиноамерикански държави♦...

---

* Пренасяне на финансовите кризи чрез (спекулативно) движение на капитали. Феноменът е отдавнашен – от първата глобализация на златния стандарт,– но той доби особена актуалност с азиатската и руската криза от 1997 и 1998 година.

** Те са лансирани успоредно и дори малко преди стабилизациите на ОН от 20-те години, много преди МВФ.

♦ Вж. *Икономическата условност... / Мотивът „бизнес"*.

Държавната банка: БНБ и културата на корупцията

След контактната зона с външния свят друго класическо корупционно поле са *държавните банки*. Свидетелства за техния потенциал и за конкретни факти извират отвсякъде в текста на тази книга, но по-долу ще фокусирам вниманието към БНБ. Не защото тя е „по-покварена" от други банки (по-скоро обратното). Причините са най-напред прагматични – нейната практика е по-пълно, по-точно и по-систематизирано документирана*. Причините са и съдържателни – всичко, което е ставало в БНБ, е било *лидерско* за българския финансов свят. Това важи както за „корумпирането на икономическата политика" (където възможностите на БНБ надминават тези на всички останали банки), така и за осребряването на властта, в което (по силата на статута си) тя е особено привлекателна.

Освен в разпръснатите из архивите следи от корупция, злоупотреби и използване на служебно положение, които водят към БНБ, съществуват и в напълно подредена форма.

Започвам с любопитен документ от края на 20-те години, педантично инвентаризирал сведенията за злоупотреби в Народна банка от 1888 до 1927 година. Няма никаква информация за произхода и целта на доклада, но за разлика от многословните анкетни комисии, той има достойнството да представя проверени и сухи цифри, сортирани в различни разрези[181].

Сводката регистрира 146 случая на злоупотреби. Софийският клон е средище на почти половината (58) от тях, а останалите случаи са разпределени приблизително пропорционално на значението на клона: в Русенския са отбелязани 7, във Варненския 6 злоупотреби. Концентрацията на установените събития е видимо по-голяма през следвоенните години. Ако през периода 1888–1899 са отчетени пет злоупотреби, в 1900–1910 г. те са 13, 1911–1919 г. – 21, а 1920–1927 г. – 95. Има многократни (33 през 1920–1924 г.) случаи на едно и също лице, контрольор в Софийския клон. „Картата" на най-склонни към злоупотреба длъжности е особено интересна. Водещи са контрольорите (36 случая) и касиерите (33) (което е близко до ума), следват книговодителите (22), агентите (12) и едва след това идват счетоводителите (10). Направена е и точна инвентаризация на характера на злоупотребите, които впрочем не се отличават с особена оригиналност. Най-многобройни са липсите в касата (20), фиктивни преводи (17), липси на ценни материали (13), разлики в приложния курс (12) и пр. Останалото са единични случаи от най-разнообразен характер. Общата сума на констатираните злоупотреби не е впечатляваща за толкова продължителен период – 16 830 912 лв., в които е включена и инфлацията.

---

* На друго място са изложени редица епизоди за корупция, свързани с БНБ: Анкетната комисия от 1920 г. – износът на тютюн, производството на банкноти, спекулата на чуждите банки, разкритията за „Гирдап"... (Вж. *Българска народна банка.*); историята с Г. Василев и Д. Божилов. (Вж. *Една стопанска субкултура... / Политическото котило...*)

Злоупотреба не означава (задължително) корупция, а ведомственият поменик остава в рамките на твърде ограничен поглед към проблема. За функциите и мащаба на централна банка много по-съществени са възможностите за *макроикономическо* корумпиране и за корумпиране на паричната *политика* чрез нецелесъобразни и изкривени стратегически решения. Прякото финансиране на държавата и инфлационната емисия, в този смисъл, не представляват корупция, тъй като в йерархичната си подчиненост някогашната БНБ има слабо поле за маневриране и „търгуване". Но типично корупционен ресурс е в насочването средствата на банката в една или друга посока. Тук тя е достъпна играчка в ръцете на „банкера от последна инстанция", какъвто е правителството и който сам по себе си е силно изложен на корупционен натиск. Възможностите стават още по-разнообразни, когато емисионният институт е едновременно и търговска банка и/или всесилен администратор. Сред тях са фаворизиране при сконтиране на полици и при предоставяне на кредити, продажба на информационен ресурс, „приятелско" рефинансиране, манипулиране на търговските регулации (през 30-те години) и на камбиалната политика♦... В това отношение БНБ е изпадала в две екстремални ситуации. От една страна, при комунистическия режим лостовете на произвола (и корупцията) придобиват огромен силов момент – властта си въобразява, че може да прави *всичко* с ресурсите на банката; Народна банка е ключова инстанция в дълбоко корупционния бартер на планирането. От друга страна, с въвеждането на Паричен съвет възможностите за използване на БНБ са стеснени до крайност поради ампутираните ѝ функции – измежду малко останалите ѝ реални властови инструменти се откроява само банковият надзор.

Отличен ориентир из изкривяванията, на които е подложена политика на БНБ (независимо от всичките политически мотиви и уклони), са парламентарните анкетни комисии. Характерът на този тип документи се усеща в резултатите на комисията от 1920–1922 година♦♦. Тук привеждам констатации на първата подобна анкета (от 1884 г.), очертала грехове на БНБ, възпроизвеждани многократно, в леко видоизменени от времето форми, през следващите десетилетия. Знаменателно е, че в състава на комисията, която работи два месеца, влизат двама бъдещи управители на банката (Михаил Тенев и Стефан Караджов), както и Стоян Данев.

Докладът е преди всичко обвинение срещу изредилите се за кратките пет години независимост министри на финансите Георги Желязкович, Константин Стоилов, Григор Начович, Михаил Сарафов. Те „не са се грижили, отбелязва документът, да разузнаят какво става и що се върши в банката, а напротив сами са карали банката да не върви по определения си път"[182]. Твърде наивно тези забежки се обясняват с отсъствието на парламентарен контрол след суспендирането на конституцията*.

---

* Отмяната на Търновската конституция от Александър I (Батенберг) с режима на пълномощията през периода от 27 април 1881 до 7 септември 1883.

♦ Всички тези области бяха коментирани в *Българска народна банка.*

♦♦ Вж. *Българска народна банка / Едно „влизане" в БНБ...*

Още в увода са описани атмосфера и подозрения, които съпътстват цялата история на институцията. „Из обществото захванали да се носят разни слухове за действията, или по-добре за нерядовностите и произволите, които са вършили в банката. Оплаквали се, че в банката са предпочитали лица с известни политически убеждения и такива, които се радвали на поддръжката и препоръката на силните на деня и др.п. Имало е случаи, че и из самата банка, т.е. от служещите в банката лица, било съобщавано на Правителството за нерядовностите, които са вършили в това учреждание. Министерството не обръщало внимание на това."[183] Всичко се случва пет години след учредяването на БНБ...

Всяка банкова проверка започва с установяване наличностите в касата. В случая не са констатирани липси, а само плачевно съхранение, като наличностите се пазят „в сандъчета, останали още от Санджаковите ковчежничества и в стари долапи"[184]. При текущите сметки в примитивна форма се проявява основният корупционен механизъм в една банка – отпускане на кредити без (или със слаби) гаранции, практикувано през историята на БНБ към физически лица, към държавни предприятия, или просто към държавни начинания чрез рефинансиране на други банки. В случая става дума за пряко кредитиране на водещи политически фигури без друга гаранция освен негласното обичайно допускане, че този, който е на власт, разполага и с ресурсите на държавата. „По-голямата част от текущите сметки са отваряни съгласно с устава, но има обаче отваряни сметки на такива лица, които срещу отпусканите им количества не са представяли никакви законни обезпечения, тъй щото интересите на Банката са биле изложени на риск." Сред титулярите на текущи сметки без надеждни залози са известни имена като Димитър Греков, Иван Хаджиенов, П. Петров, Г. Михайлович, Бержие, Г. Начович и Г. Желязкович. Установени са, обобщава докладът, „многобройни фактове, като например отпущането пари на заем с недостатъчна гаранция или без всяка гаранция, с лихва за едного висока, за другиго ниска, строги взискввания за едни и радушен прием за други..."[185]

На Хаджиенов например са отпускани кредити за 1.4 млн. лв. срещу обезпечения от 200 хил. лева. Служителите на банката сами признават, че той се е ползвал с подобен кредит заради „силна протекция"[186]. При Д. Греков ползваният кредит е от 110 542 лв. срещу предоставена от Е. Георгиев гаранция от 75 000 лева. Останалото е обезпечено от трима поръчители, което противоречи на Устава на БНБ[187]. П. Петров е получил кредити от 147 084 лв. без никаква парична гаранция, нито поръчителства. С Г. Начович нередността е, че кредит от 15 000 лв. е отпуснат под поръчителство без срок. Бержие е получил 33 313 лв. без гаранция, което е принудило банката да наложи запор върху негови суровини. На Г. Михайлович е отпуснат заем от 2 591 лв., а на Г. Желязкович от 1 200 лв. без никакви гаранции[188]. На разни дружества и учреждения са отваряни сметки срещу „проста заповед на Министерството на финансите", а Софийското градско общинско управление е взело заем от 30 000 сребърни рубли срещу залог на „контракта за кантарието" за 3 000 сребърни рубли.

Друга техника е облагодетелстването чрез сконтиране на полици. В крайна сметка става дума също за допускани просрочия и слаби обезпечения. Основните нарушения се свеждат до сконтиране на книжа само с един (или без) подписи на поръчители, подновяването им отвъд три месеца (при уставно ограничение за сконтиране до три месеца), сконтиране на полици, неосновани на „търговски земания-давания" или на лица, които никога не са се занимавали с търговия[189]. Единственият мотив, с който се оправдава Банката, е тоя, че „уставът е твърде ограничителен и ако буквално го испълняваше, тя би трябвало да се откаже от всяка инициатива и съзнателно да нащърбява интересите си"[190].

Шокиращо е прилагането на различни лихви – в диапазона от 7 до 10% – без никакви обяснения на причините за тези различия. „Просто е ставало всичко това по личното усмотрение или може би по небрежието на Управляющия". Същите нередности са допускани и при отпускането на заеми – нерегламентирани залози (например контракти по предприятия), неопределен размер на лихвите (6–8%), даване заеми за неопределено време при уставен срок от три месеци[191].

Разпространен метод са манипулациите с камбиото: типична за всяка една емисионна банка възможност, разпозната и осребрена още със създаването на БНБ. Според анкетиращите, тази практика представлява „най-печалната, а заедно с това най-мрачната страница от късия живот на нашето единствено кредитно учреждение"[192]. Вратичка за използване на камбиалните операции се появява, когато в края на 1881 г. правителството предоставя заемообразно на БНБ 4 млн. лв. в злато „с цел тя да ги облече в различни камбия и да спекулира"[193]. На БНБ е разрешено да печели и от пазарното ажио при обръщане правителственото злато в сребро. На съвременен език това се нарича предоставяне част от валутния резерв за „активно" (т.е. рисково) управление с цел евентуално извличане (по принцип в полза на държавата) на сеньораж*. Въпреки полученото право, отначало БНБ не използва активно тази възможност и продължава да държи 1 220 765.70 лв. на безлихвена текуща сметка. Това, което банката не пропуска да прави обаче, е да манипулира ажиото за персонални цели. Посочен е примерът с Ив. Хаджиенов: при обмяна на негови златни в сребърни наличности ажиото е специално намалявано под пазарното.

Анкетата установява, че състоянието на деловодството и на счетоводните записи е крайно лошо. През 1881 г. поправките на допуснатите грешки са нанесени на 30 листа... Отчитането изостава с няколко месеца. В балансите за отделни дни всички пера са поправени и се четат трудно. Води се само една партида „проценти от операции" без преди 1884 г. да има разграничаване на печалбата от лихви, курсове, комисиони и др. „Комисията не може да си обясни кои са причините на окъсняването, като взема особено предвид, че през дните, когато Банката е имала най-много работа, операциите ѝ ежедневно не са надминавали повече от 35, а от друга страна, персоналът на банката бил всякога достатъчно, следователно можал е да надвие на работата."[194]

---

* Операциите с дълга през 2002–2003 година.

Накрая, БНБ урежда на пръв поглед дребни, но значими за времето облаги за своите служители. Тя осигурява недостъпната за нито едно тогавашно държавно учреждение привилегия от самото начало чиновниците да получават заплатите си в злато.

Интересно е, че бъдещият управител на БНБ (1887–1899) Михаил Тенев омаловажава в мемоарите си резултатите на анкетата. За него единствената реална вина („престъпни операции") е на касиера, който, „покровителстван от Министъра на финансите", е правел „някои *некрасиви неща*". Обвиненията за големи злоупотреби („гледало се на политическите убеждения на клиентите") Тенев определя като „шум от либералите". Констатираните нарушения за него са „обикновени нередности, допустими за всяко ново учреждение"[195]. Изобщо, „грешки на растежа"...

Четвърт век по-късно, ролята на БНБ като *„банка на елита"* и *куртизанка, обслужваща персонално властта,* се проявява отново. Свидетелството идва от настървеното ровене на „Изпитателната комисия", натоварена да разследва управлението на страната от май 1903 до януари 1908 година♦.

Докладът е подготвен само две години след събитията и достига ненадминатата конкретика в изнасянето на фактите. За темата, която ме занимава тук, истинско просветление идва от шест страници на неговата заключителна и най-страстна част. Те влизат в личните сметки на върхушката, за да проследят пътя на корупционните пари. Независимо от предубеждението в тенденциозност и политическа мотивация, текстът е релефна илюстрация на икономическия бит на българската политическа класа. Той е актуален за всички „тлъсти години" през столетието, когато част от капиталовите потоци са се утаявали в сметките на елита.

Поводът е движението на парите от държавните безотчетни фондове, които – както е широко известно и вече стана дума – са сред основните източници за забогатяване чрез държавата още от Стамболово време[196]. Във връзка с обвинението, че се е облагодетелствал от фондовете, на Петър Гудев се приписват думите: „Аз тия суми не съм ги *откраднал*, аз ги *взех*. Нямате право да ме съдите за кражба, можете да заведете срещу мене граждански иск." А в протоколирано изказване той просто признава, „че съм изтеглил 3/4 от безотчетния фонд... и съм ги внесъл една част в Народна банка, а другите – в други банки. От тези пари съм употребявал суми и за свои частни нужди. Други обяснения не мога да дам."[197] Изпитателната комисия установява именно това – редица министри са имали текуща лихвена сметка в БНБ, където пряко са постъпвали сумите от безотчетните фондове и които постепенно са се трансформирали в полу(или напълно)частни

♦ За този документ, който се споменава нееднократно на страниците на книгата, вж. по-нататък в: *Един паметник на българската (анти)корупция...*

сметки. Тук симбиозата между лични и държавни пари е пълна, като БНБ се превръща в бутикова банка за избрани.

Тръгвайки от бъркането в държавните фондове, комисията безхитростно твърди, че „ тези факти може би ще дадат едно обяснение за бързото и инак необяснимо съвременно забогатяване на някои от министрите в кабинетите Рачо Петров, Димитър Петков, Петър Гудев, на които материалното състояние преди поемането на управлението на страната бе нотoрно известно като твърде слабо"[198]. С леко аристократичното пренебрежение е вмъкнат познатият мотив за „голтаците", забогатели при преминаване през правителството. По-късно в Третия свят тази формула ще се чува на всички регистри, за да се „издигне" и трансформира в популярно твърдение, че управляващите влизат милионери във властта, за да излязат от нея милиардери.

Важно е, че схемата минава и през дългове към частни банки, които – поне частично – се рефинансират от БНБ[199]. Но когато анкетната комисия иска сведения от различните институции, частните къщи ги дават неохотно, докато БНБ, без уговорки и като добър иконом на всички режими, веднага предоставя исканата информация на текущата власт.

Име след име, резултатите са представени като постепенно навлизане в преизподня.

Димитър Петков. Комисията установява, че след като вече е бил кмет на София, Д. Петков влиза в правителството с общ дълг от 215 999.55 лева. От него задължения към БНБ са 92 903.75 лв. (съдружно със Ст. Стамболов), около 29 000 лв. са ипотеки, около 37 000 лв. полици и около 57 000 лв. поръчителства[200]. При смъртта си Д. Петков оставя дългове от около 240 000 лв. срещу актив, който между другото включва 3 000 лв. книжни френски банкноти и (без изненада) 125 000 лв. в български облигации (на съхранение в *германската* Кредитна банка) от външните държавни заеми 1888 и 1902 година[201].

Според приетата практика той „открива на свое име текуща лихвена сметка у БНБ за сумите, произхождащи от безотчетния фонд"[202]. (В случая това е Фондът за подпомагане бежанците.) Не това обаче прави впечатление на комисията, а обстоятелството, че настойникът на децата на Д. Петков (бившият министър на правосъдието) „не се е подвоумил да отиде в БНБ, бидейки още министър... и да изтегли в качеството си на [техен] настойник...(останалата свободна сума по тази лична сметка от 11 241.30 лв.)... като че ли правото на министрите с фондовете е преминало по наследство и върху техните деца и върху настойниците на последните"[203].

Рачо Петров. Особено разточително и с наслада е описана сметката на генерал Р. Петров. Той също разполага с лична сметка в БНБ, по която постъпват всички изтеглени от ковчежничеството суми от безотчетните фондове, предоставени му на разположение. Рачо Петров е бил дори по-облагодетелстван, доколкото освен до Фонда за македонските и тракийските бежанци е имал достъп и до безотчетните фондове на МВнР. За разлика от колегите си Д. Петков

Власт и корупция:
ген. Рачо Петров,
около 1896–1900

НБКМ–БИА

и П. Гудев, генералът не е запазил тази сметка единствено за постъпления от фондовете*.

Дори селективно илюстриран в доклада, оборотът впечатлява с размера и с разнообразието си. Р. Петров „привнасял... толкова много и от различен произход свои суми, щото тази специална сметка [в БНБ] е получила вида на една *чисто банкерска спекулативна сметка*, в която продажбата на всевъзможни български и чужди ценни книжа, продажба и покупка на чекове, преводи за странство и от странство обрьщат сметката на Министър-председателя в чисто банкерска сметка с игра на борсата, мъчно уловима без едно обширно и продължително изследване и проучване на всяка от множеството операции поотделно"[204].

В актива са отбелязани редица суми, събрани по платежни заповеди от безотчетния фонд и „оправдавани" с хвърчащи хартийки. Само показаното възлиза на 280 000 лева[205]. Наред с тези пари могат да се намерят банкноти (6 000 фр.), вноски в брой (75 000 лв.), предадени на банката български държавни облигации

---

* „Чистотата" на сметката не е гаранция за правомерност на използването й, но ясният източник до известна степен намалява възможността за злоупотреби.

(140 000 лв.), чекове срещу Винербанк, Креди Лионе, Лендербанк и Будапещенска търговска банка (общо над 350 000 лв.)[206] ...

Какво е теглил генералът от тези свои/държавни активи? Потвърждава се, че той често е инвестирал в български ценни книжа от държавните заеми, които е придобивал от различни чужди банки. Купувал ги е кога за 600 английски лири, кога за 1 600, за 1 000, 50 000 или за 96 117 лева. Естествено, Петров е издавал и чекове за различни суми, вариращи между 40 000 и 16 1000 лв. на български и чужди банки (Генерална банка, Сосиете женерал, софийски частни банки). Теглил е суми в кеш лично (по 10 000 лв.), или чрез счетоводителя на Министерството на външните работи (105 000 лв.). Броил е пари на близки и роднини. „Комисията намира, че дори и когато би се установило, че бившият министър-председател Р. Петров е само спекулирал с държавни средства, за да се ползва от лихви, комисиони, камбио или от качването и падането в курса на държавните ценни книжа, върши престъпление."[207] Всъщност описаното по-горе извлечение от банковата сметка на един представител (и не кой да е) на българския „елит" показва каналите, по които през „златното десетилетие" е текло към българските управници.

Петър Гудев. Този бивш министър и съвсем кратковременен премиер (от 3 март 1907 до 16 януари 1908 г.) е на особено видно място в инвентаризацията на комисията. Неговият казус е от съвсем ясните, макар в логиката на доклада да стои преди всичко като преход към импозантния завършек с Л. Паяков.

Финансовата история на Гудев е представена като най-точна илюстрация на забогатяването чрез власт*. С известно снизхождение комисията обяснява именно по този начин интереса си към него. „Като се знае, че Петър Гудев, преди да бъде повикан в 1903 г. на високия и почетен пост председател на XIII Об. Народно събрание, е живял със скромните средства на български журналист и преподавател на частни уроци, а брат му Ст. Гудев е бил непрекъснато дълги години чиновник в Министерството на търговията и земеделието – това бързо, за 2–3 години време, забогатяване в стотини хиляди лева не можеше да не обърне внимание на Изпитателната комисия."[208]

Делото на Гудев се разнищва сметка по сметка, перо по перо. Като истински следователи, анкетиращите следят всяка промяна по неговите активи и пасиви. Установената техника е добре утвърдена: на министъра се отпуска безотчетен фонд (в случая 150 000 лв.), който може да се изразходва срещу подписани от него платежни заповеди. Гудев мигновено изтегля от него 112 500 лв. (април 1907 г.) и ги внася в новооткрита лична лихвоносна сметка в БНБ. Същото се повтаря и със 1 532 000 лв. от свръхсметния кредит за полицията[209].

---

* По-пълен – и по-нюансиран – портрет на този персонаж прави Борислав Гърдев (Гърдев, Борислав. Д-р Петър Гудев – политик и държавник. 2002. Електронно издание. http://liternet.bg/publish4/bgyrdev/ pgudev/index.html) Облагороденото общо излъчване на образа обаче не успява да заличи печалната репутация на Петър Гудев като един от най-безспорно доказаните корумпирани български държавници. От биографичния очерк остава впечатлението за амбициозен младеж, успял да се изучи в чужбина въпреки съвсем необещаващия си произход, проявил в началото на своята кариера интерес към тънки духовни материи (описанието на български средновековни ръкописи), но завършил като мнозина други политици – извън борда, борейки се да възстанови опетненото си име и съчиняващ умозрителни месиански обществени проекти.

Значителна част от парите преминават през БНБ само транзитно. Много скоро след като постъпват в банката, суми са прехвърляни в други (чужди) частни банки (75 000 лв. в Кредитна банка, 50 000 лв. в Генерална банка). 3 000 лв. Гудев използва за погасяване на личен дълг към някакво предприятие. „От всички внесени по сметка на П. Гудев 293 247.65 лв. към януари 1908 г. за държавни нужди са изразходвани 44 917.45 лв."[210]

Изпитателната комисия не се задоволява с тези общи констатации и прави насрещна проверка на движението по сметките в Кредитна и Генерална банка. Използвани са данни, получени при отваряне на тези сметки по искане на обвиняем по дело срещу Гудев за клевета в печата. Установява се, че само няколко дни след превода на първата сума от специалния фонд в БНБ, салдото по сметката на Гудев в банката е единствено 25 991 лева. На тази дата той е закупил (чрез Кредитна банка?) български ценни книжа от заема 1907 г. за 450 000 лв. (номинал 500 000 при курс 90/100). При наличности 25 991.30 лв. това прави дълг към Кредитна банка от 424 008.70 лева[211]. Същата операция се повтаря на другия ден, след следващата вноска от фонда, когато П. Гудев купува книжа от 6% заем 1892 г. за 50 000 лв. номинал. Към края на 1907 г. той „е успял да измени своето материално състояние в Кредитна банка" по следния начин – наличие на ценни книжа за общо 550 000 лв. номинал срещу дълг „не вече от 475 503 лв. (колкото е фактически платената сума за тези книжа), а само от 311 483.70 лв."[212].

Комисията тегли чертата. „Като се знае, че на 7 април 1907 г. (преди започването на преводните операции от БНБ в Кредитна банка) П. Гудев е имал само 991.30 лв. в нея и че до края на 1907 г. „економисва" в тази банка ценни книжа за 550 000 лв. срещу един дълг от само 311 483.70 лв., и то през едно време, когато е бил министър и следователно не е могъл нито да търгува, нито да печели, то явно е, че неговото забогатяване само в Кредитна банка с около 189 711.80 зл.лв. [почти точно (450 000 + 51 945 – 311 483)] се дължи изключително на заграбването и присвояването за своя лична облага даваните средства, произхождащи от безотчетния фонд и от кредита за организиране на полицията."[213]

Калкулациите отново очертават контура, по който финансовият и политическият елит се възползват от външните заеми. В бюджета идват пари отвън, те преминават през „специалните фондове" и в крайна сметка се озовават в лични сметки. По-нататък, с тях се закупуват значителни суми ценни книжа по външния държавен дълг: българските управници стават кредитори на собствената си държава, печелейки от лихвите по инвестирани в облигациите средства, отпускани им за други цели от същата тази държава.

След като напуска министерския пост, П. Гудев продължава да се разпорежда с остатъчните средства по сметката си. Дългът му към Кредитна банка нараства с около 50 000 лв., а наличностите на ценни книжа слабо намаляват. Той си построява и къща „със злоупотребените средства“. Комисията стига до това заключение след съпоставка движението на сметките му в БНБ със записите в „тефтерчето на Г. Смилов“, който е бил майстор при построяване на къщата. Установява се, че движенията почти напълно съвпадат[214].

Всичко това дава основание за обобщението, че министерстването на П. Гудев е било „кратковременно, но феноменално доходно“[215]. Пълната рекапитулация показва следното: от държавното ковчежничество той е изтеглил 403 872.50 лв., като за „свои лични нужди са употребени и присвоени с лична користна цел“ 189 711.80 лв. в ценни книжа и пари, вложени в Кредитна банка, с 3 000 лв. са закупени акции в Генерална банка, 30 378.80 лв. са внесени чрез чекове в постройка на съдружеска с брат му къща в София, със 17 013 лв. са изплатени дългове към Д. Петков и 1 460 лв. са изтеглени след излизането му от правителството[216]. Проследено е и движението на имуществото. До влизането във властта салдата по сметките на П. Гудев в БНБ се движат между 10 и 800 лв., а през 1905 г. той има внесени 20 000 лв. за покупка на акции в Кредитна банка, притежава руски ценни книжа за 5 000 лв., закупил е място в София за 5 050 лева. В същото време брат му е придобил облигации от Варненския заем за 65 000 лв. (срещу дълг от само 18 000 лв.) и двамата са построили къща, където са вложени 51 000 лева[217].

Към тези бакалски сметки комисията прибавя и политическа присъда над П. Гудев. Според анкетиращите, прегрешенията му са негласно признати от неговите съпартийци, след като споменатият иск за клевета срещу журналиста е оттеглен. Въпросните съпартийци на свой ред твърдят, че това е *единственият* му грях и всички останали обвинения са неоснователни.

Лазар Паяков. Случаят с Л. Паяков е венецът в анкетата. Тук мизансценът е по-грандиозен и с повече въображение. Използват се средства, които днес заливат всички медии – слухове, статии с инсинуации, „разследваща журналистика“, която бърка по банкови сметки, събиране на сведения от всевъзможни финансови институции. За да се добие усещане за мащаба на числата в обръщение, е добре да се знае, че месечната заплата на един министър възлиза на около 1 000 лева[218]. Показателен детайл е също, че Паяков поема министерството, след като е бил директор в „Гирдап“, с всичко, което означава докосването до тази банка♦. Вероятно не е случайно, че именно при неговия мандат на финансов министър управител на БНБ е свързаният с фалита на частната банка Бончо Боев .

Изложението в доклада започва с лично писмо на Л. Паяков, неведомо как попаднало и публикувано във в. „Мир“ от 13 юли 1904 година. Тъй като писмото остава неопровергано, комисията го приема за достоверно. Както и при другите случаи, целта е да бъде фиксирана *изходната точка* на забогатяването, да се стартира упражнението по сравняване финансовото състояние *преди* и *след* министерстването. То само затвърждава вече добре усвоеното от обществото Алеково заклина-

---

♦ Вж. *Откъм частните банки / Фалитът на „Гирдап“.*

Al. Sturescu
TURNU-MĂGURELE.

НБКМ–БИА

Власт и корупция:
Лазар Паяков, около 1900

ние „Пази Боже сляпо да прогледа!".

Текстът е грубовата и простодушна, на места дебелашка изповед. То е ценен документ за всеки, който иска да разбере душевните (леко комични) терзания на човек, изправен пред прага на властта в България. „Хайде дано поне отсега нататък Господ се смили, пише Паяков, та да се поуредим и просветнем малко, и без министерски пост ще си помогнем даже по-добре, затова е въпрос сега ще ли се съглася да ставам министър, додето не си поуправим работите. Пишете ми за пари и се чудите защо се умълчавам! Знайте че *готови пари нямам,* от Габрово старата не дава, остава една заплата от 300 лв. и върху нея наложено запор. Е добре, амортизации, лихви и не знам какви боклуци се от мене си искат, мога ли аз да направя някое чудо, та да посрещна всичко това? Сам зная какво правя и как посрещам, но пред хората са държа и представлявам се за човек със средства за запазване реномето си като директор на „Гирдап"(става дума за Варненския клон)[219].

Бъдещият финансов министър е затънал в дългове и едва поддържа фасадата на човек, свързващ двата края без „готови пари". Какво може да се очаква при тези дадености? Че в личен план той ще използва положението си, за да погаси своите дългове и за да понатрупа активи. Че като публична фигура ще продължи играта на „хубава фасада“, но този път на Държавното съкровище. Че за него „боклуци“ ще са не само собствените, но и държаните дългове. Разделът в доклада на комисията, посветен на Паяков оправдава първото очакване. Историята на БНБ, включително по негово време, потвърждава другите две.

„С идването ни на власт, продължава писмото си все още бъдещият министър, се измени положението. На Димитра и Александра ще дадем работа, само да бъдат разумни, да я пазят, ще гледаме да получават по-добри заплати, та да могат в къщи. Аз ще се погрижа да добия повечко приход от тази или друга работа, та да може да се урежда и даването и т.н. Министерският пост е готов, но аз мисля засега да не го поемам, за да не се изложа на вестникарска критика и да ми побъркат в работата. Този пост ще може и по-после да има, стига да се успее в изборите. Така или иначе, за нас се ражда една надежда за по-добър живот; дано Бог да помогне. Дружество „Юнион“ предайте на Петрова, за което трябва да платите в София; за дълга писах на г... С поздрав, Ваш предан: Л. Паяков.“[220] Връзката между идването на власт на „своята“ партия и разведряването на личния хоризонт е съвсем откровена. Сигурността е дотолкова пораснала, че Паяков може дори да си позволи лукса да поотложи приемането на министерски пост.

От публикуваното в „Мир“ писмо комисията тръгва да се рови по банки. Както си му е редът, анкетата започва с БНБ. На направеното запитване управителят ѝ Христо Чакалов отговаря, че към август 1903 г.* Паяков не е имал никакви *лични* задължения към банката. Дългове по специална сметка са налице в качеството му на член на фирмата „Паяков и Вълов“ в Русе към клона на БНБ в града. Те са възлизали на 1 849.70 сребърни лв. и 9 651.65 зл. лева. Сметката на тази фирма е била „дадена в съд“ през 1903 г., т.е. тя е била нередовна при влизането му в правителството.

Оттук започва серия от рефинансирания, говорещи за рязко нараснал кредит, който вече не съответства на по-раншните оплаквания на министъра. Първоначално дългът на фирмата към Русенския клон е погасен чрез новооткрита специална сметка на Паяков в същия клон. Тя на свой ред е издължена през февруари 1905 г. от Софийския клон на БНБ срещу ново задължение на Паяков от 14 060.70 зл. лева. За него той издава тригодишна полица от 15 000 лв. с поръчителство на две лица. Този пореден заем е напълно изплатен през септември 1908 година[221].

Така дългът на министерската фирма към БНБ започва от нередовни 11 501 лв. (1 849 златни + 9 651 сребърни лв.), преминава през неизвестен заем, с който е покрито това задължение, продължава в издадена от него полица през 1905 г. за 15 000 лв. срещу рефинансиране на Русенското задължение от Софийския клон на БНБ. Комисията изчислява, че заедно с лихвите, Паяков е изплатил около 18 000 лв. към банката. Ясно е че БНБ е действала като негов личен банкер, съгласявайки се удобно да му предоставя нужните свежи пари.

---

* Паяков поема поста през август 1903 г., след смъртта на титуляра Антон Манушев. Самото правителство е формирано през май 1903 година.

Продължавайки по следите, анкетьорите се ориентират – по „съобщения от видни търговци" – към дружество „Дунав" и Българска търговска банка в Русе, където Паяков имал сметки. Отговорът на запитването обаче този път е почти груб и идва от Г. Губиделников. Търговска банка не е склонна да предоставя подробна информация, като само съобщава най-общо, че министърът няма лични задължения, а дълг има споменатото вече дружество, в което той е съдружник. Губиделников обаче предупреждава, че след като става дума за съдружничество, комисията би следвало да иска изрично сведенията. „Защото тая сметка е на фирма, в която участват и други лица, и защото ние искахме да смъкнем от себе си всяка отговорност, че даваме сведения от една сметка, от която вие не сте искали (формално) сведения."[222] Очевидно русенският банкер има по-здраво отношение към банковата тайна, отколкото БНБ.

Тук идва най-изразителното свидетелство за взаимния клиентелизъм между частните банки и властта. В края на 1903 г. фирмата на Паяков и Вълов е дължала на Търговска банка 152 624.85 лв., като погасяването на сумата става по любопитна схема. През ноември 1904 г. фирмата прави вноска от *105 лв.*, а през януари 1905 г. дружество „Гирдап" поема върху себе си 60 000 лв. от дълговия дял на Паяков към Търговска. Той е издал полици единствено за 14 000 лв., докато погасяването на остатъка е директно отписване на дълг... В края на 1903 г. на Паяков са опростени лихви за 13 115.95 лв. към БТБ, а съгласно решение на Управителния ѝ съвет, в края на 1905 г. са му *опростени* още 32 258.85 лв. (1/3 от дълга) или 26 258.85 главница и 6 000 лв. лихви. Това става, като Търговска банка *„пренася в загуба (II резервна сметка) дълга на българския финансов министър"*[223]. „По тоя начин, след като Паяков е поел една или две полици от 14 000 лв., очиства се един дълг от повече от 150–200 000 лв. заедно с лихвите."[224]

Оттук комисията се прехвърля към трета съмнителна история, свързана с връзките на Паяков със Свищовското АД „Дунав". Работи се почти изцяло с инсинуации, намеци и логически реконструкции на липсващи факти, но това не прави раздела по-неправдоподобен. Напротив, той очертава твърде добре периметъра на неформалните връзки сред политико-икономическите среди.

Изходна точка и тук е дълг (от 29 590.60 лв.) на Паяков и Вълов към въпросното дружество, което през ноември 1904 г. се намира в ликвидация. Щекотливият сюжет в документа е за полица за 11 000 лв., с която Паяков посреща част от дълга. (Останалата част е покрита чрез ежемесечни вноски.) Полицата е изпратена на фирмата от министъра „с предложение да я шконтират при Търговска банка в София и с произведението ѝ да се уравнят сметките му при дружеството"[225]. Както признава ликвидаторът, за да запази интересите на дружеството в случай на неизплащане полицата на падежа, той моли банката да му я сконтира *sans-obligo**. След джиросването ѝ е изплатена сумата от 10 798 зл. лева. За Паяков операцията е важна, тъй като му позволява да освободи блокираните в дружеството акции и да ги заложи другаде.

Полицата *sans-obligo* повдига въпроси. Тя „поражда *съмнение за необикновени и нетърговски връзки между банката и финансовия министър*, особено в един момент, когато държавата предвиждаше да изкупи контрактите на тая банка с [румънската] *Marmarosh Bank & Cie*. За да издири това, Анкетната комисия, особено при наличността на обяснение от страна на един виден свищовски търговец [колко безпристрастен може да е този източник измежду конкуренцията?], че между г. Л. Паяков като финансов министър и поддиректора на тази банка има тесни връзки, по тоя повод се отнесе към Генерална банка, за да поиска сведения за сметката на г. Л. Паяков. Обаче банката отговори, че Л. Паяков не е имал сделки с нея“[226].

Независимо от отрицателния отговор, съмнението остава и то се прибавя към рекапитулацията на приписваните злодеяния на Паяков. За да тегли чертата, комисията използва прост, но ефективен и достатъчно убедителен метод. Тя съпоставя заплатата на министъра от около 12 000 лв. годишно с погасения дълг, заключавайки, че „и тези материали са достатъчни за характеристика на твърде бързото и почти невъзможно изплащане на дълга на г. Л. Паяков през времето на неговото министерстване“[227].

По-конкретно инвентаризацията съдържа следните обвинения. Първо, бившият министър е „изплащал на дружество „Дунав“ в продължение на две години 29 000 лв., като при това е внасял месечно по 968–1 000 лв., което отговаря на цялата ежемесечна плата почти на министъра. Същевременно той е погасявал и в БНБ и в Търговска банка (една полица от 14 000 лв.). Така щото двойна министерска заплата не би могла да му стигне за изплащане на дълговете, а камо ли и за нуждите на семейния живот на един министър. Явно е впрочем, че вън от заплатата министърът е имал и други източници“[228]. Второ, „съмнително е обстоятелството, че Търговска банка, управлявана от хора далече не политически приятели на Л. Паяков, е опрощавала на българския министър на финансите неговия дълг, произхождащ от лихви на сума 13 000 лв., а така също дори от главница на една сума от 32 000 лв., като е нареждала, щото тези суми да се минат в загуба на същата банка от резервните фондове. Това действие на Търговска банка заслужава да се хроникира, па не само това – да се изследва и по-нататък“[229]. Трето, „характерен е тоже фактът, добре известен на свищовските търговци, че Търговска банка–София, сега Българска Генерална банка, е приемала на шконто полици от финансовия министър съвсем не по търговско съображение, а по много по-други мотиви“[230].

По окончателната сметка, „само на 3–4 места (БНБ, Българска Търговска банка, АД „Дунав“) Министърът на финансите е можал в продължение на 4 години да изплати един дълг по-голям от 200 000 лв."[231]. Това са около 16-годишни заплати и при това не се споменава нищо за придобитите активи... Л. Паяков влиза във властта длъжник, а излиза от нея като човек, успял да натрупа и да изплати многократно по-големи задължения. Част от погашението става чрез удобни и навременни заеми от БНБ, които рефинансират старите. Друга (значителна) част се извършва чрез дружески опрощавания от частни кредитори.

---

* Без ангажимент.

Примерите, в които Народна банка е пряко ангажирана с имуществото и сметките на управляващите, разбира се, не свършват дотук. Добавям единствено два твърде различни случая, които придават някои допълнителни нюанси.

На едно от заседанията си в разгара на кризата от 1899–1901 г. УС на БНБ се занимава с проблемите, появили се във връзка с това, че „бившият министър Стефан Стамболов", след смъртта си, е оставил една голяма част, както по „преките си задължения, така и по разни поръчителства неуредени"[232]. С „уреждане на всичките му висящи дела" се заема неговата съпруга Поликсения Стамболова, но „понеже не разполага със свободни парични средства, а с недвижими имоти, заявила е, че това нареждание висящите сметки на покойния си съпруг може да направи само ако ѝ се отпусне заем срещу ипотекиране на някои недвижими имоти"[233]. Въпреки силното кредитно стеснение, съветът отпуска ипотечен заем от 50 000 лв., с който се покриват вересиите на Стамболов за неизплатени полици по преки задължения и по поръчителство, както и дълг по специална текуща сметка. Народна банка влиза в типичната функция на семейна банкерска къща, която обгрижва финансовото състояние на високопоставения си клиент...

Другият случай е възлагането на проекта за строителство на новата (днешната) сграда на БНБ. Това става с решение на УС по доклад на управителя Н. Момчилов от 7 ноември 1933 г., с което изборът на архитект е направен без каквито и да било формални процедури или конкурентност. Протоколът на заседанието отбелязва, че „за да се избегнат различни разноски *не е необходимо да се произвежда конкурс*, а следва да се възложи *на добър български архитект* да изготви програмата, идейните скици, всички планове, проекти и тръжни книжа, като на същия се възложи и ръководството. За тази цел Управлението на Банката е влязло в преговори с видния архитект Иван Васильов от София, който ще изготви идейните скици за една модерна емисионна банка, след като влезе в контакт с по-известни европейски банкови управи, за да проучи на самото място и усвои особеностите в строежа на модерните банкови сгради и инсталации. С тоя архитект е постигнато съглашение при много изгодни за Банката условия"[234].

Тези редове, разбира се, не доказват нищо. Те обаче няма как да не са добавили убеденост, че големите решения за много пари се вземат при неясни правила, произволно и/или подкупно: в края на краищата, отнася се за една от най-монументалните сгради на столицата. Независимо че резултатът е широко приет като естетически безспорен, че той остава емблематичен за града, тогава, както и днес, подобна стъпка напластява съмнения. Легитимна е същевременно и обратната гледна точка. Проблемът с корупционната параноя е, че резултатът най-вероятно би бил оспорен и при напълно надлежно проведен конкурс. Защото въпреки че у нас всеки иска правила, никой не вярва на тяхното прилагане. Погледнато ретроспективно, може би едноличното решение за сградата на пл. „Ал. Батенберг" 1 се е оказало най-удачното.

А иначе, с възложената поръчка не се е случило нищо необичайно. Тежката институция БНБ просто е приобщила човек, който (както често става с талантливи архитекти, артисти и интелектуалци) съчетава творчески блясък с чинопочитание, респект пред властта, стремеж към нейните блясък, суета, признание и дарове.

Функциите и дейността на Народна банка очертават минно поле, в което изкушения за корупция възникват на всяка крачка. Карта на това поле не е изработвана, но местонахождението на мините може да се установи от точките на напрежение, възниквали в атмосферата *около* и *във* БНБ. Те се проявяват в политическите борби, в пресата, в пряко визиращи я публични дебати, във вътрешни административни разпореждания и решения. Маркирането на някои от точките дава добра представа за корупционния потенциал, свързан с емисионната банка*.

Естествен екран, върху който отчетливо се проецират чувствителните възли, е политиката. Големите парламентарни анкетни комисии за БНБ са две (1884 и 1920–1922 г.), но Народното събрание текущо се занимава с всевъзможни проблеми на банката. В парламентарни питания се наслояват действителни факти, текущи слухове, настроения, политически игри и клевети. Общо взето, те излъчват битуващия климат на аферизъм, на пълзяща корупция и фаворизиране, в който е потопен общественият и стопанският живот.

Кратката инвентаризация на питанията в парламента (избирам 1902 г.) изрежда най-битовите (текущи) прегрешения на банката: отпускане заеми на „свои хора"; въртене пари, предназначени за „стимулиране" на икономиката; отпускане на заеми без (или с незначителна) гаранция; взаимно проникване с частния сектор; неясни и замъглени сметки; капсулиране и непрозрачност на институцията (скриване актове на ревизионните комисии от парламента); незаконно отпускане на заеми срещу индустриални акции[235]...

Трябва да се дочака навечерието на Първата световна война, за да се стигне до *обобщаващо* обвинение в корупция и да се установи, че първоначалните констатации от 1884 г. (и всички последвали) не са се променили в основното. На 28 юли 1914 г., непосредствено преди избухването на войната, група депутати внася предложение за уволнение на управителя и администраторите на БНБ. В мотивите са изречени тежки присъди за водената парична политика. В качеството на ключово доказателство за лошо управление депутатите припомнят – като публична тайна – че „на всички Ви е известно, че една от причините за високия камбиален курс у нас и за неговото бързо и внезапно покачване се дължи на Управителния съвет на Народната банка, който никога не е успявал да съгласи паричното обращение в страната с нуждите на търговията, на народното стопанство, на държавата. През последните пет-шест години Управителният съвет на Народната банка, за лесни печалби, като е развил неимоверно банкнотното обращение, преситил е нуждата и с това е подготвил добра почва да се създаде голяма разлика както в шанжа, тъй и в преводите в странство"[236].

---

* Богат достъпен материал е събран в Архиви БНБ I–IV.

Паричната политика е фон, на който се излагат по-шокиращи обстоятелства и внушения от (винаги по-ефектната) „малка правда". „Този факт не е единственият за лошо управление, продължават мотивите. Управителният съвет е търпел да се *фаворизират някои лица* в ущърб на всички, които имат нужда от кредит. При отпущане заем срещу реквизиционни квитанции, голяма част от определената за тази цел сума била *дадена на едно лице*, а много други по-дребни искания не са били удовлетворявани. Имало е опити, има факти, че някои висши чиновници са си приготвяли места за години работи с *явна фаворизация* на свои приятели при разрешаване да се отпущат заеми. Нещо повече. Има факти, установени с протоколни решения, че висши банкови чиновници са купували камбио за своя сметка или за сметка на свои роднини, откривали са *големи текущи сметки на близки лица* и въобще използвали са банковите средства за лична полза. Една анкета може само да изнесе истината и хвърли светлина върху работите на управителното тяло на Народната банка. Независимо от лошото управление, Управителният съвет на Народната Банка се *занимава с партизанство*. Имаше документи, от които се вижда, че финансово-информационното бюро при Централното Управление *сътрудничи редовно на един столичен ежедневен вестник* и то с изричното съгласие на Управителния съвет. Горните данни са достатъчни да поискаме г-н Министъра на Финансите да нареди анкета по делата на Народната Банка и да му се даде мандат да промени Управителния съвет."[237]

Атмосферата през юли 1914 г. е такава, че обвиненията се повдигат без привеждане на конкретни и доказани факти: общата нагласа изглежда напълно узряла за формиране на поредната анкетна комисия. Парламентарната конюнктура обаче не е благоприятна. Искането е подкрепено от 67 народни представители, но не е разглеждано от Народното събрание поради прекратяване на неговата сесия. Хр. Чакалов оцелява до края на войната, за да се изправи след това пред анкетна комисия, която разследва друг набор от обвинения, променени повече във формата, отколкото в субстанцията[♦].

По-важно от политическия контекст на приведения документ е гравираният в него публичен образ на БНБ през 1914 година[*]. Той поразително се доближава и до общественото отношение към централната банка, кристализирало при кризата от 1996–1997 г., преди въвеждането на Паричния съвет. Градивните му елементи са все същите: безсилие в управлението на паричните агрегати; преференциално насочване на ресурсите и целенасочени кредити в полза на приближени; класически манипулации на курса, валутни операции с познати „насрещни" лица и сателитни структури; пълно игнориране конфликта на интереси и прехождане от БНБ в други финансови институции като възнаграждение за направени услуги; трафик с вътрешна информация за политически и спекулативни цели... Трикратната повторяемост (1884, 1914, 1996) вече не е конюнктурна присъда, а диагноза на система, която – след всичките си мимикрии – беше из основи променена в края на XX век♦.

---

[*] Погледнато ретроспективно, промяната спрямо 1884 г. е единствено в разместения ред на обвиненията. Ако тогава „обвинителният акт" започва със случаи на фаворизиране, за да стигне до камбиалната политика, то тук атаката е по повод манипулациите с камбиото (с курса).

[♦] Вж. *Българска народна банка / Едно „влизане" в БНБ...*

Живите примери, които дават плът на повтарящите се корупционни елементи, са пръснати из цялата история на БНБ[238].

Сред архивите на банката се намира не една следа от изтичане на конфиденциална информация. През 1909 г. например на книговодителя Георги Бояджиев е наложена глоба от 10 лв. и е отправена заплаха с уволнение и със съд „за издаване на служебна тайна"[239]. Провинението на служителя е, че „доставяните от [БЗБ в Ихтиман] на Сконтовия отдел при БНБ сведения и мнения за кредитоспособността на банковите клиенти били съобщавани на последните от неизвестен банков чиновник при БНБ, впоследствие на което заинтересованите клиенти влизали в неприятни лични разправии с персонала на БЗБ и последната по тоя начин била излагана пред клиентелата на Банката"[240]. Земеделска банка иска наказание за служителя и заплашва, че ще откаже да дава сведения на БНБ, ако „тази аномалия" продължи. Тя съобщава и конкретен случай, при който „дадените от нея сведения за кредитоспособността и задълженията на ихтиманския търговец Ю. Колев не само били съобщени от неизвестния чиновник Колеву, но прочетени от самото писмо, дори е било телеграфирано Колеву за резултата по заявлението за увеличение текущата му сметка"[241]. След анкета е уличен книговодителят Бояджиев, който признава, че е отправил депеша до Ю. Колева „като бивш негов съученик". А друг книговодител потвърдил, „че сварил Бояджиева и Колева в бюрото, когато първият разгръщал досието на Колева и му чел нещо от находящите се в него писма – факт, който сам по себе си уличава книговодителя Бояджиев в издаване служебни банкови тайни"[242]. Случаят може да се приеме като живописно битоописание, ако за същите грехове през 1914 г. не беше обвинен целият УС и ако подобни инциденти не бяха засичани по редица други поводи[243]. Информацията е основен актив на всяка банка и съвсем обяснимо е нейното изтичане да образува възможен корупционен канал или обект на „приятелски услуги".

Друг тип съмнителни действия произтичат от нерегулираните конфликти на интереси, съпътстващи цялата българска финансова история. Поставен в контекста на широко разпространена практика, показателен е примерът с уволняването ди-

---

♦ Вж. *Българска народна банка / Стратегическите дилеми – в търсене на паричен стандарт.*

ректора на Русенския клон на БНБ през 1903 година. Две години по-рано в Министерството на финансите постъпват оплаквания против директори на клонове на Народна банка, които „срещу определени възнаграждения вземали участие като членове и даже като председатели на управителните съвети на някои акционерни и други дружества, преследващи чисто спекулативни цели и с това предизвикали справедливото негодуване на заинтересовани лица и акционери“[244]. Откритото съвместяване на длъжности става въпреки съществуващата забрана за държавни чиновници. През 1901 г. управителят на БНБ изрично предписва на директорите на клонове „да не вземат занапред участие в заседанията на управителните съвети на казаните дружества и въобще да престанат да се занимават с работи, несъвместими със службата, която занимават“[245]. Въпреки това ръководителят на Русенския клон показва „действително и съзнателно непокорство“, оставайки член на съвета на застрахователно дружество „България“ в града. Така БНБ е пряко включена в кръга около Българска търговска банка. Независимо от горните разпоредби и уволнения, връзката продължава години, като централната фигура в русенската група, Петър Бъклов, е член на Управителния съвет на самата Народна банка...

За типичната корупционна зона, свързана с фаворизиране при отпускане на кредити или при рефинансиране на отделни банки, вече стана дума♦. Оплакванията в тази посока са неизменен фон около БНБ. Наред с вече споменати подозрения и обвинения, нека добавя представителна извадка от публикации във в. „Пряпорец“ от края на 1925 година*. Внушенията тук се свързват пряко с недоволството от паричната и кредитната политика на Народна банка. Смесването на двете е често, тъй като емисионният институт е атакуван с всички средства, когато следваната от него рестриктивна парична политика засяга интереси на бизнеса. В случая вестникът се позовава на „оплаквания на видни търговци от настоящата кредитна политика на БНБ. Те вече вземат застрашителни размери и правителството в най-късо време ще се изправи пред блока на онеправданите и застрашени от кризата сдружени търговци. Това трябва да се таксува като изблик на справедливо повдигнати негодувания от делата на не отговорните пред масата длъжностни лица. Изнасят се случаи, когато БНБ е отпуснала грамадни кредити на частни банки, които не притежават почти никакви влогове в нея. БНБ дава на цяло събирателно дружество, работещо с 2–3 млн.лв. капитали, в него влизат трима най-солвентни [платежоспособни] членове, притежатели на недвижими имоти на стойност над 100 млн.лв., смешната сума 20 000 лв. кредит. Днес... се иска повече от всякога най-добър подбор в ръководителите на централните банки и наличие на една строго определена и най-системно контролирана кредитна политика“[246]. Очевидно това е пореден вопъл за „евтин и достъпен кредит“, към който никога не е излишно да се прибави намек за корупция. А както видяхме с фалита на братя Бъклови♦♦, позоваването на видимата „солвентност" на кредитополучателите е крайно рисковано и лековато твърдение.

---

* Любезно предоставени от Румяна Първанова.

♦ Вж. *Българска народна банка / Тактическите дилеми...*

♦♦ Вж. *Откъм частните банки.*

За сметка на това следваща статия на „Пряпорец" се докосва до по-ясния проблем за конфликта на интереси. Внушенията (макар и отново без доказателства) са по-силни, като текстът изразява облекчение от уволнението на управителя на БНБ Коста Бояджиев. „Още когато бе назначен, отбелязва вестникът... мнозина народни представители счетоха, че това е една грешка на правителството. Други отиваха по-далече – поради особените връзки на Бояджиев с известни лица, това за тях бе грях на правителството... Гражданството много скоро свърза дейността [му] като управител на БНБ с отношенията му спрямо частната банка, на която той беше директор, преди да стане управител на БНБ. Там мястото му е вакантно. Тази му дейност предизвика питане в камарата."[247] Става дума за Франко-българската банка за международна търговия, където от 1921 до 1923 г. Бояджиев е директор, а от 1926 г. (след напускане на БНБ) е и акционер*.

БНБ дълго се занимава с един особен тип кредити, които се смятат за възможен източник на корупция. Думата е за заемите, отпускани на нейни служители и разглеждани като начин за поставянето им в зависимост. От тази гледна точка се обсъжда и въпросът дали самата банка следва да предоставя кредит на собствените си чиновници. Със закона от 1906 г. на служителите на БНБ е забранено да получават каквито и да било лични заеми от нея. Ограничението, естествено, ги насочва към услугите на други банки, което първоначално е посрещнато с „репресивни" мерки от ръководството. В особено любопитно, изпълнено с нравоучение, окръжно от 23 февруари 1907 г. то заплашва всички задлъжнели „навън", върху чиито заплати са наложени запори за дългове. „Това показва, пише циркулярът, че тези чиновници не са пропорционирали разходите с приходите си, или пък, че въпреки изричното запрещение на Закона за чиновниците, са вършили сделки, загубите от които тежат върху заплатите им... Без да се взема в съображение причината за създаването на дълговете, самият факт, че на чиновника е наложен запор, го представя за *човек, който не може да урежда сметките си, или иначе казано – не може да управлява себе си; а онзи, който не може да се управлява сам, не заслужава пълно доверие.* Този недостатък е недопустим и нетърпим за всеки обикновен служител, а камо ли за такъв в едно кредитно учреждение; той влияе преди всичко, върху неговия престиж, който за Банката ни е от съществено значение. Банката, поради естеството на самата ѝ работа, не може напълно да се доверява на такива чиновници, защото те, *по причина на влошеното си материално положение, на всяка стъпка са изложени на съблазън да злоупотребяват със службата си, за да могат да се избавят от дълговете си;* ето защо тя е длъжна да се освобождава от тях... За да се предпази от бъдещи неприятни изненади, Управлението на *Банката ни е решило да се избави от ония свои чиновници и служащи, които не знаят да живеят със сметка.*"[248] Предвидените мерки са драконовски. Всички със запорирани заплати са поканени да уредят в шестмесечен срок своите дългове и да освободят заплатите си. Неуспелите да оправят сметките си в срок и онези, които допуснат запор, ще бъдат уволнявани веднага. Това финансово пуританство, практикувано не от друг, а от Бончо Боев, се оказва непрактично и неефективно. Лишаването на чиновниците от кредит в БНБ и ограничаване достъпа им до външни заеми не издържа дълго[249]. При управлението на Хр. Чакалов режимът е променен и на служителите отново е разрешено да ползват вътрешен кредит, за да се намали зависимостта им от други банки, която така и така не е изчезнала. Измененията в закона за БНБ от 1911 г. забраняват „да се приемат за сконто и депо полици, носещи подписи на банкови чиновници (длъжници, поръчители или джиранти), а вместо това клоновете и агентурите остават свободни да им дават заеми на общо основание... в кръга на тяхната кредитоспособност"[250]. Идеята е по този начин служителите „да не прибягват до услугите на банките и частните лица, които обикновено са и банкови [на БНБ] клиенти и да се избегне всякакъв повод на каквато и да било неприятност за чиновниците, клиентите и Банката"[251]. Но и този обрат в политиката не изкоренява проблема. През 1914 г. е сигнализирано, че „някои от банковите чиновници са прибягвали към дребни заеми от банкови клиенти"[252], което деяние е заплашено с уволнение. Изкушението на служителите се оказва хронично.

---

* К. Бояджиев е бил и директор на БЦКБ, а в правителството на деветнадесетомайци през 1934 г. е министър на земеделието и държавните имоти.

Различен поглед към корупционното поле в БНБ дава поредицата решения на УС за завеждане на дела за клевета срещу различни вестници[253]. Най-голямата им концентрация е от началото на 30-те години, при Никола Момчилов, който има рядко развити чувство за отговорност, достойнство и мисия на институцията. Периодът е от най-благодатните както за евентуални действия, така и за обикновени инсинуации: вносът в България е контингентиран, девизните ограничения са драстични, а в центъра на тези повсеместни регулации стои бюрократичната машина на БНБ. Без да влизам в обстоятелствата, тук само изреждам мотивите, които говорят достатъчно за царящата атмосфера. През август 1932 г. например варненският търговец Панайот Разсуканов е „подхвърлил подозрения" – отпечатани в „Утро" и „Свободна реч", – че БНБ „е фаворизирала някои търговци в отпускане на чужда валута, а по-специално... дружество „Фортуна", София... [предоставяйки му] 80 млн.лв., като всъщност на това дружество са отпуснати валути само за 403 297 лв."[254]. Пет дни по-късно, под надслов „Бодли, Пазете БНБ", в. „Ново време" обвинява банката, „че разхищава чужди валути, като е отпуснала на отиващите във Виена търговци 30 000 австрийски шилинга... [докато] на търговците, заминали за Виена, по ходатайство на Българския търговски съюз е отпуснато само 3 000 австрийски шилинга."[255] В края на същия месец председателят на Варненската борса упреква банката, „че разрешаването на компенсации се давало само на известни лица, че „нямало смисъл да се дават разрешения" за износ на стоки, без да се ползва Банката с тяхната валута, когато същите стоки имали пазари и се изнасяли редовно от експортьорите търговци и Банката си получавала чуждата валута напълно"[256]. Няколко месеца по-късно УС решава да заведе дело за клевета срещу Милан Азманов от Стара Загора във връзка с искането за служебна проверка по книгите му за отпускане чужда валута за внос на стоки. По този повод търговецът „се нахвърлил с най-неприлични думи по адрес на Банката, обвинявайки я, че „разсипала България“ и наричайки „мошеници“ ония, които управляват Банката, а останалите чиновници – „техни съучастници“. Същият този Азманов направил намек, че зад всички тия пречки, които им се правят, се криело желанието на някои чиновници да използват 10–20% възнаграждение“[257]. През май 1933 г. идва ред на „Демократически сговор“, който се усъмнява „доколко предприятията на [министъра на финансите] г-н Стефанов се подчиняват на камбиалните ограничения“[258]. Казусът е съвсем конкретен (внос на известни химикали и бои), но УС решава, че щом „банката преследва, щото всички, без изключение, да се подчиняват на нейните девизни разпоредби… [а] в поменатата статия е подхвърлено на съмнение нейната дейност в това отношение, макар и в един само случай, налага се да се анализира тоя случай и да се потърсят съответни санкции“[259]. Разнищването му е изложено на няколко гъсто изписани страници. Почти по същото време е заведено дело срещу редактора на „Зора“, Данаил Крапчев, за твърдението, че БНБ следва да бъде освободена от регулиране на валутните и вносно-изосните ограничения. Мотивът за сезиране на съда е отново, че всяко публично съмнение в неутралността на банката и в нейната безпристрастна търговска политика са удар по стабилността на лева. В друго дело УС преследва „тенденциозно написана“ статия в „Демократически сговор“, където се поставя под съмнение порядъчността в контрола на външната търговия. Дейността се водела „произволно, некомпетентно и недобросъвестно като се предпочитат (с привилегия) едни пред други, сиреч не се дава възможност за еднакво третиране на всички заинтересовани по вноса и износа на страната… Съществували безброй опущения и непростими финансови грехове, отъждествявани с понятието „стопански скандали“[260]. Мнителността стига дотам, да се заведе наказателно дело срещу автора на статията „Във вагон-ресторанта“, поместена в „Мир“, където е предаден разговор във влака, а единият събеседник подмята, че търговците с буби „компенсация ще правят. Златна мина е това компенсацията, за който се вреди. Каква е тази мина, не разбирам, но чувам страшно лоши работи за тия компенсации“[261]*. В репликата е резюмирано широко разпространено мнение, което уязвява ръководството на банката. Компенсацията е представена като „камбиално средство [което] служи за обогатяване на известни лица по незаконен път и се дава само на оня, който „се вреди“… и може „друг да не може да се вреди“, а това, заключава УС, не е нищо друго освен обвинение… че управата на БНБ допуска с компенсациите фаворизации… т.е. допуска произволи и беззакония, или ги търпи“[262].

---

* Компенсации са сделките по продажба с определена премия на конвертируема валута от износители на вносители. (Вж. *Българска народна банка / Стратегическите дилеми – в търсене на паричен стандарт.*)

Разбира се, в серията заведени дела влизат и тези срещу писанията на Петър Чолаков-Зарин[263]. Техните заглавия говорят сами за себе си – „БНБ в задънена улица", „БНБ тежко болна", „Златната наличност на БНБ застрашена", „Безсрамие", „Самозабрава", „Законна ли е заплатата на днешния управител на БНБ"... Диспутът с него е по-„концептуален", визираните текстове на неуморния активист са по-откровено популистки и с по-малко аргументи на здрав разум, отколкото приведените по-горе статии за фалита на братя Бъклови и за участието на БНБ в Интернационална банка♦. Но и в тези писания се прокарват смислени мотиви като за съдбата на Стабилизационния заем от 1928 г. или за несъбираемите вземания на банката. Трудно е да се установи точната фактология около всички тези статии. Те обаче със сигурност свидетелстват, от една страна, за господстващите настроения и убеждения, а от друга – за достатъчно активни (вероятно хипертрофирани от масовото съзнание) успешни или неуспешни опити за корупция*.

Завършвам тази типология на корупционните зони в БНБ с област, която винаги е носела значителен потенциал. Такава е камбиалната (валутна) политика на банката, където възможните манипулации са много, а доходността висока. Илюстрацията, която привеждам е на консумиран акт, но с неясни мотиви. Въпреки двусмислеността, случаят включва основните елементи на повечето схеми, въвличащи емисионната банка на валутния пазар.

Скандалът е свързан с продажбата от Варненския клон на БНБ на нови румънски леи през декември 1918 година. В резюме, историята се свежда до това, че банката е позволила валутата да се купи *под* пазарния курс, като впоследствие тя е продадена от спекуланти със значителна печалба. Това предизвиква огромен ажиотаж и неизбежни обвинения *на кого* е дадено разрешение да купува и на кого не, какви суми са изтъргувани, защо има явно по-облагодетелствани търговци и пр. Случаят е на типичен *inside trading***. Скандалът е подет от в. „Зора", чиято статия предизвиква анкета в БНБ. Срещу банковия чиновник, допуснал операциите, е образувано углавно дело, което е прекратено през 1923 г. поради липса на улики за престъпно деяние. През 1938 г. е отменен и начетът му от 1927 г. за 140 430 лева. В архивните документи тази проста схема битува като изразително свидетелство за икономическите нрави.

Изпратеният от Централното управление инспектор припомня, че на 9 декември 1918 г. на клоновете в Русе, Варна и Свищов е разрешено да продават нови леи по курса на местния пазар, но не под 100[264]. На следния ден контрольорът на Варненския клон Илия Чакалов поставя курс 110, по който са продадени 435 000 леи, но това става, при положение че пазарният курс достига 119–121. На 11 декември „официалният“ курс е фиксиран на 114 като са продадени 932 020 леи. „Ниският курс, отбелязва рапортът на инспектора, ...обръща вниманието на управлението, за което веднага се нарежда на клона да продава леите... не по-долу от 125, обстоятелство, което идва да потвърди, че действително курсът на новите леи далече не е бил 110.“[265] В следващите дни управлението обявява курс до 131. „Купувачите на леи по 110 и 114, продължава инспекторът, се явяват в пиацата и [ги] продават по курс сравнително по-нисък от пазарния. Това именно обстоятелство обръща вниманието на новите купувачи, особено на банките, и поражда у тях съмнението, научавайки се, че [клонът на БНБ] продава леите по този курс, че *от последната е извършена една неправилност*... още повече като определеният курс 110 не е бил афиширан.“[266] Оттук тръгва и сигналът на „Заря“ в дописката ѝ от 22 декември.

---

* Един от документите посочва действителен случай на подкуп, за който предварително е предупредена полицията. (Вж. Протокол на Управителния съвет на БНБ, 31 май 1933. –В: Архиви БНБ IV, с. 381.) Най-точно приближение до реалния мащаб би дало подробно проучване на съдебните архиви.

** Сделки, при които е използвана вътрешна информация, недостъпна за останалите участници на пазара.

♦ За Чолаков-Зарин вж.: *Икономика на длъжниците*.

Обясненията на Чакалов са, че в града „нямало редовно пиаца“ за леи, че курсът им бил неустановен и спекуланти го раздували изкуствено. Той лично обиколил пазара и установил, че „за старите леи *охотници* имаше много и за големи суми по курс 140–145, които гръцки поданици купуваха и пращаха в Солун, където разменявали с драхми, когато драхмите тук бяха се покачили до 200–210, а за нови леи охотници нямаше, защото в Солун не ги вземали срещу драхми. При това положение охотници за нови леи нямаше и при липсата на установен курс в пиацата аз се спрях и определих един среден курс 110, който на други ден увеличих на 114“[267]. Тези оправдания обаче са отхвърлени от инспектора, който е категоричен, че определянето на курса е станало неправилно. Той е по-несигурен за наличието на умисъл. „Е ли имало в случая лична заинтересованост от страна на Чакалов с определянето на такъв нисък курс и *продаването на леи на известни само купувачи*, а особено на визираните братя Азисови не може да се установи.“[268] Съмненията са по-скоро за некомпетентност. „Дохождам до заключението, е отбелязано в рапорта, че извършеното от контрольора г-н Чакалов е резултат на неговата *недогледност, несъобразителност и нетактичност*. Да е имало влияние на друг чиновник тоже не може да се приеме... Всичко това *се обяснява с неговата напреднала възраст*... Курсът е определен... без всякаква злонамерена умисъл.“[269] Благоразположеността стига дотам, да се приеме, че Съкровището е ощетено, но в съвсем умерени мащаби – държавата купува леите по 100, а средният продажен курс във Варна в крайна сметка е 123[270].

Прегрешилият чиновник е леко оправдан с приписаните му сенилност и откровена глупост, но, така или иначе, задействаният от него механизъм тръгва по класическите правила на спекулата с информация на валутния пазар. Бързо се очертава „вътрешен кръг“, който успява да се възползва от ниския изходен курс. Чиновник в клона ангажира „за сметка на баща си“ 40 000 леи, изплатени по наполовина от него и от търговеца яйчар Али Реджебов. „По твърденията на търговеца Н. Ставрев, един от първите купувачи, *Чакалов е бил съобщил нему* и на Сам. Коен за курса и за продажбата на леите. *След първите покупки от показаните две лица, узнава се* *от други лица ниският курс и се почва усилено искание. Братя Азисови признаха, че са купували леите със спекулативна цел."*[271] Последните закупуват 195 000 леи от общо продадените по изгодния курс 435 000.

Ситуацията е още по-живописно описана от касиера (счетоводителя) на клона Цанков, чиито показания набеденият Чакалов определя (поради служебен конфликт между тях) като тенденциозни. „На 10 декември следобед, свидетелства счетоводителят, като слизам при чиновниците долу в счетоводството виждам, че салонът е пълен с клиенти, запитвам чиновниците каква е тази навалица, както никога, отговориха ми, че клонът продава ефтини румънски леи по 110, които продавали по 120–122. Отивам в салона из публиката, виждам *нашия чиновник Антон Иванов, който ме замоли да съм му дал бележка да си купи и той, защото веднага можел да реализира печалба по 10–12 % и защо чуждите хора били използвали случая, а пък той да не използува."*[272] Логиката „защо някой може, а аз да не мога" е изключително характерна за всякакви български стопански (и не само) начинания. Типична е и следващата сценка, в която счетоводителят разказва как „когато навалицата утихна", той се качва при Чакалов, за да му иска сметка. „Казах му, че определеният курс според мене е много нисък... Нищо, отговори ми той, аз утре ще го покача... Отговорих му, че трябва да направи тъкмо обратното. *Няма защо да ме учите, отговаря още той, ти си гледай работата – счетоводството, аз съм тук директор, аз отговарям за делата си. Аз съм вършил 30 години сарафлък, разбирам добре тези работи."*[273]

Ажиотажът, естествено, се развива с пълна сила. „На другия ден, още от 8,30 салонът при стаите ни беше изпълнен от хора, чакащи да влязат при г. контрольора [Чакалов] за бележки за купуване на леи. Отивам да вляза в стаята му, той се заключил от всички страни. Казах, не правите добре с тия леи, ще изложите както клона, така и себе си, послушайте, не продавайте поне днес... Отговори ми, аз нали ти казах да не се месиш в работата... Публиката навън продължаваше да се трупа и да проявява едно негодувание. *Повечето от познатите мен дохождаха да ме молят да им дам бележки за покупка на леи*, отговарях им че това върши само г. контрольора, за това да отидат при него. Не може да се влезе, после *той приема само някои*, отговоряха те. Отивам си в стаята, дохожда при мене д-р Иван Паница, *мой приятел и ме замоли да му дам бележка да си купи 20 000 леи, понеже не може да влезе от навалицата при Контрольора*. Помислих малко, *после си казах на ума, понеже г. Контрольора е афиширал официален курс, защо да не му дам една бележка*, още повече бях уверен, че той [Чакалов] няма да му откаже, и му дадох. Паница отива долу в счетоводството и купува леите. Дохожда след малко *втори приятел Ат. Камбуров, който ме замоли да му услужа, защото бързал и не можел да чака* при г. Контрольора. *Дадох и нему една бележка* за 10 000 леи. Последният след малко се върна и ми заявява, че *касиерът не приемал бележките ми, веднага разбрах, че това е по заповед на г. Контрольора*... Той му заповядал *да изпълнява само неговите бележки*. Същия ден навалицата продължаваше и *голямо негодувание слушах измежду купувачите защо на едного г. Контрольорът дал бележки, а на други не дал, защо на едни дал за повече, а на други за по-малко*... После като чувах негодуванията на гражданите... заинтересувах се да видя на кого г. Контрольорът продавал и по колко. Намерих, че на 10 декември е продал на 4–5 пъти само на братя Азисови 95 000 леи и на др. разни близки на същите около 300 000 леи. На 11 са продадени на разни лица... Не допускам лична облага, заключава великодушно касиерът, отдавам [действията на контрольора] на неговата неопитност в този род операции."[274]*

Живият, на места комичен, разказ се движи из различните битови пластове на българската „държава – икономика". Действащите лица вземат решения без видимо рационално основание, но – оказва се – все в правилната посока, т.е. в своя полза. Те не устояват да откажат услуга на приятели (от глупост или заинтересованост), потъват в дребни службашки конфликти...

На сценката, същевременно, може да се гледа и като на умален модел. Онова, с което се занимават героите ѝ, не се различава принципно от сизифовската работа на целия огромен стопански апарат през годините на социализма. И в двата случая *между избрани* се *разпределят* ограничени ресурси по критерии като приятелство, ред на опашката, или привилегирован достъп до информация; в разпределението явно или неявно се предполага взаимност; то става по непазарни цени, за сметка на общия интерес (общото равновесие)... А ако се доближим във времето, ще установим, че случилото се във Варненския клон на БНБ задава модела на валутни операции и рефинасирания на Народна банка от началото на прехода до въвеждането на Паричен съвет. Аналитично и документално потвърдена публична тайна е, че тя вършеше – но с умисъл – същия тип *inside trading*, който и контрольорът в душната варненска канцелария**.

Един паметник на българската (анти)корупция: докладът на Изпитателната комисия от 1910

Започнах главата с твърдението, че по-нелицеприятна от самата корупция може да бъде единствено „борбата" с нея. Днес това поприще е пренаселено, а медиите са се превърнали в посредник, който печели от повърхностната свръхактивност. Принципите са еднакви за всички участници: реваншизъм към отстранения и издевателство над губещия, вегетиране върху (и осребряване) стремежа към политическа и стопанска плячка, съобразяване с интересите на силните на деня, гъдел с популистките инстинкти...

Българската политическа история неколкократно е предизвиквала влизания в тъмните страни на – *винаги предходни* – режими. Независимо дали се водят от специални трибунали, от парламентарни анкетни комисии, или от други политически структури, тези разследвания представляват интересен обект на анализ. Систематичното им изучаване би разкрило трайни черти на политико-обществената мотивация и психология, правни нагласи, тънкости в езиковата култура и семантика.

---

* Тези числа са потвърдени документално.

** Вж. Агенция за икономическо програмиране и развитие. Бюлетин. 21 февруари 1994; Антонов, Венцислав. Българската държава се разпада – финансово-кредитната система трябва да остане. Изказване пред годишната среща на Асоциацията на търговските банки (Шумен, 30 май 1995). –Банкеръ, 11 юни 1995, с. 1, 11.

Опитът на „мирния преход" в това отношение е крайно обезкуражаващ. Всички изрично създадени тела*, както и действията на правосъдието, не посочваха, а размиваха отговорности. Резултатът бе сходен както за периода преди 1989 г., така и за трупащите се „грехове" през следващите години. Общественото безсилие за поемане и търсене на вина е толкова по-голямо, колкото повече политическата класа живее с чувството, че е част от *общо* котило: най-трудно се излиза от общ казан, от ситуация, в която „елитът" има общо минало и е оплетен във вериги от взаимни компромиси.

Съществуващата в течение на близо пет десетилетия добре смазана, *тотална* система с ясни критерии за подбор на елитите, както и отсъствието на автентично дисидентство направиха изключително проблематично разчленяването на отговорностите от комунистическия период. Непосредственото и по-далечното наследство на тоталитарната машина, проникнала в практически *всички* пори на обществения живот, създаваше социална аморфност. С отиващото си поколение на репресираните през десетилетието след 1944 г. заглъхваха последните легитимни и авторитетни гласове с неоспоримо право на морални съдници. Преходът се роди в обществен бульон, в който *видимото*, театрално, противопоставяне бе под контрола на съвсем *реалната* власт от миналото. Трябваше да мине време, преди отчетливо да се обозначат по-автономни нови полюси на икономическа мощ, които да конструират един по-сложен баланс на интереси: прокарването на различими и граници сред социума на прехода се оказа особено бавен и мъчителен процес.

Усещане за рязко късане с миналото се появява рядко. Такива случаи са „революционните" епизоди, когато промяната в политическата класа изглежда достатъчно категорична и всеобхватна. Народният съд и други форми на силово налагане на авторитарна власт са примери за отчетливо *прекъсване* на историческия ход, подмяна на елити, разчистване на сметки и отприщване на бесове, които при „плавен" преход остават приглушени. Но и в радикалните пречупвания „пречистването" не бива да се надценява: в обществената тъкан на ежедневието, където връзките в огромен брой случаи почиват на родови, приятелски, местни и други по-първични зависимости, пълното прекъсване се оказва невъзможно. Компромисите са неизбежни, а заедно с това „парчета" вина, компрометиращи обстоятелства и отговорности остават скрити.

По-брутално ровене в авгиевите обори на миналото се случва неведнъж и преди 1944 (или по-точно преди 1934 г.). Тогава фрактурите в общественото и политическото време се изразяват в ротационно яхане на държавата от различни политически кланове. Миграцията от партия в партия не е толкова често явление, колкото днес, всяка формация извън властта е възприемана като група, изчакваща своя час, а отиващите си, с почти същата неизбежност и с доза примиренчество, чакат неминуемото политическо отмъщение. Бъркането в делата на предходното управление се случва с регулярността на природно явление, за което всеки политик е подготвен. Дори ритуалното преминаване през затвора е част от общоприетия фолклор.

---

* Като се започне от гротескната „комисия по деформациите", учредена при паниката на управляващите от края на 1989 г., и се стигне през конюнктурните анонимни колективи, редактирали серията „Бели книги".

Играта е разбираема, тя не предизвиква повсеместния житейски и политически опортюнизъм, съпътстващ „големия страх" при по-дълбоки смени в режима. Ето защо е разбираемо (макар и донякъде парадоксално), че редица политически промени през първия български капитализъм произвеждат ярки документи за оценка и „съдене" на миналото, че при „демократичния" ред в България отговорностите са посочвани по-съдържателно и конкретно, отколкото при плакатните „революционни" промени. Днес знаем повече за фактите и механизмите на политическа и икономическа корупция от скрупульозно съставяните опуси на анкетни комисии, отколкото от бомбастичните, но всъщност мистифициращи, претупани и заинтересовано размити произведения на „радикално" новата власт след 1944 или след 1989 година.

Оставям настрана реките от писания и вестникарска пяна, които следват всяка политическа промяна. В тях бившата опозиция до втрьсване говори за беззакония, подкупи, рушвети, фаворизации, кражби, злоупотреби, корупция... Тази действителност е безкрайно описвана и тук е достатъчно да се приведе гледната точка на външен наблюдател с уникална позиция, какъвто е Жорж Буске. Тя е публично споделена в цитираната вече негова лекция, изнесена през март 1917 г. пред парижкото социологическо дружество и (както стана дума) отпечатана в София от... Държавната печатница. В текста няма неочаквани откровения, но за разлика от многобройни повърхности антикорупционни анатеми, той излага ясна *система*. „Въпреки че в България няма големи политически проблеми, които да разделят нацията между отчетливо оформени политически партии, пише Буске... са се образували кланове, оспорващи си властта... и службите*. Цялата стратегия на [Фердинанд] се състои в това да ги настройва един срещу друг и да ги дискредитира последователно чрез тази непопулярност, която във всяка държава, уви, се лепи на дълго задържалите се на власт правителства. Когато прецени, че кабинетът достатъчно е нагушил приятелите си, за да се състои вече само от неблагодарници, и че сред противниците му има само отчаяни недоволници, той буквално изгонва правителството, без да дочака парламентарен вот, който впрочем не може да се случи, тъй като кабинетът се е погрижил да състави събранието по своя воля. Новото правителство

---

* Друг проницателен френски наблюдател прави ярък групов портрет на тези кланове чрез примера на народняците. В Чамкория живее „целият род, пише Марсел Дюнан, на народняшките водачи: Тодорови, Маджарови, Губиделниковци, адвокати, професори, банкери и инженери – все братя, зетьове, баджанаци и братовчеди, които си разпределят както портфейлите в русофилските кабинети, така и интелектуалната и политическа дейност по всяко време". (Дюнан, Марсел. Българското лято..., с. 109.)

„Власт–затвор–власт“. Водачи на Конституционния блок, арестувани след погрома в Търново срещу легалната опозиция (22 септември 1922), очакват в Шуменския затвор Държавен съд за националната катастрофа. Превратът от 9 юни 1923 изпреварва процеса и същите лица, вече управлявали България, ще са отново на власт. (Долу: Георги Данаилов, Йосиф Фаденхехт, Никола Мушанов, Александър Малинов, Димитър Яблански, Михаил Маджаров, Стоян Данев, Теодор Теодоров, февруари 1922. Горе: Йосиф Фаденхехт, март 1923.)

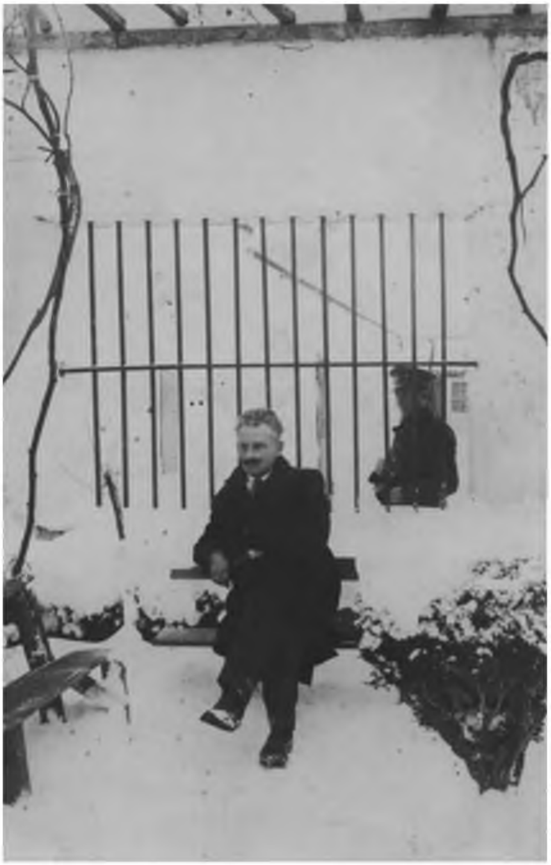

НБКМ–БИА

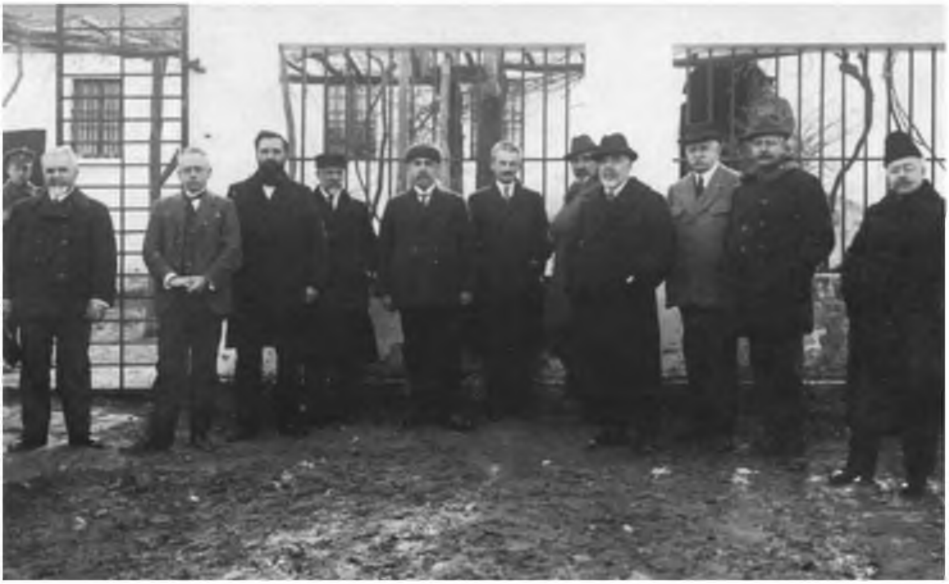

НБКМ–БИА

разпуска парламента, свиква внимателно и (при нужда) малко брутално опечени избори. Те му носят почти пълно мнозинство и то започва да управлява безконтролно, без ни най-малко да е смущавано от царя, който –стига да му гарантират пълна власт във военните въпроси и външната политика – оставя своите министри да правят каквото искат с поданиците му. *Не се пропуска предходният кабинет да бъде обвинен в корупция* и нарушаване на конституцията, а ако преследването не приключва винаги с присъда, то поне дотолкова дискредитира предшестващите управници, че да ги парализира за известно време."[275] Впечатляваща е близостта на описаното до останалите скрити за съвременниците съвети на Фердинанд към сина му, с които абдикиралият цар въвежда наследника си в изкуството да управлява българите*. Писмото на Фердинанд си остава ненадминато изложение на *оригинала* на системата, редактирано от самия ѝ автор.

Покрай малките форми в антикорупционния жанр се открояват мащабните произведения. Те са дело на импозантни анкетни комисии и специални съдилища, които разнищват до последна подробност тъмните афери на предшествениците си**. Един от най-ранните и пълни подобни документи, послужил като образец и на следващите, е обвинителният акт против премиера Тодор Иванчов и министрите Васил Радославов, Димитър Тончев и Михаил Тенев, подготвен в края на 1902 г. за трибунала, създаден по специалния Закон за съдене на министрите от 1880 година. Въпреки огромния материал, присъдите издадени през юни 1903 г. са леки (8 месеца затвор), а новото Народно събрание амнистира Радославов преди пълното излежаване на наказанието.

Измежду множеството разобличителни документи от този тип избирам нееднократно цитирания двутомен *„Доклад на изпитателната комисия по управлението на страната през периода от 5 май 1903 до 16 януари 1908 г. относително делата на някои от бившите през това време министри"*. Той е адресиран до XIV Обикновено Народно събрание и е публикуван на 11 ноември 1910 година***. Комисията е учредена по инициатива на 100 народни представители от правителственото мнозинство на 25 февруари 1910 г. и в нея влизат известни фигури като Теодор Теодоров, Стоян Данев, Георги Данаилов... Част от тях са жертвите на следващите цикли политическо отмъщение****...

Както показват датировката и заглавието, отново става дума за акт срещу управлението на *предходна* власт. Моментът е интересен и показателен: разнищена е корупция по време на пир, нейните мащаби, инструменти и механика през едни от редките щедри години за българското стопанство. При правителството на стамболовистите (Народнолибералната партия) се консумират ресурсите на три външни заема (1902, 1904 и 1907 г.), както и притокът на значими чужди инвестиции.

---

* Вж. Цар Фердинанд. Съвети към сина. С., Университетско изд. Св. Климент Охридски,1991. Става дума за запис (препис?) на Димитър Йоцов, направен по време на негово посещение при абдикиралия Фердинанд, живеещ в имението си в Германия. Бележките на Д. Йоцов са запазени в ЦДА, ф. 139, оп. 1, а.е. 48 и 85. Тъй като оригинал не е намерен, съществуват съмнения за автентичността на текста.

** Анкетните комисии за БНБ са от този жанр.

*** Вторият том съдържа оригиналните документи, върху които е изграден докладът.

**** За подробности около конституирането и работата на комисията вж. Гърдев, Борислав. Д-р Петър Гудев – политик и държавник. Глава VI „Държавният съд и д-р Петър Гудев".

Самата архитектоника на опуса е колкото добре премислена, толкова и израз на подсъзнателни нагласи. Групирането на съвсем конкретните казуси очертана нелоша класификация на корупцията по типове – военни доставки, концесии, външни заеми*... В подреждането е заложено нарастващо вътрешно напрежение, достигащо до „триумфална" развръзка. Започва се с най-висшестоящата, но и политически най-безличната фигура (мимолетният премиер П. Гудев), минава се през „аферите" (подредени тематично) и се завършва с групов портрет на министрите на фона на присвоени държавни фондове**. Докладът има своя зъл гении (Лазар Паяков), на когото е отделена кулминационната заключителна глава. Дори литературната форма е предмет на изключително внимание. В калта се влиза с наслада, с изгладена и рафинирана реч, с очевидно старание текстът да напомня най-добрата белетристика на XIX век.

Монументалността на документа трябва да се разбира в две противоположни посоки. Той е грандиозен с обема на извършената работа и на проучените обстоятелства, но е и паметник на дребнавостта. Едно в крайна сметка морбидно и некрофилско съчинение, което не се свени например да рови в личните сметки дори на убития Д. Петков. Страниците са изпълнени с инсинуации, пикантерии, кокошкарски истории, информации от случайни източници, доноси на конкуренти, незначителни факти. Вложеното огромно усилие е всъщност негативна и непродуктивна обществена енергия, на отделни места то излъчва просто лош вкус. Трудно е да се избегне съжалението, че напънът за постигане на толкова впечатляващо скрупульозна и педантична разработка не е насочен към по-градивни цели.

Авторите гръмко заявяват преклонение пред правото. Но самата съдба на обвиненията се превръща в доказателство за неговото безсилие. От една страна, част от „обвинителите" също са изправяни – по други поводи и за други нарушения – като обвиняеми, което за пореден път поставя извечния екзистенциален въпрос кой политик (или кое политическо тяло) притежава моралното право да раздава справедливост с претенция за абсолютна праведност и/или неподкупност. От друга страна, макар работата на Изпитателната комисията да е замислена като етап към *съда* – единствено призван да *доказва* истината, – той така и не стига до развръзка.

---

* Такава е и структурата на обвинителния акт срещу Тодор Иванчов от 1902 година.

** От обвинение е пощаден Иван Шишманов. Това се дължи отчасти на високия му интелектуален статут в обществото, отчасти на отстраненост от тъмните дела на кабинетите, в които участва. В дневника му Р. Петров, Д. Петков и другите присъстват по-скоро като шайка, която взема в тесен кръг всички важни решения и гледа на Шишманов като на безобиден и наивен професор.

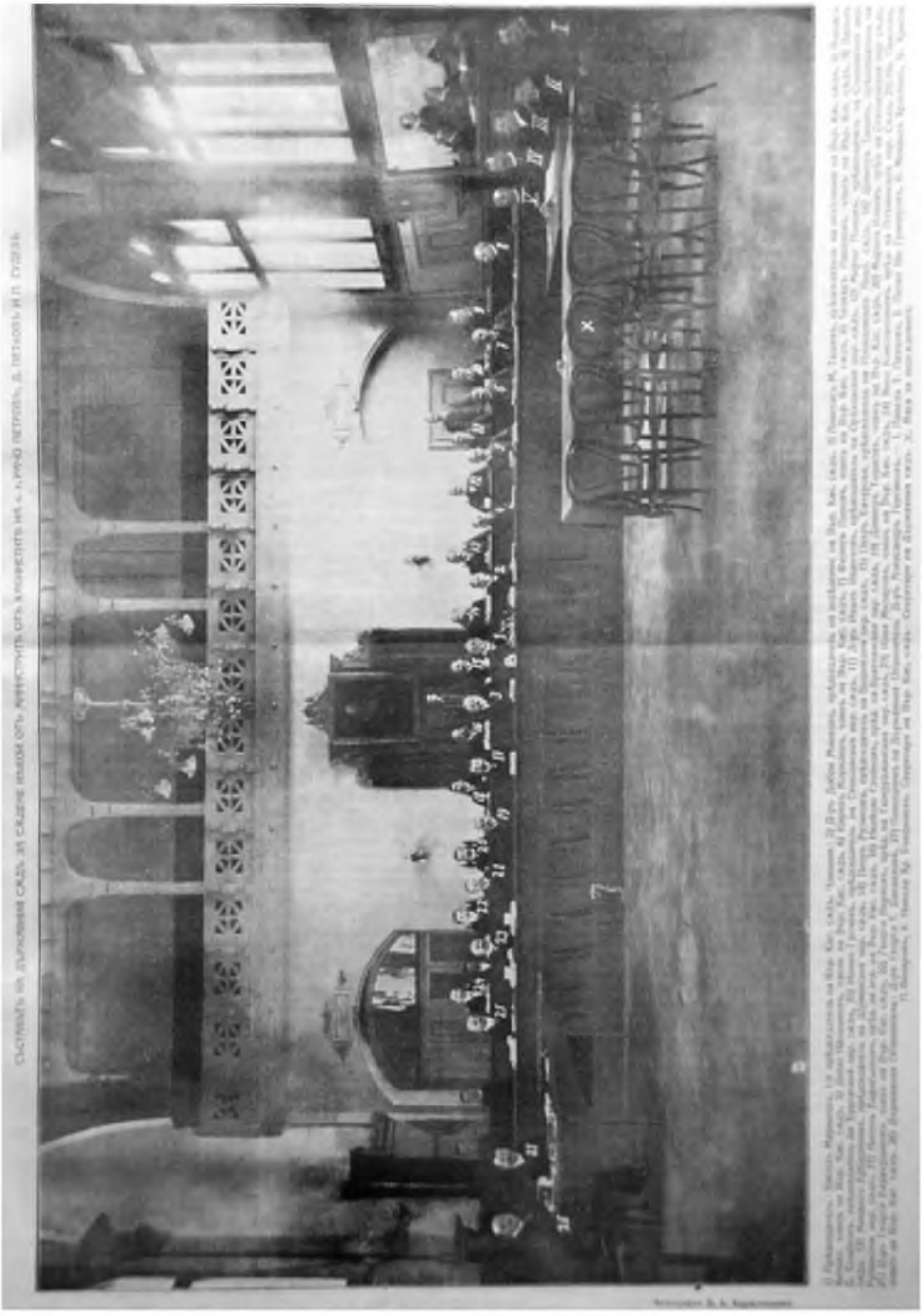

Съвременна илюстрация, 1914, кн.2

Грандиозният юридически антикорупционен мизансцен на Изпитателната комисия, завършил без конкретен резултат

След доклада от ноември 1910 г. Народното събрание решава, че са налице достатъчно факти за нарушаване на законите и конституцията и избира нова комисия (по член 5 от Закона за съдене на министрите от 13 декември 1880 г.) за допълнително изясняване на обстоятелствата[276]. Нейният доклад е приет на 9 февруари 1911 г., като два дни по-късно парламентът окончателно решава обвиняемите министри да бъдат дадени под съд. След повече от година (12 май 1912 г.) за държавен обвинител е избран проф. Георги Данаилов с помощници Васил Милев и д-р Александър Гиргинов. Обвинението извършва огромна работа – получени са експертните оценки на 16 вещи лица, събрани са показанията на 591 свидетели, на 1 февруари 1913 г. (в разгара на Балканската война) е завършен обвинителен акт от 6 000 страници[277]... Държавният съд е конституиран през пролетта на 1913 г., но процесът започва едва на 7 февруари 1914 г. в съвсем различна политическа обстановка. По делото не е произнесена присъда и то е прекратено на основание формалния мотив за „неизброяване едно по едно всички обвинения, съгласно изискванията на чл. 156 от Конституцията"[278]. Оттук започва обратната спирала на политически реванш, повтаряща както историята с отменените присъди срещу кабинета на Т. Иванчов през 1903 г., така и последващи случаи. През юни 1914 г. обвинените министри подават до Народното събрание молба за преразглеждане решението за даването им под съд. На 24 юли XVII Обикновено народно събрание „решава, че направеното от XIV Обикновено народно събрание на 13 февруари 1911 г. предложение за възбуждане на съдебно преследване и за свикване на Държавен съд е противоконституционно... [и] цялото производство се унищожава", а обвиняемите са реабилитирани с указ от 1 август 1914 г., който отменя мандата на държавните обвинители и прекратява углавното дело[279]. Подобен епилог става възможен благодарение на чисто политическа сделка: министър-председателят В. Радославов получава гласовете на 14-те депутати на Н. Генадиев в подкрепа на яростно оспорвания заем с Дисконто-Гезелшафт♦ и негов отказ от министерско назначение срещу обещание за оневиняване и прекратяване на делото от 1913 година[280].

Какъвто и да е контекстът, докладът от 1910 г. съдържа предостатъчно правдоподобни твърдения, убедителни предположения и доказани факти, които могат да бъдат приети най-малкото за достоверни улики*. Те със сигурност маркират много от утъпканите пътеки на злоупотребите и корупцията в България, съставят истинска енциклопедия на икономическата поквара. Във всеки случай, документът е несравнимо по-обхватен и систематичен от познатите безсилни творения в същия жанр, съчинявани през последните 17 години.

---

* Обвиненията срещу първия кабинет на Рачо Петров например (знаменитата „афера Шарл-Жан", за която става дума по-нататък) са потвърдени безспорно, включително с факсимилирани документи. Това не пречи двамата обвинени министри (Р. Петров и Михаил Савов) да осъдят на затвор редактора на в. „Мир" Васил Христов, който е разкрил аферата. (Вж. Гърдев, Борислав. Д-р Петър Гудев – политик и държавник. Глава VI, с. 2.)

♦ Одобрението на парламента е получено при бурните заседания от 2–4 юни 1914 година. Вж. *Икономическата условност / Езикът и символиката на икономическата условност.*

Анкетиращите работят върху терен, подкопан от две обстоятелства. Първото е страхът и нежеланието на частни лица и институции да съдействат. През онези години в законодателството вече е налице юридическа дефиниция на корупцията – наказателният закон предвижда присъда за „всеки, който даде обещание или предложи дар или друга облага чиновнику, за да го склони да извърши или да пропусне нещо против своите служебни длъжности". Коментарът в доклада по този текст е, че „в голяма част от обществото е сложено убеждението, че подлежи на наказание всеки, който е давал „подкуп", безразлично дали с това той е „склонял" съответното длъжностно лице към извършване на противослужебни действия, или пък „подкупът" е накарал чиновника да извърши нещо в кръга и в съгласие с неговите служебни задължения. И така, „едни от желание да нямат неприятности, или пък да не бъдат поставени в мъчното положение на свидетели, други от страх да не би да попаднат под ударите на наказателния закон, и то в най-важните случаи, се въздържаха да дадат потребните осветления"[281]. Днешната шумотевица около все така неуловимата корупция не се е придвижила по-напред.

Вторият защитен вал е законодателен. Той включва преди всичко приетия от Народното събрание в края на 1903 г. тълкувателен закон (харта на безотговорността, замислена като юридически щит за *бивши* министри) и промените в закона за чиновниците. На коментар по двата текста е посветена уводната част на доклада, издържана в обиграно професионален стил: юристите, обслужващи политическата класа са обтекаема порода, като без съмнение обвиняемата страна също е имала възможност да изложи правно издържани аргументи и оправдания.

Интересен е и малкият свят на „елита", в който се движи интригата. Това е затворен кръг, който нагажда закони в своя полза и изработва самоопрощаващи правила. След като цикълът от държавни обвинения веднъж е задействан, спиралата се развива чрез опрощавания и нови обвинения при всяко завземане на властта от поредната политическа група. Въпросният „тълкувателен закон" за углавната отговорност на министрите например не е нищо друго освен ревизия на решенията на Държавния съд от 1903 г. срещу политическия кръг на тогавашната опозиция. Идването на власт на същия този кръг през май 1903 г. дава възможност за „правилно" тълкуване на конституцията, което го оневинява. А политическата смяна от януари 1908 г. отново променя гледната точка, като в доклада на Изпитателната комисия „невинните" управници от 1903–1908 г. се оказват вече обвиняеми. Запазва се само принципът, че съдебно преследване може да има единствено срещу *отишлите си* управници: така разбираната „демократична алтернативност" поддържа постоянна нестабилност и отслабва общественото тяло.

В персонален план ситуацията е карикатурна. Проектът за ревизиране решенията на Държавния съд е внесен, между другото, от Тодор Иванчов, който е сред подсъдимите от същия този съд. Или да вземем Димитър Петков. От една страна, неговото име стои относително „добре“ в българската история като се свързва с напредък в укрепването на държавността и с развитието на столицата. Известен ореол придават също обстоятелствата около насилствената му смърт. От друга страна, в доклада на Изпитателната комисия той е визиран по повод юридическа манипулация, улесняваща корупцията и във връзка с откровено „антиинтелектуални“ мерки – партизанската промяна в закона за чиновниците и знаменитото закриване на университета. Дори лесно защитимата кауза срещу потъпкването на университетската автономия нагарча, когато се припомни, че един от авторите на доклада е проф. Г. Данаилов, който е пряко потърпевш от уволнението на професорите и чрез Изпитателната комисия със сигурност търси личен (политически) реванш. Тази така характерна двузначност на образите е орисия (не само) в нашата история и тя не може да изчезне при създалата се традиция за използване на антикорупционната риторика като най-евтино и масово политическо оръжие. В подобна среда пантеони се създават само с по-малка или по-голяма доза мистификация. В Симеон-Радевите „Строители на съвременна България“ „чистите“ фигури са затъвали в не един корупционен скандал и в злоупотреба с власт. А Иван Шишманов предава в дневника си многозначителен разговор между Георги Живков и Захари Стоянов. „А бе какво си написал в книгата си [за Ботев], пита Живков. Че аз не знам ли какъв вагабонтин беше Ботев, обирач на каси, крамолник.“ „Мълчи, отговаря Захари. На младите поколения трябват чисти идеали. Нека подир нас откриват петната.“[282]

Първият конкретен казус в доклада, разгледан след общия юридически обзор, е за „извъндоговорните и тайни съглашения между бившия министър на финансите г. Лазар Паяков и Париба относително произведението на заема 4.5% от 1907 г.“ Предното място на този случай в общата структура на доклада показва колко високо в йерархията на злоупотребите стои корупцията от контактната зона с външния свят♦. Тя е не само по-мащабна, но и – в известен смисъл – по-“престижна“ в рамките на националната корупционна култура.

В разследването се сблъскваме с редица вече коментирани факти и обстоятелства, засечени в кореспонденцията с Париба. Припомням, че при договарянето на този заем (по думите на Буске) министър е „един друг, много по-отстъпчив“ Паяков. Това, което в писмата е повод за преливаща радост и удовлетвореност, за авторите на доклада са подозрителни обстоятелства. Патосът им е насочен основно в две посоки – наличието на неявни договорки; нанесени стопански вреди на страната.

Обвинението за тайни съглашения през 1907 г. идва да покаже доколко се е развила практиката на договаряне през следващите две десетилетия. Третираното в началото на века най-меко като съмнително, през 1928 г. е напълно узаконено. Ако Паяков трябва да отговаря за ангажиментите към френския концерн Шнай-

---

♦ Вж. *Външната контактна зона.*

дер, то Владимир Моллов без страх поема обещания за френски доставки с единственото условие, че те трябва да бъдат одобрени от Министерския съвет♦. Общото е, че през 1907, както и през 1928 г. именно съпътстващите доставки се оказват повод за публични скандали.

В най-сбит вид обвиненията срещу Паяков се свеждат до поетия от него допълнителен дълг за държавата чрез непосредствени ангажименти и чрез пропуснати ползи. Анкетата в доклада нагледно доказва мисията на архивите: черновите от писмата на Паяков до Париба не са запазени, но в архива са останали отговорите на банката, които отразяват написаното в оригиналите на българския министър.

Особено остро атакувано е съгласието на Паяков за увеличаване възнаграждението на делегата на портьорите (в случая Ж. Буске). С по-голямо икономическо значение обаче са направените отстъпки за сумите, които няма да бъдат преведени в България, и за договорените лихви по тях. 25-те млн., блокирани в Париба за Шнайдер, се олихвяват – според комисията – с нисък и неизгоден лихвен процент[283]. „Загубата на държавата... се увеличава, като се вземе предвид незаконната практика на Военното министерство (санкционирана от г-н Савова) да се издават съкровищни бонове на Шнайдера или даже, както се вярва в Министерството на финансите, да се плащат изобщо лихви по 5–6% на същия Шнайдер, когато сумите на държавата, предназначени за доставките на тая фирма, стоят в Париба с 1%“[284]. За това впрочем е информиран целият Министерски съвет.

Друг пункт на обвинението са блокираните над 17 млн.фр. от произведението на заема с ангажимент от Париба те да бъдат изплатени на 1 април и 31 декември 1909 година. „Заемът бе сключен за неотложни нужди и оставянето на една подобна сума в Париж не може да намери никакво оправдание.“[285] Блокирането на значителни средства принуждава – пълен абсурд – българската държава и БНБ (поради недостиг на средства) да искат краткосрочни заеми от Париба при лихва от 3.64% (чисти 2.64% при приспадане лихвата по депозита в парижката банка). По този начин държавата практически плаща на два пъти за парите си. Паяков е обвинен и в предоставените жуисанси за първия купон от заема, тъй като банката е задържала съответната сума (1.756 млн. фр.), оставяйки я неолихвена. Общите загуби, причинени от Паяков се оценяват на над 1 млн. франка[286].

След горното заключение докладът завършва с престорено наивно признание: „Какви вътрешни мотиви са накарали финансовия министър Л. Паяков да извърши тази операция, не можахме да издирим.“ Макар и непроизнесено, внушението за корупция все пак е направено.

Втори казус със сериозни макроикономически измерения е пласирането на капиталите на ПСК в Държавни ценни книжа (ДЦК) и участието на Пощенската ка-

---

♦ Вж. *Кредитори и длъжник / Живата история на дълга...*

са в подписките на Софийския и Варненския общински заеми. Тук преобладават оценки за нецелесъобразни решения, примесени с инсинуации за подкупност на министъра и приближените му♦. Косвено потвърждение на второто е писмото на Р. Фанта, което в прав текст говори за лична заинтересованост на служебните лица именно около тази сделка. Описаният случай с ПСК е точна илюстрация за това, как посредничество – заедно със свързания с него *insider trading* – генерира дивидентите на корупцията. В крайна сметка, нейният механизъм се свежда до отклоняване на нереализирани (от един или друг субект) печалби, които биват трансферирани другиму. Тези възможности се търсят целенасочено от съответните фигури на държавния финансов елит. Както в писмото, така и в анкетната комисия са фиксирани съпротивата и колебанията на Сарафов, който изпитва угризения да си затвори очите.

Един от гвоздеите на доклада е случаят с доставката на гербова хартия, или както бихме могли да го наречем „случаят Леон–Галантер". Самата конструкция на изложението е изключително ефектна. По всички правила на съспенса, главният герой фигурира с псевдоним до последните редове, за да бъде разкрит в пълен блясък във финалните признания на свидетеля – *„в кореспонденцията се употребяваше вместо името на министър Паяков псевдонимът Леон"*[287]. Епизодът завършва с доказано обвинение в корупция, което му придава особена тежест на фона на редица други разточителни разсъждения по икономическата целесъобразност или заключенията въз основа на доноси и инсинуации.

Обектът на доставка е чувствителен, тъй като е свързан не само с големи обеми на поръчката, но и със залога по външните заеми, което неизбежно вкарва в играта всички действащи лица около тях. Комисията тръгва с добре познатото априорно съмнение (презумпция за вина) към всяка сделка. Първите стъпки разкриват класически следи – неразгласени обяви за доставки при търгове, нередовни търгове, непълно обявени поемни условия, необсъдени оферти, игнорирани, но изгодни за Съкровището оферти, фаворизиране на една от фирмите, изкуствено удължаване на сроковете чрез „буферни" поръчки[288]...

Историята почива на изобилна документация. Главното действащо лице е отново посредникът. В случая става дума за Жак Галантер, представител на фирмата – производител на гербова хартия Периго-Мазюр. Неговият начален контакт в София през 1905 г. е също с посредник (Добрин Петков), представен му като човек „в интимни сношения с министъра на финансите Паяков и с друг един министър"[289]. Резултатите са оценени скрупульозно, като наред със съобщената от Мазюр на Галантер цена, производителят му „предоставя и да прибави... всички провизиони"[290]. Така, в надбавката е снета цялата механика и структура на *подкупа*, инвентаризирани са всички последователни стъпала на посред-

---

♦ Този казус е описан в *Сизиф I – вътрешният контур.*

ничеството: по 1 000 лв. на Ал. Грасиани и на И. Иванов, които са на служба при Д. Петков; подаръци, „като например пари за Нова година и пр.", към които неща му „обърнали внимание Петков, Иванов и Грасиани", за да могла сделката да се извърши без препятствие (принципът да се заплаща за *„въздържание от пречене"*); заплащане услугите на Жан Барух (канцлер във френската легация в София) и Хр. Бончев (главен секретар в Министерството на финансите); *откупуване* съгласието на Буске от Барух; други 60 000 лв. за Д. Петков, „които според него, той трябвало да дели с „Леон" (Паяков), а също и с други министри[291]*. Към калкулацията се прибавя около 1/3 за самия Мазюр и комисионите на Галантер, които са включени в основната цена. Първоначалната сума от 462 000, чрез наслагване на подкупи и комисиони, достига до крайната оферта от 593 907 лева[292].

В този момент на сцената излиза Буске. Неговата (или приписаната му) роля е типична за дребните игри, на които имат възможност да се отдават представителите на кредиторите в София и които ги превръщат в незаобиколима част от корупционната механика. В тази част докладът напомня обикновен преразказ на клюки, но в действителност е солидно защитен документ. Той се опира на два източника: клетвени показания, дадени от Галантер и снети пред Виенския върховен земски съд през март 1910 г. по делегация на Софийския съдебен следовател; изложение на Галантер, в което е възпроизведена част от кореспонденцията му с Периго-Мазюр. По делегация е разпитан и Ж. Барух, като разпитът е проведен от управляващия френската легация Шеризе**. Забележително е, че докладът става публичен, докато Буске е все още на поста си. Никъде в кореспонденцията му с Париба обаче няма следа от реакция или тревога по тези обвинения.

Крайната (раздута) оферта за гербова хартия е предадена от Галантер на Бончев, а Петков му заявява веднага, че Министерството на финансите е решило да направи поръчка при Мазюр, но Буске „сам е изискал да препоръча една французка фирма, която е могла да извърши доставката и не искал да даде съгласието си на Мазюр"[293]. Налага се съгласието на представителя на портьорите да бъде откупено.

Добрин Петков съветва Галантер да употреби „всички възможни средства, за да спечели Буске за в полза на Мазюр", а само по себе си улика е, че податливостта на делегата е предмет на обсъждане. „За тази цел, продължава докладът, Галантер отишъл във френската легация, дето се запознал с нейния канцлер Жан Барух, който заявил, че със своето влияние може да уреди работата, обаче искал „една сума от 25 000 лв. на разположение и то 5 000 лв. за него, а останалата за Буске и Бончев"[294]. На 10 април 1906 г. Галантер подписал продиктуваното от Барух писмо за исканата сума от 25 000 лв., след което „му се казало от Министерството на финансите, че Буске вече е дал съгласието си за Мазюр"[295].

---

* Разбира се, тук посредникът винаги би могъл да спекулира и да блъфира с името на министъра в своя полза – само това твърдение на Петков все още не е доказателство.

** Бъдещ френски представител и председател на МСК в София.

Тук възниква почти неизбежното в една дълга верига прекъсване. Между началната и крайната точка (Мазюр и „Леон") са се натрупали *седем* посредника. При това се оказва, че „корупционните права", делегирани по нишката, се прехвърлят по родова линия и дори някой от засегнатите да се опита да предяви претенциите си пред съда… „Около въпросното писмо възникнал спор. Периго-Мазюр не внесъл нищо на Галантер… Барух прехвърлил правата си върху своя тъст Йерохам Йосеф, дрехопродавач в София, който пък завел иск срещу Галантер пред Виенския търговски съд"[296]. В свое оправдание Галантер представя на съда голяма част от кореспонденцията си, „поради което *Виенските съдилища отхвърлили иска като произхождащ от една безнравствена причина*"[297].

Кореспонденцията на Периго-Мазюр представя „другата" гледна точка – тази на *корумпиращия*. Тя впечатлява с институционализирането и битовизирането на корупционния факт, превърнал се в обичаен елемент на бизнеса. Същевременно, българските нрави са частично оневинени, доколкото местните лица са само брънка от външна сделка.

Става ясно, че от България (чрез Д. Петков) постоянно изтича информация за различните оферти, което позволява на Мазюр да нагоди своята. Подобна информация е текла и към други конкуренти, предизвиквайки вероятно задвижване на допълнителни (не така добре документирани) подкупни концентрични кръгове. Установена е и „засечката" при получаването на сумите – „нито Барух, нито Бончев, нито Буске получил някаква заплата"[298]. Именно тази недобросъвестност предизвиква по-нататъшното развитие на събитията.

Както във всеки пазарлък, даващият подкупа шикалкави около цената. В никакъв момент обаче не се поставя под съмнение (дори напротив) „правото на крайния получател (Леон) да получи „възнаграждението". Търкането всъщност е предизвикано от удължаващата се верига посредници, която прави сделката по-несигурна и внася нарастващ риск от измами. На Галантер Мазюр пише: „Като Ви разреших да увеличите минималните ми цени, въпросът беше за едно нормално и разумно увеличение, *твърде законна цел* на което беше да се възнагради съдействието на г-н „Леон". Казвам законно, понеже г-н „Леон" според Вас решавал доставката; следователно съдействието му ни беше необходимо. От друга страна логично е той да бъде платен."[299] Ако възнаграждението за г-н Леон е легитимно, то му се свиди за посредниците. „Най-после, що има да прави тоя френец (Барух и сподвижниците му Буске и Бончев), за който Вие запазвате 25 000 лв.? Що има той да решава… Ако сделката е усилено конкурирана, тя ще се осуети с една такава висока цена, с една възмутителна цена… Най-сетне аз не желая да се впише моето име върху никой договор относително тия комисиони. Впрочем Вие трябва да унищожите това писмо на френеца (Барух), което никога не ще потвърдя."[300] Възбудата на преиграния морален протест нараства няколко дни по-късно. „Аз се гнуся да работя с такива хора, които предателстват и плячкосват страната си. При подобни нрави всичко може да се очаква от тях, като дирят повече да Ви оскубят, нежели да Ви услужат."[301] Но и тук стрелите са срещу посредниците: Мазюр не се гнуси да работи с г-н „Леон", но му идва малко скъпо да храни веригата към него. „Най-после трябва добре да се разбере, че аз не ще внеса предварително никакви комисиони, нито една стотинка. Аз не разбирам да се излагам. Тези хора са разбойници. *Аз искам да ги държа, не те да ме държат*. Комисионите ще бъдат редовно и всецяло платени, но когато сам аз получа, сиреч когато не би могла вече да бъде отказана моята хартия."[302]

Мазюр недоволства и от приспадащото се лично на него възнаграждение в общата цена. На 27 април 1906 г. се възмущава пред Галантер, че му е запазил само 20 000 лв. от увеличението на цената, тогава когато са му се „полагали" „поне 1/3 от надбавката (или 43 983 лв.). На 8 май обаче Мазюр се съгласява на 35 000 лв. вместо на 1/3: тук също тече блъфиране и надиграване. А впоследствие (септември) склонява да издаде на Д. Петков „банково писмо от 60 000 лв., което отпосле му изплатил. Галантер обаче не знае дали Д. Петков е изплатил някакъв хонорар на „Леон"[303]. Възможността посредникът да те завлече е винаги съвсем реален риск в този род сделки.

Всички компромиси вероятно са правени под заплахата от конкуренция. Потвърждава го фактът, че през октомври вече се споменава за оферта на друга френска фирма. Впряга се и Ке д'Орсе, на което се възлага „да направи запитване до България в такива термини, в които Галантер ще осигури еднозначен отговор от София, насочващ към Мазюр"[304]. Това е щастливият епилог, защото докладът саркастично отбелязва, че „с най-голяма готовност и отзивчивост българското Министерство на финансите е постъпило точно според наставленията и изискванията на предприемача, благодарение на което Периго-Мазюр успява да победи" конкурентната фирма[305].

След като фактите са изчерпани, маските падат. С доклада си комисията търси максимален медиен ефект и той идва от пояснениятa на Галантер през 1910 година. „Псевдонимът „Леон" е действително със свръзка със същата доставка на гербовите марки (но няма отношение към делото му с Ж. Барух и Йерохам Йосеф), но за едно друго задължение върху 60 000 лв., поето от Периго-Мазюр спрямо г. Добрин Петков. Г-н Периго-Мазюр изплати тая сума на г-н Петков чрез Париба. В книжата на Министерството на финансите обаче никъде не фигурира Д. Петков, той не е взел явно абсолютно никакво участие в тая доставка. Тъй като, от друга страна, Добрин Петков не е имал и никакво официално качество в Министерството на финансите и от него даже косвено не е зависело решаването на доставката, правдоподобна е презумпцията, че той е подставено лице и че следователно зад него действително се крие друг, голям властник, истинският „Леон", тогавашният м-р Паяков, понеже именно той е „решавал доставката."[306]

Точно тук са произнесени думите, с които започнахме: „тази презумпция... добива пълна достоверност от показанията, които самият Галантер е дал като свидетел. Той дословно е казал следното: „В кореспонденцията се употребяваше вместо името на м-р Паяков, псевдонимът Леон."[307] Завеса!

След подробно описаната история идва ред на серия от случаи, които могат да бъдат групирани в два основни типажа корупция – държавни доставки и фаворизиране на отделни лица и чиновници. На повече от 100 страници с удоволствие и скрупульозност (на много места изпадаща в кокошкарска дребнавост) са описани десетки възможни техники на корупция. Достатъчно е само да се прелистят заглавията, за да се усети атмосферата. Сюжетите са достатъчно познати, като почти навсякъде става дума за нередности около проведени търгове. На много места комисията оценява икономическата изгода/целесъобразност от една или друга оферта

Концесиите също са добре разчистен и широко използван корупционен канал. Не разглеждам в подробности описаните случаи, а се спирам за кратко само на един от тях, в който – освен всичко друго – се проявява развращаващото влияние на насърчителните закони.

Изложението започва със стандартно искане от АД „Софийска банка" на концесия (април 1907 г.) за правене на всички видове прежди от памук, лен и коноп, за фабрикуване на платове от тях, както и за белене и боядисване. Концесията е предназначена за един или няколко града, като е придружена от заявка за признаване на „всички общи и специални облаги, предвидени в чл. 5 до чл. 26 на Закона за насърчаване". Смятаните за напълно рутинни привилегии включват предоставяне на изключителните права за 30 години, безмитен внос за нуждите на фабриката, отстъпка от 35% от най-ниските тарифи на железниците, безплатно използване на водна сила, принадлежаща на държавата, окръга или общината, отстъпване на безплатен терен за построяване на фабриката, както и право за съединяване с железопътна линия, освобождаване фабриката от всякакъв вид данъци, освобождаване акциите и облигациите ѝ от гербов сбор и всички други възможни облаги, които тук не са споменати[308]♦...

Концесията е бързо разрешена, след което веднага започва оплитането на мрежата от посреднически комбинации. През октомври 1907 г. банката иска (и получава през ноември) прехвърляне на концесията на частно лице, британски поданик от Манчестер (А. Е. Касон), който се задължава да построи фабриката за 4 години. Именно той се оказва подставено лице на група български и английски търговци, действащи чрез фирма в Манчестер. Посредническата роля на бившия английски консул във Варна (полковник Маси) потвърждава още веднъж възможностите на чуждите представители като агенти на поквара и приносители на съмнителна търговска практика.

Учредената в Манчестер фирма има за единствена цел да придобие концесията от Касон, който разполага с акция за 1 паунд в капитала на дружеството от 80 000 паунда[309]. Основните акционери са английски търговци и заинтересованото българско текстилно дружество „Принц Борис" от Варна. Извършена е добре познатата днес операция по износ на капитал и връщането му в страната за приватизиране на интересни обекти. Целта на „Принц Борис" е да овладее

♦ Вж. *Сизиф I – вътрешният контур / Държавата излива ресурси / Привилегии за индустрията.*

концесията за цялата страна, като дружеството е кандидатствало открито за същата концесия в Южна България, а тази за останалата част от държавата се е надявало да получи чрез комбинацията с нищо неподозираща Касон и с дружеството в Манчестер.

Историята вдига шум и се стига до интерпелация в Народното събрание. Съставената комисия установява, че „Касон е бил едно подставено лице от други лица, които са искали да заобиколят закона, като разширят един даден им вече район върху цяла България. Той е бил... напълно не наясно. Има представени данни, че в The Bulgarian Industrial Company Ltd. влизат почти всички главни акционери на „Принц Борис", а така също и самата фабрика „Принц Борис"... В случая законът за насърчаване на местната индустрия е бил флагрантно нарушен. С разрешение на концесията, въпреки този закон, се е гонила целта да се фаворизират едни и облагодетелстват други в ущърб на заявители, които своевременно и редовно са искали същата концесия, и в разрез с интересите на страните, които са налагали да не се монополизира известна индустрия в едни само ръце"[310]*. Насърчителни закони се изкористяват и използват против целите, за които са създадени – универсално правило, потвърдено както в началото, така и в края на XX век.

Прескачам редица случаи, за да спомена само един, който също навява сходства с шумна „афера" от началото на 90-те години**. Думата е за това, как „Л. Паяков облагодетелствал свой личен приятел и за интересите на този последния той е нарушил членове от закона за митниците."[311] С писмо от 16 септември 1906 г. на Министерството на финансите, подписано от Л. Паяков, „специално за Д. Начев се разрешава вноса на дъските без мито, като същевременно е бил разрешен принципиално един въпрос, който се отнася до разбирането и приложението на чл. 213 от закона за митниците и следователно засягащ не само интересите на Д. Начев, но и интересите на всички търговци, занимаващи се с износ на яйца"[312]. Тази принципна промяна е съобщена публично едва през май 1907 г., което означава, че „цели 7 месеца единственото лице, което се е ползвало с правото на безмитно внасяне дъски за сглобяване на сандъци за яйца, е бил Д. Начев, привилегията на който е държана дотогава в секрет"[313].

Особено показателен за типичните макроикономически трансфери от държавните финансови институции към бюджета е използването на Земеделските каси като кредитор на правителството. Изпитателната комисия се спира на пряк лихвен заем от май 1903 г. за около 10 млн. лева[314]. Заедно с него на касите е разрешено да сключат заем за 5 млн. в чужбина, но единствено с цел да държат средствата на разположение на държавата навън „за по-успешното осъществяване на заема на държавата от 10 млн.“[315]. Тази практика продължава до края на 1904 г., като междувременно дългът на държавата към ЗК достига 23 455 665 лв. при лихва от 7 процента[316]. През 1904 г. е извършена класическа операция по конверсия на вътрешния дълг във външен и от произведението на големия външен държавен заем е погасен дълга към ЗК. За фиска това е изгодна операция, тъй като той получава от чужбина пари при 5%, за да изплати заем със 7% лихва. Този контур на трансфер (невинаги при изгодни условия) е извършван неколкократно както преди (1902 г.), така и впоследствие.

---

* В следващ казус е описана схема, в която чрез концесия се дава фактически монопол върху петрола и петролните продукти в България.

** Така нареченият случай „Сапио". Разликата е, че при него спорното деяние бе извършено публично, а привилегията продължи само броени дни.

Особеност в случая е, че операцията по вътрешния дълг е определена за незаконна. Комисията напомня, че според закона за ЗК от 1897 г. те „нямат право да отпущат никакви заеми на държавата, а заем в странство те и БНБ могат да правят само с цел усилване средствата си, но не и за да дават заем на държавата“[317]. Едва с преобразуването на Земеделските каси в БЗБ (края на 1903 г.) идва промяната, като на новата банка вече е разрешено да кредитира държавата по текущи лихвени сметки или чрез участие в държавни заеми. „С това очевидно се е имало предвид узаконяването за бъдеще на незаконното заемане на милионни капитали от държавата, което не може да има ретроактивна сила и да оправдае станалото нарушение по-рано, през 1903 г. за милиони, при действието и силата на съвсем други законоположения.“[318] Трудно е да се каже, че с тази констатация комисията е направила велико откритие. Тя просто документира една текуща и добре известна класическа практика.

Оттук нататък в доклада започва дълга серия (27 случая) на злоупотреби, свързани с военните доставки. На повече от сто страници са описани, някъде до невероятни технически подробности, механизмите в област, която винаги и навсякъде е бивала запазен периметър за корупция. Включени са и случаи на недоказани подозрения и слухове.

Като цяло системата е еволюирала слабо през годините. Тя се свежда до сключване на тайни договорености, манипулирани търгове, завишаване и игри с цените, разминаване между номиналните и фактическите условия, подправяне протоколите на изпитателни комисии за военната техника, приемане на нередовна продукция... От тези пасажи излизат наяве скандали, които на много места възпроизвеждат дословно фона на аферистката атмосфера от началото на прехода.

Отново се появява знаменитата сделка с Шнайдер, придружаваща заема от 1907 г., която вече бе огледана от двете ѝ страни♦. Комисията не скрива учудването си, че „за първи път контракт по военни доставки става предмет за обсъждане в Народното събрание, на което се възлага да го одобри или не“[319]. Обяснението е елементарно и звучи достоверно – правителството се е побояло да поеме отговорност за

♦ Вж. *Кредитори и длъжник / Многоглавата общност на кредиторите / Банките и техните държави.*

доставка по цени, които надвишават с 20–30% обикновените. Отделянето на договора с Шнайдер от договора по заема е неестествено и изкривява действителната картина, но това е добре обмислена манипулация: гласуването за военните доставки е проведено на закрито заседание на Народното събрание, на което не са представени никакви документи. „По начало тая крупна доставка е била уговорена същевременно със заема... нещо повече, тя е била неразривно свързана с последния. Като приемаме това последното за наложено, ние се питаме [напълно резонно] защо то е било скрито от Народното събрание и не е било обсъждано при гласуване на заема. Контрактът за 25 млн. поръчка е съдържал тежки условия за плащане, доколкото цялата сума е трябвало да лежи у банките с една нищожна лихва цели 3 години. Тоя начин на плащане представлява заема в много по-неблагоприятен изглед и народните представители, преди да си дадат гласа за него, е трябвало обезателно да го знаят“[320].

На преки злоупотреби с държавни фондове е отделен само един раздел от доклада, макар че именно тази форма на „бъркане“ в държавната хазна се е загнездила в обществените представи като завършен образ на корупцията. Разделът е особено показателен за примеса от лични интереси и прикриващите ги „възвишени морални и национални“ ценности. Той разнищва съдбата на помощите, отпускани за бежанците след Илинденското въстание и за българите от Македония и Одринско.

Финансирането на тези помощи става чрез заем (1 млн.) от БЗБ и чрез серия от свръхсметни бюджетни кредити (общо 3 150 000 през 1903–1908 г.)[321]. Заемът от БЗБ е взет срещу 7% за 5 години, като от него са раздавани безлихвени кредити на бежанците. Интересът на комисията е насочен първо към начина на изразходване на средствата. Описаното е вечната тъжна съдба на *помощи* (хуманитарни, политически и др.), замислени (или по-точно прокарани) като благородни начинания и завършващи в сметките на политическата върхушка. В случая оправдаването на разходите следва да става по специални правила и по бързата процедура. Това позволява обичайното плячкосване на подобни фондове да бъде осъществено още по-успешно. „Голяма част от сумите са били отвлечени от тяхното пряко предназначение и злоупотребени.“[322] Оправдателни документи за изразходване на средствата има за не повече от 1/3 от свръхсметните средства. „Една голяма част от разписките са с подписи на лица, които нямат нужните качества... Казването в разписките, че сумата се получава за помощ за бежанците, се е считало за предостатъчно, даже и тогава, когато тази разписка изхожда от някой журналист, кореспондент или чужденец, който нищо общо не е могъл да има със страданията на бежанците македонци и одринци.“[323] От фактически получените 850 000 лв. от БЗБ до 1910 г. са били налице оправдателни документи единствено за 200 000 лева[324]...

Случаят с безотчетния фонд дава повод на комисията да направи рекапитулация на всички свръхсметни кредити по време на разглежданото управление. Цифрите открояват капиталния макроикономически факт, че *свръхсметните кредити през 1903–1908 г. (106 334 435 лв.) са приблизително равни на единия от външните заеми, сключени от България през този период*[325]. „Счетоводно“ са илюстрирани скачените съдове между вътрешния и външния дълг♦. А иначе, от тази сума 3 052 032 лв. са отишли за пострадалите бежанци и 2 136 221 лв. за безотчетни фондове за обществената безопасност. Така около 5 млн. лв. „са избегнали от нормална държавна отчетност и са били превърнати фактически в безотчетни фондове"[326].

След този обществен скандал докладът навлиза в най-интимните сметки на политическата класа, за които стана дума по-горе. Те са заключителният акорд, с тях Изпитателната комисия приключва изложението си. Завършена е богата фреска на ниските нрави; добавени са нови аргументи, утвърждаващи самовъзприемането ни като народ, управляван от корумпиран и безнравствен елит; доукрепен е националният песимизъм.

Но като че ли това е малко, добавен е втори том, където са приложени оригиналните документи, върху които е извършена анкетата. Споменавам единствено писмо, свързано с „аферата Жан-Шарл" не за друго, а заради приложения шифър, използван в кореспонденцията на фабриката „Манфред Вайс" с нейния представител в София И. Киселов.

Самият шифър съдържа красноречив смислов код. Ако псевдонимите могат да се приемат за случайни (Савов е Жан, Рачо Петров е Шарл и т.н.), то колко показателно е, че Министерският съвет се обозначава като „виц" и че ангажиментът от 75 млн.фр. е „завещанието". А самите артикули са с невинни пасторални имена като „лешници" (готови бойни патрони), „орехи" (нови патрони), „брашно" (халосни патрони) и т.н.[327]... При този речник текстът на писмо на Киселов до фабриката в Будапеща звучи така: „Ще се задоволя да спечеля само 10 000 фр., като за останалите *вие знаете за кого ще отидат*. При сключване на сделката г-н Вал ще даде още две завещания, едното от 50, другото от 40, като заедно със 75-те вече дадени на Шарл това прави 165...Очаквам вашия телеграфически отговор... за да мога да го предам на Шарл и Жан и да получа от тях окончателния отговор."[328]

Покрай този конспиративен език в кореспонденцията се промъква и намества едно рядко точно, но позабравено, словосъчетание в българската реч – фигурата на *задгърбния човек*. Задгърбните лица, подставените лица и „лицата без лице" (псевдонимите) са сенките, населяващи корупционния свят.

Корупция и репресия

В страна с бурна политическа и стопанска история периодично се надигат особени вълни на мащабно преразпределение на националното богатство. Те са свързани с развихрили се масова мъст и „възмездие", „легитимирани" от набързо устроени съдилища и репресивни закони. В повечето случаи юридическата обвив-

---

♦ Вж. *Сизиф II – външният контур / Скачените съдове на вътрешния и външния дълг.*

ка е закъснял рефлекс на самооправдание – когато са вземани съдбовни решения просто не е имало кой (съсловие или личности) да ги спрат с достатъчно изявена гражданска позиция. В извънредното законодателство един от движещите мотиви е гузната съвест, а отмъстителността е толкова по-силна, колкото съвестта е по-нечиста. Наред с това историческите повратни точки отприщват обикновен конформизъм, нагаждачество, „катарзис" на натрупани комплекси за малоценност. Мътните времена предоставят безброй възможности за тяхното осребряване. Стоварването на репресивната машина върху влиятелните, богатите или върху цели съсловия е преди всичко повод за обикновен грабеж. Проблемът съвсем не е, че сред тях виновни няма (напротив), а в това, че съдниците носят или скоро ще понесат същите грехове.

Икономическите измерения на извънредните законодателства в България са от онези глави на стопанската ни история, които предстоят да бъдат написани. Би следвало да включи последиците от скалъпените процеси, провеждани при всички дълбоки политически обрати. На гребена на общественото недоволство те посягат пряко върху икономическото статукво в полза на новите властимащи. Така е с делата за „националните катастрофи" в началото на 20-те години, така е и с Народния съд от 1945 година. Големите политически репресии са узаконена привилегия за сметка на политическия противник и са консумирани именно като такава. Съдебните спектакли конфискуват имущество, разоряват близки до предходната власт институции, репутацията и капитала на ключови политически и икономически фигури от елита. Косвените последици са макроикономически афтършокове, които дестабилизират финансовите пазари, отслабват лева, предизвикват бягство на капитали. Те преначертават картата на икономическата власт. В най-драстичен вид и за най-дълго това стана при разместването на пластовете, съпроводило налагането на комунистическия режим. Но подобна икономическа вендета далече не е прецедент.

Всичко това е възможно тъкмо защото финансовата система е бивала парцелирана между различни политически фамилии. През 1996 г. един злополучен политик неволно изпусна евфемизма „приятелски кръгове", с който по неочаквано удачен начин обозначи симбиозата между политическа и икономическа власт. По-късно друг изкова не по-малко удачната и бързо девалвирала от употреба метафора с „обръчите" от фирми. Погледнато ретроспективно, контурите на тези фигури може да се чертаят за всеки момент от миналото, което си е от интересните задачи на стопанската историография*. Тяхното динамично прекрояване в България (и навсякъде другаде) води до идентични „финансови кръвопролития", съпровождали в по-мека или по-брутална форма смените в политическата власт.

Поставяне репресивното разграбване наред с корупцията може да изглежда спорно. И все пак в тези стихии има общи черти – стремеж да се заобиколи откритата игра по правилата, избягване на творческата и градивна конкуренция, желание всичко да се получи „тук и сега".

---

* На страниците на тази книга неведнъж се докосвахме до подобни образувания – политизираните сегменти в кооперативния финансов свят, народняшкия кръг около БТБ, банка „Гирдап"...

Завършен пример на репресивно правораздаване с голям корупционен потенциал са делата, гледани по приетия след края на Първата световна война знаменит Закон за съдене и наказване виновниците за народната катастрофа (ЗСНВНК). В редица отношения предвестник на Народния съд, този акт е типичен случай на политизирано правосъдие, определен още навремето си като „закон-присъда". Вина много от подсъдимите, естествено, носят. Проблемът е в юридическите основания на нейното преследване* и във възможностите за икономическа злоупотреба с власт, която законът създава.

Преследването започва с арестуването на 4 ноември 1919 г. (непосредствено преди подписването на Ньойския договор) „по един театрален начин, който имаше за цел да събира и възбужда тълпи срещу тях"[329] на над 200 бивши министри, военни, магистрати, интелектуалци и др. ЗСНВНК е приет в края на месеца и обнародван на 9 декември. Следствието започва в началото на 1920 г. и трае година. То стига до решение за съд над бившите министри и другите обвиняеми, което е утвърдено от Народното събрание в края на март 1921 година. Разглеждането на делото продължава от октомври 1921 до декември 1922 година. Десетте съдебни заседатели („народни съдии") са открито политически ангажирани. Присъдата е прочетена на 31 март 1923 г., но още в началото на месеца Стамболийски, политици и съдии правят публични изявления, че ще има осъдени. Този момент се преплита тясно с преговорите по репарациите♦. Именно в началото на март е направен пробив и решеният на всичко Стамболийски се съгласява на компромиси, довели до споразумението от 23 март 1923. Точното съвпадение с края на процеса е очевидно търсен ефект, който да създаде благоприятен вътрешен, и особено външнополитически, фон на очертаващия се изход по репарационния проблем. Присъда доживотен строг тъмничен затвор получават В. Радославов, Димитър Тончев, Петър Пешев, Х. Попов, П. Динчев и Д. Петков, а на останалите подсъдими са раздадени различни срокове. Наказанието обаче е бързо ревизирано. Излежали в затвора целия земеделски режим и година след деветоюнския преврат, радославистките министри са освободени през лятото на 1924 г., след отмяна на присъдите от Народното събрание на Сговора.

Формално признати за виновни в корист са само Радославов (присвояване на 80 хил.лв. от безотчетни фондове) и П. Динчев. Същевременно подсъдимите са осъдени да заплатят общо по гражданския иск на държавата 32 720 050 864 лв. и 92 стотинки[330]. Но не тези астрономически суми за изчислени по някакъв начин преки щети са основното стопанско измерение на закона. Икономическата и корупционна сърцевина на ЗСНВНК е чл. 4, върху който се основава цялата конфискационна машина.

---

* По правната страна на въпроса са изписани необозримо количество страници.

♦ Вж. *Кредитори и длъжник.*

Предавам оценките за чл. 4, направени от Петър Пешев. Той е от основните подсъдими и неговата гледна точка няма как да е безпристрастна. В мемоарите си Пешев дори превъзнася защитната реч на Димитър Тончев и се кълне в почтеността му, при положение че злоупотребите на бившия финансов министър са от най-документирано доказаните. А в „списъка Тевене"♦ П. Пешев е посочен като член на УС на банка „България", определена като партийна каса на Радославовия режим. И въпреки това коментарите му по този аспект на закона са не само резонни, но и потвърдени от по-неутрални наблюдатели. „В скъпоценния гердан – ЗСНВНК – който юридическият гений на българската демокрация сътвори, за да украси държавата ни, пише саркастично Пешев, ярко блести големият брилянт, наречен чл. 4."[331]

Общият икономически дух на закона е определен като популистка „контрибуция, наложена на богатите български граждани от другите партии". Следвайки масовите настроения след всяка война и действителните случаи на използвачество, „под предлог на *преследване забогателите през войната спекуланти*, отнемане от „кожодерите", натрупаните богатства; равномерно разпределение на земите; снабдяване държавата, окръжията и общините с помещения за учрежденията им, за училища и за други културни нужди; настаняване в евтини квартири бездомните и други примамливи за наивните земеделци планове; правителството на Стамболийски, подпомагано от „левите" партии, прокара през Народното събрание надъханите с болшевишки дух *закони*: за отнемане в полза на държавата придобитите през войната незаконни богатства, чл. 4 от закона за катастрофата; за трудовата поземлена собственост; за отчуждение в полза на държавата, общините и окръжията частни сгради; за премахване жилищната криза и пр. Всички тия специални закони имаха за прикрита цел *одиране кожата на по-заможните граждани*... обирането и ограбването им от силните на деня дружбаши, от които зависеше прилагането на законите. Даваха мило и драго и тези, които искаха да запазят от конфискация спестеното си състояние, и тези, които искаха да спасят къщите си от отчуждение, и тези, които бяха заплашени по чл. 4 със затвор и плащане милиарди. По тоя начин влиятелни дружбашки големци събраха милиони, с които сега [1929 г.] прекарват честито емигрантство... купуват симпатиите на европейската *демокрация* към дружбашката *плутокрация*, издават вестници, съградиха партийни сгради..."[332]*

Картината е добре познат икономически пейзаж след битка, който винаги и навсякъде подхранва стихийни брожения, мъст, опити за откупване и за заглушаване на гузни съвести. По-конкретно, чл. 4 действа с обратна сила и наказва със затвор от 3 до 10 години лицата, „които през време на войната, било с търговия, индустрия, предприятия, било по друг начин, са вършили *угнетение и раздразнение на фронта* и с това са предизвикали катастрофата"[333]*. Те се съдят от военно-полевите съдилища и заплащат обезщетение за нанесените на държавата щети. Преследването надига мътна вълна. „Доносите официално се насърчаваха... Освен за видните либерали, вратите на всички затвори в царството се разтвориха широко и за мнозина безпартийни или от други партии заможни хора. И се започна ужасно гонение, изнудване, обир и ограбване..."[334]

---

* Подчертано от автора.

♦ Вж. *Откъм частните банки / Ръката на политиката – „списъкът Тевене"*.

Ако подозрението в тенденциозност не може да бъде вдигнато от спомените на Пешев, то по-неутралният език на архивите предоставя свидетелства, които потвърждават впечатленията. Три конкретни примера от 1920–1921 г. показват интимните механизми, инстинкти и мотивация, задвижвани от извънредното законодателство.

В първия случай набеденият е Стефан Стефанов, тогава все още само „бивш директор на Дирекцията за СГОП и чиновник при същата, търговец и банкер"[335], а по-късно (в началото на 30-те години) министър на финансите. Основанията на обвинителя да поиска следствие от военно-полевия следовател е твърдението, че Ст. Стефанов е извършвал „користни и спекулативни сделки с внос и износ на разни стоки, ценни книжа, покупко-продажба на недвижими имоти и други... през 1915–1918 г. от естество да внесат угнетение и раздразнение в армията и народа – деяния, предвидени и наказуеми по чл. 4 от ЗСНВНК". Подобно твърдение не се нуждае от допълнителни уговорки, защото общественото настроение е готово да повярва на всяко обвинение в корупция на регулаторна институция (каквато е ДСГОП), действала по време на войната. В атмосферата на омраза срещу „използвачите" и „забогателите от войната", която и да е подхвърлена инсинуация звучи правдоподобно. При това положение не е изненада, че държавният обвинител насочва следователите към приложени от него *вестници*. Всички те („Народни права", „Ново време", „Камбана") са от 1919 г., т.е. след края на войната. За чест на съда, през юни 1921 г. углавното дело е прекратено по липса на доказателства, което обаче не пречи на обвинителя да поиска неговото подновяване.

Държавното обвинителство е засипано от доноси, изблици на дребнава завист и опити за разчистване на лични сметки. В друго дело софийският гражданин Шиваров пише до обвинителството: „С писмо до Комисията по... незаконно забогателите през време на войната изложих ред престъпления, вършени през войната от Софийския жител Панчо Гаджов, подкрепено с подписите на много свидетели. Сега се добрах до нови улики... През време на войната Панчо Гаджов е бил чиновник в... прекарвал със свои хора нощно време цели коли със: свини, овни, овци, агнета, сандъци консервирано месо, каци със сирене и маслини, чували с кашкавал, лой и вълна, тонове плат (военен) и ги разпродавал с жена си и неговия сътрудник, когото долуизброените свидетели ще посочат... На Суска Манчева дал пари, за да премълчи всичко, каквото знае. Крадения военен плат П. Г. е доставял от Трайко Георгиев, който през войната е бил в един интендантски магазин в Ниш. Същият П. Г. е построил през време на войната триетажна къща. Купил място край гарата, после влизането в сила чл. 4 го подарил на жената на Иван Валнов, която е братовчедка на жена му и при която и сега, предполага се, да се съхранява цялата му архива. Във всичко това е вземал участие един евреин, който свидетелите познават, както и синът на Иван Райчев. Никола Стойков ще посочи двама души, на които горният е дал по 1 000 лв. да не казват нищо." Следват имената на шестима свидетели със съответния адрес. За по-убедително, доносникът завършва с молба: „Преди войната положението на П. Г. било плачевно. Молим да бъде подведен по чл. 4."[336] Това е логиката на надигналото се „народно движение за възмездие". Тя не се различава много от тази на Изпитателната комисия, където основният силогизъм също е изграден върху здравия разум: сравнението на материалното положение *преди* и *след* определено събитие*. Разбира се, подобна логика завихря повсеместно доносничество.

---

* Подчертано от автора.

Третият пример от Държавното обвинителство се отнася до по-сериозна, чисто политическа афера. Военно-полевият следовател е сезиран по повод рапорта на адвокат Л. Апостолов, в който са изложени улики срещу Константин Калчов за получаване на 276 113.25 лв. от Дисконто-Гезелшафт, в качеството му на председател на Бюджетната комисия през 1914–1918 година[337]. Държавният обвинител предлага да се започне следствено дело „загдето, възползван от своето обществено положение като народен представител и виден член на Либералната партия, която тогава управляваше България, е повлиял за подготовката на войната, като е съдействал за сключването на 500 млн. заем от Германски банки [договорът за заем от 1914 г. с Дисконто-Гезелшафт], начело на които оперираше гореспоменатата банка, като е ходил в Австро-Унгария и Германия с изпратената от правителството делегация за уякчаване на връзките между България и казаните държави, като председател и член на разни Германско-Български и Австро-Български дружества, а също е ходил в Цариград преди обявяването на войната 1915–1918 г., *предполага се с политическа цел*, факти които дават достатъчно основание да се *предполага*, че К. Калчов е играл една видна роля в сближаването на България с Централните сили и в подготовката на войната на тяхна страна, като благодарение на това *може да се предполага*, че той е получил тая сума от Дисконто – деяния предвидени и наказуеми по чл. 3 и 4 от ЗСНВНК като го привлече в качеството на обвиняем по същите членове". Като възможни свидетели са посочени Ив. Евстр. Гешов, Ат. Буров, А. Ляпчев, Кр. Пастухов и др. ...

Малко по-късно Държавният обвинител иска и пълно разследване на публицистичната дейност на К. Калчов. За целта следователят се обръща към издателя К. Георгиев с характерни въпроси: издавал ли е преди войната вестник „Единство", в който да е сътрудничил въпросният депутат, какво е било политическото направление на вестника, получавало ли е изданието субсидии от чужбина, писал ли е в него К. Калчов и какви статии, „въобще какво знае за политическата и журналистическата дейност на К. Калчов". Иска се и проверка на съдържанието на неговите статии в споменатия вестник[338].

---

* За комисията такова събитие е преминаването през властта; за Държавното обвинителство то е войната.

Делото срещу К. Калчов е прекратено, което предизвиква протеста на прокурора. От една страна, мотивите са процесуални, като например неразпитване на свидетелите или невзимане под внимание сведения от дипломатическия ни представител в Цариград. Но от друга, протестът на обвинителя е изцяло политически вдъхновен. В него се позовава на „неправилна" преценка на показанията на свидетели[339] или дава директни политически квалификации. Според обвинителя делото трябва да бъде възобновено „задето подсъдимият К. Калчов, като носител на една *империалистическа* и *национална* политика е служил вярно, както на цар Фердинанд, който му е възлагал подобни мисии за в странство, така и на всички режими, които докараха тази ужасна катастрофа за отечеството"[340].

Паралелът с Народния съд се налага от само себе си. Натрапчиво е сходството в атмосферата, в действащите лица, в обвиненията[341]. Същата спойка в омразата срещу богатия, който по презумпция е приравнен на „възползвал се от войната". Същата стилистика на обвиненията, писани в патетичен и публицистичен стил, където различието между политическа агитация и съдебна аргументация е почти размито. Познатата манипулация чрез инсинуации, предположения, приети за доказателства, връзки, изградени на подозрения и тенденциозно свързани факти. Сходно дирене на „интелектуалните подбудители", което се изражда в интелектуална полиция. Същата пяна, която се надига при четене архивите от процесите през 1945 г. (особено на по-ниските и местни нива на обвинението) и се свежда до най-грубо битово разчистване на лични сметки. А разпознаваемата фигура на (народния) обвинител се родее с прокурорите от съветските процеси. Разликата в мащабите е безспорна, като политическите процеси след Първата световна война остават (количествено и качествено) „под" правосъдието от 1944–1945 година. Но обществото, познало делата, водени по ЗСНВНК, е било подготвено за Народния съд. Началото на 20-те години разчистват още една духовна и социална територия, върху която да се появи комунистическият режим.

Зад приведените „дребни" индивидуални случаи не се долавя доколко изкривяващо за цялата икономика е репресивното законодателство, когато то се прилага в масов мащаб и срещу цели съсловия.

Връщам се към Петър Пешев, който разказва как „мнозина хора, изнудвани и обирани последователно, ту от един, ту от друг влиятелен и силен на деня килипираджия, и все пак обезпокоявани и застрашени от други по-гладни за плячка със затвор и съд, избягаха от България в странство, където изнесоха парите си. Други, които не избягаха, се спасяваха, кой както може, предимно се откупуваха с големи суми чрез влиятелни хора... Чл. 4 постигна целта си. Множество хора, съдени по него, макар оправдани, бидоха съсипани... дори авторите на закона взеха да протестират за прилагане и спрямо приятелите им чл. 4, когото те създали само за либералите... Преследванията по чл.4 и гоненията против по-заможни българи, акционерни дружества и индустриални предприятия... принудиха [мнозина], за да се спасят от ограбване и предприятията си от разорения, да привлекат чужденци за съдружници, да турят фирмите си под тяхно покровителство и име. По тоя начин ний видяхме българи да станат чужди поданици или да се турят под чуждо покровителство, а пък предприятията... да се сдружат с чужденци, да им дадат много от акциите си, да ги наортачат... [Ат. Буров, сам подкрепил по-рано обвинението срещу радослововия кабинет,] избяга в странство предрешен, с гръцки паспорт"[342]*. *Политическото преследване е прераснало в макроикономическа сила.*

Мемоарът на ТИК от 1920 г. дава усещане за това измерение. В него чл. 4 е поставен в контекста на тоталното настъпление срещу капитала, осъществено на първо място посредством данъчната преса. Общата философия на следвоенното икономическо възстановяване в Европа е очертана на Брюкселската конференция, предписала строги икономии на всички участници в стопанския живот и търговската гилдия не може да тръгне срещу този императив. Но тя поставя въпроса за *границите на допустимото.* Съсловието е „напълно готово да понесе своя дял от жертви за финансовото ни консолидиране; то доброволно ще даде за тази цел значителна част от годишните си доходи и печалби, но ще бъде най-голяма национално-стопанска и фискална грешка, свръх това да му се отнемат инструментите на работа, неговият неподвижен и оборотен капитал"[343]. Икономическият смисъл на закона се възприема от ТИК именно като поредния детайл в пресата за принудителното облагане на капитала и като елемент от широка конфискационна акция.

Практиката отива далече отвъд замисъла. Законът става *антисъсловен* инструмент и дестабилизатор на целия частен сектор. „Голям брой търговци и индустриалци дълго време се държаха и държат под гнета на предварително съдебно дирене за извършени от тях през войната най-обикновени и редовни търговски сделки. Достатъчно е да се намери една товарителница за пренесени стоки из вътрешността или една декларация за изнесени стоки, за да се изземат техните търговски книги, да се открие следствие и да се тури възбрана върху имоти и вземания. Има случаи, при които още при предварителното дирене са продавани стоките на подведените под отговорност лица, които впоследствие съдилищата са оправдали. Големият брой на прекратените предварителни следствия и оправдани от съдилищата... най-добре показва големите недостатъци на закона и лошото му приложение."[344] В този изключителен закон с обратна сила не са точно дефинирани термините „спекулация", „прекалена печалба" и др., които се превръщат в острие на икономическата репресия. ТИК констатира, че резултатите (още през 1920 г.) от приложението на чл. 4 са „общо въздържание и постепенно растяща парализа във всички области на стопанския живот. Търговията замира. Истинските наши търговци, преследвани с различни наредби на ДСГОП, заплашени от фаворизираните кооперации, натоварени с тежки данъци, изложени на ударите и на други преследвания, отстъпват своето място на чужденци и на *новосъздадения тип търговци*, свикнали да обхождат безнаказано законите и наредбите на властта"[345].

---

* Тези констатации изцяло се покриват с оценките на Стоян Бочев в: Акционерното дело в България (вж. Бочев, Стоян. Капитализмът в България..., 1998).

Тук е същината на въпроса и неуловимата *мяра*. Под прикритието на политическо възмездие и раздаване на справедливост се извършва подмяна на основните лица и на цели страти от икономическия „елит". Но в същото време не може да се отрече и обратната страна: агресивната поза на непорочност много често е защита на гузна съвест. Съпровождащото всички стопански трусове размиване между „добро" и „зло" в стопанския живот подхранва масовата представа за капиталиста като (полу)престъпник. Оплакващите се ТИК след войната трудно могат да върнат доверието към съсловие, което през военните години използва без особени задръжки нишите на инфлационното грюндерство и на спекулативната военна конюнктура. *Порядъчният капитал* е сизифовски недостижим образ за общественото (в частност за българското) съзнание. Не само поради вродени предразсъдъци, а и заради неговата история и поведение. Върху почтеността и легитимността тегнат греховете на собственото минало, било то военна спекула, корумпиране на държавата, или „смутните времена" на приватизацията. Документи като доклада на Изпитателната комисия или архивите на специалните съдилища не са носители на справедливост от последна инстанция, каквато техните автори нямат легитимността да раздават. Ролята им (сред задължително филтриране) е единствено да открехнат пролука към сивото минало, да съхранят частица от икономическата памет и от винаги неохотно разкриваното родословие на капитала.

Особен случай в механиката на икономическата репресия е антиеврейското законодателство в България и Европа от началото на 40-те години. То хвърля съмнение върху така клишираната „етническа толерантност" на *българина*, доколкото високата моралност изключва извличането на каквато и да е изгода от нещастията на други. А с приемането на расистките закони – въпреки немалкото трогателни случаи на човечност – тук, както и другаде, се отприщва и първосигналното осребряване на появилите се възможности за неочаквана „аванта".

Неправомерно е етични добродетели или пороци да се приписват на цели народи. Моралът не е групов етикет. В драмата на антиеврейските преследвания имат своето място както достойните гласове като тези на Д. Пешев и на сановници на православната църква*, така и анонимната стихия на дребнавата използваческа страст „да не се минеш", да не пропуснеш далаверата, която може – без шум и показност – да се развихри при преследване на една общност. В случилото се няма изключителност. Благородни и низки реакции се надигат в практически всички държави, поставени (или поставили се) в същите обстоятелства[*]. Уникалността у нас е по-скоро в трагичното раздвоение: по същото време, когато едни българи спасяват „своите" евреи в „стара" България, други българи проявяват образцова изпълнителност в прокарване на етническа нетърпимост в „новоосвободените" земи. А ако случилото се през 1943 г. е плод и на външни обстоятелства, то бесовете се появяваха отново и спонтанно на местна почва, с неочаквано творческо въображение и мащабност, през комунистическия период, особено при насилственото депортиране на българските турци през 1989 година. То показа, че стихиите са латентни и че те могат да се проявят в произволен момент.

---

* Вж. Пешев, Димитър. Спомени; Нисим, Габриеле. Човекът, който спря Хитлер. С., Народно събрание на Република България, 1999; Гласове в защита на гражданското общество. Протоколи на Светия синод на Българската православна църква по еврейския въпрос (1940–1944). Съставители: Албена Танева и Ваня Гезенко. С., Център за еврейски изследвания при Софийския университет „Св. Климент Охридски", 2002; Барух, Нир. Откупът. Цар Борис и съдбата на българските евреи. С., Университетско изд. Св. Климент Охридски, 1991.

За икономическите измерения на репресиите срещу еврейското малцинство в страната са налице много свидетелства[346]. Благодарение на педантичността на държавната бюрокрация следите надлежно са съхранени и в основни институции. В архивния фонд на БНБ например е оформен дори отделен опис (№ 7) с преписки по имуществените санкции на Закона за защита на нацията[347]. Обемисти специални фондове и архивни единици има и в Министерството на финансите.

Системата на антиеврейското законодателство се опира на три „основополагащи" акта, около които избуява огромно количество по-специализирани закони, постановления, наредби и пр. Стожерите са Законът за защита на нацията (ЗЗН), приет през декември 1940 г., Законът за еднократния данък върху имуществата на лицата от еврейски произход (юли 1941) и Законът за възлагане на Министерския съвет да вземе всички мерки за уреждане на еврейския въпрос и свързаните с него въпроси (юли 1942 и съответната наредба от август). В много отношения евреите са приравнени граждански и икономически към чуждите поданици[348]. Местните антисемитски закони са до голяма степен копирани от тези в Румъния, Унгария и на режима на Виши във Франция. С тях се извършват преди всичко огромна експроприация в полза на държавата и преразпределение на собствеността, като задействаната механика отваря десетки ниши за облагодетелстване, злоупотреба с власт или обикновена корупция[**].

ЗЗН слага начало на мащабна акция по инвентаризиране имуществото на еврейското малцинство в България. Нейните форми са разнообразни, а целите ѝ са

---

[*] Вж. например случаи на благородни прояви на духовенството и на граждани в Гърция (Constantinopoulo, Photini and Thanos Veremis. Documents on the History of the Greek Jews. Athens, Kastanotis Editions, 1998). Наред с тях факт са антисемитските настроения и дори изстъпления в следвоенна Полша по повод заграбените при холокоста еврейски имоти. За съдбата на еврейското имущество във Франция е разследването на специално създадената комисия: Mission d'étude sur la spoliation des juifs de France, presidée par Jean Mattéoli. Rapport général. La documentation Française. 2000; вж. и: Badinter, Robert. Un antisémitisme ordinaire. Vichy et les avocats juifs (1940–1941). Paris, Fayard, 1997.

[**] В известен смисъл парадоксално е, че при гоненията срещу българските турци през 1989 г., организирани от един все още напълно одържавен и планов икономически режим, облагодетелстването ставаше много по-стихийно и на „частни начала".

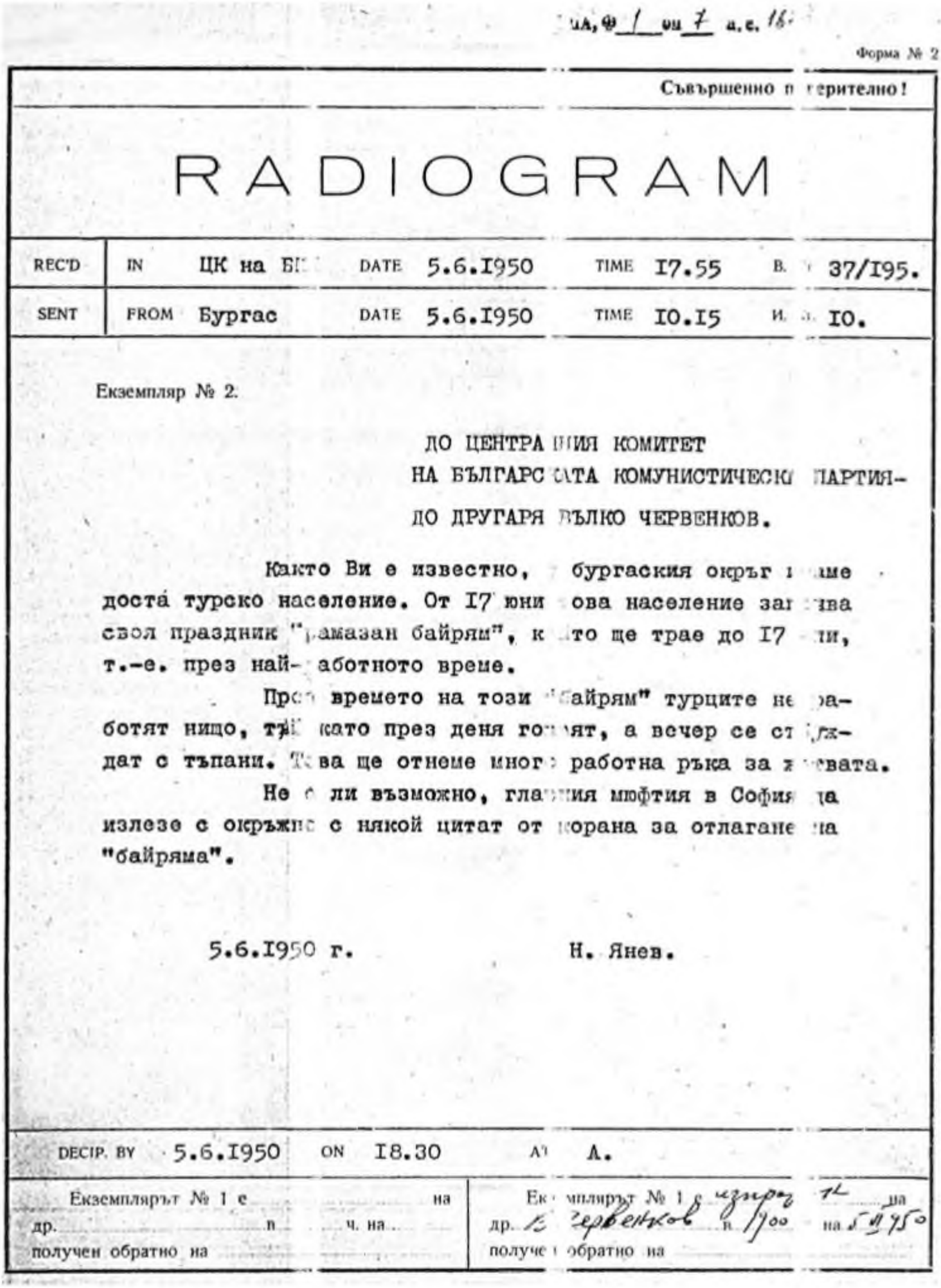

ЦДА, ф 1 оп 7 а.е. 16

Форма № 2

Съвършено поверително!

RADIOGRAM

REC'D	IN	ЦК на БКП	DATE	5.6.I950	TIME	I7.55	В. №	37/I95.
SENT	FROM	Бургас	DATE	5.6.I950	TIME	I0.I5	И. №	I0.

Екземпляр № 2:

ДО ЦЕНТРАЛНИЯ КОМИТЕТ
НА БЪЛГАРСКАТА КОМУНИСТИЧЕСКА ПАРТИЯ-
ДО ДРУГАРЯ ВЪЛКО ЧЕРВЕНКОВ.

Както Ви е известно, в бургаския окръг имаме доста турско население. От I7 юни това население започва своя праздник "рамазан байрям", което ще трае до I7 юли, т.-е. през най-работното време.

През времето на този "байрям" турците не работят нищо, тъй като през деня говеят, а вечер се ст[illegible]дат с тъпани. Това ще отнеме много работна ръка за жетвата.

Не е ли възможно, главния мюфтия в София да излезе с окръжно с някой цитат от корана за отлагане на "байряма".

5.6.I950 г. Н. Янев.

DECIP. BY 5.6.I950 ON I8.30 А. Л.

Екземплярът № 1 е .... на
др. .... в .... ч. на ....
получен обратно на ....

Екземплярът № 1 е изпрат. на
др. В. Червенков в 1900 на 5.VI.950
получен обратно на ....

ЦДА

Иконoмика на нетолерантността – един комунистически принос чисто конфискационни. В едномесечен срок евреите трябва да декларират пред БНБ движимото и недвижимото си имущество и да се отчитат пред нея за всички свои разходи. Те нямат право да притежават или наемат непокрити, а в селата и покрити имоти, не могат да държат акции и да участват в капитала на дружества (в кредитните – над 49%), недостъпни (или драстично ограничени) са им редица професии и участието в управителни и контролни съвети[349].

Декларациите в БНБ са изключително подробни. Подбирам, напълно произволно, първото от 15-те хиляди досиета, попълнени като преписка по чл. 26 от Закона за защита на нацията. То е на жена, събрала необходимите ѝ документи, за да получи паспорт за изселване. За да ѝ бъде разрешено да замине, тя трябва да получи бележки от девет отделения на БНБ: внос, износ, компенсации, съдебно, сконтово, камбиално, ипотечно, ценности, камбиален инспекторат[350]. Става дума за изчерпателен опис на нейното имущество, при това със строго определени законови лимити за допустимото да бъде изнесено. Необходимо е също да се представи декларация за недвижими имоти (къщи, апартаменти, магазини, постройки, празни места...), за движими имоти (пари в наличност, сметки в български и чужди банки, златни монети, ценни камъни, облигации от всички заеми, акции и дялове, мебели, скъпи чуждестранни платове, килими, превозни средства, машини във фабрики, стоки в магазини, инсталации), за наследства, вземания в България и чужбина, задължения в страната и в чужбина[351]. В конкретния случай – след всички формалности – БНБ издава разрешение, което е надлежно изпратено до Свиленградската митница. Лицето може да изнесе от България „бельо, ако е употребявано и то в количество, отговарящо на общественото и материално положение на същата, едно кожено палто, ако е употребявано, за 15 000 лв., и един златен венчален пръстен, ако е употребяван“[352]. Отказано ѝ е да изнесе 2 пръстена за 12 000 лева.

Скрупульозната анкета е възпроизведена 15 000 пъти. В нея биха се намерили и големи имущества и съвсем дребни лични баланси, като това на работник в работилница за мухоловки, който надлежно декларира 8 дяла от банка „Геула“ за 800 лв. и още толкова в две други еврейски кооперативни банки. Той притежава стар велосипед за 1 200 лв., две преси за изработка на мухоловки за 1 750 лв. и стока за още 1 500 лева. Задълженията му (към банките, в които притежава дялове) възлизат на 5 300 лева[353]*

Ликвидирането на „излишъците“ неразрешено недвижимо и движимо имущество става по различни способи. Принудително предлаганите непокрити имоти се предвижда да бъдат изплатени от Държавния поземлен фонд по половината от пазарната им стойност през 1932 г., в течение на 25 години, чрез 3% непрехвърляеми съкровищни удостоверения с шестмесечен купон и петгодишен гратисен период за погашенията[354]. В навечерието на депортирането на евреите извън България в началото на март 1943 г.* техните недвижими имоти са отчуждени в полза на държавата (срещу същия тип 3% облигации) по цени, „равни на по-малката стойност измежду обявената по ЗЗН и по закона за еднократния данък"[355]. Предвид бъдещата съдба на тези хора в лагерите, това е чисто експроприиране. Отнети са и недвижимите имоти на изселените от София евреи. Те са отдавани под наем, а сумите са внасяни в блокираните сметки на собствениците[356].

---

* Обобщението и анализът на този опис от архива на БНБ биха дали ценни резултати за историческата антропология.

На последователни акции се изземват радиоапарати, телефони и автомобили, а специална наредба забранява на евреите да държат налични пари и вещи „с изключение на сумите, получени за издръжка и движими вещи за лична употреба или за нуждите на домакинството". Те не могат да продават вещи за издръжка над 10 000 лева[357]. Движимите вещи и ценностите, депозирани в БНБ, се разпродават на търг от специални комисии[358]. Изселените след май 1943 г. софийски евреи са принудени сами да разпродават имуществото си в много кратки срокове. При всички тези кампании получените постъпления са внесени в блокирани сметки на собствениците.

Ликвидацията на имуществото на изселените и депортираните дава повод за истинско мародерство. В събраните през 1945 г. от Натан Гринберг документи по „еврейския въпрос" са приведени официални доклади, описващи в подробности проявите на грабеж[359]. „Ако бихме желали да бъдем изчерпателни, пише той, би трябвало да напишем специална книга, толкова много и разнообразни са кражбите, мошеничествата и мръсните сделки с движимо имущество на изселените евреи."[360] Повод за разследване от самите власти в Беломорието дава нареждане вещите да бъдат складирани в специални помещения като се разбъркват така, че собствеността им да остане неясна, и поради това получените суми от тяхната разпродажба да постъпят в полза на фонда „Еврейски общини", т.е. на Комисарството за еврейските въпроси (КЕВ). Постъпилите суми обаче се оказват толкова ниски, че „ставало нужда да се търсят оправдания. Изпращани са редица чиновници... за да проверят как е работено"[361]. Има и други показателни разпоредби, като тази на областния директор, разпродажбите да стават първо на специални търгове, „на които се допускат само държавни чиновници за покупка на необходими домашни вещи, след което ще се произведат търгове за всички останали"[362]

Докладът на главния инспектор в комисарството за начина, по който става изземването на имущество в Беломорието, е истински поменик на техниките за грабеж. Документът подробно оценява действията на българските власти по места, давайки (като при социалистическо съревнование) поощрителни оценки за работилите качествено и ефективно. Комисиите, приемащи и описващи имуществото, са съставени „от по-висши държавни и др. органи в съответния град, като са би-

---

* Първоначално е планирано да бъдат депортирани 20 000 души от „новите предели" и от „старите земи". В крайна сметка в лагерите са изпратени 11 352 евреи от Беломорска Тракия, Вардарска Македония и Пирот. (Вж. Гринберг, Натан. Документи...; Барух, Нир. Откупът...)

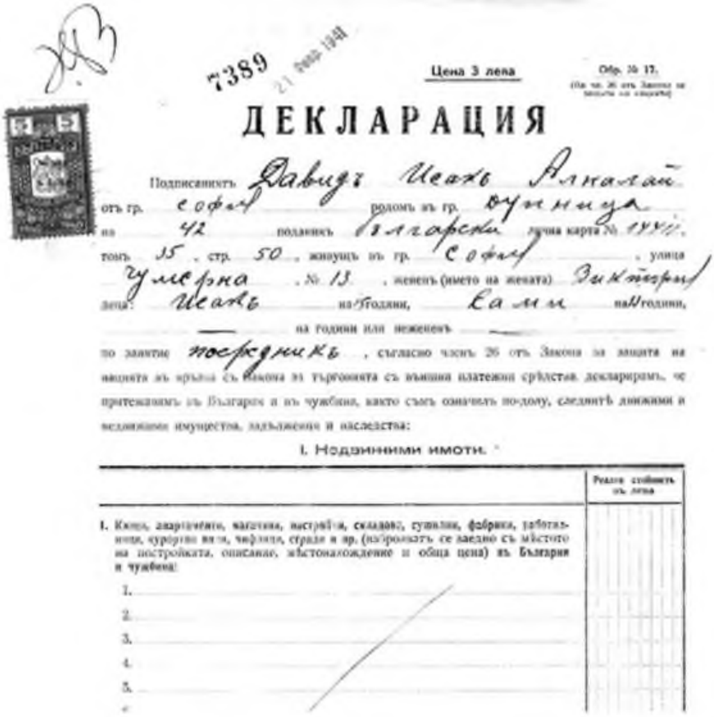

7389 21 фев. 1941

Цена 3 лева

Обр. № 17.
(По чл. 26 отъ Закона за защита на нацията)

ДЕКЛАРАЦИЯ

Подписаниятъ Давидъ Исакъ Алкалай
отъ гр. София родомъ въ гр. Дупница
на 42 поданикъ български лична карта № 1444/,
томъ 15, стр. 50, живущъ въ гр. София, улица
Чумерна, № 13, женемъ (името на жената) Виктория
деца: Исакъ на 7 години, Сами на 11 години,
— на години или неженемъ —
по занятие посредникъ, съгласно членъ 26 отъ Закона за защита на нацията въ връзка съ Закона за търговията съ външни платежни срѣдства декларирамъ, че притежавамъ въ България и въ чужбина, както съмъ означилъ по-долу, следнитѣ движими и недвижими имущества, задължения и наследства:

I. Недвижими имоти.

	Реална стойность въ лева
1. Къщи, апартаменти, магазини, постройки, складове, сушилни, фабрики, работилници, курортни вили, чифлици, сгради и пр. (изброяватъ се заедно съ мѣстото на постройката, описание, мѣстонахождение и обща цена) въ България и чужбина:	
1.	
2.	
3.	
4.	
5.	

ЦДА

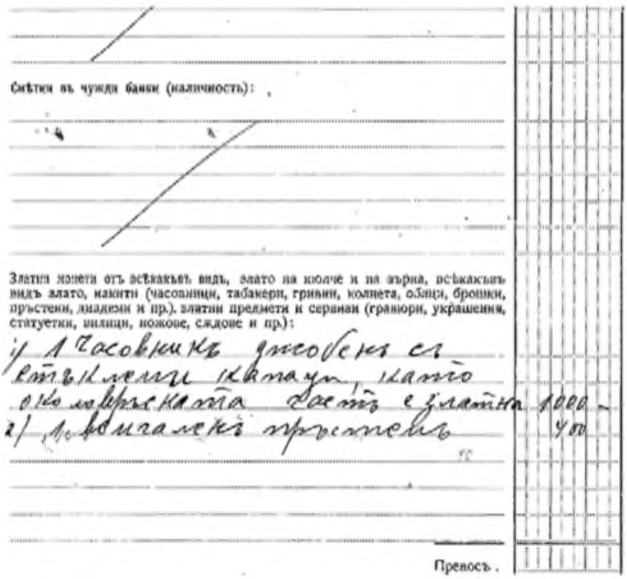

4. Смѣтки въ чужди банки (наличность):

5. Златни монети отъ всѣкакъвъ видъ, злато на кюлче и на зърна, всѣкакъвъ видъ злато, накити (часовници, табакери, гривни, колиета, обеци, брошки, пръстени, диадеми и пр.). златни предмети и сервизи (гравюри, украшения, статуетки, вилици, ножове, съдове и пр.):

1/ 1 часовникъ джобенъ съ стъклени капаци, като околовръсната часть е златна	1000.–
2/ 1 венчаленъ пръстенъ	400
Преносъ .	

ЦДА

Бюрократично-финансовата машина на Закона за защита на нацията в действие

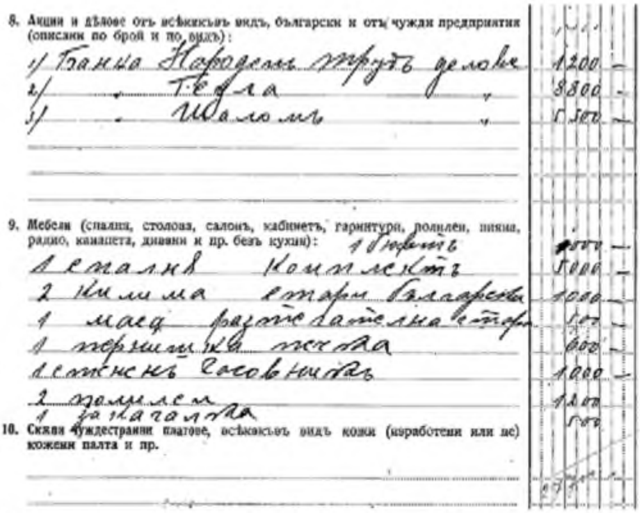

8. Акции и дѣлове отъ всѣкакъвъ видъ, български и отъ чужди предприятия (описани по брой и по видъ):

1/ Банка Народенъ трудъ делове	1200 —
2/ " Тегла "	8800 —
3/ " Шаломъ "	5500 —

9. Мебели (спалня, столова, салонъ, кабинетъ, гарнитури, полилеи, пиана, радио, канапета, дивани и пр. безъ кухни):

1 бюфетъ	4000 —
1 спалня комплектъ	5000 —
2 килима стари български	1000 —
1 маса разтегателна с-столове	500 —
1 персийска пътека	600 —
1 стененъ часовникъ	1000 —
2 фотели	1200
1 закачалка	500

10. Скѫпи чуждестранни платове, всѣкакъвъ видъ кожи (изработени или не) кожени палта и пр.

ЦДА

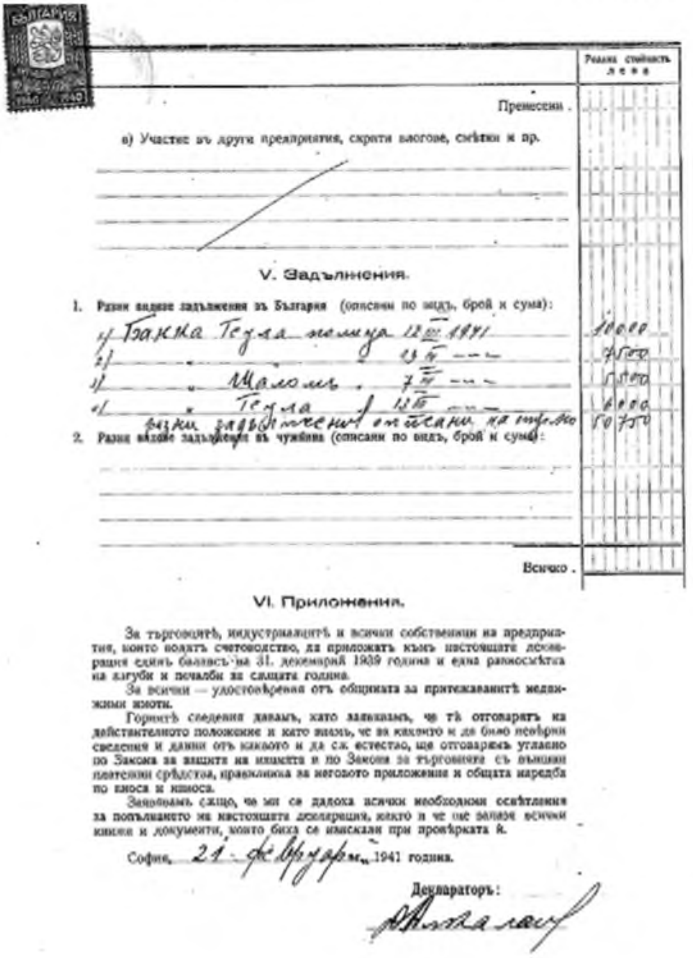

Реална стойность лева

Пренесени .

в) Участие въ други предприятия, скрити влогове, смѣтки и пр.

V. Задължения.

1. Разни видове задължения въ България (описани по видъ, брой и сума):

1/ Банка Тегла полица 12 III 1941	10000
2/ " " 23 IV —	7500
3/ " Шаломъ " 7 IV —	5500
4/ " Тегла " 12 IV —	6000
разни задължения описани на отдѣлно	50750

2. Разни видове задължения въ чужбина (описани по видъ, брой и сума):

Всичко .

VI. Приложения.

За търговцитѣ, индустриалцитѣ и всички собственици на предприятия, които водятъ счетоводство, да приложатъ къмъ настоящата декларация единъ балансъ на 31. декемврий 1939 година и една равносмѣтка на загуби и печалби за сѫщата година.

За всички — удостовѣрения отъ общината за притежаванитѣ недвижими имоти.

Горнитѣ сведения давамъ, като заявявамъ, че тѣ отговарятъ на действителното положение и като зная, че за каквото и да било невѣрни сведения и данни отъ каквото и да сѫ естество, ще отговарямъ углавно по Закона за защита на нацията и по Закона за търговията съ външни платежни срѣдства, правилника за неговото приложение и общата наредба по вноса и износа.

Заявявамъ сѫщо, че ми се дадоха всички необходими освѣтления за попълването на настоящата декларация, както и че ще запазя всички книжа и документи, които биха се изискали при провѣрката ѝ.

София, 21 февруарий 1941 година.

Деклараторъ:

ЦДА

Кавала.
14 Градската градина „Свобода"
Изд. Ив. М. Илиевъ Kawala

НБКМ–БИА

Картичка за спомен от Кавала: градската градина „Свобода", 1941

ли привлечени като членове и по-видни граждани, адвокати и пр."[363] „Примерът за показ е Кавала, но се крие, че всички комисии, под предлог на бързина, са погледнали твърде леко на работата си [и] главно това се дължеше на искането веднага всички вещи да се приберат в общи складове."[364] Там те са „просто нахвърляни" хаотично. С „щастливото изключение на Кавала, дължащо се на полицейския комендант там, пише инспекторът, във всички други градове движимото имущество е похабено по моя преценка дори до 50%... Ще се наложи и да се бракува и изхвърли една голяма част от това имущество като действително негодно."[365] Той разпорежда оценките „да станат и от вещи лица, най-удобно при продажбата, а не от членовете на комисията, за да се избегне и най-малкото подозрение за предпочитание"[366]. По-нататък докладът констатира, че исканията за придобиване на иззетото от „държавни учреждения, институти и организации... бяха прекомерни". Приведен е примерът с Българо-Германското дружество в Гюмюрджина, което претендира, че е правоимащ *„обществен институт"*, или този с командир на полк в Драма, поискал пет копринени пижами[367]. Поради тези установени злоупотреби, инспекторът нарежда „веднага да се прегледат исканията на държавните учреждения и да се удовлетворят само в кръга на най-необходимите им и за непосредствена работа нужди, след оценка на вещо лице"[368]. След уреждане исканията на държавните ведомства да се пристъпи към разпродажбата – „винаги със съответна най-широка разгласа"[369] – на останалите движимости. Тази наредба обаче съвсем не пречи да бъде запазена споменатата чисто спекулативна привилегия *на чиновници-*

1ви парадъ въ Кавала на нашитѣ славни войски.

НБКМ–БИА

Картичка за спомен от Кавала: „Първи парад на нашите славни войски", 1941

те от областта „поради условията, при които са поставени, да могат да си набавят някои необходими вещи, но само за техни нужди. Това се налага поради обстоятелството, че във всички беломорски градове са пристигнали разни търговци от вътрешността, за да закупят главно килимите, шевните машини, посудата и пр."[370]. Седем месеца по-късно, друг инспектор при КЕВ констатира, че въпреки извършените разпродажби „не е било направено нищо сериозно, от което да се вижда, че се е работило усърдно в това направление"[371]. За сметка на това, чиновниците бързо са се възползвали от предоставените им възможности и „някои от тях са злоупотребили, като са препродавали [вещите] на по-високи цени на разни търговци и вехтошари. Това можах да науча по частен ред, понеже такива слухове се носят"[372]. Инспекторът констатира и следи от кражба в един от складовете, „но предвид на това, че в помещението имаше хиляди вещи от най-различни по вид, комисията не можа да установи точно какво липсва, тъй като всичко бе нахвърляно в отделните стаи по вид и без опис"[373].

По-късно свидетелство на д-р Кадмон припомня как из цяла Гюмюрджина „се носело слухове, че всички органи и комисии, които са вдигали еврейското население, претърсвали и пренасяли багажа му и отделяли най-ценните вещи, без да ги записват в протоколите, присвоявали ги, а останалото изпращали в определените за целта няколко склада; при пренасянето на багажа от домовете в складовете се вършели нови ограбвания на вещи"[374]. Изложението посочва конкретни длъжностни лица и – до последни детайли – начина, по който е извършвано грабителството. Предаден е, в частност, случая с един от най-богатите евреи в града, чийто „изземателен протокол" не отбелязва да са намерени пари и ценности, „а цял град знаеше, че тая еврейска фирма имаше много пари и то само в злато. Магазинът на тези евреи... бил е фиктивно препродаден на българина Никола Попов, кум на [полицейския комендант] Денчев. Впоследствие членовете на семейство Денчев станали търговци на тоя дюкян и разпродали стоките"[375]. И ако тук става дума за свидетелство на потърпевш, то същите обстоятелства се потвърждават от полицейско дознание, изпратено през октомври 1943 г. до прокурора в Драма. То документира деяния на членовете на комисията по ликвидация на еврейското движимо имущество, ръководена от помощник кмета на Кавала. Те са обвинени например в отделяне „най-фината мебел, сервизи и пр., на които без знанието на вещото лице са слагали по-ниска от допустимата минимална оценка (предмет струващ 40 000 лв. е оценяван на 1 000). Оформяли са помежду си тържните книжа, вземали са вещите... след което са ги изпращали във вътрешността на страната"[376]. Облгодетелствали са се съпруги, получавали направо от склада сервизи, „една бална тантелена рокля, един копринен пенюар, един вълнен пенюар, три хавлии за лице и разни детски принадлежности"[377]. Комисията е организирала търгове „при закрити врати", само между членовете си, а чиновничка в нея укривала кражби на работници в склада, „за което е получавала от същите известно възнаграждение"[378]. Лицата, визирани в дознанието, са свързани все със същите деяния – изкупуване по символични цени и/или откровени кражби на вещи, които впоследствие са използвани за лични цели или препродавани. Спирам дотук, макар че конкретиката за използвачеството на репресивния апарат може да бъде многократно удължавана...

По принцип постъпленията от ликвидиране на предприятия и от разпродажби на движимости следва да постъпват в блокираните сметки на собствениците евреи. Това очевидно не се случва в пълен мащаб, но и така преведените суми са значителни, като сметките на практика се превръщат в инструмент за тотален финансов контрол върху еврейското население*. „Първоначално титулярите на сметките-евреи, пише Давид Коен, можеха да теглят суми за лични нужди с разрешение на БНБ, а впоследствие – на КЕВ... [Комисарството и финансовите органи] започнаха да теглят суми... без знанието на титулярите."[379] За бюджета става съвсем безпроблемно да прихваща всички свои вземания и Министерството на финансите действително използва конфискациите на имоти за погасяване на просрочени данъци, на задължения към БЗКБ и към кооперации. Чрез блокираните сметки комисарството започва директно да управлява паричните потоци на еврейското население.

---

* Според главната книга на Комисарството за еврейските въпроси в блокираните сметки към началото на март 1943 г. са събрани 307.2 млн. лева. В същото време вземанията на евреите възлизат на 768.1 млн.лв., а задълженията им на 741.8 млн. лева[380].

Фискалната насоченост на антисемитското законодателство е очевидна и открито декларирана. Еднократното облагане на имуществата с 20% (25% на надхвърлящите 3 млн.лв.) носи непренебрежимите 1.4 млрд.лв. приходи на хазната за три години[381]*. Поле за злоупотреби и корупция създава самият начин на събиране на данъка, при който съществуват много възможности за завишаване оценката на капитала[382]. Още по-важен е даденият неизпълним едномесечен срок за издължаване на първата половина и шестмесечен за втората. Ако имуществото е неликвидно се допуска срокът да бъде продължен до 1,5 година. Случаят с повечето имоти се оказва именно такъв и на БИБ е наредено да отпуска кредити до 300 млн.лв. на „лица от еврейски произход срещу ипотека на имотите им. Заемите можеха да послужат само за изплащане на еднократния данък. Те не се даваха на данъкоплатците, а се внасяха от Ипотекарната банка направо в приход на държавното съкровище"[383]. Създаден е „етнически контур" за изземване на кредитен ресурс директно за нуждите на фиска. Принудителният поток обаче не е в състояние да реши проблема: еднократното облагане фактически се оказва начин да принуди много предприятия на евреи да ликвидират дейността си**.

Архивите на БНБ са запазили отговорите на окръжно на централното управление, с което то изисква преписите на подадените до местните данъчни управления декларации по повод еднократния данък. Сред тези документи стоят декларации на смъртниците, каквито са евреите от „новите земи". Само в Битолско са изредени 494 души, притежавали влогове в клона на БНБ към 14 юли 1941 година. „Сумите над 200 000 лв. са подчертани."[384]

Как на практика е осъществяван този обикновен, „бюрократичен" антисемитизъм, се проследява в пътя на тривиален административен акт, визиращ нарушение на закона за еднократното облагане. Преписката по него продължава цели две години, като започва с проверка на данъчен инспектор от Пазарджик (прилагащата закона институция е Министерството на финансите) дали „две лица от еврейски произход" са подали изискуемите от закона декларации. Следва да се има предвид, че при нарушаване на това изискване се предвижда конфискуване на укритото имущество в полза на държавата, плащане на данък в троен размер, наказание със строг тъмничен затвор до 5 години и глоба до 3 млн. лева[385]. Ясно е, че по този начин (както при всяка конфискация) се натрупва грамадна маса от имущество, което формално принадлежи на държавата, но се управлява от този, на когото е поверено. Това е оборотен фонд на корупцията, създаден от държавата и с възможности да бъде осребрен от нейни служители. Рано или късно част от тези движими и недвижими активи се утаяват в ръцете на частни лица чрез *посочването* и *фаворизирането*.

---

* През 1941–1943 г. общата сума на платените в страната преки данъци възлиза на 21.3 млрд. лева. (Вж. Чакалов, Асен. Националният доход и разход на България 1924–1945. с. 134.)

** Фискалната преса е натегната и по други линии. Такава е например участието при по-тежки условия на еврейските предприятия, намиращи се в ликвидация, в принудителния Народен заем от 1943 година.

Перипетиите на въпросния акт са дълги, като резолюция върху молбата на финансовия инспектор е поставена едва в края на 1943 година. Констатира се, че наследниците живеят в Палестина и не са подали декларация за облагане с еднократния данък. Става дума за 3/4 идеална част от дюкян на ул. „Златарска" в Пазарджик, оценен на 6 000 лева[386]. След още пет месеца специалната комисия в Министерството на финансите разглежда акта, приема, че той е основателен и че следва да се издаде съответно постановление. Окончателната санкция е дадена в края на май 1944 г. от главния секретар на Министерството, който окончателно утвърждава конфискацията на имуществото в полза на държавата[387].

Начините, по които се експроприира, са различни. В архивния фонд на Министерството на финансите попаднах например на „Списък на лица от еврейски произход, чиито недвижими имоти следва да бъдат отнети [срещу познатите облигации] в полза на държавата". Юридическото основание за съставянето му е Законът против спекулата с недвижими имоти, който предвижда да се „отнемат в полза на държавата недвижимите имоти, принадлежащи на лица от еврейски произход, като се извършат посочените в същия списък замени на недвижими имоти"[388]. При замяната се изземва *всичко* срещу предоставяне на имоти „за задоволяване личните и на семейството им текущи нужди или за нуждите на упражняваните от тях занятия"[389]. Списъкът в тази архивна единица е от 27 имена, а са посочени 24 подобни единици...

Администрирането на антиеврейските закони (с изключение на еднократния данък и закона против спекулата) е възложено на Комисарството за еврейските въпроси. Съсредоточената в него огромна репресивна и финансова власт го прави естествено огнище на потенциална корупция. Самото финансиране на комисарството я насърчава. Така например, издръжката му е осигурена от фонд „Еврейски общини", където постъпват 5% отчисления от блокираните сметки на евреи, имуществата на синагоги, еврейски училища, налози и такси, събирани от еврейските общини и пр.[390] Разходите на фонда, от своя страна, покриват заплатите на служителите в комисарството, но и „различни поощрения за ликвидацията на имуществата на изселените евреи, „за извършени услуги на КЕВ", за откриване на укрити пари у евреи, „за извънреден труд", за преводи на антисемитски статии, „за положен труд" по изселване на евреите, за заседателни възнаграждения и пр. ... [както и] разходите за издръжка на концентрационни лагери"[391]. Евреите плащат за собственото си ограбване и унищожение, а администрацията на репресивния апарат е стимулирана с всички средства (вкл. корупционни) да граби еврейската общност.

Непосредственият икономически резултат от антисемитското законодателство е масово предлагане на лично имущество, което е или присвоено от държавата, или в крайна сметка изкупено от частни лица на безценица. Политико-расистското насилие, невъзможно кратките срокове за ликвидация, общата атмосфера на гонение, лишаването от граждански права, насилственото изселване от София и от големите градове обезценява активите на еврейското малцинство и създава условия за изгодното му придобиване от предприемчиви аферисти, от близки до властта или от мародери. Насилствено създадените „излишъци" неизбежно активизират корупционните схеми.

Но отвъд личната собственост, по-значим потенциал за злоупотреби/корупция на основата на антиеврейското законодателство възниква във връзка с ликвидиране участието на евреи в индустриални и търговски предприятия. Това е легализиран трансфер, етнически (расистки) оцветена акция за преразпределение на капитал в страната. Тя става чрез предвидената в антисемитските закони програма за принудително „побългаряване" на еврейските предприятия, която създава изкуствен дисбаланс между търсене и предлагане на фирмени активи. Администриращ посредник и арбитър е държавата (не пазарът) с всички възможности за произвол, тенденциозност и подкупи, които това предполага. В подобни случаи притиснатата страна е принудена да продава евтино и то много често именно на онзи, който ѝ е посочен от властта.

Тези черти свързват иначе далечни епизоди от стопанската ни история. Те показват общото между разхвърляни във времето случаи като овладяването на господарските и чифлишките земи, конфискациите по различни извънредни законодателства, „българизацията" на еврейската собственост, национализациите след 1944 г., съдбата на имоти на напускащите турци в края на 80-те години или днешната приватизация. Последният случай изглежда далече от тази практика, но какво друго е приватизацията освен разпродаване на държавни активи при пряката намеса на същата тази държава? От социализма бе наследена уродлива икономическа структура с почти тотална концентрация на капитал в ръцете на един субект (държавата): неговият трансфер в частни ръце неизбежно генерираше „свръхпредлагане", при това в условия, в които предлагащата страна (държавата) е притисната – по макроикономически съображения – да разпродава активи.

Така, в различни периоди от новата българска история, изселващи се и гонени турци, политически репресирани, преследвани евреи или самата държава създават за определен период „пазар", в който купувачите имат всички икономически, политически или административни лостове да направят „голям удар", да инвестират изгодно, да грабят или просто да корумпират, за да добият собственост при условия, които в една нормална обстановка никога не биха възникнали. От значение тук дори не е толкова бруталният акт на конфискация. Важното е, че в крайна сметка тя – по-бързо или по-бавно, по-прикрито или по-явно – предизвиква разточително отдаване на активи, които или се утаяват у *избрани*, или се прехвърлят от ръка на ръка на нещо, имитиращо пазар, или (след поколения) се реституират, за да захранят поредната нова кохорта капиталисти.

Това, че с „побългаряването" на еврейския капитал възниква неочаквана възможност за отвоюване на конкурентни позиции става ясно от множеството документи на съсловни, професионални и регионални организации в подкрепа на ЗЗН[392]. Особено показателно е усърдието на опитите да се елиминира един от лидерите в тютюневата търговия Жак Асеов.

Сроковете за ликвидация на еврейските дружества са толкова нереалистични, колкото и за личното имущество. По ЗЗН участията следва да се заличат и прехвърлят на българи до шест месеца. Наредбата от август 1942 г. е още по-драстична, налагайки прекратяване на забранените за евреи дейности до три дни. При изселването от София през май 1943 г. продажбата на имущество трябва да стане до 25 юли (удължено до края на ноември), а за описването на предприятията и предаването им на ликвидатор е даден тридневен срок.

Акцията приема формата на задължително изкупуване дяловете на евреи от „българи по произход и български поданици или от дружества с предимно български капитал“, което води до съществено преструктуриране на акционерната и търговската собственост. При отсъствие на еврейския собственик или по други съображения се пристъпва към отчуждаване на дяловете в полза на държавата. В този случай акциите се оставят в специална депозитна сметка на Министерството на финансите, а на собственика се заплаща с 20-годишни 3% неотчуждаеми облигации[*]. Съхранени са 4 446 досиета на ликвидирани еднолични предприятия и участия в акционерни, ограничена отговорност, командитни и събирателни дружества[393][**]. Както днес е добре известно, ликвидацията на едно предприятие дава почти неограничени възможности за манипулиране, злоупотреби и корупция. При масовата акция от 40-те години, ликвидаторите на еврейските дялове се назначават от КЕВ, като – отбелязва Д. Коен – „обикновено това бяха познати на комисаря адвокати... когато се отнасяше за по-големи предприятия. За най-големите предприятия се водеше ожесточена война... най близките приятели [на комисаря] получаваха значително увеличени възнаграждения [за ликвидациите]. Един внимателен анализ на заповедните книги на комисарството показва, че мнозина от адвокатите биваха назначавани като ликвидатори последователно на няколко еврейски предприятия... Ликвидацията... им предлагаше лесен начин за забогатяване както със солидните възнаграждения, така и с нечистите машинации около самата ликвидация“[394]. Следва също така да се има предвид, че многобройните възможности за конфискация в полза на държавата превръщат ликвидирането на еврейската собственост във фактическа национализация на значими капитали.

Живата тъкан на този истински икономически преврат се долавя в архивите и в личните спомени. Негов преобладаващ фон без съмнение са неправдата, репресията и използвачеството. Автор на забележително земно, балансирано и толерантно човешко свидетелство за това време е Бернард Розенберг, който деликатно обобщава, че „пред съблазънта за лесно забогатяване не всички останаха верни на своите принципи за пълно равенство между българските граждани, без оглед на религията"[395]. Но покрай добре известните гласове в защита на гражданските свободи на българските евреи, не бива да се пропуска, че доблест е проявявана и в стопанското общуване. Самият Розенберг предава неотвратимото „българизаиране" на малката му работилница при принудителното изселване от София като леко и делово уреден епизод, който се губи сред по-мащабните и динамични обществени събития, поставили на дневен ред въпроса за *физическото* оцеляване на еврейската общност[396]*.

---

[*] Вж. напр. ЦДА, ф. 159, оп. 8 (1943 г.). Описът съдържа 48 архивни единици със сходно съдържание: отчуждаване в полза на държавата на акции от акционерни дружества, собственост на български евреи. Процедурата се извършва на основание на Закона за възлагане на Министерския съвет да взема всички мерки за уреждане на еврейския въпрос и свързаните с него въпроси.

[**] За сравнение, във Франция по същите процедури са заведени 50 000 дела. (Andrieu, Claire, Sege Klarsfeld et Annette Wieviorka. La persécution des juifs de France: 1940–1944 et le retablissement de la légalité républicaine. Mission d'étude sur la spoliation des juifs de France, présidée par Jean Mattéoli. La documentation Française. 2000.)

А на „макрониво" пример за възможно най-безконфликтно етническо обезличаване дава съдбата на „Геула". По силата на ЗЗН, през 1941 г. водещата еврейска популярна банка избира да се слее с Ючбунарската. До 1943 г. (когато е наложено пълно обединение на двете институции) „Геула" продължава да функционира практически самостоятелно в битието на клонове на Ючбунарската популярна банка[397]. Качественият кредитен портфейл на „Геула" подобрява консолидирания баланс, в който значителните нередовни вземания на Ючбунарската банка изведнъж „олекват". А чиновниците на еврейската кредитна кооперация остават на работа и продължават да влияят върху решенията, поне що се отнася до нейните предишни членове. Подобно „неорганично" и формално сливане има и при други бивши еврейски предприятия.

В съвсем различен план – *постфактум,* без доказателства и с видимо нагаждане към обстоятелствата – заслуги си приписва управителят на БНБ Кирил Гунев. Пред Народния съд той свидетелства, че са се намирали чиновници, „на които Министърът на финансите даваше нареждания. Научих, че те изтезавали евреите, за да открият какви златни неща имали. Ставали са в София страшни издевателства, бъркали са даже в непозволени места на човешкото тяло, за да търсят злато. Аз като научих, тая работа, забраних веднага да се употребяват насилствени средства. Чиновниците... ме излъгаха, че не те били вършили тези работи, а полицията. А пък *знаете как стават тия работи – големият заповядва.* Мисля, че след като дадох телефонни нареждания да се спрат тия издевателства, получих благодарности от евреите... Дойдоха някои евреи при мене да ми благодарят... Не можех да уволня тия чиновници, които вършиха това, защото *те бяха по-силни от мене, защото ги държеха отгоре.* Когато факторът, който ги държеше падна, два-три дни след това ги уволних. Аз дадох валута на евреи, за да минат в Испания, въпреки че не бяха студенти, за да ги спася. Спасих много евреи, мога да посоча имена. Димитър Пешев получи от мене най-голям кураж да поддържа в Камарата писмото във връзка с еврейския въпрос"[398]**.

---

* При всички тези истории в житейски план се намесва тъканта на чисто човешките отношения с техните връзки, протекции, застъпничества, предателства, подлости...

** Знаменитото писмо на 42 народни представители от мнозинството, което е решаващо за спиране депортирането на евреите от старите граници на България.

Един конкретен и типичен казус на „българизация“ показва възможностите, възникващи при тази акция. Трудно е да се установи доколко масово те са били използвани: това е предмет на изчерпателно изследване, което със сигурност някога ще бъде реализирано, на икономическите аспекти на антиеврейското законодателство. Но обстоятелствата на случая са в не едно отношение по-експресивни от всяка статистика.

Става дума за голямото АД за производство и търговия на платове „Рила“[399]. Първата стъпка в процедурата е направена през април 1942 г., когато „евреите собственици на акции“ представят план за побългаряване на предприятието. Те посочват трима българи, на които да продадат 59% от акциите по цена 13 800 лв./акция, 20% от плащането е в брой, а останалите 80% на четири годишни вноски[400]. Ясно е, че тук се съдържат възможности за договаряне под натиск на благоприятни за по-силната (българската) страна условия както относно цената, така и по формите на плащане. Не са изключени, разбира се, и уговорки за подставени лица. Продажната „цена“ на акциите е строго администрирана: тя се опира на данъчни оценки, използвани при еднократното облагане имуществото на лицата от еврейски произход. Държавата, от една страна, завишава тази оценка, за да постигне по-висок фискален ефект от антиеврейското законодателство. От друга страна, тя подбива цената, приемайки акциите да се продават без купона за 1941 и 1942 година. „При това положение неизплатените печалби не следва да се имат предвид при определяне стойността на акциите. Приспаднем ли от собствените средства печалбата за раздаване за [тези две години], купоните за които ще бъдат осребрени от БНБ и няма да бъдат предадени на купувачите, то изчислената реална стойност трябва да се намали с 1/4.“[401]

Със заповед на КЕВ през ноември 1942 г. е назначен ликвидатор на еврейското участие в „Рила“. В доклада си той отбелязва, че става дума за голямо предприятие с около 250 работници, с актив/пасив от 77 млн. лева[402]. „Предприятието работи нормално. Никакви сътресения освен тези, дължащи се на общостопанското положение, засега в предприятието не се констатират. Ликвидацията трябва да се отнася само до еврейската част в капитала, като предприятието остане да продължи дейността си, тъй като то е едно от най-големите предприятия в България за произвеждане и търгуване с текстил и ще бъде полезно за народното стопанство.“[403]

Предлага се ликвидацията да става чрез търг с явно наддаване за 2 994 акции, при първоначална цена от 5 000 лв./акция[404]. *Проучени* са българските кандидати, посочени от „еврейските собственици“, като са им издадени удостоверения за служебното положение. Дадени са и специални преференции: на български физически и юридически лица, които са притежатели на над 10% от акциите; на лица участвали в управлението на дружеството; на бивши собственици от български произход[405]. Това е второ поле за потенциална корупция и манипулации: в днешната терминология горните условия са смес между работническо-мениджърска приватизация и реституция, осъществени чрез форсиран (принудителен) търг и при напълно дирижирани правила. Всичко е условно, защото последната дума е оставена на КЕВ. В изречение, на което може да завиди всяко тоталитарно-планово управление, се уточнява, че комисията има право „да възложи акциите на лице, което намери за добре с оглед интересите на стопанството"[406]. Идеологията на преференциите е прилагана като нещо напълно естествено, тя се активира във всеки момент, в който се появява обект за плячкосване.

Търгът е проведен на 21 януари 1943 г. и протоколът фиксира, че максималната достигната цена е 17 000 лв./акция, предложена от Христо Райков от Габрово. В наддаването участва и Димитър Савов*, предложил най-малко за акция (11 750 лв.)[407]. Акции обаче „не се възлагат поради ниската цена" и се решава да се опита отново.

Съображенията на тръжната комисия са няколко. Тя приема, че „има посочени недвижими имоти, което не отговаря на действителността – машини, посочени като амортизирани през 1940 г., а след това ревалоризирани"[408]. Така печалбата е завишена от 10.5 на 15%, но дори при 10.5% „пак реалната стойност на акциите ще остане над добитата на търга цена". Освен това, „като се има предвид, че посоченият в баланса недвижим имот и машини... имат много по-голяма стойност от тази, посочена в баланса, то реалната стойност на една акция е много по-голяма от балансовата. Поради това комисията намира, че дадената цена от 17 000 лв. е ниска и незадоволителна"[409]. Накрая, „цената, определена от финансовата власт по закона за еднократния данък, е 13 800 лв./акция, а от счетоводителя тя е 16 917 лв."[410]. От приложеното към протокола счетоводно изчисление за стойността на акциите на базата на баланса от 31 декември 1941 г. се вижда, че чистата стойност на предприятието („необременено от задължения имущество") възлиза на 50 759 027 лева. При 3 000 акции по 5 000 номинал се получава въпросната цена от 16 917 лева[411]. Абсолютното съвпадение с най-високата оферта е ясна улика за изтичане на вътрешна информация и за нагласена процедура. Първият търг се е оказал бутафорен.

В крайния резултат се проявява и трета възможност за манипулации, съпътстваща антиеврейското законодателство, свързана с пълния произвол на държавата (по-точно на комисарството) при вземане на окончателните решения.

Десет дни след провеждането на търга (на 3 февруари 1943 г., т.е. в самото навечерие на опита за депортиране на българските евреи от февруари–март с.г.) се произнася последната и решаваща инстанция. Докладът на КЕВ до Министерския съвет е подписан от самия комисар Александър Белев. В него излага финансовите обстоятелства, но и съвършено откровено обяснява защо са отменени резултатите от търга. „Друг е въпросът, пише Белев, за личността на Хр. Райков. *Този въпрос е бил истинската причина Комисията да не възложи търга и да потърси мотив в ниската цена.* Хр. Райков действително е бил наказан за спекула според сведения на Дирекцията на полицията и при това положение не е уместно да се възлага търгът върху него. Но той може да се възложи на следващия наддавал Дим. Попов* за 16 600 лв. или евентуално за 17 000 лв./акция *ако държавата не предпочете да задържи предприятието.*"[412] Избран е именно последният вариант. На 23 февруари 1943 г. идва окончателната присъда, сложена като резолюция върху доклада на Ал. Белев: „С мнение да не се утвърждава, защото акциите се отчуждават за държавата..."

---

* Бъдещ министър на финансите в правителството на Багрянов. В дневника на Филов се правят намеци за непочтеност на Савов (вж. Филов. Богдан. Дневник. С., Изд. на Отечествения фронт, 1990. (I издание „За служебно ползване". С., 1986).

Епилогът показва доколко условни са писаните правила. Класическият проблем, с който се е сблъскал търгът, е как да бъде елиминиран неудобен участник. Лекотата, с която е инсценирана аргументацията за неговото отстраняване и с която държавата налага своето становище, потвърждава дълбоките корени на административния произвол при прилагането на (уж прозрачни) процедури. В днешната приватизация тази практика беше мултиплицирана и изтънчена в съответствие с новия – огромен – обем прехвърлени активи.

При подобна обществена действителност правилата се оказват излишен и безсмислен орнамент. Те очертават ефирна и ненужна рамка, зад която периметърът за корупция, фаворизиране и тенденциозни решения при преразпределението на националното богатство е необятен. Това, което се променя, са мащабът и обектите. Ако в началото на 40-те години такъв обект е „еврейското" имущество, прекрояване по етнически принцип, то през 90-те той е държавната собственост, преначертавана според конюнктурните промени в съотношението на силите сред политическата класа.

Съдбата на АД „Рила" е споделена от още близо 50 големи дружества. Между тях е русенската фирма „Искович и Леви", където спецификата е, че собственикът Алберт Искович е емигрирал в Америка. Неговият племенник Бернард Розенберг си спомня как напускането на семейството Искович през Одеса и – с Транссибирския експрес – през Владивосток става със специално съгласие на Министерския съвет „по искане на Министъра на финансите – Божилов, който беше личен приятел на вуйчо ми. Слуховете по това време говореха, че за разрешението е заплатил няколко милиона лева в брой"[413]. Това е голямата корупция за елита, която не пречи регламентът *проформа* да бъде спазен. Както при всички други етнически прочистени предприятия, акциите на „Искович и Леви" са надлежно депозирани в специалната депозитна сметка на Министерството на финансите, като на собственика се заплаща с обичайните 3%, двадесетгодишни неотчуждаеми облигации на антисемитската експроприация.

Според непълна оценка, общият размер на експроприираните еврейски имущества в България възлиза на 4.5 млрд. лв. по текущи цени и на 2.2 млрд.лв. по цени от 1939 година[414]. Това се равнява точно на платените през същата година 2.1 млрд. преки данъци и такси и на 4% от националния доход за 1939 година. След премахването на антиеврейското законодателство през септември 1944 г., са предприети мерки за връщане на отнетото от държавата имущество. Възстановени са отчуждените и конфискувани от нея недвижими имоти (вкл. прехвърлените на трети лица), събраните наеми от държавата на собствениците на имотите, платеният еднократен данък върху имуществата на лицата от еврейски произход[415]. Със сигурност не всичко е върнато, като размерът на „фирата" представлява несъмнен исторически интерес. Към нея би трябвало да се причисли и останалото без следа заграбено от частни лица*. Тук всеки конкретен случай е отделна житейска история. За Бернард Розенберг и неговата работилница това е стегнато и делово разказан епизод. „Тръгнахме да посетим човека, който ни бе взел струговете и другите машини в неговата работилница на ул. „Нишка". Веднага с влизането той разбра за какво сме дошли, но нямаше друг избор. Показах му писмото, което бях приготвил и с което се потвърждаваше доброволното му съгласие за връщането на насилствено отнетите ми машини и че парите, които е вкарал в блокираната на мое име сметка са на негово разположение и може да си ги изтегли обратно... Така завърши една неправда, която продължи година и половина. Взех си обратно всички машини без други проблеми и без да чакам и да използвам адвокати и закони и това бе изглежда най-умното, което успях да направя."[416]

---

* Един от българите, посочени от самите еврейски собственици.

В началото на 1948 г. семейство Розенберг решава да се изсели в Палестина. Окончателният тласък идва когато „милиционер ми позвъни на вратата и ми направи бележка, че живеем несгъстено в голям апартамент, предлагаше да се сгъстим доброволно, като приемем него и жена му за съжители в апартамента ни. При наш отказ каза, че ще действа по служебен път и щяло да бъде неприятно съжителство за нас... Успяхме да отложим натиска за няколко седмици, докато заминем..."[417]

Една глава за корупцията не може да има край. По най-различни (етнически, властови, информационни, родословни...) причини икономическите и обществените субекти са неравнопоставени. Решенията се вземат в гравитационното поле на по-силния и именно това статукво, което в очите на мнозина изглежда неприемливо, ражда корупцията. Тя извира както от „бунта на слабия", от неустоимото изкушение неравенството да бъде изгладено, така и от усилието на силния да го запази и осребри. Тези стихии подхранват търгуването на влияние, класическия подкуп, „натуралната" размяна на услуги...

Корупцията изкривява пазара, но е и негова сянка. Появи ли се на едно място, тя се превръща в *стандарт:* онези, които не се съобразяват с нея, са заплашени да отпаднат, за тях проблемът е на оживяване. В този смисъл от корупцията може да се излезе само *едновременно* от *всички*. Това, разбира се, е несъобразена с човешката природа утопия и затова корупцията (отказът от нея) ще си остава в крайна сметка дълбоко *личен* морален *избор*. А за възприемащите почтеността като икономически лукс, единственото, което може да направи „обществото", е да създаде благосъстояние, което разширява кръга на хората в състояние да си позволят такъв лукс.

---

* По оценка за Франция 90–95% от експроприираното от държавата еврейско имущество е постепенно възстановено след войната. (Mission d'étude sur la spoliation des juifs de France, presidée par Jean Matteoli. Rapport général.)

ИКОНОМИЧЕСКАТА ПОЛИТИКА И ИКОНОМИЧЕСКОТО ПОЗНАНИЕ

Страниците на книгата са населени от множество лица, свързвани едно с друго не толкова от обстоятелства и събития, колкото от обща гледна точка към действителността. Обединяващото между тях са схеми, по които се осмисля случващото се в икономиката, по-дълбоки ценности, идеологеми, доминиращи представи и виждания за стопанската политика.

Топографията на това интелектуално пространство се формира по различни пътища. Личният мироглед е повлиян от образованието, той се доизбистря от професионалната и социалната роля. Възприятието на стопанските процеси е маркирано от публични експертни позиции. Отвсякъде прониква и *външната* гледна точка със своята по-различна логика, интереси и културна основа.

За структуриране на тези трудно уловими влияния особено подходяща е метафората на *кръговете*. Нека ги разбираме като неформални общности, формирани по силата на близки възгледи, съвпадащи интереси или еднакви функции, които моделират мисловното усвояване на стопанския живот. Такива са кръговете на политици с по-изявена роля в икономическите решения, на експерти, движещи се около тях, на особен слой от професионални икономисти в политиката, както и онези на съсловните идеолози или на „чистите“ учени... Всеки един от тях преработва по различен начин и различно количество икономическо познание.

Следващите разсъжденията нямат претенцията за изчерпателност. Те са по-скоро чернова на пътеводител из област от интелектуалната история, първо приближение към нея, опиращо се на фрагменти от образи, на характерни типове, на черти в манталитета и в нагласите.

Действието

Кръгът на политиците в икономиката

На крайната фаза от икономическото действие стои политическата класа. Независимо от това, какъв е генезисът на стопанските решения, окончателната им форма се придава от политическия „елит", чието икономическо познание е най-повърхностно, аморфно и корумпируемо.

За теоретика подобна ситуация е, разбира се, неприемлива но, така или иначе, тя е част от живота. Проблемът е, че „чистата" рационалност, върху която се градят основите на теорията, е потисната и/или изкривена от „несвойствени" мотиви и цели. Такива могат да бъдат например масови, „племенни идеали" – през първия български капитализъм политическият елит е обсебен от националния въпрос, който доминира над модернизационния[1]. Това има преки последици за хоризонта, приоритетите (милитаризация) и възможностите на икономиката. В света на по-ежедневната политика движещата сила е интересът на *отделната* група, била тя широкият електорат на популистки кампании, или тесен, но мощен корпоративен (частен) сегмент. Дори най-страстни и просветени критици на политиканското обсебване на стопанските решения не се отърсват от мисленето чрез политическия интерес: за Кирил Попов през 1907 г. отсъствието на държавническа култура в нова България се дължи на липсата на „строго определени стабилни обществени и политически групировки, които *да ръководят* държавното развитие, да го насочват и да му *налагат* своите общонародни и класови интереси"[2]. Тук не става дума за лапсус, а за мироглед, който не забелязва несъвместимост между „своето" и „общонародното (класовото)".

Тъкмо постоянно възпроизвеждащото се (и обяснимо) присвояване ресурсите на държавата от подобни интереси измества достижимата точка от онази, където би бил получен най-голям ръст на *общото* благосъстояние. Посредник в това изкривяване е политическата класа в различните ѝ хипостази – парламент, изпълнителна власт, администрация. Кръгът е нееднороден. По разбираеми причини, министрите на финансите и някои „функционални" министри са по-пряко експонирани. Ярки фигури са миналите в един или друг момент през тези ведомства политици като Григор Начович, Петко Каравелов, Андрей Ляпчев, Иван Салабашев, Владимир Моллов, Стефан Стефанов... Наред с изпълнителната власт, съществено влияние оказва и парламентът. Замислите и енергията на правителствата често получават последния ретуш в Народното събрание. Изобилстват примери (виждаме го на живо през годините на прехода), в които тъкмо „ювелирната" работа върху законодателната материя има най-съществено отражение – по-скоро вредно, отколкото полезно – върху стопанския живот. Това е територията на лобизма, на тънкото, но ефективно изкривяване (или обезсилване) на решенията в полза на един или друг интерес. Впрочем, самото разделяне на политическата класа между законодатели и изпълнители е твърде условно. Общността е традиционно малка и в нея същите лица се съдят, сдобряват, съюзяват, враждуват. Промяната на ролите е тривиална метаморфоза, извършвана многократно.

Проблемът е болезнен и фокусиран още в зората на новата държава. Неговото осмисляне се вписва в морето от книжнина (публицистика, литература, мемоари, манифести...), посветена на язвите на властта и управлението[3]. Тематиката е от онези, които евтино и без проблем излизат изпод перото на всеки (полу)интелигент, политик (в опозиция), или журналист. Присъдите са лесни, красноречието идва от само себе си, одобрението е гарантирано.

За въведение избирам една от ранните статии на Ляпчев (показал по-късно висше майсторство в манипулиране на парламентарната стихия), в която сбито формулира конфликта на интереси между народните представители и харченето на „народната пара“[4]. В силно „ангажирания“ текст фиксира устойчиви принципи, от които политическата класа се ръководи в отношението към стопанската политика.

Във все още краткия исторически опит имената на държавници, спечелили според Ляпчев репутация на фискално строги политици, са единици – Тодор Икономов, Драган Цанков, Христо Белчев (единствен от стамболовистите „разбирал какво значи бюджет и имал кураж да се съпротиви на депутатските прищевки...“) и, над всички, Петко Каравелов♦. В България „либералите“ са консервативни във фискалната политика, а „консерваторите“ („дошли да въдворяват ред и съгласие, а нанесли най-големи безредици“) – крайно разточителни. „Консервативните“ министри са толкова лесни на разходи, че понякога самите депутати трябва да ги възпират. „Още през 1880 г., отбелязва Ляпчев, от трибуната на Народното събрание Стамболов полага своя принцип на управление, от който води начало днешното финансово разстройство на държавата. Той с прискърбие гледа, че „към всички сме щедри, само към своите другари* не сме щедри“[5]. Митологизирани фигури на българските финанси като Ив. Евстр. Гешов, Ив. Салабашев или Т. Теодоров са представени като най-мекушавите.

Проблемът е, че от една страна, съществува неявен сговор между изпълнителна и законодателна власт – „за разточителите-управници нищо по-сгодно от едно представителство, с намеса във финансовите въпроси“[6]. Народните представители са традиционно използвани от министрите като подставени лица за оправдаване на разходи[7]. От друга страна, злото е в самото конституционно устройство, даващо на депутатите инициатива в бюджетната област. Заключението е, че „прякага намеса на народните представители в управлението е особено опасна, когато тя се докосва до финансовите въпроси“[8]. Ляпчев отбелязва, че „влиянието на министрите върху Народното представителство било е тъй слабо, отсъствието у министрите, с изключение на Д. Цанков и на покойния Т. Икономов, на гражданска доблест да нямат каквато и да е отговорност, разбъркало е съвсем понятието за Правителство и управление. Докато държавните мъже оспорват правото на инициатива даже на Народните Представители по финансови въпроси, г. г. Начович и Стоилов, като министри през 1883 г. у нас, дали са право на инициатива по финансови въпроси и на държавните служащи и джандарми[9]. ...Гешов, Начович и Салабашев са министрите, които са изоставяли [допускали] крайно гибелната за държавните интереси намеса на народните представители и не са направили нищо за обуздаване на депутатската намеса"[10].

---

* Депутати чиновници, по думите на Ляпчев, на които правителството оспорва правото да получават две заплати.

♦ Вж. *Сизиф I – вътрешният контур / Как се прави бюджет.*

При подобна ситуация държавата не може да постигне уравновесяване на бюджета и да заздрави финансите си... „От самото начало на нашия парламентарен живот, проявил се е голям напор от страна на Народните Представители да прокарват своите частни възгледи, които обикновено са свързани с увеличаване на държавните разходи... *Частните възгледи на Народните Представители във финансовите въпроси били са толкова по-определящи, колкото управлението е било по-насилническо.*"[11] Забележката предусеща мултиплициращия ефект на авторитарния режим: при концентрирана власт, влиянието на всеки с достъп до нея (в случая, подставеният народен представител) се усилва. Демократичното ограничаване „злоупотреблението на народните представители с правото на инициатива по финансови въпроси" е простото *премахване* на това право в редица държави[12].

Обобщавайки все още краткия двадесетгодишен опит, Ляпчев се размечтава за момента, в който всеки министър ще носи персонална отговорност за бюджета си. Проблемът с „меките бюджетни ограничения" пред държавата е проблем за разделението на властите, конфликта на интереси и (не)ясното поле на отговорности. „През Стамболово време функциите на Правителството с ония на Народното Представителство тъй са се разбъркали, щото напразно ще се търсят примери за инициатива на Народните Представители по финансови въпроси, както и всички други, когато сам Министър-председателят Стамболов не е могъл да направи тази разлика, която трябва да съществува между правата на изпълнителната власт и ония на Народното Представителство... Хаос във финансовото управление [ще се запази], ако се остави тази пряка намеса на Народното Представителство. Колко по-разумно и колко по-прилично би се разрешил този въпрос, ако надлежният министър би взел върху си уреждането на въпроса и колко по-голяма гаранция за народа, ако той знае кого да държи отговорен."[13]

Както често се случва, върху разочарованието, песимистичното (или циничното отношение) към институциите пониква упование в *личността* като месиански ресурс от последна инстанция. Естественото развитие на тази логика е отдалечаване от парламентаризма и надежда в авторитарно-просветителския режим. Ляпчев залита в тази посока. „За да се постигне такова едно управление, което да унищожи теоретическото подразделение на властите на изпълнителна и законодателна, а да въдвори един пълен съюз, иска се преди всичко *дисциплина в партийната орга-*

низация и пълно доверие в управляващата партия, към нейния шеф, който е в едно и също време отговорно лице пред Парламент, пред Народ и пред История. Но това всичко предполага едно доста високо политическо възпитание у народа, а особено твърд характер при просветен ум у шефовете на политическите партии, които шефове като министри или опозиционери да не забравят своята отговорност. Без подобно политическо възпитание, без дисциплинирана партийна организация, без съзнателни за своите отговорности политически водители, напразни ще бъдат всички формални ограничения за отстраняване пряката намеса на Народното Представителство в управлението на държавните финанси, ялови ще бъдат всички надежди за добри държавни финанси."[14] „Идеалът" приема фашизоидно-комунистически нотки. За Ляпчев решението на проблема с парламентарния разгул е в силна партийна власт, водена от просветени автократи, във „възпитанието на народа", което е вечното алиби на утопичните социални идеи. „В парламентарна страна... депутатите имат толкова много средства задкулисно да избегнат всички свои формални обещания, щото всяка парламентарна мярка ще бъде излишна, ако между тях, които съставляват законодателната власт, и Короната, която олицетворява изпълнителната власт, не стоят за министри хора, които да умеят да бъдат слушани от Парламента и зачитани от Короната, които да имат предвид не само своята отговорност към своето мнозинство в Парламента, а и тази към общите вековни интереси на Държавата."[15]

Ляпчев пише във време, когато в българската история все още не всички варианти са разигравани. Интелектуалната му позиция от края на XIX в. е обяснима на фона на ранния ни парламентаризъм. В първата ѝ част (сливане на изпълнителна и парламентарна власт, партийна дисциплина) тази визия беше реализирана през комунистическите години, когато бе задвижен лостът с привидно неограничения „момент" на тоталитарната власт. Експериментът се провали и не доведе нито до разум в управлението на фиска, нито до прекратяване на разточителството. Напротив, апогеят на този „идеал" намери израз в най-мащабните финансови безотговорности, макроикономически и бюджетни аберации, които познава българската стопанска история. А проходилият отново парламентаризъм в края на XX в. прилежно започна да преповтаря описаното през 1899 г. поведение на политическата класа.

Няколко години след патетичната статия на Ляпчев, също на страниците на списанието на БИД, яркият текст на К. Попов, посветен на проектобюджета за 1907 г., фиксира една непроменена картина. Бюджетните дебати продължават да са словоблудство. Те „са се изродили в едно странно направление. Чрез тях правителството пее дитирамби на своето управление като такова, което лее рога на изобилието върху народа и призовава на позорния стълб предшествениците си като разрушители на народното благосъстояние; опозицията пък от своя страна се домогва да разсейва аргументацията на правителството и често да защитава свой минал пасив или актив. *И в това състезание ще видите да говорят всички – и сведующи, и несведующи, и компетентни, и нямащи понятие от материята, и говори се всичко – и позволено, и непозволено.*"[16]

След още две десетилетия, защитавайки пред Народното събрание протокола с ОН в качеството на премиер, Ляпчев отчита (в същия стил), че е достигнат порядък в бюджета. Заявява, че „от 1919 до днес, в особеност от 9 юни насам“ дупките в него са *почти* премахнати и се иска много малко за окончателното му заздравяване. „Това е грамаден успех.“[17] Но зад парадното триумфиране стои друга истина: в „структурно“ отношение бюджетът ще е сложен трайно само ако държавният разходен произвол, така добре описан в ранната му статия, не се измести към Народна банка. Смисълът на цялата операция с ФК около БНБ е именно затварянето на този заобиколен, но пълноводен и отприщен поток, използван десетилетия от политическата класа. „Финансовият комитет има един манталитет, едно разбиране, което в основата си е наше разбиране: да има независимост на банката, която ще печати банкноти, по отношение на държавата, която иска да използва това печатане на банкноти.“[18]

Статията на Ляпчев от 1899 г. е ескиз колкото на парламентарните нрави, толкова и на самия ѝ автор. Той е от политиците, които поднасят икономическата проблематика достъпно, без интелектуална напудреност, съобразено с националната психология. В обширните му ранни студии от СпБИД има нещо повече и поценно от показаната академична „модерност“ – в тях не липсва начетеност, но те обобщават, с един по-грапав стил, тънки наблюдения върху *действителния* стопански и политически живот в страната.

По-различен е образът на *поевропейчения политик*, в чийто раздвоен вътрешен мир се борят народностното и привнесеното начало. Въпросният интелектуален хибрид се появява епизодично веднага след Освобождението, за да се разпространи с годините в по-широки мащаби. По време на прехода се множеше особено бързо, олицетворявайки ценностния конфликт на местната реалност с „Вашингтонския консенсус“ или с „Европейския проект“. Дебатът за принадлежността/откъснатостта на България от Европа, тлеещ повече от столетие, придоби непозната публичност.

Този типаж стои в икономическата контактна зона със Запада. Доколкото именно от нея тръгват силните импулси за промени, той се отъждествява с породата на *реформаторите*. Тяхното раздвояване не се различава принципно от онова на всеки български интелектуалец. Но ако за интелектуалеца въпросът е чисто личен, то шлифованият политик е изложен на напрежението от прекия сблъсък. Той носи целия местен социален багаж, дълбокото чувство за неевропейска идентичност, точната представа за това откъде идва и какво стои зад него. Става дума за *вътрешни имигранти*, чувстващи се еднакво неуютно както когато са изправени пред собствените си сънародници, така и когато общуват с външния свят.

Разделителната линия между „реформатори“ и „консерватори“ обаче е често манипулативна. Днес технократът се е институционализирал като задължителен елемент от политическата игра. Едновременно е част от статуквото и извън него, а присъствието му във властта се търси за символичен контрапункт и фасадно алиби на чисто политическата логика. Не една публична личност успява да капитализира тази двусмислена позиция, обслужвайки политическата класа по-добре и от откровените послушници.

Вл. Моллов и Ат. Буров (донякъде Й. Фаденхехт) остават завършени образи на тези „преводачи от ничията земя". Те защитават националната икономическа кауза пред Европа в особено трудни моменти, мимикрират, за да демонстрират „приемане" на външни ценности, неуспешно се мъчат да потушават „българското" („батакчийското") начало в отношенията с чужди правителства и с кредиторите, принудени са да усвояват несвойствената им гладка и „политически коректна" риторика.

Речта на Вл. Моллов при дебата от 1928 г. е сред образците на този начин на мислене. Аргументацията му в полза на заема е модерна и експертна. Оценката му за ролята на БНБ е точна. На места прецизно ситуира българския дългов проблем в контекста на световния и на играта с прецедентите. Същевременно – умишлено или не – Моллов щедро излага на показ националните комплекси за малоценност. Силният контрапункт между европейска риторика и непреодолимо чувство за маргиналност прави от неговата „реч-поток на съзнанието" изразителен документ за хибридната икономическа менталност на стопанските елити.

Както днес всеки политик малко или много се просмуква от „езика на Фонда", като го повтаря без прекъсване и без мисъл, така финансовият министър през 1928 г. спряга отчетливо, ясно и просто основните послания на Генуезката парадигма, сведени до една теза – „за да засилим производството преди всичко трябва да бъде сигурна монетата, трябва следователно да я стабилизираме"[19]. Срещу анюитетите по новия заем (колкото и големи да изглеждат те) Моллов поставя на везните „запазване стабилизацията на монетата, запазване нашата Народна банка, възстановяване БЗБ, даване живот на БЦКБ, даване подтик на железниците, на пътищата"[20].

Нуждата да се предоставят доказателства, че сме „добри ученици", е типична проява на липса на самочувствие, но има и други признаци – натрапчиво използване на „вносни" авторитети, прибягване до патерицата на цитати от всевъзможни трактати... Всички те говорят за недостиг на аргументи и за разбиране, че върховни доводи в очите на кредиторите (на менторите и изобщо на посилния) са послушанието и самопризнанието в безсилие.

Моллов познава екзистенциалното оправдание на слабия – *времената бяха такива*! Това заклинание е отказ от собствена воля и от отговорност. „Времената" са евфемизъм за неуправляеми външни обстоятелства или за световни тенденции, в които страни като България са приели да бъдат сведени до пасивен и неразличим обект. Контекстът изглежда още по-сковаващ, когато принудата се вписва в неподлежаща на обсъждане парадигма. „Трябва да се разбере, че горното схващане се основава на едно международно разбиране за възстановяване на Европа, за възстановяване на националните монети не само в България." На помощ идват „общоприетата" доктрина, но и трезвото разбиране за истинското място на страната. Тук Моллов вмъква христоматиен пасаж. „Ние сме последните. Това разбиране [за монетарна стабилизация] има международен характер. Да бъдем скромни господа, да си кажем правото: *меридианът на нашия авторитет, на всички нас, които разсъждаваме тук, в това число, разбира се, и аз, се простира от Свиленград до гара Драгоман. Не ние с този меридиан на нашия авторитет ще предписваме на другите как ще се реши монетният въпрос в Европа или в света.*"[21] Такава държава трябва (чувства се длъжна) да приеме каквото и да ѝ се предложи отвън. Дребният мащаб, близката перспектива и посредствеността са нормата не само „вътре", но и в отношенията със света.

Дори начинът, по който се подгрява националното самочувствие, е двусмислен. В разпалената реч народните представители са приканени „да се приведат в ред", да добият по-благоприличен вид, за да чуем присъдата. „Да се оставим от този нещастен навик, който имаме тук, като че ли пледираме пред някой загубен мирови съдия в отдалечените места на България... Господа! Ние сме пред форума на цяла Европа... на великите сили."[22] Чувството за гордост трябва да извира от това, че Европа изобщо е снизходила да се занимава с нас.

Изказването на Моллов е ода на самообезличаването. От убеждение или по принуда, политиците ни многократно са приемали тази позиция. Те я защитават както с логиката на „невъзможното противно", така и с позоваване на модерността, опитващо се всъщност да оправдае елементарен стаден инстинкт. „Ние вървим по пътя, който е начертан, по който са вървели всички държави, който е препоръчан от ОН... Негласуването на протокола е унищожение и на монетата, и на доверието."[23]

В същия ключ, но в друга стилистика, е издържана речта на Ат. Буров. Тя следва непосредствено след тази на Моллов, излагайки по-отчетливо дълбокия културен проблем с комплекса за неевропейска принадлежност на българина.

Интелектуалният конфликт е още по-осезаем поради обстоятелството, че именно Буров и (по-общо) правителството на Ляпчев са автори на една от малкото подчертано „европейски" програми на българската външна политика и на отворена (либерална) външноикономическа стратегия, които са добре приети от Запада. През септември 1928 г. Шарло щедро характеризира Буров като човек, „израснал във властта, който вижда точно и далече, приемайки мащаба на истински държавник, иска да освободи страната си от дребнавостта на една стерилна вътрешна политика и от една тесногръда и отмъстителна външна политика"[24].

В приповдигнат тон Буров иска да внуши, че Стабилизационният заем окончателно възстановява правовия ред, връща външния престиж на страната и укрепва българската икономика след режима на Стамболийски. Земеделското управление е представено като противоестествено отклонение, близко до комунистическото, напълно изхвърлило България извън Европа. Затова със заема страната влиза „в голямото семейство на европейските народи... Говоря за морално (не формално) влизане, за едно общение, което *да ни направи сродни* и главно да създаде у европейския свят чувството, че тоя измъчен народ е решен да върви по широките пътища на западната култура и на западната демокрация, да върви с *манталитета* на Европа... с изпитаните средства на културното човечество... *да мисли като тях*, да *чувства като* *тях*, да *разбира като тях*, да *действа* в кръга на силите си като тях, да бъде гледан от тях не като някаква *чуждица* в тялото на Европа, някак *случайно* влязла, която винаги ще поражда *гангрени*, ще поражда *конвулсии*, която *трябва да бъде отблизо наблюдавана, контролирана, а често пъти и връзвана*... А да бъде гледан като един изстрадал народ, който след тази Голгота... е дошъл *единодушно до убеждението*, че пътища освен европейската цивилизация и европейската демокрация няма, че лудите идеи на болшевизма, червен и зелен... на класова диктатура, на *борба против установените форми, системи и разбирания от всички културни народи са изчезнали*"[25].

Практически, без ретуши, тирадата би могла да бъде произнесена от всеки днешен политик. Но свойството на този тип риторика е, че колкото повече се опитва да изрази увереност, толкова повече издава вътрешна неубеденост, колкото повече иска да покаже общото ни с Европа, толкова по-силно откроява това, което ни отделя от нея, колкото по-настойчиво повтаря заклинания, толкова повече разклаща доверието в достижимостта на целта. Думите на Буров са надъхани с преиграна, несвойствена за циник като него, оптимистична патетика, а отекват съвсем иначе – като вопъл на човек, разбиращ истинската пропаст между България и Европа. Въпреки че пряко визира земеделската власт, на Буров е съвършено ясно, че правителството на дружбашите не е краят на „варварството" и че демаркационната линия е все още някъде напред, в неопределеното бъдеще. Дори той обаче вероятно не подозира, че целият остатък от столетието предстои да се изживее в икономическо и политическо варварство.

Съвсем разбираемо, след впечатляващия увод с гръмки фрази за Европа, следва връщане към реалността. Речта постепенно се просмуква от познатото чувство за малоценност, идващо от човек, който иначе има всички основания – в личното си битие и с безспорната си интелигентност – да го надмогне.

В този, по-различен, Буров се смесва изстрадана национална самооценка и премерена тактика. За да продаде идеята, той „копае" в нещо, в което и без това е убеден – българската изостаналост, липсващото самочувствие, *фактическото* неравноправие на малките държави. Публичното изваждане на показ на тези дадености се възприема за защитна платформа. Тя е приемлива за всички страни (навън и вътре), тъй като запазва статуквото, не поставя под въпрос изначалното неравноправие, парализира вътрешната съпротива. Да, България е малка, намира се на години зад световните стандарти, диви сме, но всичко това трябва да се превърне в неин актив. От ритуалното признание се очаква насрещно подаяние, отстъпление от настойчивите искания, предявявани към държавата. Дори „просветеният елит" да разбира за какво става дума, не може да го наложи на безнадеждната местна реалност.

Буров в открит текст разказва мъчителните си лични впечатления от преговорите по статута на БНБ. Дори споделя поверителни моменти и свои тълкувания, които са в разрез с подписаните от неговото правителство договорености. „Великият" български банкер изведнъж се смалява до обикновен хитрец, който шикалкави, стои смирено пред европейския финансов ареопаг и с всичко излъчва „културния недостиг" на страната. „По принципиалния въпрос за устройството на Централна-

НБКМ–БИА

та банка, казва Буров, ние никога не сме заемали една позиция, рязко противна по принцип... Не можехме ние, делегатите на България, повикани да пледираме пред 12 големи финансисти, представители на най-големи банки, които имат свой установен манталитет и свои рецепти, на които гледат като на свещени догми, да отидем при тях и да им кажем: „Е, господа, вие се лъжете по този въпрос, държавната форма е най-добрата, вие тук сте се лутали столетия, додето попаднете в този път, но елате у нас, представителите на най-напредналата култура, да видите какво ние сме измислили и да видите дали не е по-добро.“ Признайте, че в техните очи щяхме да бъдем смешни и щяха да ни вземат за хора, които живеят вън от света, вън от Европа... Който и да беше този делегат, ще не ще, трябваше да има куража да каже: да, господа, онова, което вековният опит на най-просветените и богати европейски народи е доказал за тези народи, че е най-доброто... и няма какво да спорим върху него; дай Боже България да бъде във вашето положение, за да може и тя да използва тази най-добра форма на централна банка; ние обаче не сме годни за тази форма, ние сме в една такава фаза на нашето развитие, стопанско, финансово, пък ако щете и морално, че не можем да я наследим.“[26]

Идва ред за заключителната реплика на Ляпчев преди гласуването. Девизът „со кротце, со благо“ той изповядва не само за вътрешната, но и за външноикономическата политика на България. Неговите последни думи (последни за целия дебат) са ново признание за неевропейско самосъзнание. „Този протокол не е протокол между Българското правителство и ОН. Тоя протокол е между *България* – помнете ми думата – и ония, които представляват днешна *Европа*. Това е то исти-

НБКМ–БИА

Лица на икономическото действие от края на 20-те години.
На излизане от съвещания в дома на А. Ляпчев: Ат. Буров и Ляпчев (с. 284); Ат. Буров и Ал. Цанков, май 1929

ната. И когато така се сложи въпросът, не по тоя протокол трябва да се прави дребен партизанлък."[27] Тук не е реч за висока теория, измерваща тънки различия в идентичността. Думата е за начин на мислене, за несъзнателно езиково клише, в което е въплътена подсъзнателната нагласа за различие – „Европа" и „България" очевидно се употребяват като две противостоящи понятия.

Разминаването между редките опити за *замах* и дълбоките комплекси излиза широко на показ. Политиците изпитват върху кожата си унижението от това, *кого* представляват, те са буквално малтретирани в отношенията си с „големите". И тогава зад фасадната високопарност, демонстрирана пред българската публика, изплува другият образ – на смазани от положението си представители на периферна държава в преговори с великите сили, на жалки, унижени личности.

Не познавам по-пестеливо и живо свидетелство за това от редовете в автобиографията на Стефан Бочев[28]. Своите репортажи за „Нови дни", предавани по телефона в София в средата на 30-те години, Бочев е запомнил като нескончаеми дописки „за разправиите на България с Икономическия [Финансовия] комитет на ОН около постоянните ни плачевни молби да се отлагат наши плащания по стари, а и не чак толкова стари наши заеми. *Петър Тодоров, тогава финансов министър, и Добри Божилов, подуправителят на БНБанка, през три месеца пристигаха за нова просия...*"[29] Бочев си поставя задачата да прерови в библиотеката на ОН всички достъпни документи, за да намери следи от участие на „български представител, за да видя кога, къде, как наш делегат е взел думата, участвал е в дискусии. Сизифовски труд и всичко на всичко плод – едно единствено зрънце: ВЕДНЪЖ, в някаква комисия на ОН, скоро след приемането на България за член на ОН, български делегат, Мих. Маджаров, взел думата по някакъв въпрос. Невероятно, но факт: само толкова! А после? После: нищо. Ех, не съвсем нищо: имаше *традиционното прочитане, всяка есен, пред празната зала на Общото събрание на ОН, като дойдеше нашият ред в „общата дискусия", все същата страничка жалки декларации, сричани от смутения, потящ се наш делегат, че България щяла да се придържа, както и досега, към Пакта на ОН...*"[30]*

Бочев признава, че всяко официално лице представя навън България, която „бе всичко проиграла в 1913 и 1915–1918 г. и която Ньойският договор беше жестоко наказал"[31]. Но проблемът е по-дълбок и опира до качеството на човешкия материал. Представителите ни „чисто и просто не бяха личности: това е жалката истина. Политически погледнато, Унгария беше в положение подобно на нашето. Само че унгарците имаха граф Апоний – личност със собствена тежест и авторитет. Даже и Албания бе имала бележития епископ Фан Ноли... *Вярно е, че нашите представители са били и бяха мизерно платени. Но и да бяха добре – какво? Парите са полезни, даже необходими, но – в ръцете на някого, който е нещо самият той.* Никола Политис (Гърция), Титулеску (Румъния), Рощдю Арас (Турция) бяха ярки, сами по себе си хора-сили, а не – защото разполагащи с пари. Политис беше добре дошъл в кой ли не комитет, в каква ли не „работна група", защото със способностите и дипломатическото си умение, такт, находчивост допринасяше, беше полезен. Титулеску и Рощдю Арас бяха в кръговете на ОН като риба във вода – контактни, изказват мнения, лансират варианти, спомагат за намиране на компромиси. Наблюдавал съм, от друга страна, нашия управляващ легацията в Берн, Д. Миков – когото пращаха да идва и в Женева, колкото да има българско присъствие. Ех, имаше. Само че тъкмо само това – едно присъствие и нищо повече: *измълчи* г. Миков и тази сесия и си отиде в Берн, и всичко е наред. Не беше впрочем само той – и други биваха натоварени със същата мисия..."[32] В случая Стефан Бочев има предвид дипломатите, но квалификациите му се отнасят за всички останали области и равнища, вкл. за най-високото**♦.

От тези свидетелства изплува примес от резигнация, от уязвено достойнство и нереализирани проекти. Така например, Шарло описва Моллов като политик в сянката на Буров, без широк периметър за самостоятелно действие. В ли-

---

* Изписването с главни букви е на автора.

** Той признава само две изключения. Едното е Н. Момчилов, а второто Г. Кьосеиванов – „първият европейска класа български дипломат, когото виждах. Само че можех ли да зная, че той бил и последният?" (Бочев, Стефан. Автопортретът ми като журналист и дипломат. с. 13.) Личните му спомени се допълват и потвърждават напълно от споменаваните по един или друг повод в книгата архивни следи: шифрованите телеграми на Моллов и Буров при договарянето на заема от 1928 г., когато те дословно изпълняват съветите на банкерите; натиска, на който е подложен Моллов по същото време; цветистия разказ за митарствата на Буров в предвоенна Виена около договарянето на доставките на оръжия...

♦ Вж. *Икономическата условност / Хората на икономическата условност / Българските alter ego на външния контрол.*

НБКМ–БИА

XIII редовна сесия на Обществото на народите, Женева, 1932

чен план Моллов е представен като „скрупульозен юристконсулт и човек с помирителен нрав, когото познавам от близо четиринадесет години“. Той е противопоставен на Буров и Ляпчев – „хора, показали враждебността си и отсъствието на откровеност по време на преговорите през 1924–1925 г. Без съмнение можеше да се помисли, че веднъж дошли на власт те ще променят отношението си, но сега вече е ясно, че това не се случи“[33]. Тази общо взето благосклонна оценка не пречи година по-късно същият Шарло – при поредната конфликта ситуация – да представи Моллов като закоравял циник. „Когато обсъждаме въпроса за заема за бежанците, необходимо ли е да напомняме, че ако думата човечност се произнасяше често, то тази мисъл не витаеше в главата на никого. Думите на г-н Моллов в Лондон: „Бежанците ли... те изобщо не ме интересуват“ показват много добре всеобщото мнение.“[34]

Претенциозното визионерство на български политици за вътрешна консумация е бивало неотвратимо приземявано от брутално припомняне за действителното място на страната им, прозаична игра на „реалполитиката“ или собствената им тясна кройка. Няма нищо необикновено в това, че чуждите архиви по правило пренасят едно снизходително, пренебрежително и иронично отношение към личности, които стоят „високо“ в нашите национални анали. По-нататък в цитираното писмо, набедeният Моллов е представен като министър, който прави гаф след гаф и който „е приканен да се явява редовно пред ФК в Женева, където... стои като обвиняем пред трибунал. През мартенската сесия той бе подложен на най-остри укори във връзка с бюджета за 1927–1928 г., чиито грешки и лъжи го накараха да признае.“[35] Би могло да се състави цяла антология с гневни и убийствени характеристики на български държавници от западните им партньори. Те обикновено са предизвикани от – волни или неволни – обструкции на българите. Когато конфликтът е по-остър, като например във военни ситуации, всякакви задръжки отпадат и квалификациите са безпардонни. Обратно, когато България приема безропотно исканото от нея, тук-таме се прокрадват благосклонни отзиви♦.

Профилът на политиците, участвали във вземане на важни стопански решения, се допълва от други щрихи. Материал дават автобиографичните текстове. Макар че в мемоарите на българските държавници икономическата проблематика е поставяна само епизодично в центъра на спомените*. Това, което присъства във всички тях, е самооправданието, заедно със съпътстващата го (мнима или неподправена) наивност и превратна самооценка. Подтикът да се представи безпогрешна траектория на собствените решения е обяснима човешка слабост. Във всеки случай в посочените примери тя е хипертрофирана, като някои от книгите са колаж от лични спомени и компилация на „оправдателни“ документи.

Простодушният разказ излъчва духовна провинциалност и социална незрялост. Спомените на Ив. Салабашев са типични в това отношение♦♦. Но сходно настроение излъчват и мемоарите на М. Тенев. Това са винетки за българския стопански живот, разказани живо и предлагащи отличен илюстративен материал. Изложението е пропито от убеденост в собствената честност и неподкупност, от обсебеност за лична правота, граничещо с театрално преиграване, от често инфантилни разсъждения. Разбира се, всички политически противници са надарени с точно обратните качества.

За сметка на това способността да се преценяват и претеглят адекватно думите, фактите и сигналите от външната стопанска сцена е дефицитна. Забележимо отсъстват такт и задръжки при изнасяне в публичното пространство на слухове, недоразбрани изказвания и ангажименти. В същото време то е наситено с комични и конфузни самохвални изявления, лишени напълно от усет за правдоподобност.

Най-точният тест за действителния характер е отново сблъсъкът с външния свят. Често срещан е *слабият политик*, комуто историята отрежда да решава кризисни икономически ситуации. Подходящ пример е поведението на Т. Иванчов през 1900 година. Съхранената кореспонденция на Вакаро с Париба от ноември с.г. свидетелства за паника и трескави отстъпки срещу договарянето на свежи пари, покриващи летящите дългове и даващи перспектива за запазване на власта. Иванчов се съгласява да отдаде монопола на тютюна, а по-късно е готов да прибави монополите на солта и на петрола♦. След като приема да загуби *материалното* (приходите от данъци), правителството продължава с отстъпване на властовия и емблематично натоварен *контрол („честта")*. За да прикрие отчасти видимия международен мониторинг, то подсказва компромис, според който контролът „влиза" чрез промяна в Закона за счетоводството[36]. Народното събрание обаче не е готово да направи тази стъпка и отхвърля условията на заема, а кабинетът е бламиран.

---

* Спомените на М. Тенев, Ив. Салабашев, М. Рясков, П. Аладжов са от малкото примери на „чисто икономически“ текстове. До стопански въпроси се докосват също Ст. Данев, Ал. Цанков, П. Тодоров , Ст. Данев...

♦ Вж. *Икономическата условност...*

♦♦ Вж. *Икономическата условност... / Договаряне на условията.*

Комбинацията на слаби политици, икономическа безизходица и готовност да се преглътне всичко предложено отвън като спасителна сламка за властта се е проявявала многократно. След политическа „пункция" въпросът обикновено е разплетен, оставяйки място на по-смислени решения и на нови лица. Така се случва със заема от 1902 г., както и с Паричния съвет през 1997 година.

По-ярки, разбира се, са образите на *твърди политици* (действителните или представящи се за такива). Подборът на представителен пример трудно може да се направи въз основа на самооценки в мемоарите – там всички са достойни за уважение. Изборът трябва да се опре на „странична" оценка, при изричната уговорка, че *всепризнати* личности в България практически няма и че авторитетът на всяка политическа фигура е бил малко или много прояден от партизанските борби. Селекцията в крайна сметка се прави от историята. Предпочитам да не привеждам най-баналния пример със Стамболов. По-подходящият архетип е наблизо, в личността на неговия съвременник Петко Каравелов. Той е човек на ясни и прости икономически принципи, доктринер, оставил при това една от малкото стабилни български стопански институции♦♦. П. Каравелов е не по-малко „националист" от Стамболов, но притежава по-приемливи лични качества.

След неуспешния опит с компромисната линия на Т. Иванчов, кабинетът на П. Каравелов обрыща политиката, като опитва силово да отстоява противоположните принципи. В първата си депеша представителят на френските банки в София К. Вакаро припомня, че „новият кабинет и особено новият министър-председател винаги са били систематично против чуждите заеми и те повтаряха до втръсване... че могат да минат и без финансова помощ от чужбина"[37]. Тонът е по-скоро високомерен – на Вакаро е ясно, че заемът е неизбежен и такъв действително е сключен след малко повече от година.

♦ Вж. *Икономическата условност... / Договаряне на условията / Заемът от 1902...*

♦♦ Вижданията му за устройството на БНБ са коментирани в *Българска народна банка / Свещената догма / Стратегическите дилеми – подчиненост и автономия.*

През следващите два дни в Париба е предоставена кадрова справка за новото правителство и за министър-председателя. Макар при предишното си управление П. Каравелов да е сключил външен заем*, той е описан от Вакаро като искрен икономически ксенофоб. „Автентичният" Каравелов е „българин в душата си, не обича чужденците и през 1880 г. накара г-н Ходж, френски инспектор по финансите, изпратен като съветник, да се откаже от мисията си. Ясно е, че ще е трудно г-н Каравелов да приеме и да осъществи проектите за реформи на своите предшественици Тенев и Иванчов"[38]. Израз на тази позиция е борбата му срещу „заемите, външната намеса, съветите, чуждия контрол. Неговата програма остава тъмна и енигматична".

В нея Вакаро все пак долавя втори принцип – фискалната „стиснатост". „Той винаги е говорил и писал, че чрез икономии може да се възстанови бюджетното равновесие, но никога не е казал по какъв начин смята да погаси летящия дълг, който възлиза на около 90 млн. франка. Трябва следователно да го видим на работа." И така, програмата на кабинета се резюмира до два пункта икономии и въздържане от външни заеми срещу специални залози. Тук Вакаро отново е трезв пророк. „Това означава да се иска невъзможното... Мисля че ще е добре [още отсега] ...[на новите управници] да се припомни датата на падежа на следващите лихви по аванса от 7 000 000 [фр.], която е на 15/28 март, както и за дължимите срещу съкровищните бонове френски гербови марки. Тази сутрин препоръчах на Главния секретар на Министерството на финансите да постави този договор пред очите на новия министър, за да знае за поетите ангажименти, но мисля че ще е добре и вие писмено да му припомните... че трябва да вземе мерки за навременното изплащане на аванса." Нещата са ясни: никой от външните наблюдатели не си прави илюзия за изпълнимост на програма, обявяваща се срещу заема.

На следния ден Вакаро изпраща в Париж кратък обзор на събитията, довели Каравелов на власт[39]. Заслужава внимание не конкретиката, а няколкото проницателни забележки, вмъкнати в текста. Така например, той отбелязва, че в момента правителството не се интересува от изборите, защото ген. Петров „искаше да [ги] проведе *както те винаги са се правели тук*, но Князът го възпря да не се намесва... В *България, когато се разбере че правителството не е много заинтересовано от едни избори, хората се вслушват в тези, които обещават намаление на тежестите.* Оттук и успехът на Каравелов и Цанков, които обещаха да намалят цивилната листа, да ограничат разходите до 65 млн., да премахнат десятъка, да не сключват нови заеми". За съжаление на кредиторите, Иванчов, който по време на управлението си е разбрал, че финансово възстановяване е невъзможно без ликвидиране на летящия дълг срещу определени гаранции (гледната точка на ортодоксалните финанси, т.е. тази на кредиторите), се е оттеглил.

---

* През 1888 г. за откупуване на линията Русе–Варна. Сделката е била договорена от предишно правителство.

При създалата се ситуация, присъдата за Каравелов е безпощадна. Той е „демагог, чието единствено познание е как да ограничава назначенията и за разходите. Няма никакво понятие от икономическата организация, авторитарен е, враг е на чужденците и казва, че кредиторите трябва да чакат. Зле приет от чуждите легации, ще обърка нещата без да донесе никакво подобрение“[40]. С други думи, това „типично българско правителство“, изразява и всички вродени страхове спрямо външния свят. Както по-късно се случва нееднократно, на кредиторите се налага да изчакат, докато неизбежното стане очевидно и именно в този дух е препоръката на Вакаро. „Имаме работа с правителство, което винаги е критикувало и е било враждебно към банките от Синдиката. Считам, че ще е уместно въздържание от всякакви постъпки и делови начинания, дори да се прояви твърдост към изпълнение на договорите и към задълженията, поети от [българската] държава.“

Два месеца по-късно, в писмо до Торс, Вакаро прави един по-уважителен, но все така трезв портрет на Каравелов. Българският държавник вече е политик, който „се радва на голям престиж като честен и почтен човек... Сдържан, икономичен, повече от скромен в частния си живот, необогатил се както другите от властта, той прилага същите принципи, когато идва на власт. Освен това е пропит от краен национализъм. Винаги е бил против чужденците и най-вече срещу намесата и участието [им] в държавната администрация“. Впрочем, в язвителен жест П. Каравелов предоставя исканата от Франция компенсация за изгонения при предишното му управление съветник на католическата мисия в България, която с тези пари построява френско училище. „С подобни принципи винаги се е борил срещу монополите, защото се е опасявал, че чрез тях може да се прокара директен или индиректен контрол върху финансите на страната, а иска да избегне точно това... В Събранието винаги се е обявявал срещу всякакъв финансов договор, който ангажира приходите на държавата... като е обещал да реши финансовите проблеми, без да се подлага на подобни унизителни за България задължения. Сега, когато е на власт, неговите политически противници го поддържат, знаейки че няма да може да реализира обещанията си и че е невъзможно да се постигне финансова комбинация без твърдо и недвусмислено залагане на обезпечение. Г-н Каравелов желае преди всичко да засили икономиите. Признава, че не е възможно да се погаси летящият дълг, оценен от него на 85 млн., без един заем. Но счита, че осъществяването му може да стане без предоставяне концесия на монополите, а като се заложат приходите от бандеролите. Ако този данък се събира в злато [в пари, емитирани по златния еталон], казва той, това ще е напълно достатъчно за обслужване лихвите и главниците на един заем от 100 млн.“[41]

Отразеното от Вакаро е публичният дебат по дълга. В споровете се сблъскват две *политически* виждания за изход от кризата, които си противостоят през началните десетилетия от новата българска история. Едното е за лесни и бързи отстъпки пред кредиторите срещу „пожарна“ финансова помощ отвън. Заедно с тази линия (която надделява) идват и нужните институционални реформи в страната. Второ виждане е на икономическия национализъм, който се стреми да отбегне „греха" на външния заем до последна възможност, но в крайна сметка го консумира, често при по-лоши условия. В контекста на епохата подобна политическа позиция е обяснима. Непосредствено след Освобождението каквато и да е форма на чужда намеса се възприема като връщане към старото статукво, към положение, което обезсмисля извоюваната независимост.

В конкретния случай двете линии са представени от „слабия" Т. Иванчов и „силния" П. Каравелов. Все още битува мнението, че съществуват различни, но *осъществими,* опции за решаване на проблема. Многовариантността бързо се оказва илюзорна. По принципния въпрос за приемане или отхвърляне на външен заем позицията на Каравелов е неудържима. Що се отнася до контрола, спорът се води около неговия *инструмент* (монопол или бандероли). След очистване на символните наслоения и тук става ясно, че разликата между двата лоста е надценявана: през 1902 г. надделява привидно по-"слабото" решение с бандеролите, но последвалото развитие показва, че те са напълно ефективна схема за контрол.

За изграждането на двуликия образ на Каравелов като икономически националист и суров пазител на държавните финанси допринася А. Ляпчев, който по ирония, в края на 20-те години, ще е стожерът на политическата защита на външните заеми. Щрихи към портрета на Каравелов Ляпчев нанася във вече споменатата си статия. В нея стига и до по-универсални изводи за ролята на политиците във воденето на стопанските дела.

При гласуването на бюджетите „от 1880 г. до днес, пише Ляпчев, не срещнах нито един министър на финансите, който да е противопоставял на охотливите депутати-разстроители на бюджета чл.121* от Конституцията, освен П. Каравелов. Опитат ли се да му намалят бюджета, той веднага им търси мотивите... [При него] депутатите не са могли да намаляват и да се пазарят върху размера на приходите при разглеждането на бюджетопроекта, както това е било при всички други управления"[42]. Принципът на П. Каравелов е: „На мене лежи най-голямата обязаност да получавам в хазната, колкото се може по-много, а да давам из нея, колкото се може по-малко."[43] Опитва се да кодифицира това правило, като ограничи намесата на депутатите в бюджета единствено до свиване (а не до увеличаване) на разходите, но проектът му е осуетен. Впоследствие министрите консерватори променят духа на това предложение.

Ляпчев си дава сметка, че намесата на депутатите във финансовите въпроси е вредна най-вече, защото олицетворява *размиването на личната отговорност,* тровещо изначално българския обществен и стопански живот. *„Отговорността има значение само тогава, когато тя пада върху известно лице, но не когато тя пада на агломерация от личности от които всеки един ще стовари греха на другите."*[44]

---

* Според този член всяко предложение по финансов въпрос е предложение от законодателен характер и следователно за него се искат мотиви. Това усложнява процедурата и предоставя очевидна мишена за атака, каквато са мотивите. Ляпчев прави донкихотовски апел към депутатите сами да се откажат от инициативи в тази област.

Тази ранна присъда над политическата класа не е изгубила давността си.

Особено проницателно наблюдение (отново извлечено от уроците на Каравелов) е, че „инициативата за увеличение на разходите обикновено е произлизала от така наречените у нас „интелигентни" и особено пък „патриоти" Народни Представители. И *колкото съставът на Народното Представителство е ставал „по-интелигентен" и „по-патриотически", толкова парламентарната инициатива повече и повече е увеличавала държавните разходи*[45]. ...Авторитетният министър-председател, строгият и пестелив финансов министър П. Каравелов, видял се е изоставен от всички „интелигентни" и „патриоти" народни представители, а до край поддържан от депутатите селяни, които по тоя случай, както и по много други важни държавни въпроси, били са не само много по-добросъвестни, но и много по-полезни на държавата"[46]. За Ляпчев *патриотизмът е велико качество, но то е много долно когато се проституира*[47]. Дискредитирането на либералните принципи чрез тяхното карикатурно прилагане е постоянен мотив в българската история. Тънкото послание в тези наблюдения е, че нашият либерализъм („интелигентщина") всъщност изобщо не се стреми да надвие нагона към държавата. Тъкмо напротив: предпочитан модус е държавното иждивенство, любимата му среда е меката корумпираща „обществено-държавна" общност, а най-често използваният език е кухата, политически коректна, „модерна" фразеология.

П. Каравелов остава по-скоро трагичен образ, резюмиран в орисията, че „нещастието ми е там, че аз ида да рина все чужди боклуци"[48]. Въпросът не е толкова да се ровим в бунището, за да проверим доколко вопълът му е оправдан. Проблемът е защо този зов е можел да бъде нададен от толкова много български политици. Тяхната „сила" и „слабост" са до голяма степен безсъдържателни етикети, родени от пяната на злободневието. Изчистени от нея, в ретроспекция, всички те вършат една работа, със сравним (не)успех, с все същия тесен периметър на избор и със свойствения за това съсловие мекушаво-компромисен цинизъм.

Кръгът на експертите

Около политиците кръжи разноликата орда от носители на експертно знание. Техният статут е разнообразен, като се започне от регламентираното положение на чиновници в държавните ведомства и на наместниците на външната икономическа условност, мине се през академичната общност и се стигне до консултантите или до безотговорните свободни електрони, готови всеки момент да посредничат и сноват във всички посоки на социалната и политическата игра. Въпросните типажи „произвеждат" различни продукти, работят в отдалечени етични и познавателни координатни системи. И въпреки това, всеки има нужда от другия, намира пътища на комуникация и на взаимно обвързване, преработва получените резултати в своя полза, превежда ги на своя език. Редица от тези играчи влизат *във* стопанската политика, като стават нейни ключови действащи лица.

Тръгвайки отзад напред, нека припомня, че при социализма масовата икономическа експертна работа беше концентрирана в едри организационно-стопански структури под рубриката „развойна дейност“, както и сред плановите органи. За по-„елитарни“ (затова и маргинални) се смятаха академичните звена. На „върха“ стояха пряко обслужващите властта уютно-кадифени центрове на манипулация, чиито функции, възможности и инструменти се засилиха в късните фази на режима. Поради стерилната доктрина и тоталитарния контрол тези образувания по правило се израждаха в казионни синекури, а на самите институции се гледаше по-скоро като на място за относително луксозно трудоустройване и/или за издигане в кариерата.

С началото на прехода общността започна да се парцелира, приватизира и политизира. Бившият академичен сектор по „обективни“ причини се сви, а ролята и тежестта на истеблишмънта му залиня. Приложното експертно знание се разви най-динамично, обособявайки се в професионалния консултантски сектор. Държавната икономическа технокрация постепенно се структурира и укрепна. Накрая, нововъзникнали „независими“ центрове за икономическо знание се превърнаха (както и множество други неправителствени организации) в посреднически звена на политическата класа, в специфична съставка от нейната тъкан[49].

Редица от тези, непознати някога, центрове живеят от рентата на мрежите, лобирането и експлоатирането на казионни ниши. Външният свят инвестира в малка, но влиятелна и гласовита прослойка с достъп до медиите и до невралгични личности/институции. Тя прокарва политически коректния жаргон и транслира дневния ред на Запада в местното публично пространство. Тази общност бе особено активна в запълването на езиковия и концептуален вакуум, зейнал след краха на социализма. Същевременно, част от нея се специализира тясно в ударна индоктринация, която – в определени граници – е полезна, за да се припомнят забравени базисни икономически принципи. Само в редки случаи общността изпълнява друга важна мисия – да изпраща навън адекватни, премислени сигнали и оценки за местната действителност, да е коректив на чуждите предубеждения и готови представи. Всички тези процеси се разгърнаха особено мащабно с началото на присъединяването към ЕС, когато нуждите от стандартизиран (хармонизиран) „интелектуален“ продукт в икономическата област нараснаха експоненциално, а в неговото разпространение се включи и горният слой на държавната администрация.

Протичащото у нас само следва случващото се другаде. Глобализацията слага отпечатък както върху меките (интелектуални) влияния, така и върху „твърдия“ трансфер на идеи, чрез икономическата условност[♦]. Налагана от днешните международни финансови институции (а в крайна сметка от глобалните пазари), тя стандартизира експертното знание и в същото време подхранва безличната и космополитна ма-

---

[♦] Вж. *Икономическата условност / Хората на икономическата условност...*

са международни бюрократи и частни консултанти. Доктрината се уеднаквява, идентични политически коректни клишета се възпроизвеждат на много гласове, теоретичната дързост и оригиналност се обезценяват. Заедно с банализирането на икономическото образование и професия, кохорти съветници лансират все по-неразличими продукти. Проблемите и решенията бързо се „кодифицират", като динамичната консултантска индустрия комерсиализира стандартизирани концептуални продукти и дори цели макроикомически/реформистки пакети. Глобализацията оставя назад в историята фигурата на „икономическия инженер" с международна известност, с лична тежест, престиж и авторитет (каквито някога са били Дж. Кейнс, Г. Касел, Р. Трифин и редица други имена), белязал предлаганите решения и проекти със своя персонална визия[50].

Маркирам тези по-близки до нас развития, за да се върна към минали процеси, които ги загатват, и които поставят трайни въпроси за мястото на експертната общност в „правенето" на стопанската политика[♦].

Изконна игра на това поприще е сблъсъкът/привличането между професионална и „политическа" (разбирана в най-широк смисъл) гледна точка. Нейните проявления, полета и действащи лица са изключително разнообразни. Тя изглежда по един начин, когато „чистата" наука коментира, критикува и противостои на стопанската политика. Друга е субстанцията на конфликта/обсебването между корпоративно-лобистко-съсловни експертни центрове и властта. Трета линия се съдържа в манипулирането на стопанското действие и на неговото възприемане от общественото мнение *чрез* познанието. Различно поле е съжителството на експертното знание и политическата гледна точка в самата държавна машина[♦♦].

Тук докосвам отделни страни от последната, сама по себе си достатъчно богата, проблематика. В нея се фокусират груби и видими ведомствени търкания, но и по-деликатните сюжети за *етоса на професията* и за интелектуалната връзка между съветника и съветвания[*]. Три са особено типичните казуса, за които ще стане дума – формирането (промяната) на *личните* възгледи, убеждения, позиции на „знаещия" в зависимост от институционалната му принадлежност или политическа пристрастност; разминаването на проповядваното (преподаваното) с действието; двусмисленото послание на експерта, работещ на държавна служба.

Държавната стопанска власт е така устроена, че в нея са изначално вградени огнища на концептуална несъвместимост по повод икономическата политика. Едни от нейните центрове по презумпция възприемат по-"позитивистка" (технократска) гледна точка, докато други са пряко изложени на политически натиск. В редица отношения това раздвояване отразява конфликта на *външните* кредитори с държавата – проблемен длъжник, както и съпътстващата го борба на „реформаторите" със статуквото.

---

[*] Този сюжет се появява на различни места в книгата, като например в отношенията между Н. Стоянов и Ал. Стамболийски.

[♦] Вж. по-нататък също: *Съзерцанието и обяснението.*

[♦♦] Вж. *Икономическата условност... / Българските alter ego на външния контрол.*

До голяма степен институционално *програмирано* е класическото противопоставяне между позициите на централната банка и на Министерството на финансите. То се изостря до крайност по време на войни и при разчистване на сметките (отговорностите) след тях♦. Както вече видяхме, в задочните съдебни двубои Х. Чакалов – Д. Тончев и К. Гунев – Д. Божилов неизменното обвинение от страна на БНБ е за натрапени ѝ, политически мотивирани решения. И в двата случая развитието на събитията дава право на централните банкери, които са относително посвободни в съжденията си*. Презумпцията на министрите (по убеждение или задължение), че Германия е бъдещ победител, влече със себе си всички оказали се (*постфактум*) погрешни икономически изводи. Те априорно изключват колапса на марката (вследствие на вероятна капитулация) като опция. Прогнозите им се правят под политическа наркоза.

Разпространен тип сред образите, които вземат стопански решения, е *кръстоската между политик и експерт*. В лошия вариант селекцията води до безпринципен опортюнизъм, в добрия генерира по-богато и мъдро отношение към проблемите.

БНБ и министерството на финансите често създават подобен род хибриди, доколкото мигрирането между точно тези две институции е типична траектория във висшата държавна администрация. Сред ранните странници по тези пътеки е Михаил Тенев**. В качеството си на управител на банката той е един от редките открити бунтари на „експертната ортодоксия" срещу политическия произвол. По-късно, като министър на финансите в края на 1899 г., именно на М. Тенев се пада да суспендира златната конвертируемост на лева в условията на дълбока бюджетна криза. А Добри Божилов, направил цялата си кариера в банката, се проявява като екзекутор на нейната автономия, когато през 1938 г. поема Министерството на финансите.

След Първата световна война профилът на „централния банкер-експерт" се среща по-често. Никола Момчилов е определен от английския пълномощен министър в София като човек, който „комбинира устойчива техническа квалификация и несъмнена честност и е *възможно най-умният* банкер сред българските финансови кръгове"[51]. За Стефан Бочев е „ако не и голяма личност... [то] човек с достойнство и характер, качества, които той впрочем шест години по-късно, през март 1941 г. в Лондон, доказа като даде оставката си в знак на протест срещу „дипломатическата" балканщина на Филов"[52]. Епизодът на този рядък за висш български служител жест е предаден подробно, емоционално и с възхищение от Бочев. „Бях го оценил, пише той, още от годините ми в Женева: тези честни очи, гледащи от някак си чистото, бледо, почти бяло лице. Този човек вдъхваше доверие."* М. Рясков и К. Гунев са с добра професионална репутация (макар и да не влизат в открит конфликт с политическата власт), като оставят достойна за уважение следа както в позицията си на управители на БНБ, така и на министри на финансите.

---

* Разбира се, експертната гледна точка не е свидетелство за безгрешност – тя също е продукт на идеологически пристрастия, кариеристични съображения, институционална лоялност...

** Управляващ и управител на БНБ през 1887–1899 г. и министър на финансите през 1899–1900 година.

♦ Вж. *Българска народна банка.*

Към технократите в политиката могат да бъдат отнесени и сивите, трудно запомнящи се *„министри бюрократи"*. Тяхна отличителна черта не е стремежът към високи принципи и цели, а опитът да се въведе някакъв ред и отчетност в администрирането на държавата. Такава фигура изглежда например Михаил Сарафов**, характеризиран лаконично от Буске за ръководството на Париба. Гледната точка на наместника е високомерно-благоразположена. „Намирам г-н Сарафов, пише Буске, ...желаещ да излага тезата си, като използва всички ресурси на подготвеното досие. На г-н Сарафов не му липсва доброжелателност, липсва му само малко широта. Той се отнася към задачите си по-скоро като добър началник на отдел, грижлив и скрупульозен, отколкото като министър. Понеже той, както и колегите му са принудени – поради посредствеността на сътрудниците си – да влизат във всички подробности... те придобиват при тази практика известна дребнавост, за която не може много да им се придиря... Вие сравнявате г-н Сарафов с министрите на други държави, с които работите, но аз го сравнявам с неговите сънародници и това ме прави по-благосклонен."[53] Ако мащабът и хоризонтът на един министър са на началник отдел, то тези на премиера не би следвало да надхвърлят областния управител...

Неведнъж се е случвало закоравели бюрократи да се придвижат в институционалната йерархия, а при определено стечение на обстоятелствата и да стигнат до най-високи постове в изпълнителната власт. Архетип тук е отново Д. Божилов. Неговата необикновено продължителна и праволинейна кариера в една единствена институция (БНБ), където отрано заема възлови постове и временни ръководни позиции***, го подготвя напълно да оглави „експертно" правителство. Не случайно часът му идва във времето на безпартийното управление, за което е идеалният, безличен бюрократ експерт. Както имаше възможност да се убедим, в „архивното“ си присъствие Божилов е завършеният апаратчик, който знае точно как и кои конци да дърпа. Този опит е придобит изцяло в БНБ. Пред Народния съд Кирил Гунев му прави смазващ портрет. От целия тон на разпита е ясно, че става дума не за лесно прехвърляне на вина, а за изстрадано съжителство с Божилов – веднъж под прякото му ръководство*, а след това под надзора му на министър на финансите и премиер**. Наред с припомнянето на многобройните конкретни конфликти по повод на принципни въпроси, Гунев между другото вмята, че прякорът на Добри Божилов е „велосипедистът“ – той „се кланяше на всичко, което беше над него, но безпощадно мачкаше всичко, което е малко под него“[54]. А Стефан Бочев презрително го нарича едновременно „канцеларски плъх в най-лошия смисъл на думата“[55] и „фигура, която не бива да се забравя... знак на дълбочините на паденията, възможни на българската политическа сцена“[56].

---

* Бочев, Стефан. Автопортретът ми като журналист и като дипломат (ръкопис). Архив Бочеви, ФБНК, с. 12. Вж. по-подробно за оставката на с. 98. Момчилов остава да живее в Лондон и сътрудничи на българската редакция на ВВС. Неговите антинацистки предавания могат да се прочетат в: Говори Лондон. Предавания на ВВС за България през Втората световна война. (Съставител: Борислав Дичев). С., Книгоиздателска къща „Труд", 2004.

** Към този тип бих отнесъл и Стефан Стефанов, който без съмнение прави усилия да рационализира държавните финанси по време на депресията. (Вж. *Икономическата условност... / Реформите...*)

*** Божилов е четири пъти временно управляващ на БНБ, преди да стане титуляр през 1935 година. След преминаването му през кабинетите на Г. Кьосеиванов и на Б. Филов като министър на финансите и след премиерския му пост от 1943–1944 г. той се връща за два месеца (юли–август 1944 г.) като управител на банката.

Сред експертите, формиращи атмосферата около (и самите) икономически решения особено място заемат академичните хора, оказали се по една или друга причина, временно или задълго, в политиката. Тестото на този кръг е по-различно от онова на класическите политици – по силата на образователния им ценз, но и поради специфичното отношение към отговорност, чест, мисия... Академичните фигури внасят в политическия живот силна струя доктринерство, безпардонност, мнителност, силно развито *его*, суетност и себичност – все характерни за интелектуалеца черти♦. Тези качества се вплитат в партизанщината, прибавят допълнителни щрихи към нейния и без това нелицеприятен образ. Те се проявяват както в опозиция, така и на власт, където интелектуалецът се изправя пред две възможности – да се превърне в прагматик, забравил проповядваната доктрина, или в идеологически фанатик. И в двата случая академичният плащ е забравен.

Различието между здрав разум и интелигентска надъханост проблясва в заключителните думи на А. Ляпчев от парламентарния дебат за заема от 1928 година. Отвъд чисто политическата конфронтация, в тях се промъква необичайна нотка на *лична* уязвеност от морала на „интелектуалеца“, към когото (както стана дума) Ляпчев отдавна проявява отчужденост.

„Аз се измъчвам, споделя той, от няколко дена насам от следния въпрос: какво ни научиха войните и катастрофите, когато гледам този манталитет, който аз отбелязах в Парламента. Аз отбелязах следното нещо. На първо място една привързаност към тази или друга теория, една благородна амбиция, че моето разбиране като мислител, като учен човек е меродавното, че то не може да се повлияе от интереса на държавата в тоя момент и от предпочитание по-малкото зло пред по-голямото – това не ме интересува. *Или всичко или нищо.* Този манталитет малко ли ни коства на нас. Аз забелязах в тези дебати подготовката другиму да свалиш отговорности, ние да се запазим и да си приготвим пиедестала, къде да стъпим на утрешния ден – един партизанлък... който е преживявала нашата държава... и които моменти докараха катастрофите."[57] Това е изповед на носещия отговорности *тук и сега*, попарен от постоянно изпълзващия се от отговорност „интелигент", обсебен от подготовката на душевния си комфорт в бъдеще. На човек, борещ се за *достъпното*, което носи *резултат*, противопоставен на противник, вкопчен в *догми* и сляп за всичко останало.

---

* К. Гунев е подуправител на БНБ.

** Припомням, че Божилов не допуска Гунев да стане титуляр на поста.

♦ Вж. по-нататък *Професорите на власт.*

Персоналният двубой в случая е между Ляпчев и Г. Данаилов. Именно професорът политик е визиран в обобщения образ на себичния идеолог. При предишно включване в дебата Ляпчев вече е „изговорил" един разделителен тест за българските държавници: изборът им между бравурна готовност да обявят мораториум или да предприемат компромисни стъпки в търсене на поредно финансово решение♦. Но в тази дилема на икономическата политика той отива отвъд прагматичното, за да стъпи върху подвижните пясъци на морала. За него е ясно, че в конкретната ситуация на страната, формулирането на подобни илюзорни опции не е отстояване на „учена" позиция, а само суетна поза. И за да забие по-дълбоко пръст в раната, Ляпчев дава израз на натрупана горчилка. Връща се (както многократно по други поводи) към подписаното от него през септември 1918 г. Солунско примирие, което е изживял не само като държавническо, но и като неизтриваемо *лично* унижение. Нишката, свързваща двете травматични обществени събития (примирието и заема), е подсъзнателно интимна. Тя е в повтарящия се (почти идентичен) сблъсък между неговата позиция и стерилното професорско доктринерство. Конфликтът в парламента, разиграл се през Страстната седмица на 1928 г., среща отново антагонистите от 1918 година. „Аз зная едно изявление, което Г. Данаилов направи на 2 октомври 1918 г. и което е характерно за него. Аз докладвах тук договора за примирието и той се намери единствен българин, който викна: „Как сте подписали това примирие! Българският народ няма да го приеме." Аз не мога да имам сили да се боря против това. Това зная аз: тук седя и отговарям, не разправям теории... Г-н Данаилов, аз нямам намерение да ви обиждам. Само че в паметта ми е пресен един факт, който ми направи потресающе впечатление."[58]

По време на дискусията изникват и други образци от политическото поведение на академични икономисти.

Професор Димитър Мишайков взема пръв думата. Той е във вътрешна опозиция на мнозинството: макар и член на Демократическия сговор, Мишайков е противник на заема. Това разцепление преминава и през влиятелния интелектуално-властови кръг на Българското икономическо дружество. Срещу заема са също други известни членове на БИД като Г. Данаилов, Ал. Цанков (по свои политически причини), докато в негова полза се произнасят А. Ляпчев, Ст. Бочев, Н. Стоянов... Ха-

---

♦ Вж. *Кредитори и длъжник / Разломът на мораториумите.*

рактерен епизод говори за по-стари и дълбоки мирогледно-етични различия в тази общност. Цанков и Мишайков, „бъдещите баш деветоюнци... бяха канили [Стоян Бочев да участва в преврата]“. Той обаче им отказва с достойнство: „Ще се оцапам... политик трябва да се става само чрез избори, не чрез преврати.“[59]

Словото на Мишайков не е обичайна парламентарна реч, а академична, на места отегчително подробна лекция за състоянието на икономиката, изпълнена с цифри, индекси, оценки. Представен е истински професионален конюнктурен обзор, който далече надхвърля нивото на днешните парламентарни дебати по икономически въпроси – подготвен, академичен, обилно подправен с цитати, с характерна аргументация. Очистени от идеологически наслоения, редица от доводите на Мишайков са със здрав икономически разум. Някои от тях бъдещето оправдава напълно, като например опасенията от бързо „изяждане“ на получените ресурси, съмненията му за възможността да се поддържа фиксиран курс с наличните резерви, макроикономическата връзка между стабилизация и репарации. Рядко срещано в наши дни е демонстрираното по-дълбоко познаване на българската история, съчетано с разбиране за „външния фон“. Те отиват по-далече от днешното банално заклинание, че „по цял свят е така“, което в огромния брой от случаите не стига до доказателство, а само прикрива тотално невежество за практиките в чужбина.

Но всички тези достойнства само по-релефно подчертават сковаността на нагласите, подхода и идейните предразсъдъци. Познаването на „фактологията“ за Запада съвсем не означава, че неговите ценности са осмислени. Разминаването е особено осезаемо именно у завършилите европейски университети политици, от които се очаква приемането да е най-органично. А както показва случаят със Стоян Бочев, понякога личности без особен опит навън могат да са по-възприемчиви към тези ценности. Той не е школуван в чужбина (краткият му престой в Белгия не го белязва дълбоко), не участва в политическите и стопанските държавни контакти на България с Европа, не притежава научни звания... В същото време Бочев – отчасти тъкмо защото остава настрана от политиката – се придържа към „протестантската“ пазарна етика много по-убедено и последователно, отколкото не един представител на титулования академичен свят[60].

Речта на Мишайков е издържана от край до край в напълно традиционното противопоставяне на (добрата) държава срещу (лошия) капитал. Професорът преповтаря всички стереотипи и „учени“ догми в тази материя. В изложението му намират израз познатите страхове за силата и възможностите за манипулация на „групировките“, пещерната фобия към независима емисионна банка (при това с пълното съзнание, че независимостта означава загуба на привилегии), първичната дихотомия между „спекулативни“ финанси и „градивно“ производство, пренебрежителното отношение – или във всеки случай подценяването – към монетарната стабилизация за сметка на „укрепването на производителните сили“. В края на краищата тези доктринални и превзети аргументи – а не фактите – предопределят становището му по Женевския протокол.

Езикът, тонът, риториката и идеологическите клишета са близки до оформилия се по-късен социалистически типаж на преподавателя по политическа икономия. Изречени от редови депутат, позициите биха изглеждали като заучени формули. Изказани от съидейника политик – също професор – Ал. Цанков, те биха се възприели като елемент от политическата игра. При Мишайков подобни тактически мотиви (ако изобщо ги има) стоят на заден план, а и неговата политическа тежест е несравнимо по-малка от тази на Цанков. За Мишайков са важни (пред)убежденията: личното себеутвърждаване заглушава целесъобразността, „интелектуалният" му бунт е от позицията на идеологически общи места и на *статуквото*.

Въпросната реч изглежда дори относително балансирана на фона на словесното присъствие на друг „академичен политик". Думите на Г. Данаилов в Народното събрание не са случайно изтървани риторични фигури в разгорещен спор. Най-признатият български професор по политическа икономия публично излага възгледи, които всъщност отричат основни принципи на частното банкиране. Това съвсем не е безобидно – Г. Данаилов е човек институция, сраснал се с катедрата, която възглавява дълги години, автор на канонични учебници, възпитавал поколения икономисти в България. Той е и политик, преминал през министерски кресла и през Народното събрание. В продължение на десетилетия професорът е от най-чуваните гласове на българския икономически истеблишмънт. Всичко това придава *доктринална* тежест на защитаваната от него позиция в парламента.

Речта на Г. Данаилов е най-вече компендиум от дитирамби за ролята на държавата в икономиката, поредно свидетелство за това, доколко дълбоко в мисловната рефлексия е проникнала етатистката идеология. Линията да се прокара иманентна връзка между държавния характер на кредитната система и някакъв телеологичен „народен бит", се родее с хегелианската казуистика на политическата икономия от социалистическите години*, която градеше умозрителни схеми, за да „доказва", че съществуващото битие е адекватно на текущото издание на *Учението*. Подсилена от фразеология срещу „чуждото" и особено срещу „чуждата теория", речта на Данаилов си остава откровена и безхитростна защита на господстващия ред.

Неподготвен читател би могъл да предположи, че тя е произнесена не при апогея на българския капитализъм, а през разцвета на социализма. Привидният парадокс е доловен от Й. Фаденхехт – опонент и завършена противоположност (макар и съпартиец) на Г. Данаилов. На догмата юристът противопоставя познаването на реалния живот, на действащите конвенции и на механизмите, задвижащи икономиката. Репликите му окарикатуряват, в сдържано саркастичен тон, позицията на политиконемиста. Професорът е уличен във възможно най-тежкия за един преподавател грях – несъвместимост (противоречивост) между публична позиция и това, на което той учи студентите си. Носталгията на Данаилов по времената отпреди закона от 1928 г., когато БНБ е раздавала кредити, Фаденхехт коментира саркастично. „Аз не искам да се спирам върху тази странна за един защитник на капитализма идея, че държавната форма на кредита е единствено правилната, полезната – изобщо и специално за България. По този въпрос аз няма да вляза в научен спор с г. Данаилов. Аз очаквах тази идея да се поддържа от господата от крайната левица [речта на Данаилов действително е аплодирана от левицата], но да я поддържа един апологет на капитализма, един човек който няколко пъти изказваше тук ценни мисли, за да обясни механизма на капиталистическото стопанство, той да поддържа днес, че държавната форма на кредита е най-възвишената, най-съвършената, най-полезната..."[61]

---

* Заложена в самия Марксов хегелиански поглед към икономиката.

„Академичният политик" отрича написаното в собствените си учебници. Ако се погледне и в двете издания на неговите провинциално достолепни „Основни начала на политическата икономия"[62], няма да се намери следа от проповядваните етатистки увлечения. Тежките томове са благопристойно изложение на пазарните закони, премерено изреждане на техните добродетели (които в текста далече надхвърлят недостатъците), без каквато и да е специална глава или раздел за мястото на държавата. В тях ще се намерят единствено няколко реда на симпатия към държавната намеса в кредита, призвана да „коригира лошото направление на банковите операции... без да разваля общото [им] развитие". Тази умерена позиция от първото издание[63] е буквално пренесена във второто[64], макар то да излиза след бруталното одържавяване, предизвикано от Първата световна война.

През 1930 г. Г. Данаилов води българската делегация на Хагската конференция, където заема твърда позиция по въпроса за репарациите. Тя съответства на упреците му, отправени по време на дебата от 1928 г., че правителството не поставя достатъчно остро проблема. Вероятно Данаилов е търсел известна компенсация за собственото си поражение през 1928 г. и в драматичните условия на конференцията успява да извоюва личен реванш. Малко по-късно, професорът публикува обемен обзор за българската икономика, финансиран от Карнегиевата комисия като част от серия издания, посветена на икономическата и социалната история на Световната война[65]. В него отново се появяват познатата непоследователност и съжителството на две противоположни начала. Както може да се очаква, българските стопански традиции са представени като пример за успех на държавния и кооперативния кредит. Данаилов обаче не се чувства съвсем уютно в тази схема и вмъква обичайните стереотипи от университетския курс по политическа икономия. Твърди, че не Балканските войни са довели до нарастване на държавната интервенция в стопанския живот, а това е станало след 1914 г. под влияние на БИД (!) и на либералите в Народното събрание. Има нещо интелектуално нечестно във възмущението му от дейността на ДСГОП, в чиито първи състав влиза (заедно с Ат. Буров) през март 1915 г. в качеството си на депутат от опозицията. Тезата на Данаилов търси да внуши, че той е бил последователен застъпник на свободата на търговията и противник на икономическата диктатура на регулативния орган, при все че е публично известен като пропагандатор на митническия протекционизъм. Дистанцирането му от отговорност носи същата онази морална суета, проявена след Солунското примирие.

Сюжетът за двусмислените отношения на академичните интелектуалци с икономическата власт може да бъде развит на базата на много лични биографии. Навсякъде един от натрапчивите въпроси е за мотивите, водещи до (понякога рязка) промяна в гледната точка и мисловната нагласа.

Само споменавам направила ми впечатление позиция на Славчо Загоров в годините на Втората световна война. Тогава той е първо пълномощен министър в Берлин, а по-късно и министър в правителството, но преди и след това Загоров си остава един от най-известните български статистици и икономисти. Имах повод да приведа негови проницателни оценки за изхода от кризата с вътрешния дълг през 30-те години. Нека добавя поста му на директор на статистиката, водещата му роля в Статистическия институт за стопански проучвания (СИСП) и публикациите му в престижни чужди списания, при това по „глобални" проблеми на стопанската теория и политика[66]. След 1944 г. той е имигрант в Германия и САЩ, където прави успешна академична кариера.

Тази научна сериозност още по-силно контрастира с политизираното му становище по конкретен стопански въпрос. Предложил завършени и прецизни дефиниции на инфлацията♦, през войната Сл. Загоров защитава закона, с който България приема германската марка за пълноценно покритие на лева♦♦. Още от опита през Първата световна война е известно, че валутата на воюваща държава не може да бъде стабилно покритие и че рискът от инфлационни последици на подобно решение е съществен*. Законът, свидетелства К. Гунев пред Народния съд, „би бил разумен само ако не бяхме във война...[но] Сл. Загоров поддържаше, че това не било инфлация"[67]. Заблудата, както и 25 години по-рано за Д. Тончев♦♦♦, може да се обясни единствено с политическо късогледство, с нотория факт, отбелязан от К. Гунев, че „Божилов и Загоров са най-големите и заслепени германофили в България"[68]. Политическите целесъобразност и убеждения надделяват над икономическия здрав разум. Което, изглежда, не е пречело в чисто битов план Сл. Загоров да се ориентира без проблеми във валутните тънкости. Пак според показанията на К. Гунев – които тук слизат до клюкарско равнище – целият персонал на българската легация в Берлин, вкл. пълномощният министър, играят с разликата между клиринговата марка и три пъти по-евтината (свободна) регистърмарка**. „Славчо Загоров ми каза, че по тоя начин издържал тъща", споделя възмутеният управител.

---

[*] Има ирония в това, че споменатата статия в The Journal of Political Economy е посветена именно на влиянието на девалвацията на американския долар върху вътрешните цени в САЩ. Ситуацията с марката по време на войната е донякъде сходна – след като е приета за покритие на лева, нейното обезценяване има пряко отражение върху българската инфлация.

[**] Това става с преводи и контрапреводи между Берлин и София на марките с различен курс.

♦ Вж *Сизиф I – вътрешният контур / Макроикономическият грабеж...*

♦♦ Вж. *Българска народна банка / Стратегическите дилеми – в търсене на паричен стандарт.*

♦♦♦ Вж. *Българска народна банка / Едно „влизане" в БНБ...*

Славчо Загоров – ученият.
Кеймбридж, 1934

НБКМ–БИА

„Загуба от това няма [за Народна банка], но не мога да поощрявам непочтеността... Има свръхпечалба за едно лице, което не трябва да печели по този начин."[69]

Обратното послание носи друг пример, този път с Кирил Попов. Оставил диря със „Стопанска България", той е и активна обществена личност. К. Попов е виден член на БИД, директор на статистиката, съветник (заедно с Н. Стоянов) на българското Комисарство по репарациите. В различните му битности неговите становища се променят неведнъж. Така например, през 1907 г. К. Попов е автор на проницателна статия, обобщаваща в сравнителен план българското стопанско развитие след Освобождението, и на отчаян обзор за пороците на фискалната политика♦. Първият текст е искрена елегия по изостаналостта ни, а вторият – страстен критичен памфлет. Само девет години по-късно обаче те са последвани от триумфални пасажи в „Стопанска България". Какво се е случило? Дали това е обяснимата патриотична приповдигнатост в условията на военен конфликт? Или израз на пораснало национално самочувствие в резултат на рязкото и най-динамично стопанско развитие на страната през „златните години"? Или просто промяна в гледната точка вследствие на променено служебно положение? Тук нямам отговор, но възможните мотиви остават в рамките на тези няколко опции. Осеза-

---

♦ Вж. *Българското стопанско минало – размерност и едри щрихи.*

НБКМ–БИА

Славчо Загоров – членът на свойския кръг на политическия елит. Министърът на труда (Сл.Загоров) играе табла с министъра на финансите (Добри Божилов) пред кибик (министъра на войната Т. Даскалов)

НБКМ–БИА

Славчо Загоров – германофилът. Като български министър в нацистки антураж на Виенския панаир, 1940 емите промени в личното и в общественото благосъстояние са водели по правило и до промяна в погледа към заобикалящата икономическа действителност. Развитието във възгледите на К. Попов може би потвърждава, че епизоди на икономическа еуфория (като краткотрайния и запомнящ се подем от началото на XX в.) предизвикват „позитивни" измествания в масовите нагласи и по-оптимистична визия за страната. Но алхимията между вълните от оптимизъм/песимизъм и обективните стопански дадености не е проста. В историята ни има както пирове по време на чума (войните, строителният бум през депресията...), така и моменти, в които социалното/политическото късогледство е „проспивало" положителни дадености*.

Освен всичко друго, К. Попов е известна фигура от кооперативния свят и кооперативен идеолог. Символиката на този факт е в лекотата, с която един скрупульозен учен може да бъде спечелен за откровено комунална и колективистична доктрина в тогавашния левеещ обществен климат. В кооперативния елит гъмжи от „учени хора", които се впускат с хъс в котерийно-партизанските игри, така характерни за тази общност. Нека спомена съвсем произволно подбраното име на Илия Палазов, който се среща на публичната сцена в два образа – веднъж като школуван** наблюдател на финансовата система в България (на страниците на СпБИД) и втори път като деец в Съюза на популярните банки, кооперативен агитпроповец[70], обикновен политикан, лидер на един от влиятелните „приятелски кръгове" около широките социалисти, стремящ се да овладее с политически цели едно от апетитните икономически парчета♦[71].

Последна илюстрация за клопките пред академичния икономист във властта е острият конфликт между К. Попов и МСК от 1924 година. В него ясно се чете несъвместимостта на държавната служба с автентичните ценности на интелектуалеца.

Искрата се появява от публичните изяви на Н. Стоянов и К. Попов (октомври 1924 г.), поставили в дипломатически конфуз българското правителство. Става дума за статия на Н. Стоянов, поместена в лондонското списание *„Near East"* и за последвалата я много скоро публична лекция на К. Попов (тогава директор на статистиката) пред БИД. И двете прояви засягат репарационния проблем.

Двусмислеността на ситуацията идва от неяснотата *кой, от чие име,* говори. За външния свят възниква естественият въпрос дали сигналът е действително лична позиция, или отразява становище на правителството. Всяко изявление на държавен служител неминуемо се тълкува като, явно или неявно, официално мнение, дори то да е поднесено в академична форма.

В *Near East* роденият в Дойран Н. Стоянов изведнъж е проговорил не като безстрастен експерт, а като излял болката си български македонец. К. Попов, от своя страна, е „подновил с голяма сила атаките срещу Договора и споразуменията" и е отправил тежки критики към Ньойския договор на „публично място, пред интелектуалния елит на столицата и пред голям брой държавни чиновници". Стигнал е дотам да нарече „палачи" правителствата на държавите от МСК.[73] Подозрението за инсценирана от българските власти акция срещу репарациите е неизбежно. То се потвърждава от нежеланието Н. Стоянов да бъде ясно и официално дезавуиран, както и от реакцията на българската преса, която (чрез препечатки и благоприятни отзиви) дава трибуна за становищата на двамата.

---

* Както вече стана дума, някои четат разнопосочната динамика на икономическите параметри и обществените настроения от второто десетилетие на прехода именно като подобно разминаване[72].

** Той е защитил докторат в Мюнхен с тема върху Балканския митнически съюз.

♦ Вж. *Една стопанска субкултура... / Политическото котило.*

По-дълбоката причина за двусмислената позиция на експертите обаче идва от принадлежността им към добре очертания интелектуален кръг на голяма част от българските академични икономисти, докоснали се до властта. Общата територия на всички тях е БИД, чието влияние в обществения живот надхвърля неговата научна дейност. Благодарение на собствената си история и на биографиите на изтъкнатите си членове, то публично се възприема като скрит канал за транслиране на политически сигнали, в частност от правителството. Границата между частно/обществено и „държавно" мнение е размита. Просветителската организация е духовно политизирана и одържавена. Поради това смесване на хора и жанрове, един външен наблюдател с неизбежно параноична нагласа, какъвто е председателят на МСК, трудно прави разлика между *експертното* и *държавното* послание, формулирано на публичен форум на БИД.

В разискванията на комисията по случая се чуват двете възможни позиции към проблема. Италианският представител омаловажава събитието, заявявайки, че в крайна сметка въпросната лекция е организирана от една частна организация (БИД) и изглежда, че в България подобно заемане на позиция не е забранено на държавните чиновници[74]. За Шеризе (представител на по-враждебна държава и на по-мощна бюрокрация) *„въпросът не е да се остави българите да мислят каквото искат"*[75]. Те следва да мислят *каквото трябва*, а всеки отклонил се от това изискване държавен чиновник да бъде опроверган. Според Шеризе е било напълно допустимо правителството да *забрани* срещата на БИД, след като е знаело какво ще се третира на нея.

Квалификациите на МСК за Н. Стоянов са безпардонни – „невъзпитан", „изопачаващ фактите и заблуждаващ общественото мнение" (Шеризе), „нетърпим", „изтъкан от лъжи" (английският представител)[76]. Комисията определя постъпката му като „неподлежаща на квалификация" и съобщава на премиера Ал. Цанков, че не желае повече да контактува с директора на държавните дългове. Към К. Попов Шеризе се отнася по-меко. За французина ученият (К. Попов) е по-авторитетен, отколкото чиновникът (Н. Стоянов). Професорът стои над държавния служител, той е „човек с дълбоки познания във финансите и икономиката, чиято дума тежи много повече, отколкото тази на Н. Стоянов"[77].

Какво може да противопостави българското правителство на последиците от една, ако не вдъхновена, то поне толерирана от него кампания?

Тримата български протагонисти от скандала с публикацията в *Near East*. Отляво надясно: Христо Калфов (Женева, 1924); Никола Стоянов (Берлин, 1926), Кирил Попов (ок. 1920)

НБКМ–БИА

След пропуснатия първи момент се разграничава от двамата, като същевременно прибягва до класическото алиби – „свободата на печата"*. „От време на време пресата дава място на погрешни оценки. За съжаление това е един от недостатъците на свободния печат, срещу който всяко лекарство е по-лошо от болестта", заявява външният министър Калфов[78].

Втора стъпка е да се представи изказването на К. Попов за политическа атака срещу самото правителство[79]. Обратно на МСК, българските власти са по-сурови с него, което е лесно, понеже той е в опозиция. Те „покриват" Н. Стоянов като свой чиновник, а анатемосват статистика, обвинен в зла умисъл при публичната си изява.

Третата фаза е позоваване на конкретни (макар и недоказуеми) действия. Пред МСК Калфов твърди, че е обяснил строго на К. Попов (както някога привикваше и мъмреше Партията) колко неговата постъпка противоречи на интересите на страната и че позициите му са тенденциозни. Сценката завършва с оставка на К. Попов, която не е приета и по този начин укрепва версията за „умисъл"[80].

МСК е принудена да констатира пълно нежелание на властите да се разграничат от служителите си. Нещо повече – правителството е заплашило, че ще публикува *своите* контрааргументи за тежестта на репарациите, ако МСК обнародва комюнике. Премерването на сили не донася значим резултат за комисията, а българс-

---

* Дори комунистическата власт се разграничаваше по този начин от статии в „Работническо дело".

НБКМ–БИА

кото правителство успява да спечели максимума от „независимата" позиция на своите „интелектуалци – служители".

В инцидента с МСК се проявява типичният разпад на интелектуалните кръгове при допира им с властта. Безспорно БИД далече не е хомогенна общност, но членството в него, така или иначе, означава принадлежност към особен „клуб". Неговото разцепване от политиката отдалечава един от друг членовете му, прокарва разделителни линии и фрагментира общността на основата на *властови*, а не на *научни* принципи.

Но по-общият проблем, който експонира случката, е за това, до каква степен изобщо е възможен хибридният *учен – чиновник* и/или статутът на *„критична" правителствена* аналитична институция. Когато изяви на членове на БИД, възприемани за близки до властта, са съзвучни с правителствени становища, те се таксуват като *държавна* позиция. Щом обаче е налице критика към изпълнителната власт, възникват конспиративните въпроси за мотиви и цели, за това, дали тя отразява „нечие" мнение, поръчка или самостоятелна гледна точка. Чисто академичните изяви не повдигат подобни въпроси.

Поради самото си естество, истински експертната визия е несъвместима с държавния статут. Затова в нашето време на „държавна наука" компромисите и белезите на казионност (колкото и тънки да са понякога) са толкова многобройни. Опитите за „интелектуално приватизиране" на държавни експертни центрове завършват – както и опитите за одържавяване на интелектуално независими общности – с неуспех, с размиване на изходните високи ценности и критерии, с „победа" на държавното начало. Българското минало, както и чуждият опит, го потвърждават. БИД е губело, когато твърде много се е доближавало до казионни позиции. А създадената в самото начало на прехода Агенция за икономическо програмиране и развитие (АИПР) беше бързо одомашнена след старта ѝ като независим аналитичен център. Историята на нейното учредяване и опитомяване показа границите на възможното *независимо* експертно становище в рамките на държавната машина♦.

Професорите на власт

Краен пример за метаморфозите на „академичните хора“ при съприкосновение с властта дават броените случаи на „професорски“ правителства в българската история. Последиците от промяна в статута са „пропорционални“ на упражняваната власт: ако в държавния апарат се подвизават голям брой титуловани експерти, чиято интелектуална биография е интересен материал, то съсредоточаването на „цялата“ власт от премиера извежда проблема на друга орбита, доколкото именно той придава идеологията на следваната политика. Малко неочаквано е, но „професорски“ правителства в новата ни история се оказват само четири – тези на Александър Цанков, Богдан Филов, Любен Беров и Иван Костов, като в три от случаите те се водят от икономисти*.

В случая интересът към една тъй специфична група е мотивиран не толкова от научната ѝ биография**, колкото от по-специфичните въпроси за съпоставимостта между *изходната* научна/догматична „платформа“ с *провежданата* икономическа политика, за съответствието между проповядваното/преподаваното от „професора“ и неговите дела, за общото в научната и политическата мотивация...

Не е трудно да се предположи, че в хода на това упражнение (както вече стана по повод изявите на Г. Данаилов) ще се установяват разминавания. Важни са, същевременно, причините за системните „уклони“ в една или друга посока: дали става дума за елементарен политически *опортюнизъм*, или за *силата на обстоятелствата*, която всъщност доказва *безсилие на теорията?* По-дълбоко проникване разкрива реликти на академичното минало в езика, поведението и посланията на „професорите“ на власт. Но може да се тръгне и по обратния път – в „научния“ им житейски период да се потърсят предвестници на битието им във властта. Любопитно е да се открои присъствието на тези фигури в социалната тъкан, да се проследи принадлежността им (афинитет или конфликти) към различни социални и интелектуални кръгове. Те имат опит в среда с ценности, етика и правила, които на пръв поглед се различават от обичайните в (площадната) политика. Доколко този опит се е отразил върху по-късното им поприще? Дали се е разтворил в по-действеното, политическо ежедневие, или напротив, е оставил забележими следи?

---

* Етикетът „професорско“ тук е използван за правителство, оглавявано от премиер, дошъл в политиката след достатъчно дълга изследователска или преподавателска кариера. Конкретното звание не е решаващо, както например за Иван Костов, влязъл в политиката като доцент в процедура на утвърждаване. Едно по-стриктно и формалистично тълкуване би отнесло към тази порода значително по-голям брой кабинети. Справката показва, че освен Цанков, Филов, Беров България е имала 14 премиери, които са били членове или член-кореспонденти на БАН: Тодор Бурмов, Иван Евстр. Гешов, Димитър Греков, Васил Друмев, Петко Каравелов, Васил Коларов, Васил Радославов, Стефан Стамболов, Константин Стоилов, Андрей Тошев, Драган Цанков. (Вж. Българска академия на науките. Членове и ръководство. (1869–2004). Справочник. С., Централна библиотека на БАН, 2005.) Всички те обаче или са управлявали много кратко, или са получили званията си за „обществени и политически заслуги“, или са оставили някакви следи в политиката, но никакви в науката.

** Нейната „интелектуална закваска“ – образование, доминиращи национални и външни влияния, идеологически нагласи...

♦ Вж. по-нататък *Институциите на знанието.*

Степента на разминаване между „научния живот“ и прагматиката е различна, като в отделни случаи то стига до пълно отричане и дори окарикатуряване на „първото битие“. Александър Цанков е типичен в това отношение.

В научен план той е един напълно ординерен университетски професор, без блясък и оригиналност. Учебникът му по политическа икономия, издаден през 1930 г.[81], с нищо съществено не се отличава от обичайните текстове, циркулиращи в България. Както и тези на Г. Данаилов, Д. Мишайков или С. Демостенов, това е разказвателно изложение на германския вариант на дисциплината. В най-широк идеен план става дума за общоприетото от Адам Смит насетне (през целия XIX в.) традиционно либерално отношение към стопанския живот. Срещаните тук и там нотки на „дисидентство“ (подобно на Г. Данаилов) не отиват по-далече от „смелите“ твърдения, че няма неограничена конкуренция, че свободната конкуренция носи известни недостатъци и се нуждае от регулация, че държавните предприятия (и дори национализацията) се приемат при определени случаи за нормални. Учебникът и преподаваната „теория“ по никакъв начин не внушават етатизъм, а войната и предизвиканите от нея промени като че ли не са се случили.

По-впечатляващо е, че сякаш не е било факт и самото управление на автора, а неговият публичен – не университетски – образ просто не съществува. Този образ Ал. Цанков изгражда отдавна в *политическата* си биография. Както за много от българските политици през войната, „откровението“ идва от опита им в ДСГОП. Създадена като военновременно учреждение със задачата да осигури снабдяването на населението и армията, тя постепенно се развива във всеобхватен орган на „икономическа диктатура“, контролиращ целия стопански живот[82].Някои от участниците в дирекцията запомнят най-вече нейните отрицателни черти, създали крайно непопулярната ѝ репутация. При Стоян Бочев например (който е назначен за секретар на дирекцията в края на войната) тя не променя мирогледа, а напротив, само засилва антиинтервенционистките му убеждения.

Но у други, като Ал. Цанков, преминаването през ДСГОП става без вътрешен конфликт, усилвайки съществуващи нагласи. Той, разбира се, признава очевидните ексцесии на тази мощна и безконтролна машина. И в същото време, либерално школуваният политикономист излиза от опита си в дирекцията с твърди виждания в полза на държавната намеса. В серия лекции, изнесени през 1919 г., тръгва от очевидната констатация, че след войната старите форми няма да се върнат и че държавата няма да изостави извоюваните позиции[83]. За разлика от Бочев, това не предизвиква интелектуален смут, а тъкмо обратното – в превъртането на по-големи ресурси през властта Цанков вижда положителна тенденция, предизвикана от държавния и от *обществения* интерес. Случилото се ще закрепи статуквото („мъчно ще можем да се откажем поначало от нашата досегашна система на националната индустрия“[84], но и ще даде нови простори за „по-голям контрол в големите и важни отрасли на промишлеността, за да я подчини и пригоди по-добре към *обществените* интереси“[85]. В интервенционизма Цанков намира уютната си идеологическа ниша. Тя оправдава бъдещата фискална преса чрез по-високи данъци, както и вече очертаващите се нови държавни монополи. Тук отново идва „общественото“ алиби: „мотивите, които налагат тая намеса, и това посегателство върху свободата на капиталиста се оправдават с необходимостта да се улесни пътят на *обществения* прогрес и насърчи продуктивността“[86]. В увлечението си професорът става агресивен. „Никой, пише той, не може да си прави илюзията, че *държавата като представител на обществените интереси* ще остане безучастна към въпроса за урегулирване на търговията, за да възстанови режима на абсолютната свобода, както това смятат за желателно и необходимо идеолозите на отживелите вече времето си стопански системи.“[87] Нищо, че на друго място се самоопределя като неомеркантилист, за да подчертае континуитета с едно още по-отживяло идейно минало. „Тежкият“ автор на университетски учебници е на мнение, че „всички държави ще се повърнат към една система, която ние смятахме за отживяла, но която възкръсва наново [меркантилизмът]“[88].

В етатизма си Цанков е толкова неоригинален, колкото и в сивия си университетски курс. Философията, която проповядва, е на гребена на *политическата* вълна, тя е лесното решение към момента. Нейно ядро е *приравняването на държавния и обществения интерес*, оправдало както националсоциализма, така и комунизма*. Самият тон на текста е заразен от типичните за тези две течения месианство на „новото“ и от демонстративно интелектуално презрение към отиващото си. А след като е възприета тази идеология, изводите идват от само себе си. Цанков предлага създаването на „върховен стопански комитет“ от министри и експерти, който да определя „план за действие“. Отива и по-далече, оглеждайки възможните сфери, където да бъде проведена „социализация“, т.е. някаква форма на национализация. Пази се да не доведе препоръките до логическия им край (комунизиране на икономиката), прави редица уговорки, че не търси превръщането ѝ в „единен централен механизъм... управляван от един единствен център, па бил той и държавната власт"[89], изрича и задължителното заклинание, че частната инициатива не може да бъде елиминирана. Но това е повърхностната риторика, скриваща истинския акцент. За Цанков *„частният интерес и частната инициатива [трябва] да се утилизират за обществените нужди и интереси"*[90], а най-адекватна мишена на държавната намеса са банките, където (без да се стига до пълна национализация) „държавата, дирейки средства за своите задачи, може да участва в техните печалби"[91].

---

* Тук не се спирам на по-късната политическа еволюция на Цанков, която го превръща в лидер на партия с открито фашизоидна идеология. Неговото движение произвежда и разпространява многобройни масови пропагандни писания. (Вж. Поппетров, Николай. Икономическите визии на българската десница. Доклад пред семинара на Центъра за либерални стратегии „Стопанска (социална) България: бъдещето през културата на миналото“. 18 януари 2006, София, Център за култура и дебати „Червената къща“.)

Начинът на мислене на Цанков е характерен за българския университетско-икономически елит. От една страна със своя етатизъм, а от друга с неизменното желание нещата да се замазват в компромисни формули. Въпреки че симпатиите на професора са очевидни, той се чувства длъжен да ги тушира с формулата, че „социализмът ще трябва да стане по необходимост малко буржоазен, а буржоазията, малко социалистическа"[92]. Ключовата дума тук е *малко*, която винаги идва на помощ, когато академичната наука бяга от ясна позиция и се стреми да се хареса на всички.

Когато през 1923 г. взема властта, Ал. Цанков бързо и леко влиза във вече изградения си публичен образ. А той няма нищо общо със стандартния „либерализъм" на курса по политическа икономия. Но е съвсем адекватен на извлечените „научни" поуки от войната, в които симпатиите на Цанков към крайния интервенционизъм щастливо се съчетават с авторитарните наклонности на личността му. В „науката" търси – и намира – общите начала с политиката.

В „Икономическа борба" неговото управление е характеризирано кратко и ясно със следните решения – издигане стени от забрани, които затварят България; забрана вноса на луксозни стоки, с което се предизвиква ответна реакция на Турция, ограничила силно българския износ; удвояване разходите на държавата; огромни строежи на факултетски сгради; „държавният бюджет изгуби образа си и представители и народ изгубиха възможността да знаят каква е заплатата на държавните служащи"; „от единството на бюджета остана само скелет, месата на който бяха окъсани и разхвърляни в много явни и скрити „фондове"; „растяха разните явни и тайни бюджети"[93]. Това може да е политика на неизбежното, но тя със сигурност не съответства на никакви университетски доктрини. Съвсем не става дума и за „авангардна" линия – разривът с възприетата към момента в Европа „генуезка" ортодоксия в стопанската политика е пълен. Опитите на Цанков да представи действията си като рационални („вносът не може да се забрани, но той може да се регулира, кредитните институти имат инструменти за това") е осмян в списанието. „Как? Регулирането на вноса, даването и недаването на девизи за плащане на внесени стоки ще ни върне в ония времена с дирекции за ступански грижи, в които времена вносът и износът се „регулираше" от „компетентните" Народна банка заедно със „ступанските съсловия", ще ни дадат нов институт на „ступанските грижи", в който доста свят ще намери работа и печалба. Друго регулиране на вноса от кредитните институти не може да се очаква и не може да стане."[94] Странно в тази формена критика на държавното регулиране (чиито основни аргументи не са се променили с времето) може да изглежда само това, че тя идва от левичарско списание, а не (както би прилягало) от академичните среди, откъдето Цанков е тръгнал към политиката. Но атаката не се различава принципно от ретроспективната оценка на министъра на финансите на Народния блок Стефан Стефанов, съдържаща се в неговите доклади от годините на депресията. „След 1924 г., припомня той, се започна една политика на излишни разходи в името на „някакви" културни, стопански социални и др. нужди, със сиромашки български средства на *американски мащаб*. С тая система на заслепено увлечение бързо се увеличи бюджетът и се създадоха чрезмерни държавни и стопански задължения, особено в земеделието, увлечение от погрешната политика на самата държава, макар да сме съгласни с проявения по-голям интерес към селото, който трябваше обаче да бъде правилно изразен... Тогава [през 1925 г.] държавата посегна безконтролно на Народната банка, на която изчерпи резервите, особено девизните и постави банката в критично положение..."[95] В доклада (със същата антиинтелигентска нагласа, както и в „Икономическа борба") е „жегнато" типичното за попадналия на власт интелектуалец изсипване на бюджетни средства за собствената му гилдия. „От характер на разхищения са, пише Ст. Стефанов, и типовите... училищни сгради, театрални салони, прогимназии и др. ... Как се затвориха очи и се посегна да се руши *материалната* ни култура, градена с години с черния труд на бедни ни народ. Не можеше ли да ограничим *духовната* си такава, както това се прави особено след война в страни – финансово много по-силни от нас?"[96]

Само на фона на войнстващия етатизъм и популизъм на Ал. Стамболийски стопанските мерки на Цанков могат да приемат някаква илюзорна „либерална" окраска. Всъщност те са пълно отрицание на „катедрената" политическа икономия. Това се проявява в отношението му към БНБ, към валутния или търговския режим, към Стабилизационния заем (вече в качеството му на председател на Народното събрание)... *Властовите* мотиви и цели са получили пълен превес над *идейните. Изследователското* минало (ако изобщо могат да се нарекат така популярните му и постни текстове), а не политиката, се оказва случайно отклонение в биографията на Цанков. По-точно е да се говори не за ренегатство спрямо някогашна по-"либерална" научна позиция, а за временен и повърхностен флирт с нея от един отдавна оформен авторитарен и пристрастен към политическата игра мироглед.

Консумирането на осезаемата държавна власт размива пазарните ценности и убеждения (доколкото ги има), за да прояви и повдигне дирижистките. Фигурата на *държавника либерал* си остава по-скоро оксиморон. Що се отнася до университетското битие, то е глуха паралелна писта, без никакво отношение към делата на политиканстващия професор. Обучава младото поколение на някаква безсъдържателна и неизменна материя, признавайки в същото време на всеослушание, че *„практиката ще се покаже по-силна от доктрината* и ще потвърди по-скоро ненавременността или остаряването на последната"[97].

Проблемът се прояви с пълна сила през годините на прехода. Деформацията се почувства по-болезнено от обстоятелството, че практически всички начални програми бяха *на думи* за ограничаване на достигналото предела си присъствие на държавата. И въпреки това политическата система непрестанно раждаше, прикрито или открито, реставрационни мерки, които с ариергардни боеве защитаваха успешно стария периметър. Дори в наглед съвсем либерални закони се оставяха – с няколко уж небрежни, но решаващи движения – пролуки, през които духът се изкористяваше и текстовете заприличваха на кентаври.

Познатият рефлекс не изчезна даже когато след 1997 г. (и особено след поканата за Европа през 1999 г.) полето за реформиране на българската икономика най-после изглеждаше разчистено. Той рецидивира по странни пътища, задействайки мощни социални сили. Тъкмо в тази обстановка на сблъсък между настъпващата отвън пазарна парадигма и вътрешните съпротивителни сили на държавата, фигурата на Иван Костов като „премиер – академичен икономист" е особено интересна*. Казусът е толкова показателен, че си позволявам да престъпя негласното правило да не се пише в исторически контекст за действащи личности**. „Оправдание" дава отчасти самият Костов, който публично декларира, че вече се е подложил на „детектора на историята" и е влязъл в нея. Отчасти то идва от наистина *завършената* и важна рамка на неговото четиригодишно управление – с ясно маркиран преход от макроикономически хаос към подреденост, с наличието на премислен план и концентрирано действие, с неоспоримата качествена промяна в собствеността, която бележи повратна точка в икономиката и обществото.

Към момента на промените икономическите знания, получени от нашето поколение (към което двамата с Костов принадлежим), бяха тотално и отдавна обезценени. Школувано в догматизиран марксизъм, то се оказа с начален идеен и професионален багаж, неизползваем не само по време на комунизма, но и след неговия крах. Това бе стерилно знание без изход, напълно встрани от талвега на световната икономическа наука. Конвертируемите интелектуални активи на икономистите бяха незначителни и неравномерно разпределени – известно познание на отделни аналитични методи; откъслечни знания за българската икономика върху неверни и изкривени данни; несистемно и често превратно познание на западните икономики; ограничено владеене на чужди езици (най-вече на английския като универсално средство за научно общуване)... Такова познание образуваше разпокъсан архипелаг, в който липсва спояващата идейна субстанция на живата, свободно развиваща се икономическа теория[98].

---

* Продължителното присъствие на Костов в политиката и съпътстващите я напластявания са поизтрили академичната му предистория отпреди 1989 година. Но тук ме интересува именно (единствено) контрапунктът между битиетата на човек, пребивавал някога в една институционализирана научна общност и преминал по-късно на попрището на политическото действие. Би следвало по същия начин, по който подлежат на рецензиране писанията на учения, да бъдат оценявани и „трудовете" на политика, изразени в публичното му присъствие.

** Когато става дума за съвременници, нюансите на датировката са важни: този пасаж е написан през януари 2001 г., като впоследствие са направени отделни стилистични уточнения и фактологически добавки, които не изменят общите послания. Естествено, гледната точка отразява натрупаното след 1989, както и подредили се със задна дата прозрения, съпътстващи всяка ретроспекция. Днешните лични настроения, виждания и оценки, за които иде реч по-долу, няма как да повтарят онези отпреди началото на промените.

При отсъствието на пълноценни научни контакти със Запада, при невъзможност за образоване и социализиране в една автентична научна общност, при почти повсеместната и непреодолима езикова бариера, изначалното изкривяване можеше да бъде коригирано, ретуширано и допълвано само „на парче", чрез по-малко или повече видими кръпки: празнината, оставена през най-чувствителните години на мирогледно формиране, е особено трудно (ако изобщо) запълнима. *Опит* тя да се преодолее беше мислим само „на място", чрез изцяло „книжно" общуване със западната икономическа мисъл. Опцията все пак беше възможна, тъй като представата за тотална изолация е далече от реалността и базисни книги и списания (поне от 60-те години насетне) бяха достъпни в библиотеките. Но освен с личните (езикови, образователни, интелектуални) пречки, подобни начинания се сблъскваха с отсъствието на среда, в която да бъдат споделени и критично обсъдени, както и с табуто за публикуване в термините на приетите парадигми и език. Ето защо редките случаи по правило се свеждаха до асоциално, самообразователно усилие и/или завършваха с невъзможност да бъдат осмислени, разбрани (още по-малко творчески развити) посланията и контекстът на световната теория. Поради всичко това завареното поколение академични икономисти на прехода трудно можеше да излъчи истински осмислена пазарна идеология. На първо време то бе в състояние да даде най-вече интуитивни прагматици и/или повърхностни „либерали", разбиращи „новото" като плакатна антитеза на отиващото си*. През комунизма България така и не беше родила истинско (т.е. радикално) икономическо дисидентство, което гласно да отхвърли марксизма и водената стопанска политика въз основа на тяхната *научна (теоретична)* несъстоятелност, като е готово да заплати за това с житейско маргинализиране или с емиграция. Оставането в съществуващите научни структури означаваше приемане, в една или друга степен, на езика, на хегелианското мисловно менгеме и на основното правило, че критичност може да се проявява в очертания периметър.

Но дали, въпреки всички трудности, *опит* все пак ще бъде предприет, оставаше във висша степен индивидуален и морален избор. Най-забележително изключение, потвърждаващо правилото, бе Венцислав Антонов, който успя да се впише органично в корпуса (*mainstream)* на икономическата наука, вкл. в нейния количествен инструментариум. Изследванията му върху структурните неравновесия на плановата икономика в България[99] бяха поставени в дълбоката перспектива на световната теоретична мисъл от XX век. А направените обобщения за философията на „стопанското реформаторство на социализма“ и за икономическата политика от 60-те до края на 80-те години остават блестящи текстове[100], отишли много по-далече от девалвираното перестроечно бичуване на „командно-административната система“.

---

* „Либерализъм" тук се употребява не като конкретна доктрина или още по-малко – политическо течение, а в качеството на метафора за една обща „пазарна" нагласа.

Поради завареното наследство, задължително (но недостатъчно) условие за проникване на пазарно мислене върху стопанската политика е съзряването на поне едно, образовано в друг дух (вкл. на Запад), поколение, което да добие критична маса в обществото. Интензивното „предприсъединително“ обучение на действащите „елити“ силово им наложи да говорят на политически коректния език, но той си остава тънък ментален пласт, който постоянно поддава на най-неочаквани места. В края на краищата, през 2001–2005 г. България се превърна в арена на експеримент по (макар и изцяло организирано „отвътре“) присаждане на „външно“ правителство, а очевидният резултат бе тотално надмощие на тукашната среда: маската на цар, „западни възпитаници“ и на „юпита“ бе свалена, за да останат под нея местни хитреци без блясък; напудреният „западен стил“ изчезна, за да отстъпи на местното политиканство в позната стилистика; гръмките „теоретични“ и доктринални заявки бяха забравени, за да се произведе блудкава смес от местен популизъм, по-прикрит етатизъм и осребряване на присъствието в държавната машина.

В този общ интелектуален контекст на българския преход следва да бъде поставен и Ив. Костов. Неговото формиране не правеше изключение. Той тръгваше от общата мисловна култура на марксизма, където нюансите се проявяваха най-вече в различната степен на критичност. „Нонконформизмът“ на Костов (и на другите „бунтари“ от нашето поколение) се движеше в тези рамки. Първият му сблъсък със статуквото (довел до отстраняването му от катедрата към ВИИ „Карл Маркс“ в средата на 70-те години) възникна по повод на схоластични политикономически проблеми, което бе съвсем обяснимо за човек, току-що школуван във въпросната идеологическа дисциплина. По-късно определена нетривиалност имаше в насочването му към официално толерираната (дори насърчавана) ниша на математическите методи в икономиката, които по самата си логика допускаха потенциално разминаване (несъгласие) с марксизма. Но за да покълне, заложеният в нея критичен потенциал трябваше да стигне до преосмисляне и отричане *фундаментите* на марксистката икономическа теория. А това в България (вкл. при Костов) не се случваше: обобщенията биваха формулирани или в толерирания безсъдържателен език (когато се търси „социално“ признание чрез дисертация и публикации) или в (често несъстоятелен и грубоват) „иконометричен анализ“.

В последната, перестроечна фаза на комунизма езиците започнаха да се развързват, критиката стана словесно по-остра и дръзка. Поради интелектуалната и образователна основа обаче, тя продължаваше да стъпва върху слабо познаване на световния контекст и неразбиране развитието на икономическата теория. За нашата малка група „метежът“ бе до голяма степен личен поколенчески реванш. Кръгът ни беше достатъчно наясно за мисловната стерилност на своите учители (критичност към тях бе развил още от студентските години), но не притежаваше дълбоки „пазарни" опори*. Ето защо критичният перестроечен патос раждаше понякога словесно красиви и изискани, но практически и теоретично неиздържани анализи и визии за бъдещето.

Костов беше част от този „додемократичен" научен ландшафт и един от неговите забележими представители в средата на икономистите. В същото време, за да се разбере личността, трябва да се прибавят допълнителни щрихи. Преди всичко, по силата на характерологични особености, по-яркото му присъствие се дължеше не толкова на теоретична и ерудиционна дълбочина, колкото на припламващите ефектни и емоционално защитени твърдения. Като всяка искра, те не бяха дълговечни: в интелектуалната му биография могат да се проследят твърде много прескачания от теза на теза, от авторитет на авторитет, от метод на метод. Изграждането на „кумири" беше типично за него, като то приемаше най-различни форми – моментно „преклонение" пред човек, увлечение по метод, съзерцание на текст, бил той от Маркс, от художествената литература или експертно-икономически... Това, донякъде обичайно за възрастта, отношение беше съпроводено от остра нужда за самовнушение и за демонстрация (пред себе си и пред околните) на искреността в увлечението. То водеше до изграждане на мисловни конструкции, които за момента го обсебваха напълно. А емоционалната наситеност, раждаща неведнъж действително оригинално разбиране, беше едновременно ограничена и ограничаваща. Ограничена, защото се развиваше в саможивата интелектуална среда на „българо-съветската" (по сполучливия израз на Боян Славенков) икономическа теория. „Отвъдният", западният свят, където икономическата наука се движеше безпрепятствено и по собствената си логика, му беше недостъпен. Ограничаваща, защото предполагаше – и същевременно стимулираше – повърхностно познание. Кумирите бързо се сриваха, методите се сменяха, тезите по-скоро се променяха и погребваха, отколкото развиваха, афектираните пристрастия гаснеха, за да отстъпят на нови, идейните конструкции често се подменяха с нови и също толкова обсебващи. Въпреки формалното математическо образование например той не интериоризира съответния начин на мислене, с неговата скрупульозност и вътрешна логика. Математиката беше орнамент, тя не се превърна във философия и език на икономическия анализ. Повърхностност прозираше още в пренебрежението към детайла (или неща, които му изглеждат детайли) и към строгостта/доказуемостта на отделни твърдения или на цели схеми, в несъобразяване (от непознаване или от небрежност) със съществуващо научно знание по въпроса. За същото говореше склонността, скрито или явно, да се „политикономизират" (т.е. „хегелианизират") проблеми, които необременената икономическа теория традиционно разглежда в позитивистки дух**.

---

* Разбирането на макроикономическите проблеми изпреварваше и беше по-дълбоко от разбирането за предстоящите социални и политически промени.

** Този порок за кратко, за по-дълго или завинаги съпътстваше всички нас, образованите в калъпа на каноничната политическа икономия.

В социален план Костов бе от напористите и амбициозни личности, които с воля и стръв търсят вертикална мобилност. Добре известно е, че именно този типаж задвижва видимите пластове на обществото, привнасяйки виталност с всички нейни съпътстващи положителни и отрицателни заряди. Стартовата позиция – при интелектуалните и личностните му заложби – предопределяше социално „изкачване". А в някогашната задушлива идейна и институционална обстановка, предлаганата перспектива се свеждаше до етапите на разчертаното академично поприще, до партийните структури или до комбинация от двете. Доколкото трябваше да преодолява истинска и сериозна изходна неравнопоставеност, Костов имаше мотивацията да преследва тези цели, заплащайки разнообразна цена. Кандидатстването му в партията е незаслужено надценяван момент в това отношение – стъпката, при определена благосклонност, може да се впише в обичайната битова реалност на времето. По-важни са други, не толкова известни крачки, лишени от ритуалната (и затова до голяма степен безсъдържателна) символика на „кандидатстването", но очертаващи по-съществени черти на характера. Така например, той приемаше по един или друг повод да чиракува около псевдоинтелектуални „авторитети", които имаха солидна позиция в официалната „научна" йерархия или в локален (служебен) план. Доколкото тези фигури бяха откровено натоварени с най-одиозното, на което публичният образ на Костов като нестандартен икономист противостоеше, той трябваше да намира (само)оправдания. Това правеше, впрягайки споменатото силно самовнушение, с което изграждаше приемлив за себе си морален комфорт. Друг път провеждаше „оправдателна кампания" към най-близката идейна среда. Тези защитни реакции бяха възможни поради посочената безболезнена (но винаги демонстративно убедена) смяна на кумири, тези и идеи.

Кръгът, който споменавам (ядрото му е още от студентските години)*, беше формираща сила за всеки от нас и инстанция, която поставяше летвата. Той поддържаше сървнователност, подгряваше критичния плам, произвеждаше (понякога блестящи) фойерверки в анализа на отделни текстове, на цели теории, или – през годините на перестройката – на статистически видимата икономическа действителност и на стопанската политика[101]. С него са свързани хубавите и значими за нас интелектуални спомени от онези години, оцветени в общата тоналност на епохата. Неформалните „членове" на кръга бяха различни по характер, нагласи, чувствителност, идейна ориентация, социално минало. До 1989 г. помежду ни дори не се налагаше да говорим за (научен) морал в прав текст, тъй като той се изграждаше на живо, в хода на общуването. Висшият императив беше ясен, прост и силно обединяващ – максимална критичност и различимост от предходните поколения. Моралният проблем възникна, когато – след промяната – от общността вече се очакваха не само научни упражнения, а публични позиции и действие. Новата ситуация отприщи различаващите се по-дълбоки мотиви и цели, като разпадането дойде „закономерно": разломът протече с известни изблици на драматизъм, но в крайна сметка (и от разстоянието на времето) беше напълно логичен.

---

* Лични впечатления за него споделям в: Историята, населена с хора. Българското общество през втората половина на XX век. (I) Интервюта. С. Гутенберг. 2005. В България от 70-те и особено от 80-те години съществуваха паралелни, общо взето необщуващи помежду си (или случайно кръстосващи се), твърде разностилни, критични „интелектуални" кръгове. Някои от тях – като например художественият „Синтез" (Вж. Кьосев, Александър. Теоретични спомени. –В: Лелята от Гьотинген. С., Фигура, 2005.) – са по-документирани и „мемоаризирани".

Това въведение тук е нужно за да се разбере по-добре последващата траектория на Костов. Нека повторя, че през 1989 г. въпросният кръг нямаше готова, цялостна и непротиворечива *пазарна* програма*. Представите бяха, в една или друга степен, книжни като единствено В. Антонов беше оразмерил впечатляващо точно бъдещия макроикономически шок, предвидил и нахвърлил важни предстоящи стабилизационни стъпки, разкритикувал безкомпромисно стопанското мислене на панически мимикриращата върхушка[102]. Тази ярко открояваща се и самотна позиция не беше плод на моментно откровение, а синтез на целенасочено теоретично усилие от предходните години.

Поради собствената си затвореност към Запада, Костов беше слабо убеден (теоретично и познавателно) „пазарник". Неговите нагласи излизаха наяве многократно, особено през първите години на прехода, в рецидиви, лапсуси и съзнателни решения. През периода на управлението му въпросните черти бяха донякъде приглушени и подчинени на принудата от общуването с външния свят. Но „неорганичният му либерализъм" остана да прозира, като се започне от лични изяви (на които придаваше изразителни нюанси и колорит) и се стигне до икономическата политика, където отколешната му представа за „силна държава" се проявяваше в общата нагласа и в детайлите на предприеманото от изпълнителната власт. По найобобщени измерители, като фискалното бреме или преразпределителната тежест на бюджета в брутния вътрешен продукт, неговото правителство не придаде на икономиката „либерален" вид, а напротив, остави я сред по-регулираните икономики в преход. А преобладаващото излъчване на посланията му се родееше – за да използвам отново най-честата референция в тази книга – с френския етатистки модел и с риториката на стандартния френски политик♦.

И така, общественото мнение свързва Костов с промени, към които няма вътрешно разбиране и убеденост. Той сложи например начало на присъединяването към Европейския съюз (ЕС), въпреки че Европа (и изобщо общуването със света) не са му пристрастие или приоритет. Започнал от (и запазил) латентно недоверие и неразбиране към „външното“, той се превърна в апологет на „европейския проект“, провъзгласявайки всеки акт на своето правителство за „европейски“. Метаморфозата обаче беше повърхностна и настъпи (в началото на 90-те години), едва когато стана очевидно, че външният фактор е първостепенен инструмент на власт. По същия начин Костов „обърна“ собствеността в България въпреки дълбоките си подозрения към пазара и етатистките си нагласи. Промяната настъпи (освен поради натиск от чужбина), защото си даде сметка, че прелом в приватизацията може да бъде осъществен като стегнато *партийно*-държавно начинание, като публичен израз на концентрирана *държавно-партийна* власт. Приватизира след цялостно апаратно-административно кадруване (неминуемо умножаващо потенциала за корупция), масовизирайки процеса чрез наследената от едно социалистическо правителство формула на РМД. Не е случайно, че в крайна сметка много от плодовете на този процес бяха събрани отново от някогашната – обиграна в апаратни ходове и разполагаща с ресурс – късно-комунистическа върхушка. Възможно е у нас това да е бил единствено възможният начин, но за Костов по-важен беше не резултатът, а поводът една промяна да се проведе *„ръчно“, по план, със система, под контрол.* С умисъл (и със знание за обратното) той подхранваше някогашния мит, че държавата може да бъде неутрална и да се постави над всички, за да внася *ред.* По този начин – след безвремието от първите седем изгубени години на прехода – се прокарваше удобното за всеки управник виждане, че напредъкът към „модерен“ либерален капитализъм минава през засилване на държавата. От подобно послание публиката и управляващите са готови да чуят само края. То се възприема лесно в общество, където мярата между либерализъм и крайна слободия, между благоразумно затягане и краен деспотизъм винаги е била трудно различима. Възприема се без съпротива и от „елита“, когато реформи се правят отгоре, с „просветителски“ напън на властта.

---

* Част от него (без Костов) написа икономическата програма на зараждащата се политическа опозиция – документ, който (освен в макроикономическата си част) от днешна гледна точка остава предпазлив и бих казал – твърде „ляв". (Вж. Славенков, Боян, Диана Пишева, Димитър Луджев, Мариана Тодорова, Огнян Пишев, Румен Аврамов. Икономическа платформа на преходния период. С., Информа, Януари 1990.)

♦ Вж. *Дългата перспектива...*

Именно прагматизмът и опортюнизмът на Костов го направиха особено адекватна фигура за прехода. В него той проявяваше качествата си отпреди 1989 г. – отново градеше кумири, (само)внушаваше си идейни схеми и без особена скрупульозност съобщаваше своето послание на обществото. Още при първи прочит много от икономическите му изказвания и аргументи не издържаха критика. Пазарната риторика съвсем не му пречеше да дава обещания от името на държавата, за които – при 70% частна икономика – тя не би следвало и да помисля. Или да застава зад волунтаристични политически документи (в стил „тезиси“), където се „гарантират“ темпове на растеж, заетост, работни заплати. Това далече не е негов монопол, но припомням, че тъкмо такъв вид политически трикове бяха на острието на критическия му (ни) хъс преди 1989 година. При това всички негови изказвания и аргументи (особено от по-ранните години на прехода) продължаваха да се поднасят с ореола на научно експертно знание, с театралната емоционална привързаност към тях като към нещо самоделно и самобитно. Тази поза работи, тя излъчва сила, воля и оригиналност, които внушават респект. В политиката повече не е и нужно.

Тук се проявява основополагаща личностна черта – вкусът към *манипулация* (друг израз на вкус към властта), към придаване съдбовен характер на собствените послания. Влияние и въздействие (съответно власт) се постигат особено успешно именно през месианство. Доколкото в случая ме интересува контрапунктът „наука – политика", няма как да не подчертая, че стремежът към манипулиране определено не е в ценностната система на науката, за която са важни строгостта на метода и убедителността на доказателствата. Ако този стремеж се намеси прекалено силно в изследователското дирене, нещо не е наред с мотивацията: то се е оказало прикритие, а истинските мотиви бързо излизат наяве.

След началото на прехода, силната манипулативна жилка у Костов – прибавена към интелектуална артикулираност, която безспорно надвишава тази на голяма част от политическата класа – го превърна в ефективен и разпознаваем политик. До промяната тази черта не можеше да намери простор и да се развие отвъд относително тесен кръг или извън средата на студентите му, докато новите условия разкриха напълно свободен и широк периметър. Управлението му няма да се запомни с либерален оттенък. Той просто свърши онова, което на негово място, след финансовата криза и под натиска отвън, би направил всеки разумен политик, тъй като то представляваше необратимия тренд в нашата част от света. Осъществи го с летящ старт, яхвайки появилата се в точния момент и гарантираща успех идея за Паричен съвет. Дори това решение обаче взе след колебания*, като пред действително трудните въпроси на пазарните реформи позицията му често беше двусмислена, компромисна или отстъпчива. Личната обагреност на мандата му идваше от „месианския" стил, от вниманието най-вече към „едрото": за Костов детайлът беше безинтересен, даже там да се криеше логиката на цялото начинание. Истински се пристрастяваше към „каузи", които в представата му имат шанс да оставят „следа в историята". Такива със сигурност не бяха „опазаряването" и дерегулирането на икономиката, които са подълбоки, но прекалено делнични, „технически" и отнемащи власт. Любими сюжети за персонална и за публична употреба, гарнирани при нужда с доза национализъм**, бяха „европейската идея", „Македония", позиционирането на България в Балканския конфликт, „освобождението от МВФ" (който го беше уязвявал и травмирал през цялата му предишна политическа кариера), „инфраструктурните" (т.е. материално осезаемите, но социалистически мащабни) проекти, „епичната" битка с неизтребимите призраци на историята... За нито една от тези каузи Костов не беше предварително подготвен, нито една от тях няма родословие в *научното* му минало. Подготовка не му бе и нужна, доколкото от значение за политици с неговия характер е да уловят, за да *капитализират,* „народната любов“. Нелогичните и противоречиви обяснения, неточните твърдения или недодялани действия губят значение, те остават подробности от пейзажа и „пяна на историята“. Много от това вече се беше случвало някога в по-тесен кръг*...

---

* Помни се заетата от Костов за кратко през ноември 1996 поза на „уязвено национално достойнство" от предстоящото обезличаване на „достолепната" 120-годишна БНБ.

** Историческият опит учи, че границите между „меките" и „твърдите" варианти на „национализма" и ксенофобията са винаги условни, биват прекрачвани леко и незабележимо. Кокетирането с националистическата тръпка е още по-контрастно на фона на може би най-впечатляващата реч на Костов – „покаянието", направено през 1998 г. пред българските турци, изселници в Бурса.

Така опираме до общия знаменател между поне трима от четиримата български „професори – премиери“. Той е в месианското (нека бъде мегаломанско или грандоманско) фиксиране в „идеята“, т.е. в някакъв конструкт, който да изглежда достатъчно мащабен за тяхната амбиция, да е ефективен лост на манипулация и да дава достатъчно плътно усещане за власт**. Поне отчасти тази обща черта се корени в „научния период“ от биографията им, който съвсем не е подготовка за по-експертно и просветено управление: както неведнаж става дума, личната идейна предистория е от минимално значение за разбиране на действията им. Макар много неща да разделят науката от политиката, между тях има и дълбинни допирни точки. Заниманието с наука таи изкушенията на егоцентризма, суетата, себичността, позата, мнителността... Все качества общи с развиваните от политиката и/или изпълнителските изкуства***. И когато изследователското поприще се окаже тясно за тези черти, те лесно избуяват в политическото. „Професорите“, отдали се на политика са латентни политикани от първото си битие. При тях науката е била поле, в което съзнателно или подсъзнателно са търсели сродното „политическото“ начало, а не върховната самостойна ценност на *обяснението*. Останалото идва със силата на държавата. Веднъж оседлана, гледната й точка се налага от само себе си, обезличавайки идейното минало на този, който я ръководи. Държавата генерира *своя* визия. Дори дошлите на власт с най-“научни“ пазарни програми бързо се оказват в плен на нейната инерция и притегателна сила, като започват да произвеждат – понякога мимо волята си – държавно оцветена икономическа политика. Независимо от „входа“, по силата на мощна вътрешна гравитация, продуктът „на изхода“ обраства с антилиберални напластявания.

---

* Новата му партия е пореден флирт със/чрез „интелектуалното“. Тя бе създадена около лидера като уютен кръжец, чиито учредители са интелигентски достатъчно суетни и следователно – особено податливи на манипулация. Цялото показно взаимно запленяване между хората от учредителния кръг беше обречено да се изпари с времето или с (крайно хипотетичния) допир до властта.

** Интригуващо и показателно е, че най-близък до тяхната характерология е Ал. Стамболийски. Въпреки своя ярък антиинтелектуализъм, който би следвало да го прави антипод на „професорите“, Стамболийски е също така обладан от пророчески замах и чувство за историческа мисия. Политиката приближава „интелигента“ до популиста.

*** Както отбелязва Петър Пондев, „личният успех, професионалната и творческата слава, кариерата са алфата и омегата в живота на интелигента, това, което е печалбата за капиталиста [и – бих добавил – властта за политика]. Стремежът „нагоре“ е основна линия в неговото поведение“[103].

За Ал. Цанков „мисията“ е в изкореняването на земеделския режим и на комунистическата опасност. Б. Филов е мрачно обсебен от вяра в германската мощ и от очакваните ѝ грандиозни проекции на Балканите и в България. Той е пропит и от типичната за съсловието на историците мания за национално величие*. Изредените сюжети на Костов изглеждат по-разнообразни, но те са от същата материя и естество.

Сред „професорите на власт“ остава изключението, което потвърждава правилото. Клишето за Любен Беров в българската политика е за едно меко и безлично присъствие, използвано от икономическите акули за собствени цели. Но сходен е и образът му в науката. Той е типичният тих „събирател“ с необикновена продуктивност, позволяваща му да влезе във всяка проблематика. Цената за това равномерно и неуморимо трудолюбие е липсата на яркост, отсъствието на изненади и на по-запомнящи се тези сред иначе впечатляващо богатата фактология. Чисто биографично, траекторията на Беров също предразполага към отстъпки и към липса на ясно изразена волева линия: при социализма той (както мнозина) бе заложник на „вражеското“ си, „капиталистическо“ потекло, принуждавало го да изкупува разрешеното му положение в номенклатурата на официалната наука. Същевременно, през дългата си кариера професорът бе трупал (освен публикации) наблюдения, превръщащи го в житейски мъдър, отстранен свидетел на научния и обществения бит. Цялата тази предистория създава типичната компромисна фигура, която веднъж попаднала във властта *не я използва*, а съзнателно или несъзнателно *я предоставя,* за да бъде използвана от други.

Съсловното и груповото мислене

Икономическата политика се прави, а икономиката се мисли от личности, които се движат в интелектуалното пространство на своите общности. За удобство наричам тези групи (често незаслужено) „елити“, като в следващите страници предлагам няколко възможни техни разрези.

Идейният признак не е сред най-ясно структуриращите линии на българския елит. Неговите представители лесно и опортюнистки сменят предпочитанията си, публичното им присъствие по правило се разминава с проповядваното, а общата бездуховност принизява значението на идейното. Останалите в историята страстни диспути са факт, но те се водят в провинциална и изключително тясна общност. Мемоаристиката и дневниците на нашите интелектуалци, особено от първите десетилетия след Освобождението, оставят усещането за физическа и духовна затвореност. Местата са същите, хората са същите, всичко се случва в обхватния периметър на малкия град*.

---

* Промените в názванията, използвани за Тракия и Македония след април 1941 г., говорят сами по себе си за изменящите се състояния на духа. В официалната терминология отначало това са „окупирани земи“. Впоследствие те стават „завзети“, „новоосвободени“, „освободени“, за да завършат безславно през 1944 г. като „анексирани и включени“, а през 1945 г. – „присъединени“ земи.

В зараждащата се общност на икономистите така и не се провежда онзи истински дълбок дебат между либералния и консервативния идеен „ствол", който бележи европейският XIX век**♦. Спорът е или съвсем абстрактен, или прекалено прагматично-политически. Въпреки формалното сходство (либерали–консерватори), названията на партиите подвеждат, а тези течения често приемат превратна окраска.

Изначалната слабост на либерализма се изразява в карикатурното битие и в нищенската действителност на малкия „либерален" свят в София от края на XIX и началото на XX век. В него границата между идеология (симпатии към Запада), от една страна, и платеното лобиране (клиентелизъм), от друга, е тънка. Що се отнася до икономическия „консерватизъм", то той не се отъждествява с адекватна социална база, а най-вече с народняшкия кръг – тесен семейно-икономически клан, изградил феод около няколко големи фамилии и финансови институции като БТБ и Застрахователно дружество „България". Френски наблюдател определя Народняшката партия като „торите" на българския парламентаризъм и като нетипичен анклав в политическия живот. „Водени от умерени и предпазливи водачи, произлизащи от градското съсловие и селяни собственици, те са дали на България няколко от най-добрите държавници. Шефът им [Ив. Евстр. Гешов] днес е най-уважаваният политически лидер, въпреки че живее съвсем уединено в разкошната си къща на булевард „Цар Освободител"... [Той] е англичанин по възпитание, винаги коректен и нерешителен, срамежлив, дори слаб."[104] Вече стана дума за това, че кръгът около БТБ е типично политико-стопанска група, която влияе пряко върху стопанската политика и за която (подобно на много други) конфликтът на интереси е непознато понятие: още в първия състав на УС политическата и икономическата власт се преплитат, в него се срещат имената на директор на БНБ, подпредседател на Народното събрание, кмет на Русе♦.

---

* Дневникът на К. Иречек рисува покъртителния битов примитивизъм на политическата класа непосредствено след Освобождението. А отразеното в дневника на Ив. Шишманов ежедневие на софийския интелектуалец се свежда до домашни посещения у малкото себеподобни, до снобски събирания и до „поработване" върху поредните текстове. Интензивното му няколкогодишно общуване с Вазов се разиграва почти изцяло в дома на поета, в Юнион клуб, околните кръчми, Народния театър и понякога – из новопоявилите се кинематографи. (Вж. Шишманов, Иван. Дневник 1879–1927.)

** Толкова по-неестествени са днешните опити политическият живот да се вкара в измисленото и снобско противопоставяне между „либерализъм" и „консерватизъм".

♦ Вж. *Дългата перспектива...*

Консервативната стопанска доктрина у нас не приема автентичната си форма. Това, което в Европа е нейна същина (свободен пазар, ненамеса на държавата), в България се отхвърля (като привнесено, чуждо и затова неработещо) именно от онези, които носят етикета на най-големи консерватори. У техния патриарх Тодор Икономов например могат да се намерят най-силни думи срещу свободната търговия, в пълен разрез с класическото виждане за сравнителните преимущества във външната търговия. „Когато проповядват с чужди уста чуждите теории за свободата на търговията, пише той, нашите политици икономисти не искат да знаят съществуващите между Англия и другите страни различия в умствено, социално, нравствено и икономическо отношение... За свободна търговия между народите може да се говори само тогава, когато тези народи се намират на еднаква степен по развитие, по богатство, по производителност и пр. ... Турция, Египет и Влашко и много други народи и държави щяха да бъдат материално несравнено по-добре, ако бяха знаели да се запазят от лъжливите прокопсии на свободната търговия с умни охранителни мерки и не биха си отваряли всички врати на европейската спекулация, под каквито имена и да им се представя, в каквато и форма да се облича."[105] Другият консервативен корифей, К. Стоилов, е баща на насърчителното законодателство. А Ст. Бочев, който е най-проникновеният глас на един цялостен и здрав стопански мироглед, остава самотен и неразбран[106]...

Идейната размитост води до това, че практически няма държавници, чиято стопанска политика да е еднозначно оцветена. Стамболовизмът е режим на първоначалното натрупване, съчетал либерализъм с политическо фаворизиране на новия капитал и раздуване на държавата. П. Каравелов е „либерал", но образът му е на яростен застъпник на протекционизма и на държавна емисионна банка. Ляпчев е едновременно проводник на чуждите заеми и идеолог на защитената индустрия.

Отсъствието на дълбоко идейно противопоставяне се дължи на всеприетия общ знаменател на етатизма. Той е единствената идеологията, на която е подвластна цялата политико-стопанска класа. Различията са в *степените*, в предпочитаните *лостове*, в *мащаба* на *допустимия компромис* с иначе проповядваните добродетели на „свободния пазар"... Големите дебати по стопанската политика, оживявали българската интелигенция преди войната, са изключително прагматични и инструментални. Знаменитият спор около приоритета на индустрията или на селското стопанство е в крайна сметка спор за това, кой от тези сектори да погълне повече държавни ресурси, протекции и капитали. Сблъсъкът по статута на БНБ♦♦ в същината си е битка за същия този контрол, но чрез специфичния канал на емисионната банка. Продължителните дискусии около мястото на чуждите ка-

---

♦ Вж. *Откъм частните банки / Културата на частното банкиране.*

♦♦ Вж. *Българска народна банка.*

питали и търговската политика са борби за държавен протекционизъм. Междувоенните дебати за „регулирани", „планирани" и пр. модели на стопанството нямат дори формално прикритие: те са вдъхновени от (и буквалистки преповтарят) тоталитарните веяния в Европа.

Всъщност през XX в. дневният ред на българската икономическа политика остава непроменен – той пулсира в опити (най-често временни, частични и нетрайни) за макроикономическа стабилизация, непрестанно *догонва* набор от обявени, но недоосъществени структурни реформи, мята се между социално-политическите изкушения и императивите на икономическа целесъобразност. А избраните решения постоянно клонят към държавата.

Паравантьт на клановете, чиято крайна цел е обсебване и временно ползване на държавния властови ресурс, са партиите. Политическите формации са много повече проекция и инструмент на материални интереси, отколкото групи, развиващи изтънчено икономическо мислене. Този свят не се дели и/или консолидира по идейна линия*. В политическата класа с годините се напластява толкова много история на лични и групови отношения, връзки, зависимости и сметки, че персоналните и „партийните" *интелектуални* биографии стават безкрайно лькатушещи и все по-ирелевантни: отвсякъде, без труд, могат да бъдат извадени несъответствия с предишни действия, възгледи, изказвания на едни и същи публични фигури или организации. Както неведнъж става дума дотук, истински важни за икономиката са не толкова *съзерцаващите и обясняващите*, колкото *действащите* обществени кръгове.

Ако от едрите финанси се раждат кръгове за „пряко въздействие" върху държавната стопанска политика, то *съсловните организации* са предимно кръгове за натиск върху нея. В България те са многобройни, като включват обединения на кооперации, ТИК, професионални асоциации, представителства на капитала** и пр. Излъчваните от тези структури виждания за икономическата политика проникват дълбоко в обществото. Влиянието им е решаващо за оформяне „кръвосмесителната" идеология на българското предприемачество, с неговия апетит за парникови условия, с исканията му, търсещи да съчетават несъчетаемото. В този многогласен хор последователно „пазарните" позиции са единични.

---

* Особен сорт люде са комунистите. Те са като чуждо тяло на фона на „нормалните" дебати и институционални интриги, оставайки маргинали в официалната политическа игра. Позициите им по стопански въпроси са отявлено безпросветни и примитивни, реалните проблеми при тях са напълно изместени от имагинерни. Поради всичко това утвърденият елит не ги приема сериозно, което води до неоправданото им подценяване. Защото тяхната сила е именно в манипулацията с най-чуваемите и жадно поглъщани от масата популистко-неосъществими послания. А идеализмът за показ съвсем не пречи на трезвата им и мащабна успоредна работа сред широки стопански мрежи, каквито са например кооперациите, която ги доближава до напълно осезаема икономическа власт.

** Например Съюзът на акционерните дружества или Съюзът на индустриалците.

Съсловните общности не са хомогенни. Противопоставянето между „нови" и „стари" стопански елити в тях е болезнено. След всяко по-сериозно социално и политическо разместване усещането е, че *типажът* на предприемача/капиталиста се е отклонил от „здравите" ценности и добродетели към нещо „ново", което ги изкривява, замърсява и отрича. Особено ясно тази гледна точка е изразена след края на Първата световна война в доклада на ТИК за 1920 година[107]. „Вместо редовната ни търговия със своите добри традиции и големи заслуги в близкото и по-далечно минало за националния ни и стопански напредък, *появи се едно странно смешение между държавна власт, партизанство и търговия*; старият наш почтен търговец, който допреди войната си беше извоювал най-добро име и кредит пред чуждия свят, се замести от *нов тип търговци*, които вместо търговска опитност притежаваха благоволението и протекцията на разните държавни органи; вместо известните вече по-значителни имотни състояния, образувани в продължение на дълги години чрез труд и строга спестовност, често пъти на няколко поколения, *бърже изникнаха нови милионни състояния на хора, които никога не са били истински търговци*. За появата на всички тези болестни стопански и социални явления... най-много способства тая именно пряка държавна намеса в стопанския живот и нейното приложение на българска почва... След края на войната, вместо да се даде нова и здрава насока на стопанския ни живот към едно постепенно възстановяване свободата и възможността за работа на истинските търговци у нас, се продължи политиката на враждебност и преследване спрямо търговците и търговията изобщо."[108]. Прозорливият текст излъчва кастово презрение към „новите", развили две осъдителни за традиционния модел качества – загърбване добродетелите на *self-made man*, на къртовски, но *самостоятелно* натрупаното състояние; масовизиране на *откритото* забогатяване чрез властта. Това е присъдата на капиталиста над грюндера, на „консерватора" над „либерала", на патриция над плебея, на милионера „от труд" над спекуланта.

При всичко казано дотук, подобно чувство за превъзходство изглежда незаслужено и звучи просто като идеализиране на миналото. Най-малкото, защото – съзнателно или не – са забравени привилегиите (материални и нематериални), които е ползвало „старото" поколение. Но това, че присъдата е изречена, показва, че сред българската буржоазия има кръгове, които смятат за нужно поне да *говорят* (ако не и да действат) по-рационално за икономическа политика.

При повторното раждане на капитализма в България времето тече в обратна на описаната в текста на ТИК посока. Новата „капиталистическа" класа притежаваше всички черти на презряната през 1920 година. Тя се роди от държавата, направи първите си крачки и укрепна именно за нейна сметка. Представителите ѝ нямаха и не можеха да имат нито друга генетична памет, нито други еталони за подражание. Не случайно (макар и подсъзнателно) те бързо и шумно канонизираха А. Буров, експонирайки по този начин качества и нагласи (цинизъм, връзка с политиката), характеризиращи българската действителност от първите години на прехода: изборът му от днешни „капиталисти", които ще (и трябва) да бъдат забравени, е по-скоро присъда за него. Антиподът му Ст. Бочев не можеше да вдъхнови новата класа: това е негово върховно признание*. Въпрос на време, на мъчителна еволюция и социално съзряване е *хипотетичната* поява на критична маса предприемачи, създали благосъстояние с иновативност, лични умения, консервативен мироглед и премислена стратегия.

Корпоративно-съсловната гледна точка е толкова по-влиятелна, колкото безличните пазарни сили са по-слаби. *Силата на съсловността е лакмус за слабостта на пазара.*

В недобре структурирано и бедно общество, каквото е българското след Освобождението, съсловната организация е естествена първа стъпка. Но институциите имат свойството с времето да обрастват с история, с апарат и с ведомствени интереси. Въпреки развитието на пазарите и на конкуренцията, тези дадености трудно се рушат и променят. Те фасонират икономическия живот по свой начин, продължават да влияят върху пазарната среда и вижданията за икономиката. На страниците на книгата присъстват поне три примера в това отношение. ТИК, които по идея са призвани да представляват зараждащото се средно предприемаческо съсловие, много по-често легитимират и утвърждават упованието в държавната помощ**. Комунално-колективистичното влияние на кооперативните структури е очевидно. Накрая, нека припомня, че Земеделският съюз се самоопределя именно като съсловна организация. „Земеделците, пише Шарло ... [са] странна партия, която е реакционна в принципите си, революционна в методите си и с една дума враг на всяка законност и на свободата."[109] С трайната следа, оставена от управлението на съюза, и с корените му в националната психика той допринася повече от други за увековечаване на антикапиталистическите и популистки настроения.

В аграрна страна като България селото е винаги наблизо в миналото и в родословието на огромната маса от населението. Това обяснява добронамереното и патерналистично отношение на елитите към „народното", откъдето те току-що са излезли. Обяснява и здравината на „народния" корен, който дори при ясно самоопределили се личности като Ст. Бочев присъства в личния мироглед и морал[110]. Този общ произход забавя диференцирането на обществото: днешният лайтмотив за отсъствие на средна класа продължава една по-стара реалност. За да се появи такава класа е нужно екстремумите, които я рамкират „отгоре" и „отдолу", да са достатъчно добре оформени***.

В стопанската ни традиция „горният" слой е слабо представен, без особена тежест. Едрата градска буржоазия (а още по-малко големите поземлени собственици) няма силата и влиянието на тези класи в съседни страни като Румъния и Гърция*. На другия полюс стои хилавото, малобройно и окаяно работничество. То е благодатна почва за ляв политически екстремизъм, съвсем не модернизираща и динамизираща обществена сила. Социална България (и не само тя) отрича Марксовото разбиране за работничеството като демиург. У нас особено добре се осъзнава цялата философска спекулативност на това твърдение. С него *Маркс не прави нищо друго освен грубо да транспонира върху социума Хегеловата „абсолютна идея", надарявайки с нейните онтологични свойства работническата класа. Както историята „става" в „абсолютната идея" (Хегел), така в Марксовата утопия историческото развитие „става" в тази класа.*

---

* Върху символичното излъчване на двата противоположни архетипа капиталисти се спирам в: Неосъщественият консервативен манифест в България. –В: Бочев, Стоян. Капитализмът в България..., 1998, с. 87.

** Приведеният по-напред текст е по-скоро нетипичен за общата идеология на камарите.

*** Подробен обзор и анализ на социалното разслоение в края на първия български капитализъм вж. в: Луджев, Димитър. Град на две епохи...

По други причини и по друг начин, вградена ретроградност е налице в положението, функциите и перспективите на морето от дребни селяни. Действителния си социален потенциал те показаха при други условия, когато комунистическият режим форсира неизбежния процес на урбанизация. Вълните вътрешна миграция създадоха социалистическата градска псевдосредна класа, с нейните нищожни икономически възможности, закърняла стопанска активност и конформизъм.

Какво остава „по средата"? Остава най-напред морето от „дребни съществования", били те на село, или гъмжилото от търговци, дребни производители и занаятчии из градовете**. Основни антагонисти в българските села след Освобождението са лихварите (бакали, кръчмари) и „по-интелигентните елементи" (народни учители, свещеници). Като положителни герои в стопанския живот се възприемат „хората на духа", с техните идеалистични и непрактични нагласи, готови сляпо да заучават и следват „доктрина". „Практиците", овладели с предприемачески нюх образувалите се ниши на пазара, са натоварени изначално с негативна конотация.

Самата средна буржоазия е разнолика, като само отделни нейни кръгове се доближават в по-голяма или в по-малка степен до „автентичния" капиталист. Тесен е този слой и във финансовото съсловие, доколкото банковата професия е масово упражнявана (особено между войните) от хора от кооперативната номенклатура и от дребни акционери из многобройните немощни местни банки♦. Към няколкото всеизвестни имена на големите банкови акционери могат да се прибавят само броени талантливи професионални финансисти.

Като естествена основа на средната класа остава и *чиновничеството*. То е в особена ситуация[111]. Неговата стабилна заетост и осигурената пенсия действат магнетично. Статутът на чиновник е едновременно висша житейска цел, достатъчно силна примамка, за да бъде държан в подчинение от управляващия, вратичка за възможно корумпиране. Проблемът за несменяемостта и деполитизирането на държавните служители съпътства цялата нова българска история, без да е решен в нито един момент, независимо от безбройните показни акции. Произволен пример (измежду безчет други) е уточнението в една иначе благосклонна германска оценка от 1917 година. „Отговорните членове на правителството, пише в нея, са все още роби на партията на власт. Би било голямо предимство, ако назначенията и освобождаванията на държавните чиновници не са, в по-голяма или по-малка степен, в ръцете на партиите, а се подчинят на стабилен и окончателен регламент, така че една партия, при връщането ѝ на власт, да не е в състояние – както това става сега – да освобождава предишните лоялни и способни служители, за да ги замести със своите партизани." Тази оценка идва след признанието, че са направени големи усилия за реформиране на администрацията и след като България е похвалена, че „висшите държавни служители сега се набират измежду интелектуалната аристокрация на България и повечето от тях са прекарали продължително време в чужди университети"[113]. Думата е все за същата пропаст между качествени *индивидуалности* и *социума*, който не е в състояние да ги асимилира и използва пълноценно.

---

* Числеността на едрата и средна буржоазия се оценява на едва 2.5% от активното население. Промишлените предприятията с над 200 заети през 1944 г. са само 94 с 33 400 заети. (Вж. Луджев, Димитър. Град на две епохи..., с. 161, 169.)

** И без статистика се усеща централното място на тази жилава и жива маса в градовете. Тя населява много от произведенията на „градската литература" и ред мемоарни свидетелства[112].

♦ Вж. *Откъм частните банки / Микрокосмосът на българския капитализъм...*

Държавното чиновничество има многократно по-висока политическа и обществена значимост, отколкото е собственото му „демографско" тегло, свеждащо се в началото на XX в. (в най-тесните си рамки) до незначителните 5% от населението. Както превъзходно показва Иван Еленков, несъразмерността идва от обстоятелството, че този слой е натоварен с множество културни пластове и със съществени проблеми[114]. Той е едновременно основен субект и обект на социалната модернизация, икономически и политически баласт/ресурс, генератор на морални и психически деформации, фокус на масови антидържавни настроения и омраза. С всичко това чиновничеството у нас е далече по-изразен водач, отколкото работническата класа.

Точно защото чиновничеството съсредоточава толкова различни и иманентни образи на българското общество, борбата с неговите язви и размер е обречено донкихотовска. Кампаниите (основно за съкращаване броя на служителите) следват една след друга. Те приемат формата на мащабни комисии*, но и на големи публични дебати, сменящи най-вече названието на проблема.

Съвсем обяснимо е, че чиновническият въпрос влиза в дневния ред на външната икономическа условност, налагана на страната. В изискванията по заема от 1928 г. е включена бройката от 100 000 съкращения. Впоследствие освобождаването на държавни служители се превръща в хроничен мотив, обсъждан при всички контакти с ФК през 30-те години. В България този външен натиск се възприема като най-съкровено посегателство върху националния суверенитет.

---

* И. Еленков споменава поне три парламентарни комисии: при правителствата на А. Малинов (1910), Ал. Цанков (1925) и безпартийния режим (1935).

Зад митологемата, разбира се, както в повечето символики, се прикрива властови и битов интерес: в случая това е запазването на основния инструмент на власт и клиентелизъм, какъвто е държавната служба. Коментирайки яростната съпротива срещу исканите през 1928 г. съкращения, Вл. Моллов формулира една от несменяемите точки от българското реформаторство. „...Ние ще трябва да реформираме нашата администрация, да я направим по-модерна, по-дейна, по-угодна, по-близка до населението, по-загрижена за неговите интереси, а не такава, каквато често пъти я имаме, с тенденция да образува един мандаринат, който постепенно да разраства и да изтощава живите сили на нашия народ. Ние трябва да се замислим за една реформа на нашата просвета. Нашите учебни заведения са машини, които създават полуинтелигентна класа, която се нахвърля на държавната трапеза. При мене идват дори агрономи, които искат да стават бирници. Така държавата не може да върви."[115]

Идеалът да станеш бирник е особено нагледен образ на битуващия стопански манталитет. Той резюмира дълбоките мирогледни влияния, свързани с привлекателността и проникването на чиновническия начин на мислене в обществото. В него се концентрират три изконни ценности – сигурност, достъп до (някаква) власт, протекция от държавата (което е обратната страна на също толкова ценените конформизъм и социална пасивност). Чиновничеството отглежда тези ценности в собствените си редове, но далече по-важно е, че в концентрични кръгове то ги излъчва и сред други слоеве. Когато те докоснат и овладеят „творческия" сегмент на нацията, формирането на етатистки масови нагласи, вкл. към стопанския живот и към стопанската политика е неизбежно. Когато се пренесат у „лидерите", целият хоризонт на държавата се снижава. Обобщил го е Стефан Бочев – суров, но и най-легитимен съдник на първата българска буржоазия. В критичните месеци преди септември 1944 г. той окончателно се убеждава в „човешкия вакуум". „*Нямаше хора*, нямаше ги нужните готови и годни да действат политици, водачи на народа и държавата. Начело бяха... чиновници!... Каква самота!"[116].

Чрез прякото или косвено одържавяване на свободните професии и интелигенцията в България се случва тъкмо това. Тези две групи са еманация, медиатор, рупор на стопанската идеология на средната класа, но те не притежават солидна собствена икономическа опора. Според впечатляващата статистика на О. Андерсон от 1939 г. у нас почти не съществуват свободни (от държавата) професии. *28 % от заетите извън селското стопанство са на доход от държавата и от „публичноправните тела", като 70.4 % от практикуващите свободни (!) професии получават дохода си от „публично правните тела"*[117]. А според по-късни оценки, в края на 30-те години тежестта на свободните професии (заедно със семействата им) е едва около 1% от градското население, само 15% (22% в градовете) от интелигенцията е частно практикуваща, над два пъти повече висшисти са държавни и общински чиновници, отколкото служители в частния, кооперативния сектор или на самостоятелна практика[118].

Това съвсем не е феномен от края на 30-те години, когато намесата на държавата в обществения живот достига своя докомунистически връх. Един от най-знаменитите (и най-остро критикувани) текстове на д-р К. Кръстев* намира корените му още в края на XIX век. След Освобождението, отбелязва той през 1898 г., средата, от която се ражда, и попрището, на което се реализира българската интелигенция, е държавата. Първото ѝ поколение е „почти всецяло погълнато от правителствената машина". Следващото е родено от образователна система, която веднага след Освобождението е напълно одържавена – цената на масовото просвещение е превръщането на образованието в официална дейност на правителството, с всичко, което това означава за българското „свободомислие". Оттам нататък „в страната се образува нова интелигенция, но благодарение на особените обществено-политически условия, които придружаваха нейното нарастване и развитие, тя и досега носи печат на своето изкуствено – чиновнишко – произхождение и не представлява колко годе самостоятелен обществен слой. Тя или пряко образува част от бюрокрацията на българската държава и се губи в нея, или се върти около нея като около своя ос, тегне към нея като към единствен извор на живот и творческа енергия"[119]. Тази особеност се потвърждава дори в такъв детайл като тънко доловената от Стефан Бочев слабост на институцията „частен доцент" в България. В германския свят тя се развива за „учени, които се хабилитират в даден университет и им се дава право да четат лекции, като им се дават като пари единствено таксите от студентите им, без обаче да получават заплата... [Това] позволява през време на възхода на буржоазна Европа синовете на заможни семейства да се отдават на научна работа при известно университетско признание... Такава институция в България нямаше"[120].

Българската интелигенция е с държавна закваска. Тя е в голямата си част корпус, рекрутиран с държавни назначения. Двете са изначално свързани, а битовият и стратегическият интерес на „интелектуалния" елит се простират *до* и се преплитат *със* държавната машина. Оттук идва и обречеността на индивидуализма (в частност стопанския) като мирогледна позиция в България. Както – отново д-р Кръстев – пророчески пише, „в нито един конфликт – откак България съществува и до днес – личността не е бивала победителка над държавата. И не само отделната личност, но и никоя група лица, никоя корпорация... Ние имаме наистина институциите на най-напредничавите държави на XIX в., но нашите идеи за държавата са от XV и XVI век. Освен ония, които имат малко-много революционни идеи, кой друг мисли, че властта на държавата спрямо индивидума има тесни граници; че гражданинът има право на всеки произвол на властта да противопостави организирана колективна самозащита?"[121]

Индивидуализмът у нас рядко се развива (вкл. сред интелигенцията) до осмислена житейска философия. Малко са случаите, в които намира израз в достойно и открито противопоставяне личността на държавата, при ясното разбиране, че двата свята имат права и отговорности един към друг, но и че за всеки един от тях съществува непроницаем периметър, където другият не следва да прониква. В типичния случай индивидуализмът се схваща като „анархистично" противопоставяне на държавата чрез кокошкарското и притворното ѝ заобикаляне. Въпреки показното словесно опониране на властта, българинът не се отказва – всеки път, когато може – да изсмуква публични ресурси или да прехвърля риск и отговорности към нея. Той е индивидуалист, когато думата е за лично присвояване на колективни печалби и богатство, но яростен „колективист", когато трябва да се оправдават загуби.

---

* В дневника си И. Шишманов специално отбелязва разрива на Вазов с д-р Кръстев по повод на тази статия.

Възлово звено в одържавяването на „свободните" професии/интелигенцията и в транслирането на етатисткия манталитет е образователната система. Пряко това става чрез бързото разрастване на числеността и бюджетната тежест на българското училище. Бюджетът на образованието отстъпва по големина само на тези на военното министерство и на държавните дългове, като той се превръща в едно от най-трудните за реформиране пера на фискалната система[122]. Споровете с ОН по този повод през 30-те години например са изключително остри, а те дават тласък и на богат вътрешен парламентарен дебат.

Втора допирна точка е пазарът на труда, където съществува дълбок дисбаланс между търсене и предлагане, особено за горните степени на образователната система. Сюжетът е много стар, но Депресията изиграва функцията на катализатор. Между дискусията за „чиновническия пролетариат", подхваната от Ив. Евстр. Гешов през 1886 г., и тази за „полуинтелигентния пролетариат", „интелигентните-безработни" или за излишните учители и „корави шапки" през 30-те години няма принципна разлика*. Всички те се пораждат от непохватното осмисляне, овладяване и управление на държавно дирижираните модернизация и стопанско развитие. Огромната част от квалифицираните специалисти (особено от университета) нямат друг избор освен държавните служби. Държавата *трябва* (а вече не може) *да дава* прехрана. Само тя осигурява социален статус. Частният сектор не се третира като основно поприще за висшисти, а свободните професии широко се възприемат (съвсем в марксистка традиция) като паразитни. Така професиите, призвани да формират гражданското общество, са фактически оприличени на своеобразна социална тежест.

Но по-дълбоко и по-трайно е мирогледното влияние, което идва от излъчваните чрез образованието послания, от личностния статут и модел на преподавателя, от митологията, която се гради около него**. След Освобождението политическата класа и съсловното представителство в България постепенно изграждат *идеологически* защитен кръг около съществуващата държавна образователна система, където учителят е възпят като олицетворение на „прогреса" и използван за най-ревностен пропагандист на всяка казионна комунално-държавна идеология. В Народното събрание през 30-те години се препотвърждава догмата за безалтернативност на *държавното* образование – то „е и може да бъде само държавно", „ние не можем да имаме частно образование", „така е във всички държави, които се освободиха по-късно", „държавата е *длъжна* да дава образование". Насърчаването на частното образование, което би могло да облекчи бюджета, е практически изключено. Образователната система играе и охранителна роля – към чуждите институции има изразена неприязън, а на първоначалното училище (най-важно за формиране „душата" на детето) се гледа като на запазена „национална" територия. Училището се третира като първокласен *идеологически* инструмент на властта. То пренася нейните казионни ценности (родина, държава, църква, просвещение, пестеливост) и в същото време подклажда „обсадна психика". Специално внимание се обръща на „здравия национален дух", на борбата (съвсем по социалистически) срещу „чуждата пропаганда" в граничните училища и срещу чуждопоклонничеството, на проявите на учители с „антидържавни и антинационални" разбирания.

---

* Атмосферата на тези обсъждания не е принципно различна от днешния оплаквателски рефрен на самопровъзгласилия се „културен елит", свикнал да кръжи около властта.

** Темата за културните аспекти на образованието е обширна и перманентно обсъждана в българското общество. Тя не е предмет на тази книга. (По проблема вж.: Държавата срещу реформите. С., Изток-Запад, 2004.)

Това, което се случва със средното образование, важи с още по-голяма сила за университетските среди, където идеологията се „произвежда" и проповядва. Възприет е германският, руският и френският модел на бюджетно финансирани академична наука и преподаване. Централна фигура в тях е професорът – държавен служител, който със самия си статус внушава подчиненост и респект към държавното начало. Заедно с това прониква и интервенционистки обагреното германско влияние в икономическите дисциплини.

Заложеният латентен конфликт между държавен статут и академична свобода периодично излиза наяве в отношенията на правителството с университетите. Демонстрираното свободолюбие на професорите по време на знаменитите университетски кризи през 1907, 1922, 1938 г. – които създават представата за някаква традиция на интелектуално „бунтарство"[123] – не може да скрие нищенската им зависимост от правителството, проявяваща се при ежегодното приемане на бюджета. С възприетия начин на финансиране, автономията (оперативна и интелектуална) е декларативен орнамент и всякакви гръмки декларации за независимост на университета са обезценявани от неизбежната му бюджетна просия. (Тази двусмисленост не се е променила и до днес.)

Че тук става дума за мирогледен проблем на самата интелигенция, най-добре се разбира от съдбата на създадения през 1923 г. *частен* Свободен университет. Развитието на това нетипично за България образователно заведение, подробно коментирано от П. Бояджиева, перфектно илюстрира как средата не желае да преглътне частния прецедент. Причините за провала на експеримента се свеждат до институционалната ревност и страх от конкуренция на „старите" университети (най-вече Софийския), до идеологическо отхвърляне на частното начало от академичната общност и разбира се, до чисто битова завист за по-високите възнаграждения в Свободния университет. Не по-малко важно е, че наред с тези фактори, новото учебно заведение се обезличава и поради неубеденост на собственото си преподавателско тяло. То изглежда недостатъчно уверено в смисъла и възможностите на частното образование, приема оправдателна позиция, публичното му присъствие е бледо, търси компромиса – стига се до „принизяване и коригиране, а в известни отношения и отрицание на първоначалната идея... Свободният университет постепенно се отказва от своето „лице" и своята различност, и то с надеждата, че по този начин ще утвърди собствената си легитимност"[124]. Той става жертва не само на средата, която го поглъща, но и на собствените си конформизъм, качество и слаб замах. Краят на начинанието е знаков. *Свободният* университетът е законово *одържавен*, с което са онагледени границите на частното начало и самия потенциал на академичната общност.

Държавният статут на университетската номенклатура и примесването на важна част от него с политическия елит превръщат всеки индивидуален казус в политически и властови проблем. В Народното събрание отделните бройки и назначения се обсъждат поименно заедно с държавния бюджет, което придава на дебата нелицеприятен бакалски облик. Битките между личности и между лобитата на различни факултети (особено когато общите ресурси намаляват) са постоянни.

Относително високоплатената професорска длъжност я прави привлекателна в чисто битов план и обществено престижна. Науката се превръща в *кариера*. По наблюдения на английски дипломати, университетският професор в България е, заедно с офицера, „може би най-важната обществена фигура"[125]. Когато професурата е допълнена от държавна и парламентарна работа, той става част от светския каймак на обществото. Възможностите в това отношение не са равномерно разпределени. Както дава да се разбере К. Кацаров, най-добре поставени са юристите, макар те да не са единствено облагодетелстваните. По време на безпартийния режим след 1934 г. университетското и държавното издигане стават почти напълно заменими, като за мнозина различието между преподавателски статут и чиновничество съвсем се обезличава. „Страната се управляваше от министри-чиновници, спомня си Кацаров, които нищо не рискуваха в служебното си положение, а напротив само го подобряваха. Между висшите чиновници, които бяха добили вкус към този род „политическа дейност" с така добре гарантиран служебен стабилитет, челно място заеха и неколцина професори от Софийския университет.... [Те] започнаха да се стремят към министерски места, така както всеки чиновник се стреми към повишение или приятна командировка."[126]. Подобен статут винаги (много преди 1934 г. и след това) е култивирал парвенющина. За „идеолога на Демократическата партия", политикономиста проф. Г. Данаилов, Марсел Дюнан разказва как „цяла София говори за последната му фантазия. Той си е построил наблизо до Генадиев, в квартала до Борисовата градина, една къща в етруски стил, на която той сам е дал пропорциите и украсил с атически колони и малки четвъртити прозорчета. И аз, като всички, ходих да се чудя на абсурдността ѝ"[127]. Благосъстояние и грандомания, свързани единствено с държавата, обяснимо раждат нейна апологетика.

Чиновническата психика и нагласи на интелигенцията не проникват само в най-„високите“ й слоеве. Те се просмукват на всички равнища. Връщайки се назад, попадам например на предложение от Министерството на просвещението от 1907 г. служителите на току-що открития нов Народен театър да получат статут на чиновници[128]. Чинопоклоническо прошение е изпратено точно 20 дни след знаменитото освиркване на Фердинанд (пред същия този Народен театър), традиционно представяно като звезден миг на българското академично свободомислие.

Аргументите и лексиката на документа като че ли идват направо от бъдещето. Уводът е перифраза на каноните на социалистическия реализъм и по-специално на ленинското отношение към киното. „Никоя друга област на изкуството, пише в доклада, не е в състояние да ни представи тъй *нагледно* най-съкровените чувства на *колективната* душа и най-интимните вълнения и трепети на *индивидуалната* душа.“ Следва нещо като кратък отчет на социалистическо държавно ведомство, натоварено с културата. „Държавата не закъсня да го вземе [Народния театъра] под свое покровителство, също тъй както е взела под покровителството си и други учебно-просветителски органи... [Тя] в последните години е *проявила особен интерес* към театралното дело и е положила особени грижи за неговото преуспяване.“ Тонът бързо преминава към стилистиката на патерналистки напътстващ културата партиен документ: *„Държавата не се задоволява вече само с отпускане на субсидии, а почна да се загрижва за самото изкуство и за професионалното усъвършенстване на артистите.“* Заключението оразмерява проблема и слизайки на земята, формулира крайната цел на високопарния увод, показвайки ясно докъде се простира типичният хоризонт на българската интелигенция. „За да може да се постигне по-ефикасно *целта, която държавата предначертава,* необходимо е *Българският Народен театър да се постави под прякото управление на държавата, като се въведе потребната дисциплина* и се даде възможност на членовете на артистичния персонал да се усъвършенстват и осигурят материално.“ Предложението е „чиновниците, *актьорите* и служащите при Българския Народен театър да се считат за *държавни чиновници* и да имат *право на пенсия*“. Въз основа на тези мотиви, два дни по-късно е приет подобаващият закон.

Подобни анекдотични примери се намират в голямо количество. Ще спомена само, че и училището съвсем открито е използвано за държавна хранилка и за „творческата“ интелигенция. В разгара на кризата от 30-те години, когато бюджетните съкращения в образованието са в центъра на дебата и когато бакалските сметки за бройки се водят на всеослушание в Народното събрание, премиерът Н. Мушанов разяснява на депутатите щата на Първа Софийска мъжка гимназия. „Вчера казваха, заявява той, че [за нея] имало предвидени в бюджета 37 учители, а са назначени 69. Вие знаете, че *там имаше 10 д., които минаваха за учители, а всъщност бяха на синекурна длъжност. Сега вече тази работа се премахна. Имаме само 7 учителски служби, които се предвиждат за някои писатели, на които по такъв начин се дава известна помощ*. Значи в броя на учителите миналата година влизаха и тези 7 души.“[129] Тези творци остават анонимни, но от А. Буров разбираме, че за държавна служба при него е ходатайствал и Й. Йовков... Изобщо писателите служещи са най-разпространеният типаж в тази гилдия.

Въображението в преплитането на интелигенцията с държавата е впечатляващо. Схемите, ведомствените хитрости или икономическите инструменти са неограничени. Те тръгват от изглеждащия безобиден случай, споменат от Мушанов, за да стигнат да значими финансови операции. С пример за такава акция приключвам докосването до този необятен сюжет.

Става дума за съдбата на държавногарантиран заем, отпуснат през април 1926 г. от БНБ на Българската академия на науките (БАН) за строежа на новото ѝ здание. Родословието на връзките между държавата и БАН е дълго, като със закон от 1912 г. държавната помощ е институционализирана и фиксирана на 60 000 зл.лв. годишно. След войната парите са обезценени, а и бюджетът не ги изплаща напълно. Финансовият ресурс на БАН се свива чувствително, главно поради орязаната субсидия и едностранно намаления държавен наем за МВнР*. От 1912 до 1934 г. са натрупани 11.7 млн.лв. невнесени субсидии, представляващи около 7 пълни годишни вноски. Но освен това академията е загубила значителни активи, обезценени от инфлацията: фондовете ѝ**, пласирани, „за по-голяма сигурност", в държавни банки, са се стопили от 1 млн. *златни* в 1 млн. *книжни* лева, т.е. загубили са 27-кратно стойността си. Това вече е въпрос на лошо управление, отговорността за което е вероятно споделена между държавата и БАН. Не е ясно как са управлявани и недвижимите ѝ активи.

Когато БАН решава да разшири своето здание, със специален закон ѝ е отпуснат въпросният 20-годишен лихвен заем от БНБ за 5 млн. лева. С промяната на статута на банката през 1928 г., вземането е прехвърлено на държавата. Историята на тази операция е любопитна и показателна.

Първоначално БНБ не приема възторжено идеята. Въпреки решението на правителството, тя заявява, че ще отпусне заема „ако има достатъчно пари" и дори да се внесе законодателно предложение, „то не ще може да бъде изпълнено дотогава, докато банката не разполага с пари"[130]. Така или иначе, законът е гласуван и приведен в изпълнение, но не се оказва достатъчен, тъй като за строежа са необходими допълнителни 4 милиона. Академично-държавният истеблишмънт веднага задейства своето лоби и получава уверение за *дар* от Народното събрание, чиито председател към момента е... дописният член на БАН Ал. Цанков.

Поради забавяне на процедурите академията прибягва до нов (едногодишен, с 10.5% лихва) заем от БНБ в размер на 3 млн.лв., получен през юни 1927 г. „с пристояването на първия министър"***. Неговите условия често са изтъквани като пример за гражданска жертвоготовност, доколкото заемът е отпуснат на името на председателя на строителната комисия на БАН С. Дацов (пряк платец), а за гаранти по кредита (взаимопоръчители) се конституират осмина членове на УС и 13 членове на академията. Между по-известните имена са Л. Милетич, В. Златарски, Ив. Шишманов, Т. Влайков, Г. Данаилов, Й. Фаденхехт, Д. Мишайков, Ал. Цанков...

---

* В сградата на БАН е настанено Министерството на външните работи. За ползването ѝ държавата плаща наем на академията.

** Голяма част от тях идват от дарения и завещания.

*** Това е обявено съвсем официално в ежегодния Летопис на БАН за 1926/1927 г., с. 17.

Тъкмо в този театрален жест обаче проличава цялата боязливост и малодушие на държавната интелигенция. „Рискът", който академиците приемат на практика, е нулев, като те са се погрижили да се презастраховат неколкократно. Първо, това става с решението на УС, с което „Академията... е длъжна да намери сама възможност за изплащане на тоя заем всецяло. Ако някой от подписавшите този заем би бил търсен да плати цялата сума, или част от нея, Академията се задължава да му плати [с какви пари?] тая сума, с всички лихви и разноски, на които би бил осъден"[131]. Второ, по-силно от всякаква юридическа защита е убеждението, че върхушката на научната гилдия е неделима част от *държавния* елит и политическата класа, като всеки възникнал проблем ще може да бъде разрешен в рамките на тази обща аморфна среда*. За всички е ясно, че ключова фигура е Ал. Цанков, който е едновременно председател на Народното събрание, от което се искат пари, член на УС на БАН и съпоръчител по новия заем. Същото тройно застраховане е валидно за депутатите от мнозинството Д. Мишайков и Й. Фаденхехт. В съвсем естествена следваща стъпка УС на БАН възлага „на председателя на Академията Л. Милетич и на членовете народни представители Й. Фаденхехт и Д. Мишайков да се срещнат с финансовия министър Моллов и настоят да се предвидят в бюджета на държавата за следващата година за Академията 4 млн.лв., колкото ще са необходими да се покрие заемът, направен в БНБ под гаранция на членовете на Академията и да се посрещнат лихвите от двата заема в БНБ [април 1926 и юни 1927 г.] в размер на 1 млн.лв."[132] Всичко върви гладко и само месец по-късно тройката докладва на ръководството на БАН, че се е срещнала с министъра, „обещал, че ще се погрижи да бъде отпусната от Държавата сумата от 4 млн.лв., за да може да се покрият заемите, направени в Народна банка срещу личната имотна гаранция на членовете на Академията... Възложи се на секретаря да пише в тоя смисъл писмо на министъра, което да му послужи за основа на разрешението на въпроса"[133]. Никой не е и мислел да поема истински финансов риск, заемът от 1927 г. се е приемал като кредит с *неформална* държавна гаранция. Благотворителният порив на академиците е продължил шест месеца (от юни до декември) или по-точно той никога не се е надигал, защото е било ясно, че държавата в крайна сметка ще изплати заема след решение по домашному в кръга Моллов – Цанков – Мишайков –Фаденхехт. Броени месеци по-късно – при дебата в Народното събрание по Женевския протокол за Стабилизационния заем – Моллов и Фаденхехт ще са най-изявените противници срещу манипулирането с ресурсите на БНБ от страна на държавата...

---

* Симбиозата между двете е илюстрирана от статистиката, че 22 от премиерите и председателите на Народното събрание до 1944 г. са членове на БАН. А в по-широката група „държавни и политически дейци, общественици" са включени 117 имена. (Вж. Българска академия на науките. Членове и ръководство. (1869–2004). Справочник.)

Не по-малко типичен е епилогът на заема за БАН от 1926 година. През март 1934 г. група народни представители, между които Вл. Моллов, Г. Данаилов и редица др. интелектуалци, внасят законодателно предложение за *пълно освобождаване* на академията от дълга ѝ[134]. Формалното основание са неиздължените от бюджета годишни субсидии на БАН. Макар в основата да стои пълноценен банков заем, никъде не личи да са правени прецизни пресмятания за насрещните вземания при това „прихващане" – върви се към радикално и просто опрощаване на едро, облечено, разбира се, във високопарни думи за духовните заслуги на учреждението и за национална гордост. Моментът на решението е същата критична сесия на Народното събрание, на която се обсъждат бюджетните икономии, мъчително договаряни с ОН, а Н. Мушанов прокарва назначението на заслужилите писатели в Софийската гимназия. В този момент текат и преговорите с външните кредитори за редукция на плащанията, където основният български аргумент е тежкото фискално положение. Накрая, не са слезли от дневен ред дискусиите за начините на опрощаване на земеделските дългове. В тази обстановка, където веригите на задълженията масово се прекъсват и където държавата е едновременно лош длъжник (навън) и непридирчив кредитор (вътре), „икономистите корифеи" и държавните интелектуалци добавят своя принос за изчезване на дълговия морал. Те предлагат еднозначно лобистки закон, обслужващ пряко – за сметка на държавата (кредитора) – личните и институционалните интереси на мнозина от вносителите.

Народното събрание така и не успява да гласува законопроекта, тъй като то е разтурено на 19 май същата година. Но това прави правителството на К. Георгиев, което с просто Постановление на Министерския съвет от 27 октомври 1934 г. *освобождава* БАН от задължението. В замяна той получава изразително свидетелство на верноподаничество от академията. На заседание на УС секретарят прочита постановлението, „с което се опрощава дългът на Академията спрямо държавата. Взе се решение да се *благодари за голямата услуга*, която *новата власт* прави на Академията с това решение и да се изкаже пожелание, че това благосклонно влияние ще продължи и за в бъдеще"[135]. Формулата е изпитано сервилна, обиграна при многобройни промени във властта, такава, каквато подобава на едно продължително и взаимоизгодно съжителство... През 1942 г. именно академикът Б. Филов ще настоява държавата да контролира академията, тъй като субсидира дейността ѝ и ще направи такива промени в закона за държавните служители, които – по ирония на историята – след само три години дават законова основа за първите комунистически чистки в университета[136]. А през 1947 г. БАН ще е окончателно одържавена и поставена под непосредствения надзор на правителството.

Приведените разхвърляни примери идват от миналото, но те са просмукани от обща атмосфера, която всъщност не си е отивала. Интелигентското съсловие (в най-широк смисъл) е „печелившо" от вечната българска „свръхдържава", за което то по правило се отплаща с адекватно присъствие и публични позиции. През годините на комунизма купуването и клиентелизмът му бяха грубо, мащабно, доведено до съвършенство, но и педантично регламентирани. При първия и при втория ни капитализъм симбиозата взема по-изтънчени и по-кокошкарски форми. Новото днес е само, че в нея се намесва свръхдържавата Европа.

Но тази „печалба" е и дамга за идейния и житейския хоризонт на интелигенцията, така и не успяла да преодолее печата на интелектуалната зависимост. Внушаваното от нея десетилетия наред отношение към икономиката и към стопанската политика е само едно от проявленията на този манталитет.

Незрими разделителни линии в политико-икономическия елит прокарват облъчвалите го външни влияния, които оставят специфична *национална* следа в „мисленето" и „правенето" на икономиката.

Мястото на съзряване и формиране често е определящо за нагласите, за по-голямото внимание и възприемчивост към дадени идеи или стопанска култура, отколкото към други. В по-общ план, отпечатъци на различни култури остават в чертите на местната традиция, в начина на пречупване и асимилиране на „външното", в изкривяването му през локалния стопански бит. Всичко това са корените на *„филствата"* в българския икономически живот.

При днешното мощно налагане на англосаксонската икономическа парадигма и на английския език като *lingua franca,* на пръв поглед изглежда, че някогашното значение и тежест на националния оттенък е загубило смисъла си. И въпреки това, когато става дума за базисни интелектуални пластове, дори и днес, един „лидер", формиран в САЩ, Франция или Германия развива различни рефлекси и чувствителност към стопанската ситуация.

Най-добрият пътеводител в тази материя си остава знаменитото есе на Боян Пенев за българската интелигенция[137], уловило духовното родословие на основни сегменти от българския елит. Макар Б. Пенев да е имал предвид в по-голяма степен тесния академичен и художествен свят в България, наблюденията му са ключ и към интелектуалните корени на икономическите модели, владели българското стопанско съзнание.

Руската нишка той свързва със специална склонност към „публицистичен стил, към разглеждане на въпроси от морален и обществен характер, към многословно, безкрайно полемизиране"[138]. С Русия Б. Пенев обвързва такива черти като „дух на идеализъм и общественост", но и „прекалената слабост към догматизъм, към доктринерство и сектантство"[139]. За руската нагласа „формата не е важна – съдържанието; не съдържанието, а идеята; не идеята, а догмата!"[140]. От Русия идва пиететът към „социален утопизъм... слабостта към словесно теоретизиране и умуване, при което се пренебрегват съществуващите факти... Само за руската мисъл – уви, не и за руската действителност – са възможни големите и резки исторически преврати. В никоя друга страна... не се наблюдава такова поразително отсъствие на практически смисъл"[141]. Като че ли тук е описано доктринерството и нерационалността, ръководили икономическата политика през комунистическите години – апотеозът на руското влияние в България.

Германската линия носи със себе си „бавно мислене, мудна психика"[142]. С нея е свързан стремежът към системност, стерилност и книжност на знанието, склонността „да се създадат всевъзможни философски системи... всичко да бъде оправдано, не само оправдано, но и възвеличено, защото е немско"[143]. Това ще се почувства особено силно през 30-те години, когато дори страниците на СпБИД се запълват от казионни, блудкави и сухи апологии на тоталитарната немска икономическа доктрина. От Германия идва и онова основно начало, което поставя „идеята за държавата по-високо от идеята за обществото"[144] – друга от водещите нишки в нашия стопански живот.

За да стигнем до третата – френската – връзка, която като че ли има най-слабо отношение към икономиката. Защото Б. Пенев тук се увлича в твърде духовни посоки, където връзката с материалното е по-незрима. Най-забележителното интелектуално качество на тази нация е авторитетът на разума, който никога не е господствал в България. А френското стопанско присъствие в страната е свързано с арогантното налагане волята на кредиторите и с репарационните дългове. Това не убягва и на благосклонно настроения Б. Пенев, който признава, че Франция „в последната война и особено след нея... не прояви най-ценните си качества. Но кой не измени на себе си в опиянението на победите!"[145].

Тези „три източника и три съставни части" на българската духовност оставят един или друг отпечатък върху стопанския бит и целите, които си е поставяла България. Но вероятно най-дълбокото – не търсено от Б. Пенев – обобщение за икономическите традиции на страната е компонентата, която блести с отсъствието си. „За жалост, от английската култура ние най-малко сме се възползвали; от всички влияния английското е най-слабо. Един ден ще разберем колко много сме загубили поради тая отдалеченост... Дух на свобода и дейност – това е характеристика на англичанина. Прям, независим, дирещ опора в собствената си съвест, в личното си убеждение, той е чужд на стадните увлечения."[146]

Това е капитално наблюдение, като много скоро след появата на класическото есе (1924 г.) откъснатостта на националния стопански мироглед от англосаксонския е ярко потвърдена. Откровението идва при сблъсъка с изцяло доминираната от англичаните икономическа доктрина на ФК. Конфликтът от края на 20-те и началото на 30-те години заглъхва през годините на германското, а после и съветското господство. Но излезе наяве с пълна сила през днешния преход, когато българският стопански манталитет отново трябваше да се конфронтира с англосаксонския.

Не е случайно съвпадение, че приблизително в същия момент, когато Б. Пенев разсъждава върху „чисто" интелектуалните сфери, Ст. Бочев формулира идентично твърдение за икономическата. Той тънко характеризира различния „характер" на водещите финансови пазари. „Докато Виена се е приспособявала с нашите нужди, навици и вкусове; докато Париж ни е оставял да действаме по свои начини и разбирания, след като и едните и другите са си получавали исканите залози и гаранции, Лондон – Ню Йорк имат друг манталитет: гдето те отиват, те налагат своите методи, и съмнително е, че за нас те ще променят своите схващания. Консервативната психика на англосаксоните се изразява ясно и неумолимо във всички прояви на техния живот, тя ги принуждава и в тяхната колониална и финансова експанзивност и дошло е време и ние да влезем в стълкновение с нея."[147]

Спецификата на отсъстващия „английски дух" е специфика на индивидуалното начало, противопоставено на всички други варианти (руски, френски, германски) на обществена, държавна или просто ирационална власт над индивида в социалния и икономически живот. Голямата разделителна линия в икономическите доктрини и в моделите за „модерност" преминава именно между англосаксонската и останалите парадигми. От времето на А. Смит, та до днес, икономиката е преди всичко „английска" наука. Затова обстоятелството, че българският „дух" е далечен на англосаксонския отчасти обяснява защо икономическата наука никога не е била от силните страни в нашия интелектуален живот.

Статистически погледнато, потокът на българите, завършили университетско образование в чужбина, е значителен. През 1898–1910 г. са легализирани 1 580 чуждестранни дипломи, при 1 967 дипломирани студенти в Софийския университет след създаването му през 1888 г. до 1913 година. За същия период навън са защитени 631 докторски дисертации[148]. Водещата дестинация във всяко отношение е Германия. Най-голям брой от дисертациите са разработени в тази страна, като при икономическите се откроява Лайпцигският университет. Тези тенденции се запазват и след войната. Само през 20-те години (1920–1931 г.) Софийския университет са завършили 5 218 души, докато легализираните дипломи от странство са 3 918. Нека отбележа, че сред училите навън през този период, дипломираните по икономика изглеждат малцинство (155 са завършили търговия, при значително по-голям контингент медици, юристи и пр.)[149].

Дори да се прибавят випускниците на други университети у нас, българските и чуждестранните възпитаници, поне до началото на 30-те години, са съизмерими величини*. Измежду възловите за стопанството ни личности, голяма част са образовани в чужбина. Географията на представителната извадка от управителите на БНБ например показва, че от 17 души (до 1947 г.) по трима са учили в Русия, Франция, Швейцария (Женева) и Германия, двама в Белгия и по един в Австрия и Англия (Ив. Евстр. Гешов). Единствен български възпитаник е Д. Божилов, което впрочем всячески му личи. Надмощието на френския и германския културен ареал е неоспоримо, така както е слабостта на англосаксонското влияние.

Дали това разпределение на външните влияния е определящо за по-силното въздействие на френската етатистка икономическа традиция, отколкото на английския либерален дух, или обратното – разсейването на българските студенти по Европа е следвало естествения ментален афинитет на българина? Трудно е да се каже със сигурност, но така или иначе, алхимията вероятно е предопределяла най-общи нагласи в икономическото мислене на елитите. В същото време тази връзка не може да се абсолютизира, особено когато се стигне до по-практически решения. Образованието е най-прекият канал на интелектуално формиране, но то не води автоматично до „западен" мироглед, както отсъствието на паспорти и на бариери пред движението на хора не е правело българите отпреди 1914 г. „европейци". Следването в Европа не означава непременно дълбочина на погледа: способните да осмислят и преработват полученото навън навсякъде са единици. Случаите, в които влиянието е повърхностно, а получената школовка не се развива по-далече от простото епигонство, са многобройни. Това е впрочем правилото при онези, които след завръщането си се отдават на политиката – в нея всичко заучено е компресирано до прости формули, претопяващи се с годините в местния интелектуален стандарт.

---

* След началото на депресията образованието в чужбина силно се затруднява поради строгите валутни ограничения.

Неразбирането на този факт често кара френските власти да надценяват собственото си културно влияние, смесвайки притегателната сила на френската художествена култура сред тесния български елит (а и в други държави по света) с възможностите за стопанско проникване. Реалността обаче е по-прозаична. Икономическа експанзия се основава само върху финансова, не върху културна мощ. Отсъствието на първата няма как да бъде запълнено от блясъка на втората. Вярата в друго е или илюзия на „империализма на бедния", практикуван от Франция между войните, или заслепяващо преклонение пред величието на собствената култура, каквото винаги е обсебвало френските управляващи кръгове.

Погледнато ретроспективно например, писмата на Шарло от 1915 г. – когато тече най-усърдното ухажване на България от страна на Антантата и на Централните сили – звучат наивно с очакването си, че чрез френската култура ще може да се противостои на валяка на германското влияние върху правителството. Делегатът донася на Париба, че възнамерява „да се защитава, но не със същите оръжия (като германците) и да покаже с думи и дела различията между [френската и тевтонската] раси"[150]. На фона на грубата действителност, програмата и „успехите" му са платонически – курс по френска литература в Софийския университет (при пълна зала!), реорганизация на Алианс Франсез, други дейности в интерес на Франция...С това Шарло възнамерява да „укрепи своя персонален и морален авторитет" в една спечелена за противника държава!

Разбира се, не всички френски наблюдатели са толкова наивни. Отново М. Дюнан попада (при това по същото време – септември 1915 г.) на по-земен образ, у когото френското образование не е в конфликт с прогерманските симпатии. Описвайки гостуването си у младия адвокат „ултрагерманофил" Серафимов, Дюнан отбелязва, че домакинът му „представлява едно странно смешение от антируски традиции, както това е в цяла една част от българските управляващи кръгове, и влиянието на милата Франция, което тя е упражнявала върху всички млади хора, усъвършенствали в нея френския език. Той, както и всички членове на семейството му, поради солидарност и партиен интерес, но и по лично убеждение, е голям обожател на германската организация и на германската сила. Това не му пречи да разбира и обича френската култура, съкровищата на нашата литература, грацията и елегантността на нашата раса – всичко това представлява един феномен, който не е рядък у изтънчените духове на тази неутрална източна страна"[151]. След тези галещи френското честолюбие впечатления, Дюнан прави по-безутешни констатации. Сред поканените са Петко Стайнов (от в. „Мир") и „няколко младежи от различни партии, бъдещи министри, понеже българите имат ограничен избор за управляващи. Повечето от тях са следвали курсове във френски университети, особено в Гренобъл и Париж. След завръщането си в България те възприемат без оглед на какъвто и да е нюанс всички предубеждения и цялата омраза на партията, посредством която смятат да правят кариера, заедно с догмите [разбирай – франкофобски] на външната политика... [Може би] репертоарът на кафе-шантаните... е най-доброто, което тези студенти са научили във Франция"[152]*.

По-късно, непосредствено след войната, илюзиите на френските управляващи се връщат върху крилете на победата. В доклад, датиран в самия край на 1918 г.[153], Франция се блазни да играе ролята на новия „дядо Иван". С увлечение се твърди, че България е била истинска германска колония, но новото българско правителство е най-добронамерено настроено към Франция. То „пренася [към нея]... надеждите, възлагало преди това на Русия, която вече задълго не е в състояние да играе активна роля... През трите години германска окупация френската култура е запазила цялата си сила". Оттук до извода, че културата е способна да бъде използвана като политически инструмент, има една крачка и френските власти я правят, приемайки за възможна лесната подмяна на руското „културно бащинство" с френско. Тази увереност придава сантиментално-сладникав тон на официални документи, но и заслепява победителя за реалностите в България, която вече е проявявала (предстои ѝ да проявява) сервилност пред всеки, влязъл с евтини обещания.

Очакванията се съживяват в драматични моменти, когато французите залагат на културната ориентация на възлови личности. Така те разчитат – макар и „с едно наум" – на това, че Н. Стоянов е председател на Алианс Франсез♦. Сходни надежди се възлагат на К. Гунев който „ни е направил много услуги и ще ни прави още. Неговите симпатии към Франция са много силни... Припомням, че (той) наскоро получи ордена на Почетния легион"[154]. Благосклонни оценки са правени и за франкофилството на Н. Момчилов.

Цялата доброжелателност изчезва през много по-честите моменти на остри конфликти. Ако се съизмерят „добрите" с „твърдите" оценки от френска страна, вторите ще натежат многократно. Истината е, че до културата се опира, когато външното влияние е свито, или (обратно) когато културата може да се превърне в изискан орнамент на иначе смазващо чуждо присъствие в страната. Нещата, естествено, са много по-цинични и Франция (в по-общ смисъл – Западът) разчита на персоналната зависимост, на прякото „насочване“ на елитите. „Списъкът Тевене“ го показва както за нея, така и за Германия◆. Приведените улики за френско „агентство“ на Генадиев или за германофилството на М. Тенев са, ако не доказателства, то в най-добрия случай – подозрения за корупционна основа на „филствата“◆◆. Те само потвърждават, че на редица членове от малобройната „либерална“ общност в България се е плащало, за да говорят „правилно“ и да създават политически коректния интелектуален фон в публичното пространство.

---

* На друго място снизходително-почтително твърди, че Симеон Радев е „единствен сред балканските политици, който може да издържи един разговор върху историята на френската литература и изкуство". (Дюнан, Марсел. Българското лято..., с. 224.)

♦ Вж *Икономическата условност... / Човекът от предната линия...*

Завършвам с интимно свидетелство, което долавя настроенията и гледната точка на специфичния кръг на българските елити в чужбина.

Постоянно завръщащи се мотиви в характерологичните и интелектуалните нюанси на тази общност са усещането за откъснатост от България, незаинтересованост на „централната“ администрация от възможностите на „външния кръг“, опартизаняването на отношението към него. Навън се развива особена чувствителност към проблемите на страната, която не съвпада с пристрастията на вътрешната политическа борба. Всичко това поражда раздвоеност и културна отчужденост у диаспората.

С подобна тоналност са пропити няколко лични писма на Димитър Станчов до Н. Стоянов. Личната изповед отразява необичайната биография: пребивавал дълги години в чужбина, придобил усета и гледната точка на друг свят, той споделя своите наблюдения на дипломат в края на кариерата. В горчилката му се кръстосват съвсем разнородни напластявания: от педантични сметки за направени разходи, които е трябвало да поема „вместо обеднялата държава“, до обичайната за български служители в чужбина обида, че „по нашенски нищо не ми се отговаря“, дори на собствената му оставка[155]. „Това е мъчително – как може да работи човек при такова становище?“, пита Станчов с убеденост, че е непризнат. „Защо имам още куража да работя? Може би – защото аз имам нахалността да го кажа – защото *аз* създадох тази рожба, която се нарича „Българска дипломация“... Е, когато си създал нещо... разбира се, че е мъчно да се откъснеш от него.“ Той е убеден, че навън се живее в по-изтънчен свят – „това са само психически... болки, които у нас не се разбират“[156]. В ретроспективна самооценка Станчов се оправдава. „Бил съм креатура на Цар Фердинанд, но грехът ми е, че действително Той ме научи „да работя“. Пък бил съм и човек на Стамболийски... Да, „крайностите се докосват.“ В писмото има примирение с „прозрението“: „И тъй, прави, изглежда, са всички и аз разбрах, че всичко се води от изборни, партизански и партийни и котерийни схващания. Каже ли някой в парламента: тоя чиновник – този дипломат – не ми се харесва – „супата му не е по моя вкус“... и веднага началството: а той ли е, много лес-

---

◆ Вж. *Откъм частните банки / Ръката на политиката – „списъкът Тевене“.*

◆◆ Вж. *Плащът на корупцията / Външната контактна зона.*

но ще се уреди – той ще се изпъди... Разбрах... и аз намирам всичко естествено."[157] Изглежда, че за привикналия с чужда среда и откъснал се от България дипломат, подобна елементарна истина се възприема трудно. Това го навежда дори до необичайното за кастата му правило, че за кариерния държавен служител сякаш най-добрата перспектива е работа извън държавната администрация. „Иван [Станчов], който излезе по-умен от мене, си намери „независима" работа."

Обобщението е на самотник. „Бях питал... за корена на думата „приятел". Той ми отговори – „не търси корена на тази дума в нашите енциклопедии – у нас тя няма корен!"[158]. Почти дословно, години по-късно, това наблюдение ще направи и Ст. Бочев. „В България, казва той в популярна сказка, силата е в семейните връзки, а не в приятелството. Титаните на възраждането са били готови да умрат за България, но примерите на приятелство между тях са редки."[159] Социалната тъкан е споена от първичното родово чувство, не от по-сложните и богати връзки.

За Станчов мостовете със страната са прекъснати, а културното приобщаване към чуждата среда не е пълно. „Разбира се, моите новини не произхождат от Легацията – тя е както трябва да бъде... дискретна и с хора „вън от строя" като мен не говори."[160] Пред него остава перспективата на живот със спомените и с носталгията по непостигнатите национални каузи, като тази за положението на „нашите отвъд Рила", или за репарациите.

Ключовата дума за тази изповед е *периферност*. А това, което е вярно за личния мир на един от най-изтънчените представители на българския елит в чужбина, се отнася и за интелектуалната ни саморефлексия изобщо. То се долавя в много симптоми, дори в толкова неочаквани като общуването на българските художници със Запада. Въпреки че в довоенния художествен живот контактите с него са особено наситени, най-успелите от тях почти не попадат в чуждите музеи и галерии. „Картините на тези най-европейски [наши художници], пише Р. Маринска, прекарали по-голямата част от живота си в „центъра", получили приживе признание и слава, днес отсъстват от постоянните експозиции [в Европа]... При „преминаването в историята" тези автори са понесли присъдата на своята маргиналност по рождение"[161].

Натрапчива изолираност има и в стопанската *култура*, където следите от общуването са също непропорционално асиметрични. На Изток те са видими, налагани върху съпротивяваща се материя. В обратната посока са като изтрити от вода върху пясъка или – когато ги има – често отключват потискани и атавистични „срамни" черти на западната икономическа култура, които са изглеждали забравени♦.

Реакциите на тази изолация са различни. Резигнацията е една от тях. Друга е псевдоактивността: България, като всяка малка периферна страна, трескаво е търсела (търси и днес) да се превърне в център „на нещо", опиянявала се е от имагинерни концентрични кръгове, които чертае около себе си.

♦ Вж. *Дългата перспектива...*

Съзерцанието и обяснението

Науката

Многообразието на кръговете създава усещане за фрагментирани визии към стопанския живот. Пъстротата е реална, но зад нея стои общ субстрат – език на общуване, „експертно“, а в по-дълбок план – и *научно* знание. Независимо доколко е осъзнато и осмислено, стопанското действие борави с фрагменти от икономическо познание. На разхвърляни из стопанската ни памет негови следи се спирам в този раздел.

Начало

Икономическото познание отразява стопанския манталитет не толкова със съдържанието на доктрините, колкото с чувствителността към едни или други от тях, към един или друг аспект, с предпочитанието към дадени аналитични инструменти, със склонността да се разработва тъкмо определена „жила“ на икономическата наука. За разлика от „историята на икономическата мисъл“, която се съсредоточава върху идеи, тук интересът е именно към тези предпочитания и нагласи.

Представа за *прохождащото* и съзряващо стопанско самопознание дава СпБИД. Дружеството с много мъки поддържа десетилетия наред (до 1947 г.) това най-познато периодично икономическо издание у нас. Неговото значение се оценява по достойнство, когато се навлезе във всичките му петдесет годишнини – онзи, който иска да разбере българската икономика, е длъжен да премине през тях и кодираните там явни и неявни послания. Необикновено дълголетната сбирка е най-богатият и компактен материал за начина, по който се е мислила икономиката у нас, огледало на промените в езика, идеите, доктрините и границите на академичния изказ. По своята интелектуална значимост СпБИД е от един порядък с теченията на „Мисъл“, „Златорог“, „Философски преглед“, но за съжаление непроучен като тях откъм социологическия, социален и идеен контекст*.

Впечатлението от огледа на първите томове на списанието е за смес от наивност и нещо, което бих нарекъл „продуктово мислене“. Преобладава сетивната представа за икономическата реалност, търси се *отделната стока*. Това отчетливо присъства например в начина, по който се пише за външната търговия – погледът е пределно детайлизиран, плъзга се перо по перо, отсъстват обобщения. Думата е за типична „описателна икономика“, където герои са стоките, фирмата, отделната дейност, най-много отрасълт. В тази гледна точка има не теория, а обратно, бягство, дори боязън, от обобщения. Натурализираната представа за икономическия живот, в която финансовите аспекти имат второстепенно, подчинено, в известен смисъл „греховно" място, е подсъзнателно заложена още тогава.

---

* Тези списания живеят значително по-кратко, отколкото СпБИД: „Мисъл“ излиза в течение на 15 г., „Златорог“ – на 24, „Хиперион“ – на 9...

През първата си годишнина (1896 г.) СпБИД се вълнува от протекционизма, от това, какво трябва на текстилната индустрия, как да се въведе носене на местни дрехи и обуща, от мероприятията против фалшификатите... В наченки на стопанска антропология се дава „отчет" за една „икономическа екскурзия", който представлява любознателно краеведско съчинение. Финансовият живот е сведен до описание на кредитите и отчетите на БНБ, на състоянието на държавните и общинските финанси и до обзор за акционерните и спестовните дружества в страната. През следващите години на страниците на списанието може да се прочете статия на Георги Колушки (един от корифеите на БИД) за необходимостта и полезността на житните елеватори или силози, както и обширен трактат на А. Ляпчев за каменните въглища като експортен продукт. Това равнище изглежда напълно адекватно за Колушки, чиито стоковедски уклон е потвърден от по-късен протокол на БНБ: банката го избира за експерт по установяване качеството и трайността на кафето и какаото на зърна като възможен залог (гаранция) при кредитиране. Ляпчев обаче надскача темата и за него въглищата са само изходна точка на разсъждения за перспективите пред икономическото развитие на България.

Всички, станали по-късно известни имена в българската икономическа книжнина и политика (А. Ляпчев, Ал. Цанков, Г. Данаилов, Д. Мишайков, К. Попов...), прохождат със скрупульозни описателства. Те не проявяват интерес към „високата теория", не отиват отвъд конвенционалния поглед, остават далече от каквито и да било хипотези за икономическото поведение. *Теорията се консумира и разбира единствено като прилежно изложение на готови доктрини.* Реферат на Г. Данаилов например започва с преглед на въпроса от средновековието и продължава с изчерпателен и надлежен преразказ на всички ученията в съответната област. Друг реферат (на А. Ляпчев) се разстила в три последователни броя, точно както и статия за данъка върху солта (също в три книжки), отличаваща се с безупречна изчерпателност. По същото време в чужбина се защитават първите дисертации, които са в сходен дух. Иван Иванов разработва в Лайпциг „Примитивните форми на занаятчийската организация" (1895), а Атанас Дамянов пише в Мюнхен за десятъка в България (1896 г.)[162]. Вероятно това първично разбиране на теорията като възторжено изложение на (чужда) „модерност" дава повод на Г. Данаилов по-късно да възкликне патетично, че „ние младите сме космополити, израснали повече в чужбина: едно голямо зло".

Пробуждащото се самоопознаване организира истински експедиции из реалиите на българската икономика*. Това са велики географски открития, водещи до систематично и всестранно картиране на все още слабо познатата действителност. И тук, както през Възраждането, силен мотив е вроденото човешко любопитство, което простосърдечно се излива в множество непретенциозни съчинения.

---

* Пробуждането не съпътства само раждането на държавата. То идва с всяко дълбоко пречупване, което мотивира сходни усилия. Преходът също даде ход на опити за първоначална инвентаризация, макар че те не достигнаха качеството на първообразите.

В началните стъпки съжителстват две линии. От една страна, школското отношение към абстрактното знание, схващано като *начетеност* и способност да се преразкаже заученото (зазубреното) в чужди университети или погълнатото в домашни условия. Това отношение ражда официален език, на който често се изразяват по страниците на СпБИД. Неговите мисловни схеми се движат в рамките на нормативно предписаното от „по-културния" свят. Действителността се възприема еднопланово, без релефа на „задните" (недекларирани) мисли, мотиви и интереси. Въпреки (а може би тъкмо поради) крайната изостаналост, много от икономическите текстове излъчват бодрото настроение на строителите на нова държава, оптимистичния тонус на една напираща икономика. Обсебеността от „цивилизацията", съизмерването с нея и тържественото оповестяване, с детинска радост, всеки признак, че „и у нас е така", са навсякъде. Първите годишнини на СпБИД отделят много внимание на „външните прегледи", където с голяма чувствителност се следи какво става в Европа и у съседите. Основно място заемат и статиите, които в по-нови времена бихме отнесли към рубриката „предаване на челния опит", и където се излагат (в превод или в преразказ) миниатюри от стопанската организация на Запада.

Но в списанието присъства и друга реалност, доловена именно при ниския полет над бита в нова България. Заглавието на статия в СпБИД[163] – „Из дневника на един провинциалист по нашите икономически, търговски и социално-юридически въпроси" – би могло да се приеме за мото на втората линия в най-ранните стопановедски изследвания. С вродено усещане за провинциалност, те педантично инвентаризират *отклоненията* от „модерното", *действителните* пружини, задвижващи стихията на първоначалното натрупване. Тези съчинения дават неподправена картина на стопанския живот, засичат драматичното разминаване между кухи официални форми и случващото се. В тях няма друга теория освен интуитивното и смътно разбиране за „нормалност", върху което начинаещите икономисти с тревога наслагват недодяланите местни реалии. Точно подобни страници оставят истински колоритната и жива представа за българската икономика на отиващия си XIX век.

Теория

В началото на 30-те Стефан Байданов, забравеният днес деец на Съюза на българските индустриалци, формулира (в съвсем страничен контекст) прозорливо твърдение. Примитивните, неструктурирани общества – казва по същество той – са по-свободни в интелектуален план. „В по-напредналите страни, дето вече има едно кристализирало обществено мнение, е много трудно да се явят определени хора или групи, които да изказват или защитават явно парадоксални мисли. Но при нас, вследствие липсата на една по-широка стопанска статистика и просвета в това направление, съществува благоприятна почва за създаване на разни легенди."[164] Търсената от автора ирония е всъщност неуместна. Действителната изходна мисловна свобода (други я наричат невежество) на изостаналите общества не е непременно техен пасив. Напротив, в идеалния случай „парадоксалните мисли" биха могли да се превърнат в творческа възможност.

За съжаление, потенциалът рядко е развиван, като вместо това, девственото мислене лесно влиза в прокрустовото ложе на имитаторството и на минималистката теоретична програма. Прохождащото познание избира сред предлаганото на световната теоретична сергия. Самоопределението обаче не е хаотично свободен процес, а става под влияние на (и отразява) разнопосочни културни влияния.

В българската икономическа наука – с редки изключения – това е типичната картина. Зараждащата се изследователска общност в следосвобожденска България бързо придобива вкус към академична схоластика. Настаняват се теоретичен провинциализъм и „смиреност", плагиаторство, стерилност, конформизъм. Доминиращото епигонство съвсем не приобщава към универсалната наука: напротив, то изключва критичното обсъждане на важните пробиви в световната икономическа мисъл и съзнателно се отказва от опити за оригинални *приноси* в някои от нейните парадигми*.

Ранната форма на икономическото знание постепенно образува свой институционален периметър. *Политическата икономия* като теоретична стопанска дисциплина *par excellence* и възникналият около нея професорски/катедрен кръг оформят стандартите на стопанското познание. През 20-те години, както и през комунизма, тя е синоним на специфичен тип кабинетна апологетика, надъхана с книжна „теория". Именно политическата икономия утвърждава специфичната способност да се изричат, без смущение, откровено несъстоятелни твърдения, фактите така да се превъртат през идеологическата „месомелачка", че на черното да се казва бяло, причинно-следствените връзки да се обрщат без ни най-малко неудобство. Така Г. Данаилов например може спокойно да твърди, че стабилността на лева след 1924 г. се дължи *изцяло* на камбиалния монопол, а *съвсем не* на спонтанния приток от девизи, или (нека припомня) да намира за една от най-големите добродетели на БНБ това, че тази банка може да изчака 10–15 години своите длъжници, без „да свърши с тях", както би направила всяка нормална банкова институция.

„Катедрената" политическа икономия** допринася немалко за отдалечаване на теоретичното икономическо познание от здравословните съмнения и строгост на позитивисткото мислене и на емпиричната проверка. „Вербалното" у нас задълго доминира над „точното" и доказуемото. В кратък очерк, статистикът Стефан Станев, учил при политикономиста Г. Данаилов и при статистика Д. Мишайков, свенливо изразява тази особеност, сравнявайки техните курсове с „чисто статистическия" подход, въвеждан от Ив. Стефанов***. „Не би трябвало да се подценяват приносите на един от първите представители на статистическата мисъл у нас, но ударението в лекциите на Г. Данаилов падаше върху *историческите корени и формиране* на статистиката като научна дисциплина. Ценното у проф. Стефанов бе... че той отделяше голямо внимание на задачата студентите да овладеят *статистиката като инструмент* на бъдещите си проучвания, да научат практическите правила за формирането на съвкупности от отделни случаи... Може да се каже, че от липса на подобен момент страдаше както курсът на проф. Г. Данаилов, така и на проф. Долински във Варна, и дори учебникът на проф. Д. Мишайков в София, макар да се отличаваше със значителна дълбочина при *философското* тълкуване на проблемите."[165]. Превесът на „философското" над „инструменталното" е характерен за голяма част от българската икономическа книжнина. Тя е разводнена от многословие, склонност към абстрактни метапонятия, непрецизност, дефицит на кратък, формализиран изказ. Тази стилистика и начин на мислене се доближават до германските или френските. Донякъде те са свързани и с особеностите на самия език: английският например се поддава много по-добре от немския и френския на стегнато изложение и на „икономично", директно формулиране на посланието. Разбираемо е, че въпросният стил преживя разцвета си в лоното на марксистката политическа икономия.

---

* По твърде сходен път преминава икономическата теория в България в годините на прехода, след маргинализирането на марксизма.

** Тази, която се преподава в доктринерски и закостенял вид в университетите.

*** Споменът на Ст. Станев е за студентството му във Висшето търговско училище в Свищов, където лекции по теория на статистиката четял Г. Данаилов. През 1937 г. неговият курс е поет от новоназначения проф. Иван Стефанов.

Корените на този поглед са в курсовете по политическа икономия на Г. Данаилов (1906, 1934), Ал. Цанков (1930), Д. Мишайков (1933), Симеон Демостенов (1937, 1946), Иван Кинкел, формирали представата за теоретическа икономия сред студентите и в публичното пространство. Всеки един от тези дебели томове обединява тривиални наблюдения за стопанския живот, кратки исторически екскурси, описание на институционални форми, изложение на основни икономически учения, рудиментарни правила на стопанската политика. Цялото е изложено на език, движещ се между простия здрав разум и високопарния наукообразен тон.

Мястото на теорията в подобни текстове всъщност е скромно и по-скоро неявно. Тя разточително излиза на показ най-вече в разделите за „ценността" (стойността) и за парите. Тук учебниците и теоретичните текстове са открито компилативни, с демонстративно нежелание да се направи и най-малко усилие за оригиналност. Това е съзнателно възприета научна етика, адекватна на преобладаващите житейски комплекси за малоценност в обществото. Изначалната слабост на икономическата теория е частен случай на общото отношение към „високата наука" в България. Нейната недостъпност е приета като предопределеност. На дискусия в Народното събрание през 1932 г. самият декан на Юридическия факултет на университета (Г. П. Генов) отбелязва, че „това, което се казва *българска* наука" се свежда до няколко имена. „В продължение на 45 години... имаме един-двама историци, един-двама филолози, един-двама философи и няколко естественици. Това са хората, които са се отличили на научното поприще..." Дълбоко минималисткото убеждение е, че „*един малък народ не може да*

Научен архив, БАН

Иван Стефанов, 1930

създаде много [мисли се за бройката, но се подразбира и величината] *големи учени*“[166][*].

Интуитивно нахвърляните от декана успешни области са симптоматични. Те включват „историята, славянската филология *на българска почва*, изследванията на *българската* природа, *българската* геология, *българската* петрография и т.н.“. Натрапчиво повтарящият се епитет „български“ резюмира самооценката и мащаба на очакваното научно знание: не се иска „универсална“ теория, която да се впише във водещите търсения, а е достатъчно производството на някакъв местен вариант, *описанието* на родното.

Икономиката не присъства в почетния списък и пропускът не е случаен. Летвата в икономическата академична общност традиционно е поставена ниско, на височина, където провъзгласяването за „български“ епигон на някого (на някоя школа) или старателният преразказ без претенции за теоретична добавена стойност се смятат за върховно научно постижение. Дори днес тесният, но напорист кръг „либертарианци“ например приема като най-топло признание обявяването на С. Демостенов за „българския австриец“ [представител на австрийската школа], без да си дава сметка за целия провинциализъм на подобен апотеоз*. От австрийската школа е разбрана и взета само идеологическата доктрина, не теоретичната субстанция.

---

[*] Самият декан като че ли е персонификация на този минимализъм. Той (скрит зад лесно разпознаваеми инициали) е описан от Стефан Бочев като проповедник на „допотопни суверенистки теории, остатък от предишния век... на които кадеше тамян“. След престоя в Женева младият Бочев не вижда бъдещето си при подобен лектор. „Разбрах, че и да ме приемат за някакъв асистент, няма да мога да вирея при него. Не можеше човек да е почнал като привърженик на най-прогресивните... интернационалисти като Келзен, Жорж Сел, Пол Буркен... и да свърши под крилото на незнаещия, че вече сме в XX в., професор Г. П. Г.“ (Бочев, Стефан. Автопортретът ми..., с. 21.) Г. Генов е автор на монументална (естествено чисто дескриптивна) дипломатическа история на България.

През ранните години на институционализиране на икономическото образование, когато водеща фигура е проф. Г. Данаилов**, у нас се възпроизвежда ситуацията в Германия от предшестващите 2–3 десетилетия. Университетската катедра попада под силното влияние на историческото направление, при което една от важните последици на този избор е отдалечаването, по естествен път, на англосаксонското икономическо мислене – историческата школа се ражда именно като методологическа антитеза на английската класика и неокласика***. Привлекателността на историческата школа е обяснима: размитата ѝ логика е по-близка до видимостите в едно незряло общество, където – за разлика от студената механика на развития пазар – институциите, политиката, държавата и обществото се намесват по-радикално в чистата стопанска рационалност. По същите причини днес (нео)институционалната теория нерядко се превръща в територия за онези, които търсят спецификата на прехода встрани от строгата парадигма на неокласиката****.

Точна представа за пресечните влияния и за начина на теоретично мислене у българските икономисти дава курсът по политическа икономия на Г. Данаилов. Макар да предявява известни приносни претенции (особено спрямо предходните български съчинения), още в увода заявява, че книгата „не може да претендира на пълна оригиналност“[167]. „Аз израснах при системата на класическата школа – Рикардо и Мил, учех се у германските историци – Рошер, Шефле и Шмолер. Практиката на моите преподавания обаче ме убеди, че българската младеж твърде мъчно схваща законите на Политическата Икономия, така както те се излагат в ръководствата, съставени от наблюдения над живота в Западна Европа, най-вече в Англия. И твърде естествено: икономическите феномени на английския капитализъм имат по-друго обяснение и по-други причини, отколкото явленията на нашето затворено стопанство – „за свои нужди."[168] Данаилов отрича да е следвал дословно германската традиция, но влиянието ѝ, просмукано по време на специализацията му през 1897–1898 г. в Берлин, Мюнхен и Виена (Шмолер, Брентано, Зомбарт) се чувства навсякъде*.

---

* Вж. Professor Simeon Demostenov (1886–1968) – the Bulgarian Austrian. Texts selected and edited by Nikolai Nenovsky. –In: Contemporary Economic Libertarianism in Bulgaria. Institute for Market Economics. Класическият пример в това отношение е от друга област – „ремкеанството“ на проф. Д. Михалчев. Извоювал висок авторитет в България като ученик на Ремке, Михалчев е всъщност единственият, но страстен и предан последовател на малко известния германски философ.

** През 1906 г., като извънреден професор в университета, той е едва на 31 години.

*** Удобен и точен ориентир в лабиринта на икономическите учения и школи е: The History of Economic Thought Website. http://cepa.newschool.edu/het/home.htm

**** Тези повърхностни мигранти не си дават сметка, че новият институционализъм е тъкмо обратното – опит да се съчетае фундаменталната философия на неокласическия синтез с наблюдаваните очевидни отклонения от чистите конкурентни пазари.

Интелектуалното родословие на професора (и на други български икономисти) е изповядано в обширния преглед на използваната литература. Кратките анотации за отделни автори очертава географията и топографията на влиянията. Проявяват се симпатиите, антипатиите и различната чувствителност към едни или други идеи. А. И. Чупров** е негов учител, получаващ суперлативи за логиката и стегнатостта на курса си, но – оказва се – „системата му е пригодена към класическата школа на политическата икономия и затова този учебник трябва да се смята за малко остарял"[169]. Френската школа е решително (до голяма степен основателно) отстранена. „Главната причина е, че през целия XIX в. френските автори... са оставали на едно и също гледище, при една и съща система."[170] В любопитна съпоставка се твърди, че те не се издигат до висотата на английските класици, но нямат и новаторството на германските икономисти. „Докато в немско например се явяваха в литературното поле школа подир школа, всяка от която искаше да преобрази цялата наука от гледището на свои особени, на места дори оригинални принципи, във Франция всичко вървеше по една стара, утъпкана пътека... Политическата икономия днес не би могла да се изучава във всичката пълнота само от френските ѝ автори."[171] Недостатък на английските учебници, според Г. Данаилов, е тяхната привързаност към класическата школа, което – в очите на българския професор и на фона на германското новаторство – е архаизъм. Накрая идва споделеното преклонение пред немската икономическа мисъл – „най-богатата със систематични пособия по политическа икономия... всички... със строго научна система, избрани дефиниции и тенденции да обхванат материята от всички страни"[172]. Историческата школа е на върха. Учебникът на Рошер „би трябвало да се постави на първо място между немските книги", а този на Шмолер е „написан по една съвсем нова и оригинална система... и ще остане завинаги образцово съчинение"[173].

Често по-показателни от привличанията са интелектуалните несъвместимости и отсъствия. Преглеждайки кратките квалификации на Г. Данаилов за различни автори, най-силно впечатление днес прави отношението към три имена, които последвалата история е поставила високо. В оценките за тях прозира отсъствие на чувствителност и влечение към новото. „Принципите на политическата икономия" на Алфред Маршал са сухо представени като важно, но чуждо съчинение. То „напуща в много отношения пътя на старата – класическа – школа и прави нови стъпки в развитието на нашата наука."[174] Нищо обаче не показва желание да се тръгне по тези стъпки. Сходно е отношението към основополагащата за икономическата теория работа на Леон Валрас. „Тази книга [Elements d'economie politique pure ou theorie de la richesse sociale. 1874] е съвсем оригинална. Авторът й е искал да построи с помощта на математически методи основните проблеми на Политическата икономия. Като пособие тя се явява съвсем непригодна и ако споменаваме за нея, правим го с цел още тук да обърнем вниманието на четеца върху тая особена школа."[175] Академичният ни политикономист не тръгва и по този път, при това не само в преподаването, но и в останалите си публикации. Никъде в тях няма и следа от интерес към направление, което пред очите му ще промени из основи разбирането и метода на икономическата наука*. За българския професор и Уйлям Ст. Джевонс (когото цени по-високо от Валрас) върви в безперспективна посока. Класическият труд на английския икономист е представен като „една оригинална школа в нашата наука, без особено значение до наши дни поне"[176]

---

* Данаилов е завършил Московския университет.

** Известен руски политикономист, баща на знаменития статистик А. А. Чупров.

Неоригиналността носи със себе си еклектична всеядност и теоретична неутралност. Въпреки общата си историческа обагреност, курсът на Г. Данаилов не взема страна по „теорията на ценността" (ядрото на икономическата теория от епохата). Равнопоставено са изложени основните направления, вкл. маржиналистката революция на австрийската школа (К. Менгер, Ф. фон Визер и Ойген фон Бьом-Баверк), която е в дълбок методологически конфликт (знаменитият „спор за метода") с историческата.

Заложеното от първите български политикономисти не претърпява дълбоки промени. В следващите тежки университетски курсове се запазва сходна стилистика. Количествените методи и вниманието към статистическия факт остават все така настрана. Теории, които в оригиналния си, авторски вид почиват върху формализирана логика (като маржинализмът), се излагат напълно словесно. Англосаксонската теоретични мисъл (поне до втората половина на 30-те години) продължава да стои встрани. Още по-изразено е епигонството, като изложението (особено у Д. Мишайков, С. Демостенов и Ал. Цанков) следва плътно трактатите на субективната школа.

„Австрийците" на пръв поглед са завладели българския „теоретичен пазар", но победата е по-скоро повърхностна. Тя обхваща институциите (катедрите) и шаблонизираното преподаване, не самата наука. Фактически отсъства работа върху емпириката с теоретичните сечива на австрийска школа. Опитите да се вникне в теоретични тънкости, повдигнати от различните нейни представители, и в същината на множеството й поколенчески разклонения, остават без дълбочина. На българската икономическа мисъл (среда) традиционно липсва разбиране на контекста. Показаната начетеност не скрива дефицита на широк асоциативен поглед, способен да разкрие неявните, деликатни интелектуални връзки и/или точната тежест на отделен принос в развитието на теоретичното познание.

---

* Имената на водещите икономически теоретици като У. Ст. Джевонс, Л. Валрас, А. Маршал, В. Парето, К. Виксел, Г. Касел, Дж. М. Кейнс... твърде рядко се срещат и на страниците на СпБИД.

За сметка на това академичната общност развива нездрав вкус към модните в Европа дебати върху „икономическите системи“. Под влияние на социалистическите учения (преди Първата световна война) и на фашизма/комунизма (между войните) тези спорове са в центъра на обществения интерес. Истината обаче е, че в тях става дума много повече за идеология и/или спекулативно ориентирани политически позиции, отколкото за икономическа теория.

От неокласическата и австрийската школа насетне е прието, че политическата икономия не се занимава с *целите* на човешката дейност, а само с начина на използване на ограничените ресурси. Тя „е съвършено неутрална по отношение на целите, които индивидите [т.е. и стопанските системи] се стремят да постигнат... [тя] няма нищо общо с Етиката... с Естетиката... или с Технологията“[177]. Въпреки това е трудно да се избегне уклонът към доктринерство, включително за много икономисти-теоретици. За българската научна общност се оказва почти невъзможно. Той традиционно смесва двете сфери, смятайки, че прави наука, когато разсъждава свободно, без строги доказателства, върху язвите и добродетелите на общественото устройство. Именно разделите за „икономическите системи“, които присъстват в почти всички учебници по политическа икономия (особено у Д. Мишайков и И. Кинкел)[178], са типични в това отношение. Техният подход следва – и вкоренява задълго – вродения пиетет към примирителни „синтези“, към бягство от строго доказателство и научна отговорност. Много икономисти у нас приемат за връх на теоретичното творчество „синтеза“ на заучени доктрини. В това те виждат научна „смелост“, докато всъщност става дума за склонност към компромиси и избягване на крайностите*. Резултатът е безлична еклектика. Безвкусни и беззъби изреждания плюсовете и минусите на икономическите модели, на пазара, на конкуренцията и пр. изпълват страниците на университетските курсове. За висше откровение в тях (обикновено като обобщение в края на текста) се приема увенчаването на изброяванията с „органично“ съчетаване на всички възможни предимства. Така се раждат баналности от рода на „интегралистичната стопанска система“ на Мишайков, която „синтезира“ „индивидуалистичната“ и „социалистичната“, или синтезът на Г. Данаилов между „верните нотки“ на историческата и субективнопсихологическата школи. Тези упражнения само разпространяват културата и научната етика на теоретичен конформизъм, на постоянно балансиране, на непрестанно търсене на „трети" (компромисен) път.

---

* Паралелът с художественото творчество отново се оказва показателен. Р. Маринска обръща внимание на „умереността“ на българските художници, които и извън страната остават чужди на крайни творчески търсения и експерименти и не са склонни към „аналитични дисекции“. „Те не възприемат крайностите. Очевидно става дума не за непознаване, а за неприемане на много от проявленията на европейския модернизъм и авангард... В историята на българската живопис няма да открием теоретични постановки или програмни манифести. Примерът на Жорж Папазов, който стига по свой път до сюрреализма, който е приет в средата на сюрреалистите и участва в първите им изяви, но не желае да се обвърза с тази естетическа платформа, е колкото уникален, толкова показателен, характерен за вътрешната нагласа на българина. За него по-важна от формално-съсловните параметри е самата чувствителност, темпераментът, сетивното общуване с предметния свят.“ (Вж. Маринска, Ружа. Българската живопис (1900–1950). София–Европа в контекста на европейското изкуство. С., НХГ, 1999, с. 8–9.)

Друга етика, разбира се, съществува, но тя е слабо популярна сред академичното съсловие. Това е погледът на рационализма, за който към сравнение на стопанските системи следва да се върви с инструментариума на позитивното знание. Формиран в изначално „скромната" логика, присъща на всяка научна хипотеза, Ас. Христофоров отбелязва по този повод, че „науката [не] разполага в настоящия момент... с достатъчни доказателства за сравнителните предимства и недостатъци на познатите вече стопанско-политически системи – науката не е в състояние да отсъди, въпреки привидната висота на своето понтификално положение, необоримите достойнства при минималните недостатъци на една само от съществуващите или познати системи. Задачата предполага установяването и точното познаване на толкова многобройни и неизвестни понастоящем величини, без които багажът от конкретни данни и познания би се оказал твърде лек за едно действително обективно, научно обосновано и практически доказуемо отсъждане на първенството на една или друга... система на базата на нейната целесъобразност, рационалност и ефикасност. *Единствената възможност, която се открива пред научния работник, е да събере частични и не съвсем проверени данни, да ги съпостави с основните принципи на неговите научни познания, да ги свери, доколкото това би било възможно, с техническото протичане на някои явления и в края на краищата, да направи един колеблив скок в неизвестността чрез прогласяването на една преценка, почиваща на смесените основи на разума, познанията и спекулацията, но не и на едно заключение, изградено изцяло върху почвата на научния експерментализъм*..."[179] Тази научна програма изключва окончателните присъди, няма категоричен край, предполага акумулирането на проверено фактическо знание и прилагането на постоянно обновяващи се аналитични инструменти. С всяко едно от тези изисквания тя стои встрани от преобладаващата методология на българските академични икономисти.

Преподаваните от университетските катедри стандарти на мислене и разбиране на икономиката облъчват неравномерно професионалната колегия. С подготвената от тях интелектуална почва се обяснява, поне отчасти, известна загуба на вниманието към детайла в редица публикации на СпБИД, както и възприемчивостта към казионни писания, особено през 30-те години. Полъхът на официалната наука се чувства и в учредената в края на 20-те, „секция на икономиститеакадемици" към БИД, която групира предимно образованите в чужбина „научни елити". Това институционализирано разцепване на научната общност отразява чисто цехови съперничества, но то е резултат и на мирогледни различия. Непоносимостта между „професорите теоретици" и аналитично настроените икономисти, между научната „аристокрация" (университетският „мандаринат") и „редовите" учени, на които тя гледа отвисоко, е реален факт. Все по-често добрите текстове по текущи проблеми блестят по-скоро със своя здрав разум, а цвят на списанието дават „нетитуловани" членове на дружеството. Такъв е, в частност, Ст. Бочев, който в краткото си редакторство на СпБИД през 1927–1928 г. оставя едни от неговите най-ярки годишнини, а след 1935 г. съвсем престава да публикува в него. Той, както и редица други пишещи „практици", показват че действителният интелектуален статус не зависи от формалните йерархии и че често дълбочина на прозренията се постига не във, а *извън*, не благодарение на, а *срещу* интелектуалния истеблишмънт.

Успоредно с това, в средата на 30-те години, по-определено се набелязва нова тенденция. На фона на традиционните писания се очертават ограничени анклави на позитивно мислене и на англосаксонско теоретично влияние. Те имат точни адрес и имена – Статистическия институт за стопански проучвания при университета (СИСП), за който ще стане дума по-нататък♦, и малка група икономисти, сред които се откроява Асен Христофоров.

Ас. Христофоров е британски възпитаник, завършил знаменитото *London School of Economics*, ученик на световни имена като Д. Робертсън и Л. Робинс. Тази школовка (наред с Роберт колеж и Берлинско училище) се отразява във всичко – от стандартите на емпиричните му анализи, до теоретичните му усилия, лекционни курсове и житейска (вкл. научна) етика. Еднозначно обявява „идеологията" на своите лекции – неокласическата (Кеймбриджка) школа и „близката до нея австрийска или Виенска школа"[180]. Между неговите признати интелектуални учители са Кейнс, Хайек и фон Мизес, които от днешна гледна точка са по-скоро противоестествена компания, но които не внасят логическа противоречивост в работите му. Показателно е, че като местен авторитет той посочва единствено действително последователния „австриец" С. Демостенов.

Със съдействието на Рокфелеровата фондация и на СИСП кръгът икономисти под англосаксонско влияние леко се разширява. Ас. Чакалов, който вече има европейска научна кариера, през 1931 г. е стипендиант в САЩ и Англия. БНБ му разрешава едногодишен отпуск, за да работи в Ню Йорк и Лондон „съгласно даден план, специално върху организацията и дейността на Федералните резервни банки и Английската банка, както и върху методите на работа на отделите за изучавания при тия банки. Тази негова специализация ще бъде... от голяма полза за службата [началник отделение за финансови проучвания], която сега г-н Чакалов заема при Банката"[181]. Не случайно в появилото се след няколко години изследване на Чакалов за националния доход преобладаващите теоретични основи са американски и английски. По-късно специализации в САЩ правят Атанас Тотев, който защитава докторат в Корнел през 1938 г., и Цоньо Цончев*. На последния дължим едно необикновено признание за силата на интелектуалното влияние. Макар и изтръгнато пред съда по делото срещу Трайчо Костов, то отразява интимния механизъм на всяко културно проникване. „Запознаването ми с американци, пише той, ...наблюдението ми върху американския живот, усвояването на американската култура, ме караха да гледам на някои мои комунистически възгледи едва ли не като на младежки увлечения."[182] Това, което тук е казано (при драматични обстоятелства) в едно изречение, Ас. Христофоров описва колоритно и проницателно в своите „Скици из Лондон"– очарователна книга за пътищата, по които се усвояват ценности, мироглед и в частност разбиране за икономиката*.

---

* Ц. Цончев е партиен активист и сътрудник на СИСП.

♦ Вж. *Институциите на знанието.*

След тези потвърждаващи правилото изключения се връщам към вече отбелязаната силна схоластична компонента. Тя не е безобидна академична черта, а нагласа, намерила своето продължение и разцвет през комунистическите години. Макар и в различна идеологическа среда, стилистиката на икономическата „наука" при социализма доведе до предел духа на довоенната стопанска мисъл.

Още оттогава се проявява преди всичко високата податливост към идейните позивни на политическата метрополия. През 30-те години (особено към края на десетилетието) съвсем осезаемо нахлува германско влияние, което налага схеми, понятия и език на българските икономически текстове. Самият дневен ред и преобладаващата проблематика на тази книжнина се предопределят от обсебващите връзки на България с Райха. Нотките на подражателство стигат до сервилност, която издава готовност за тотално интелектуално подчинение. Попива се и доморасло се преразказва всяко по-влиятелно модно веяние в Германия. В статии, поместени в СпБИД се настаняват идеите за планирано стопанство, за „икономическото жизнено пространство" и пр. По време на войната плоското им преповтаряне от икономисти и от стопански чиновници се умножава[183]. Конюнктурщината на тази апологетика става очевидна в отбелязаното от Вл. Златарски рязко намаляване на коментарите и анализите за Германия, настъпило веднага след окончателния обрат във войната през средата на 1943 година. В изследването си за влиянието на стопанските идеи на Третия Райх в България той очертава поименно територията на това интелектуално влияние, материализирано в разнолики писания – от открито величаене на националсоциализма (Георги Тодоров, д-р Спасисчев, Владимир Нерезов и др.)** до пропаганда на стопанската политика и „икономическото чудо" на Райха или на съвсем конкретни битово-показни почини от новия германски „стил на живот".

---

* Това е книга за културните шокове, преживени в Англия от един рядко наблюдателен и интелигентен български студент.

** Въпреки че декларираният националсоциализъм не е доминиращ в академичните публикации, негови идеи се инфилтрират чрез политическото действие и чрез словото на редица влиятелни академични фигури, които в една или друга степен гравитират около фашизма, като Ал. Цанков, Л. Владикин и др. За икономическите идеи на българския фашизъм вж.: Поппетров, Николай. Икономическите визии на българската десница. Доклад пред семинара на Центъра за либерални стратегии „Стопанска (социална) България: бъдещето през културата на миналото". 18 януари 2006, София, Център за култура и дебати „Червената къща".

В този смисъл, последвалото при социализма пълно съветизиране на политическата икономия не е нито изненада, нито разрив с традицията. А в годините на прехода, все в същия дух, преповтарянето на Вашингтонския консенсус и на Европейските догмати се превърна в малка индустрия за индоктринация. Макар редица от посланията и принципите ѝ да са коректни, тя дразни с дидактичните нотки, с погрешното внушение, че решенията са лесни, с тона на семинаристки писания, проповядващи правата вяра, или на някогашните партийни тезиси, обясняващи чистотата на „линията" и/или критикуващи комунистическата действителност „отляво". Независимо от режима, този род литература е лишена от най-важното качество на истинската наука – желание да се отиде отвъд ортодоксията, да се иконоборства.

По-нататък, сходства се проявяват в схемите на мислене и в предпочитанията към определени клишета. В довоенните текстове са налице истински образци на „диалектика", разбирана в казуистичния смисъл на марксизма. Склонност към апологетика, сюжети и идеологеми, които традиционно сме склонни да приписваме на политическата икономия на социализма, присъстват нашироко в методологическите устои на официалната икономическа „теория", преподавана в българския университет през довоенния период.

„Противоречията и съчетаването" на частния и обществения интерес например са част от конвенционалния дискурс на времето. Между догмата, че държавата изразява аморфните интереси „на целия народ" и политикономическите силогизми за хармонизиращото действие на „общонародната собственост", която „съчетава интересите", няма принципна разлика. Какво друго са твърденията на Д. Мишайков, че „синтетичната" „социалорганическа", „реалистическа" или както още я наричаме „интегралистична" доктрина „съзира правилното разрешение на проблемата в хармоничното съчетаване на индивидуалистичния с колективистичния принцип, или в органичната намеса на държавата в стопанските отношения?"[184] В неговия „интегралистичен синтез" намира място, естествено, и планомерността. Алибито е, че „тук тя не поглъща всецяло стопанската дейност на гражданите, но се състои от планове, които изхождат както от държавата, така и от отделните стопански единици. Задачата на държавния план... не е да предпише на гражданите времето и мястото на всяка операция... но да подготви необходимите условия, за да могат отделните стопански единици да осъществят своите планове, както и да внесе нужното единство в тях".[185]

Тези твърдения не бива да се откъсват от контекста на времето. Те са напълно съзвучни с онова, което тогава се говори и в Европа, където витае настроението за „край на либерализма", за необратим преход от либерална демокрация, ако не към авторитаризъм и тоталитарност, то поне към повсеместен дирижизъм. В по-общ план в приведените твърдения ще се намери дори предзнаменование на „пазарния социализъм", вдъхновявал по-късно както реформите от 60-те години в социалистическите страни, така и късната перестройка. Проблем има обаче в дълбочината на мисленето. Нито Мишайков, нито другите изразители на тези възгледи у нас отиват по-далече от пропагандно-кръжочните версии. За агитатори това може да е простимо, но за автентични учени не е. Защото приблизително по същото време, когато Мишайков пише въпросните редове, в Америка тече знаменитият диспут между Оскар Ланге и Л. фон Мизес относно икономическата осъществимост на държавното планиране. В него не се размахват лозунги, а се спори в съдържателните рамки, с парадигмите, инструментариума и езика на най-напредналата наука. И ако синтезите на доморасли теоретици не оставят никаква следа, дуельт Ланге–фон Мизес слага запомнящ се отпечатък върху икономическата теория*.

Непреходните клишета, предавани от поколение на поколение, независимо от идеологическите режими, са многобройни. Нека посоча само използвания пропаганден образ за трудолюбието на българина, догмата за приоритета на земеделието, възприемчивостта към протекционизма, дихотомията между „лошата" търговия и „доброто" производство, лозунгът за „(националното) производство над всичко" и съответния мит за „националния капитал"... Много преди канонизирането на марксизма икономическата книжнина войнствено противопоставя „производителния" и „непроизводителния" труд, като приема само първия защото е „опродуктовен" и сетивен, т.е. носи ценностите на „народа". Представата за интелигенцията като „излишна класа", която не произвежда добавена стойност, а само консумира, е много стара, зародила се веднага след Освобождението. А възрожденското уважение към образоваността започва да изчезва заедно с приобщаването на образованите към държавната машина, което им прилепва всички нейни негативи и фобиите на обществото към държавата. Свързано с този траен стереотип е противопоставянето между „живота" (в социалистическия, позитивен оттенък на думата) и „държавната трапеза", или „чистата наука", преподавана в университета. Към упорито появяващите се идеологеми може да се причисли и екстравагантната схема за „селективна парична емисия"♦, която по неведоми пътища възкръсва отново и отново в най-различни варианти, дори през годините на прехода. Нейната философия е, че „увеличаването на банкнотното обращение предизвиква повишение на цените и други злини само когато се предприема за *непроизводителни* нужди и цели, и напротив, една умерена и добре урегулирана банкнотна емисия за кредитиране изключително на *българското производство* и търговия въз основа на добри гаранции и проверени нужди ще упражни най-благоприятно влияние върху целокупното наше производство и търговия"[186]. Практическите препоръки са „да се ходатайства" пред правителството и БНБ последната да поднови кредитната си дейност чрез рефинансиране на популярните банки при „умерена лихва". Любопитното в този текст не са само предложенията, които през онези години се ширят свободно в популистката атмосфера*, а и фактът, че те идват от лидера на Бургаската ТИК Живко Бурилков, който много скоро след това ще стане член на ръководството на БНБ. Накрая, лесно се виждат приемствеността и *многото допирни точки между идеала за модерност от 30-те години и този на комунизма*. Това е идеал на индустриалната, фабрична, „продуктова" икономика, от който дори масовото съзнание на прехода трудно се отърсва. То продължава да е травмирано от днешната „нова модерност", чиито образи (икономика на услугите, деиндустриализация, „добри" финанси, фискална и монетарна въздържаност, глобализация...) са пълен негатив на битувалите столетие традиционни представи.

---

* Тук дори не споменавам останалите по-малко известни за непосредствените им съвременници в чужбина авангардни търсения – все в същата посока – на В. В. Новожилов, Г. Фелдман или Н. Кондратиев и неговия кръг в Русия от 20-те години.

♦ Вж. *Сизиф I – вътрешният контур.*

Когато се разсъждава върху интелектуалната приемственост между първия български капитализъм, социализма и прехода, не трябва да се изпуска, че през предвоенните години мястото на марксизма е по-близо до ядрото на хуманитарната мисъл**.

Редица от споменатите клишета всъщност граничат с най-първично разбиран марксизъм. Въпреки политическата изолираност на комунистическите партии, той (вкл. на Запад) се превръща в маргинална теория едва след краха на социалистическия експеримент. Класовата борба, линейната представа за социално развитие и немалко други негови елементи са част от мисловните рамки, в които се възприема междувоенният свят***. При това проникването и авторитетът му в България са по-големи, отколкото в други източноевропейски страни. Марксизмът има запазено място във водещите учебници по политическа икономия, където трудовата теория основателно се обсъжда като естествено (макар и едностранчиво) продължение на английската класическа теория, водеща началото си от А. Смит и Д. Рикардо. Дори радикален антикомунист като Ал. Цанков му отделя обширно и лишено от идеологически квалификации място. А в разделите за „сравнителни стопански системи" колективизмът е описван като краен, но осъществим модел.

Причините за предвоенната привлекателност на марксизма са поне от два типа. Интелектуалният му магнетизъм е в лесните рецепти, които предлага срещу очевидните обществени несъвършенства и (особено у нас) срещу безсилието на местната буржоазия. По-дълбоки (и по-универсални) обаче са социалните причини, свързани с базисни струни в човешката мотивация. Не е случайно, че те са най-точно доловени и отчетливо изложени от Ас. Христофоров. „Липсата на сигурност, прибавена към съществуващото неравенство в разпределението на благата и на свързаното с него неравенство на възможностите, които се откриват пред отделните индивиди, придават значително обаяние на всички предложения за изменение на сегашната икономическа система. Отричайки *стопанския либерализъм* или системата на свободно проявление на стопанската дейност на индивида, обикновеният гражданин подема възгласа за повече *държавен интервенционизъм,* т.е. за по-голяма намеса на държавата в стопанския живот. Когато интервенционизмът не смогне да разреши крещящите проблеми на стопанската действителност, обикновеният гражданин, който същевременно е и гласоподавател в съвременната демократична държава, подема повика за повече *дирижизъм* или за направляване на стопанството от страна на държавата. Разочарован от постигнатите резултати, нашият нещастен потребител и гласоподавател възприема антипода на стопанския либерализъм или идеята за плановото стопанство. Логически обаче плановото стопанство неизбежно води до една система на *колективизъм* или с други думи – на *социализъм,* при който изчезват и последните останки от стопанския индивидуализъм на капитализма. Тази еволюция в настроенията на гражданина гласоподавател е все още в ход, но тя съвсем не предрешава научния въпрос за *икономическите* предимства и недостатъци на капитализма и на социализма – за академичния икономист този въпрос се поставя единствено и изключително върху плоскостта на *сравнителната рационалност* на двете стопански системи. Но това е един сложен въпрос, който очевидно надхвърля рамките на един общ курс по Теоретическа политическа икономия“[187].

---

* Същото предложение е направено и на страниците на СпБИД.

** За устойчивостта на марксистките схеми на мислене вж.: Ganev, Georgy. Where Has Marxism Gone? Gauging the Impact of Alternative Ideas in Transition Bulgaria. –East–European Politics and Societies, 2005, August.

*** Примери в това отношение се срещат дори в „Капитализмът в България" на Стоян Бочев.

Тези редове, с които завършват лекциите на Ас. Христофоров, са от най-пророческите текстове, писани от български икономист. В самото навечерие на окончателното налагане на комунистическата власт (през април 1947 г.), предопределила и личното му бъдеще, той спокойно формулира *естествеността* на нейната победа. Сбито описаният цикъл резюмира не само непосредствено предстоящото, но и катастрофите, които ще се случат десетилетия по-късно – предвидени са както крахът на социалистическия експеримент, така и мъките (спонтанното отхвърляне) на последвалите пазарни реформи. Кристалното разграничаване между рационалност и етика, между икономическа наука и политическа логика може да дойде единствено от човек с нетипичен за академичната ни общност манталитет.

То не е резултат от моментно прозрение, а плод на осмисляне, започнало години по-рано. Още през 1943 г., когато краят на войната вече се вижда, Ас. Христофоров добре разбира вектора на стопанско развитие. „За широките слоеве на населението неизбежните поуки от експеримента с военновременния капиталистически социализъм ще гравитират около привидно необятните реформаторски възможности на политическото управление на страната, като поуките от рационалността или нерационалността на средствата и резултатите при въздействието на държавата върху стопанската активност ще бъдат предоставени на вниманието на ограничен брой академични икономисти с още по-слабо влияние в управлението на държавата, отколкото всяко друго професионално или съсловно сдружение. Именно това постепенно осъзнаване на широките слоеве от населението пред привидно необятните възможности на централната политическа власт да регулира, пренасочва и прекроява стопанската дейност, съществуващите институти и самите контури на съвременните стопанско-политически системи ще представлява най-значителното наследство на следвоенния период от... военновременния капиталистически социализъм... Даже в случаите, когато практическото [му] провеждане е било съпроводено с големи очевидни грешки или несъобразности и... е внесло известно разочарование... относно възможностите на държавата..., все пак основните принципи на „планування" и социалните придобивки на военновременния период ще останат за дълго в съзнанието на широките слоеве от населението като напълно реални понятия. Нещо повече – всяко разстройство на държавния бюджет или на националната монета в следвоенния период, прибавени към естествените и мъчно разрешими проблеми на прехода към мирновременно развитие на стопанството, би действало по необходимост както за продължаването на държавния интервенционизъм..., така и за запазване на социалните придобивки на военновременния период."[188] Инерцията – натрупана всъщност значително по-рано – води направо към социализъм и то не чрез насилие, а поради приятния гъдел, който той упражнява (винаги е упражнявал) върху „средния човек"♦.

Следвоенните трудности и решения, предвидени от Ас. Христофоров, са еднопорядкови с трудностите и решенията, с които се сблъсква посткомунистическият преход. Либерализмът е маргинализиран, а рационалната присъда за целесъобразността на една или друга стопанска система е оставена на също толкова периферното научно съсловие. Думата, разбира се, не е за неговите марксистки представители...

Без да се спирам подробно върху довоенните марксисти, нека отбележа особения интелектуален хибрид на част от тази общност. Имам предвид не комунистическите идеолози, а по-деликатния типаж на броените професионални икономисти, съвместявали ортодоксална партийна обвързаност с овладяна „буржоазна" научна методология. Особено открояващ се техен представител е Иван Стефанов, чиято житейска и научна биография резюмира цялата противоречивост на широко разпространеното политизирано икономическо мислене.

Ив. Стефанов е с две обществени лица. Едното е на партиен функционер, членуващ отрано в Комунистическата партия, работил в съветски представителства в Германия и Франция*, минал през кратък престой в Москва, член на ЦК и ръководител на Стопанската му комисия от 1931 година. Другото лице е на държавен служител и авторитет сред научните среди – работа в Дирекцията на статистиката, член на Върховния статистически съвет, сътрудник на СИСП, професор в Свищов, командирован в Германия за обмяна на опит през 1942 година... Въпреки че партийната дейност се намесва в професионалната му кариера с редица уволнения, забавяне на някои промоции и дори арести, като цяло Ив. Стефанов има възходящо административно и научно развитие. Това става и благодарение на колегиалната академична среда, която, приемайки определени рискове, си затваря очите за партийното му битие. А. Тотев си спомня, че „[Стефанов] едновременно се занимаваше с политическа дейност, която се преследваше, поради което ние, щабът на института [СИСП] имахме доста неприятности, но полагахме усилия да го оневиняваме и представяме като научен работник"[189].

---

* Във Франция е привлечен от Кръстьо Раковски, който е съветски дипломатически представител в Париж и далечен роднина на Ив. Стефанов. Лесни са подозренията, че подобна позиция е свързана с работа за съветските тайни служби, но не съм попадал на преки или косвени доказателства за това.

♦ Вж. *Встъпителни бележки; Дългата перспектива...; Една стопанска субкултура... / Кооперативният човек.*

Това битие предизвиква интелектуално раздвояване и вътрешни конфликти. Безчет негови статии с агитпроповско, идеологическо, чисто политическо и класово-партийно съдържание излизат в левия печат. Наред с тях Ив. Стефанов е автор на мащабни и безупречни емпирични изследвания и аналитични текстове*. Организатор е на първата селскостопанска анкета в България през 1934 г., изследва фискалните потоци, участва в проучването на страните от Дунавския басейн, организирано от ОН, подготвя първите систематични курсове по статистика и застраховане.

Съвместяването на политико-пропагандната с научната дейност е очевидно неестествено и неуютно. Вероятно поради това (не толкова по конспиративни причини) почти всички негови партийни текстове излизат под псевдоними, научните публикации – със собственото му име. Като цяло публичната довоенна научна биография на Ив. Стефанов е на убеден позитивист и технократ, а съвсем не на догматичен марксист. Това е подготвено от знакови формиращи факти, които не могат да са случайни – докторат в Берлин през 1924 г. при Лазар Борткиевич, един от водещите статистици на времето си; членство в знаменитото международно иконометрично дружество на Рагнар Фриш, което носи новото в тогавашната икономическа наука; работа в СИСП; признат „ученически" дълг към емблематичната за българската икономическа наука личност на К. Попов. Дори в разбирането на такива изразено властови – и следователно близки на марксизма – проблеми, като този с бюджетните фондове[190]♦, той остава неутрален емпирик. Подобна фигура неизбежно, волю-неволю, стои встрани не само от чисто партийната „интелигенция", но и от политикономическата катедрена аристокрация.

Случаят Ив. Стефанов показва, че дълбоките интелектуални корени изчезват трудно. Истински решаващият тест настъпва след 1944 г., когато той влиза във властта именно в партийно-експертното си качество. Раздвоението се запазва, но този път публичният му образ на екзекутор на остатъците от пазарно стопанство и главен архитект на новия „планов" ред (за което носи своята отговорност) прикрива съмненията на позитивистки мислещия икономист. Ив. Стефанов заема трите ключови стопански позиции за България от този период – управител на БНБ от края

---

* Пълна библиография на Ив. Стефанов вж. в: Сто години от рождението на акад. Иван Стефанов. С., БАН. 1999.

♦ Вж. *Сизиф I – вътрешният контур / Как се прави бюджет.*

НБКМ–БИА

Иван Стефанов (вдясно) подписва договор за опрощаване на български задължения към СССР, 1949

на 1944 до март 1946 г., министър на финансите до август 1949 г. и главен преговарящ по икономическите въпроси със СССР през 1946 година. Без съмнение на всяка една от тях прокарва „генералната линия“ и въпреки това професионалните стандарти се чувстват достатъчно ясно, остават вътрешна противоречивост и напрежение, които говорят за по-сложна личност.

Извършеното през 1946–1947 г. едва ли поражда у него принципен концептуален конфликт, при положение че на практика осъществява неизбежната следвоенна финансова стабилизация. Разликата със стабилизацията от 1928 г. е в средствата, с които разполага новата авторитарна власт. Тя може да си позволи мечтани от всеки управляващ (но по-труднодостъпни при „демокрацията“) ударни инструменти като конфискационната парична реформа от март 1947 г.* или принудителния Народен заем. Въпреки очевидната резигнация, в редица по-слабо известни мерки и документи от 1945–1946 г. Ив. Стефанов отправя предупреждения за опасностите от безконтролния кредит[191]. Протоколите от процеса срещу Трайчо Костов показват недвусмислено, че в преговорите с Москва са защитавани позиции на здравия стопански разум – твърдение за надцененост на рублата, искане да се отчетат пасивите към български фирми и банки на реквизираните от СССР германски предприятия, настояване за валоризиране на клиринговото салдо[192]...

---

* При нея се изземват голяма част от паричните спестявания, т.е. експроприират се паричните активи на малко по-заможните слоеве. (Вж. Архиви БНБ IV.)

Накрая, подписаните от Ив. Стефанов мотиви към закона за банковата национализация през декември 1947 г.[193] са сюрреалистичен текст, написан с рационалистки дух, но в една действителност, където стопанският здрав разум е на път да изчезне напълно*. В тях няма риторика на класова мъст, а експертен подтекст. Няколкото реда, който практически налагат комунистическия стопански режим в България, говорят за нужда от запазване тайната на влоговете, за ускоряване скоростта на паричното обращение, за въвеждане на безкасови плащания, за рационализиране на банковите издръжки и на цялата банкова система**... Във всичко това се примесват стремежът за тотална партийна власт и представата, че плановото начало е основа на високоорганизирана стопанска система. Допускам, че у Ив. Стефанов второто е вътрешно убеждение, което не предизвиква ценностен конфликт. В крайна сметка, както видяхме, през 30-те и 40-те години плановостта е приемана както от „широките слоеве", така и от „катедрената" интелигенция. Малко са тези като Ас. Христофоров, които виждат по-далече и по-дълбоко. Но така или иначе, *прикриването на нагона за власт с плащ на рационалност е особено характерно за общества, обсебени от просветителски респект и страхопочитание към социално инженерство: от Френската революция насам най-големите деспотии са налагани в името на Разума.*

Осъден по процеса срещу Трайчо Костов (завършек на едно безнравствено и за съдниците, и за подсъдимия вътрешнопартийно самоизяждане), Ив. Стефанов е реабилитиран след седемгодишен затвор, през 1956 година***. Реабилитацията впрочем е повод за епизод, в който отново се проявява несъвместимостта между партийността и (там където съществува) интелектуалното начало. Партията разбира този акт не като жест на „освобождаване", а като форма на поставяне в по-изтънчена зависимост. Обратно, Ив. Стефанов очаква от него (в духа на някогашните

** Ив. Стефанов е министър на финансите. Управител на БНБ в този момент е неговият братовчед Ц. Цончев, който също съчетава редица противоречиви характеристики – отдавнашен партиен деец, вкл. в Стопанската комисия на ЦК, възглавявана от Ив. Стефанов, школуван икономист, работил в СИСП през 1935–1937 г. и в Дирекцията на статистиката, Рокфелеров стипендиант в САЩ през 1938–1939 година.

** Мотиви към проекта за закон за банките с приложен текст на проекта, 24 декември 1947. –В: Архиви БНБ IV, с.1127 и сл. С несравнимо по-малко значение, но в сходен дух, е например създаването на Институт за стопанска рационализация, който изработва и внедрява трудови норми в икономиката.

*** Той възобновява преподавателската си дейност и работата си в БАН. В рядко джентълменски жест, бившият му колега от СИСП А. Тотев подава оставка като завеждащ катедра „Статистика" във Висшия икономически институт (ВИИ) „К. Маркс", за да отстъпи поста на Стефанов. (Вж. Тотев, Атанас. Иван Стефанов сред академичната общност в София. –В: Сто години от рождението на акад. Иван Стефанов. с. 174; Стефанова-Гатева, Боряна. Неподправени спомени за баща ми. Пак там, с. 190.)

правни норми) интегрална, чисто юридическа и имуществена, компенсация за отнети права, нарушени свободи и нанесени щети от държавата.

През февруари 1958 г. Политбюро се занимава специално с отправени от реабилитираните искания, а риториката на подписаното от Т. Живков решение по случая ясно изразява разминаващи се начини на мислене. Преди всичко то припомня възстановеното на някогашните обвиняеми „доверие на пълноправни партийни членове", съдебното им оневиняване, мерките „да се окаже необходимата материална помощ и да се създадат условия всеки от тях, според силите си, да участва в социалистическото изграждане на страната", изпращането на мнозина в почивни станции и санаториуми, осигуряването на квартири и еднократни парични помощи от 20 000 лв.[194]* „Всички бяха настанени на подходяща работа, продължава решението. Например др. Петко Кунин стана завеждащ секция в Икономическия институт при БАН, беше му отпусната народна пенсия. На другаря Иван Стефанов бяха възстановени правата на академик..." Удовлетворени са молбите за връщане и изплащане на конфискувани имоти и вещи, за трудов стаж е признато прекараното в затвора време[195]. Оказва се обаче, че това не е достатъчно за неблагодарните. „След всички тези мерки и положени грижи от Централния комитет на БКП би следвало да се очаква, че другарите... ще оценят трезво, от партийни позиции, помощта, която им се оказва и своите лични интереси ще подчинят на интересите на партията и народа, няма да се подадат на дребнави чувства и пазарлъци. Би следвало да се очаква, че те разбират правилно линията на Партията за преодоляване последиците от култа към личността и без да се ровят в миналото, ще посветят своите сили на по-нататъшното изграждане на социализма. Но не така постъпват една част от реабилитираните другари. В Политбюро има сведения, от които се вижда, че другарите Иван Стефанов, Петко Кунин [и др. 10 души, между които Цоньо Цончев] още не са оценили правилно решенията на Априлския и Септемврийския пленуми.... През м. септември м.г. същите другари подават масови молби до Министерството на финансите и държавния контрол, в които предявяват явно незаконни искания. Така др. Иван Стефанов, който получи значителна еднократна помощ, настанен е на добре платена работа, на когото бе създадена възможност да се пенсионира като министър, в молбата си иска допълнително обезщетение за времето, прекарано от него в затвора, да му се изплатят разноските, направени от близките му във връзка с посещения в затвора и др. подобни или да му се изплатят незаконно от държавата около над 50 000 лв. ... Почти всички другари, които са подали молба до Министерството на финансите и държавния контрол, искат вземанията им от онова време, произтичащи от заплати, командировки, конфискувани влогове, ценни книжа и др., сега при изплащането им да се преизчислят [поради проведената парична обмяна през 1952 г.] 100:4, а не 100:1, както гласи 405 постановление. Някои от тях искат да им се върнат вратовръзки, носни кърпички, запалки, самобръсначки и др. по-

---

* Сумата не е огромна: една висока месечна заплата (на търговски представител в Берлин) към този момент се равнява на 9 000 лева.

Научен архив, БАН

Контакт със съветските икономисти реформатори: Иван Стефанов гостува в дома на най-проникновения сред тях, Виктор В. Новожилов. В разговор с неговата съпруга, Ленинград, 1963

добни предмети. А др. Петко Кунин иска да му се заплати от Централния комитет на БКП сумата 3 000 лв. за канапе, което струва на пазара около 1650 лв."[196] Тук идва и взривът на партийно възмущение. Стрелите срещу представените като дребнави искания всъщност визират смятани за много по-тежки прегрешения. „Няма никакво съмнение, че тези другари познават добре законите в страната, разбират ясно неоснователността на своите претенции, но въпреки това най-настойчиво ги предявяват по различни инстанции. Съдържанието на молбите, еднаквите претенции, изложени в тях, начинът и краткият срок, в които те са подадени, показват, че посочените другари поддържат помежду си организирано извънпартийни връзки, че техният партиен морал е сериозно принизен... Съвсем очевидно е, че тяхното поведение е насочено срещу партийното единство и изразява несъгласие с партийните решения."[197] Проявите на „груповщина" не се прощават и – в стила на променените след 1956 г. времена – са взети съответните мерки, които включват морално „осъждане", препоръка на партийните организации „да се занимаят" с поведението на провинилите си и (в един от случаите) административно решение за връщане от работа в чужбина. За повече тежест, към решението е приложено писмо на правоверен и заслужил партиен член (Йордан Милев), което призовава за „удар без остатък по всеки, който се опита да се опълчи срещу Партията".

Този инцидент остава без фатални последици и Ив. Стефанов възобновява работата си, като последващите му научни прояви са също показателни. В края на 50-те години той е инициаторът в България на т.нар. икономико-математическо направление, което навсякъде в Източна Европа създаваше потенциал за известна интелектуална свобода. Както при всички подобни пролуки обаче, възможностите у нас не бяха развити до истински пробив и дисидентство, а самото направление даде по-скоро конвенционални приноси. От собственото си научно минало Ив. Стефанов пренася вкуса към емпирично описателство, но без да го развие до по-дълбока теория. Подобно на мнозина други, той попада в клопката на илюзиите за създаване на „автоматизирана система на стопанско управление“, която да постигне невъзможното съчетание между статуквото на плановото начало и повърхностно пренесени, криворазбрани фрагменти от западна икономическа теория. В двете си битиета на икономист (преди и след 1944 г.) Ив. Стефанов е жертва на интелектуално и морално осакатяващото съжителство между наука и политика, което неизбежно оставя привкус на нечестност.

До 1944 г. в България марксизмът все още се приема за книжна и следователно безобидна теория, с която академично се спори. Оттам нататък той става държавна доктрина, а отношението към него престава да е научен проблем, за да се превърне в едно от многото лица на отношението към властта. И така, епилог на теоретичното икономическо познание отпреди войната е всъщност завършекът на житейската и научната биография на икономистите, за които става дума дотук. Пред тях бяха оставени само два изхода.

Първият бе на по-малко или повече *мимикриращо съжителство* – доизживяване и рециклиране в „приемлив“ пристан, благодарение на благоприятно стечение на житейски обстоятелства и/или компромиси. Асен Чакалов – за да дам само един пример – работи в Икономическия институт на БАН и му сътрудничи (вкл. чрез дарение на своята лична библиотека) до края на живота си в средата на 80-те години*. В своите публикации намира „мека“ формула и територия между собственото научно минало и новите изисквания. Проблематиката им е възможно най-неутрална – историята на чуждите капитали в България преди 1944 г. и монетарната система на капитализма**. Езикът в тях е марксистки опитомен, със задължителните дози заклинания, реверанси и агресивност към буржоазията и нейните „идеолози“. За икономист, доказал безспорни аналитични качества, „най-добрият по финансовите изучавания“ според думите на управителя на БНБ К. Гунев[198], това е тъжна картина. И все пак, зад фасадата прозира наследството. От една страна, през усещането за фамилиарност със западните автори, която остана недостижима за професионалните „критици на буржоазната икономическа мисъл". От друга, в прецизната работа с фактология, която му е най-близка отпреди 1944 г. – очистена от идеологическия грим, неговата история на чуждите капитали в България (вкл. на външните заеми) остава надежден източник и до днес. Накрая, корените на някогашното мислене се долавят в дългата ръка на догмите от „неговата" епоха. Дори през 1971 г. (годината, в която Бретън–Уудската система окончателно се разпада, за да отстъпи място на плаващите курсове), Чакалов така и не вижда възможни световни пари без връзка със златото.

---

* В Икономическия институт на академията намират пристанище и изпаднали зад борда икономисти, свързани с новата власт, като Ив. Стефанов и Ц. Цончев. Стефанов е фактическият му основател през 1949 година.

** Чакалов, Асен. Форми, размер и дейност на чуждия капитал в България 1878–1944. С. БАН. 1962; Чакалов, Асен. Съвременната парична система на капитализма. С., Наука и изкуство, 1971. Биографична шега е, че през 1979 г. той беше рецензент на докторската дисертация на Тодор Вълчев („Краят на Бретън–Уудската система“). Така Ас. Чакалов, който бе наблюдавал на живо раждането на тази парична система, свърза двама управители на БНБ от съвсем различни епохи. Баща му Христо Чакалов е управител на банката при краха на златния стандарт, а Т. Вълчев беше първият ѝ управител от годините на прехода, свързани с друг тип финансов крах.

Вторият път за предвоенното поколение бе на *радикален разрив с новата институционализирана наука.* Отстраняването ставаше по правило насилствено. Стоян Бочев и Н. Стоянов (макар и не академични учени) замлъкват, за да прекарат немалко години от старините си във (вероятно неразбиращо) наблюдение на случващото се. При Ас. Христофоров нещата са ясни – неговите английска школовка, декларирано възхищение от британския „джентълменски идеал"[199], открито изповядвана неокласическа икономическа идеология (със следващото оттук органично неприемане на марксизма) и високата научна етика го правят непригоден за новите условия. Впрочем той има трудности при общуването с всяка власт: свидетелства го спирането на сп. „Стопански вести", което Ас. Христофоров редактира през 1942–1943 година. Забраната идва лично от Д. Божилов, за когото това е поредна мизантропска проява. Все по същото време са отбелязани две полицейски дознания с искания за уволнение на Христофоров, но отхвърлени от пленума на ТИК, където той работи към този момент[200].

Въпреки тези дадености, Ас. Христофоров не минава без съмнения и илюзии, които са представителни за немалка част от българската и европейската интелигенция от това време. В самото начало на 1945 г. публикува в изданието на ляво настроените среди от Военния съюз, сп. „Бразда", статия за „Еволюцията на либерализма."[201] Текстът е в известен смисъл лично разочарование от посоката, която взема собствената му мирогледна идеология. Изразява го в ироничен коментар върху основните идеи на А. С. Пигу – наследникът на Алфред Маршал в катедрата по политическа икономия в Кеймбридж. Дългия цитат от книгата *„Socialism versus Capitalism"*, издадена през 1937 г.[202], Ас. Христофоров придружава с хапливата бележка, че *„този виден английски икономист и либерал е всъщност един български „отечественофронтовец".* Защото той приема капитализма, но възнамерява да положи грижи за неговото постепенно трансформиране". Грижи, включващи прогресивно подоходно облагане, данъци върху наследството, широки социални разходи, обществен контрол върху индустрията, национализация на някои отрасли, „планувание" на инвестициите... „А това са, констатира Ас. Христофоров, основните линии на стопанската идеология на правителството на Отечествения фронт." Установява го с горчиво чувство за увлеченията на либерализма, но и с ясна представа за *границите* на допустимото „обобществяване", отвъд които икономиката престава да е пазарна. „Икономическият либерализъм, продължава Христофоров, е еволюирал доста наляво, както биха се изразили хората от миналото поколение, но *той все пак не е*

НБКМ–БИА

Асен Христофоров, ок. 1955

отстъпил от основния белег на индивидуализма – свободното ценообразуване като регулатор на производството и потреблението. Всички реформаторски начинания на старейшината на английските икономисти проф. Пигу са напълно съвместими със запазването на свободното ценообразуване. Тези реформаторски начинания представляват по-скоро едно стеснение на външните рамки, в които е поставен да действа капитализмът, с едно не особено голямо вмешателство на държавата в неговото вътрешно функциониране.“ Тук обаче, зоната на абстрактно допустимото е изоставена, за да бъде отправено предупреждение към местните икономически „елити“. „Ако най-видният представител на английските либерални икономисти препоръчва подобни реформи в структурата на капитализма... *допустимо ли е да се вслушаме в оплакванията на някои български капиталисти, които считат, че е дошло време да свият знамената си и да престанат да се занимават с активна стопанска дейност?* В новата българска държава и в новото българско народно стопанство ще има наистина един значителен сектор на стопанството, предоставен на държавата; един друг значителен сектор, предоставен на кооперациите; но и един трети и също така значителен сектор, предоставен на частната инициатива. Това личи недвусмислено от програмната правителствена декларация и от неколкократните меродавни изявления на отговорни лица в управлението. *Готова ли е, тогава, частната инициатива в България да свие знамена и да капитулира пред задачите, които все още стоят открити пред нея?* Все още ли ще бъдем „по-големи роялисти от монарха“, „по-големи хитлеристи от Хитлера“ и „по-големи либерали“ от най-видните либерали в най-консервативната държава на света?“ Със задна дата, текстът лесно може да бъде определен като наивно подценяване на бъдещето, чиито кълнове вече са видими, като неразбиране (или опортюнистично премълчаване) на истинската посока на икономическата политика. Но в разгара на процесите на Народния съд и в господсвващата атмосфера този пасаж е по-скоро „подстрекателски" призив. Всъщност той е изблик на съмнение в българската буржоазия с нейното малодушие, изковано в десетилетия удобна и изгодна симбиоза с държавата.

Във всеки случай, на илюзиите е отредено кратко време. Непосредствено след 1944 г. Ас. Христофоров проявява немалка публична активност, издавайки няколко лекционни курса, редактор е на СпБИД и секретар на БИД, получава наградата „Алеко Константинов" за „Скици из Лондон". Всичко това до 1947 г., когато на 37 години е изхвърлен от университета*, разбира се по искане на „възмутени студенти". Следва преминаване през Белене до 1953 година, а по-късно самоизолация в самоковското село Говедарци и работа като професионален писател, преводач на англоезична художествена литература и тънък краевед. На тези поприща той потвърждава чувствителността на икономиста отпреди 1947 г., проявявайки същата добросъвестност и дълбочина, каквито присъстват в аналитичните му текстове. За него няма интелектуален преход – променена е само формата.

Ас. Христофоров почива през 1970 година. В периода на „литературното" си битие той все пак не прекъсва напълно обществените нишки. Свидетелстват го, освен издадените книги, обстоятелството, че е приет за член на Съюза на писателите през 1959 г., както и запазените в архива му (ЦДА, ф. 782, оп. 1) фотографии от пътувания с литератори из страната или в СССР през 60-те години. Описана е дори снимка от 1969 г. пред гроба на К. Маркс в Лондон... От всичките му публикации след 1947 г. само две съвсем епизодични и периферни (от 1953 и 1954 г.) са на икономическа тема, посветени на стопански проблеми в САЩ и Англия. Тези прояви на повторно социализиране в новите условия не са видени с добро око от безкомпромисен съдник като Стефан Бочев, който съзира в тях признаци на пречупване. Двамата са се засекли в Белене, като след години Бочев споделя сурова преценка в своите мемоари. „Споменът ми от Асен в лагера, пише той, беше добър: разочарованието ми настъпи чак после... [В Белене Христофоров] си беше интересен събеседник: съвсем не се държеше като някакъв „голям писател". Тоя „авторитет по всичко", какъвто стана, като го пуснаха след няколко месеца, а пък след няколко години даже и пак публикува (онази може би днес да е забравена – но несправедливо – забавителна, духовита историйка „Мацакурци")... Застрашително е да се гледа как комунистическото държане към човека се настанява даже и в манталитета на хора (самите те изпатили от това държане), щом като ги пуснат да посядват и те – па макар и само от крайчеца на крайчеца – на „великата другарска трапеза"[203].

Размишлявайки върху българското икономическо познание, се натъквам на няколко допълнителни особености.

Както нито една стопанска реформа не се случва без натиск отвън, така и чуждото знание за страната е фермент в съзряването и насочването на местното. В малките и интелектуално маргинални държави външният глас – бил той в политиката, или другаде – се хипертрофира, а публиката развива болезнена чувствителност към него. Изказаното придобива метафизична тежест, често без връзка със собствената или с тази на автора му. По принцип, но не и в действителност, това би трябвало да засили отговорността за всяка дума, изречена отвън.

---

* С. Демостенов е уволнен от университета при същата чистка, но успява да емигрира в Лондон, където живее до смъртта си през 1968 година.

Външният поглед на чужди професионални икономисти предлага оригинален прочит на фактите, както и внос на научен инструментариум. Но той носи също, явни или неявни, концептуални послания, които предизвикват сблъсък на идеологии, на стопански култури и ценности. В тази книга многократно се срещаме например с прецизните, добронамерени и „свенливи" (политически безпристрастни) изследвания на Л. Пасволски, Жюл Козюл и А. Прост. Техните текстове преподреждат по различен начин добре познатите български събития, стъпват на друга философия за нашето стопанско развитие. Те са известни в България (книгата на Пасволски е преведена) и без съмнение оказват своето влияние върху мисленето за икономиката.

Но като цяло броят и географията на заглавията, посветени на българското стопанство, не е впечатляващ. В публикувания от Народната библиотека указател* качествените и дълбоки изследвания на икономиката ни не са многобройни. През 1878–1917 г. са посочени едва 14 общоикономически заглавия и 7, посветени на селското стопанство. Това са най-вече обзорни, статистически и описателни работи. През 1917–1944 г. броят нараства, като с общоикономически въпроси се занимават 50 публикации, с финанси 42 и с аграрни проблеми 37. Извън обичайните фактографски обзори, път си пробива един по-глобален поглед към България, която често се разглежда в регионален (Балкански, Югоизточно-европейски, Дунавски) контекст. Видимо по-фокусиран интерес се проявява към българската монетарна стабилизация, както и към дълговете ни и репарационни проблеми.

Отначало епизодично, а после по-системно, се развива това, което би могло да се нарече „външен поглед" на някои български икономисти към местната действителност. Думата е за изследвания, проведени в чужбина или публикувани навън. За 1878–1917 г. указателят на Народна библиотека включва 26 икономически и 5 аграрни заглавия, а за следващите 1917–1944 г. те са вече съответно 85 и 41.

---

* България в чуждата литература. Библиографски указател. т. I (1878–1917). С., 1980; т. II (1917–1944) С., 1977, Народна библиотека „Кирил и Методий". Той не включва статиите в научната периодика. Вероятно е непълен и за проучената група на самостоятелни издания. При днешното дигитализиране на библиотеките и на научната периодика една по-изчерпателна библиография на икономическите изследвания за България, излезли преди 1944 г. в чужбина (както и на публикациите на български автори навън), е осъществима задача. В идеалния случай тя би могла да доведе до аналог на знаменитата библиография на Т. Владигеров. (Вж. Стопанска и социална книжнина. Библиография на българските книги и статии от началото до днес, 1850–1945. Под редакцията на Тодор Владигеров. Свищов, Висше училище за стопански и социални науки „Д. А. Ценов", Институт за стопански изследвания, 1948.)

Огромната част от тях са защитените зад граница дисертации – 23 през първия период и 101 през втория*. Те оказват специфично интелектуално въздействие: написани съвестно, прилежно, скрупульозно описателно, макар и без теоретичен замах, разработките са издържани в мирогледа на научните ментори на докторантите и се утаяват в западните библиотеки, за да се превърнат с времето в отправна точка на много от изследванията на българската икономика в чужбина**. Отделни дисертации и публикации в чужбина са типични епигонски съчинения, резултат на щудиране и преразказване работите на чужди автори. Вниманието на българските докторанти привличат не само най-известни имена като А. Смит, Д. Рикардо, Ф. Лист, но и периферни икономисти като Р. Ятцегов, Р. Лифман... Между войните се зарежда спорадичен интерес към по-съвременни течения, за което говорят дисертациите върху количествената теория на парите; теориите за международната търговия на Г. Хаберлер и Б. Олин; теорията за националния доход и учението на Касел за икономическия цикъл. Показателно е обаче, че нито един от авторите, писали по тези „модерни" проблеми, не публикува (поне по тях) в България и не оставя име в страната. Повечето от останалите заглавия са приложни изследвания върху българската икономика, насочени към обичайните проблеми на икономическата политика и на стопанския живот като данъчна система, бюджет, кредит, парична политика на БНБ, селско стопанство, застраховане... С много малки изключения, те не се занимават с теоретични проблеми***. Самото свръхпредставяне на дисертациите (в този указател) говори за слабо проникване в авторитетните и конкурентни научни среди. Самостоятелни (недисертационни) публикации на Запад имат най-вече малкото поизявени български икономисти като Ат. Яранов, Сл. Загоров, К. Бобчев, Т. Калинов, Я. Моллов, Т. Владигеров...

По съвсем понятни причини, в интелектуално изолирана комунистическа България „външният поглед" на местните икономисти напълно изчезва. Започва да се масовизира едва по време на прехода. Днешната космополитизирана наука, персоналната мобилност, лесният достъп до информация, банализирането на образованието на Запад, унифициращата интелектуална роля на международните финансови институции и на английския език са все фактори, които произвеждат разнородната и разсеяна прослойка на българските икономисти, работещи в чужбина. Социализирани навън, тяхната гледна точка става неразличима от тази на

---

* По всичко изглежда, че това са трудове, с които са завършвани различни степени на образование, вкл. – но не във всички случаи – и докторати.

** Ето само няколко дисертации, публикувани в Париж: Boris Peikov – Le traité de Neuilly et la Bulgarie économique. 1929; Théodore Kozaroff – La dette publique extérieure de la Bulgarie (1879–1931). 1933; D.V.Mollov – La crise mondiale et la Banque Nationale de Bulgarie. 1934. (Вж. България в чуждата литература. Библиографски указател. т. I и II.)

*** Сред тези изключения бих посочил отново Сл. Загоров, публикувал през 1932 г. в Германия статия с говорещото само за себе си подзаглавие: „Шест критични бележки върху становището на Паул Хермберг за структурата на един общ ценови индекс". Теоретичен привкус носи и текстът му в The Journal of Political Economy.

„световната наука“. Групата не подлежи на институционализиране и консолидация, защото е продукт на разнопосочни *лични* усилия и житейски проекти. Но положителното ѝ влияние (ако не се завърне в страната, за да се захване с политическо инженерство, с чиста политика, и/или ако не се задоволи с повърхностни клишета за българската икономика) върху местната научна среда би могло да е осезаемо: тя е дискретен катализатор за преодоляване на бариери и за приближаване на българското икономическо познание до по-високи методологически и концептуални стандарти. Така или иначе, днес истинска наука е само онази, която се включва непосредствено – чрез физическо или виртуално присъствие – в критичната месомелачка на световната научна продукция. Там епигонството има изначално по-малки шансове. Периферията е в състояние да захранва водещите списания и носители на научното познание най-вече когато излъчва резултати, получени „в центъра“ или в съавторство с „центъра“.

Отражение върху националното икономическо (само)познание имат и разгънати експертни проекти на международни организации, които включват България. Нека припомня силния отзвук на доклада на специалната комисия на ФК за кооперациите в България♦, сравнителното проучване на Дунавските държави или обзора на фискалната система, осъществен от СИСП по поръчение на Фискалния комитет на ОН[204], където България е поставена в континентален контекст като представителна държава за групата на „земеделския тип“ икономики.

По правило особените казуси увеличават шанса да бъдат привлечени по-качествени външни наблюдатели. Разглеждането на България като „тип“ или специален случай стимулира чисто научния интерес към нея. Тя получава подобен „изследователски статут“ още преди войната, например когато попада в отбрания кръг на страните, стабилизирани според модела на ОН. Със сигурност това е една от причините за България да пишат икономисти от величината на Жак Рюеф или Лео Пасволски, които (всеки по своему) ще окажат значително влияние върху формирането на стопанската политика в своите страни. Но най-яркият случай е безспорно въвеждането на Паричния съвет през 1997 г., превърнал българската икономика в полуекзотично, добре оглеждано и следено „авангардно“ решение. Във връзка с този експеримент, посветените ѝ научни публикации се умножиха многократно, предизвиквайки пик на любопитство, на каквото страната не е била обект в своята история.

В крайна сметка най-мотивираният изследователски поглед е *заинтересованият*. Няма по-непосредствено и ефективно интелектуално форматиране на управляващите „елити“ от това, което съпътства външните кредитори и налаганата от тях икономическа условност♦♦. В най-примитивния вид от ерата на Буске влиянието на кредиторите прониква през прости и преки забрани да се прави „нещо“, като например несанкционирана емисия. В по-завършени и цялостни

♦ Вж. *Една стопанска субкултура...*

♦♦ Вж. *Икономическата условност...*

форми то се разпростира върху споменатото „право да се налага доктрина", резюмирано във възгласа на Шеризе: „Българите *не могат* да мислят каквото искат, а *каквото трябва*!" Шок обикновено съпровожда амбициозното изпробване на нови стабилизационни схеми. Накрая, силно въздействие имат изработените от международна общност стопански ортодоксии, които се превръщат в референтен стандарт за всяка икономическа политика и са формално възприети (*endorsed*) от правителството. Това се случва с Брюкселската и Генуезката парадигми от 20-те години или с Вашингтонския консенсус през 90-те.

Както видяхме, канонизираната външна парадигма се възприема неравномерно от различните сегменти на „местното икономическо мислене". След Първата световна война ТИК отчасти припознава принципите на Брюкселската конференция като собствена платформа. През земеделския режим МСК се превръща в стожер и опора на съвсем отслабналия български икономически „либерализъм". Сходен по същество (макар и не институционално) е случаят с реформистките сили от началото на 90-те години.

Разбира се, винаги е налице изкушението на визията за *българска уникалност*. Тя е подхранвана било то от доморасло невежество, силна национална традиция, корпоративни интереси или от вече отбелязаната склонност към компромисни и хибридни „трети" решения. Типичен е случаят с агресивната гордост на кооперативната върхушка и нейното противопоставяне на „враждебната" външна гледна точка. Следва да се отбележи обаче, че за раздуването на „българската" икономическа идентичност♦ много по-голяма заслуга има историческата, а не икономическата наука.

Споменаването на съседни дисциплини е повод за една последна бележка по стопанското ни познание – неговата вътрешна несъразмерност и външна съизмеримост.

„Тялото" на икономическата книжнина е по-скоро безформено, като отделни части тежат непомерно за сметка на други. Вече стана дума (вж. и следващия раздел...) за безспорния приоритет на описателните, отраслови (особено аграрни) и приложни проучвания. Забележително е също така, че относително почесто се срещат грамотни *фискални* изследвания[205]. Фискалната материя (бюджет, данъци, дълг) отчетливо изпреварва други клонове – макроикономика, монетарна теория, и/или практически отсъстващата микроикономика. Текстовете върху монетарни проблеми са основно лекционни курсове и в твърде редки случаи теоретични усилия. Работите на Ст. Бочев в тази посока (вкл. за БНБ) навлизат в социалния контекст на икономическия живот, но те съвсем не се вписват в академичната теория от онези години. А плодовитият С. Демостенов оставя най-вече епигонски упражнения. Има мрачна символика в обстоятелството, че Ас. Христофоров публикува втората част на своята „Теоретическа политическа икономия (Па-

---

♦ Вж. *Дългата перспектива...*

ри–Кредит–Банки)", през април 1947 г.: необичайното за България вклиняване на англосаксонската парадигма за парите идва само месеци преди окончателното установяване на комунистическия икономически режим и съответното „изчезване" на самите пари. Ас. Христофоров така и не успява да осъществи намерението си „след време, когато недостатъците на предлаганите лекции изпъкнат при семинарните упражнения ...[да ги] преработя и издам наново"[206]. В крайна сметка, *изпреварващото развитие на знанието за фиска пред знанието за парите е специфичен израз на слабото монетаризиране на икономиката и на нейното одържавяване.* То отразява още две неща – предпочитание към по-достъпните и грубовати инструменти на стопанската политика, каквито са бюджетно-фискалните, за сметка на по-сложните монетарни лостове; вкус към сетивно разбиране на икономиката, за сметка на нейното по-абстрактно и изтънчено осмисляне. *Очертанията на науката картографират модела на самата икономическа менталност.*

Погледът „встрани" улавя друго неравновесие – юридическото съсловие е излъчвало по правило по-блестящи представители, отколкото икономическото. В преките сблъсъци между двете гледни точки (например проследения в книгата „дуел" Фаденхехт–Г. Данаилов) надделяват юристите. „Светилата" в българската юриспруденция тежат повече, тя ражда по-авторитетни фигури, отколкото икономическата колегия. Отчасти това се дължи на отбелязаната страст към доктринерство сред академичните икономически среди. Близостта на юристите до действителната практика, до истинските човешки мотиви и движещи сили в стопанския живот ги „приземява". А когато юристът е в състояние да сведе проблема до същината му, да го свърже с теоретични аргументи и в същото време да обясни по-разбираемо от икономиста елементарни понятия (що е банкнота, що е курс), интелектуалното му превъзходство става очевидно.

Защо и как обаче този блясък не е довеждал до култура на спазване на контрактите, уважение правото на собственост и изобщо – до стабилни правила на икономическата игра? Едно от възможните обяснения е, че много от капацитета и енергията на юристите се използват не за прилагане, а за *заобикаляне* правилата на пазарната икономика. Многобройните ниши на прехода бяха особено добре капитализирани и осребрени именно от юристите. Но друго обяснение е, че икономическата стихия (в това число и произволът на държавата) е винаги по-мощна от добре подредените норми. Ако такава фундаментална конвенция като златният стандарт е бивала нарушавана неведнъж с фатални последици за икономиката, но и с готово юридическо оправдание[♦], какво остава за по-"периферни" норми, регулиращи частни и граждански интереси, особено когато разместванията са от мащаба на прехода?

[♦] Вж. *Българска народна банка / Стратегическите дилеми – в търсене на паричен стандарт.*

Емпирия и повседневие

До слабото теоретично познание, достъпната *емпирична линия* се развива определено по-динамично и успешно. Заложена в първите следосвобожденски стъпки на онова, което все още може да бъде наречено само „стопановедение", а не наука, тя трупа факти, които започват да се събират в тежки изчерпателни опуси. Раждат се мащабни фрески, изписвани – както във всички нови нации – с хъс за самоутвърждаване и младенческо любопитство.

Класическият пример е „Стопанска България" (1915 г.) на Кирил Попов. Тази монументална *Сума** за националното стопанство е подготвена със скрупульозността, замаха и амбицията за всеобхватност, характерни за германската историческа школа. Тя стои наред с другите големи описателни проекти, появили се в хуманитаристиката ни през първите 3-4 десетилетия на модерната държава. „Стопанска България" е съизмерима с усилията на българските историци (и на К. Иречек) за реконструиране на миналото, сборниците на И. Шишманов**, първосъбирателската работа на Д. Страшимиров за изграждане музей на Възраждането и за събиране документалното наследство на Левски, проектите в археологията и историята на изкуството, начинанието на Б. Пенев за написване „тоталната" история на българската литература и с архивисткия труд на Никола Михов, натоварен от Варненската ТИК след Първата световна война да създаде „Архив на българската търговия" чрез проучване на чужди хранилища***...

Всички те се превръщат в отправни точки за последващото интелектуално развитие. Това е богатото (но чисто) *първоначално натрупване на познанието.*

По-късните описания нямат и не могат да имат характера и профила на „Стопанска България". Отвсякъде извират нови данни, които все по-трудно се рамкират в едно отделно произведение, започнала е по-изразена идейна диференциация, настъпва професионалната специализация... Фактологичните компендиуми обхващат вече по-частни области. Заработила е държавната статистика, превърнала се в уважавана през онези години институция.

Под и *до* теоретичната субстанция на икономическото знание стои фактическата. Икономическият анализ борави с факти. Независимо от ранното организиране на статистическата служба в България, проблемите с тяхната акуратност не слизат от дневен ред. При това дежурната неудовлетвореност от точността на данните често прикрива концептуални недостатъци на самото статистическо опознаване на стопанството, които водят до по-силни изкривявания, отколкото недостатъците в „броенето". Статистиката е несъвършено огледало, чиято кривина се определя от прецизността на инструментите, но много повече от самото разбиране за икономиката.

---

* Summae – обобщаващо съчинение, което излага цялостното състояние на познанието по въпроса към момента. Класическият образец в жанра е „Сума на теологията" на Тома Аквински.

** Той е основател и редактор (1888–1902) на „Сборник за народни умотворения, наука и книжнина".

*** През 1937 г. БНБ отпуска помощ за издаването на неговата „Периодическа библиография на Турция и България", съдържаща „неподозирани досега материали за българската стопанска, политическа и културна история". (Вж. Протокол на Управителния комитет на БНБ, 27 октомври 1937. –В: Архиви БНБ IV, с. 392.)

Оскар Андерсон ясно фиксира проблема. „В политическите работи голяма роля играе институцията, усетът, талантът, жизненият опит. Всичко това може да замени и заменя научните знания... Но както там подобно явление не прави излишна науката стокознание, така и тук подобни случаи не умаляват ролята на финансовата статистика. Във всеки случай *вярната сметка, правилната оценка на размера и строежа на националния доход са много по-важни за добрата финансова политика, отколко всички най-тънки разсъждения за принципите на справедливостта в данъчното облагане...* за *по-социалното, т.е. по-равномерното* разпределение на доходите и т.н."[207] Иронията е провокирана от непрестанното разминаване на политиканското пустословие с фактическото (измеримо) положение на нещата. Точната количествена картина следва да развенчава, а не да укрепва митологеми.

Най-дълбоки аберации бяха предизвикани от идейното заслепение на комунистическата статистика. Изопаченият до неузнаваемост модел на възприятие се транслираше в съответно количествено описание, към което се прибавяше и систематичното прикриване на факти. Икономиката получи, от една страна, свръхразвити продуктови, натурални и производствени измерения, а от друга – атрофирани парични, финансови и ценови образи. След 1989 г. се налагаше да се изграждат цели нови, несъществуващи дотогава сегменти от статистическия ѝ образ. Обратният резултат бе, че заниманията с икономически анализ през комунистическите години изостриха изобретателността, находчивостта и проницателността на добросъвестните изследователи. Те развиваха качества и интуиция, които по-трудно се изграждат в общества, разглезени от изобилие на информация*.

Проблемът не е така очевиден за довоенния период. Вземам примера с тогавашната фискална статистика, която в началото на прехода изглеждаше с невероятни стандарти на точност.

Какво е в действителност състоянието с тези стандарти? Достатъчно е да се погледнат докладите на финансовия министър Ст. Стефанов от годините на депресията, за да се препотвърди практиката на двойното счетоводство (формален/неформален бюджет) и/или на ирелевантност на официалните данни♦. Независимо от изобилието на числа, съществуват хронични концептуални трудности с точното отчитане сметките на правителството. Много от тях вече бяха посочвани: фокуси за камуфлиране истинския размер на държавния дълг към БНБ; отчитането на фондовете, около което през 20-те и 30-те години се разгарят остри конфликти с ФК; летящите дългове, които са основната тайна за външните кредитори и за всяка опозиция; огромните разминавания в оценките за платежоспособността на страната и в частност за потенциала на финансов трансфер (най-конфликтното ядро в преговорите по външния дълг през годините на депресията)... Пропускам проблема за достоверността, който по признание на О. Андерсон е само *заобикалян*. „Както изобщо става за по-голямата част на фискалната статистика (особено ако тя е основана на собствени декларации на данъкоплатците), цифрите могат да бъдат заподозрени, че имат тенденция към намаляване размера на дохода. Но някои косвени начини на проверка показват, че даже бидейки намалени, те все пак остават правдоподобни и са даже малко по-добри от репутацията им... Във всеки случай, ако има укривания, то те сега не можаха да бъдат издирени, а следователно надали лесно могат да бъдат открити и в бъдеще, ако данъчната тежест стане още по-тежка и по-мъчно поносима.“[208]

---

* Разбира се, информацията никога и за нито един икономист не е *напълно* достатъчна, точно оразмерена и меродавна.

♦ Вж. *Икономическата условност... / Реформите...*

Паричната статистика би разкрила сходни проблеми♦. Но безспорно най-стар, най-добре осъзнат и най-коментиран е този с достоверността на платежния баланс и външнотърговската статистика*. Още при сключването на първите търговски договори на Княжество България в края на XIX в., техните опоненти се позовават на неточните числа. В прошение от обущарското съсловие се чете, че „може би нашите представители при сключването на договорите да са се ръководили от статистиката на митниците колко обуща се внасят в държавата и колко мито е плащано за тях, та са се съгласили митото да се плаща на килограм, а не на стойност. Подобно увлечение допускаме да е станало от тяхна страна, но те не са имали предвид обстоятелството, че повечето фабриканти не означават действителната стойност на стоката при внасянето ѝ... по искането на самите търговци комисионери, за което неведнъж почитаемото Министерство на финансите е вземало мерки, за пресичането на подобен род злоупотребления“[209].

Изложението се основава на битовия опит и показва доколко разбираем е проблемът. Но от това съвсем не изчезва, а напротив, предизвиква рутинно повтарящи се уточнения в изследванията за българската икономика. Л. Пасволски му отделя специално място[210], като коригира официалната външнотърговска статистика. Опирайки се на ревизирани данни, предоставени от изследователския отдел на БНБ (очевидно от Ас. Чакалов), Пасволски посочва като основна причина за деформацията използвания от ГДС метод за експертни проверки на вносните и износните митнически декларации. „Декларациите на износителите в ранните следвоенни години бяха систематично подценени, а декларациите на вносителите бяха надценени. Причината беше, че при нестабилните резерви правителството се опитваше да предотврати бягство на капитали, като изискваше от износителите да предоставят на държавно ведомство [Централата на девизите] всички девизни постъпления от техните продажби.

---

* През 1931 г. Ст. Стефанов обобщава, че „счетоводните и статистическите указания, при съществуващата анархия на държавно-финансовата политика, не дават истинската физиономия на девизното положение“. (Вж. Доклад на Ст. Стефанов до министър-председателя, 14 декември 1931. –В: Архиви БНБ IV, с. 201.)

♦ Вж. *Българска народна банка / Хранителят на информация.*

Опасявайки се от обезценяване на своите приходи, износителите искаха да запазят част от получените средства в чужда валута, като за целта декларираха по-нисък износ. От друга страна, вносителите бяха изкушени да надценяват нужната им валута към дадена дата защото смятаха, че техните бъдещи покупки ще изискват повече левове. Те се страхуваха също така, че достъпът до валута може да бъде ограничен. Експертната оценка на тези декларации беше лесен за вноса, който представляваше основно стандартни промишлени стоки и чиято стойност можеше лесно да се определи чрез установяване на световните цени. При износа обаче проверката беше по-трудна поради големите колебания в качеството на стоките, особено на тютюна. Същевременно статистическите служби не бяха добре организирани, за да се справят с тази задача."[211] Сходно упражнение прави и ОН, като неговите експерти се опитват да засекат статистиката на БНБ за валутните потоци с тази на ГДС за търговията[212].

Проблемът е класически и добре познат днес. Той води до надценяване на дефицита в сравнение с официалните данни, въз основа на които се определя кредитоспособността и „финансовата дупка" (нуждата от кредит) на страната. Това е типичен случай на стимул за систематично изкривяване на информацията, породен от целите и мерките на икономическата политика (в случая митническия режим).

През 1928 г. признаването на изкривяванията позволява на Вл. Моллов да твърди, че въпреки официалните числа, платежният баланс не е толкова неблагоприятен и съответно да опровергае тезата, че левът се е крепял от девизния монопол, въведен през декември 1923 година. Доводите му са същите: неточностите на търговския баланс идват от това, че вносът се отчита по по-ниски цени (по фактури), а износът по по-високи (със заповед на министъра на финансите) *Статистиката се превръща в политически аргумент**.

Речта на Буров по време на дебата е друг пример за същото. „Цифрите на нашата търговска статистика, заявява той, са абсолютно погрешни. Те бяха особено погрешни в далечните минали години... Аз имах случая като министър, продължава Буров... през 1921 г. да говоря на покойния Кирил Попов [директор на статистиката], който ми донесе предварителни данни... И му казах: г. Попов, това е невъзможно; аз виждам цифри върху известни артикули, виждам единични цени – това са цени абсолютно погрешни, с 30–40 % по-ниски от реалната стойност; виждам по други артикули на вноса цени също така абсолютно фиктивни, значително по-високи, пък те, от реалната стойност. [Този разговор не престана да се води, буквално същите думи, през 90-те.] И то се обясняваше с особения режим, под който се намираше българската търговия по това време – режим на контрол и ограничения, режим, при който печалбите се определяха върху базата на фактурните цени. А всеки вносител имаше интерес да мажорира [завишава], да изкарва фактурата по-скъпа, за да може да продава по-скъпо. И тези фактури се вземаха за база при статистиката... И обратно при експорта: поради факта, че износните мита са върху качеството на стоката, например на тютюна, имаше се интерес всичко да бъде отнасяно към по-долна категория, за да се плати по-малко мито. И по този начин по два пъти се вършеше една, бих казал, всеобща универсална фалшификация на нашия търговски баланс. И трябва да призная, че покойният Попов, който инак много държеше на своето мнение и на своите цифри, тоя път ме послуша: отиде да направи сметка върху отделни пера, които бях му посочил и внесе значителни поправки. Но след туй традицията един вид се възстанови."[213]

---

* Разкрасяването на икономическото положение чрез преповтаряне презумпцията за невярна статистика е от често използваните похвати на политическата аргументация и през годините на прехода.

Разпалената риторика в тирадите на двамата министри насочва към повтарящия се проблем с *измеримостта* на българската икономика: нейното систематично *статистическо свиване*, предизвикано от действията на икономическата политика. *Видимият ѝ мащаб* е (и до днес) *под* действителния. *Калибрирането на отражението умалява самия обект.*

Наред с тези естествени трудности, като цяло емпиричната линия бележи напредък. Описателният поглед към икономиката достига най-голяма зрялост през 30-те години, основно благодарение на изследванията на СИСП♦. В дуалистичното (натурално/слабомонетаризирано) стопанство се прониква постепенно, като бариерите са в известен смисъл съпоставими с преодоляването на статистическата мъгла при/след социализма.

На последователни „тласъци" се изгражда корпус от знания за ключови сфери, сред които несистемно посочвам само някои. Съществен принос в аграрната статистика е вече споменатата селскостопанска анкета от 1934 година. Направено е голямо усилие за идентифициране и съчленяване на финансовите потоци в икономиката (днешните *flow of funds*). Борис Недков реконституира трансферите между основни институционални сектори и институции, особено прецизно за фискалния сектор[214]. Ив. Стефанов установява финансовите потоци и трансфери в рамките на публичния сектор[215]. През 1938 г. Асен Кемилев прави оценка на използването на паричния национален доход[216]. Опитите за уточняване реалния размер на данъчната тежест се превръщат в основа за измерване трансферите между населението и публичния сектор[217]. Появяват се подробни описания на външните държавни дългове, които по самия си характер са един от най-точно инвентаризираните и документирани потоци в икономиката. Приноси идват и от чужбина, като тук ще отбележа оценката (отново през 30-те години) на Ж. Козюл за зависимостта между външни кредити, намаление на девизните резерви, чужди инвестиции и структура на спестяванията*. Казано на днешен език, той построява сметката „инвестиции/спестявания", която е съставна част от системата на националното счетоводство. В нея съвършено ясно се вижда как българската икономика „е родена" от чуждия капитал и от ресурсите на БНБ при посредничеството на държавата. Козюл квантифицира промените във финансовите потоци, настъпили с оттеглянето на БНБ от търговското банкиране в средата на 20-те години и с поглъщането на ресурсите й от правителството[218].

---

* Книгата му е вероятно дисертация. Авторът, изглежда, не е стъпвал в България и работи само по достъпни навън източници. Не отхвърлям това предположение въпреки позоваването в текста на срещи с Асен Чакалов. Те спокойно може да са се състояли във Франция, където Чакалов специализира по същото време.

♦ Вж. по-нататък: *Институциите на знанието.*

Обобщение на тези пробиви са монографичните изследвания върху националния доход на България. Те сглобяват наличните макроикономически данни и започват да конструират национални сметки на страната. Още К. Попов дава съвсем приблизителна „точкова оценка" за 1914 година. По-късно директорът на статистиката Прокопи Киранов построява кратки динамични редове (1929–1932 г.) при твърде частичен обхват. А първата концептуално издържана, цялостна и динамична статистика на националния доход (1924–1946 г.) е дело на Ас. Чакалов♦. Данните на Чакалов и до днес остават незаменими, като продължават да се използват в големите проекти за международни историко-статистически сравнения[219].

Накрая, специално отбелязвам *конюнктуроведението* – област, в която доближаването до общоприетите емпирични стандарти вероятно е най-плътно. Умения за конюнктурен анализ се развиват и утвърждават доста рано в България. Начало на традицията всъщност се слага още с първите книжки на СпБИД, като се поддържа без прекъсване от списанието. Първият институционален център обаче е БНБ, която през 1909 г. учредява свое Бюро за стопански признаци. Инструкциите на УС на банката за дейността на бюрото са любопитен документ, отразяващ проникването на „научно-приложното" икономическо мислене в стопанската политика*. Този служебен (по идея) текст акуратно изрежда методологическите основи на очаквания конюнктурен анализ. В просветителско-позитивистския дух на времето статистиката е провъзгласена за „най-мощния двигател за бързото и правилно развитие на стопанските и финансови науки"[220]. Теоретичният подтекст на конюнктурните изследвания е формулиран стегнато, точно, с надлежни цитирания и основателно препращане към класическите работи на Клеман Жюглар. Има пълно разбиране, че се работи с вероятностен периодичен закон, който не се реализира по железен график, а допуска определени случайни отклонения. „[Изследванията на Жюглар]... са показали, какво стопанското положение на всяка страна се намира винаги в един от следните три периода: благосъстояние, криза и ликвидация... тия три периода на стопанско състояние постоянно се приповтарят в един и същи ред... Времето между две кризи е от 8 до 10 години... Обикновено ликвидацията на всяка криза трае от 2 до 3 години... От голяма практическа полза би било, ако настъпването на кризите се подчиняваше на един строг и постоянен закон... Обаче строгата периодичност на кризите досега не е доказана... и тяхното точно настъпване... е още невъзможно да се предскаже."[221] Оттук и задачата да се търсят *стопански признаци*, които не са безпогрешни предвестници, а приблизителни прогнозни индикатори за настъпващата криза. По-конкретно, бюрото „ще събира, класифицира и обработва по един строго научен начин статистическите сведения по разните отрасли на нашия стопански живот, да определя по възможност по-точно най-главните стопански признаци на нашата страна. При тия признаци сетне ще може да се определи в кой период... се намира страната ни... и даже да се предскаже скорошното настъпване на криза, тъй както с помощта на редуцираните метеорологични наблюдения може да се предскаже промяната на времето. Бюрото... трябва значи, да изпълнява ролята на *стопанска метеорологична обсерватория*"[222]. Този пасаж е безупречен. Много точно отразява състоянието на познанието за цикъла, както и методологическата програма, формулирана от научната общност към момента. От началото на XX в. насетне „икономическата метеорология" действително е неизменен дневен ред на това направление[223].

---

* Управител на БНБ по това време е Хр. Чакалов. Синът му Ас. Чакалов ръководи този отдел на банката в края на 20-те години.

♦ Вж. *Българското стопанско минало – размерност и едри щрихи.*

Инструкциите стигат до най-големи детайли при определяне конкретните признаци, които бюрото ще следи. Те също се основават на водещите образци, коментирани в съответствие с наличната информация в България. Първата група признаци обхваща данните от балансите на големите банки, което за българските условия от 1909 г. е равнозначно на БНБ. Втора група са ценовите индекси, лихвите и надниците. Третата е по-разнородна и след обзор на френските признаци включва пет подгрупи – външнотърговска статистика, „по-характерни данъци", приходи от държавни имоти и съобщения, „похарчени каменни въглища за държавните железници и индустриалните заведения", движение на спестовната каса[224]. Окончателните резултати се представят в две месечни таблици, като се препоръчва „движението на всеки стопански признак да бъде представено графически"[225]. Посочените статистически източници очертават кръга производители на стопанска информация в страната – БНБ, ГДС, Министерството на търговията и земеделието, Министерството на финансите, БДЖ, мина „Перник", ПСК.

Самата текуща дейност на БНБ я превръща в активна обсерватория на конюнктурата. Бюрото за стопански признаци веднага е интегрирано в Отделение за финансови изучавания, което освен това включва Бюро за кредитните, застрахователните, индустриалните и търговски дружествени институти и Бюро за квота, следящо емисията и курсовете на държавни и частни ценни книжа. Любопитни в правилника на отделението, подписан от цар Фердинанд, са изискванията за образователен ценз и конфиденциалност. Ръководителите на отделението и на бюрата трябва да са с висше финансово, математическо или търговско образование „и да познават най-малко един чужд жив език"[226]. А служителите са длъжни да пазят „най-голяма тайна по възложените им работи. Всичко разработено в отделението се счита за собственост на Банката и никакви изучавания, направени в отделението... не могат в същи или даже в изменен вид [освен с изрично и писмено разрешение на Управителя] да се публикуват или съобщават на външни лица"[227]. Силата на информацията е осъзната и конфликтът на интереси е по-добре регулиран, отколкото в много други български учреждения. Това, както видяхме, не пречи ръководството на банката да бъде обвинено през 1914 г. именно за изтичане на данни от въпросното невралгично звено. Впрочем, склонността към секретност е характерна за превратното отношение към информацията, в частност към конюнктурната. За разлика от доминиращото тогава и по-късно (особено в САЩ) разбиране, че създаването на мрежа от циклични индикатори е по самото си естество и цел *публично* благо, в БНБ все още разглеждат дейността като конспиративно-конфиденциален *ведомствен* актив.

В морето от инструкции и окръжни към своите местни агенти банката на практика доизгражда системата от стопански признаци♦. През 1916 г. например тя им спуска списък с данни за още 14 процеса, които те трябва да наблюдават в региона. Всеки доклад на базата на списъка представлява сбит конюнктурен обзор. А освен всичко друго, очакваните поверителни рапорти са истински доноси за настроения, тенденции, ропот сред населението[228]... Събирайки сведения за кредитоспособността на клиентите по места, агентите на БНБ първи и „на живо" долавят повратните точки (*turning point* в днешната терминология) в конюнктурата и в стопанската (особено паричната) политика – промяната се чувства в такива признаци, като началото на по-масови разсрочки, проблеми с лошите кредити или опити за затягане на кредитирането. Местните „обсерватории" произвеждат съдържателни документи за каналите, по които се предава паричната политика[229]. Когато след 1928 г. БНБ се превръща в „банка на банките", тя разгръща и доразвива информационната си служба в най-богатото хранилище на фирмени (банкови) финансови данни в страната[230]. Същевременно през 30-те години центърът на мрежата от конюнктурни индикатори и анализи отчасти се измества към ГДС и СИСП.

Жанрът на конюнктурните обзори (със съответна адаптация в стилистиката) овладява и специализираната преса. Привеждам като пример коментар за условията на емисия на нов държавен заем, поместен във в. „Индустрия и търговия" от 29 юли 1912 година. Успехът на операцията зависи от това, дали предстои стопанска криза, поради което текстът грамотно преглежда динамиката на различни индикатори, демонстрирайки разбиране за рисковата премия на страната. „Причината за ниския емисионен курс и по-голямата лихва от този на европейските заеми е сравнително по-малката сигурност, която представлява нашето Царство за купувачите на нашите ценни книжа."[231] Състоянието на европейската конюнктура авторите оценяват, следвайки френската комисия за проучване условията, при които настъпват икономически кризи. Характерната за миналото представа за *уникалност* (случайност) на кризите е напълно преодоляна, тяхната периодичност е осъзната и документирана, признаците

♦ Вж. *Българска народна банка / Хранителят на информация.*

са систематизирани. В общи линии те следват логиката на Жюглар, а в статията е направена пълна инвентаризация на стойностите им за главните западни пазари. Интуитивно усвоена е логиката на „изпреварващите индикатори“*: „В основата на всички тези несъмнени признаци има едно фатално предизвестие: намаление на транзакциите, намаляване на печалбата, увеличена несигурност. Пазарът предявява по-големи парични нужди, защото несигурността в положението налага да се купува в брой, получените ефекти от търговците се натрупват в банките за осребряване, естествено паричната наличност се намалява, частните пласменти стават по-рядко, банките реагират за запазване касата си чрез увеличаване на сконтото.“[232] Феноменологията на цикъла е овладяна и измерена, а заключението е, че „числата характеризират онова трескаво състояние на покупки и продажби, които наскоро ще наситят пазара и кризата е на прага“.

Икономическият извод е напълно коректен, но (заслепение, или неинформираност?) в самото навечерие на Балканската война падащата ѝ сянка изобщо не е забелязана. Проявява се познатата слабост на ранните, механични форми на индикаторния подход: след „проспиването“ сигналите за предстоящата депресия от Харвардските барометри през 1929 г., репутацията на този аналитичен инструмент бе задълго провалена.

Конюнктурните обзори в пресата са част от многоликия жанр на текущите икономически коментари, където приложните стопански знания се пресичат с емпирията и с повседневното разбиране за хода на икономиката. В една или друга форма, те изпълват обилната (особено между войните) специализирана книжнина. Както и днес, на това поприще се извисяват по-смислени и по-сиви гласове, които формират общественото мнение по стопанските проблеми. Ето защо завършвам бележките си за емпиричното познание с бегли впечатления от няколко несистемно подбрани заглавия на икономически издания. Те би следвало да се поставят до текстовете в СпБИД, където постепенно се оформят професионалните стандарти на редовните конюнктурни обзори и прегледи на финансовите пазари в България.

Списание „Стопанска мисъл“ е креация на отцепилата се от БИД секция на „икономистите академици“. В него всъщност няма нищо по-„академично“, отколкото в СпБИД, или по-точно – академизмът се разбира по особено тривиален начин. Съдържанието е изпълнено с обстоятелствено подробни статии, посветени на най-различни битови въпроси като наводненията по Дунав, млечната промишленост, риболовството, тютюневия отрасъл, мини „Перник“ и пр. ... Изданието е една от многото територии, където се правят компилативни вътрешни и външни стопански прегледи и коментари по външнотърговската статистика. В „теоретичен“ план то не предлага нищо интересно, а е поредният пропаганден рупор на модните идеи за „планово стопанство“, за държавна намеса или на други общи места. Показателна за идеологията му е панегиричната статия за вече открито симпатизиращия на нацизма Вернер Зомбарт, от която става ясно, че 75 от членовете на секцията са негови ученици. Съвсем неакадемичен тон внасят многото реклами на банки и дружества в края на всеки брой.

---

* Специален тип икономически индикатори (и динамика на съответните процеси), които имат свойството предварително да долавят признаците на промяна в конюнктурата.

„Списание на Съюза на популярните банки" е издание на един човек – Илия Палазов, който е председател на съюза, редактор и автор във всички броеве. Както може да се очаква, то е типично съсловно-пропагандно издание. Страниците му са изпълнени с кооперативна агитация, с декларации и документи на съюза, с чужд (вкл. от СССР) „челен" кооперативен опит. Списанието е медиатор на кооперативно „образование", изливащо се в популярни статии, натрапчиво напомнящи по-късните казионни комунистически образци от ведомствените и отраслови списания. То насажда кооперативна идеология, разказва за апостолството на кооперативните деятели, „пръснати по всички краища на страната, носещи вяра и ентусиазъм и рушащи неприязнените настроения към кооперациите", „проагитирва" за кооперативната идея, възпитава „преданост" към нея и идеализъм. На страниците му се четат апологетични статии за „покровителството" от държавата на кооперативните дружества, изтъкват се „моралните предимства на кооперациите над търговските дружества". Има и немалко чисто журналистически кич за големите успехи, които жъне ежедневно движението и за неговата непрестанно издигаща се популярност сред народа. Някак си не на място – но обяснимо за просветителското призвание на редица професионални икономисти – се срещат имената на Ас. Чакалов и Ас. Христофоров. Първият участва с препечатани или слабо преработени конюнктурни обзори от СпБИД, а вторият с общоикономически, международни или дори регионални обзори, а понякога и с твърде сериозни емпирични анализи.

Списание „Економист" е посветено на „общостопански, частностопански и счетоводни въпроси" и се издава във Варна от Станчо Чолаков*. От годишнината му за 1942 г. лъха лесно германофилство. Ас. Чакалов например третира стопанското преустройство на Европа в духа на германската официална геополитика. Войната като че ли не бушува – за сметка на това се обсъждат очакваните след края ѝ големи икономически зони. Списанието е изпълнено с позовавания на германски авторитети, рецензиите за немски книги преобладават, а Ст. Чолаков изразява симпатиите си към португалския диктатор Антонио Салазар като икономист. „Теоретичните“ статии са в обичайния конформистки, „политикономически“ стил, изпълнени със стерилни, словесни разсъждения върху противопоставянето „план–пазар“. На страниците му се срещат и обзорни статии за икономическата политика, подписани от известни имена като (отново) Ас. Христофоров*, Н. Долински, Ас. Кемилев...

---

* Ст. Чолаков е близък до кръга „Звено", участва в изготвянето на икономическата програма на ОФ, министър е на финансите и за кратко – управител на БНБ през 1945–1946 година. Той е един от икономистите, които непосредствено след 1944 г. все още прокарват с известно достойнство „стария" поглед и здрав разум, което се долавя в редица архивни документи. (Вж. Бележки по писмото на БНБ до Министерството на финансите за уреждане изплащането на дълга на държавата към банката, 10 април 1945. –В: Архиви БНБ IV, с. 1047; Писмо на Ст. Чолаков до председателя на Министерския съвет с изложение за финансовото състояние на страната, 12 септември 1945. –В: Архиви БНБ IV, с.1052.) В качеството си на министър на просвещението непосредствено след 9 септември Ст. Чолаков „саботира" чистките в университета и БАН, но същевременно ги провежда усърдно сред учителството. „Меката" му метаморфоза при социализма е в преподавател по икономика на строителството и по финанси на капитализма.

Характерен профил има сп. „Икономическа борба“, което излиза от 1923 г. като „списание за икономически, финансови, обществени и политически въпроси“. Най-общо би могло да се определи за левичарски и популистки изразител на масовите настроения. За разлика от други (например „Звезда“, където под псевдоним активно сътрудничи Ив. Стефанов), то не е марксистко и не носи суровата сериозност (и скуката) на класово-партийното доктринерство. „Икономическа борба“ се движи в рамките на обичайния дискурс за „бедни/богати, ратаи/господари“, „всички са маскари“... Стилистиката му е „жълта“, креслива, сензационна, на лесна всезнайковщина, мизантропска, с вкус към епатиращи и конспиративни схеми и хипотези... Статиите са неподписани, злободневни, полемични по конкретни стопански сюжети, с канонада от риторични въпроси. Всъщност всичко това е типичната антиинтелектуална стилистика – тя се опива от уж политически некоректния тон и от вкуса към скритата (т.е. реалната и жива) икономика; провокира с демонстративната липса на уважение към смятани за достопочтени институции (БНБ, Народно събрание, официална наука) и факти, които „сериозни“ издания като СпБИД коментират благоприлично и почтително. Списанието доказва колко слабо се е променило масовото възприемане на икономиката, което до днес продължава едновременно да се изразява и да бъде внушавано (манипулирано) от издания с подобна тоналност. Заслужават отбелязване също така безспорно находчивите формули (цитирани нееднократно в тази книга), назоваващи нещата с имената им, и/или излизането от сухия академичен научен език неведнъж доближава повече до същината на случващото се в стопанския живот.

* * *

Трите етажа на икономическото познание в България са несъразмерно развити. Теорията и повседневието в известен смисъл се засрещат в скромния си замах, провинциализма, конформизма, влечението към доморослост и самоделство, битовизирането на проблемите, епигонството, робуването на клишета...

Най-успешни са „емпирията“ (финансови потоци, конюнктура...) и образците с добро разбиране на различни аспекти от икономическата механика – фиск, инфлация, дефлация... Те говорят за „техническа“ подготвеност на икономическата професия: особено през 30-те години, стопанската политика разполага с прилично експертно знание. Тъкмо на този фон постоянното разминаване между експертна поддръжка и фактическа политика е особено симптоматично. Несъзнателните пропуски в действието, нерешителността в промените, приглушаването и игнорирането на експертното мнение са все признаци за дълбок културен проблем: отсъстващата интелектуална комуникация между *социум и знание*.

---

* Например неговата прецизна оценка за последиците от масовото издаване през войната на 3% държавни съкровищни бонове.

В предвоенна България се оформя модел на икономическо научно познание, който проявява особено устойчиви контури и цели[233]. Преди всичко това е асиметрично, нееквивалентно, полуколониално отношение между теория и емпирия. Едрите идейни рамки, методологията и базисният научен инструментариум са „внесени" отвън, докато местното познание се ограничава с доставката на емпиричен материал, описателна пиктография, акумулиране на факти. Концептуалната добавена стойност към тях по правило се произвежда извън България, за да се върне под формата на нови теоретични обобщения.

Схемата не е целенасочено налагана, а плод на спонтанни интелектуални процеси и на личен избор. Обектът (българската икономика) твърде често се мисли като прекалено малък, обхватен, с прекомерна тежест на „частни" случаи, които обясняват цялото. От разсъждаващите върху такъв обект не се очаква теоретичен принос, тяхната нагласа и амбиция по начало са далече от „високата теория".

Из тази матрица се излиза постепенно, неуверено, чрез бавни поколенчески промени и с появата на крехки анклави. При това съзряването на съвременно отношение към икономическата наука става по забележително сходен начин през 30-те години и след началото на прехода.

И в двата случая има да се преодолява наследството на проникваща политикономическа „спойка". Веднъж в нейния стерилен „катедрен" вариант отпреди войната, втори път в схоластично-хегелианските ѝ марксистки форми. И в двата случая постепенно се разширява ядрото от споделени със световната икономическа наука език, понятия, техники и ценности. То е населено най-вече от образовани и/или социализирани навън икономисти, които трябва да достигнат критична маса, преди да започнат да оказват по-осезаемо интелектуално влияние. И през двата периода на особена силна съпротива се натъква изграждането на позитивистка „култура на хипотезите", предполагаща определен начин на мислене за икономиката, както и по-голяма близост с неокласическата теория. Трудностите днес – по принцип – са по-малки поради безспорното надмощие на англосаксонската парадигма и благодарение на непознатата досега отвореност. И през двата периода икономическата условност играе решаваща роля, като в годините на прехода пресата на Вашингтонския консенсус и на Брюкселския *acquis comunautaire* е помощна, всеобхватна и ефективна.

И през двата исторически периода промяна в науката не може да настъпи без промяна в *социологията на знанието*. Тя започва от образователните учреждения, които отчайващо бавно се отърсват от схоластиката и постоянно мимикрират. Минава през появата на институции, доближаващи се в една или друга степен до дневния ред, целите и методите на съвременната наука. Продължава с обречени опити да се изгради конкурентна местна научна среда и с осъзнаване на факта, че за тясна научна общност като нашата, единствената подобна среда е световната – в нея се прониква с цената на *лично* усилие и успех, а не чрез запазени национални периметри.

Завършекът би дошъл, след като поне част от българската икономическа наука престане да смесва себе си със странознанието, преодолее вродения провинциализъм и надскочи скромния си дневен ред с неговия теоретичен минимализъм – днес, както и някога, истински свободното познание е това, което без задръжки поставя под съмнение *основите* на теорията, готово е да отиде отвъд ортодоксията, да руши авторитети... Ако тези разбирания си пробият път и укрепнат, България ще престане да се мисли само в две измерения – като уникален или илюстративен казус, – за да се превърне в поле, върху което заслужава да се проверяват общовалидни научни хипотези.

Институциите на знанието

Кръговете на професионалните икономисти са очертани в институции, асоциации, академични средища... Тяхната колективна памет е благодатен обект на духовна археология. Завършвайки, тук ще докосна две от тези образувания – БИД и СИСП – както и идеологията (не самата дейност) на Висшия стопански съвет (ВСС), замислен като особено поле за обществен ангажимент на професионалните икономисти.

БИД е явление в българския духовен живот. В продължение на десетилетия дружеството организира публичния дебат около икономическата политика и приютява някои от големите спорове по идеологията на българското стопанско развитие. Едновременно с това, както неведнъж ставаше дума, БИД тежи като кръг на влиятелни (минали и бъдещи) политици. Публичната и политическата роля на неговите водещи представители, които са винаги на ръка разстояние от (или във) властта, далече надминава аритметично измеримото му влияние чрез броя на членовете и абонатите на списанието. Най-медиатизираните изяви са „другарските срещи" на членовете и откритите обсъждания, събиращи софийското „общество", отразени в пресата, и коментирани сред „елита". Но по-трайният паметник, оставен от БИД, е неговото списание.

Като всяко българско просветителско начинание дружеството е провъзгласено за „общонародно". Предвид профила на образованите слоеве обаче, то тръгва като преобладаващо съсловна организация, с „близки" цели, адекватни на непосредствените задачи на българската икономика. Още програмата му, появила се като манифест в първия брой на СпБИД, представлява смес между „елитарно" и „здраво народно" очакване за една научна институция[234]. Документът подрежда визията на учредителите за йерархията на икономическите проблеми пред България. Според тях всички трудности идват от появилото се напрежение между традиционното общество и нахлуващата модерност, в която лесно се разпознават черти на днешната глобализация. В тази визия занаятите и земеделието са разорени от навлизането на чужди стоки и от продажбата на собствените на безценица, от разпространението на лихварството, от обезземляването на селяните. Насреща идва страховитата стихия на модернизацията – „търговията стана от патриархално безукоризнена модерна, т.е. на челото ѝ се лепна клеймото на несигурността и с честите испадания в несъстоятелност и съединените с тях непозволени спекулации се вселява недоверие в самото търговско съсловие“[235]. Паметното учредително събрание на дружеството, състояло се на 9 март 1895 г. в препълнената зала на „Славянска беседа“, издига лозунга „предпочитай своето!“, привежда статистически данни, „които нагледно представят пътя към банкротството“, описва „пропадането на нашите еснафи“[236]. Мисията си присъстващите разбират като типично охранителна. „С особено ударение се натекна на българското общество, особено на неговата интелигенция, за отсъствието у него на национална гордост, вследствие на което ний предпочитаме гнилите, скъпи и фалшиви чужди стоки, вместо своите здрави, трайни и евтини, макар наглед недотам примамливи за окото, произведения.“[237] В типичната за времето нагласа дружеството се вижда едновременно като инструмент на действие (чрез една „практическа комисия“) и средище за размисъл (в „теоретическа комисия“). Първата комисия набелязва „патриотическите мерки“ за ударно „организиране борба против чуждите произведения“, докато от „теоретиците“ („същински промишленици, учители, адвокати, чиновници, публицисти, доктори...“) се очаква „хладнокръвно обсъждане и систематическо изучаване на предстоящата общонародна задача за подигане икономическото положение на страната... според един систематичен план за изучаване икономическото състояние на България и начина за излизане от недъгавостта му“[238]*. *Всяка модерност е най-вече несигурност, но симптоматично е, че и в тази своя изява следосвобожденската интелигенция вижда мисията си не в отваряне към новото, а обратно – в неговото „подконтролно“ консумиране в собствен сос, в запазване на статуквото.*

На гнетящата го действителност БИД противопоставя разбираеми, скромни и конвенционални цели: събиране сведения за икономическото състояние, които да са точни и верни; практически заключения; да се посочват най-подходящите лекарства на икономическите язви[239]; „проучване производството на страната; осветляване чрез сказки обществото върху начините и средствата за икономическото ни подигане; издаването на един журнал“[240].

Съставът на дружеството потвърждава полупросветителския му замисъл, който впрочем напълно отговаря на представата за призванието на науката от времената на Възраждането. Сред първите му членове стои например името на Иван Вазов („списател“) и на шестима учители и преподаватели. Но поголовно преобладаващата членска маса е на държавната интелигенция. От посочилите занятия членове през 1896 г. 82-ма са чиновници, 18 търговци, 11 занаятчии, 5 адвокати, по 2 лекари и фабриканти, по един банкер, земеделец и съдия[241].

---

* Предлага се например основаване на промишлено-търговски музей за българските произведения, отделение за изпитание на доброкачествеността им и отварянето на практически неделни и вечерни училища за занаятчии.

Още по-изразителен е съставът на абонатите на СпБИД, който очертава каналите и целевите групи на неговото проникване. Тук отново, макар и по друг начин, държавата играе основна роля. Веднага се различават бюрократични територии, нарочени да се абонират под строй за списанието. В избора няма някаква логика, но той отчасти говори за това, къде се очакват стопански знания. Далече напред са Земеделските каси с 84 абонамента на своите клонове из страната. Наред с тях прилежни абонати са горските инспектори (22), земеделските надзиратели (18), чиновниците по филоксерната зараза (10), десетина други държавни ведомства (от които само едно българско представителство в чужбина – това в Цариград), няколко военни учреждения... Разбира се, абонати са и държавните посредници на знание – училищните инспекторати (30) и окръжните училищни инспектори (21), държавните гимназии (15), държавните практически училища (7), класните (8) и педагогическите училища (5), библиотеките (6). Епизодични остават проявите на заситено с лични пари любопитство на представители на свободните професии и/или абонаментите на обявеното за основен „подзащитен" на Дружеството стопанско съсловие. Сред посочилите занятието си абонати има само десетина фабриканти, по двама търговци, занаятчии, адвокати, инженери и архитекти, един земеделец... Срещат се трима чиновници, по двама учители и депутати, един кмет. „Гражданското общество" е представено от две ТИК и седем читалища. Накрая, географията на книгообмена говори за посоките на културните връзки. СпБИД се разменя с 15 издания в Русия, 4 – в Белград, едно – във Виена (лично за К. Иречек), две – в Прага, двадесет – в София и седем – в провинцията. Двама абонати има сред българските студентски дружества в чужбина (в Монпелие и в Анверс, като второто е дало адреса си в местно кафене)[242].

Ако БИД е представителна извадка на българската интелигенция от края на XIX в., то тя напълно потвърждава споменатата теза на д-р К. Кръстев за „държавния" ѝ произход. Нейният обобщаващ портрет – през „активистите" на дружеството – е на тясно, предимно държавно издържано съсловие, проявяващо слаба лична инициатива и склонност (или възможност) да инвестира свои средства дори за едно интелектуално-прагматично начинание. Тя е съсредоточена в София, а основният вектор на външно интелектуално влияние е към Русия.

Това обяснява редица от трудностите, които БИД среща при прохождането си. Дори при скромно начало, създаването на научна общност в море от безкултурие е почти обречена задача. Още на второто и третото годишно събрание се очертава криза, която показва, че „свободният дух" е насаждан „отгоре" и че не е в състояние да вирее автономно без държавна подкрепа.

Във втория отчет на БИД е констатирано намаляване на действителните членове от 152 на 94 души. „Впрочем, напусналите са именно онези лица (главно дребни занаятчии), които още при учредителните събрания в „Славянска беседа" наивно предполагаха, че е възможно моментално и с един замах да подобрим поминъка си и всички да станем богати."[243] Настоятелството бие тревога, като предлага мерки, „за да не се дойде до *обикновения за нашите дружества печален край*"[244]. Въпреки младостта на държавата вече са натрупани достатъчно исторически песимизъм, разочарование и апатия. Благодарностите на БИД са към правителството и Народното събрание. Те „и тая година дойдоха на помощ за изданието на Списанието ни с отпускането на 3 000 лв., без които абсолютно не би било възможно да се доизкара втората му годишнина[245]. Абонатите са намалели от 612 на 305, като главната причина е в Министерството на просвещението, което по неизвестни нам съображения тая година не поднови ланските 350 абонамента за разни училищни библиотеки и пр. Тъй като една значителна част от II-та годишнина остана непродадена, то настоятелството е на мнение да се моли почитаемото Министерство на просвещението да откупи пак поне 350 течения, даже и по 6 лв. едното, за разпращане на същите в библиотеки и учреждения, които са получили I-та годишнина. Само по този начин ще се създаде единствената и почти последна възможност и за понататъшно издание на Списанието."[246] Тъжната истина за действителното търсене на интелектуален продукт (спонтанно са продадени едва 300 екземпляра) е налице. Недостигът се запълва от по-голямото „фиктивно търсене" на държавната субсидия (чрез училищните библиотеки). Картината от тази първа криза на списанието силно напомня воплите на интелигенцията след краха на държавното културно/научно меценатство при комунизма.

На следващата година оплакванията са сходни, но кризата започва да придобива морален характер. БИД вече проявява признаци на „нормална" еволюция за българска гражданска организация. Дружеството се „тегли" от малко хора, отсъства истинска обществена поддръжка, държавното спонсорство е незаменимо и поставя границите на „интелектуалната независимост". Г. Колушки (един от основателите) помества емоционална статия, в която прозира интелектуална ограниченост и безпомощност. „Числеността на дружествените членове, пише той, почти не се увеличава досега, или твърде незначително, пък и голямата маса от тия членове почти никак не се интересува от самото дружество. Положението на списанието също не е по-добро, понеже е далеч необезпечено, както с материални, така и с интелектуални средства. И в единия и в другия случай всичко е стоварено на гърба на неколцина само, упорствуващи още, но вече силно изнемогоющи под непосилния товар, носители и крепители на онова обществено наше съзнание, което положи основите на това дружество и на неговото списание. При това положение, може смело да се каже, че фактически БИД почти не съществува като едно цяло тяло, като един търсен и сплотен кръг от работници, въодушевени от онези високоблагородни и общополезни цели и задачи, които си е то първоначално начертало. Затова и дружественото списание далече не представлява вече същински орган и плод на една сциментирана маса работници, членовете на това дружество, а се е стоварило върху плещите на неколцина само, 3–4 д., измежду повече от 100 д. основни и действителни членове."[247]

Причините за тази ситуация са нравствени и обществени. По самия си замисъл БИД е чуждо тяло в общество, обсебено от материалния интерес и от свързаното с него политиканство. Съвсем на място тук идва тъжният запис в дневника на Екзарх Йосиф: „Няма ни един, който да е решил да служи на идея. А *всички служат на личния интерес, понеже се разви идеята за благосъстоянието, а пък средствата са къси.*"[248]. Възможните изходи са или приемане на общия морал, или изчезване. „С никакви вътрешни, дружествени причини – антагонизми, неуредици и др. такива не може да се оправдае това поведение на нашите членове, защото такива причини не са се явявали досега. Единствените причини тук са, нека открито кажем: *апатията, нехайството, отсъствието на съзнаване своите частни и обществени обязаности, недостатъкът от чувство на собствено достойнство, на самозачитане и честолюбие*... Толкова по-печално е подобно явление в нашето дружество, което брои в числото на членовете си едни от най-интелигентните и най-видните представители от всички слоеве и професии на столичното ни общество."[249] Крайно слаба е поддръжката и на списанието. За III-та годишнина абонатите са 450, от които 115 са дружествени членове, 200 в правителствени учреждения и чиновници и само около 100 са „спонтанни" абонати. „Ако списанието е могло да просъществува досега, то това се дължи почти изключително на самото правителство. За текущата обаче 1900 г. поради финансовата ни криза и тая поддръжка не се предвижда."

Проблемът е в качествата на самата интелигенция. „Ако досегашната дейност не е привлякла особено внимание, то трябва ли да се стоварва вината само върху нас? Най-много от самото безучастие на нашата интелигенция... Не е ли премного виновно и цялото наше общество, което не ни оказа никаква материална подкрепа, никакво даже морално насърчение в тази трудна работа? Не е ли още повече виноват и самият наш печат, който не си е направил нито веднъж досега труда, за да даде един поне отзив върху СпБИД? Без съмнение, нашето дружество и нашето списание много повече и по-скоро биха заслужили вниманието и поддръжката на нашето общество, ако имаха в себе си нещо партизанско."[250]

През следващите години положението не се променя. БИД продължава да зависи от държавни субсидии и от корпоративни спонсорства. Те дават повод да излязат наяве закътаните обществени фобии и бесове към интелектуалния труд.

Показателно е например колоритното обсъждане (през 1908 г.) на въпроса за отпускане субсидия на СпБИД и на сп. „Народно стопанство" от Софийската ТИК. Случаят занимава камарата дълго и многословно, несъразмерно с чисто финансовата му страна – става дума за субсидия от 400 лв. при бюджет на ТИК от 68 100 лв.! Но именно предизвиканите страсти са интересни за ширещото се отношение към науката.

На първи план е сблъсъкът между „практици" и „академици", простодушно изложен от члена на ТИК Пею Иванов. „Миналата година е дошъл един делегат от МТЗ [Министерството на търговията и земеделието], д-р Списаревски, поискал помощ от 400 лв. ... Тези пари се дават за хонорар на известни лица, които не само че не са направили нищо за еснафството, а са работили против интересите му. Делегатът обеща от името на БИД да направи поне четири събрания на търговци и занаятчии, но нищо не направиха. Това списание не принася никаква полза на търговците и занаятчиите, понеже по своя висок стил е неразбираемо от тях, затова предлагам да се отпусне сума на друго списание или вестник, който е по-достъпен за търговците и занаятчиите."[251] Това е останалата непокътната представа за науката като „непосредствена производителна сила" – нещо утилитарно, прагматично и сетивно. „Масите" (нищо че тук става дума за корпоративна организация) очакват *непосредствена* полза и няма как да намерят пресечна точка с „учените".

В ТИК обаче участват и „по-просветени" фигури. Д-р Ив. Златаров изразява тяхната, също силно разпространена сред съсловната интелигенция, гледна точка. „Г-н П. Иванов не е прав. Това списание е заслужило много на търговците и ТИК. То е помогнало за създаването на камарите, то повдига въпроса за откриването им, когато бяха закрити през 1900 година. В него вземат участие много добри сили и затова да не гледаме тесногръдо на въпроса. СпБИД прави чест на България, т.к. разглежда по академически много въпроси и *ни издига в очите на нашите съседи*. Да му се отпусне помощ."[252] Тази позиция пък е типичното за слабообразована държава ирационално преклонение пред (абстрактното) знание, което ражда *показно* отношение към науката. За средния интелигент, мисловният продукт има преди всичко *престижна* функция. Той може да не е много полезен вътре, но става *за навън*, приобщава ни – според него – към отвъдния цивилизован свят и лекува вградените ни комплекси. Науката престава да е полезно знание, за да се превърне в орнамент*.

В дискусията се намесват и винаги тлеещите битови мотиви, най-вече безусловният рефлекс „да не се минем". Въвежда го Хар. Карадамянов, който подкрепя П. Иванов. „Миналата година бях против отпускането помощ на това списание и като виждам, че Списаревски не удържа обещанието си, то се съмнявам, че хонорарът отива по предназначението си."[253] Затова е против, което предизвиква двама нови поддръжници на дружеството. Велизар Пеев: „Хонорарът, който получават сътрудниците е съвсем незначителен в сравнение с труда, който са полагали да добият знания и който полагат да напишат някоя научна статия. *Икономическото списание е малко полезно действително за неподготвени търговци, но то принася голяма услуга като представлява България пред външния свят*... Тези пари не са разпилени."[254] Със същото уважение към интелектуалния труд се изказва в полза на субсидията и Хар. Хинков. „...Това списание прави чест на България. В него се разглеждат въпроси, които са в свръзка със задачите на ТИК. Сътрудниците му притежават големи познания. У нас няма бюлетини, като в странство за всяко министерство, дето са отбелязани всички сведения, а това списание, е което замества тези бюлетини... Това списание е от голяма важност по своите статистически и научни сведения, които дава за вървежа на работите в странство и у нас."[255] Утилитарното отношение към науката обаче не се оказва достатъчно за тясно корпоративната гледна точка. „Списанието, изказва се Н. Петров, не е достъпно на всички занаятчии и дребни търговци." Той е на мнение да се помогне на друго издание, като изтъква значението на „Еснафски защитник", което (както показва името му) защитава винаги интересите на еснафите... „Ако започне пак да излиза, да се отпусне субсидия на него."[256] Противопоставянето на СпБИД (от което няма полза) с „Еснафски защитник" (от което има полза) показва липсата на усет, мярка и мащаб.

---

* Измежду многото показателни факти за „имиджово" консумиране на науката и на правните норми е например обстоятелството, че преди Втората световна война нищенска България е на едно от първите места по ратифицирани международни конвенции по труда. (Вж. Луджев, Димитър. Град на две епохи..., с. 330.)

Тук защитата на списанието изведнъж тръгва в друга посока. Прави се живописно осчетоводяване (почти по трудовата теория) на научното усилие. В калкулацията на „себестойността" на научния труд има наивна почтителност. Ст. Пинпев запитва: „Кое списание гледа освен СпБИД така обективно, тъй *безпристрастно* на всички въпроси. Понякога това списание е писало статии, които не са се харесвали на еснафите. *За да се напише една статия трябва да се изразходва много труд, трябва да се тича по министерства и учреждения, да се събират сведения, трябва да се губят нощи*; освен това тези хора са ходили в странство, *харчили са суми и енергия, за да добият знания*. Всяка пара, която се отпусне на това списание не е изгубена."[257] В калкулацията място намират както „текущите разходи" по тичане из учреждения, така и „капиталовите" по инвестиране в знание. Във всеки случай, на някои от членовете на БИД обективността очевидно импонира като ценност и те не приемат чисто бакалски връзката между субсидията и интелектуалната (не)зависимост. Освен това истината е, че СпБИД не се чувства особено обвързано с парите на еснафите и не им симпатизира.

Тази линия е доразвита от Х. Карастоянов, за когото списанието (заедно с образованието в чужбина) е прозорец към света. „Ние предвиждаме суми за следване в странство, за да добият знания и се развие ума на нашите младежи. Щом е така, няма защо да отказваме помощ на това списание. Не трябва да се иска никакъв ангажимент от списанието, а само да се поддържа предвид значението, което то има."[258] Но решаващата подкрепа идва от председателя Ив. Грозев, който цени най-вече просветителското значение на СпБИД. „Ако разсъждаваме кое е полезно и кое не в сравнение с основните училища, гимназиите и университета, то ще видим, че всичко е полезно. Ако някой неподготвен слуша лекции по висша математика или философия, то няма да разбере нищо... Ако съществуването на университета е полезно и го поддържаме с нашите средства, то трябва по същите причини да се поддържа и това списание. Учените хора отдават голямо достойнство на това списание... Случката със Списаревски е частична и не трябва да се вземе под внимание."[259] Елегантното излизане от ситуацията спасява годишната субсидия от една общност, която е органично чужда на СпБИД, но която храни абстрактен респект към знанието.

Неубеден остава само П. Иванов, който „намира, че малко са интелигентните хора в България в сравнение с масата, и ако тази случка би станала с един неинтелигентен човек, би му простил... но на Списаревски (интелигентен) трябва да се докаже, че се държи сметка за поведението му“[260]. Предлага да се отпусне тази сума на „Народно стопанство“ понеже Г. Пеев „го издържа сам, нямаше сили да го продължава и бе принуден да го спре“[261]. В тази позиция има двойни морални стандарти: отговорността на интелигента е по-висока и не подлежи на „опрощаване“, докато безотговорността на масите е и разбираема, и оправдана.

Окончателното решение е соломоновско. Общата субсидия за списания се увеличава на 1 000 лв., но при увеличение за „Народно стопанство“ (с 200 лева повече или 600 лв.) и запазване предишната (от 400 лв.) за СпБИД[262].

Широко разпространеното утилитарно (почиващо на първичната представа за полза), саркастично и презрително отношение към интелектуалеца и към „официалната“ наука има своите далечни корени. Но за него не може да се вини (единствено) безпросветността. То се ражда и от нравите на част от самата научна общност, с която се случва това, което сполетява „старата“ българска буржоазия и/или „пионерите“ на новия капитализъм – поведението на най-видимия слой от тези кръгове компрометира *цялото* съсловие, образувайки трайни негативни масови стереотипи.

Отношението към научните учреждения, достигнало пароксизъм по време на раздутата „официална“ академична наука при социализма, е резюмирано в изразителен пасаж от „Икономическа борба“ от 1929 година. „У нас има много „научни институти“, в които нищо не се работи, освен когато хората, които са открили тия „научни институти“ за себе си, се видят изплашени да загубят местата си. Поискайте да ви кажат каква е научната им работа, какво са дали на науката и вие ще бъдете не посветени в работата им, а охулени и оскърбени. До тия „институти не за наука“, а за изхранване на близки, започват да се нареждат и някакви „научни комитети“, пак не за наука, а за прехрана на безработни хора. От печатни работи по вестниците узнаваме, че при Общия Съюз на земеделските кооперации имало „научен комитет“, в който били прибрани много и с работа и без работа хора, плащани богато от лихвите, които народът плаща при заемите си в земеделската банка.“[263] Поводът за подобно обобщение е тривиален: атакуваният е „учен“, противопоставил се на кредитирането на земеделските кооперации от БЦКБ. Критиката е отражение на (политическата и икономическата) борба между БЗБ и БЦКБ. На съюзите се гледа като на паразитни образувания, а това отношение се пренася и към всичко създадено от тях. „Научните“ им учреждения се възприемат като синекури и като част от глезотиите на властта. (В случая – на властта в кооперативния свят.) „Ученият“ член на „научния комитет“ е прав, като иска с леене на кръв и междуособици да задържи земеделските кооперации при БЗБ. Нали ако те минат към кооперативната банка няма да има ни общ съюз на тия кооперации, ни „научен комитет“ на хляб за „учения“ му член“[264]. Независимо от по-късното развитие на институционализираната наука, свързаните с нея очаквания и представите на обществото за ползата от знанието не са помръднали особено.

БИД така и не успява да се еманципира от просията за „спонсорство“, съпътстваща го от самото начало на неговото съществуване. Исканията на дружеството не срещат еднаква съпротива навсякъде. Ако набезите в ТИК остават трудно разбрани, то на други врати пробивът е значително по-лесен. Някои (не всички) държавни учреждения не се церемонят и не се впускат в дълбокомислените обсъждания на камарите. Вземат се бързи, сухи протоколни решения за скрито или явно субсидиране. През 1921 г. например, УС на БНБ отпуска, по искане на БИД, помощ от 20 000 лв. „за покриване на разходите му“ с мотива, че „в 25-годишното си съществуване [то] е допринесло твърде много за икономическото развитие и преуспяването на страната и че разходите на същото, особено тези за издаване на списанието му, при днешното положение трудно могат да се покрият от членски вноски и абонамент на последното“[265]. През 1923 г. БНБ абонира (с подписа на Д. Божилов) всички свои клонове и агентури за СпБИД, а решения за подобни помощи продължават редовно да се записват в протоколите на УС на БНБ през 30-те години[266].

Банката не забравя и нововъзникналото дружество на „икономистите академици“. През 1928 г. тя прави непредвиден разход в размер на 50 000 лв., „за да може дружеството да започне издаването на списание, чрез което ползата от научната дейност на дружеството да стане достояние на по-широки обществени кръгове“[267]. Става дума за споменатата, списвана на не особено високо академично равнище „Стопанска мисъл“. Но това е само началото на продължителна издръжка за дружеството и списанието, които на практика са финансово окачени за банката. Десет години по-късно то е за пореден път пред гишето с искане на средства за подновяване издаването на списанието. „За да може да продължи това си научно дело [то] моли както в миналото, така и сега, БНБ да го подкрепи с една *чувствителна* помощ като, има предвид ценния принос на „Стопанска мисъл“ за нашето народно стопанство и като съобщава, че в новоизлязлата книжка IV, год. IV си е позволило да помести, както и преди, обявата на БНБ, моли да му се заплати стойността на тази обява – лева 2 000.“[268] Искането е арогантно не само с нескромната самооценка, но и с недоговореното публикуване на обявата. Очевидно академиците нямат никакво съмнение за готовността на банката да ги субсидира. Тя обаче гледа по-различно на нещата и само година по-късно решава (по доклад на неизкушения във флирт с академичните среди К. Гунев) да се освободи от тези досадни набези. Управителният комитет (УК) приема „предвид зачестилите искания на разни редакции и списания за даване реклама от страна на БНБ в тях [и] като взе предвид, че *БНБ като емисионен институт не се рекламира*... всички постъпили [подобни] искания да не се докладват в управителния съвет, като се считат за отказани“[269]. Решението идва едва след като междувременно дружеството на икономистите академици е получило от БНБ нова (този път 20 000 лв.) „чувствителна субсидия, за да може безспирно да ратува със слово и перо за напредъка на българската икономика“[270].

Държавно субсидиране на икономическата интелигенция приема и други, по-персонализирани форми, като например изкупуването на част от тиража на научни публикации. Така, през юли 1937 г. Ас. Чакалов моли ръководството на Народна банка да откупи 100 екземпляра от новоиздадената му (безспорно важна за българската наука) книга за националния доход[271]. По това време Чакалов е висш служител (началник отдел) в банката, но в решението, докладвано от Д. Божилов, няма и намек за някакво неудобство от конфликта на интереси. По друг повод, в други времена (1945 г.) и от друг жанр, е откупката от БНБ на скандалната книга на П. Чолаков-Зарин „Кооперативно беззаконие и кооперативен грабеж". *Бунтарството също се субсидира.*

Всичко това е възможно, тъй като широкият кръг на БИД и изобщо икономическият истеблишмънт имат солидни позиции в държавните институции. Висшата администрация и научната върхушка – както нееднократно стана дума – са преплетени (почти до сливане) среди и не е случайно нито че изповядват *единна* (етатистка) гледна точка, нито че ги сплотяват персонални връзки, зависимости, услуги, компромиси[♦]... В така изтъканата мрежа прозира *цялата илюзорност и претенциозност на онова, което фасадно съществува като „гражданско общество"*.

Допирът до държавата поставя въпроси пред етоса на всяка интелектуална общност. Задължително се стига до грубия, но легитимен и универсален принцип за „парсата и музиката...", изповядван – явно или неявно, в една или друга степен – от всеки „спонсор", бил той правителство, някогашните еснафи, комунистическият ЦК или чужда фондация.

БИД има различни поводи да изкове отношението си по този проблем. Такива са например експертните становища, които негови членове защитават със силен обществен резонанс[♦♦]. Но в особено чист вид гражданската позиция на дружеството е поставена на изпитание, когато през 1927 г. то е обвинено, вкл. от „свои", в „откъснатост от проблемите на деня" и в „неутралност". Това дава повод на Ст. Бочев да се произнесе, ясно и премислено, в един уникален за списанието морален манифест, чиито изразено личен стил подчертава самотата на автора. Усещането за изолация се подсилва от обстоятелството, че текстът излиза в краткия период на редакторството на Бочев, приблизително в момента, когато в БИД се обособява секцията на „икономистите академици".

В стегната бележка, подписана с инициалите му, той обяснява защо дружеството, като институция, не излиза с открити становища по най-актуалните икономически въпроси – за заема, за БНБ, ипотекарната банка, бюджета и др. Причината – нежелание да бъде въвлечено в политическата борба – е колкото тривиална, толкова и трудно преодолима. „Много често някои лица очакват дружеството ни да заеме становище по дадени актюелни въпроси и дори – те особено желаят това – отрицателно, опозиционно становище, което да се използва за борба против пра-

---

[♦] Вж. по-напред случая със сградата на БАН в: *Съсловното и груповото мислене.*

[♦♦] В книгата бяха приведени няколко такива случаи: предварителното обсъждане позицията на българската делегация в Генуа (*Кредитори и длъжник / Генуа 1922*), конфликтът с МСК около реферата на К. Попов (*Кръгът на експертите.*)

вителството. Това желание на някои – по-специално партийни среди, не е ново за нас. Неведнъж в миналото заинтересовани хора са изказвали желание да видят дружеството ни впрегнато в колесницата на някоя партия или на опозицията. БИД обаче, създадено, за да служи за проводник и носител на българската икономическа мисъл, за да помага стопанското развитие на страната, преди всичко чрез теоретическо осветляване на общата стопанска еволюция и конкретно сложените в дадено време въпроси, е стояло всякога далече от партийните борби и счита, че неговото място е високо над тях. Това е било за него източник на сила и то няма намерение да променя тая линия на поведение."[272] И така, първият морален императив на Бочев е *надпартийността* и избягването на политически провокации, каквито волно или неволно се съдържат във всяка покана за „геройско" вземане на позиция по текущи проблеми.

Другата страна от научния морал на дружеството е свободата всеки член да има и да защитава собствена позиция. Изявите на членовете на БИД не са становище на самото дружество. Неговата задача е да поддържа научния стандарт, като се увери, че рефератите и статиите са „сериозни научни трудове, в които да е застъпен научен метод на изследване... и да са направени правилни изводи с практически указания". Разбирането на Бочев е отвъд простата утилитарност. „И когато се касае за статии и реферати върху „актюелни въпроси", тяхната цел не е да дават конкретни указания – БИД не е комисия за издаване законопроекти или технически орган за създаване наредби, или дори професионална или стопанска организация, за да защитава някои професионални или групови интереси. За него е важно даден въпрос да добие правилно и всестранно осветление от гледището на стопанските науки и с оглед на практическите цели, които може да има". БИД е излизало със специални „мемоари" по отделни стопански въпроси твърде рядко, „само когато въпросът е много важен, когато вижда, че е дадена или ще се даде погрешна посока на някои големи общонародни стопански въпроси. Но тогава неговото настоятелство проучва основно въпроса, излага го писмено, като гледа да обобщи мнения и интереси по начин, който пази общите народни интереси и който няма характер, нито на доктринални, нито на някакви съсловни тенденции"[273]. БИД е средище и на икономическата мисъл, а не изразител на заинтересовани позиции. Обективност, научност, надпартийност, „общонародност" (разбирана като отрицание на съсловността) – това са ценностите, с които Бочев свързва дружеството.

Много скоро след тези уточнения (в спор с вътрешен опонент) му се налага да покаже за какво става дума. На „другарската среща", събрана за обсъждане есето на Ст. Бочев за чуждите капитали, Никола Сакаров атакува „от ляво", в типичната фразеология за „националния капитал". Призивът е познатият популистки лозунг да не се плащат репарациите♦. Бочев изригва, като в кратък параграф фиксира разбирането си за достойнството и отговорността на интелигента. „Г-н Сакаров

♦ Вж. *Кредитори и длъжник.*

Настоятелството на БИД, събрано по случай 40-годишния юбилей на дружеството, 1935 (седнали, отляво надясно – ?, Никола Стоянов, Александър Цанков, Димитър Мишайков, Христо Хинков; втори ред, отляво надясно – ?, Никола Сакаров, Асен Чакалов, К. Бобчев; трети ред, отляво надясно – Славчо Загоров, д-р Палазов, Б. Янчулев)

иска да повдигне репарационния въпрос и да заявим, че не можем вече да плащаме. Но тоя въпрос не принадлежи на отделни лица, нито на отделни групи, съсловия и партии... Този въпрос е общонароден, но той е и политически и то от най-голям размер и най-паляща форма. Повдигането на въпроса за отлагане или анулиране на репарациите не може да се прави по всяко време и от когото и да било, а още по-малко като средство на опозиционна борба. Тъкмо така ние бихме влошили положението си. Потребна е сигурна предварителна дипломатическа подготовка, която само едно правителство може да стори. Бих желал, когато правителството, което и да би било то, счете, че е време тоя въпрос да се постави на дневен ред, нашето дружество да поеме *ръководенето и организирането на общественото мнение*, всички ние да станем апостоли; да вземем тоя въпрос от ръцете на партии и съсловия и като носители на българската икономическа мисъл, да издигнем въпроса високо над партизанските страсти и да пледираме най-благоприятното за нас разрешаване; ще издадем 2–3 специални книжки на списанието, за да дадем материал по въпроса за пресата и сказчиците, и ще организираме тъй общественото мнение, че да се чуе като един общонароден глас. Но това... само като правителството, което единствено може да представлява страната, би пожелало да използва нашето сътрудничество."[274] Бочев основателно осъжда онези, които – без да поемат отговорности – се произнасят евтино, демагогски и манипулативно по чувствителен държавен проблем. Но принципно неприемливата му готовност да изчака сигнал от властта не е сервилност – той така или иначе не вижда друга възможност, освен „да пледира" за надпартийно научно виждане. Необичайният нюанс в позицията му е по-скоро отглас от мита на времето за „общонародния интерес" на държавата, на който той не е чужд. Много скоро след това точно този мит ще обвива най-мрачни периоди в българската история...

Откъм средата на 30-те години научният морал на БИД е изложен на нови изпитания. Повеите първо на казионни авторитарно-корпоративни, а през войната и на „съюзнически" доктрини се засилват осезаемо, привнасяйки нездрав вкус. „Дружествените дискусии" в БИД стават по-вяли и безинтересни, говорещи за улягане и притъпена сетивност.

Епилогът идва след 1944 г., когато книжките на списанието постепенно се просмукват от наложените нов език, догматика и автори. Същевременно към корозиращата идейна промяна се прибавя съвсем различният социално-политически контекст, обезсмислящ съществуването на дружеството с някогашните му цели и състав. То е ликвидирано, като наред с назидателно-наказателните нотки, в тази акция се прокарва и идеята за *трансформиране* на БИД в няколко класически научни и пропагандни учреждения от съветски тип, каквито са новосъздаденият Икономически институт на БАН и Съюзът на научните работници. Инициатор и изпълнител на заключителните действия е Ив. Стефанов. В качеството си на министър на финансите (непосредствено преди отстраняването му) през април 1949 г. прави предложение за „разтуряне" на БИД, а като председател на неговия управителен съвет през юни 1949 г. (преди да бъде задържан по процеса срещу Т. Костов) подписва предложението за саморазпускането му. Изтъкнатите мотиви за институционалната псевдоприемственост са показателни за отношението към икономическата наука. „Създаването на Икономическия институт при БАН и организирането на *идеологически разяснителната работа* върху икономическите въпроси от страна на Съюза на научните работници, се отбелязва в докладната, правят излишно съществуването на особена организация *с най-разнороден членски състав*. Разясняването на основните икономически въпроси на плановото стопанство става сега в по-голяма степен, отколкото в Икономическото дружество, в събранията на Междуведомствения съвет за стопанска информация и просвета."[275] Новите структури имат за задача да разясняват и индоктринират, а не – както някога – да *обсъждат*. Разбирането за тази мисия идва от силните на деня в науката. Предложението за саморазпускане се позовава на „съвещание при др. Тодор Павлов при създаването на Икономическия институт на БАН, [на което] всички присъстващи икономисти, членове на Партията – Жак Натан, Евгений Матеев, Евгений Каменов, Сава Гановски и др. се изказаха единодушно за прекратяване съществуването на БИД. Главното

НБКМ–БИА

Политически силно разнородната научна общност на икономистите празнува заедно. Сред присъстващите на банкета са О. Андерсон, Ив. Стефанов, Сл. Загоров, Д. Мишайков и др., 15 април 1942

съображение, изтъкнато на това съвещание бе, че със създаването на Икономическия институт при БАН и с разгръщането работата на Икономическата секция при Съюза на научните работници, както и с работата на Междуведомствената комисия за стопанска информация, става излишно съществуването на БИД. *Изтъкваното съображение, че БИД ставало сборище на ретроградни и реакционни икономисти, вече няма значение, тъй като през 1949 г. те вече не посещават дори сказките на дружеството.*"[276] Няма как и да ги посещават, след като много от тях вече са отлъчени от науката и/или интернирани. Такава възможност след броени месеци няма да имат самият Ив. Стефанов и други икономисти от неговия кръг, отнесени от вътрешнопартийните разчиствания на сметки.

БИД е типично научно-просветителско дружество на професионалната икономическа колегия. Съответно и проблемите му са до голяма степен представителни за общността и обществото, които го излъчват. В този смисъл БИД *не може да е „чудо"*, дори да е имало в състава си добри икономисти.

Но *необичайно* явление в българската институционална *икономическа* наука все пак възниква. Това е Статистическият институт за стопански проучвания (СИСП), учреден през 1934 г., превърнал се в уникален оазис и създал учудващо смислена и ефективна научна общност в тази област. Той е елитарно (каквото и да означава това) учреждение, събитие със самото си съществуване, с поставените от него въпроси и с постигнатите резултати. Институтът е връх, защото успява да се впише както в теоретичните търсения на времето си, така и (най-вече) в стандартите на емпиричния позитивизъм от 30-те години.

Изследванията на СИСП отдавна са станали незаобиколима част от българското икономическо самопознание. Тук обаче интересът ми е в друга посока: институционалното инженерство на СИСП, което го прави особена – и изобщо възможна – институция в България; как е действало подобно образувание; как (с наличните хора) е работило по правила, отричащи преобладаващата научна традиция.

Признавам, че мотивацията е и лична, свързана с опита ми в Агенцията за икономическо програмиране и развитие (АИПР), учредена към правителството през 1991 година. Тя беше замислена върху принципи, които имаха множество допирни точки с градежа на СИСП и съответно се сблъскваше с аналогични проблеми*. Заложеното в АИПР разбиране за *координация* се изразяваше в меко, неформално влияние чрез *публични* и независими експертни оценки за макроикономическите последици от действията на различни центрове на икономическата власт. Това бе гледната точка на „общото икономическо равновесие", която е различна от тази на отделните икономически субекти и ведомства. След напускане на основателите ѝ, от 1995 до 1997 г. АИПР бе превърната от социалистическото правителство в обезличен придатък на суперминистерството на икономиката, което си поставяше за цел връщане към силово определяне на приоритети, съгласуваност от бюрократичен тип, координация на отраслови министерства и „баланси", „ръчно управление" на банковите ресурси, регулиране и дори формална „отговорност" за макроикономически параметри като темп на брутния вътрешен продукт (БВП), инфлация и пр. По-пряко ангажиране в правенето на икономическата политика настъпи след 1997 г., а при политическата промяна от 2001 г., АИПР бе институционално погълната от Министерството на финансите. Що се отнася до първоначалния дух, той вече беше изчезнал – агенцията отдавна бе престанала да огласява остро критични становища към *текущата* стопанска политика. Ако в първите ѝ години беше възможно да се появят истински провокативни текстове в тази посока**, то по-късно максимумът, който тя си позволяваше, бяха съвсем епизодични оценки на публично лансирани инициативи. Така например публикувано бе становище по витаещото във въздуха предложение за „плосък данък", но никога и оценка за крайно съмнителните операции на правителството по преструктуриране на външния дълг от 2002–2003 година. Мястото на институцията през последните години бе може би най-точно резюмирано на поредния ѝ юбилей, от поредния финансов министър. „От вас, напътствено заяви той, се очакват независими – но координирани с Министерството – икономически прогнози".

---

* Нейните цели и идеология са сбито изложени в: Агенция за икономическо програмиране и развитие. Разговор с Венцислав Антонов и Румен Аврамов. –Икономика, 1994, януари.

** Маркирам няколкото ключови заглавия: Доклад за хода на стопанската реформа и задачите на икономическата политика до края на 1991 г. (10 юли 1991); В годината на желязната овца. Конюнктурен обзор на българското стопанство за 1991 г. (декември 1991); Годишните доклади на АИПР за 1993 и 1994 г.; Бюлетин на АИПР (21 февруари 1994); Повторното раждане на капитализма в България (Бюлетин на АИПР, 23 септември 1994).

Овладявайки (заедно с израстването на ново поколение технически грамотни икономисти) по-тънък аналитичен инструментариум и добивайки по-технократски профил, АИПР загуби обществено влияние, чуваемост и резонанс. Нещо много по-съществено и символично е, че от няколко години към функциите ѝ се прибавиха подготовката на исканите от Европейската комисия национални и регионални планове за развитие, както и работа по цялата машинария на Брюкселските планове/прогнози. Кръгът бе затворен – агенцията се занимава с *планиране* (макар и в привидно нов формат), чието отричане бе основният мотив за нейното създаване*. След всичко това прочитът на институционалната памет на СИСП за мене бе пътуване по пропуснати пътеки, които понякога са се оказвали по-сполучливи от прокараните през годините на прехода.

Конструкцията на СИСП се справя изискано, точно и премерено със спънки и опасности, които дебнат всяко подобно начинание. Изправени пред задачата да създадат принципно нова научна институция, учредителите му се сблъскват с класическите въпроси за независимостта, за заплащането, за точната мяра между наука и „практика", за връзката с държавата, за стабилността в мотивацията на изследователите.

Първи урок на института е, че *conditio sine qua non* за успех на елитна институция (вероятно не само в българските условия) е наличието на *авторитетен лидер с международно име* и на *външна котва*. При СИСП тези условия се съчетават в личността на проф. Оскар Андерсон[277]. Ученик на А. А. Чупров, той се установява в България през 1924 г., носейки интелектуалния багаж и престижна на руска школа в теорията на вероятностите. Въпреки предложенията на властите след революцията, Андерсон отказва да им сътрудничи и емигрира през 1920 г., първо в Унгария, впоследствие у нас. Отначало (през 1923–1933 г.) е професор във Варненското търговско училище, а от 1935 г. преминава в Софийския университет. Участва във всички по-големи статистически репрезантативни проучвания на българската икономика. През 1940 г. е изпратен в Германия за изучаване на военновременното нормиране и продоволствено разпределение. Там приема поканата да оглави катедра в Кил, а след войната, до края на живота си, ръководи катедрата по икономика в Мюнхенския университет. В Германия Андерсон е най-авторитетното име в областта на статистиката, като има съществен принос за навлизането на тази дисциплина в икономическото образование. Свидетелство за престижа му е, че в своята „История на икономическия анализ" Йосиф Шумпетер го посочва като автор на един от най-скрупульозните емпирични тестове на количествената парична теория на Ървинг Фишер[278]. Но и без това признание, достатъчно, за да остане в научната история, е обстоятелството, че през 1930 г. Андерсон е сред учредителите на Иконометричното дружество (*Econometric society*) заедно с Р. Фриш, Ъ. Фишер и др. Това е една от най-влиятелните научни общности в междувоенния период и след войната, работеща на предната линия на икономическата наука, определяща нейния облик и „произвеждаща" едни от най-проницателните ѝ постижения.

---

* Траектория на първоначална интелектуална независимост, последвана от обезличаване (или дори унищожаване), са имали и други аналитични центрове. Изключително авторитетният Конюнктурен институт на Н. Кондратиев към съветското Министерство на финансите е ликвидиран след политически чистки и арестуването на неговия директор в края на 20-те години. В съвсем друга обстановка (но отново в Русия), през два съвсем различни етапа премина създаденото през 1996 г. с подкрепата на Световната банка Бюро за икономически анализи (БИА). В неговия замисъл бяха заложени редица от принципите и поуките, натрупани от АИПР. (За идеологията на проекта вж. публикувания по-късно подготвителен доклад за Световната банка от 1996 г.: Аврамов, Румен и Елена Кононенко. Проект Российского института экономической политики. –В: Проблемы становления экспертного сообщество в России: экономисты. Московский общественный научный фонд. Научные доклады, 145. Москва, 2003.) Въпреки това краткият период на полемична публичност в рамките на правителствени структури също бе последван от претопяване на БИА в Министерството на финансите и частично превръщане на остатъчната институция в получастна консултантска група.

В научната му биография престоят в България, и особено създаването на СИСП, е ключов момент. Между идеята и реализацията на проекта изминават повече от десет години. Още през 1924 г. О. Андерсон и Наум Долински споменават за институт за стопански проучвания във Варненското висше училище. Те лансират семинар по икономически и финансови науки, който обаче не просъществува поради „липса на средства и подходяща обстановка"[279].

Решаващият тласък е даден през 1932 г., когато О. Андерсон получава Рокфелерова стипендия. При среща с ръководството на Рокфелеровата фондация в Будапеща той успява „да ги заинтересова с проекта си и да получи обещание за материална подкрепа"[280]* Този демарш показва преди всичко, че *отделно взето*, нито едно от горните две условия (авторитет и външна подкрепа) не е в състояние да роди качествен продукт. Поддръжката отвън на местни васали и конюнктурни личности е непродуктивна. За да се получи желаната алхимия е нужна тежка и почтена фигура. През двете години на своята стипендия Андерсон работи в Англия, Германия и други страни, участвайки пълноценно в европейския научен живот. Именно тогава той уплътнява връзката на бъдещия СИСП с елита на международната научна общност.

Следващият ключов момент е *изборът на местната среда (кръгове)*, която ще бъде приобщена. Научният потенциал в малка страна е крайно ограничен и проб-

---

* Тези контакти, по всичко изглежда, вървят независимо от представителството на фондацията в София. У нас тя е известна най-вече с широката си социална дейност през 20-те и 30-те години. (Ангелова, Милена. Американският Близкоизточен институт и Рокфелеровата фондация в България: инициативи на попрището на социалната работа през 20-40-те години на XX век. Доклад пред семинара на Центъра за либерални стратегии „Стопанска (социална) България: бъдещето през културата на миналото", 13 декември 2005, София, Център за култура и дебати „Червената къща".)

НБКМ–БИА

Оскар Андерсон, Лондон, 1936

лемите всъщност са *дали* и *как* е възможно от него да бъде създадено нещо качествено различно. При съществуващата интелектуална традиция, за целта е нужно да бъдат неутрализирани типичната стерилност на академичното тяло и да се намери оптимална личностна и институционална конфигурация. В това отношение създателите на СИСП са особено прозорливи.

Те не пристъпват слепешката, а се вглеждат в съществуващата *реалност* и в *прецедентите в чужбина*. „След детайлно проучване… бе решено да се приеме поканата, произтичаща из професорските среди на Държавния университет и да се превърнат в институт семинарите по статистика и стопански науки на Юридическия факултет. Съображенията за това решение са следните. Институтът, както това съответства на основните задачи на Рокфелеровата фондация, се предвижда да бъде преимуществено едно научно-изследователско учреждение, а почти всички по-големи понастоящем съществуващи институти от подобен тип са или напълно самостоятелни или създадени при някои висши учебни заведения на автономни начала. Главни изключения в това правило са Германският конюнктурен институт в Берлин, който от основаването си до м.г. се ръководеше от председателя на Германската имперска статистическа служба, и Естонският конюнктурен институт, чийто директор е едновременно и директор на статистиката. Но и в двата случая институтите са отделни юридически лица, *съвършено автономни*, издържащи се главно от помощите на емисионни банки и на разни стопански организации (Търговски камари, Съюзи на индустриалци и пр.) и са обединени със статистическите служби в съответните страни само чрез лични унии."[281]

В българските дадености *най-доброто сред наличното* е в университета (по-конкретно в неговите творчески и живи звена като двата семинара) и в БНБ. Прикрепянето на института към емисионната банка, както се вижда, е решение, възприето в чужбина*.

Сърцевина на институционалния замисъл е *осигуряването на независимост.* В пълен обем, особено в държавни рамки, независимостта е недостижима**, но степента на доближаване до нея е различна. Със сигурност СИСП намира по-подходяща и по-стабилна формула от приложената за АИПР. Вградената система на защита е многостепенна, добре премислена и балансирана.

От една страна, институтът е самостоятелно, автономно юридическо лице. Времената са на деветнадесетомайския режим и максималната юридическа закрила е лесно постигната – статутът на СИСП е приет *със закон****. На БНБ и БЗКБ „е внушено" да прокарат окончателния проект пред официалните инстанции, а на 28 декември 1934 г. е издадена наредба закон, обнародвана в „Държавен вестник" от 21 януари 1935 година. Но още тогава има съмнения (потвърдени по-късно), че формалната страна не е достатъчна. Ето защо учредителите намират втора опора.

При принудителния избор сред „професорските среди", опасността начинанието да се изроди в обикновена казионна синекура е избегнато, като се *подменят (заобиколят) обичайни мотиви и ценности* на тази общност. По този повод е направен безпощаден портрет на академичния кръг. „От опит е доказано, че работата на подобни научни учреждения е производителна само тогава, когато, от една страна, е обезпечено високо качество на персонала им, а от друга страна, е осигурена пълна научна независимост, в смисъл че сътрудниците на института не могат да бъдат ни най-малко подозирани в това, че съгласуват научните си заключения с желанието на високо началство – нещо, което би подбило международната репутация на института. *Тази независимост най-добре се осигурява, ако сътрудниците на института са хора не на чиновническата, а на научната кариера.* Те трябва да бъдат достатъчно обезпечени материално, но без перспективата да се повишават по някаква чиновническа йерархия, техният напредък да не бъде толкова в увеличение на заплатата, колкото в издигането им в научната квалификация и на научното име, което биха си създали, а освен това и в по-големия стабилитет, на който се радват."[282] На „професорските среди" трябва да се отнеме чиновническото жило, т.е. това, което ги прави обикновени държавни служители. Нужно е да се пречупи (заобиколи) традиция, която е превърнала науката в обикновена чиновническа кариера със съответното службогонство, конформизъм и кариеризъм, с дребнавото гонене на заплати и изкачване в служебната йерархия. Стерилната академичност, за която вече стана дума, е продукт тъкмо на тази одържавена наука, а статутът на СИСП подкопава нейните основи – *„служителите на института нямат права на държавни служители и не участват*

---

* Подобно неформално предложение бе направено на АИПР в края на 1994 г., когато агенцията бе вече дестабилизирана след отстраняването през март на председателя ѝ В. Антонов.

** Проблемът е принципно сходен с този за БНБ. (Вж. *Българска народна банка / Стратегическите дилеми – подчиненост и автономия / Невъзможният баланс.)*

*** Което не бе осъществено нито при АИПР, нито при други аналогични центрове в България.

в пенсионния фонд"[283]. С един замах и категорично те са лишени от чиновническата стабилност и от пенсията – най-търсените регалии на държавния апарат. Със същия замах мотивацията за работа в института е насочен в по-"идеалистична" посока.

Трета опора на независимостта е *точната дозировка във властовата структура на управлението и между различните научни кръгове в СИСП*. Това е постигнато умело и максимално ефективно.

Преди всичко основните изпълнителни длъжности са поверени на най-„конвертируемите" инициатори на проекта. Освен за О. Андерсон става дума за първите сили на „аналитичната икономика" в момента. Представителният върховен орган на управление – Кураториумът – е малък образец на балансирано институционално строителство. Той има обичайните функции на подобно тяло, като избира контролна комисия (за бюджета) и Научния комитет, назначава и уволнява директора, приема заплатите и бюджета, освобождава от отговорност директора, приема план на института, приема нови спонсори и изключва прекратилите спонсорството[284]. В Кураториума „стандартните" професори участват по-скоро „служебно" – в него влиза „дежурният" политикономист Г. Данаилов и естествено – Д. Мишайков, който му е председател в качеството си на титуляр на катедрата (статистика), предоставила семинара за създаване на СИСП. Включени са и „светила" на Юридическия факултет (Г. Владикин и Д. Силяновски), представляващ академичната шапка на института, пред която той се отчита ежегодно. Наред с посочените двама завеждащи стопански катедри в университета, член е и титулярът на катедрата по земеделска икономика Я. Моллов. Представителите на БЗКБ (един) и БНБ (Ас. Чакалов и д-р Караджов) са с подчертано аналитичен профил. Накрая, в Кураториума е Сл. Загоров, човек с име в статистическата наука, публикувал във водещи чужди списания и институционално ангажиран като директор на статистиката. О. Андерсон е член по право. Със съвещателен глас в Кураториума влизат представители на дарителите, предоставили над 80 000 лв. на института[285].

Управленският „дизайн" е допълнително оформен и балансиран със създаването на Научен комитет от 20–30 души, включващ учени, банкери (отново не случайни – между тях е Ст. Бочев), едри индустриалци и „други подобни практически деятели из областта на народното стопанство"[286], като например влиятелната фигура на Н. Стоянов. Американският модел е очевиден: схемата е сродна на създаденото в началото на 20-те години Националното бюро за икономически изследвания в САЩ (NBER)[287]. Научният комитет „разглежда внесените от директора въпроси относно стопанското положение на страната, а така също обсъжда бъдещата насока на дейността на института и резултатите от направените проучвания". Подчертано е същевременно, че става дума за *съвещателен* орган. Търси се (нещо непознато за тогавашна България) да бъде избегнат отворен конфликт на интереси, „*за да няма подозрение за външно влияние (лични интереси на членове на Научния комитет или техни групировки)*.]"[288]. Границите обаче са тънки и пропускливи, така че тази формулировка е по-скоро смокинов лист. В крайна сметка подобни комитети се създават именно за да изплитат мрежи на неформални връзки.

Но *ключът към стабилност и ефективност на властовата структура е не толкова в колективните тела, колкото в ясно дефинираната и обезпечена сила на директора и на основния (чужд) спонсор.* Директорът се избира за 5 години и е преизбираем с 2/3 от гласовете. При това, *„докато институтът получава субсидии от Рокфелеровата фондация, кандидатурата на директора трябва предварително да бъде одобрена от фондацията“*[289]. Не е оставено съмнение кой ръководи – фондацията си е запазила най-важния лост с правото на вето за кандидатурата на директора. Тя няма защо да се меси дребнаво в стратегията и ежедневието. Достатъчно е да подбере подходящия човек с подходящите замах и широк поглед.

За назначаване на директора се иска одобрение на академичния съвет, като срещу отстраняването му са предвидени силни гаранции за несменяемост – „уволнение може да има само при съществени нарушения на задълженията по служба“[290]. На практика СИСП е *институт на един човек*, по мярка на неговия ръководител и най-изявен основател О. Андерсон. Това не е баналното използване на домашни връзки. Конструкцията е възможна заради международния му авторитет и подкрепата на американската фондация. Сходни институции са практически всички водещи конюнктурни центрове от онова време, приели облика на силните личности, които ги създават като Николай Кондратиев в Москва, Ернст Вагеман в Берлин, Уесли Мичъл в САЩ...

Премерено разпределената власт е *условие* за независимост, но тя е истински обезпечена от *начина на финансиране. Най-ефективната и силна гаранция за независимост спрямо държавата е погледът, финансовият надзор и интерес на тежка външна институция, каквато е Рокфелеровата фондация**. Финансовите тежести по учредяването на СИСП са разпределени между БНБ (50 000 лв.), БЗКБ (50 000 лв.) и Рокфелеровата фондация 3 000 щ. долара. БНБ е сезирана не от правителството или университета, а (още през лятото на 1934 г.) от поддиректора на отдела за социални науки на фондацията. Неговият първи финансов вариант е докладван подчертано благосклонно на УК на банката: дарение от 3 000 щ.д., „при условие че БНБ, БЗБ и БЦКБ ще поемат формално задължение да подкрепят института с редовни годишни парични помощи“. Докладващият отбелязва, че *„ползата от... един такъв институт е очебийна“*. УК взема положително становище не без да си направи някои тънки бюджетни сметки. С учредяването на института „службата за финансови изучавания [при БНБ] ще престане да събира и обработва някои статистически материали. Това съкращаване в работата ще даде възможност да се съкрати персоналът и да се използва в друга служба. По този начин ще се реализира известна икономия. От друга страна, работата на този институт ще бъде от обща полза“[291]. Определената сума в подкрепа на инициативата е 80 000 лева. Впоследствие цифрите се ревизират, като БНБ и БЗКБ поемат по-големи текущи разходи (по 200 000 лв.). Освен началните 3 000, Рокфелеровата фондация предоставя допълнително общо 15 000 щ.д. в течение на три години (1935–1937 г.), вкл. под формата на книги. Тази сума представлява малко над 50% от разходите за издръжка[292]. Университетът участва „в натура", като предоставя безплатно помещение и инвентар. Имуществото е „трояко обезпечено" – чрез материалната отговорност на директора, чрез надзора на Кураториума, в който преобладават професори от университета и чрез разпоредбата на закона, по която при ликвидиране на института имуществото му преминава към университета[293].

---

* Понякога и това не се оказва достатъчно, както показва историята на Московското БИА.

Продължавайки с уроците от успеха на СИСП, следва да се отбележи разумното решение на болния за всяка научна институция въпрос – *връзката с държавните учреждения*. „Лична уния" е установена не само с университета, но и с Дирекцията на статистиката, която за подобни институти е най-невралгичната точка от държавната администрация*. В СИСП обвръзката със статистическото ведомство е органична, тя почива на съвременното разбиране за разделението на функциите между „производители" и „консуматори" (анализатори) на информация. „Прочие съвсем не се предполага, че задачата на института е да събира първични наблюдения и по този начин да конкурира ГДС, където се открива конюнктурна служба. Институтът обаче запълва съществуващото празно място в системата на българската статистическа служба и въпреки че е автономен, влиза като звено в общата система... Връзката на института с организациите, вършещи статистически наблюдения, се осигурява посредством участието на техните представители в Кураториума или Научния комитет, а тъй също чрез тясното сътрудничество и възможността за взаимни услуги при *пълно отсъствие на каква да е конкуренция или служебно съревнование.*"[294] Координацията на статистическите изследвания (вкл. съвместни) с ГДС е институционално фиксирана.

Намерена е и точна форма за съвместна работа с държавни служители от администрацията. Това става чрез „временно командироване" на държавни чиновници в института. Плод на такава командировка е например подробното изследване на българската финансова система от Б. Недков.

Стигаме до *научната мисия* на СИСП, формулирана като обективно наблюдение на световната и българската икономика във взаимната им връзка, изследване на отделни теоретични въпроси, работа с млади учени и студенти[295]**. От неговата дейност, от мащаба, с който работи, и от познавателните цели, които си поставя, става ясно, че той *се вписва в доминиращата световна парадигма (mainstream), така както никоя друга наша икономическа научна институция дотогава и след него.*

---

* Въпреки аналогичното разбиране, при създаването на АИПР този въпрос всъщност беше решен не институционално, а неформално.

** Тук се чувства близостта – този път в научната идеология – между СИСП и американското Национално бюро за икономически изследвания (НБИИ). Бюрото е надполитическа фондация, посвещаваща се на „по-добро разбиране как функционира икономиката". То разпространява „безпристрастни икономически знания" сред отговарящите за стопанската политика, бизнеса и академичната общност. Емпиричната работа на НБИИ е най-общо в същите направления, в които работи и СИСП – развитие на статистическите измервания; количествени модели на икономическото поведение; оценка на отражението на стопанската политика върху икономиката; прогноза за ефектите от алтернативни варианти и мерки на икономическата политика. В бюрото (както и в СИСП) се слага основата на изучаването на националния доход (Саймън Кузнец), развива се внушителната мрежа от конюнктурни индикатори (Уесли Мичъл), формулират се класически хипотези за търсенето на пари и за потребителското поведение (Милтън Фридман).

В програмата на СИСП централно място заемат конюнктурните анализи*. Изследванията в тази област са изпълнени по всички изисквания, те са усвоили съвременната теория на цикъла и на антицикличната политика. Монографията на Ас. Христофоров[296] е напълно съпоставима с водещите еталони и остава връх на българското конюнктуроведение. На същите стандарти отговарят и публикуваните в СпБИД или други издания текущи обзори, чиято основа е разработена в СИСП[297]. Всички те излъчват онова неповторимо и неписано разбиране на „занаята", според което *единицата в икономическото време е цикълът.*

Неокончателен текст на обзора за 1937 г., намерен в архива на Н. Стоянов, показва, че коментарът следва обичайната схема и структура – външен преглед, български преглед, цени, външна и вътрешна търговия, земеделие, индустрия, парично обращение, банкови пласменти и влогове, валута, държавни финанси. Те завършват със заключение и „присъда" за фазата, в която се намира конюнктурата и със съпоставка с предходни цикли. Обзорът се произнася също за хода на „отразения цикъл", т.е. за влиянието на конюнктурата във водещите центрове (в случая Германия) върху българската[298]. Тук няма особено въображение, но е налице стриктно съобразяване с най-високите критерии за акуратност и за използване на конюнктурни индикатори. Успоредно с това се правят експерименти със съществуващи и с нови индекси, тестират се количествени инструменти за анализ на цикъла[299].

СИСП прави разграничение между, от една страна, „описателните" конюнктурни институти от типа на Харвардския комитет, *London and Cambridge Economic Service* или Берлинския конюнктурен институт и от друга страна – институциите с по-дълбока идеология като НБИИ или Института за икономически изследвания на Рагнар Фриш в Осло. Изборът е еднозначно в полза на втората група. „Не само по желанието на Рокфелеровата фондация, но и според мястото, където се открива Българският институт за стопански проучвания, следва че той трябва да се причисли към втория тип."[300] Простият индикаторен подход се приема за тесен и повърхностен. Чувства се амбиция, сродна с грандиозната програма на НБИИ, зад която стои премислена социална и научна визия[301]. Оттук произтича и схемата на разделение на труда с ГДС. „Конюнктурната служба на ГДС поема първичните текущи конюнктурни наблюдения. СИСП ще ги използва за по-дълбоки научни изследвания. Ще прави монографични проучвания въз основа на данните на ГДС."[302]

С несвойствена за другите български научни учреждения липса на задръжки, СИСП посяга към *теорията.* Той търси не доморaслите епигонства на „катедреното" мислене, а *приноси.* Формулираната задача е сравнима с тази на Конюнктурния институт на Кондратиев: става дума, ни повече ни по-малко, за

---

* Първото му „работно наименование" е „Институт за конюнктурни проучвания".

верификация на теории на цикъла. „Изхождайки от няколко отбрани теории за икономическите цикли, особено за циклите в селското стопанство, да се разработи индексова система най-подходяща за България и проверена в нашия статистически материал... [Ще се прави] проверка на някои конюнктурни и парични теории върху български и чужд статистически материал."[303] С това СИСП се вписва изцяло в логиката на проверка на алтернативни хипотези за стопанското поведение.

Упражнението по верификация с адекватен статистически апарат присъства в повечето проекти на института. В задачите му влиза изследване на „стопанските райони в България и стопанското напрежение между тях... данъчната тежест върху земеделието и промишлеността... влиянието на климата върху реколтата и цените... бюджета на селските стопанства и паричния дял... редица отраслови проучвания"[304]. Наблюдението на „пазарността", както и текущото изчисление на националния доход и платежния баланс остават за ГДС. Но именно в СИСП се разработват концептуалните основи на националните сметки и се правят първите реконструкции на величината и структурата на националния доход. Измерването и носещата теоретична конструкция на националното счетоводство са съчленени чрез разделението на функциите между ГДС и СИСП. Втора област на сполучлива симбиоза между двете институции са конюнктурните обзори: конюнктурната служба се развива в ГДС, а методологията, месечните и годишните конюнктурни обзори се подготвят от института.

Проучванията на икономическите цикли са може би най-изтънченият, но те не са единственият теоретичен продукт на института. Екипът му проверява хипотези и в други области, използвайки зараждащия се иконометричен апарат. Това без съмнение става под влияние на сътрудничеството на О. Андерсон с Рагнар Фриш.

Интензивният обмен с първокласни научни центрове навън – още един урок на СИСП – *е основен ресурс за институционална стабилност, за интелектуална независимост и научна легитимация.* О. Андерсон включва института в световната мрежа на конюнктурните институти и (което е особено важно) работи съвместно със звеното на Р. Фриш в Норвегия. Двете институции са сродни, с общ произход, обща идеология и дори съвпадащи отрязъци от биографиите на лидерите си. В края на 20-те и началото на 30-те години Андерсон "повтаря" пътя на норвежкия икономист, който преди това (1927 г.) е бил Рокфелеров стипендиант в САЩ, а през 1932 г. е основал със средства на фондацията Икономическия институт към Университета в Осло, послужил за модел на СИСП. Двамата „делят мегдан" и се допълват. „Понеже нашият институт е приближен до норвежкия такъв и понеже Рокфелеровият фонд не вижда смисъл да се повтаря в София работата в Осло, то в преписка по повод основаването на нашия институт биде уговорено, че в различие от Осло, където главната работа е изследването на въпросите от теоретико-математическата икономия, в София ще се обръща внимание на прилагането на по-тънките математико-статистически методи в статистико-икономическите изследвания."[305] През 1937 г. вече се отчитат тесни връзки с Австрийския и с Будапещенския институт (проф. Евгени Варга) за аграрния цикъл, с Международната конференция на аграр-икономистите, с Международния институт за интелектуално сътрудничество. Развива се и персонална мобилност. В София гостува Оскар Моргенщерн*, чиято лекция, изнесена на 2 април 1935 г. е паметно научно събитие. В обратната посока, както вече стана дума, за САЩ заминават А. Тотев и Ц. Working Цончев. О. Андерсон на свой ред е командирован от Икономическия институт при ОН „за конференция, където се разисква планът за проучване на конюнктурните теории и статистическата им проверка"[306]. Думата е за знаменития проект на Готфрид Хаберлер и Ян Тинберген, който остава дълбока диря в икономическата наука и в теорията на цикъла**. Благодарение на СИСП България е включена в сравнителното проучване на ОН за държавите от Дунавския басейн, подготвен е докладът (проектът на Б. Недков) за Фискалната секция на ОН относно влиянието на конюнктурния цикъл върху българската финансова система, осъществено е монографичното изследване на Ас. Христофоров.

Всички резултати са постигнати от института със *забележително ограничени ресурси*, което разбива мита (и хленча) за скъпо струващата наука. В него работят (през 1937 г.) само 8 души редовен персонал и трима командировани от ГДС. Приходите и разходите на СИСП са около 1 млн.лв. годишно, като за заплати отиват приблизително половината (536 511 лв.). Внесени са 113 000 лв. взаимоспомагателен фонд с 5% удръжки от заплатите и още толкова от института[307]. Харчено е нашироко за книги и информация (100 000 лв. от годишния бюджет), като е създадена уникална библиотека от 7 191 тома (която не дублира съществуващите)***. Изграден е архив с над 150 000 изрезки от статии със стопански характер. При размери, които са несъпоставими с разточителните мащаби на комунистическите академични институти, СИСП успява да произведе едни от най-стойностните резултати в икономическото ни познание от XX век. Погледнато от тази перспектива, проблемът, оказва се, е не толкова в „предлагането", колкото в „търсенето" – издаването на трудовете на СИСП до 1937 г. струва 96 000 лв. (от близо милионния годишен бюджет на института), като непродадени остават 924 тома, или близо половината от тиража. „Пазарът" на автентично научно знание във/за България е нищожен.

Институционалната история на СИСП показва как – при интелигентно инженерство и използване на обстоятелствата – може да бъде създаден малък, безпристрастен, ефективен, добре интегриран с държавната администрация, с университета (не с катедрата по политическа икономия, а с тази по статистика) и със статистическата служба, прилично финансиран, отворен и авторитетен навън научен център. Научният му летопис показва как – при също така специфични обстоятелства – позитивистко икономическо знание у нас е възможно и какъв е неговият предел. СИСП е едновременно *българска* креация и творение на *чужденеца* О. Андерсон, постиженията на института са едновременно анклавни и „внесени" отвън. С всичко това той олицетворява така характерното двойнствено начало в нашия интелектуален и стопански живот.

---

* През 1931 г. Моргенщерн наследява Фридрих фон Хайек като директор на Австрийския институт за изследване на икономическите цикли.

** Единият резултат на проекта е знаменитата „синтетична теория" на цикъла на Готфрид Хаберлер. Другият е построеният от Ян Тинберген (разделил с Р. Фриш първата Нобелова награда по икономика през 1969 г.) първи цялостен макроикономически иконометричен модел.

*** Впоследствие тя е отчасти наследена от Икономическия институт на БАН.

Отношението към икономическата наука, култивирано в тясното елитно средище, бе забравено през социализма. В края на XX в. за реабилитация дори на скромните кълнове от 30-те години се налага дълго и трудно усвояване на пропуснатото, образоване и социализиране на поне едно девствено, необременено поколение. Епилогът на СИСП е начало на този разлом.

Институтът преживява военните години, но разбира се, не устоява на смяната на режима. Както много други учреждения, той е евакуиран при бомбардировките и впоследствие върнат в София. В пълно съгласие с устава му, през есента на 1945 г. е извършен мек, партийно/полусемеен преврат, който поставя начело на Кураториума проф. Ив. Стефанов, а за директор на СИСП – неговия братовчед Ц. Цончев*. Това е всъщност най-доброто, което новата партийна власт може да предложи измежду експертната икономическа общност.

Ц. Цончев управлява института – преди той да угасне окончателно – в течение на година. Периодът не се помни с особени научни постижения, но погледът, който хвърля назад последният директор, е показателен. Като един от важните подсъдими по процеса срещу Трайчо Костов, Ц. Цончев дава обширни показания, засягащи между другото и СИСП. Те са изтръгнати под натиск и тъкмо затова до голяма степен отразяват представата на самия режим за науката.

В протоколите от разпита нашироко се разказва как „почти всички служители считаха, че Андерсон... дава на Рокфелеровата фондация сведения от статистически и стопански характер", как институтът е посещаван многократно от директора на Парижкия филиал на фондацията, който (казвали) е „запасен полковник от американската армия", как за пътуванията си до Париж Андерсон „възлага на отделни служители подготовката и разработката на редица статистически данни, които той вземаше със себе си... Андерсон често ми е казвал, че би трябвало тези отчети да съдържат колкото се може повече статистически данни и фактически материал. Изготвяйки тези доклади аз подпомагах... навярно и американското разузнаване"[308]. А като бивш директор, Цончев се самообвинява за това, че е предоставял стопански сведения на Американската мисия в София, давайки ги „и от благоразположение въобще към САЩ"[309].

---

* Цончев изповядва открито уважението си към Ив. Стефанов, който за него е авторитет в „политиката... партийността... ако щете и в областта на морала... Много неща, които друг, ако ми каже, бих се замислил върху тях... когато Ив. Стефанов ми ги каже, аз ги приемах много лесно". (Процесът срещу Трайчо Костов и неговата група. С., 1949, с. 242.)

В мрачен кафкианско-оруеловски стил, СИСП е превърнат от образцово научно средище в шпионско гнездо и назидателен казус. Самото събиране на информация, което е представлявало лице, научно кредо и основно достижение на института, е криминализирано. Както се случва по много други поводи при комунизма, ценностите са тотално преобърнати. Унищожаването на СИСП става един от инструментите за погребване на икономическата наука.

Завършвам с бегъл поглед към институция, която е типичен продукт на авторитарно-интервенционистките веяния между двете войни. *Висшият стопански съвет (ВСС)* от началото на 20-те години е първо превъплъщение на една упорито преследвана идея. Той е отчасти контрапункт на традиционната съсловна гледна точка, отчасти проекция на представата за „просветена" стопанска политика, която да стъпва върху достиженията на науката, отчасти отражение на неугасващата легенда (манипулация) за достижимото „единство" на нацията.

Проучването на протоколите на Стопанския съвет вероятно представлява известен интерес, но така или иначе, идеите, на които той се основава, кръжат във въздуха и могат да бъдат уловени на страниците на редица издания. Правилникът му е приет на 10 юли 1923 г. от Министерския съвет и публикуван в „Държавен вестник" на 9 октомври 1923 година[310]. Съветът е замислен като съвещателно тяло при Министерството на финансите и се състои от пет назначавани (и уволнявани) от правителството членове. Това са „лица, подбрани измежду стопанските корпорации и др. ... [Те] дават мнение само с предварителното съгласие на министър-председателя или на респективните министерства, а разискванията в Съвета могат да станат публични, само след специално разрешение на Министерския съвет".

Мотивът за неговото създаване – *ограничаване грешките* на стопанската политика – е напълно рационалистки. „Единният стопански план" се разглежда като противовес на представените и гласовито защитавани частни интереси. „При днешното хаотично международно и народно стопанско положение, пише Илия Янулов, когато сме свидетели на едно разместване на обществените слоеве и на народното богатство, когато парите са загубили съществения си елемент на постоянство, когато установени икономически закони търпят коренни корекции и се създават стопански парадокси... днес стопанската политика на една държава... се цени и дава добри резултати според това, до какъв минимум са доведени грешките в тази политика, резултат на неведение, на небрежност, на липса на предвидливост, на явни или прикрити съперничества на отделни групи на една и съща класа, на надделяване на частни апетити над общите интереси на стопанството."[311]

Стопанският съвет се схваща като експертно тяло, което трябва да координира по-безпристрастно противоречиви интереси. По странна „енергетична" логика се приема, че институцията е в състояние да даде *предварителен израз* на (и да тушира) корпоративните гледни точки: така тя ще „икономиса" на правителство и парламент непродуктивно изхабена обществена енергия. Улавяйки действителната нужда от координация, идеята отива в руслото на утопията за общото благо и общия интерес.

„Сред тоя хаос, продължава И. Янулов, липсва един единен стопанско-финансов план у нас. Това ясно се видя на последната стопанска конференция в София. Всеки пледираше частните интереси на своята група... Компетентни лица изложиха добри мисли, които се загубиха в множеството отделни мнения... Ние настояваме да се създаде един истински ВСС... в който да са представени редовно всички стопански, финансови и социални категории, по избор от тези последните, с пълна отговорност спрямо тях и с пълни права да ги представляват, които заедно с назначени представители на държавата и компетентни лица, да имат безспорния авторитет на едно съвещателно тяло на правителството и на парламента по всички стопанско-финансови и социални въпроси... В такъв съвет ще е възможно да се *изживеят* [предварително – като на тренажор] много съсловни, класови и групови борби, без да отнемат енергията на правителството, камарата и обществото. Само чрез такъв съвет ще се избегнат фатални грешки в стопанската, финансовата и социалната политика. Той именно ще може да очертае един единен стопанско-финансов план на страната, който да координира всички разклонения, пълни с взаимни противоречия в тази област. Той ще бъде компетентният орган за изработване на стопанско-финансови-социални законопроекти... ВСС... ще трябва да подготви и координира разрешенията на въпросите за усилване на производството, за уреждане износа и вноса, за паричната криза, за приспособяване стопанския живот към подобрението на лева, за търговските договори, за системата на даньците, за икономиите в държавния бюджет и премахването на дефицита, за приложение и разширение на работническите закони...“[312]

Стопанският съвет е обсъждан на другарската среща на БИД от 31 януари 1924 година. Г. Данаилов с право вижда в него размиване на компетентности и отговорности. „Всеки министър би трябвало да разбира работата в своя ресор дотолкова, че да може да поеме пълна отговорност за извършеното от него. Новото време донесе обаче по-демократично разбиране, в смисъл, да се разхвърля отговорността по управлението на по-широк кръг лица. И понеже може да се случи, щото министрите... да не са запознати със службата технически, налага се стопанските въпроси да не оставят за разрешение от отделни личности или отделни учреждения, в които съсловните или едностранчивите интереси да вземат връх, а на едно учреждение, което да обединява всички компетентности в името на общите държавни интереси.“[313]

Според Ст. Бочев ВСС „трябва да обезпечи обществена солидарност, обществена справедливост, разбирателство и съгласуване на интересите, енергиите и ресурсите на различните стопански деятели и занятия... Днес стопанските проблеми рушат или съзидават държавното единство повече от расовите, езиковите и верските... и затова те не могат да се оставят да се решат от един чисто политически апарат... Съветът трябва да се състои от представители на всички стопански групировки и фактори, наука и практика, той трябва да е репрезентативен. Тогава той ще е способен да даде максимум компетентност, обществена справедливост и

НБКМ–БИА

НБКМ–БИА

Сесия на Върховния стопански съвет. Славчо Загоров ораторства пред поотегченото присъствие, май 1939

Аахив Бочеви, ФБНК

Стоян Бочев чете пред БИД реферата си „Планово стопанство", 1935

стопанска стабилност"[314]. В този нехарактерно наивен за него пасаж, Бочев огласява набор от ширещи се в обществото идеологеми – за съчетаване и съгласуване на интересите, за осъществимата „репрезентативност" на икономическата политика, за достижимата обществена справедливост.

Дискусията около създаването на ВСС, свързва нуждата от него с няколко антитези – компетентност срещу политическа принадлежност; дългосрочност и стабилност срещу политическа конюнктура; общ интерес срещу съсловна ограниченост. Мненията обаче се разделят по основния въпрос за статута на съвета – дали той да е представително тяло или технократско начинание. В първия случай ВСС би се превърнал в отдушник (стопански парламент), а във втория – той ще е компетентно, експертно (следователно неполитическо) тяло.

Сюжетът става отново актуален десетилетие по-късно. В България предстои да бъде установен безпартиен, корпоративистки настроен режим, изповядващ идеология, която се родее с протомоделите от 20-те години. В самото навечерие на промяната, политическата проекция на проекта е трезво формулирана от Н. Стоянов. „Някои народни представители, пише той, напоследък издигат глас в полза на един Върховен стопански съвет, който да бъде натоварен със съставяне на един стопански план и с предварително преглеждане на законопроекти, но техният глас не намира голям отзвук в правителствените и широките парламентарни среди, защото тези среди смятат, че с това ще бъдат ограничени техните права. Ето защо други гласове се издигат вече за реформиране на самия парламент в смисъл на едно пропорционално представителство на разните съсловия и професии, според числото и значението им в живота на страната."[315]

По същото време Ст. Бочев, в последната отпечатана в СпБИД своя статия, огласява вече премисленото си отношение към планирането. През 1935 г. държавният интервенционизъм е победил безразделно в Германия и Русия и е проникнал дълбоко в западните демокрации. Политическият, икономически и идеологически ефект от военното одържавяване на икономиката е консумиран напълно. Бочев може само да установи как „психиката, която счита, че е естествено и възможно и дори желателно тая намеса, това етатизиране и национализиране" е овладяла света[316]. Отдава дан на ширещата се на времето дискусия, но го прави без страст, само за да покаже безперспективността на регулираната икономика. Обсъждайки различните ѝ варианти, Ст. Бочев довежда всеки един от тях до абсурд, показвайки, че нито един не издържа на разумните, консервативни начала на стопанския живот. Доказателството чрез приемане на противното за пореден път препотвърждава принципите му[317].

Така или иначе, в историческа перспектива се очертава силен идеен рецидив. През 1923 и 1934 г., съвсем в духа на времето, интелектуалци и политици бодро жонглират с модерни формули, които само след десетилетие ще придобият оловна конкретика. Това става успоредно с пълзящото одържавяване на икономиката и на стопанската практика, проникнали достатъчно дълбоко, за да може още през 1933 г. ФК да твърди, че „българското правителство фактически провежда политика на „планирана икономика", целяща все по-стриктно регулиране на производството, търговията, цените и дори кредита"[318].

Натрапчивото завръщане на едни и същи домогвания, претенции, манипулации и митове показва колко жива преди 1944 г. е стопанската идеология, която предстои да бъде наложена в България. Непосредствено преди Втората световна война тя вече не е чуждо тяло, а приеман сериозно мисловен фон, създаден (успоредно със съответните инструменти), поддържан и дори величан от невежество, наивност или пресметнат интерес. Дирижизмът, съчетаването на капитализма с държавната намеса, регулирането, социалното сътрудничество, хармонизирането на интересите стават част от официалното и ежедневното говорене и мислене за икономиката. Готовността за обсебването ѝ от *единен план* – с всичко, което това означава – е висока и не е учудващо, че когато събитието се случва, то среща незначителна интелектуална съпротива.

С настъпването на прехода говоренето за planомерност изглеждаше обречено. Но то се запази в политическия език на ежедневието, в манталитета и нагласите, готово да се съживи в най-причудливо-уродливи форми. Толкова по-показателно е, че идейният рецидив този път намира подкрепа отвън. *Днес плановите схеми се налагат като европейски директиви от Брюксел.*

Аз съм съвършено незапознат с малайската или унгарската литература, но съм уверен, че ако времето ми беше дало случай да ги изуча, бих намерил в тях всички хранителни вещества, необходими на духа...

Хорхе Луис Борхес
Sobre los clasicos (Otras inquisiciones, 1952)

ДЪЛГАТА ПЕРСПЕКТИВА: ФИЛОСОФИЯ НА БЪЛГАРСКОТО СТОПАНСКО РАЗВИТИЕ

Думите раждат думи – налага се да завърша, както започнах. А колкото по-много са думите, толкова повече посланията искат изчистване и опростяване.

Следващите заключителни редове изтеглят няколко от водещите нишки в направения (пре)прочит на българското стопанско минало. Те въвеждат и съзнателно изтритото, но съществено, *пространствено* измерение: дотук движението ставаше почти изключително по абсцисата на времето, а философията на икономическото развитие не може да бъде уловена без ординатата на пространството. Само двете *заедно* дефинират парещия екзистенциален проблем за *идентичността* на стопанската ни култура, който не е преставал да бъде интелектуално, управленско, дори чисто битово, предизвикателство и явно или неявно стои в цялата книга. Идентичност се изгражда не в борба със собственото минало, а в търсене на различимо място сред непрестанно появяващи се референтни пространства. Най-достъпно измежду тях е близкото обкръжение в региона, където отдавна се разгаря съперничество за лидерство в модерността, множат се всякакви подцентрове, с цел да се изграждат сурогати на идентичност, и същевременно всеки бяга от себе си (от Балканите). Но истинската огледална плоскост за България винаги е била *Европа*. Тя е едновременно метафора на всичките ни досегашни модернизационни проекти, олицетворение на превъзхождащ партньор, съперник и конкурент, мощна притегателна сила в обречено догонване. Днес (есента на 2006 г.) съизмерването с Европа достига пароксизъм, който особено контрастно проявява както натрупаните в миналото пропасти и митове, така и дългата перспектива напред*. По-добре, отколкото във всеки друг исторически момент, сега можем да разберем къде стои българският *комунален капитализъм*.

---

* Идентичността и перспективата обсъждам в два по-ранни текста: Стопанският XX век на България. С., 2001; Десет години в дългото време. –Капитал, 30 октомври 2004. Те са пълноценни „сателитни заключения" на настоящата книга. Вж. и Avramov, Roumen. Economic Identities – South-Eastern Europe and „Europe", NEXUS Research Project (2003). www.cas.bg/Fellows/NEXUS.

Липсващото звено

Нека припомня, че погледът към отминалото бе отправен от гледната точка на *либералното* начало♦, а основното напрежение произтичаше от постоянното му разминаване с икономическата ни действителност. Несъвпадението между „норма" и реалност е прекалено известен сюжет, особено на поколенията, познали предходния режим и живели в среда, даваща ежедневна храна за сарказъм и презрение по този повод. Но тук конфликтът бе експониран не за да се стигне до наивна изненада пред тривиалното несъответствие между „чисти" принципи и факти, а за да се потърси и конструира „тенденциозен" контрапункт, който да открои повърхностните корени на днешното „ново начало"♦♦.

Интелектуалният възход на стопанския либерализъм набра сили с дълбинни процеси в икономическата теория от началото на 70-те години, дискредитирали някогашната доминираща кейнсианска парадигма. По-нататък, той бе утвърден от практиката на стопанската политика в Англия и САЩ през 80-те години. Накрая, изглеждащото пълно господство дойде след приключването на Студената война, когато най-естественият противовес на плановата система беше именно либералната, а установилата се *Pax Americana* намери доктринален израз във „Вашингтонския консенсус".

Най-непосредствено послание, извиращо отвсякъде в хода на (пре)прочита, е острият недостиг, дори пълното отсъствие, на памет за либерално (стопанство) в нашето минало. Неувереният ход на реформите по време на прехода, повърхностното и често карикатурно овладяване от политическата класа на либерална риторика, зад която постоянно прозират напълно противоположни нагласи, ожесточените фронтални атаки срещу (или негласното подриване опитите за) създаване на конкурентни пазари са все израз на този исторически дефицит. Това не е упрек, а обяснение, което тръгва отдалече. То може да се намери още в цитираното прозрение на д-р К. Кръстев от 1898 г., че у нас няма нито един конфликт, където личността (групата, корпорацията) да е надвила фронтално държавата. (Оттук предпочитанието тя да бъде превземана отвътре.) Потвърждава се в текстовете на Ст. Бочев от 20-те години за отношението на българина към капитализма. Чувства се в наблюдението, че към 1929 г. за мнозинството (освен за броени представители на елита) е обидно да се признае връзка с икономическия либерализъм.[1] Проследява се в отбелязаните от отделни чужди наблюдатели и в редовните доклади на ОН непрестанни очаквания и искания на българина към „държавата-провидение"[2]. Долавя се в цялата политикономическа книжнина, в която за „корифеите" на професорския истеблишмънт като Ал. Цанков или Г. Данаилов понятието за модерно

♦ Вж. *Встъпителни бележки.*

♦♦ Вж. *Встъпителни бележки.*

и етатистко се покриват напълно. Струи от умонастроенията през 30-те години, когато упованието в държавата демиург е повсеместно, а на индивидуализма се гледа като на анахронизъм...

Ако останем само в *средносрочния* хоризонт, тези нагласи погрешно биха могли да се приемат за общовалидни, а България да бъде поставена в някакъв универсален антилиберален контекст. Правилата на „Вашингтонския консенсус" са привидно толкова чужди на нашата традиция, колкото и на характерни черти от междувоенната икономика във водещи страни (да не говорим за Германия), или – още повече – на първите три следвоенни десетилетия, изпълнени на Запад с държавен волунтаризъм и регулации. Така поставен, въпросът подвеждащо стои като изкуствено търсене на либерален дух у нас, тогава когато нелибералното начало като че ли господства навсякъде.

Но нещата идват на място, ако погледнем в *дългосрочна* перспектива и си дадем сметка, че в стопанството на независима България отсъства целият исторически пласт на либералния XIX в., узрял в ядрото на капитализма. Това столетие (особено заключителната му половина) на тържествуваща частна инициатива, на свободна конкуренция и на първата глобализация е *липсващото столетие* на независима България. Въпреки необратимото присъствие на държавата в икономическия живот след Първата световна война, въпреки пиковете етатистки екстремизъм на Запад, там либералното начало има къде да се *завърне*, защото то притежава предходни основи и извори в приключилия през 1914 г. „дълъг XIX в.". Краят на XIX и на XX в. се засрещат като две – всяка по своему – икономически либерални епохи.

Тук такава среща е невъзможна, територия за завръщане няма, става дума за напълно чужд исторически сюжет и за отсъстващ генетичен багаж. Поради причини, които бяха многократно обсъждани, първият български капитализъм се ражда от, в лоното и с протекциите на държавата. Той вирее сред цяла гама от хибридни форми, отричащи/потискащи живеца на частното и предприемаческото начало. Свободният пазар е познат единствено в най-примитивните си варианти. Между войните осмозата е развита до предел, за да се стигне в края на 40-те години до угасване на частния капитал в напълно одържавената социалистическа система. Едва преходът се появи като възможно начало на несъществувалия либерален капитализъм у нас. За да успее обаче бе нужна радикална промяна в закостенели ценности: онова, което някога е смятано за плюс, да се превърне в минус и обратно...

Наглед опростяващо обстоятелство е глобализацията*. Тя като че ли сменя ключа, използван в цялата книга: ако една от водещите линии в нея е „България и външният свят", то в съвременния контекст „външен" свят има все по-малко; делението „вътрешен-външен" губи смисъла си; никой вече не живее на остров и здравият разум (основателно) предполага, че онова, което се вижда тук, (ще) го има и другаде; при днешната отвореност „откъсване" от света, както (донякъде) преди 1944 и (до голяма степен) преди 1989 г., изглежда невъзможно. Под клишето на глобализацията обаче е напластена много архаика и противопоставянето далече не е преодоляно.

---

* Термина използвам като обозначение на световния икономически ред с лидерство на САЩ, в който с различен успех си пробиват път правилата на свободния пазар и където водеща е управленската култура на големите американски корпорации. При първата глобализация от заключителните десетилетия на XIX в. докъм 1914 г. доминиращи са лондонското Сити и английските стандарти.

Основа на скритата или обявена съпротива е в изградената с години икономика на попечителството. Отношението към държавата в България (друг повтарящ се мотив в книгата) никога не е преодолявало ирационалното двуличие. От една страна, към нея се изпитва и изразява страстна омраза, чиито симптоми ще се намерят веднага след Освобождението, за да се запазят (дори усилят) през цялата първа половина на XX век. Но това не противоречи на също толкова мощната ѝ стопанска привлекателност. *Държава* тогава (за разлика от днес и както е било винаги във Франция) все още се изписва почтително с главна буква, което съвсем не пречи тя да бъде обсебвана при всяка отдала се възможност. Хорът срещу държавата не заглушава хора за помощи от нея. Всеки се жалва пак там. Общественото съзнание е раздвоено между желание за силна власт и постоянни съмнения (изстрадани опасения), че тя ще се превърне в груб и пристрастен играч. Днешните социолози улавят тази нагласа в поголовното неверие в собствените сили, комбинирано със също толкова разпространено недоверие към институциите. Това е манталитет на „негативното" одържавяване, който хем оправдава всичко случващо се с държавата и политиците (представляващи всъщност образ и подобие на обществото), хем забравя собствените отговорности. Той е сублимация на крайна зависимост, но и израз на уплаха пред личното безсилие. Въпреки шумното говорене или нашепванията срещу властта, у нас са истинска рядкост онези, които *принципно* отказват да влязат в съглашателство с нея чрез подаяния, привилегии и бартер. Броени са историческите примери на непримирима самоорганизация на *гражданите* срещу „центъра", така характерни за епохата на късното средновековие и Реформацията. Българският индивидуализъм не е открита и достойна гражданска позиция, нито осмислена либерална икономическа философия, а притворен страх пред властта, изродил се в битов анархизъм и авантаджийство. Извечният стремеж да се влачи от държавата е дори лежерно легитимиран като „компенсация" за отнетото от нея при безогледното ѝ разширение: присвояването на общото се облича в „благородно", псевдогражданско поведение и в „морална" санкция.

Не трябва да се забравя, че цикълът на „любов–омраза" често приема и „пасивни" форми. През историята ни преминават цели обществени слоеве, които вземат от държавата, игнорирайки я. За необозримия брой „дребни съществования" отпреди войната, за голяма част от днешните малцинства, маргинали и герои на подземната икономика, икономическият контакт с фиска и с властта е по-скоро имагинерен. Съществено пространство извън тях беше отвоювано дори при комунизма, където частната дейност никога не е изчезвала напълно. Разширяването на неговия периметър прояждаше системата, като икономическата ѝ присъда беше подписана още от момента, в който започна видимата и законна диференциация на по-масови слоеве (а не само на абсолютната върхушка, оградена с привилегии от самото начало). Валутните магазини, работата в чужбина, принудителното отстъпване пред натиска за повече потребление, поголовното източване на държавни активи не само „разлагаха душите", но имаха и преки летални макроикономически последици през външния дълг.

Всички тези типажи от различни епохи живеят в паралелен свят, встрани от обществени и политически събития или от масовите индоктринации. Те се движат от най-първичните стопански инстинкти, които са по-мощни от политиката и идеологията, намират безпогрешно ниша на конформизъм, уреждат начини на съжителство *със* и/или купуване *на* всеки режим. Смятаните за гранични дати, като 9 септември или 10 ноември, минават покрай тях, без да ги разтърсят.

Прекъснатост / Непрекъснатост

Именно условността на границите в икономическото развитие е друго от водещите послания в книгата. Въпреки очевидността на твърдението, никога не е излишно то да бъде напомняно и „предоказвано“ в среда, привикнала с политическото парцелиране на хронологията. Ходът на икономиката продължава да се възприема преди всичко в политически рамки, а 1944 и 1989 г. се превърнаха в твърде лесни репери на стопанското време.

Голяма част от приведеното показва доколко подвеждаща е тази схема. Патосът на коментираните обстоятелства е тъкмо в силата на традицията и на неизменчивостта. Фактите проявяваха „вековни“ проблеми, пренасяни през годините, решавани половинчато или изобщо изоставяни, преди да възникнат отново в много различен контекст*. В тях се проявяват кодове на паметта, които трудно се променят въпреки привидната смяна на цели епохи. Действащите лица са в известен смисъл пленници на миналото, участници в „театър на сенките“ без собствен живот, следващи отдавна заложени (отразени) норми на поведение.

Струва ми се, че от най-сериозно преосмисляне се нуждае приеманата за повратна 1944 година. Съвсем не за да бъде омаловажено значението на безспорно ключовата дата в нашата история, а за да се долови логиката на мощни подмолни стопански процеси. В редица отношения въпросната година се оказва не толкова точка на пречупване, колкото етап в тенденции със значително по-далечни и разклонени корени. През средата на 40-те България е до голяма степен стопански и интелектуално „бременна със социализъм“**, а много от изложеното на предходните страници е приведено като доказателствен материал на това твърдение.

Възраженията са лесно предвидими: външната намеса, с която е наложен новият режим; отсъствието на чисто политически предпоставки за установяване на комунистическа диктатура; привързаността към частното; широко разпространената (идилична) представа, че поне в градските анклави, са зреели модерност и европеизиране***... С две думи – добре познатата схема, че ако не сме били, то поне сме се доближавали до европейския стандарт, социализмът ни е отклонил от този път, а с неговия провал се връщаме на някогашната писта.

Но неоспоримото в горните аргументи не отрича множеството положителни „тестове за бременност“. Макар при някакви хипотетични исторически обстоятелства събитията да не бяха довели до тоталитарните форми на комунизма, значителни сегменти от обществото бяха ментално готови да приемат политики в много сходен дух. И без чужда намеса битовият културен пласт на зависимост (санкции) от колектива (кооперации, доносничество, егалитаризъм, завист...) бе вече дълбоко проникнал. Цялата антикапиталистическа риторика, която залива България след 1944, стъпва върху (и изостря) добре познати образци, разработвани най-вече след Първата световна война. Ширещите се дребнособственически настроения може и да са шокирани от национализациите, но те са пропити от злоба и завист към капитала: освен всичко друго, истински неподправената еуфория на 9 септември е въодушевлението на съвсем реалната антиинтелектуална стихия и класова омраза. Дребната буржоазия съчетава привързаност към частната собственост с враждебност към държавното регулиране, към монополите, към фаворизираните кооперации, но и към по-едрия капитал. Тя е лесно податлива на илюзиите за равенство, „социална справедливост", трудова собственост и пр. В нейните среди отлично вирее комуналната идеология с типичния ѝ стремеж към равняване по ниското, близък хоризонт и конформизъм. Налице са – по-нататък – адекватният идеологически фон и атмосфера, създадени от авторитарните режими, настанявали се неведнъж у нас. Накрая, готовността е в общия „дух на времето", характерен за междувоенните години, разбирани от мнозина като окончателен преход от демокрация към авторитаризъм под лозунга „Либерализмът е мъртъв!". Този дух ражда дитирамби за етатизма и убийствени думи за всички прояви на частното начало. За него дори „автономизирането на държавните и обществени стопанства и предприятия" е подозрителна тенденция, в която е съзрян „последният напън на издъхващия стопански индивидуализъм и егоизъм, който, оказал на времето си благотворно влияние за стопанския и социалния прогрес, днес вече е един анахронизъм, едно ретроградство, една пречка за прогреса"[3]. Тъкмо това умонастроение е уловено от Стефан Бочев, който си спомня как след войната „светът се пресягаше към нещо „друго": било към радикално отхвърляне на класическия, пък и на всеки „друг" капитализъм; било като се комбинираха най-диспаратни [разнородни] елементи в някакви псевдокапиталистически, а фактически „окастрено"-капиталистически, неокапиталистически системи (фашизъм, корпоратизъм, нацизъм). Напатени от войната – която огромното болшинство европейски хора свързваха с „капитализма" – европейците се оказаха готови в неприязнеността, във враждебността си към капитализма, да експериментират с какво ли не"[4].

---

* Нека припомня мотивите с монетаризирането на икономическия живот и със зависимостта на институциите.

** Тезата формулирам в: Стопанският XX век на България...

*** Най-систематично тази гледна точка е изложена в: Луджев, Димитър. Град на две епохи...

Тези дадености, съчетали се в България по-органично, отколкото на много други места в Източна Европа, обясняват защо у нас силово наложеният комунизъм е приет със значително по-мека съпротива. Освен нагласи, той завари и една до голяма степен готова икономическа машина: както по много поводи стана дума дотук, в навечерието на промяната финансовата инфраструктура е на практика почти изцяло (пряко или косвено) подчинена на властта. Налице се оказват онези особено важни елементи от отношението към икономиката (и лостове за управлението ѝ), които впоследствие ще бъдат пределно развити. Комунизмът идва на подходяща почва, реализирайки отколешния стремеж на най-различни слоеве към неограничен достъп до ресурсите на държавата. Трудно е да се приеме, че това е точка на радикално историческо пречупване.

Играта с разиграването на всевъзможни виртуални сценарии в миналото, разбира се, остава допустима. И ако все пак приемем за момент, че тоталитарният режим е можел по някакви причини да бъде избегнат, то алтернативното развитие на събитията не изглежда трудно предвидимо. Най-вероятно България щеше да тръгне в руслото на „демократичния етатизъм", развивайки с особено усърдие и настървение варианти на кейнсианска политика. По този начин би разцъфнала традицията отпреди войната, а обликът на икономиката би придобил познатите черти на следвоенния полуолигархичен модел в Гърция или на силно корумпирания турски вариант с повсеместно и обсебващо стопанско присъствие на държавата.

Условността на граничните точки в икономическата история се потвърждава и по редица други поводи, съвсем осезаемо в хода на днешния преход. Неговите проблеми не се свеждат до чисто функционалните последици от добре познатата обремененост с държава. Както бе отбелязано неведнъж, по-важни са мирогледните и поведенчески характеристики, чието начало би следвало да се търси – освен в непосредствено предшестващия комунизъм – в значително по-далечното минало. При цялата абсурдност на проведения експеримент на живо, социалистическите години престават да бъдат аберация, за да се впишат в една обща линия на развитие. Те просто довеждат до апогей много от заложеното в тъканта на културата на първия български капитализъм.

Разнообразие / Еднородност

Възприетата в книгата визия е – най-общо – тази на „дългото време“, свързана с Фернан Бродел[5]. Тя отдава значение на „бавните“ процеси, които са слабо изменчиви, влияят се в много по-малка степен от политическите събития и тъкмо поради това предопределят цивилизационния облик и континюитета в дадено общество.

Но макар и рядко формулиран гласно, на заден план в хода на писането неизменно стоеше въпросът доколко основателно към разнообразните аспекти на описваната действителност се прибавя предикатът *български*. Думата е за *пространственото* измерение и за културното различие/подобие на стопанския ни живот. Крайните оценки тук се движат между претенциите за уникалност и констатациите за тривиалност.

Инерцията на мисленето, понякога инерцията на перото или наличието на по-ярки черти поставят националната определеност като нещо разбиращо се от само себе си. Достатъчно е да си дадем сметка доколко дълбоко в ежедневието (съвсем не от днес) е навлязла споменаваната тук и там из текста словесна и мисловна конструкция „Никъде по света... (не е като у нас)“. Това клише се чува по всякакъв повод, въпреки че най-често то обозначава *усещане* за различие, а далече не познаване на действителността извън страната. Живата реч е намерила начин да оповести преобладаващата презумпция за собствената „различност“, привнасяйки негативен оттенък в самооценката и позитивен за абстрактния „друг“. В споменатите словосъчетания е вградена и друга схема: те предполагат, че всичко идващо от „света“ (т.е. от мястото на предполагаемите „добри“ стандарти) е приемливо, или най-малкото неизбежно, за една модернизираща се нация. А ако изтеглим нещата до „високата теория“, същите тези умонастроения са в основата на претенциите за неповторимост на случващото се в икономиката ни, на призивите за „специална“ теория, която да обясни спецификата и дори да постави под съмнение общоприети фундаментални постулати на икономическото теоретично мислене.

Обратната гледна точка също има своята словесна формула. Постоянно се сблъскваме с изявления, че „така е навсякъде“. В битов план твърдението не е по-меродавно от горното и често изразява, по-малко или повече, гръмки претенции за превъзходство. Но очистен от грандоманския пласт, това е мироглед, приемащ базисна еднородност и тривиалност на стопанския свят. Теоретичната му версия отговаря (в най-общи линии) на виждането, че парадигмата на икономическата наука е една и че българският казус не изисква принципно нова теория. Особеностите се обясняват с пазарни изкривявания и/или с екстремални стойности на обичайните параметри. Основополагащият принцип на рационалността не е отречен: онова, което изглежда неразумно, се оказва рационално в конкретните ни условия, то всъщност е *рационалността на бедните*.

Водещо при ретроспекцията ми към стопанското минало – дори там, където се наблягаше на неразумното или трудно разбираемо „българско“ – бе второто начало, допускането за качествена *еднаквост* и същевременно за разлики в нейните *степени*. „Лошото" или „доброто", автентичното или компромисното е такова навсякъде, но нюансите са съществени: те не представляват второстепенен проблем, а много често са *всичко*. При подобна перспектива капитализмът винаги е силно нехомогенна среда. Дори днешната глобализация не е в състояние да премахне разнообразните му идентичности, да размие особеностите на традиции, история, институции... А този добре и отдавна известен факт постоянно дава живот на обогатяваща се гама от класификации, разрези и модели*.

Къде открито, къде неизказано, из целия текст на книгата българският капитализъм е разполаган по *скалата на низходящата комуналност*♦. Противно на идеализираните притчи, тук се приема, че на пазарните правила *навсякъде* се гледа като на нещо неприятно, притискащо и неудобно за отделния участник. На практика всеки (държава, фирма, домакинство) се стреми да ги заобиколи, да избяга от тях или поне не се отказва, когато има (му се дава) възможност за това. Цялата икономическа история би могла да се чете именно като поредица от опити за избягване „пазарния дискомфорт", а социализмът да се определи за връх в това отношение. Че се участва *доброволно* в друго, освен в „игра с нулева сума"**, е митология. Правила се налагат и спазват само *принудително* (някои постепенно ги приемат за икономисващ енергия навик), след катаклизми, предизвиквани от опустошенията на хаотичната, сляпа игра. От сътресенията и от личния негативен опит се излиза с регулации и с проумяване, че приетите от *всички* участници правила на конкурентния пазар имат известни предимства. Но това състояние не битува дълго, нито е повсеместно: стремежът да се спечелят по-добри позиции не по реда остава неунищожим. Той очертава територията на комуналността, от която пазарът успява да отвоюва по-малки или по-големи сегменти. А нейният обхват поставя различните капитализми на съответното място по споменатата скала, подреждаща моделите и отделните случаи според традициите, формите, дълбочината на прихващане на либералните стопански принципи...

Общото внушение на приведеното в книгата е недвусмислено: българският капитализъм е с висока степен на комуналност. Извън всякакъв сравнителен контекст обаче, твърдението би могло да подведе. Изчерпателни сравнения тук са невъзможни, но нахвърлянето на – макар и мозаечно представени – рамки е мислимо.

---

* Значим е приносът на съвременния неоинституционализъм (Дъглас Норт, Оливър Уилямсън и др.), опитващ се логически непротиворечиво да примири видовото многообразие с универсалните постулати на фундаменталната неокласическа икономическа теория.

** Понятие от теорията на игрите, описващо ситуацията, в която всеки печели единствено за сметка на другите участници, т.е. чрез някаква форма на „грабеж". Алтернативата е *win-win* стратегия, при която спазването на общи правила и на известни самоограничения (чиста конкуренция) води до по-добър резултат за общността като цяло и евентуално за всеки отделен участник. (Вж. Ganev, Georgy. Political and Economic Orientations of the Bulgarians Ten Years After the Beginning of the Systemic Change. Analyses of Survey Results. Sofia, Centre for Liberal Strategies, July 2000.)

♦ За работната дефиниция на термина комуналност, използван в книгата, вж.: *Встъпителни бележки*. Високо на виртуалната скала стоят икономиките с най-ниски комунални изкривявания.

Не е нужно особено да се набляга върху това, че летвата в днешния/вчерашния „свободен пазар“ е поставяна в англосаксонския свят*. Добре известни исторически и културни причини, между които винаги са се откроявали значението на протестантизма**, на индивидуализма, на ефективно ограждащото частната собственост прецедентно право или на конституционните защити на индивидуалните свободи и права, превръщат икономиките от този ареал в архетип на либералното начало. Всичко това съвсем не означава, че там отсъстват прояви на комуналност. Такива се виждат с просто око и се проявяват при много от по-тънките анализи. В САЩ правилата се заобикалят при първа възможност, организираната (лобизмът) и неорганизираната корупция виреят успешно, налице са учудващо егалитарни нагласи и финансови програми, държавата изкривява (с поръчките и намесата си) значими пазари, манипулативното идеологическо промиване и конформизмът са факт, (полу)монополното положение на отделни компании не е рядкост, в образованието и науката (в САЩ и особено във Великобритания) умението да се получават държавни субсидии и да се градят клиентелистки мрежи е задължително... Но, така или иначе, по-плътно доближаване до пазарната „норма“ не съществува и това се потвърждава дори при бегли сравнения. Общества като канадското или швейцарското например, които без съмнение развиват зрял капитализъм, култивират ценности като обществен мир, ред и добро управление, са по-различни от американските... А разстоянието на България от англосаксонския модел се потвърждава в отбелязаната историческа слабост на английското стопанско и финансово влияние в страната или в подробно проследената рязко враждебна реакция към вдъхновените от британците реформи през 1928 година. Навсякъде в книгата, явно или неявно, е „отмервано“ именно това разстояние до „еталона“.

Придвижването по-надолу по скалата на комуналността и етатизма значително обогатява прецедентите и моделите. Нека отново отбележа, че ако се „пропусне“ XIX в. и се гледа само непосредственото минало, ще се остане с впечатлението, че стопанският либерализъм датира едва ли не от две десетилетия. През дългата полоса от Първата световна война до началото на 80-те години на XX в. доминираше – интелектуално и в технологията на икономическата политика – държавният интервенционизъм. Това не бе напълно „автономен“ процес: налагането му представляваше до голяма степен огледално отражение (защитен рефлекс) срещу атмосферата и реалностите, идващи от комунистическия свят. Но неговото разлагане и последващо разпадане, както и настъпващата глобализация, вървяха успоредно с отслабването на следвоенните етатистски модели в развития Запад. Променяше се и характерът на стопанския пейзаж, където депролетаризацията освобождаваше място на икономиката на услугите, а средната класа налагаше своите ценности. Процесът беше противоречив, с различна степен на съпротива от страна на комуналните наслоения...

---

* Става дума за културната среда, към която принадлежи България. В световен мащаб работят и други системи, но глобализацията прави каквото може, за да изглажда ръбовете и да подвежда под общ знаменател.

** Тази деноминация намира най-точната мяра (в рамките на християнското вероизповедание) между индивидуалната стопанска инициативност и духовните канони. Католицизмът и православието са много по-„преразпределителни“, антикапиталистически и в този смисъл – близки до марксизма.

Да вземем например Швеция, където раздялата с този мироглед стана сравнително неотдавна, с цената на дълбока и скъпо струваща банкова криза. „Кредитният социализъм" там е текуща практика отпреди войната, като приема различни лица: целенасочена политика на евтини пари чрез систематичен контрол върху лихвите; напълно регулиран от държавата кредитен пазар; тотално политизиран строителен сектор, свързан с банките и пренасящ рисковете върху тях; поява на „сив" кредит; наличие на явни фаворити, като например известната фамилия Валенберг – тя никога не е била така силна, както през годините на „кредитния социализъм"[6]. Либерализацията започна след 1983 г., премина през сътресението на банковите фалити от началото на 90-те години, за да се наложи днес. В целия шведски модел постепенно се инфилтрираха съществени „англосаксонски" елементи (намаляване на корпоративните данъци, внасяне на капиталообразуващ компонент в пенсионната система, по-гъвкав пазар на труда), а остатъците от социалната държава продължават да се крепят върху свръхвисокото облагане на доходите. Сходни процеси протичат и другаде. Въпреки изразената историческа специфика, показателен казус е Израел, където дълго след войната практически господстват колективизмът, егалитаризмът и държавното начало. Голямата културна промяна от последните десетилетия бе свързана с развитието на мощна индивидуалистична предприемаческа култура, намерила израз (по думите на психолози) в постепенното изоставяне на мисленето и говоренето в „ние"-форма за сметка на „аз"-формата. Промяната бе съпроводена и от силното проникване на елементи на „пазарност" в класическата колективистична структура, каквато са кибуците, до степен на превръщането им в истински корпоративни структури. Би могъл да се приведе и примерът с Италианската централна банка, дълго използвана като обикновен инструмент на държавно финансиране. В Италия – досущ както бе установено от нашия исторически опит – може да се чуе, че промените се случват само с външен натиск и никога нищо не се предприема отвътре. За потвърждение се привежда ролята на МВФ през 70-те години или макроикономическата принуда, свързана с въвеждането на еврото на границата на XXI век. Накрая нека спомена и ерозията на германския „рейнски капитализъм" с неговите някогашни социални ангажименти, държавни гаранции, преплитане на политическа и финансова власт, особено на провинциално равнище.

Но най-завършен, исторически дълбок, изтънчено изпипан, социално интегриран и интелектуално аргументиран е моделът на френския етатизъм. Той е цялостна обществена философия, прекланяща се пред статута и ранга, приемаща, че върховен изразител на общия интерес е държавата, а не гражданските структури. В него тя (не индивидите или техните граждански асоциации) е най-легитимният изразител на обществените цели, ключовият бюрократичен администратор, регулатор и участник в стопанската и социалната тъкан, територията, противостояща на външния свят от позицията на непоклатими суверентистки догми. Всичко това обяснява защо френската съпротива срещу либералните тенденции в стопанския живот е най-яростна.

На много места в изложението френският модел изпъква като естествена референтна действителност на българската. Това е обяснимо поради силното френско финансово присъствие в страната до Втората световна война, наложило отпечатък върху водената стопанска политика и мирогледа както на администрацията ни, така и на бизнеса. В контактната зона отчетливо се проявяват постоянната опека на френската държава над нейните индустриалци, търговци и банкери, водещата роля на дипломацията в дълговите проблеми, двойнствената функция на Париба едновременно като частна институция със собствени цели и проводник на външна политика, рефлексите да се искат държавни субсидии♦. Всичко това приобщава българските елити от първата половина на XX в. към един изначално одържавен обществен модел.

Тук обаче не са от значение историческите корени, водещи началото си най-вече в икономическата механика, изградена в края на XVII в. от Колбер и получила грандиозни форми при Наполеон. По-същественото е, че до днес френската политическа класа (до голяма степен и интелектуалният елит) представя системата като самобитно национално творение, което противостои на надигащите се, и ярко демонизирани, либерализъм и глобализъм. В официалната публична риторика то е придобило статута на идеологическо табу*. Така, от една страна, се разгръща пропаганда, която звучи все по-лицемерно на фона на мощното проникване на либерални принципи в корпоративния свят и във френската икономика. От друга, етатисткият мироглед и сложната държавна инфраструктура остават могъща сила, сковаваща икономическата и обществената тъкан. Това вътрешно напрежение е особено важно. Преди всичко то влияе върху целия европейски пейзаж, доколкото ролята на Франция в него е първостепенна. Но ситуацията е особено показателна и за България поради сходствата в нагласи, традиции и конкретни казуси...

Осъзнаването на проблемите, произтичащи от конфликта между традицията и пазарните изисквания стана неизбежно в средата на 90-те години, когато два големи финансови скандала оголиха уязвимостта на модела. Те заслужават малко по-детайлно внимание. Първият бе рухването на достолепната стара банка Креди

---

* Жак Ширак, който по френски аршин е десен политик, заявява по този повод: „Аз съм убеден, че либерализмът е обречен на същия провал като комунизма и че той (либерализмът) ще доведе до същите крайности. И единият и другият са перверзии на човешката мисъл.“[7]

♦ Вж. *Банките на кооперативния свят.*

Лионе, източена (макар и към момента държавна собственост) от безконтролни управляващи, впуснали се в авантюристични проекти. Вторият засегна също толкова авторитетната някога Креди Фонсие дьо Франс (*Credit Foncier de France*), представляваща типично френско частно финансово образувание с държавен статут. Наред с тях потънаха или трябваше да бъдат спасявани редица по-малки институции. Гласове на здравия разум се надигнаха от различни места, но особено изразителен бе директорът на частната Сосиете Женерал (конкурент на Креди Лионе). В програмна статия той очерта принципите на френската банкова система в щрихи, които впечатляващо напомнят прозренията на Ст. Бочев. „В началото, пише банкерът, е винаги същото разсъждение. Тъй като някаква [финансова] потребност изглежда недостатъчно задоволена, политическата власт създава или насърчава създаването на институция, ползваща се обикновено с привилегии в полза на благородна кауза... Това решение е винаги предпочитано пред директна и явна бюджетна намеса. Новата институция постепенно придобива автономия. Станала „пълнолетна", тя започва да произвежда своя собствена логика на развитие... и проекти. Държавата изгубва от поглед началната ѝ мисия, за да се намеси в крайна сметка или за да установи щетите, които неравното конкурентно положение е нанесло на нормалните финансови посредници, или за да поиска от данъкоплатците средства за спасителни операции. Междувременно [привилегированата] институция се е превърнала във фактор при вземането на държавни решения. Тя е защитавана от управляващите я, от служителите ѝ, от бенефициентите на привилегиите. Особеността на френската система е, че в нито един момент държавата няма смелостта да си представи и допусне простото изчезване на [въпросната] институция... *Частните банки... са смъртни. Те знаят това и са управлявани в съответствие с този факт.*"[8] Описвайки множеството изкривявания на кредитния пазар, свързани най-вече със субсидиране на ипотечните заеми и с предоставените привилегии на различни държавни и полуобществени банки, ръководителят на Сосиете Женерал фиксира проблема. „С дясната ръка държавата назначава управляващите на банките и ги оставя да водят своя автономна политика. С лявата тя, основателно, организира дерегулирането на конкуренцията. С двете ръце запазва привилегиите... Най-вече, при внушителен национален консенсус, тя иска от френските данъкоплатци да платят стотици милиони франкове не само за да избегне криза на доверие (което е легитимно), но и за да поддържа Креди Лионе и други банки."[9] Ясно е формулирана дилемата. „Или държавата... ще премахне привилегиите като подчини интервенциите си на... здрави конкурентни правила, или... ще продължи да се поддава на натиска на частните интереси на всяка [банка], на различни групи предприятия, на изкушенията на регионалното финансово и икономическо подпомагане, на лобизма в полза на публични, парапублични и кооперативни институции... Държавата трябва да престане да играе ролята на основен акционер, която, както се вижда, тя не изпълнява успешно, когато ѝ се налага да установява и предотвратява управленски грешки. А когато настъпи кризата, нека се намеси разумно. Като предпази вложителите от ограбване, но не и ако поддържа изкуствено, чрез общественото богатство, лошо управлявани банки."[10] Изборът е съвсем сходен на този, който през същата 1996 г. стоеше пред българската държава и банкова система. Сходно е и дискредитирането на надзорните органи – у нас те практически отсъстваха или умишлено си затваряха очите, а във Франция бяха остро обвинявани в некомпетентност и недооценка на причините, симптомите и размера на проблема.

Английските наблюдатели с ехидно задоволство следяха случая, тъй като веднага доловиха в него провала на типично френските етатизъм и зависимост от тесни елити. „Държавата не успя да различи функциите си на регулатор и на собственик, писа сп. „Икономист". Правителството гледаше на банката като инструмент на своята индустриална политика, като одобряваше нейното рисково финансиране на „важни" френски компании... Конфликтите на интереси [в управлението ѝ] бяха многобройни. Г-н Хаберер [отговорен за краха на Креди Лионе] беше привидно надзираван от Съкровището в Министерството на финансите, което той самият беше ръководил по-рано."[11] Картината е съвършено позната от страниците на тази книга. Не случайно обобщението също съвпада. *„Всяка страна,* отбелязва „Икономист", *има елити, които искат да си направят кадифено гнездо. Но повечето са ограничени от правилата на закона и от конкурентните пазари.* Грешката на Франция е, че е създала основана на държавна собственост система, която капсулира елитите си."[12] Става дума именно за *степените на комуналност* (а оттук за рисковете), които дадено общество е склонно да приеме или е имунизирано да отхвърли. И ако отново прокараме паралел с българската криза от 1996 г., ще установим, че приликите са по същество, а разликите в размера. За рекапитализиране на Креди Лионе се оказаха необходими огромни средства. Операцията по спасяването на банката погълна над 45 млрд.фр., тя бе разделена на „здрава" и „болна" банка, като държавата пое ликвидацията на 135 млрд.фр. съмнителни активи. Редуваха се серия планове по санирането ѝ, преди аферата наскоро да приключи формално със сливането на Креди Лионе и Креди Агрикол.

Случаят с Креди Фонсие само прави по-ярки същите констатации. Учредена през 1852 г., банката се превръща през годините в типична креация на френската „републиканска аристокрация"♦. Тя е финансирала преустройството на Париж по времето на барон Ж. Осман (60-те години на XIX в.), образователната инфраструктура, местните власти, държавно субсидираните жилищни кредити. Креди Фонсие живее от законово закрепени привилегии, дадени ѝ от правителствата. По добре разработен и действащ механизъм тя дълги години изпълнява решенията на Министерството на финансите. Създава херметична институционална култура, като служителите ѝ имат напълно защитен статут, а висшето ѝ ръководство е сред избраната клиентела на властта с най-примамливи номенклатурни облаги. Превръща се в предпочитано място за настаняване на високопоставени администратори

♦ Вж. *Плащът на корупцията; Кредитори и длъжник / Многоглавата общност на кредиторите / Банките и техните държави.*

и/или политици. Контролът и отговорностите са илюзорни. А когато под натиска на дерегулацията през 90-те години Креди Фонсие губи основните си привилегии, следват почти мигновена декапитализация и технически фалит. Излишно е да се влиза в детайли, но заслужава да се приведат редове от откритото писмо на служителите до президента на републиката, публикувано в разгара на събитията. В порив на ненадейно появили се антикастови настроения, те установяват, че в основата на дълбоката криза във френската банкова система са „тези висши служители, които бяха едновременно в Държавното съкровище и в ръководството на Креди Фонсие... Те не поеха своята отговорност нито по управлението, нито по контрола. Това ставаше *при пълна безнаказаност и без какъвто и да било личен риск*, тъй като – противно на повечето икономически субекти – *те не са никога отговорни за своите професионални грешки*. Напротив, тези чиновници се радваха на максимална стабилност при разпределение на ключовите постове, която е непозната в другите демократични държави, вкл. и в Япония“[13].

В дебата около банковата криза проблемът бе все по-ясно идентифициран, като в самата Франция немалко анализи започнаха да приемат англосаксонската либерална тоналност. Осъзната бе крайно ограничената власт на акционерите, стеснена за сметка на ролята на държавния технократски елит[14]. Все по-често се изтъква, че както в публичните предприятия, така и в приватизираните управлението е в ръцете на „котерия“, рекрутирана от едни среди: върхът са тридесетина имена, заемащи около 150 ключови позиции в управителните тела на най-важните финансови и индустриални структури, преплетени в кръстосани участия около няколко водещи банки, те са „излезли от същите елитни училища на републиката, движещи се из същите мрежи на властта и същите светски кръгове“[15]. В ценностите на тази икономика ориентир за решенията престават да бъдат единствено печалбата и финансовите резултати, изразени по най-автентичен начин в курса на акциите. На борсата се гледа с недоверие като на спекулативна институция с краткосрочен хоризонт, кокетира се с „фирмена демокрация“[16]... Целите на този дълго непокътван модел на „ендогамия* с държавата“[17] често се разминават с онези на собствениците акционери. Налага се вариант на така добре познатото от българската действителност „обществено-държавно“ начало, в което политическата целесъобразност и интересите на затворени кръгове натежават в чисто икономическите решения**.

Отраженията на този икономически модел върху мирогледа и поведението на интелектуалните елити са също сравними. В продължение на столетия във Франция се култивира разбирането, че държавата е привилегированият и естествен (ако не единствен) партньор на интелигенцията[18]. Тя е и неин основен работодател. Постигнат е широк консенсус, че културата е запазен периметър на властта, чиито пари „не миришат". Но вече е очевидно, че това съвсем не е така – меценатството на властта налага „определени зависимости, задължителни връзки, затворени среди, рутина, куртизанство... Безпристрастността на държавата е ограничена поради предразсъдъците на собствените й чиновници"[19]. А продължителното взаимно проникване между държава и интелигенция обяснява необичайно силните етатистки настроения на последната, които тя излъчва в обществото, за да се стигне до така изразения и войнстващ френски антилиберализъм. Именно във Франция се оформи типът на казионния, охранен ляв интелигент, който едновременно громи капитализма и черпи с пълни шепи благините на държавата и на въртящите се около нея частни играчи*.

---

* Брак в същата социална група.

** То силно присъства и в типично френската практика на *concertation:* предварително "проиграване" стратегическите стопански решения на държавата със социалните партньори, заинтересовани кръгове, съсловия и корпоративни интереси. Тя е доведена до завършени институционални форми в учредения след войната Комисариат по плана и в Икономическия и социален съвет.

Френският стопански модел, естествено, изпитва натиска на доминиращите сили. След краткия левичарски експеримент в началото на 80-те години** икономическата политика постепенно започна да се връща към стандартното русло. Първо с обрата в макроикономическата линия, която от 1983 г. беше подчинена на императивите, произтичащи от привързването на франка към германската марка. По-късно (от 1986 г.) с постепенната приватизация, която обаче запазваше възможностите за арбитраж на държавата чрез създаването на контролируеми „твърди ядра". Накрая, с все по-осезаемото отваряне на френската икономика.

И тези промени обаче носят белезите на „капитализма по френски". Това се проявява особено ясно при всяко по-значимо преструктуриране в корпоративния свят, където под заплаха са поставени държавният или националният контрол. Охранителните рефлекси веднага се задействат, а резултатите са най-често компромисни и палиативни. Именно тази действителност изкова особено изразителното съчетание „капитализъм на съучастничеството"***, характерен с подчертана непрозрачност, „със смесване на жанровете между публична власт и лобизъм... с много поголяма подчиненост на окултни мрежи, отколкото на откритите пазарни правила".[20] Франция дори не е по средата на пътя към днешната либерална икономика. „Действат и двата модела: пазарът командва, но връзките на съучастничество остават. Френският капитализъм е незаконородено дете на двете системи, съчетавайки недостатъците както на едната, така и на другата... Пазарът печели територия, но тази промяна ражда странна форма на капитализъм, един вид хибридно чудовище, излязло от либерализма и от капитализма на съучастничеството."[21] Приватизации например се правят, но в редица от бившите монополи служители не губят статута си на държавни чиновници, заварените социални привилегии се запазват, специалните режими за пенсиониране остават, опитите да се въведе естествена за капитализма гъвкавост в пазара на труда среща буквално общонародна съпротива...

---

* По негов адрес езикът роди експресивното *„gauche caviar"* – „левица, облажваща се с хайвер".

** Първите години на Франсоа Митеран с проведените национализации в банковата система и в индустрията.

*** *Capitalisme de connivence.* Думата носи оттенък на съзаклятничество, на (не)морално съглашателство, на свойско (неявно и тайно) взаимно затваряне на очи пред прегрешения и нарушения на правилата. В това терминът се родее с комуналността.

Спирам се по-разточително на този модел, защото той илюстрира схемите на мислене и рисковете, с които дори една развита икономика се сблъсква при наличието на силни комунални традиции. В характера на възникващите търкания има съществени прилики с България, но стилът и мащабът си остават различни: във Франция механиката е дълго напасвана в най-големи подробности, а макроикономическите последици са по-ограничени. Въпреки колосалните суми, налети за оздравяване на Креди Лионе, инжекцията не заплаши (както се случи у нас) с колапс цялата система и с хиперинфлация. За някогашната велика икономическа сила на карта е поставено не толкова нейното *оцеляване*, колкото възможното ѝ изоставане и маргинализиране в глобален план. Иначе капитализмът във Франция функционира с пълна сила и независимо от всичко, проникването на чужди участия (основно американски и британски фондове) в капитала на фирмите, котирани на Парижката борса, е масирано. В това отношение тя дори изпревари своите англосаксонски партньори, а процесът неизбежно носи промяна в корпоративната култура, подривайки стари стереотипи. Тази паралелна на етатизма реалност основателно бе оценена като недеклариран стремеж да се преодолее типично френският „либерален комплекс"[22].

Ако продължим да се спускаме по скалата на комуналността, стигаме до „дъното", представяно обикновено от капитализма на Третия свят. Тук са достатъчни само няколко щрихи, които лесно внушават наличието на допирни точки с нашето минало и настояще.

Съвременната перспектива се възприема най-добре в съпоставка със стерилните следвоенни модели на развитие в Латинска Америка, с периодичните макроикономически кризи в този континент и в Югоизточна Азия. Добре установено е, че неуспешният растеж се дължи до голяма степен на черти, които по-горе бяха подробно документирани в българската стопанска история. Такива са популизмът, философията на протекционизъм и автаркия, меките бюджетни ограничения и толерантността към длъжниците, компромисната парична политика и всесилието на фискалните амбиции... Вероятно най-убедителната аналогия е в установяването на Паричен съвет в Аржентина и в България. Рядката и екзотична система бе наложена в две пространствено отдалечени държави поради *общи* източници на монетарната им нестабилност. Обстоятелството, че Аржентина излезе от системата в края на 2001 г., не променя, а потвърждава картината: от една страна, тя бе водила несъвместима с Паричния съвет фискална и дългова политика; от друга, пред нея отсъстваше ясната перспектива за влизане в монетарен съюз, каквато за България е присъединяването към Еврозоната. Що се отнася до кризите от 1997 и 1998 г. в Югоизточна Азия, то техните източници са ни също познати: проядени от лоши кредити банкови системи, отсъствие на ефективен финансов надзор, поддържане на фиксирани валутни курсове и свободно движение на капитали при недисциплинирана фискална политика, слаба държавност и силна корупция...[23]

Нека наблегна и върху паралели в по-дългото историческо време и в по-широкото пространство. Много сходства ще се намерят например с южноамериканската дългова история. Нейното начало е близо шест десетилетия преди българското, като схемата на първите английски заеми за новите независими републики е предвестник на онова, което ще се случи на Балканите. В масовия случай тя може да бъде резюмирана като финансова операция, в която малко пари стигат до длъжниците, а тези, които все пак влизат в тяхната икономика, са раздадени на близки до властта[24]. Средствата отиват за погасяване на правителствен и общински вътрешен дълг към близки лица, а където има емисионна банка тя се рекапитализира от заема, за да увеличи вътрешния кредит. Както и в българския случай, решаващо за притока на капитали не са толкова условията в приемащата, колкото в кредитиращата страна. Ключова също е ролята на комисионерите (в Лондон), които са заинтересовани от заемите, често в явен конфликт на интереси с длъжника. „А всичко, което важи за Латинска Америка, трябва да бъде умножено по десет за Гърция."[25]

Не по-малко показателен е и погледът към предвоенното обществено минало на една по-европеизирана южноамериканска държава (в случая Чили), който долавя съвсем познати настроения, атмосфера, процеси или проблеми[26]. Въпреки че там (както и в останалите държави от континента) в известна степен става дума за олигархична република, обществените групи и явления, които са прицел на критика, са напълно сходни – бюрокрацията, клиентелизмът, „правенето на избори" (точно по Алеко), службащината, социалната несправедливост, бедността, „непродуктивното" банкиране... Добре известни мотиви се повтарят до детайли, като например в образованието: и там, както у нас, системата на просвещението се приема за прекалено абстрактна, умозрителна и неподготвяща за практиката, а държавните служби са най-силен магнит за завършилите гимназия и университет[27]. Налице е познатият сблъсък между пренесена култура и местни традиции, между сляпо копиране и ялово законодателство без приложение – отсъствието на историческа и социална дълбочина прави невъзможно институционалната трансплантация, превръщайки я в „мързеливо преписване на чужди институции"[28]. Присъстват същите националистическо-ксенофобски нагласи на местната интелигенция, които са (както знаем от собствен опит) само реакция срещу проектите за налагане стопанските и интелектуалните ценности на либералния XIX век. Там, както и тук, остра конфликтна точка е макроикономическата стабилизация от втората половина на 20-те години, която в България е сблъсък с ОН, а в Чили – с мисията на Едуин Кемерер♦, проповядваща същата парадигма за централната банка, за финансово са-

---

♦ Вж. *Икономическата условност / Хората на икономическата условност...; Плащът на корупцията / Външната контактна зона.*

ниране и златен стандарт. Думата е все за познатата инертност към реформите, преодолявана с усилия отвън. На битово равнище се засичат тривиалните язви на корупцията, връзкарството, намесата на политиката в институциите. Търговията е демонизирана и там, подобно на отношението към това поприще в България. Прилика има дори в характера на някои от „смутните времена", като например завземането земите на местното индианско (арауканско) население става в контекста на корумпирани държава и съдебна система. Накрая, общ е комплексът за икономическа малоценност, подхранван (и подхранващ) все същата „философия на догонването", идеализирането на Европа и нееднократно появяваща се агресивна претенция за уникалност на местния стопански манталитет.

Без съмнение референтните за България икономики от околностите притежават също множество общи черти, като различията са отново в степените и мащаба. Така примерно, в случая с Гърция на преден план често се изтъква значението на нейната диаспора, която обяснява космополитизма и интегрираността със света. Големите гръцки фамилни мрежи са не само в Константинопол, но и в Лондон, и други центрове, докато българските търговски аванпостове са наблизо и твърде епизодично на Запад. Гърци търгуват, банкират и кредитират корабостроенето, развивайки „левантинското изкуство на банкрута и измамата", представяно като по-фино от стандартните стопански умения на Балканите. Но достатъчно е да се погледне макроикономиката на тази държава, за да се констатира еднородността на процесите и дори тяхното сравнително по-неблагоприятно развитие[29]. Гърция преминава през сходни на българските финансови и монетарни кризи, като има по-богата история на мораториуми по външния дълг. А при друга двойка сравнение (България – Турция) ще се установи, че историята ни повтаря дословно дълговия цикъл на Османската империя: изчерпване вътрешните източници за финансиране на дефицита, прибягване до външни заеми, тяхното рефинансиране и финал с книжнопарична инфлация и мораториум[30]. Ако в Турция това се случва от 1854 (първи външен заем) до 1875 г. (първа неплатежоспособност), то в българския случай събитията са поразтеглени във времето, между 1888–1919 година. В съвсем друг период се натрапва обстоятелството, че Турция започва дългия (и далече недовършен) път към пазарна икономика едва в началото на 80-те години, като през 40-те и 50-те тя е една практически планирана икономика, където паричната политика следва стриктно директивите на държавния императив[31]. А заставайки на една по-различна плоскост, не е никаква изненада общата за района слабост и интелектуална непривлекателност на либералната икономическа традиция. Тя повсеместно е възприемана като силово привнесена отвън чужда доктрина, а в колективната памет се свързва с провеждането на мъчителни следкризисни стабилизационни програми[32].

Освен допирните точки в обществените модели и в конкретни ситуации (显 станалите обичайни в исторически план финансови кризи или външна неплатежоспособност) съвпадение има и в *хронологията* на икономическите процеси. При широкия обхват на първата глобализация това не е учудващо. Добрите и лошите години са такива почти навсякъде, различават се преди всичко интензитетът на спада или на подема, както и обобщенията на масовия спомен. Любопитно е как на най-различни места изходното десетилетие на XX в. изпъква като период с особена аура и дори със собствено „име". Така е в Гърция, така е и в Бразилия, където еквивалентът на „тлъстите години" в България е напълно съвпадащият период на „сладки пари", чиято кулминация (точно както у нас) е въвеждането на златния стандарт през 1907 година[33]. И за трите държави това е време на макроикономически стабилизации и операции по преструктуриране на старите дългове. Втората половина на 20-те години е друг пример на повсеместна експанзия, подхранвана този път най-вече от настървението на американските инвеститори към облигационните емисии на всевъзможни правителства длъжници. Американците правят точно онова, което англичаните и европейците са вършили през XIX в., като рисковете също се повтарят: в началото на 30-те мораториумите по външните задължения (между които и българският) стават епидемични, а носителите на облигации са изправени пред преговори и компромиси, които англичани и французи познават добре от предишното столетие.

Хаотично нахвърляните съпоставки могат да бъдат удължавани, разширявани и детайлизирани. Но и без да се продължава в тези посоки, посланието е едно: макар „българското" да е действително национално обагрено, то не отрича *общото*. Нашият комунален капитализъм е на долните позиции в скалата (далече от англосаксонската „норма"), но там той съвсем не е сам, а в компанията на десетки други икономики, проявяващи черти, близки до описаните в книгата. В дилемата уникалност/баналност надделява тривиалното, чиито атрибути тук са отглеждани особено усърдно. Да се превъзнасят особеностите се оказва безсмислено когато се разбере, че България най-често е част от събития, върху които няма власт, или ако тя бъде поставена редом със случаите от собствения ѝ бой, с които би следвало да се сравнява. Това съвсем не означава, че „навсякъде е така". Напротив, „така" е само в обществата, запазили висока степен на комуналност, стеснила периметъра на рационалния икономически модел. Това, че нейни симптоми бяха отбелязани в смятани за „напреднали" държави, не променя нещата: комуналните елементи (да кажем корупцията или етатизмът) присъстват навсякъде, но те са темперирани в различна степен. У нас не се е случвало нищо, което да е *принципно* различно, но онова, което става, е по-екстремно, бавно, скъпо и некачествено.

Разбираме го особено ясно през днешния преход, в който първоначалните претенции за уникалност постепенно избледняваха с годините. Погледът към нещата (както и самата действителност) се „нормализират" и историческата перспектива парадоксално показва, че най-голяма оригиналност (вкл. сега изглеждащите нелепи напъни за теоретична самобитност) сме имали при комунизма. Донякъде това бе „оригиналността на лудия", на невежия и на насилника, но тя все пак занимаваше света. Днес повсеместно в Източна Европа визията потъва в доминиращата (затова навяваща скука и безличност) интелектуална парадигма, теоретичният конформизъм е много по-силен, отсъства някогашната (колкото и неоправдана, и инфантилна да изглежда днес) дисидентска „героика".

Белег на нашия тип комунални общества е периферността и свързаните с нея комплекси, независимо дали те се проявяват като чувство за малоценност, като мания за величие, примиренчество, безсилни оплаквания от световна конспирация срещу България или претенции за уникалност*. В голямата си част икономическите субекти всъщност постоянно се сравняват с „отвъдното“ и действат сякаш пред огледало. За добро или за лошо, България така и не произвежда ясно различима идеология на идентификацията освен периодичните опити за събиране на племето в едни граници. В останалото – особено в стопанството, в духовното, в науката – като най-изразени черти се запазват провинциализмът и епигонството, с които днес, както и преди столетие, се съизмерваме със света. Няма особена промяна между изреченото през 1836 г. „да бъдим ако не първи и втори, то по крайней мере единадесети и дванадесети“[34] и приведения вопъл на Вл. Моллов от 1928 г., че „меридианът на нашето самочувствие се простира от Свиленград до Драгоман“. Ето защо несъзнателната перифраза на мита за Давид и Голиат, присъстваща да кажем в мемоарите за преговорите по дълга**, звучи по-скоро бутафорно. Точно така както звучи напълно фалшиво постоянното помпане на „национална гордост“ с исторически аргументи. Съвсем сполучливо го е казал за отминалата епоха – но още актуално – Стефан Бочев. „Българинът от 1920–1940 г., когото смятах, че съм разбрал, отбелязва той в автобиографията си, страдаше от едно ужасно – и основателно, уви! – чувство за малоценност спрямо „Европа“. Което пък развиваше у него някаква щраусова агресивност: съседите ни и Европа са ни [виновни]; „и България е дала нещо на света“; ренесансът почнал от... Боянската черква; Ронсар бил българин, така че френската поезия... Страната ни, отива той по-дълбоко, останала без християнство, защото бе възприела от Византия не Христовото учение, ами византийските черковнишки и монашески практики, беше останала без истина. Така че ние бяхме осъдени – докато не излезем из пропастта на живота вън от истината – да плащаме постоянно за този си първороден, зачатъчен, тъй да се рече грях...“[35]

В чисто икономически план, безпогрешен симптом на комуналността са недоразвитите конкурентни пазари. Тяхното наличие/отсъствие е една от водещите нишки в цялата книга. Лесно е тук да се подведем по дребното. Градовете в довоенна България гъмжат от живот, но това са преди всичко крайно скромни и примитивни дейности, работилнички, търговия, кредит... А където прохожда модерният капитализъм, и най-вече във финансите, пазарът няма дълбочина, изкривяват го държавата, постоянният лобизъм, толерирането на фаворизирани сектори, съглашателствата за подялба на територии...

Всичко това е видно с просто око по време на прехода. В началния взрив

---

* Много що-годе оформени културни ареали развиват своя специфична идентификация: примери са „кастицизмът“ (*castizismo*) в Испания, руското „славянство“ и „евразийство“ (в противовес на вечно слабото „западничество“), гръцката „мегали идея“ и много други.

** Такива нотки, дори цели епоси, се намират във всички цитирани в книгата мемоарни свидетелства на Иван Салабашев, Марко Рясков, Михаил Тенев, Никола Стоянов.

„капиталистите“ бяха назначавани от отиващия си режим, а през следващите няколко години преразпределението ставаше с необуздана сила. След кризата процесите започнаха да се изглаждат на повърхността, без обаче да изчезне заложеното. Отключването на приватизацията през 1997–1998 г. надигна втора вълна партиен капитализъм. Всеки голям бизнес (приватизация) остана пряко или косвено зависим от държавата, докато раждането на масовизирания среден слой (средна и дребна приватизация, РМД) ставаше под контрола на местните полюси на власт. Системата е инфилтрирана от горе до долу с неформални и осребрени връзки, конфликти на интереси, бартер... Държавата (т.е. властта) остава не само пристрастен или подкупен регулатор, но и обширен пазар, инвеститор и работодател. Борсата така и не успява да спечели доверие и да надскочи подозренията за манипулиране с вътрешна информация. С една дума, всичко създава дефицит на анонимност, *поименен и поадресен* капитализъм, тогава когато истинският пазар е само анонимният. Оттук вечно нерешеният докрай въпрос за легитимността на капитала: към проблема с неговия недостиг се прибавя този с произхода му.

Днес пазари, разбира се, възникват и се развиват. Нека за пореден път наблегна, че 1997 г. (въвеждането на Паричния съвет) маркира началото на необратимо монетаризиране на българската икономика. Оттогава търсенето на следи на стопанска рационалност и автентично конкурентно поведение се превърна в основно занимание на икономисти и социолози: радостта им обикновено се свързваше с появата на пазар там, където той изобщо е отсъствал, или с разширението на вече съществуващ. Някои сектори (туризъм, строителство) дори успяха да покажат как *свръх*развитието е консумирано по познат от миналото начин – преяждане, неконтролируемост, спадащо качество... Но въпреки това, всяко сравнение и оглеждане встрани показва, че става дума за детски стадий и ограничен мащаб. А и все още остава по-трудно да бъде защитена тезата, че даден пазар работи конкурентно, отколкото че доминира икономиката на трансферите♦. На много и много места отсъстват основни атрибути като равновесни цени и/или реална свобода в движението на факторите на производството. Всичко това обяснява защо в интерпретацията на прехода неокласическата теория, която работи с „чистите“ пазари, отстъпва територия на новия институционализъм (опитващ се да разбере отклоненията от техните принципи) или дори на неомарксистки схеми (реанимиращи класовата борба). „Кооперативните стратегии“ са в повечето случаи илюзия, като в тесния и попретъпкан български стопански свят продължава да работи най-вече преразпределението. Основната промяна, която донесе Паричният съвет, бе, че той извади от кражбите и корупцията сеньоража и монетарната сфера. Възможностите в останалия периметър обаче са преизобилни.

Накрая нека наблегна, че освен от зрялост, обликът на капитализма се предопределя и от параметри, върху които трудно може да се окаже каквото и да би-

---

♦ Вж. *Сизиф I – вътрешният контур / Икономика на трансферите.*

ло влияние. *Малкостта* на пазара например е безспорно решаваща: което и да е по-мащабно решение и транзакция се отразяват на макроикономика, парична маса, платежен баланс... И ако се поогледаме за други твърдо български икономически дадености, ще се сблъскаме с недостига на капитал (малката икономика неизбежно се ражда в една или друга степен от държавата), с отвореността, демографията, историческите и социалните травми, незаобиколимия геополитически статут на сателит... Всички те поставят незрими граници, които стопанското битие практически не може да надскочи.

С разполагане на типовете „капитализми“ по скалата на комуналността естествено възниква изкушението икономическото развитие да се мисли като линейно придвижване „нагоре“ по нея. Така времето и пространството изглеждат примирени, а философията на развитието придобива примамливо ясни цели. Въведени са йерархия на обществата, посока на движение и дори възможност за изпреварване/изоставане по една предначертана ос. В този ключ са издържани множество съвременни теории за модернизацията, повечето от които отчитат стопанските измерения[36], а други визират преди всичко институциите[37]. Приложен към България, именно той ражда изразителни метафори като „несъзнателна модернизация“[*], „растеж без развитие“[**], „недовършена модернизация“... В основата им стои все същият (някои го обявяват за „неоколониален“) модел на „догонващото“ (*catching-up*) развитие. От неговата гледна точка изостаналият пребивава в миналото на онези, които догонва; настоящето му е тяхно минало; историческото време той мери не чрез относителния прогрес спрямо собственото минало, а чрез разстоянието по отношение на „напредналото“. Този модел е интуитивно широко приеман, а негов завършен институционализиран и бюрократизиран връх е философията на присъединяването към Европейския съюз.

При препрочита на икономическата ни история не се появи никакво сериозно основание да бъде оспорвана легитимността на разделителната линия между „по-развити“ и „по-примитивни“ стопански форми. Определено съмнение обаче предизвиква(ше) доколко правдоподобна е представата за *настигане*. Няколкото постоянно изтъквани примери (Япония, Ирландия, Югоизточна Азия...) не убеждават достатъчно, а са по-скоро изключенията, потвърждаващи правилото, при това в твърде специфична форма. И без да се отхвърля възможността лидерите да бъдат достигнати[38], по-адекватна изглежда метафората с конкретни съчетания от елементи („архипелази") на комуналност, оформящи различните модели капитализъм. При тази визия са допустими както, да кажем, *изместена* модерност, така и обреченост на (продължително) изоставане. Не е ли вечно *модернизиращата* се, но никога *модерна* България пример точно на второто?* Обратно, самата „норма" е бягаща мишена, която в процеса на „догонване" се озовава другаде, поставяйки все нови и нови цели.

---

[*] Вж. Crampton, Richard. Bulgaria 1878–1918. A History. New York, 1983. (Крамптън, Ричард. Кратка история на България. С., Отворено общество, 1994.); Crampton, Richard. Modernization: Conscious, Unconscious and Irrational. –In: Industrialisierung und gesellschaflicher Wandel in Südosteuropa. München, 1989.)

[**] Вж. Gerschenkron, Alexander. Some Aspects of Industrialization in Bulgaria 1879–1939. –In: Gerschenkron, Alexander. Economic Backwardness in Historical Perspective. Cambridge, Massachussets, The Belknap Press of Harvard university Press, 1962; Palairet, Michael. The Balkan Economies c. 1800–1914: Evolution without Development. Cambridge University Press, 1997. (Паларе, Майкъл. Балканските икономики 1800–1914. Еволюция без развитие. С., 2005.)

Изоставането е характеристика, към която текстът постоянно се връщаше и която има много лица. Такова е честото „героично" закриване на амбразури, появили се поради бездействие и/или съпротива на промените. То може да се види в периодично привижданите стопански илюзии и „чудеса", завършвали бързо, драматично и катастрофално**. Химерични опити за догонване се оказват редуващите се „нови начала", останали без последици – към 1912, 1924, 1929 година[39]... Въпреки постоянно афишираната българска привързаност към образованието, инвестициите в човешки капитал твърде рядко са използвани рационално и пълноценно. Изоставането в равнището на благосъстоянието се свързва с хроничната неспособност да се произвежда висока добавена стойност. Накрая, историческите форми на капитала ни са по правило недоразвити, половинчати и белязани от компромиси, което обяснява защо повторното раждане на капитализма по различни линии повтаря неговото първо битие***.

Изоставането (по-скоро отклонението) е плод на исторически възникнал културен фон, в който източниците на икономическа динамика, ефективност и целесъобразност са бивали приглушени и разводнени от комунални практики. То не носи морална оценка или присъда, поради което опитите за някаква „реабилитация" на България (в по-общ план – на „Изтока") изглеждат неуместни. Един от техните силни гласове напоследък е Мария Тодорова, с атаките ѝ срещу „конвенционалния поглед" към идеологическия, интелектуалния и икономическия трансфер между Изтока и Запада[40]. Същината на критикуваната от нея гледна точка е разглеждането на националните движения „в най-добрия случай като износ на западна идеология, а в най-лошия като плод на манипулация и внушение от страна на великите сили"[41]: национализмът (но това биха могли да са и пазарните принципи) на Изток се възприема като „органично" западно явление, изнесено, присадено и видоизменено върху „чужда“ почва... влияние на идеи, замислени във и за Запада, а след това приети, приспособени и съответно преобразени в новата им среда... Дошлите по-късно са изостанали и прибягват до мимикрия, без да имат „органични“ корени“[42]. Находчиво представена като „ботаническа метафора“[43], тази версия е „историческо съзнание за недостиг... чувство за закъснение“[44], презумпция, че „Европа/Западът е модел за подражание, както и че модернизацията се схваща като наваксване, при което времето ускорява своя ход. Съответно основните категории за анализ на миналото са свързани с някаква *празнота – липса, отсъствия, т.е. какво не сме, незавършеност, изостаналост, наваксване, неуспех, самоизключване, негативно съзнание и т.н.* При това... причините за изоставането са външни“[45].

---

* При това у нас „извънредните" обстоятелства са толкова начесто, че не е ясно кога имаме „спонтанно" развитие.

** Припомням само няколко цикъла: 1902–1912 (ресурси от външни заеми; болезнено пробуждане през 1914–1916); 1914–1923 („ресурси" от печатането на пари; пробуждане със следвоенната инфлация); 1980–1990 („ресурси" за сметка на външен дълг и изстискване на икономиката; пробуждане през 1990/1991).

*** Обяснява също защо така леко виреят и се прераждат най-разнообразни мутации на (ултра)леви стопански идеологии. (Вж. Ganev, Georgy. Where Has Marxism Gone? Gauging the Impact of Alternative Ideas in Transition Bulgaria. –East-European Politics and Societies, 2005, August.)

Според М. Тодорова съществува *„основна прилика на човешките общества*, дори когато [те] не са в пряк контакт помежду си“[46]. Много процеси са ако не синхронни „в строго календарното или часовниково време, [то поне едновременни] в рамките на обща продължителност (*longue durée* според разбирането на Бродел) на исторически период“[47]. Този „дълъг цикъл“ на практика включва цялата модерна епоха от Ренесанса, и особено от Просвещението, насам. Твърди се, че в него влиянията не са еднопосочни (от Запад на Изток), а взаимни. Онова, което става на Изток, престава да е само механична имитация, за да бъде представено като развитие на същия *общ* процес, протичащ в различни моменти от *същия* цикъл...

Особено когато идва от теоретици, произхождащи от „Изток“, мотивацията на „обидения“, търсещ паритет със Запада, е зле прикрита. Тук има и мисионерско зърно, и типичен интелигентски стремеж към „превъзпитание“ на масовото (не-елитното) съзнание, което без съмнение се *изживява* като догонващо. Промените в *самоопределението* обаче настъпват (ако изобщо настъпят) само след продължително изглаждане на представи и щампи от ежедневието, а не от нормативните претенции на историци и философи. В края на краищата, именно върху презумпцията за изходна неравнопоставеност (приета от двете страни) е построен целият „присъединителен процес“.

Важен в случая е и контекстът. Нека подчертая, че единствените чуваеми опити за „реабилитация“ на Изтока идват от Запад и са предназначени тъкмо за него. Те просто нямат шанс да бъдат забелязани, ако бъдат произнесени на език, различен от английския, в друго интелектуално пространство, и/или в периферна страна. Това е може би най-непосредственото доказателство за осезаемата реалност на изоставането.

Модели като конструирания от М. Тодорова са стерилно абстрактни. За икономиста обаче т.нар. конвенционална визия не представлява проблем. В икономиката изостаналостта е ясно остойностена в числа и точно разположена в хронологията. Да се твърди (съвсем основателно), че много от онова, което се случва у изоставащите, се е случвало другаде по-рано (често значително по-рано), не означава, че можем да говорим за *еднородност.* В стопанството (особено в институциите му) разминаването във времето е съществено: дори да носи позната окраска, *забавилото се* изпълнение не е идентично на оригинала. Синхронността в рамките на пределно разтегленото време губи своя смисъл. При икономическия живот – както и в личностното умствено развитие – изостаналото узряване не минава незабелязано и не може да бъде компенсирано. Потвърждават го различни, приведени в книгата факти и особено една от водещите ѝ линии: засичаните на най-различни места последици от обстоятелството, че роденото другаде от частната инициатива, у нас произхожда от държавата. А ако се „издигнем“ до света на представите (още повече теориите) за икономическото поведение и политика, еднопосочното движение (винаги съпроводено с известни мутации) от Запад на Изток се вижда с просто око.

Преписването няма как да замести отсъствието на собствена история. Както и при индивида, опит се трупа, не се предава. В приповдигнатия и изпълнен със съмнения поход към „Европа“ се налага тези изстрадани в стопанското минало изводи да се припомнят отново...

Времето напред: Европа

Всяко (почти) пълно съгласие е неестествено. Това важи и за оформилия се на границата между XX и XXI в. привиден консенсус по европейската перспектива на България. Разпадането му при допира с реалностите е неизбежен, но някои от очакванията, заблудите и незнанието, които го родиха, заслужават да бъдат маркирани.

Нужно е, преди всичко, да си дадем сметка, че „влизането в Европа" е превратно възприемано (представяно) като *връщане* на някаква изгубена европейска идентичност на българина. Ние се присъединяваме към политически съюз, към общ пазар и към съществуваща бюрокрация, което съвсем не означава, че се прибираме *в своя* територия на духа. Дори да останем само на стопанската плоскост (а това важи и за останалите), няма към какво да се завръщаме. В играта на идентичности се примесват самовъзприятието и външните представи, като в нито едно от двете няма закваската на онова, което днес е прието да се нарича (основателно или идеализирано) „европейско"*.

Досегашните експанзии на Европейския съюз се възприемаха като разширение към държави, ако не с равни мащаби, то поне с равноправни и близки култури**. Но *отвън* далече не е превъзмогната вековната отчужденост към по-далечната периферия и особено към „балканския социален тип". Вълната на Изток се превърна в първото откровено патерналистично и неравностойно уголемяване на съюза, в което кандидатите *априорно* са третирани несиметрично, с произтичащите оттук наставничество и заложено догонване. Отношението към тях е също диференцирано. Въпреки качествените сходства на групата, тя е прорязана от бразда, преминаваща през две точки: бедността и културната близост. За да се обективизира този разлом и на най-чуждите България и Румъния да бъде отредена подобаваща писта на изоставащи маргинали, бяха проявени чудеса от бюрократична изобретателност. Въведен бе например евфемизмът „функционираща пазарна икономика", който с разтегливостта и абсурдността си позволяваше гъвкаво маневриране сред опашката на чакащите. Подобни конструкции имаха за цел да спестят откритото изговаряне на нелицеприятния факт, че БВП/човек на последния приет член на ЕС е няколко пъти под средния в съюза и че културният ни (включително стопански) контекст не е *техният.* И без социология е лесно да се долови, че става дума за преобладаващи настроения, че България не е очаквана, а възприемана като чуждо тяло. Това, което разточително щедро показваха излаганите цифри и правените анализи, бе по-изразително резюмирано от натрапчиви образи. Достатъчно бе да се проследи актът на подписване договора за присъединяването ни към ЕС (25 април 2005 г.) или да се хвърли поглед към старите членки в самия момент на „влизането", за да се усетят пълното обществено безразличие и апатия към събитието, излъчваната сива и студена протоколност, потискащият прием през зъби, очевидните отчужденост и изпълнение на неприятно задължение. Това отношение контрастира с нагласите към други, географски близки до нас, страни. В Словения например до съвсем неотдавна се водеха икономически дебати, които от българска гледна точка звучат учудващо архаично – спореше се разпалено за плавен преход или шокова реформа, за „национална" или отворена икономика, стопанската политика беше декларирано етатистка и неприветлива към външни инвеститори, на власт бяха стари елити... Но всичко това не заличаваше по-важните допирни точки със Запада, каквито са високото благосъстояние, принадлежността към католическия културен ареал и към една бивша континентална империя. Именно те дават „европейски" статут *по право*.

---

* Излишно е да се припомня, че под „Европа" винаги се е разбирало „Западна Европа", или – грубо начертана – територията отвъд меридиана на Виена.

** Оставям настрана съвършено специфичния случай с Гърция, чието приемане бе плод на чисто политически компромис, който още не е преодолян. Този модел обаче се оказа найблизък до присъединяването на бившите социалистически държави.

Освен отношение отвън, освен „обективно" съществуващи нюанси („степени") идентичността е и *самоопределение*. Много щрихи, споменати в книгата, не по-малко ежедневни наблюдения и допитвания, показват, че *разделителната линия е вътре в нас*. Простият здрав разум диктува, че не може да си нещо, за което трябва да се бориш, а обликът на последните няколко години са най-вече усилие за покриване на норми. В България открай време „истински европеец" е върховен комплимент, заслужен от онзи, който *надскача* местната среда и се е отделил от нея. Това е квалификация за „елита", предпочитан негов контрапункт спрямо „масите". Обратната страна на това светоусещане е силният стремеж към европейска легитимация. Доловихме я в непрестанно търсените „европейски" кодове из всички пластове на стопанското битие, в отбелязаното отколешно детинско желание всеки акт да се провъзгласява (наименова) за „европейски". Присъства в свръхчувствителността към външния поглед (глас), който придобива метафизична тежест: „Какво ще каже Европа?" е сакрален въпрос, задаван безчет пъти от Освобождението насам.

Донякъде неочаквано, усещането за отдалеченост се засилваше заедно с доближаването към формалните срокове на присъединяване. Натрапчивото заставане като пред трибунал при поредния доклад на Европейската комисия (ЕК); чувството, че всеки неин чиновник може да поиска какво ли не (включително промяна в конституцията или вот на Народното събрание); постоянното допитване до външната инстанция; хаосът в предаването и разбирането на посланията между София и Брюксел, което върви успоредно с дежурното „Брюксел иска от нас"; параноята, обхванала политическата класа на последната права; недодяланата игра на институциите „за пред навън", която предизвиква само безразличие и отхвърляне сред обществото; отблъскващата рапортуваща риторика; хлъзгавите и убягващи критерии; надигащото се настроение на Запад, че той е заплашен от „обратен колониализъм" с нашествието на нови (корумпирани) варвари и трябва да брани собствената си култура; залпът от публични оценки, показващи, че става дума за нежелана стъпка, за незаслужен подарък; очевидното наличие на геополитически (чисто природни, а не социални) мотиви в приемането – всички тези традиционни за българската история, но неимоверно изострили се през годините на присъединяването, черти само засилваха отдавна съществуващия комплекс за малоценност и представата за *не*принадлежност (*полу*принадлежност) към Европа. Развити бяха синдроми на постоянно проверявания, на неблагонадеждния *верноподаник,* а с тях трудно израстват пълноценни *граждани.* Те няма как да се чувстват равни на другия ден от членството, когато започват да се решават истински важните въпроси (например членство в Еврозоната). Съвсем разбираемо, тази фактическа неравнопоставеност бе санкционирана с механизми, които защитават съюза от собствените му новоприети членове. И така, в Европа влизаме като бедни при богати роднини – със старание да сме опрятни и стегнати, на пръсти, плахи, стеснителни и показно благопристойни.

Дали сме „европейци" в крайна сметка се определя от двете слагаеми. От една страна, проникват чуждите оценки, клишета и дамгосвания, съставляващи оплакванията на Запада повече от столетие. От друга, ние постоянно изваждаме на показ самоусещането си, което се връща като присъда – то е отразено и попито във външния ни образ. България (и всяка периферия) гледа на себе си с очите на чужденеца, наблюдавана е постоянно, пребивава в перманентно детинско или юношеско състояние: „как ни възприемат"; „докъде сме стигнали в догонването"; „какво ще кажат" са въпроси, които винаги са раздвоявали и пречели на реализацията в борба със себе си, на развитието по собствена траектория. Независимо от често срещаното бабаитско приравняване към (превъзходство над) Запада, състоянието на зрялост е признавано само на отделни индивиди, не и на цялото общество. „Европа" е елитарна цел и до нея се доближава не целокупният ни социум, а само „елитът" – общност от вътрешни емигранти, отчуждени от местната среда, говорещи и мислещи с привнесени език и понятия.

Въпреки отлаганията и бариерите, пълната свобода на движение, което е най-значимото завоевание на ЕС, без съмнение в обозримо бъдеще ще се случи на България. То ще премахва формални граници и ще изглажда ръбове. Но да не забравяме, че движението е било свободно и някога (преди 1914 г.), когато са били достатъчни паспорт и конвертируеми пари, за да можеш да заминеш, където пожелаеш в Европа. И въпреки това сме ѝ оставали чужди, а разделителната линия в съзнанието не е изчезвала...

През последните години говоренето и представите за „Европа" у нас бяха едномерни, докато нейното стопанско и културно пространство е силно нехомогенно. Разнообразието стана съвсем видимо при кризата около приемането на проекта за европейска конституция през 2005 година. Пред всяка от новите членки следователно стоят (гласно формулирани или не) въпросите „към коя Европа" се присъединява и „какво точно да се вземе" от нея. Разрезите, които могат да бъдат прокарани, са най-различни, но за стопанската перспектива на България е важно да се разбират четири измерения на общността, в която влизаме – бюрокрация и (свръх)регулация; етатизъм; национален интерес; либерално начало.

Първото е общо място. Освен политическо оръжие на Маргарет Тачър през 80-те години, недоволството от бюрократичния Брюксел отдавна се е превърнало в друга форма на критика срещу традиционните партии, срещу съществуващата европейска механика, където технокрацията взема връх над суверена, срещу гладкия и кух политически език и изобщо срещу окопалата се политическа класа на Запад. Присъединяващите се страни имаха възможност отрано да привикнат към тази реалност, доколкото целият процес представляваше преди всичко сблъсък на две бюрократични машини. Именно в сивата контактна зона между тях се проявяваха началните търкания и разминавания, а трудностите при „внедряване" на договореното се превърнаха в симптоми за различията в стопанските култури.

Етатизмът е иманентен белег на ЕС, вграден във философията на Римския договор от 1957 г., който отразява преобладаващите дирижистки разбирания на епохата, както и силните социални нагласи във водещите учредителки. С годините тази черта обсебваше управлението на общността и ставаше удобна платформа за всевъзможни лобистки интереси. Най-типичният пример е селскостопанската политика, чиито несъразмерни субсидии се превърнаха в непосилно финансово бреме и в проблем за свободата на световната търговия. Но засилването на (опосредстваната през комисията) държавна намеса върви и успоредно с приемането на по-бедни членове: увеличаването на структурните и всевъзможните други фондове, предназначени за тях неизбежно разширява присъствието на държавата. Днес Европейската комисия е непознато по мащабите си административно тяло, което централизира данъчни приходи, регулира в най-големи подробности стопанския живот, планира... Етатизъм излъчва не само брюкселската бюрокрация, но и роякът кръжащи около нея (вегетиращи от средствата ѝ) „неправителствени" организации, изследователски институти, медийни центрове. Всичко това е в една или друга степен еманация на френската представа за капитализма и е показателно, че съвсем официалното мото на управляващите в Париж при кампанията им в полза на проекта за европейска конституция през 2005 г. беше: „да осигурим (с приемането ѝ) една *нелиберална* Европа, да се предпазим [с помощта на основния закон] от англосаксонския модел"*.

От най-прилепчивите казионни клишета преди влизането в ЕС е това за „европейските ценности"**. Наред с останалото, на тях се приписва някакъв национален алтруизъм, уж надвил над старата държавна себичност.

---

* Отхвърлянето на проекта във Франция не беше признак на пролиберални настроения, а на обстоятелства, свързани предимно с вътрешнополитическа конюнктура. Обратно, в Холандия негативният вот се обясняваше отчасти с това, че документът не бе припознат като достатъчно либерален.

** Истината е, че това словосъчетание е по-скоро интелектуален продукт на студената война и че не съществуват *общи* ценности, а само такива, които са относително по-разпространени в една или друга част от континента.

Институционална Европа със сигурност е плод на не един компромис, но в нея по никакъв начин не е заглушен националният интерес. Историята на формирането ѝ е пълна с примери, в които целите на отделни държави надделяват. Особено наситени са случаите през годините на последната вълна на разширяване, когато уютът на затворен клуб на изобилието се почувства фронтално заплашен от новодошлия „плебс". Въпреки публичното проповядване на обратното и изнасянето на поучителни лекции, думата е за очевидното свиване в себе си, за явния протекционизъм, за националното (а не имагинерно „европейско") мислене, за търсенето на елементарни социални гаранции и защити, за съвсем реални страхове пред „социалния дъмпинг", износа на производства на Изток, имиграцията и притокът на работна сила. Кризата от май–юни 2005 г. прояви съвсем банален национален егоизъм: след референдума политиците говореха само за това, колко губи страната им. „Общите ценности" бяха забравени, отново се оказа, че всеки играе „игра с нулева сума". Както участниците на вътрешните пазари, така и европейските партньори познават единствено тази стратегия, макар понякога да са *принудени* да следват различна от нея.

Без да се мисли върху съдържанието и фактите, у нас на чудотворните „европейски ценности" продължава да се приписва всичко онова, което България *не е*. Особено силно е упованието, че те ще донесат *правила*. На Европа се приписват чудодейни способности, което пречи да се види, че и там правила също са лошо съставяни (впоследствие отменяни), редактирани в полза на по-силния, или просто прекрачвани.

Особено показателен случай (сред много други) е ревизията на Пакта за стабилност*. Договорът е възлов елемент в конструкцията на Еврозоната: ако Европейската централна банка (ЕЦБ) е натоварена с контрол върху *общата* паричната политика, то Пактът следва да дисциплинира фискалната политика в *отделните* държави. Правилата, заложени в него бяха фиксирани в момент, когато монетарната ортодоксия (олицетворявана в течение на десетилетия от Бундесбанк) имаше чувствителен превес над традиционно по-мекушавата и политически зависима бюджетна политика. Впоследствие обаче икономическата конюнктура се промени, като все повече правителства (в това число тези на основните страни членки като Франция и Германия) приключваха с дефицити над допустимия праг. Под натиска на „провинените" през 2004–2005 г. се стигна до фактическа ревизия на Пакта за стабилност, с която правилата бяха разхлабени, а на националните власти бе оставен периметър за по-произволно тълкуване на бюджетните параметри. Това бе реванш на политическата целесъобразност над строгите правила на финансовата дисциплина, частично удовлетворение на разпространеното популистко говорене срещу ЕЦБ, идващо от всички страни на обществения спектър. Но заобикалянето на пакта от „лидерите" е деморализиращ пример за нарушаване основни правила в самата Европа, който в определен момент би могъл да послужи за оправдание и на останалите. Прецедентът носи косвено послание и за България, където, въпреки че философията на Паричния съвет съвпада с тази на централните банки (Бундесбанк и ЕЦБ), присъства и историческа памет за бюджетна разюзданост*.

---

* Приет през 1998 г., той фиксира, в частност, горна граница за допустимите бюджетни дефицити (3%) и предвижда санкции при нейното прекрачване.

Перипетиите около Пакта за стабилност насочват и към *либералното* лице на Европа. Независимо от задръжките, говоренето и напластяванията, то все пак съществува, тъй като логиката на пазара прокарва своето. Свободното движение на стоки, хора и капитали е дотолкова съществена даденост, че редица процеси стават необратими. Жан Моне беше казал, че „Европа ще се изгради чрез парите или нея няма да я има". И действително, най-важните стъпки към една икономически по-либерална общност през последните двадесет години бяха предприети именно през монетарната сфера. Капиталното решение от 1983 г., франкът да се привърже към германската марка и по този начин на Франция да бъде наложена финансова дисциплина, бе началото. Последва постепенното освобождаване движението на капиталите докъм началото на 80-те години. А Маастрихтският договор от 1992 г. с предначертания в него път към еврото даде завършващия тласък. Покриването на критериите за влизане в Еврозоната (за приемане на еврото) наложи еднозначна стратегия за пречупване на инфлацията, саниране на държавните финанси и (като незаобиколим страничен ефект) приватизация и либерализиране на пазарите. Впечатляващото икономическо инженерство, заложено в плана за създаване на икономически и паричен съюз в Европа, доведе до промени, които нито едно отделно взето правителство не би могло да наложи**. Точно както императивите на прокарания отвън Паричен съвет изиграха решителна дисциплинираща и либерализираща роля в България.

В битието си на пазител и арбитър на конкуренцията ЕК често противостои ефективно на националните и на общностните етатистки тежнения. Отношенията между националните правителства и Брюксел наподобяват тези с МВФ: местните политици търсят оправдание в комисията за онова, което нямат политическа смелост да направят сами. През последните две десетилетия тя прокара съществени промени, организирайки (въпреки нежеланието и съпротивата на правителствата) една или друга степен на конкуренция в някога смятани за закрити сектори, найвече в областта на публичните услуги. Тези нови дадености промениха и традиционната риторика в редица държави от общността. Дори във Франция от години се чува така познатият в Източна Европа на прехода политически коректен рефрен, че е нужна „революция в съзнанието и манталитета, преминаване от култура на помощта, която има тежки изкривяващи последици, към култура на отговорността"[48].

---

* Това, че Западът проявява двойни стандарти, е популярно убеждение на Балканите още от Възраждането.

** Постоянно привежданият пример с Ирландия е изключение, потвърждаващо правилото. Тази страна (повече, отколкото Великобритания) олицетворява либералното малцинство в Европейския съюз.

Стандартният икономически език и в ЕС повтаря заклинанието, че стабилната парична политика трябва задължително да бъде допълнена от структурни реформи, по-специално в областта на пазара на труда. А от друга страна, практиката там, както и на Изток, постоянно поднася политически компромиси, палиативи и обществени бунтове срещу смятани за недосегаеми частни или групови права*...

Към кое от няколкото лица на „Европа" се обръща България? Всичко дотук показва, че обществото ни разпознава себе си в онези черти, които изострят или възраждат комуналните традиции и рефлекси. ЕС е толкова желан у нас, защото с него се свързва изгубеното чувство за стабилност и нова метаморфоза на държавното начало. Привиждат се най-вече изливане на пари (а не пазар), бюрокрация и дори планиране (а не конкуренция), „аванта", „подаяние". Същевременно там, където се очаква засилване принудата на пазара, се търсят всевъзможни защити. Най-често задаваният въпрос е „колко ще вземем от Европа", родиха се живописни термини като „парични министерства", разпределящи европейските средства. Голямата „тайна", в която всички са се вторачили и която горещо се разнищва даже из кръчмите, е *кой* ще ги управлява, защото съществува повсеместно убеждение, че идва поредното „раздаване на едни пари", които ще бъдат използвани користно**. Но в това отношение ние не сме много по-различни от останалите: самата конструкция на Европа предлага тези опции, като местната стопанска среда взема най-близкото й. В първите присъединили се от Изтока вече се очертават печелившите – получателите на субсидии (особено селяните), бюрокрацията, предприемачите, които не се оплакват (а успяват да се възползват) от конкуренцията, (по-мобилните) образовани слоеве... С една дума, лелеяната частно/държавна средна класа, която и в рамките на Европа още дълго ще си остане непредставителна за обществото ни.

На България предстои да намери мястото си върху новата карта на Европа. Моментът е такъв, че влизаме в един, ако не разпадащ се, то поне в дълбока криза съюз, излъчващ съмнения, липса на посока, стопанска летаргия, безинициативност, политическа парализа, историческа изхабеност, непривлекателност. До голяма степен тези процеси се дължат на размиването, породено от самото разширяване. Това е Европа, различна от тази, към която бяхме тръгнали, проядена от национализми (включително икономически) и скептицизъм, които (и на Изток, и на Запад) се подхранват взаимно. Нищо в настоящето и в миналото не дава основание да се очаква, че в нея ще заемем различно от познатото ни място. Вътре вече се оформя слаба периферия със своето *отделно* пространство и специфични концептуални проблеми. В някакъв вид ще се реализират варианти на „двускоростна" Европа, като защитни механизми, така или иначе, се изграждат. Доприсъединителното разделение ще продължи да се чувства, но в рамките на ЕС. Вероятно ще се промени само посоката на разделителната ос, която по-отчетливо ще се измести от Изток–Запад към Север–Юг. В политическо и икономическо отношение България ще е сред джуджетата, преминали от неформалния статут на приети по целесъобразност кандидати, към този на член, който според силите, уменията и минималните си ресурси гони (както останалите) своите интереси. Още задълго ще продължим да мислим и говорим с биполярността на „ние–те", а част от „тях" ще се чувства тънък (може би все пак разширяващ се) слой от обществото.

---

* Ефектният протест във Франция от пролетта на 2006 г. срещу разхлабването на правилата за освобождаване от работа е типичен пример. Това бе реакция, идваща от вкоренената сигурност, давана от държавата, протест срещу технократския „макроикономически" поглед, който аргументира императивно – но само аналитично, а не политически – нуждата от по-гъвкав трудов пазар.

** Подобни вълнения повдига всяко натрупване на значими средства, предназначени да се харчат и разпределят централизирано. Управлението на големите публични фондове (без значение дали са европейски, или местни) неизменно се политизира, т.е. то е легално полуприватизирано от властта. Примери са пръснати (вече видяхме) както из историята, така и в днешната действителност.

В по-далечно бъдеще обаче съжителството в рамките на един съюз не остава без следи за всеки участник. Влияния се упражняват във всички направления, има както взаимно проникване, така и затваряне в себе си. „Дългата" стопанска памет, заедно със залаганото в настоящото икономическо време, пишат вероятни сценарии на обозримата перспектива. Както и в миналото – но с по-силния институционален тласък на ЕС – България (в по-широк смисъл – новоприсъединеният Изток) ще продължи да произвежда икономически хибриди и нюанси, които все повече ще се възприемат като регионални окраски. В крайна сметка продуктът ще си остане капитализъм със свои специфични примеси от комуналност.

При най-схематизиран вариант, автентично пазарните елементи могат да бъдат представени като *анклави* в среда, деформирана от регулации, корупция, трансфери, неравновесни цени и бариери пред свободното движение на ресурсите. В известен смисъл това е инерционният сценарий, продължаващ съществуващото положение. Виждаме го и живеем в него през непрекъснатия подем, започнал от много ниска точка с въвеждането на Паричния съвет през 1997 година. Очакванията от тези години бяха, че най-вече чуждите инвеститори ще образуват анклавните зони на по-високи доходи и ще впръснат различна култура на поведение и организация. Това се сбъдна отчасти. Привнесената корпоративна култура прихвана в определени области и сред част от младото поколение. Както някога, през късния социализъм, се появи илюзията, че биологичните закони ще свършат работата на социалните. Но анклавите са си изолирани, оставяйки незасегнати стереотипи и обширни групи, а конфликтите и търканията с местната общност са многобройни[49]. Налице са съществени несъвършенства – слаба публичност на капитала и съответна анемия на капиталовия пазар; повсеместно влияние на локални (или общодържавни) феоди на власт, които решават ключови сделки; отсъствие на пазар на земята; ниска степен на доверие и съответно високи транзакционни разходи; слаби институции... Погледнато ретроспективно, това са все условията, съпътствали българското икономическо развитие. Както видяхме, те генерират главно форма без съдържание, разминаване между нормативно и фактическо...

Макар и адекватна в редица отношения, метафората с анклавността е прекалено опростена, като тя не изчерпва икономиката на прехода. В днешния отворен свят и при множащите се контакти по-близък до случващото се е моделът на взаимното влияние. Още повече че с фактическото ни влизане в монетарен съюз с Европа чрез въвеждането на Паричен съвет България е макроикономически засмукана от мощен гравитационен център и редица процеси на приобщаване стават необратими. Налага се конвергентен сценарий на *двупосочно* движение между Изтока и Запада, където конкретната точка на срещане зависи от гравитацията на „силната" и на „слабата" стопанска култура. В него няма успоредни светове, а е налице (нека се върна към това) единна скала, по която различните икономики се разполагат в зависимост от степента на тяхната комуналност, на пазарната си зрялост и на овладяването на рисковете: *културата е в опитомяването на риска.* Илюзия е обаче, че във взаимното проникване победата на правилата е гарантирана, че тя следва от някакви присъщи цели на развитието. Изкушението конвенциите да бъдат игнорирани, изкривени или заобиколени е винаги силно. *В икономическата култура действа модифициран закон на Грешъм*: „слабата" не елиминира „силната", но със сигурност постоянно я корумпира, инфектира и подкопава.* Това е моделът, по който исторически се е развивала българската икономика.

Днес ЕС е представян за неопетнен еталон, но съюзът е както постоянно заплашен от „слабата" култура, така и сам изкушен да размива „добрата".

Преди всичко Западът спонтанно и отвътре произвежда типично „източни" черти. Корупцията и клиентелизмът са неизкореними, те градят репутацията на цели държави (Италия, Гърция...), политико-икономическите мрежи на много места са институционализирани, примерите на погрешно (криминално) корпоративно управление не са никаква рядкост (серията скандали от последните години са емблематични), прането на пари и офшорните зони са неотделима черта на съвременния глобален капитализъм, финансовите кризи (подобни на споменатата с Креди Лионе) съвсем не са рядкост... „Демистификацията" на Запада обаче съвсем не „нормализира" Изтока. Още повече че най-важно е в каква степен дадено общество е способно *сам*□ да се демистифицира чрез Закона. Органичната немощ на българското в това отношение го поставя на дъното на всяка класация, далече от всякакви прилични стандарти. Онова, на което наблягам, е, че разширяването на ЕС примесва съществуващите и от двете страни прояви на „слаба" икономическа култура, подсилена от потоците ъндърграунд, които по естествен път интегрират техните мафиотизирани среди.

Еднородност е налице и във вече коментирания етатизъм на Европа, така близък до съществена част от историческото наследство на новите членове, особено на България. Въпреки словесните опити за промяна, ЕС остава свръхрегулиран, с тежка държавна и бюрократична обремененост. Парадоксалното е, че в това отношение разширяването може да изиграе известна освежаваща роля. След краха на комунизма, преходът отприщи двусмислената енергия на хаотичния индивидуализъм, излял се, от една страна, в неформалната икономика, и от друга, в самобитни прояви на инициатива и иновативност, които лесно прекрачваха прага на криминалното. Специфичен пласт в стопанската памет на Изтока е и изострената предприемчивост, самовъзпитавана през годините на комунизма: личната стратегия на оцеляване и сивата икономика, просперираща под централизираната фасада, формираха черти, оказали се важни (поне) за първата кохорта капиталисти на прехода. Към тези черти следва да се добави обстоятелството, че новите икономики влизат в Европа със систематично налагания през време на прехода англосаксонски „Вашингтонски консенсус": стопанска култура, разминаваща се с приеманото от широки кръгове на Континента за истински европейските традиция и манталитет. Както стана дума неведнъж, резултатът от индоктринирането често се свеждаха до съвсем епидермална мимикрия и до наизустяване на готови формули. Но те оставят и следа, като прокарваните под натиска на международните финансови институции промени неведнъж отиваха отвъд плахия либерализъм по европейски. Всичко това може да противоречи на афишираната антисептична добропорядъчност и подреденост на бюрократичните правила, но няма промяна, която да не нарушава някакво установено статукво и норми...

---

* Припомням, че формулираният от сър Томас Грешъм (1519–1579 г.) закон гласи, че „лошите (по-малоценните) пари изместват от обращение добрите (по-ценните)".

Икономическата сплав на разширяването (ще) се формира до голяма степен в непосредствения контакт. За много предприемачи от ЕС „новите земи" изглеждат като последна обетована територия на икономическата свобода, която в техните очи е безвъзвратно изгубена в „стара Европа". Когато не става дума за обикновени авантюристи, западните партньори в контактната зона (имам предвид най-вече индивидуалните и дребните инвеститори) са – меко казано – систематично по-ориентирани и по-толерантни към риска. Резултатът от тяхната дейност много често не са „добрите практики", а обратното – подравняване с „по-лошата" местна стопанска култура.

Бъдещата алхимия между стопанските култури е неясна. Европа няма да е синоним нито на изцяло конкурентен пазар, нито на безупречно върховенство на правилата. България ще продължи да битува сред не-идеални, в една или друга степен комунални, варианти. Светът не е съвършен.

***

Погледът назад, както и този встрани, не дават основание за особено въодушевление. Дали ще се стигне до социална парализа обаче зависи не толкова от сравненията във времето и пространството, колкото от оразмеряването на целите. Постоянната фрустрация и чувство на обреченост на нацията идва от недобре калибрирани общи амбиции и очаквания, които издават непознаване на достижимото, на нейния потенциал, мащаб и място в света. Разочарованието е програмирано в просмукалия общественото съзнание „догонващ модел“, където „висока“ оценка инцидентно дава само някоя и друга съпоставка със собствена изходна точка, а нормативното оглеждане в „нормалните“ образци предизвиква единствено гримаси.

България няма да се превърне в икономическо чудо, защото не съществуват нито историческите, нито природните, нито човешките дадености за това. Отсъстват далечният хоризонт, подходящата демография, предвидимостта и доверието, характерни за общества, където цената на високия стандарт е „скучна“ работа без задръжки. Няма да сме и пълноценни „европейци“ по простата причина, че *пропуснато чуждо минало не може да се изживее.* Доказват го многото (наши и чужди) неуспешни опити да се присаждат ценности. Не ще да сме „уникални“ нито в позитивното, нито в негативното – озъртайки се, ще се нареждаме сред „средняците“ и (без да го забелязваме и да го ценим достатъчно) значително над бита на няколко милиарда хора по света. България няма *да стане* – тя *е* нормална страна с „нормалността“ на много други второстепенни и третостепенни държави.

Нищо не пречи и така да живеем в мир със себе си, стига да намерим мярата на своите *национални* стремежи. Това означава да приемем, че повиците за промяна на „държавата“, „обществото“, „народа“ и каквато и да било друга голяма общност извън реален контрол са или безсмислени или користно манипулативни начинания. Да проумеем, че ще си останем *различни жители на Европа*, като в бъдещото ни *съжителство* с останалите ще се отъркваме един о друг при неизбежните взаимни влияния. Да се оглеждаме и сравняваме с тези, с които ни прилича. Да приемем, че почтен максимум е превръщането ни в регионално оцветена периферия на общото европейско пространство – един вид скромен и неагресивен икономически и социален будизъм, в който си щастлив с онова, което реално можеш да постигнеш.

Всичко това привидно навява вселенски песимизъм, където единственият изход – да се забрави историята – е неосъществим... Но ако в публичните амбиции е мъдро да сме премерени, то в *личните* цели не трябва да има автоцензура. Всеки следва да представлява само себе си, да носи собствена отговорност за действията и проектите си, да консумира успеха като свой, да се мери в смислени цели, да се стреми да сложи личностен отпечатък върху една или друга институция... За разлика от обществата, съществените различия между хората не са пространствени (да кажем Изток–Запад), а „вертикални“: красиво е подреждането по скалата на индивидуалната духовност, креативност или предприемчивост, за които географските граници са без значение. Разумна икономическа перспектива се появява едва тогава, когато престане да се мисли в общи и безлични категории („български“, „ние“...), за да се разсъждава в първо лице единствено число: най-силният лек срещу разяждащата комуналност и смазващата обремененост на нашето (стопанско) минало.

СЪКРАЩЕНИЯ
БЕЛЕЖКИ

Използвани съкращения в текста

АГИТПРОП	Агитация и пропаганда
АД	Акционерно дружество
АИПР	Агенция за икономическо програмиране и развитие

БАН	Българска академия на науките
БВП	Брутен вътрешен продукт
БГБ	Българска генерална банка
БДЖ	Български държавни железници
БЗБ	Българска земеделска банка
БЗКБ	Българска земеделска и кооперативна банка
БЗНС	Български земеделски народен съюз
БИА	Бюро за икономически анализи (Москва)
БИБ	Българска ипотекарна банка
БИД	Българско икономическо дружество
БКП	Българска комунистическа партия
БМБ	Българска македонска банка
БНБ	Българска народна банка
БПБ	Българска промишлена банка
БС	Банкерски съвет
БТБ	Българска търговска банка
БТПП	Българска търговско-промишлена палата
БЦКБ	Българска централна кооперативна банка
БЧБ	Българска черноморска банка

ВИИ	Висш икономически институт „Карл Маркс"
ВСС	Висш стопански съвет

ГДДД	Главна дирекция за държавните и гарантираните от държавата дългове
ДДД	Дирекция на държавните дългове
ГДС	Главна дирекция на статистиката
ГКС	Голямата компесационна сделка
ГСМ	Горивно-смазочни материали

ДСГ	Дирекция за стопански грижи
ДСГОП	Дирекция за стопански грижи и обществена предвидливост
ДСК	Държавна спестовна каса
ДЦК	Държавни ценни книжа

ЕК	Европейска комисия
ЕС	Европейски съюз
ЕЦБ	Европейска централна банка
ЗД	Застрахователно дружество
ЗЗН	Закон за защита на нацията
ЗК	Земеделски каси
ЗСНВНК	Закон за съдене и наказване виновниците за националната катастрофа
ЗУНК	Закон за уреждане на несъбираемите кредити (1993)
ИБ	Икономически бюлетин
ИКБ	Индустриална кооперативна банка
КЕВ	Комисарство за еврейските въпроси
МВнР	Министерство на външните работи
МВР	Министерство на вътрешните работи
МВФ	Международен валутен фонд
МЗДИ	Министерство на земеделието и държавните имоти
МС	Министерски съвет
МСК	Междусъюзническа комисия
МТЗ	Министерство на търговията и земеделието
МФИ	Международни финансови институции
НАРМАГ	Народен магазин (Кооперативно дружество „Народен магазин“)
НБИИ	Национално бюро за икономически изследвания (в САЩ)
НБКМ–БИА	Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – Български исторически архив.
ОИСР	Организация за икономическо сътрудничество и развитие
ОН	Общество на народите
ООН	Организация на обединените нации
ОС	Общ съюз (на българските земеделски кооперации)
ОСБЗК	Общ съюз на българските земеделски кооперации
ОСЗК	Общ съюз на (българските) земеделски кооперации
ОФ	Отечествен фронт
Париба	Парижка и Нидерландска банка (Париж)
ПБ	Популярна банка
ПК	Погасителна каса
ПМС	Постановление на Министерския съвет

ПС	Проверителен съвет
ПСК	Пощенска спестовна каса
ПТТ	Пощи, телеграфи, телефони
ПЧБ	Първа частна банка.

РМД	Работническо-мениджърски дружества

САД	Съюз на акционерните дружества
СИСП	Статистически институт за стопански проучвания
СК	Сконтов комитет
СПБ	Съюз на популярните банки
СпБИД	Списание на Българското икономическо дружество
СпСПБ	Списание на Съюза на популярните банки
ССД	Спестовно-строителни дружества
ССПБ	Софийска селска популярна банка
СФБ	Софийска фондова борса

ТИК	Търговско-индустриални камари

УК	Управителен комитет
УС	Управителен съвет

ФБИБ	Френско-българска ипотекарна банка
ФБНК	Фондация „Българска наука и култура"
ФК на ОН	Финансов комитет на Обществото на народите
ФК	Финансов комитет (на ОН)
ФПЗККС	Фонд за подпомагане затруднени кредитни кооперативни съдружия

ЦК	Ценни книжа
ЦЛС	Център за либерални стратегии

ANPFVM	Association nationale des porteurs français de valeurs mobilières (Национална асоциация на френските носители на облигации)
CI	Comission Interaliée (Междусъюзническа комисия, София)
FBPC	Foreign Bondholders Protective Council (Съвет на носителите на чужди облигации, САЩ)
LN (англ.)	League of Nations (Общество на народите)
PARIBAS	Banque de Paris et des Pays-Bas (Paris)
SN (фр.)	Société des Nations (Общество на народите)

Използвани съкращения на източниците

БЪЛГАРСКИ АРХИВНИ ФОНДОВЕ

ЦДА – Централен държавен архив

1Б	Централен комитет на Българската комунистическа партия
117	Народно събрание (след 1944)
121	Георги Маджаров
132	Българска народна банка (след 1944)
132(п)	Българска народна банка (след 1944, бивш поверителен)
134	Александър Людсканов
135	Григор Василев
136	Министерски съвет (след 1944)
159	Министерство на финансите
165	Общ съюз на българските земеделски кооперации (ОСБЗК)
173	Народно събрание (до 1944)
213	„България“. Първо българско застрахователно дружество
233	Държавно обвинителство (1919–1923)
242	Министерство на правосъдието
252	Андрей Ляпчев
254	Трайко Стоянов
258	Главна дирекция на държавните дългове (ГДДД)
285	Българска народна банка (до 1944)
288	Българска земеделска и кооперативна банка (БЗКБ)
362	Стефан Стефанов
369	Христо Калфов
602	Банкерски съвет при Министерството на финансите
729	Погасителна каса
782	Асен Христофоров
845	Стефан Байданов
1067	Никола Стоянов

Архив Бочеви	Архив на Стоян и Стефан Бочеви. Фондация „Българска наука и култура“
АМВР	Архив на Министерството на вътрешните работи
Научен архив на БАН	Научен архив на Българската академия на науките
НБКМ–БИА	Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, Български исторически архив

ЧУЖДЕСТРАННИ АРХИВНИ ФОНДОВЕ

Национален архив на Франция (Archives nationales)

AJ7	Comission Interalliée (CI) des Réparations de Bulgarie (1921–1931)
AJ 7/1	Article 4; Obligations de gage; Loi sur la Bourse; Budget Bulgare (1921–1922)
AJ7/2	Circulation fiduciaire; Budget de la Commission; Consortium pour les céréales (1921)
AJ7/3	Credits supplémentaires; Impôt sur la fortune; Levée du moratoire (1921)
AJ7/4	Pétitions diverses; Ravitaillement (1921)
AJ7/5	Fonctionnaires; Tarifs d'importation (1921)
AJ7/8	Banque nationale de Bulgarie (1922)
AJ7/9	Circulation fiduciaire (1922)
AJ7/10	Consortium pour les céréales; Budget de la Comission; Expropriations (1922)
AJ7/11	Sanctions (1922)
AJ7/15	Circulation fiduciaire (1923)
AJ7/16	Mémoire Bulgare du 12 février 1923
AJ7/19	Balance des payments; Budget Bulgare, (1924)
AJ7/20	Banque nationale de Bulgarie; Circulation fiduciare; Questions de presse (1924)
AJ7/37	Procès-verbaux (1922–1931)

Архивни фондове на ПАРИБА (Banque de Paris et des Pays-Bas)

PARIBAS 72	4/CABET/–1/72 Emprunt bulgare de 1902 (1900–1902)
PARIBAS 75	4/CABET/–1/75 Emprunt bulgare de 1902 (1901–1902)
PARIBAS 76	4/CABET/–1/76 Emprunt bulgare de 1902 (1901–1902)
PARIBAS 77	4/CABET/–1/77 Emprunt bulgare de 1902 (1899–1903)
PARIBAS 78	4/CABET/–1/78 Emprunt bulgare de 1902 (1901–1909)
PARIBAS 79	4/CABET/–1/79 Emprunt bulgare de 1902 (1900–1902)
PARIBAS 80	4/CABET/–1/80 Emprunt bulgare de 1902 (1902)
PARIBAS 81	4/CABET/–1/81 Emprunt bulgare de 1902 (1900–1902)
PARIBAS 82	4/CABET/–1/82 Emprunts bulgares de 1902, 1904, 1907 (1902–1938)
PARIBAS 83	4/CABET/–1/83 Emprunts bulgares de 1902, 1904, 1907 (1902–1925)
PARIBAS 84	4/CABET/–1/84 Emprunts bulgares de 1902, 1904, 1907 (1920–1934)
PARIBAS 85	4/CABET/–1/85 Emprunts bulgares de 1902, 1904, 1907 (1921–1926)
PARIBAS 89	4/CABET/–1/89 Emprunts bulgares de 1902, 1904, 1907 (1924–1927)
PARIBAS 105	4/CABET/–1/105 Bulgarie. Emprunts divers. (1892–1913)
PARIBAS 107	4/CABET/–1/107 Bulgarie. Emprunts. Généralités. Intérêts de Paribas dans les affaires Bulgares. (1900–1959)

Архивни фондове на Министерството на икономиката и финансите на Франция (SAEF – Service des archives économiques et financières)

SAEF 31578	Direction du Trésor. Direction des Finances exterieures. B 31.578 – F^{30} 653. Renseignements économiques et financiers (1908–1940)
SAEF 31581	Direction du Trésor. Direction des Finances exterieures. B 31.581 – F^{30} 657. Application, dette bulgare (1914–1931)
SAEF 31582	Direction du Trésor. Direction des Finances exterieures. B 31.582 – F^{30} 658. Application, dette bulgare (1914–1931)
SAEF 31584	Direction du Trésor. Direction des Finances exterieures. B 31.584 – F^{30} 660. Accords avec la Bulgarie, réclamations (1923–1933)
SAEF 31585	Direction du Trésor. Direction des Finances exterieures. B 31.585 – F^{30} 661. Accords avec la Bulgarie, réclamations (1923–1933)
SAEF 31589	Direction du Trésor. Direction des Finances exterieures. B 31.584 – F^{30} 665. Emprunt de stabilisation (1928–1937)
SAEF 32800	Direction du Trésor. B 32.800 – F^{30} 1902. Situation financière, (1931– 1939)
SAEF 32801	Direction du Trésor. B 32.801 – F^{30} 1903. Affaires économiques. Renseignements (1926–-1936). Sucreries et raffineries bulgares (1931-1932). Protestations d'industriels français adjudicataires de fournitures publiques (1933–1934)
SAEF 32802	Direction du Trésor. B 32.802 – F^{30} 1904. Questions diverses (1926–1936).
SAEF 32804	Direction du Tresor. B 32.804 – F^{30} 1906. Dette exterieure bulgare: documents généraux (1915–1937). Négociations concernant les emprunts bulgares de 1892 a 1909 (1921– 1926)
SAEF 33289	Direction du Trésor. B 33.289 – F^{30} 2515. Bulgarie – dettes de la Bulgarie envers la France (1921–1926)
SAEF 33651	Direction du Trésor. Ex Direction des Finances exterieures. B 33.651 – F^{30} 3066. Dette exterieure (difficultés financières). Emprunt de stabilisation bulgare. Moratoire (suspension de transferts). (1927–1941) Négociations avec les porteurs de l'emprunt 1928 (1932–1934) Négociations pour un nouvel alignement de la dette bulgare depuis 1934 (11. 04. 1935). Nouvel accord relatif au service de la dette bulgare (25. 04. 1936). Dernier accord signé à Londres (25.11.1938).
SAEF 44236	Direction du Trésor. B 44.236. Contrôle de fonctionement sur ANPFVM.
SAEF 12659	Direction du Trésor. Agence Financière de Londres. B 12.659. Bulgarie. Affaires financières. (1934–1940). Réparations bulgares (1927–1930)

Архив на Обществото на народите (Société des Nations – SN; League of Nations – LN)

ИЗСЛЕДВАНИЯ, ПУБЛИКАЦИИ

Българска търговска банка	Иванов, Мартин. Хроники за българския капитализъм. Българска търговска банка и нейните сродни дружества (1890–1944). Част I (1890–1912). Ръкопис. (При цитиране към съкратеното заглавие е добавен номерът на съответните свитъци, на които е разделен ръкописът.)
История на дълга	Иванов, Мартин, Даниел Вачков и Цветана Тодорова. История на българския външен дълг 1878–1989. Ръкопис, подготвян за печат. (При цитиране към съкратеното заглавие е добавен номерът на съответните свитъци, на които е разделен ръкописът.)
Архиви БНБ I	Българска народна банка. Сборник документи, т. I (1879–1900). Под редакцията на Румен Аврамов. С., Главно управление на архивите и БНБ, Поредица „Архивите говорят“ (3), 1998.
Архиви БНБ II	Българска народна банка. Сборник документи, т. II (1901–1914). Под редакцията на Румен Аврамов. С., Главно управление на архивите и БНБ, Поредица „Архивите говорят“ (7), 1999.
Архиви БНБ III	Българска народна банка. Сборник документи, т. III (1915–1929). Под редакцията на Румен Аврамов. С., Главно управление на архивите и БНБ, Поредица „Архивите говорят“ (19), 2001.
Архиви БНБ IV	Българска народна банка. Сборник документи, т. IV (1930–1947). Под редакцията на Румен Аврамов. С., Главно управление на архивите и БНБ. Поредица „Архивите говорят“ (29), 2004.
Архиви БНБ V	Българска народна банка. Сборник документи, т. V (1948–1990). Под редакцията на Румен Аврамов. Главно управление на архивите и БНБ. (В процес на подготовка за печат.)

БЕЛЕЖКИ

ЦЕННОСТИ И ИНТЕЛЕКТУАЛНА СРЕДА

ЕДНА СТОПАНСКА СУБКУЛТУРА: БЪЛГАРСКИЯТ КООПЕРАТИВИЗЪМ

[1] Луджев, Димитър. Град на две епохи. История на обществените групи в българските градове в средата на XX в. С., Университетско изд. Св. Климент Охридски, 2005, с. 23.

[2] Бочев, Стоян. България и чуждите капитали. –СпБИД, 1928, кн. 9. –В: Бочев, Стоян. Капитализмът в България, С., Фондация „Българска наука и култура", 1998, с. 253.

[3] Пак там.

[4] Янчулев, Б. Развитие на кредитната и стопанската дейност на земеделската кооперация в България. –СпБИД, 1935, кн. 8–9, с. 540.

[5] Георгиев, Величко и Стайко Трифонов. История на българите 1878–1944 в документи. т.I (1878–1912). Част първа. С., Просвета, 1994, с. 545–546

[6] Пак там, с. 547.

[7] Пак там, с. 546.

[8] Ляпчев, Андрей. Дружествата от правно и икономическо гледище. – СпБИД, 1898, кн. 3–4, с. 103.

[9] Колев, К. Структура на кредита и структура на народното стопанство. –СпБИД, 1938, кн. 9, с. 521.

[10] Янчулев, Б. Развитие на кредитната и стопанска дейност... –СпБИД, 1935, кн. 8–9, с. 540.

[11] Колев, К. Структура на кредита... –СпБИД, 1938, кн. 9, с. 521.

[12] Караджов, Стефан. Спестовните дружества в България. –СпБИД, 1896, кн. 3, с. 163.

[13] Мишайков, Димитър. Основни начала на политическата икономия. С., 1933, с. 113.

[14] Янчулев, Б. Върху сливането на БЗБ с БЦКБ и организацията на кооперативния кредит. –СпБИД, 1936, кн. 10, с. 605.

[15] SN. Доклад на Б. Янчулев за състоянието на кооперативите в България, предоставен на ОН. (В превод на френски език, машинопис.) 6 септември 1930, с. 2.

[16] Пак там, с. 3–4.

[17] SN. 34e Rapport du Comissaire de la SN en Bulgarie (Novembre 1934–Février 1935). Genève, le 18 avril 1935, p. 11.

[18] Мишайков, Димитър. Основни начала..., с. 116.

[19] Пак там.

[20] Ляпчев, Андрей. Дружествата... –СпБИД, 1898, кн. 3–4, с. 115.

[21] Пак там, с. 117.

[22] Пак там, с. 119.

[23] Пак там, с. 120

[24] Пак там, с. 124.

[25] Пак там, с. 126.

[26] Пак там, с. 128.

[27] Караджов, Стефан. Спестовните дружества в България. –СпБИД, 1896, кн. 3, с. 165–166.

[28] Попов, Кирил. Стопанска България. С., БАН, 1916, с. 404.

[28a] Янчулев, Б. Развитие на кредитната и стопанската дейност... –СиБИД, 1935, кн. 8–9, с. 540.

[29] Киранов, Прокопи. Кооперацията в България. С., 1928. Цит. по: Даскалов, Румен. Българското общество, 1878–1939. т. I. С., Гутенберг, 2005, с. 295.

[30] ЦДА, ф. 173, оп. 4, а.е. 484, л. 24, 27, 30, Доклад на Парламентарната комисия по анкетиране делата на БЗБ. 20 юни 1925.

[31] Мишайков, Димитър. Основни начала..., с. 96.

[32] Туган-Барановски, Мих. Ив., цит. по: Мишайков, Димитър. Основни начала..., с. 98.

[33] Мишайков. Димитър. Основни начала..., с. 102.

[34] Пак там, с.102, 103.

[35] Пак там, с. 107.

[36] Пак там.

[37] Пак там.

[38] Пак там, с. 108, 109.

[39] Попов, Кирил. Стопанска България..., с. 408. Вж. също: Илюстрована книга. Труд и промишленост. Отдел I. Банковото дело в България 1875–1928/1930. Съставил Г. Николов. С., 1930, с. 10.

[40] Караджов, Стефан. Спестовните дружества в България. –СпБИД, 1896, кн. 3, с.158, 161.

[41] Попов, Кирил. Стопанска България..., с. 408.

[42] Георгиев, Величко и Стайко Трифонов. История на българите..., с. 550.

[43] ЦДА, ф. 173, оп. 4, а.е. 484, л. 32, Доклад на Парламентарната комисия по анкетиране делата на БЗБ. 20 юни 1925.

[44] Pasvolsky, Leo. Bulgaria's Economic Position. (With Special Reference to the Reparation Problem and the Work of the League of Nations). Washington D.C., The Brookings Institution, 1930, p. 277.

[45] LN. Settlement of Bulgarian Refugees. 15th Report of the Commissioner of the LN in Bulgaria (February 15–May 15 1930).

[46] ЦДА, ф. 173, оп. 4, а.е. 484, л. 32, Доклад на Парламентарната комисия по анкетиране делата на БЗБ. 20 юни 1925.

[47] Пак там, л. 37.

[48] Пак там.

[49] Пак там, л. 38.

[50] Янчулев, Б. Развитие на кредитната и стопанската дейност... –СпБИД, 1935, кн. 8–9, с. 547.

[51] Хинков, Хр. Дейността на БЗКБ. –СпБИД, 1936, кн. 6, с. 364.

[52] CI AJ7/2, Délégation Anglaise. Captain Wood. Le Consortium pour l'exportation des céréales, 21 juillet 1921.

[53] ТИК. Мемоар върху стопанското положение на страната в свръзка със следваната стопанска политика от примирието досега. С., 1920, с. 10–11.

[54] Пак там, с. 11.

[55] Пак там, с. 10–11.

[56] Пак там, с. 12.

[57] CI AJ7/2, Délégation Anglaise. Captain Wood. Le Consortium pour l'exportation des céréales, 21 juillet 1921. p. 5.

[58] Пак там, с. 6.

[59] Пак там, с. 7.

[60] Пак там.

[61] Pasvolsky, Leo. Bulgaria's Economic Position..., p. 237–238.

[62] Пак там, с. 276.

[63] Пак там, с. 278.

[64] Пак там, с. 282.

[65] Пак там.

[66] Пак там, с. 284.

[67] LN. Settlement of Bulgarian Refugees. 15th Report of the Commissioner of the LN in Bulgaria (February 15–May 15 1930). Geneva, July 10, 1930, p. 11.

[68] SN. Доклад на Б. Янчулев за състоянието на кооперативите...

[69] PARIBAS 84, Писмо на М. Шарло до Париба, 8 октомври 1930.

[70] LN. Financial Committee's Report. (Bulgaria). MM. Gebhard, Treybal. Enquiry into the Cooperative System. 20 January 1931.

[71] LN. 27th Report of the Commissioner of the LN in Bulgaria (15 February–15 May 1933). Geneva, 24 June 1933, p. 8.

[72] Пак там.

[73] Пак там, с. 6.

[74] Пак там, с. 7.

[75] Пак там, с. 8.

[76] Пак там.

[77] Danaillow, Georges. Les effets de la Guerre en Bulgarie. Histoire économique et sociale de la Guerre mondiale (Série Bulgarie). Dotation Carnegie pour la Paix Internationale. 1932. (Вж. и изказванията му при парламентарния дебат от април 1928.)

[78] LN. 27th Report of the Commissioner of the LN in Bulgaria (15 February–15 May 1933). Geneva, 24 June 1933, с. 8.

[79] Янчулев, Б. Върху сливането на БЗБ с БЦКБ и организацията на кооперативния кредит. –СпБИД, 1936, кн. 10, с. 606.

[80] Янчулев, Б. Развитие на кредитната и стопанската дейност... –СпБИД, 1935, кн. 8–9, с. 548.

[81] Пак там.

[82] Пак там.

[83] Пак там, с. 551.

[84] ЦДА, ф. 252, оп. 1, а.е. 652, БЗБ. Ревизионен акт на тютюневата кооперация „Асенова крепост" (Станимака) за периода 12 декември 1924–8 юли 1926. 18 ноември 1926.

[85] Пак там, л. 12.

[86] Пак там, л. 16–17.

[87] Пак там, л. 63

[88] Пешев, Петър. Историческите събития и деятели от навечерието на Освобождението ни до днес. (С бележки за живота ми). Фототипно издание. С., БАН, 1993, с. 863.

[89] ЦДА, ф. 252, оп. 1, а.е. 652, л. 18, БЗБ. Ревизионен акт на тютюневата кооперация „Асенова крепост" (Станимака)..., 18 ноември 1926.

[90] Пак там, л. 13.

[91] Пак там, л. 31.

[92] Пак там, л. 32.

[93] Пак там, л. 81.

[94] Пак там, л. 149.

[95] Пешев, Петър. Историческите събития и деятели..., с. 862.

[96] ЦДА, ф. 252, оп. 1, а.е. 652, л. 147, БЗБ. Ревизионен акт на тютюневата кооперация „Асенова крепост" (Станимака)...,18 ноември 1926.

[97] Пак там, л. 149.

[98] ЦДА, ф. 288, оп. 4, а.е. 485, БЗБ. Ревизионен акт на Общия съюз на българските земеделски кооперации (ОСБЗК) за периода 25 август 1931–16 май 1934. Завършен на 11 юли 1936

[99] Екимов, Иван. Българската земеделска банка. –СпБИД, 1931, кн. 8, с. 502.

[100] Янчулев, Б. Развитие на кредитната и стопанската дейност... –СпБИД, 1935, кн. 8–9, с. 544.

[101] ЦДА, ф. 288, оп. 4, а.е. 485, БЗБ. Ревизионен акт на Общия съюз на българските земеделски кооперации (ОСБЗК)..., л. 380.

[102] Пак там, л. 12.

[103] Пак там, л. 3.

[104] Мишайков, Димитър. Основни начала..., с. 113.

[105] ЦДА, ф. 288, оп. 4, а.е. 485, БЗБ. Ревизионен акт на Общия съюз на българските земеделски кооперации (ОСБЗК)..., л. 380.

[106] Пак там, л. 48.

[107] Пак там, л. 60.

[108] Пак там, л. 71.

[109] Пак там, л. 76.

[110] Пак там, л. 116.

[111] Пак там, л. 80

[112] Пак там.

[113] Пак там, л. 123.

[114] Пак там, л. 120.

[115] Пак там, л. 369.

[116] Пак там, л. 216.

[117] Пак там, л. 271.

[118] Пак там, л. 326.

[119] Пак там, л. 380.

[120] Пак там, л. 363.

[121] Пак там, л. 359.

[122] Пак там, л. 372.

[123] Пак там, л. 373.

[124] Пак там, л. 362

[125] Пак там, л. 363.

[126] ЦДА, ф. 288, оп. 4, а.е. 3727, БЗКБ (клон Айтос). Досие на Кредитна кооперация „Искра“, село Булчино, 1940–1944.

[127] Пак там, л. 7, БЗКБ (клон Айтос). Ревизионен акт на Кредитна кооперация „Искра“, село Булчино, 29 юни 1943.

[128] Пак там.

[129] Пак там, л. 8.

[130] ЦДА, ф. 288, оп. 4, а.е. 6871, л. 2, Фонд „Подпомагане затруднени кредитни кооперации“. Протокол № 10, 22 март 1940.

[131] Хинков, Хр. Дейността на БЗКБ. –СпБИД, 1936, кн. 6, с. 363.

[132] Пак там, с. 361.

[133] Чакалов, Асен. Проблемите на земеделския кредит в България. –СпБИД, 1931, кн. 3, с. 167.

[134] Пак там, с. 162.

[135] Екимов, Иван. Българската земеделска банка. –СпБИД, 1931, кн. 8, с. 499.

[136] ЦДА, ф. 252, оп. 1, а.е. 644, л. 1, Доклад на БЦКБ, Кредитен отдел, до УС на Съюза на популярните банки относно обединяването на кооперативните организации и Съюза в един върховен кредитен институт, февруари 1927.

[137] Пак там, л. 5.

[138] Пак там, л. 6.

[139] Пак там, л. 7.

[140] Пак там, л. 9

[141] Пак там, л. 10.

[142] Пак там, л. 12.

143 Пак там.
144 SN. Доклад на Б. Янчулев за състоянието на кооперативите...
145 Янчулев, Б. Развитие на кредитната и стопанската дейност... –СпБИД, 1935, кн. 8–9, с. 549–550.
146 ЦДА, ф. 288, оп. 4, а.е. 6871, л. 19, БЗКБ. Фонд „Подпомагане затруднени кредитни кооперативни сдружения". Сведение за положението на просрочените временни специални вземания, 20 август 1941.
147 Пак там, л. 13.
148 Пак там, л. 15.
149 Пак там, л. 19.
150 Пак там, л. 17.
151 Пак там.
152 Пак там, л. 18.
153 Пак там.
154 Пак там, л. 19.
155 Пак там.
156 Пак там.
157 Пак там.
158 Вж. Архиви БНБ V.
159 ЦДА, ф. 288, оп. 4, а.е. 485, БЗБ. Ревизионен акт на Общия съюз на българските земеделски кооперации (ОСБЗК)...
160 Пак там, л. 120–121.
161 Пак там, л. 125.
162 Пак там.
163 Пак там, л. 129.
164 Пак там, л. 214, 222.
165 Пак там, л. 202.
166 Пак там, л. 214.
167 Пак там, л. 201.
168 Пак там, л. 272.
169 Пак там, л. 331.
170 Пак там, л. 348
171 Пак там, л. 337.
172 Пак там.
173 Пак там, л. 352.
174 Пак там, л. 355.
175 Пак там, л. 358.
176 Пак там.
177 Пак там, л. 359.
178 Пак там, л. 360.
179 Пак там, л. 363.
180 Пак там, л. 369.
181 Пак там, л. 379–380.
182 Пак там, л. 380.
183 ЦДА, ф. 288, оп. 4, а.е. 6873, л. 43, Писмо от централното управление на БЗКБ до клона на банката в Айтос, 2 декември 1941.
184 ЦДА, ф. 258, оп. 1, а.е. 3650, л. 1–2, Заявление на Страдджанска кредитна кооперация до министър-председателя и Министерския съвет, 12 април 1929
185 ЦДА, ф. 258, оп. 1, а.е. 3650, л. 3–5, Протокол на XX-то годишно редовно общо събрание на

членовете на кредитна кооперация в с. Стралджа, Ямболско, 25 март 1929.

186 ЦДА, ф. 258, оп. 1, а.е. 2438б, Преписка по отпуснатия от БНБ на БЦКБ и на БЗБ кредит в размер на 4 млн. лв. за кредитиране на кооперативните централи.

187 Пак там, л. 5, Постановление на Министерския съвет, 31 август 1923.

188 Пак там, л. 16, Писмо на БЗБ (Софийски клон) до ГДДД, 30 декември 1924; Писмо на БЦКБ до ГДДД, 29 юни 1925.

189 Пак там, л. 9, Писмо на БНБ (Софийски клон) до ГДДД, 23 януари 1925.

190 Пак там, л. 19, Писмо на БЗБ (Софийски клон) до ГДДД, 28 януари 1926.

191 Пак там, л. 20, Писмо на ГДДД до БЗБ (Софийски клон), 21 февруари 1926.

192 Пак там, л. 25, Писмо на ГДДД (подписано от Н. Стоянов) до ОСЗК, 9 април 1927.

193 Пак там, л. 27, Писмо на ГДДД (подписано от Н. Стоянов) до БЗБ (Софийски клон), 18 юни 1927.

194 Пак там, л. 29, Писмо на ГДДД (подписано от Н. Стоянов) до централното управление на БЗБ, 7 септември 1928.

195 Пак там, л. 28, Ръкописна чернова за отговор на централното управление на БЗБ до ГДДД, 12 септември 1928.

196 Пак там, л. 17, Ръкописна чернова на писмо от ГДДД до БЗБ, 6 февруари 1930.

197 Обсъждания на реферата на Асен Чакалов „Проблемите на земеделския кредит в България“. (Изказване на Петко Дичев). –СпБИД, 1931, кн. 3, с. 194.

198 ЦДА, ф. 173, оп. 4, а.е. 484, л. 34, Доклад на Парламентарната комисия по анкетиране делата на БЗБ. 20 юни 1925.

199 Пак там, л. 35.

200 Пак там, л. 42–43.

201 Пак там, л. 33, 38.

202 Пак там, л. 40.

203 Пак там, л. 49.

204 Пак там, л. 48

205 Пак там, л. 56.

206 Пак там, л. 49

207 Пак там, л. 54.

208 Пак там, л. 57.

209 Пак там, л. 60.

210 Пак там.

211 Пак там.

212 Пак там, л. 61.

213 Пак там.

214 Пак там, л. 62.

215 Пак там, л. 63.

216 ЦДА, ф. 362, оп. 1, а.е. 93. Доклад на министъра на финансите Ст. Стефанов до председателя на Министерския съвет. 14 декември 1931. –В: Архиви БНБ IV, с. 206.

217 ЦДА, ф. 362, оп. 1, а.е. 93, л. 28, Доклад на министъра на финансите Ст. Стефанов до председателя на Министерския съвет. 1 септември 1933.

218 Пак там, л. 32.

219 Вж. Архиви БНБ V.

220 Ляпчев, Андрей. Дружествата от правно и икономическо гледище. –СпБИД, 1898, кн. 3–4, с. 103.

221 Пак там.

222 Пак там, с. 104.

223 Пак там.

224 Стоянов, З. Земеделският кредит и земеделческите каси. –СпБИД, 1899, кн. 7, с. 300.

225 Стоянов, З. Земеделският кредит и земеделческите каси (втора статия). –СпБИД, 1899, кн. 10, с. 436.

226 Ненов, Иван. Стопанско и културно състояние на нашето село. –В: Българското село. Юбилеен сборник. С., 1931, с. XIII.

227 Спространов, Н. Кооперацията в селското стопанство. –В: Българското село. Юбилеен сборник. С., 1931, с. XV.

228 Ненов, Иван. Стопанско и културно състояние на нашето село. –В: Българското село. Юбилеен сборник. С., 1931, с. XIV.

229 Образци на научна работа, дадени от членове на „научни комитети". –Икономическа борба, 1929, кн. 5–6, с. 27–28

230 CI AJ7/1, Доклад на Финансовата служба на МСК, 10 май 1921.

231 Пак там.

232 CI AJ7/10, Писмо на МСК до Българското комисарство по репарациите, 27 януари 1922.

233 Пак там.

234 CI AJ7/2, Délégation Anglaise. Captain Wood. Le Consortium pour l'exportation des céréales, 21 juillet 1921. p. 4.

235 Пак там, с. 9.

236 ТИК. Мемоар върху стопанското положение на страната..., с. 28.

237 Пак там, с. 29

238 Пак там.

239 Пак там.

240 Пак там, с. 30.

241 Пак там, с. 30–31.

242 Пак там, с. 31.

243 Пак там, с. 10.

244 Пак там.

245 ЦДА, ф. 173, оп. 4, а.е. 484, л. 8, Доклад на Парламентарната комисия по анкетиране делата на БЗБ. 20 юни 1925.

246 Пак там.

247 Пак там.

248 Пак там, л. 32

249 Пак там, л. 34

250 Пак там, л. 35.

251 Пак там, л. 37.

252 Пак там, л. 47.

253 Пак там, л. 48.

254 Пак там, л. 55.

255 Пак там, л. 57.

256 Пак там, л. 61.

257 Пак там, л. 55.

258 Пак там, л. 104.

259 Пак там, л. 105.

260 Пак там

261 Пак там.

262 ЦДА, ф. 288, оп. 4, а.е. 3727, БЗКБ (клон Айтос). Досие на Кредитна кооперация „Искра", село Булчино, 1940–1944.

263 Пак там, л. 1, Писмо на Кредитна кооперация „Искра" до клона на БЗКБ в Айтос, 29 март 1940.

[264] Пак там, л. 13, Доклад за извършена ревизия до клона на БЗКБ в Айтос с копие до централното управление в София (отдел „Контрол върху кооперациите"), 12 юни 1944.

[265] Пак там.

[266] ЦДА, ф. 135, оп. 2, а.е. 210, л. 9, Писмо на Григор Василев до проф. Иван Иванов и до д-р Илия Палазов, 14 май 1935.

[267] ЦДА, ф. 135, оп. 2, а.е. 210, л. 12, Чернова на обръщение на Г. Василев до министър Багрянов (машинопис). След ноември 1938.

[268] Пак там.

[269] Пак там.

[270] Пак там.

[271] Пак там, л. 13.

[272] Пак там, л. 19.

[273] Пак там, л. 13.

[274] ЦДА, ф. 135, оп. 2, а.е. 210, л. 14, Предложение на Г. Василев до царя за национализиране на захарната индустрия чрез поставянето ѝ в услуга на кооперираните цвеклопроизводители, юли 1939.

[275] Пак там, л. 15.

[276] Пак там.

[277] Пак там, л. 16.

[278] Пак там.

[279] Пак там.

[280] Пак там, л. 17.

[281] Пак там, л. 18

[282] Пак там, л. 19.

[283] Пак там.

[284] Пак там, л. 20.

[285] Пак там.

[286] Пак там.

[287] Пак там, л. 21.

[288] Пак там л. 22

[289] Пак там, л. 23.

[290] Пак там.

[291] Пак там, л. 24.

[292] Пак там, л. 25.

[293] Пак там.

[294] Пак там, л. 26.

[295] Пак там.

[296] Пак там, л. 27.

[297] Пак там.

[298] Пак там.

[299] Пак там, л. 28.

[300] Пак там.

[301] Пак там, л. 30.

[302] Пак там, л. 29.

[303] ЦДА, ф. 252, оп. 1, а.е. 90, л. 1, Писмо от Петър Дичев до Андрей Ляпчев, 1927.

[304] Пак там, л.1–2.

[305] Попов, Кирил. Положение на кооперациите в България. –СпБИД, 1919–1920, кн. 9–10, с. 457. Цит. по: Даскалов, Румен. Българското общество 1879–1939. т. I..., с. 302–303. (Курсивът е на К. Попов.)

306 Колев, К. Структура на кредита и структура на народното стопанство. –СпБИД, 1938, кн. 9, с. 521.
307 В кои банки парите на спестовници са най-сигурни? –Икономическа борба, 1929, кн. 7, с. 6.
308 Пак там.
309 ЦДА, ф. 173, оп. 2, а.е. 2968, Мотиви към законопроекта за създаване на БЦКБ, 1 ноември 1910, л. 4.
310 Пак там.
311 Мишайков, Димитър. Основни начала..., с. 103.
312 ЦДА, ф. 135, оп. 2, а.е. 210, л. 13, Чернова на обръщение на Григор Василев...
313 Резолюция-декларация от събрание на кооператори и граждани, свикано в София на 3 януари 1937 по почин на Националния комитет на Българската кооперация и Общия съюз на земеделските кооперации. –Списание на Съюза на популярните банки, 1937, кн. 1, с. 47.
314 Стенографски дневници, 23 Обикновено народно събрание, II Редовна сесия, 115 заседание (13 юни 1933), с. 2394.
315 ТИК. Мемоар върху стопанското положение на страната..., с. 23.
316 Пак там, с. 30.
317 Пак там, с. 29.
318 Пак там, с. 30.
319 Пак там, с. 31.
320 Ляпчев, Андрей. Дружествата от правно и икономическо гледище. –СпБИД, 1898, кн. 3–4, с. 103.
321 Ненов, Иван. Стопанско и културно състояние на нашето село. –В: Българското село. Юбилеен сборник. с. XIII.
322 Спространов, Н. Кооперацията в селското стопанство. –В: Българското село. Юбилеен сборник. с. XXV.
323 Стенографски дневници на XXII ОНС, I РС, 72 заседание (10 април 1928), с.1296.
324 Мишайков, Димитър. Основни начала..., с. 108.
325 Стармилчев, Г. За стабилността на персонала в кооперациите. –Списание на Съюза на популярните банки, 1937, кн. 1, с. 44.
326 Пак там.
327 ЦДА, ф. 173, оп. 4, а.е. 484, л. 104, Доклад на Парламентарната комисия по анкетиране делата на БЗБ. 20 юни 1925.
328 Ненов, Ив. Стопанско и културно състояние на нашето село. –В: Българското село. Юбилеен сборник. с. XIV.
329 Пак там.
330 Мишайков, Димитър. Основни начала..., с. 120.
331 Пак там.
332 Пак там.
333 Пак там, с. 120–121.
334 Пак там, с. 121
335 Пак там, с. 122.
336 Пак там.
337 Пак там, с. 124.
338 Стармилчев, Г. За стабилността на персонала в кооперациите. –Списание на Съюза на популярните банки, 1937, кн. 1, с. 42.
339 Пак там.
340 Ненов, Иван. Стопанско и културно състояние на нашето село. –В: Българското село. Юбилеен сборник. С, 1931, с. XIII.
341 ЦДА, ф. 252, оп. 1, а.е. 652, л. 32, Ревизионен акт на тютюнева кооперация „Асенова кре-

пост" (Станимака)..., 18 ноември 1926.

342 Мишайков, Димитър. Основни начала..., с. 121–122.

343 Стармилчев, Г. За стабилността на персонала в кооперациите. –Списание на Съюза на популярните банки, 1937, кн. 1, с. 42.

344 Спространов, Н. Кооперацията в селското стопанство. –В: Българското село. Юбилеен сборник. с. XIV.

345 Пак там.

346 Стармилчев, Г. За стабилността на персонала в кооперациите. –Списание на Съюза на популярните банки, 1937, кн. 1, с. 43.

347 Пак там.

348 Пак там.

349 Пак там, с. 44.

350 ЦДА, ф. 252, оп. 1, а.е. 652, л. 32, Ревизионен акт на тютюнева кооперация „Асенова крепост" (Станимака)..., 18 ноември 1926.

351 Пак там.

352 Ненов, Иван. Стопанско и културно състояние на нашето село. –В: Българското село. Юбилеен сборник. С, 1931, с. XIII.

353 ЦДА, ф. 288, оп. 4, а.е. 6869, л. 31, Рапорт на клона на БЗКБ в Нови Пазар във връзка с окръжните на БЗКБ за изготвяне на заздравителни планове на затруднени кооперации, 1944.

354 ЦДА, ф. 288, оп. 4, а.е. 6869, л. 3, Допълнение към окръжното на БЗКБ от 29 юни 1942 относно заздравителните планове на затруднените кооперации, 14 юли 1943.

355 ЦДА, ф. 288, оп. 4, а.е. 6869, л. 26, Рапорт на клона на БЗКБ в Левски във връзка с окръжните на БЗКБ за изготвяне на заздравителни планове на затруднени кооперации, 1944.

356 ЦДА, ф. 288, оп. 4, а.е. 6869, л. 31, Рапорт на клона на БЗКБ в Нови Пазар във връзка с окръжните на БЗКБ...

357 ЦДА, ф. 285, оп. 8, а.е. 3136, л. 1, Тайни нареждания до банковите директори по правилника за личния кредит. Окръжно до банковите клонове и агентури, 10 януари 1930.

358 ЦДА, ф. 285, оп. 8, а.е. 3136, л. 3, Тайни нареждания до банковите директори по правилника за личния кредит. Окръжно на централното управление на БНБ до банковите клонове и агентури, 30 декември 1929.

359 ЦДА, ф. 173, оп. 3, а.е. 2111, л. 7, Мотиви към законодателно предложение за задължително коопериране на държавните служители, 1920.

360 Пак там.

361 ЦДА, ф. 173, оп. 3, а.е. 2111, л. 8, Проектозакон за задължително коопериране на държавните служители, 1920.

362 ЦДА, ф.288, оп. 4, а.е. 485, л. 369, БЗБ. Ревизионен акт на Общия съюз на българските земеделски кооперации (ОСБЗК)...

363 ЦДА, ф. 252, оп. 1, а.е. 652, л. 66, БЗБ. Ревизионен акт на тютюневата кооперация „Асенова крепост" (Станимака)..., 18 ноември 1926.

364 Пак там, л. 133.

365 Пак там.

366 ЦДА, ф. 165, оп. 1, а.е. 17, л. 19, Протокол № 12 на Управителния съвет на Общия съюз на българските земеделски кооперации, 2 юни 1910.

367 ЦДА, ф. 288, оп. 4, а.е. 485, л. 363, БЗБ. Ревизионен акт на Общия съюз на българските земеделски кооперации (ОСБЗК)...

368 ЦДА, ф. 165, оп. 1, а.е. 17, л. 28, Протокол № 18 на Управителния съвет на Общия съюз на българските земеделски кооперации, 23 ноември 1910.

369 ЦДА, ф. 173, оп. 3, а.е. 3651, л. 2, Предложение от министъра на земеделието и държавните имоти Я. Моллов за одобрение на постановлението на Министерския съвет за откриване на Висша кооперативна школа с двегодишен курс, 24 ноември 1923.

ПЛАЩЪТ НА КОРУПЦИЯТА

1 ЦДА, ф. 135, оп. 2, а.е. 39, л. 3, Писмо на Христо Мутафчиев до Григор Василев, 7 юли 1926.

2 Тепавичаров, Веселин. Социалистическата „модернизация". Доклад пред семинара на центъра за либерални стратегии „Стопанска (социална) България: бъдещето през културата на миналото". 21 юни 2006, София, Център за култура и дебати „Червената къща".

3 PARIBAS 84, Писмо на М. Шарло до Париба, 7 юли 1931.

4 НБКМ – БИА, ф. 14 (Григор Начович), оп. 1, а.е. 242, л. 1–2, Предложение до председателя Уилсон и предстоящата мирна конференция България да представлява в течение на 50 години част от САЩ. Подробности на устройството на българския щат на САЩ, 1918.

5 За българските скандали вж. например компендиума: Тахов, Росен. Големите български сензации. С., Изток–Запад, 2005.

6 Вж. Иречек, Константин. Български дневник. т. 1 (1879–1881), т. 2 (1881–1884). С., Марин Дринов, 1995; Еленков, Иван. Службогонството. –Култура, 23 януари 2004, с. 9.

7 Доклад до IV Обикновено народно събрание от анкетната комисия, избрана от същото събрание, за да прегледа сметките на държавата. т. III. По Министерството на финансите. Собствено издание на Народното събрание, 1885, с. 3.

8 Пак там, с. 5.

9 Пак там, с. 7.

10 Пак там, с. 11.

11 Пак там, с. 13.

12 Пак там, с. 15.

13 La psychologie d'une nation parvenue: les Bulgares. Paris. 1919.

14 Пак там, с. 13–14.

15 Дюнан, Марсел. Българското лято. С. , изд. къща Стрелец, 1993, с. 28.

16 Салабашев, Иван. Спомени. С., Българска академия на науките и изкуствата, 1943, с. 80.

17 La Bulgarie au lendemain d'une crise. Paris, 1895, p. 75.

18 Вж. Салабашев, Иван. Спомени..., с. 104–108.

19 Пак там, с. 107–108.

20 Пак там, с. 105–106.

21 Шишманов, Иван. Дневник 1879–1927. С., Синева, 2003, с. 118. Подчертано от автора.

22 Личен разговор със Стефан Бочев, 2 юни 1997.

23 Вж. Гешов, Ив. Евстр. Лична кореспонденция. (Съставители Радослав Попов и Василка Танкова). С., Марин Дринов, 1994.

24 Вж. Аврамов, Румен. Макроикономическата стабилизация – три годинни по-късно. –В: Аврамов Румен и Венцислав Антонов (ред.). Преходът. Агенция за икономическо програмиране и развитие. С., 1994, с. 32–33.

25 Боев, Бончо. Икономически преглед (вътрешен преглед). –СпБИД, 1900, кн. 10, с. 718.

26 Георгиев, Величко и Стайко Трифонов. История на българите 1878–1944 в документи. т. I (1878–1912). Част първа. с. 417, Отношение № 2992 на Министерството на вътрешните работи за покупко-продажба на земи, 10 септември 1879.

27 Стенографски дневници, XXIII ОНС, II РС, 117 Заседание (15 юни 1933), с. 2634.

28 Георгиев, Величко и Стайко Трифонов. История на българите..., с. 422, Закон за подобрение състоянието на земледелческото население по господарските и чифлишките земи. 17 декември 1880.

29 Пак там, с. 431, Изложение от Тодор Икономов – член на Комисията за господарските и чифлишките земи до министъра на финансите за трудности при функционирането на тази комисия, 24 август 1884.

30 Пак там, с. 433, Рапорт на Комисията за господарските и чифлишките земи до министъра на

финансите за дейността ѝ в Лом, 22 септември 1884.

31 Пак там.

32 Пак там, с. 434.

33 Пак там, с. 436, Доклад № 131 от Комисията за господарските и чифлишките земи до министъра на финансите за дейността ѝ в Ломски окръг, 28 септември 1884.

34 Пак там, с. 439, Доклад № 169 на Комисията за господарските и чифлишките земи до министъра на финансите за дейността ѝ във Видински окръг, 11 октомври 1884.

35 Пак там.

36 Пак там, с. 441–443, Закон за господарските и чифлишките земи, 5 февруари 1885.

37 ЦДА, ф. 173, оп. 1, а.е. 54, л. 188, Предложние на Народното събрание по господарските и чифлишките заеми, 23 декември 1883.

38 ЦДА, ф. 173, оп.1, а.е. 116, л. 67, Доклад до Министерския съвет по Законопроекта за изменение на закона за господарските и чифлишките земи, 1886.

39 ЦДА, ф. 258, оп. 1, а.е. 1076, л. 7, Писмо на Софийската ТИК до Министерството на търговията, промишлеността и труда, 28 октомври 1914.

40 Ляпчев, Андрей. Дружествата от правно и икономическо гледище. –СпБИД, 1898, кн. 3–4, с. 122.

41 Пак там.

42 Пак там, с. 123–124.

43 Пак там, с. 123.

44 Пак там, с. 124.

45 Пак там, с. 111.

46 Спространов, Н. Кооперацията в селското стопанство. –В: Българското село. Юбилеен сборник. С., 1931, с. XV.

47 Ляпчев, Андрей. Дружествата... –СпБИД, 1898, кн. 3–4, с. 121.

48 Мициев, Иван. Една икономическа екскурзия. –СпБИД, 1897, кн. 10, с. 750.

49 Цонев, Иван. Как се прави ревизия и проверяват отчети (Продължение). –СпБИД, 1896, кн. 8–9, с. 626.

50 Пак там, с. 627.

51 Пак там. За царящия счетоводен хаос вж.: Сарафов, М. К. Нашите осигурителни дружества. –СпБИД, 1897, кн. 1, с. 98.

52 Контролът над нашите акционерни и спестовни дружества. –СпБИД, 1899, кн. 5, с. 187.

53 Пак там, с. 188.

54 Пак там, с. 189.

55 Пак там, с. 190.

56 Пак там, с. 198.

57 Пак там, с. 195–198.

58 Dr Feld. Из дневника на един провинциалист по нашите икономически, търговски и социално-юридически въпроси. –СпБИД, 1897, кн. 10, с. 739.

59 Пак там, с. 742.

60 Пак там.

61 Дюнан, Марсел. Българското лято..., с. 161.

62 Пак там, с. 184–185.

63 Иванов, А. Кризиса в застраховането. –СпБИД, 1922, кн. 6–7–8, с. 309.

64 Пак там, с. 311–312.

65 Пак там, с. 318.

66 Янулов, И. Бележки по повод реферата на А. Иванов „Кризиса в застраховането“. –СпБИД, 1922, кн. 6–7–8, с. 330.

67 Българска търговска банка 1, с. 11.

[68] Табаков, П. Българските банки през 1909. –Банков преглед, 1910, кн. 7. Цит. по: Българска търговска банка 2, с. 14.

[69] За подробности вж. Българска търговска банка.

[70] ЦДА, ф. 173, оп. 1, а.е. 871, Писмо от Управителния съвет на БТБ до председателя на Министерския съвет, 25 септември 1895; Мнение от управляващия Министерството на търговията и земеделието до председателя на Народното събрание, 27 януари 1897.

[71] ЦДА, ф. 173, оп. 1, а.е. 871, л. 51, Писмо от Управителния съвет на БТБ до председателя на Министерския съвет, 25 септември 1895.

[72] Пак там.

[73] Пак там, л. 52.

[74] Пак там.

[75] Пак там.

[76] Пак там, л. 53.

[77] Пак там.

[78] ЦДА, ф. 173, оп. 1, а.е. 871, л. 54, Мнение от управляващия Министерството на търговията и земеделието до председателя на Народното събрание, 27 януари 1897.

[79] Пак там.

[80] Пак там, л. 56.

[81] Пак там.

[82] PARIBAS 107 Interêts de Paribas en Bulgarie. Banque Bulgare de Commerce. 1895–1920; Българска търговска банка.

[83] ЦДА, ф. 173, оп. 5 а.е. 128, л. 1, Мотиви към законодателно предложение на Н. Пъдарев за защита на земеделеца стопанин, 28 октомври 1930.

[84] Русенска ТИК. Отчет за дейността на Русенската ТИК през 1921. Русе, 1922, с. 3–4.

[85] Dr Feld. Из дневника на един провинциалист… –СпБИД, 1897, кн. 10, с. 736.

[86] ЦДА, ф. 135, оп. 2, а.е. 39, л. 3, Писмо на Христо Мутафчиев до Григор Василев, 7 юли 1926.

[87] Пак там, л. 4.

[88] Пак там.

[89] Пак там, л. 5.

[90] Пак там.

[91] Пак там.

[92] Пак там, л. 6.

[93] Пак там.

[94] Пак там, л. 8, Писмо на Хр. Мутафчиев до д-р Ангелов, 16 юли 1927.

[95] Пак там.

[96] ЦДА, ф. 362, оп. 1, а.е. 62, л. 2, Писмо от Георги Чаракчиев (фабрика за сукна, шаяци и аби) до Стефан Стефанов, 16 декември 1914.

[97] ЦДА, ф. 369, оп. 1, а.е. 204, л. 2, Препоръчително писмо за Борис Янчулев до Хр. Калфов.

[98] ЦДА, ф. 369, оп. 1, а.е. 204, л. 5, Писмо на И. Вутов до Хр. Калфов, 1929 (?)

[99] ЦДА, ф. 369, оп. 1, а.е. 204, л. 13, Писмо от А. Милковски до Хр. Калфов, 15 ноември 1927.

[100] ЦДА, ф. 369, оп. 1, а.е. 204, л. 30, Писмо до Хр. Калфов.

[101] Вж. Тепавичаров, Веселин. Социалистическата „модернизация“. Доклад пред семинара на Центъра за либерални стратегии „Стопанска (социална) България: бъдещето през културата на миналото“. 21 юни 2006, София, Център за култура и дебати „Червената къща“.

[102] ЦДА, ф. 258, оп. 1, а.е. 2636, л. 11, Ревизионен акт на Фонда на сираците от войните, 22 декември 1924.

[103] ЦДА, ф. 258, оп.1, а.е. 2636, л. 3, Писмо от началника на канцеларията на Фонда на сираците от войните.

[104] ЦДА, ф. 242, оп. 2, а.е. 1757, л. 1, Молба изложение до министър-председателя и министъра

на правосъдието относно разоряването и обявяването в несъстоятелност на капиталиста Николай Константинов (Радомир) от АД „Бурови", 22 октомври 1934.

105 Пак там.

106 Пак там.

107 Пак там.

108 Пак там, л. 2.

109 Пак там.

110 Пак там.

111 Пак там.

112 ЦДА, ф. 242, оп. 2, а.е. 1757, л. 3, Обяснение от председателя на Шуменския окръжен съд, без дата.

113 ЦДА, ф. 242, оп. 2, а.е. 1757, л. 10, Обяснение на деловодителя по несъстоятелността на Н. Константинов, без дата.

114 ЦДА, ф. 242, оп. 2, а.е. 1757, л. 3, Обяснение от председателя на Шуменския окръжен съд, без дата.

115 Пак там.

116 Дюнан, Марсел. Българското лято..., с. 119.

117 Вж. Архиви БНБ V.

118 PARIBAS 82, Писмо на Ж. Буске до Париба, 17 декември 1907.

119 PARIBAS 81, Писмо на фон Адлер до Париба, 26 ноември 1901.

120 Пак там.

121 Пак там.

122 Из тъмното зад международните конференции. –Икономическа борба, 1930, кн. 10, с. 3.

123 Пак там, с. 4.

124 Пак там.

125 Вж. Архиви БНБ IV.

126 120 години Българска народна банка 1878–1999, С., БНБ, 1999, с. 151.

127 PARIBAS 78, Писмо на Париба до Ж. Буске, 22 октомври 1902.

128 Пак там, Писмо на Ж. Буске до Париба, 29 октомври 1902.

129 Пак там, Писмо на Ж. Буске до Париба, 22 октомври 1902.

130 Пак там, Писмо на Париба до Ж. Буске, 6 ноември 1902.

131 Пак там, Писмо на Ж. Буске до Париба, 5 юни 1903.

132 ЦДА, ф. 285, оп. 3, а.е. 118, л. 1, Писмо от БНБ до министъра на финансите, 6 септември 1937. –В: Архиви БНБ IV, с. 564–565.

133 Пак там, с. 564.

134 Пак там, с. 564–565.

135 ЦДА, ф. 285, оп. 1, а.е. 211, Протокол 88 на Управителния съвет на БНБ (Отделен състав), 12 април 1938.

136 Вж. История на дълга 2, с. 22.

137 Вж. Данев, Стоян. Мемоари. С., Университетско изд. Св. Климент Охридски, 1992.

138 PARIBAS 81, Писмо на Е. Хоскиер до Председателя на Париба, недатирано.

139 Пак там, Писмо на Хоскиер до Париба, недатирано.

140 Пак там, Съобщение на граф Вите до Хоскиер, 6 април 1902.

141 Пак там, Писмо на Хоскиер до председателя на Париба, недатирано.

142 Пак там, Писмо на Париба до министъра на финансите М. Сарафов, 4 февруари 1903.

143 Пак там, Писмо на М. Сарафов до председателя на Париба Л. Ренуар, 4/17 март 1903.

144 Данев, Стоян. Мемоари..., с. 99.

145 Пак там, с. 100.

146 Пак там.

147 Пак там.
148 Пак там.
149 Пак там.
150 PARIBAS 82, Писмо на Ж. Буске до Париба, 27 февруари 1907.
151 Пак там, Писмо на Ж. Буске до Париба, 6 март 1907.
152 Пак там, Писмо на Ж. Буске до Париба, 21 март 1907.
153 SAEF 12659, Писмо на френския пълномощен министър в Прага Шарл-Ру до министъра на външните работи в Париж, 10 април 1928.
154 PARIBAS 78, Поверително писмо на Ж. Буске до Париба, 22 октомври 1909.
155 PARIBAS 77, Инструкции на Париба за Ж. Буске, 12 септември 1902.
156 Тодорова, Цветана. Дипломатическа история на външните заеми на България 1888–1912. С. Наука и изкуство, 1971, с. 345.
157 PARIBAS 79, Писмо на Дойче банк до Париба, 7 февруари 1902. –В: Архиви БНБ II, с. 491.
158 Пак там, Писмо на Фанта до Адлер, 10 февруари 1902.
159 PARIBAS 77, Инструкции на Париба за Ж. Буске, 12 септември 1902.
160 PARIBAS 79, Телеграма от Р. Фанта до директора на Париба Е. Море, 23 декември 1902. –В: Архиви БНБ II, с. 496–497.
161 Христофоров, Асен. Скици из Лондон. С., Хр. Г. Данов, 1945, с. 167–168.
162 Шишманов, Иван. Дневник 1879–1927..., с. 118.
163 PARIBAS 78, Писмо на Париба до Ж. Буске, 29 септември 1903.
164 PARIBAS 105, Писма, разменени между Г. Губиделников и Париба (Ж. Ме), 30 януари, 7 февруари, 11 септември и 13 ноември 1922.
165 SAEF 33289, Писмо от френския представител в МСК Р. дьо Шеризе до Министерството на външните работи в Париж, 25 март 1922.
166 Пак там, Доклад от френския представител в МСК Р. дьо Шеризе до Министерството на външните работи в Париж, 19 май 1922.
167 ЦДА, ф. 233, оп. 1, а.е. 385, Държавно обвинителство. Разпит на Атанас Буров. Без дата.
168 Пак там, л. 7.
169 Пак там, л. 4–5.
170 Пак там, л. 5, 6.
171 Пак там, л. 6.
172 Пак там, л. 11.
173 Пак там, л. 7.
174 Пак там, л. 9.
175 Пак там, л. 10.
176 Пак там, л. 13–14.
176а Вж. Топалов, Михаил. Срещи с Буров. С., 1990.
177 Дюнан, Марсел. Българското лято..., с. 74–75.
178 Пак там, с. 119.
179 SAEF 31578, Писмо на управляващия френската легация в София, Дьо Сеген, до Министерството на външните работи в Париж, 24 февруари 1924. –В: Архиви БНБ III, с. 723.
180 Вж. Shuker, Stephen. Money Doctors between the Wars. The Competition between Central Banks, Private Financial Advisers, and Multilateral Agencies, 1919–1939. –In: Marc Flandreau (Editor). Money Doctors. The Experience of International Financial Advising 1850–2000. London, Routledge, 2003, p. 67.
181 ЦДА, ф. 285, оп. 3, а.е. 1, Сведения за злоупотребите при БНБ от 1888 до 1927, без дата.
182 ЦДА ф. 173, оп. 1, а.е. 93. Доклад от Анкетната комисия до IV Обикновено народно събрание по преглеждане сметките на Българска народна банка, 7 януари 1885. –В: Архиви БНБ I, с. 173–210.

[183] Пак там, с. 176.
[184] Пак там, с. 178.
[185] Пак там, с. 188.
[186] Пак там, с. 180.
[187] Пак там.
[188] Пак там, с. 181.
[189] Пак там, с. 182.
[190] Пак там.
[191] Пак там, с. 186.
[192] Пак там, с. 185.
[193] Пак там, с. 182.
[194] Пак там, с. 187.
[195] Тенев, Михаил. Живот и дейност. С., 1940, с. 72–73.
[196] Вж. Гърдев, Борислав. Д-р Петър Гудев – политик и държавник. 2002. Електронно издание (http://liternet.bg/publish4/bgyrdev/pgudev/index.html). Глава VI, с. 3.
[197] Пак там.
[198] Доклад до XIV Народно събрание на Изпитателната комисия по управлението на страната през периода от 5 май 1903 до 16 януари 1908 относително делата на някои от бившите през това време министри. С., 1910, с. 383.
[199] Пак там, с. 385 и сл.
[200] Пак там, с. 383.
[201] Пак там.
[202] Пак там.
[203] Пак там.
[204] Пак там.
[205] Пак там, с. 384.
[206] Пак там.
[207] Пак там.
[208] Пак там, с. 35.
[209] Пак там, с. 30.
[210] Пак там, с. 31.
[211] Пак там, с. 32.
[212] Пак там.
[213] Пак там.
[214] Пак там, с. 33.
[215] Пак там, с. 35.
[216] Пак там.
[217] Пак там.
[218] Пак там, с. 389.
[219] Пак там, с. 385.
[220] Пак там.
[221] Пак там.
[222] Пак там, с. 386.
[223] Пак там, с. 387.
[224] Пак там.
[225] Пак там, с. 388.
[226] Пак там.
[227] Пак там, с. 389.
[228] Пак там.

229 Пак там.

230 Пак там.

231 Пак там.

232 Протокол от заседание на Управителния съвет на БНБ, 12 декември 1901. –В: Архиви БНБ II, с. 351.

233 Пак там.

234 Протокол на Управителния комитет на БНБ, 7 ноември 1933. –В: Архиви БНБ IV, с. 353.

235 Вж. ЦДА, ф. 173, оп. 2, а.е. 556, л. 19–21, Запитване от еленския народен представител Юрдан П. Теодоров към министъра на финансите относно даването на заеми от БНБ. –В: Архиви БНБ II, с. 356.

236 ЦДА, ф. 173, оп. 3, а.е. 521, л. 5. Мотиви към предложението за уволнение на управителя и администраторите на БНБ. –В: Архиви БНБ II, с. 308.

237 Пак там.

238 Вж. Архиви БНБ I–IV.

239 Протокол на Уравителния съвет на БНБ, 13 март 1909. –В: Архиви БНБ II, с. 285.

240 Пак там.

241 Пак там.

242 Пак там.

243 Вж. напр. Протокол на Управителния съвет на БНБ с решение за наказание на директора на банковия клон в Пазарджик за допуснати слабости в информационната служба. –В: Архиви БНБ III, с. 361.

244 Доклад от министъра на финансите до княз Фердинанд с молба за подписване указ за уволнение на директора на Русенския клон на БНБ, 15 април 1903. –В: Архиви БНБ II, с. 269.

245 Пак там.

246 Пряпорец, 11 декември 1925.

247 Пряпорец, 30 декември 1925.

248 ЦДА, ф. 285, оп. 1, а.е. 551, Окръжно писмо... –В: Архиви БНБ II, с. 273.)

249 Вж. Протокол на Управителния съвет на БНБ, 5 май 1911. –В: Архиви БНБ II, с. 303; ЦДА, 285, оп. 1, а.е. 706, л. 360–361, Окръжно писмо до централата, клоновете и агентурите на БНБ относно отпускане заеми на чиновниците в БНБ. –В: Архиви БНБ II, с. 310.

250 ЦДА, 285, оп. 1, а.е. 706, л. 360–361, Окръжно писмо до централата, клоновете и агентурите на БНБ относно отпускане заеми на чиновниците в БНБ. –В: Архиви БНБ II, с. 310.

251 Пак там.

252 Пак там.

253 Вж. Архиви БНБ IV, с. 369–384.

254 Протокол на Управителния съвет на БНБ, 5 август 1932. –В: Архиви БНБ IV, с. 368.

255 Протокол на Управителния съвет на БНБ, 10 август 1932. –В: Архиви IV, с. 369.

256 Протокол на Управителния съвет на БНБ, 8 септември 1932. –В: Архиви БНБ IV, с. 370.

257 Протокол на Управителния съвет на БНБ, 7 ноември 1932. –В: Архиви БНБ IV, с. 372.

258 Протокол на Управителния съвет на БНБ, 21 май 1933. –В: Архиви БНБ IV, с. 377.

259 Пак там, с. 377.

260 Протокол на Управителния съвет на БНБ, 8 юни 1933. –В: Архиви БНБ IV, с. 382.

261 Протокол на Управителния съвет на БНБ, 31 август 1933. –В: Архиви БНБ IV, с. 383.

262 Пак там, с. 384.

263 Протоколи на Управителния съвет на БНБ, 8 и 12 декември 1932. –В: Архиви БНБ IV, с. 373–376.

264 ЦДА, ф. 285, оп. 3, а.е. 12, л. 1, Рапорт от инспектора В. Макавеев, 18 януари 1919.

265 Пак там.

266 Пак там, л. 2.

[267] ЦДА, ф. 285, оп. 3, а.е. 12, л. 27–28, Показания на Илия Чакалов до директора на Варненския клон на БНБ, 11 януари 1919.
[268] ЦДА, ф. 285, оп. 3, а.е. 12, л. 2, Рапорт от инспектора В. Макавеев, 18 януари 1919.
[269] Пак там, л. 3.
[270] Пак там, л. 4.
[271] Пак там.
[272] ЦДА, ф. 285, оп. 3, а.е. 12, л. 29, Показания на счетоводителя Цанков, 10 януари 1919.
[273] Пак там.
[274] Пак там, л. 29–30.
[275] Bousquet, Georges. La Bulgarie, Communication faite à la Société de Sociologie de Paris le 14 mars 1917. Sofia, 1918, Imprimerie d'État, p. 14–15.
[276] Вж. Гърдев, Борислав. Д-р Петър Гудев – политик и държавник..., Глава VI, с. 1.
[277] Пак там, с. 2.
[278] Пак там.
[279] Пак там, с. 3.
[280] Пак там, Глава VII „Краят на един живот". с. 1.
[281] Доклад до XIV Народно събрание на Изпитателната комисия по управлението..., с. 3.
[282] Шишманов, Иван. Дневник 1879–1927..., с. 100.
[283] Доклад до XIV Народно събрание на Изпитателната комисия по управлението..., с. 50.
[284] Пак там.
[285] Пак там, с. 51.
[286] Пак там.
[287] Пак там, с. 84.
[288] Пак там, с. 81.
[289] Пак там.
[290] Пак там, с. 82.
[291] Пак там.
[292] Пак там.
[293] Пак там.
[294] Пак там.
[295] Пак там.
[296] Пак там.
[297] Пак там.
[298] Пак там, с. 83.
[299] Пак там.
[300] Пак там.
[301] Пак там.
[302] Пак там.
[303] Пак там.
[304] Пак там.
[305] Пак там, с. 84.
[306] Пак там.
[307] Пак там.
[308] Пак там, с. 211.
[309] Пак там, с. 218.
[310] Пак там, с. 217.
[311] Пак там, с. 253.
[312] Пак там, с. 213.
[313] Пак там.

[314] Пак там, с. 269.

[315] Пак там.

[316] Пак там.

[317] Пак там, с. 273.

[318] Пак там.

[319] Пак там, с. 327.

[320] Пак там, с. 327–328.

[321] Пак там, с. 380.

[322] Пак там.

[323] Пак там.

[324] Пак там, с. 381–382.

[325] Пак там, с. 383.

[326] Пак там.

[327] Пак там, т. II. с.101.

[328] Пак там.

[329] Пешев, Петър. Историческите събития и деятели от навечерието на Освобождението ни до днес (фототипно издание), С. БАН, 1993, с. 677. Представената тук фактология следва неговия разказ.

[330] Пак там, с. 708.

[331] Пак там, с. 763.

[332] Пак там, с. 762.

[333] Пак там, с. 763.

[334] Пак там, с. 763, 764.

[335] ЦДА, ф. 233, оп. 1., а.е. 72, л. 3, Писмо от държавния обвинител до военно-полевия следовател по повод делото по чл. 4 от ЗСНВНК срещу Стефан Стефанов, 20 октомври 1920.

[336] ЦДА, ф. 233, оп. 1, а.е. 81, л. 3, Писмо от софийския гражданин Шиваров до Държавното обвинителство във връзка с делото по чл. 4 от ЗСНВНК срещу Панчо Гаджов, 1 март 1921.

[337] ЦДА, ф. 233, оп. 1., а.е. 65, л. 3, Писмо от държавния обвинител до военно-полевия следовател във връзка със следствено дело срещу Костадин Калчов, 22 септември 1920.

[338] Пак там, л. 6, 1 октомври 1920.

[339] Пак там, л. 11, Протест на държавния обвинител срещу преустановяването на делото срещу Костадин Калчов, 1 април 1921.

[340] Пак там.

[341] Вж. Мешкова, Поля и Диню Шарланов. Българската гилотина. С., Агенция „Демокрация", 1994; Семерджиев, Петър. Народният съд в България, 1944–1945. Кому и защо е бил необходим. С., 1998; Архиви БНБ IV.

[342] Пешев, Петър. Историческите събития и деятели..., с. 764, 765, 767, 772.

[343] ТИК. Мемоар върху стопанското положение на страната в сврьзка със следвоенната стопанска политика от примирието досега. С., 1920, с. 45–46.

[344] Пак там, с. 48.

[345] Пак там. Вж. и Бочев, Стоян. Акционерното дело в България. С., 1925. –В: Бочев, Стоян. Капитализмът в България. С., Фондация „Българска наука и култура", 1998.

[346] Вж. Гринберг, Натан. Документи. Централна консистория на евреите в България. С., 1945; Евреите по българските земи. Анотирана библиография. Съставители: Ешкенази, Жак и Алфред Криспин. С., Международен център по проблемите на малцинствата и културните взаимодействия, 2002; Коен, Давид. Експроприацията на еврейските имущества през периода на хитлеристката окупация. С., –Годишник на обществената културно-просветна организация на евреите в НР България, 1967; Коен, Давид. Демографско и социално-икономическо положение на българските евреи (1926–1946) –В: Проучвания за историята на еврейското население

в българските земи XV–XX век. С., БАН, 1980.

347 Вж. Архиви БНБ IV (БНБ и антиеврейското законодателство), с. 923–935.

348 Вж. ЦДА, ф. 285, оп. 1, а.е. 238, Протокол 184 на Управителния комитет на БНБ, 9 декември 1944.

349 Коен, Давид. Експроприацията на еврейските имущества... –Годишник..., 1967, с. 71.

350 ЦДА, ф. 285, оп. 7, а.е. 1, л. 7, Преписка по чл. 26 от Закона за защита на нацията. Заявления до управителя на митницата в Свиленград, 25 март 1941.

351 Вж. ЦДА, ф. 285, оп. 7, а.е. 1, л. 37, Преписка по чл. 26 от Закона за защита на нацията.

352 ЦДА, ф. 285, оп. 7, а.е. 1, л. 2, Заявление до управителя на митницата в Свиленград, 25 март 1941.

353 ЦДА, ф. 285, оп. 7, а.е. 37, Декларация във връзка със Закона за защита на нацията, 19 февруари 1941. –В: Архиви БНБ IV, с. 925.

354 Коен, Давид. Експроприацията на еврейските имущества..., –Годишник..., 1967, с. 85.

355 Пак там, с. 86.

356 Пак там, с. 87.

357 Пак там, с. 88.

358 Пак там, с. 89.

359 Гринберг, Натан. Документи..., с. 125–138.

360 Пак там, с. 125.

361 Пак там.

362 Пак там.

363 Пак там, с. 126.

364 Пак там, с. 127.

365 Пак там.

366 Пак там, с. 128.

367 Пак там.

368 Пак там.

369 Пак там, с. 129.

370 Пак там.

371 Пак там.

372 Пак там, с. 130.

373 Пак там.

374 Пак там.

375 Пак там, с. 132.

376 Пак там, с. 135.

377 Пак там.

378 Пак там.

379 Коен, Давид. Експроприацията на еврейските имущества..., –Годишник..., 1967, с. 91.

380 Пак там, с. 92.

381 Пак там, с. 74.

382 Пак там, с. 73.; Вж. и Барух, Нир. Откупът. Цар Борис и съдбата на българските евреи. С., Университетско изд. Св. Климент Охридски, 1991, с. 58

382 Коен, Давид. Експроприацията на еврейските имущества –Годишник..., 1967, с. 73.

384 ЦДА, ф. 285, оп. 8, а.е. 3230, л. 22, Отговори от Битолската агентура на БНБ на окръжно на централното управление на БНБ във връзка с приложението на Закона за еднократен данък върху имуществата на лицата от еврейски произход, 1941.

385 ЦДА, ф. 159, оп. 8, а.е. 63, л. 15, Акт за нарушение на Закона за еднократен данък върху имуществата на лицата от еврейски произход, 23 декември 1943.

386 Пак там.

387 ЦДА, ф. 159, оп. 8, а.е. 63, л. 1, Министерство на финансите. Дирекция на финансовата инспекция. Постановление № 42, 29 май 1944.

388 ЦДА, ф. 159, оп. 9, а.е. 27, л. 1, ПМС 25. Списък на лица от еврейски произход, чиито недвижими имоти следва да бъдат отнети в полза на държавата. 25 ноември 1942.

389 Пак там.

390 Коен, Давид. Експроприацията на еврейските имущества... –Годишник, 1967, с. 75, 93.

391 Пак там, с. 95.

392 Пак там, с. 67, 68.

393 Пак там, с. 84.

394 Пак там, с. 82.

395 Розенберг, Бернард. Изтръгнати и посадени. България–Израел. Животът на четири поколения 1875–1948. С., 1997, с. 73.

396 Пак там, с. 100.

397 Вж. Кьосева, Нинел. Геула. Историята на една еврейска банка в България. С. 2001, с. 155–164.

398 АМВР, Протокол от разпита на Кирил Гунев пред X състав на Народния съд, 21–24 март 1945. –В: Архиви БНБ IV, с. 978.

399 ЦДА, ф. 159, оп. 8, а.е. 48, Заявление от български евреи, акционери на АД „Рила", София до Комисията при Министерството на търговията, промишлеността на и труда, учредена по чл. 25 от Закона за защита на нацията, за продажба на 59% от притежаваните от тях акции на българи, 31 декември 1941. –В: Архиви БНБ IV, с. 932–934.

400 Пак там, л. 44. –В: Архиви БНБ IV, с. 932.

401 ЦДА, ф. 159, оп. 8, а.е. 48, л. 18, Доклад от А. Белев до Министерския съвет, придружен от протокола на Комисията по търга за публична продан на АД „Рила", 3 февруари 1943.

402 ЦДА, ф. 159, оп. 8, а.е. 48, л. 32, Доклад на ликвидатора Ив. Михайловски до КЕВ, 24 ноември 1942.

403 Пак там, л. 36.

404 Пак там, л. 25.

405 Пак там.

406 Пак там.

407 ЦДА, ф. 159, оп. 8, а.е. 48, л. 16, Протокол на Комисията по провеждане на търга, 21 януари 1943.

408 ЦДА, ф. 159, оп. 8, а.е. 48, л. 18, Доклад от А. Белев до Министерския съвет...

409 ЦДА, ф. 159, оп. 8, а.е. 48, л. 16, Протокол на Комисията по провеждане на търга, 21 януари 1943.

410 Пак там.

411 ЦДА, ф. 159, оп. 8, а.е. 48, л. 17, Приложение към протокола на Комисията по провеждане на търга с изчисление стойността на акциите на база баланс за 31 декември 1941, 22 януари 1943.

412 ЦДА, ф. 159, оп. 8, а.е. 48, л. 18, Доклад от А. Белев до Министерския съвет...

413 Розенберг, Бернард. Изтръгнати и посадени...,с. 87.

414 Коен, Давид. Експроприацията на еврейските имущества... –Годишник..., 1967, с. 109.

415 Пак там, с. 107.

416 Розенберг, Бернард. Изтръгнати и посадени..., с. 130.

417 Пак там, с. 145.

ИКОНОМИЧЕСКАТА ПОЛИТИКА И ИКОНОМИЧЕСКОТО ПОЗНАНИЕ

[1] Даскалов, Румен. Към една социална история на България. Доклад пред семинара на Центъра за либерални стратегии „Стопанска (социална) България: бъдещето през културата на миналото", 22 декември 2004, София, Център за култура и дебати „Червената къща".

[2] Попов, Кирил. Поглед върху икономическото развитие на България. –СпБИД, 1907, кн. 4–5, с. 238.

[3] Вж. Еленков, Иван. Службогонството. –Култура, 23 януари 2004, с. 9; Goncharova, Galina. The Public Image of the Bulgarian State Official (Clerk) at the End of 19th and the Beginning of the 20th Century. –In: Център за академични изследвания. Roles, Identities, Hybrids, Multiple Institutional Cultures in Southeast Europe within the Context of European Unification, PLEXUS Project. www.cas.bg/Programmes.

[4] Ляпчев, Андрей. Народните представители и държавната пара. –СпБИД, 1899, кн. 8–9.

[5] Пак там, с. 391.

[6] Пак там, с. 381.

[7] Ляпчев, Андрей. Народните представители и държавната пара. (Продължение). –СпБИД, 1899, кн. 10, с. 431.

[8] Ляпчев, Андрей. Народните представители и държавната пара. –СпБИД, 1899, кн. 8–9, с. 381.

[9] Пак там, с. 395.

[10] Пак там, с. 404..

[11] Пак там, с. 383.

[12] Пак там.

[13] Пак там, с. 401, 403.

[14] Ляпчев, Андрей. Народните представители и държавната пара. (Продължение). –СпБИД, 1899, кн. 10, с. 431.

[15] Пак там.

[16] Попов, Кирил. Вътрешен преглед. –СпБИД, 1906, кн. 10, с. 706.

[17] Стенографски дневници на XXII ОНС, I РС, 75 заседание (13 април 1928), с. 1440.

[18] Пак там.

[19] Стенографски дневници на XXII ОНС, I РС, 75 заседание (13 април 1928), с. 1422.

[20] Пак там, с. 1427.

[21] Пак там, с. 1426.

[22] Пак там.

[23] Пак там, с. 1429.

[24] PARIBAS 84, Писмо на М. Шарло до Париба, 17 септември 1928.

[25] Стенографски дневници на XXII ОНС, I РС, 75 заседание (13 април 1928), с. 1429.

[26] Пак там, с. 1435–1436.

[27] Пак там, с. 1440.

[28] Той предава редица моменти от живота си (за някои от които става дума в автобиографията) и в романизована форма. Вж. Бочев, Стефан. Повярвалият. С., Фондация „Българска наука и култура", 2000.

[29] Бочев, Стефан. Автопортретът ми като журналист и дипломат (ръкопис). Архив Бочеви, Фондация „Българска наука и култура", с. 10.

[30] Пак там, с. 12.

[31] Пак там, с. 11.

[32] Пак там, с. 12.

[33] PARIBAS 84, Писмо на М. Шарло до Париба, 17 март 1926.)

[34] Пак там, Писмо на М. Шарло до Париба, 30 април 1927. –В: Архиви БНБ III, с. 298.

[35] Пак там.

[36] PARIBAS 74, Телеграма на К. Вакаро до Париба, 29 ноември 1900.

[37] PARIBAS 72, Писмо на К. Вакаро до Париба, 4 март 1901.

[38] Пак там, Писмо на К. Вакаро до Банк ентернасионал дьо Пари (Banque Internationale de Paris), 5 март 1901.

[39] Пак там, Писмо на К. Вакаро до Банк ентернасионал дьо Пари (Banque Internationale de Paris), 6 март 1901.

[40] Пак там.

[41] Пак там, Писмо на К. Вакаро до Париба, 16 май 1901.

[42] Ляпчев, Андрей. Народните представители и държавната пара. –СпБИД, 1899, кн. 8–9, с. 388–389.

[43] Пак там, с. 393.

[44] Пак там, с. 403.

[45] Пак там, с. 391.

[46] Пак там, с. 398.

[47] Ляпчев, Андрей. Народните представители и държавната пара. (Продължение). –СпБИД, 1899, кн. 10, с. 427.

[48] Стенографски дневници на XXII ОНС, I РС, 72 заседание (10 април 1928), с. 1302.

[49] Вж. Аврамов, Румен. Десет години в дългото време. –Капитал, 30 октомври 2004.

[50] Вж. Flandreau, Marc (Editor). Money Doctors. The Experience of International Financial Advising; Avramov, Roumen. Notes on Economic Science in Bulgaria. –In: Kabakchieva, Petya and Roumen Avramov (Editors). „East"–„West" Cultural Encounters. Entrepreneurship, Governance, Economic Knowledge.

[51] Иванов, Мартин. Политическите игри с външния дълг. Български сюжети на стопански кризи и възход, 1929–1934. С., Златю Бояджиев, 2001, с. 315.

[52] Бочев, Стефан. Автопортретът ми..., с. 12.

[53] PARIBAS 78, Поверително писмо на Ж. Буске до Париба, 15 април 1903.

[54] АМВР, Протокол от разпита на Кирил Гунев пред X състав на Народния съд, 21–24 март 1945. –В: Архиви БНБ IV, с. 977.

[55] Бочев, Стефан. Автопортретът ми..., с. 108.

[56] Пак там, с. 96.

[57] Стенографски дневници на XXII ОНС, I РС, 75 заседание (13 април 1928), с. 1440.

[58] Стенографски дневници на XXII ОНС, I РС, 73 заседание (11 април 1928), с. 1335.

[59] Бочев, Стефан. Автопортретът ми..., с. 7.

[60] Вж. Бочев, Стоян. Капитализмът в България. С., Фондация „Българска наука и култура", 1998.

[61] Стенографски дневници на XXII ОНС, I РС, 74 заседание (12 април 1928), с. 1373.

[62] Данаилов, Георги. Основни начала на политическата икономия. С., 1906. II преработено издание, Пловдив, 1934. За биографични подробности вж. Кънев, Методи. Академик Георги Данаилов – епистемологически подход към икономиката и националната кауза. –Диалог, 2002, кн. 3.

[63] Данаилов, Георги. Основни начала на политическата икономия. С., 1906, с. 828.

[64] Данаилов, Георги. Основни начала на политическата икономия. Пловдив, 1934, с. 612.

[65] Danaillow, Georges. Les effets de la Guerre en Bulgarie. Histoire économique et sociale de la Guerre mondiale (Serie Bulgarie). Dotation Carnegie pour la Paix Internationale. 1932.

[66] Zagoroff, S. D. The External Depreciation of the Dollar and its Effects Upon the Price Level in the United States. –The Journal of Political Economy, 1934, October.

[67] АМВР, Протокол от разпита на Кирил Гунев пред X състав на Народния съд, 21–24 март 1945. –В: Архиви БНБ IV, с. 961.

[68] Пак там, с. 958.

[69] Пак там, с. 974.

[70] Вж. Списание на Съюза на популярните банки.

[71] ЦДА, ф. 135, оп. 2, а.е. 210, л. 13, Чернова на обръщение на Григор Василев до министър Багрянов (машинопис).

[72] Вж. Оптимистична теория за песимизма на прехода. Доклад на Центъра за либерални стратегии. С., 2004. www.cls-sofia.org.

[73] CI AJ7/37, Протокол на МСК № 129, 21 октомври 1924.

[74] Пак там.

[75] Пак там.

[76] Пак там, Протокол на МСК № 128, 15 октомври 1924.

[77] Пак там, Протокол на МСК № 129, 21 октомври 1924.

[78] CI AJ7/20, Писмо от Хр. Калфов до МСК, 30 октомври 1924.

[79] CI AJ7/37, Протокол на МСК № 131, 20 ноември 1924.

[80] Пак там.

[81] Вж. Цанков, Александър. Политическа икономия. С., 1930.

[82] Вж. Вачков, Даниел. Българската икономика и войните през XX век. –Разум, 2005, кн. 3–4.

[83] Цанков, Александър. Последствия от войната. С., 1919, с. 100.

[84] Пак там, с. 108.

[85] Пак там, с. 109.

[86] Пак там.

[87] Пак там.

[88] Пак там.

[89] Пак там, с. 114.

[90] Пак там, с. 117.

[91] Пак там, с. 116.

[92] Пак там, с. 102.

[93] „Компетентните“ на работа. –Икономическа борба, 1930, кн. 9, с. 14–15.

[94] Пак там, с. 13.

[95] ЦДА, ф. 362, оп. 1, а.е. 93. Доклад на министъра на финансите Стефан Стефанов до председателя на Министерския съвет, 14 декември 1931. –В: Архиви БНБ IV, с. 200.

[96] Пак там, с. 202.

[97] Цанков, Александър. Последствия от войната..., с. 104.

[98] Вж. Notes on Economic Science in Bulgaria. –In: Kabakchieva, Petya and Roumen Avramov (Editors). „East“–„West“ Cultural Encounters. Entrepreneurship, Governance, Economic Knowledge.

[99] Вж. неговите статии: Производствени функции с обобщени фактори. – Икономичска мисъл, 1985, кн. 7; Структурен анализ на външната търговия от позициите на националната икономика. –Икономическа мисъл. 1986, кн. 1; Някои характеристики на структурните промени в икономическата приспособимост и цикличност в промишлеността. –Икономическа мисъл. 1987, кн. 5; Неравновесия и икономически растеж: въздействие на структурните неравновесия върху темпа на растеж. –Икономическа мисъл. 1989, кн. 2; Неравновесия и икономически растеж: модел на цикличен растеж с устойчиви структурни неравновесия. –Икономическа мисъл. 1989, кн. 5.

[100] Антонов, Венцислав. Проблеми на икономическия растеж в България и непосредствените задачи на икономическата политика. –Годишник на ВИИ „Карл Маркс“, т. II, кн. 1, 1988; Антонов, Венцислав. Принципите на икономическия механизъм: двадесет години по-късно. Доклад пред дискусия в Икономически институт на БАН, 17–18 ноември 1988; Антонов, Венцислав. Кризата и преходът към пазарна икономика (март 1990). –В: Истини без които не можем. Кн. I. Кризата. (Съставител: Сашо Савов.). С., Университетско изд. Св. Климент Охридски, 1992.

[101] Освен цитираните статии на В. Антонов вж.: Костов, Иван и Любомир Христов. Сравнителни изследване на икономическия растеж в някои страни на СИВ. –Икономическа мисъл, 1981, кн. 1; Костов, Иван. Относно теорията и методологията на качеството на икономическия растеж. –Икономическа мисъл, 1984, кн. 5; Костов, Иван. Неравновесието и отрасловата стратегия. –Икономическа мисъл, 1989, кн. 3; Костов, Иван. Външното влияние върху растежа: изводи и икономическа стратегия. –Икономическа мисъл, 1989, кн. 9; Христов, Любомир. Анализ на макроикономическия растеж и структурните изменения въз основа на магистралния подход. –Икономическа мисъл, 1986, кн.1; Христов, Любомир. За нормата на натрупване и темпа на растеж. –В: Годишник на ВИИ „Карл Маркс", т. II, кн.1, 1988; Аврамов, Румен. Цикличността в българската икономика: теоретични и методологични основи на анализа. –Икономическа мисъл, 1989, кн. 11; Аврамов, Румен. Цикличността в българската икономика: външни шокове и вътрешни фактори. –Икономическа мисъл, 1990, кн. 2.

[102] Вж. Антонов, Венцислав. Отвъд магията на словото или за кого бие камбаната. –Работническо дело, 29 декември 1989, с. 1, 4; Антонов, Венцислав. Теоретични основи на инфлацията при социализма. –Икономика, 1990, VI, (Приложение).

[103] Цит. по: Луджев, Димитър. Град на две епохи. История на обществените групи в българските градове в средата на XX в. С., Университетско изд. Св. Климент Охридски, 2005, с. 431.

[104] Дюнан, Марсел. Българското лято. С., изд. къща „Стрелец", 1993, с. 68–69.

[105] Икономов, Тодор. Глупавите позаимствания и вредите от тях. Русе. 1886. –В: Консерватизмът. (Съставител: Светослав Малинов). т. 2. С., Център за социални практики, 2000, с. 431.

[106] Вж. Аврамов. Румен. Неосъщественият консервативен манифест в България. –В: Бочев, Стоян. Капитализмът в България..., 1998.

[107] ТИК. Мемоар върху стопанското положение на страната в свръзка със следвоенната стопанска политика от примирието досега. С., 1920, с. 26.

[108] Пак там, с. 26–27.

[109] PARIBAS 84, Писмо на М. Шарло до Париба, 2 юни 1930. –В: Архиви БНБ IV, с. 306.

[110] Вж. Бочев, Стоян. Лични спомени 1881–1917. –В: Бочев, Стоян. Капитализмът в България..., 1998.

[111] За образа и самоооценката на чиновничеството вж. Goncharova, Galina. The Public Image of the Bulgarian State Official (Clerk) at the End of 19th and the Beginning of the 20th Century...

[112] Вж. например: Розенберг, Бернард. Изтръгнати и посадени. България–Израел. Животът на четири поколения (1875–1948). С., 1992.; Луджев, Димитър. Дребната буржоазия в България 1944–1958. С., Наука и изкуство, 1985; Луджев, Димитър. Град на две епохи...

[113] SAEF 31581, L'emprunt Bulgare de 1914–1915 et la Dette Nationale Bulgare. (По материали на германския печат), 9 janvier 1917.

[114] Вж. Еленков, Иван. Службогонството. –Култура, 23 януари 2004, с. 9.

[115] Стенографски дневници на XXII ОНС, I РС, 75 заседание (13 април 1928), с. 1427.

[116] Бочев, Стефан. Автопортретът ми..., с. 107.

[117] Андерсон, Оскар. Финансовото кръгообращение в България с оглед на структурните особености на българското народно стопанство. –СпБИД, 1939, кн. 1, с. 13.

[118] Луджев, Димитър. Град на две епохи... , с. 10, 436. За числеността и статута на чиновничеството и интелигенцията в края на 30-те и началото на 40-те. вж. с. 425 и сл.

[119] Д-р Кръстев, К. Българската интелигенция. –Мисъл, год. VIII, 1898, кн. 1, с. 4.

[120] Бочев, Стефан. Автопортретът ми ..., с. 22.

[121] Д-р Кръстев, К. Българската интелигенция. –Мисъл, год. VIII, 1898, кн. 1, с. 12.

[122] Вж. Аврамов, Румен. Реформа по време на депресия. Дебатът за образователната реформа през 1930–1934 г. –В: Държавата срещу реформите. С., Изток–Запад, 2004.

[123] За епизода от 1938 вж.: Кацаров, Константин. 60 години живяна история. С., Прозорец, 1993, с. 510–514.

[124] Бояджиева, Пепка. Свободният университет или цената на правото да бъдеш различен. –Разум, 2003, кн. 1, с. 123.

[125] Доклад на Британското външно министерство. Цит. по: Луджев, Димитър. Град на две епохи..., с. 542.

[126] Кацаров, Константин. 60 години живяна история..., с. 510.

[127] Дюнан, Марсел. Българското лято..., с. 72.

[128] ЦДА, ф. 173, оп. 2, а.е. 2065, л. 3–4, Доклад на Министерството на просвещението с предложение служителите на Народния театър да бъдат чиновници, 23 януари 1907.

[129] Стенографски дневници на XXIII ОНС, III PC, 66 заседание (31 март 1934), с. 1392.

[130] Научен архив на БАН, ф. 1к, оп. 2, а.е. 744 II ч., Дневник CXII, 28 ноември 1925.

[131] Пак там, Дневник CXXXII, 24 юни 1927.

[132] Пак там, Дневник CXXXVII, 10 ноември 1927.

[133] Пак там, Дневник CXXXVIII, 24 декември 1927.

[134] Мотиви към закона, XXIII ОНС, III PC.

[135] Научен архив на БАН, ф. 1к, оп. 2, а.е. 745 II ч. Дневник CLXXXIX, 12 ноември 1934.

[136] Вж. Луджев, Димитър. Град на две епохи..., с. 547, 552, 559.

[137] Пенев, Боян. Нашата интелигенция. Фрагменти. –Златорог. 1924. кн. 1.

[138] Пак там.

[139] Пак там, с. 6.

[140] Пак там, с. 7.

[141] Пак там, с. 10.

[142] Пак там, с. 11.

[143] Пак там, с. 13.

[144] Пак там, с. 14.

[145] Пак там, с. 18.

[146] Пак там.

[147] Бочев, Стоян. България и чуждите капитали. –СпБИД, 1928, кн. 9. –В: Бочев, Стоян. Капитализмът в България..., 1998, с. 249.

[148] Вж. Манафова, Райна. Интелигенция с европейски измерения (1878–1912). С., Университетско изд. Св. Климент Охридски, 1994.

[149] Стенографски дневници на XXIII ОНС, II PC, с. 2621.

[150] ЦДА, ф. 254, оп. 1, а.е. 99, л. 149, Писмо на М. Шарло до Париба, 3 февруари 1915.

[151] Дюнан, Марсел. Българското лято..., с. 284.

[152] Пак там, с. 285.

[153] SAEF 31578, Service de renseignement. Lieutenant Thevenet. Rapport secret sur les intérêts Français en Bulgarie, L'avenir des intérêts Français. 31 décembre 1918.

[154] SAEF 33651, Писмо на френския пълномощен министър в София Лабуре до Министерството на външните работи в Париж, 30 ноември 1936.

[155] ЦДА, ф. 1067, оп. 1, а.е. 105, л. 2, Писмо на Д. Станчов до Н. Стоянов, 26 април 1924.

[156] Пак там, л. 3.

[157] Пак там, л. 4.

[158] Пак там, л. 1.

[159] Бочев, Стоян. За приятелството. –Ротъри в България, януари 1940.

[160] ЦДА, ф. 1067, оп. 1, а.е. 105, л. 2, Писмо на Д. Станчов до Н. Стоянов, 26 април 1924.

[161] Маринска, Ружа. Българската живопис (1900–1950). София–Европа в контекста на европейското изкуство. С., Национална художествена галерия, 1999, с. 11.

[162] Вж. Манафова, Райна. Интелигенция с европейски измерения (1878–1912)...

[163] Вж. например: Dr Feld. Из дневника на един провинциалист по нашите икономически, търговски и социално-юридически въпроси. –СпБИД, 1897, кн. 10, с. 739.

164 ЦДА, ф. 845, оп. 1, а.е. 47, л. 1, Стефан Байданов. Доклад за състоянието на местната индустрия и насърчаването ѝ от държавата (машинопис). След 1930.

165 Станев, Стефан. Професор Иван Стефанов във Висшето училище, Свищов. –В: Сто години от рождението на акад. Иван Стефанов. С., Марин Дринов, 1999, с. 171.

166 Стенографски дневници на XXIII ОНС, I РС, 109 заседание (11 юни 1932), с. 2426.

167 Данаилов, Георги. Основни начала на политическата икономия..., 1906, с. I.

168 Пак там, с. II.

169 Пак там, с. 39.

170 Пак там, с. 40.

171 Пак там.

172 Пак там, с. 43.

173 Пак там, с. 44.

174 Пак там, с. 42.

175 Пак там, с. 41.

176 Пак там, с. 42.

177 Христофоров, Асен. Увод в политическата икономия на военното стопанство. Теория на военновременната стопанска конюнктура. С., Издание на автора, 1943, с. 14.

178 Вж. Кинкел, Иван. Курс по сравнителна история на стопанския строй в ново време. –В: Университетска библиотека, № 47, С., 1925.

179 Пак там, с. 362.

180 Христофоров, Асен. Лекции по теоретическа политическа икономия. ч. II. С., 1947, с. 3.

181 Протокол на Управителния съвет на БНБ, 7 юли 1931. –В: Архиви БНБ IV, с. 345.

182 Процесът срещу Трайчо Костов и неговата група. С., Дирекция на печата, 1949, с. 241.

183 Вж. цитираните по-напред статии на Любен Цонев и Кирил Гунев при разпитите пред Народния съд.

184 Мишайков, Димитър. Основни начала на политическата икономия. С., 1933, с. 71.

185 Пак там, с. 382.

186 ТИК Бургас. XI общо редовно годишно събрание (26–29 май 1921). Съкратени протоколи. Бургас, 1921, с. 23.

187 Христофоров, Асен. Лекции по теоретическа политическа икономия..., с. 224.

188 Христофоров, Асен. Увод в политическата икономия на военното стопанство..., с. 360.

189 Тотев, Атанас. Иван Стефанов сред академичната общност в София. –В: Сто години от рождението на акад. Иван Стефанов..., с. 174.

190 Стефанов, Иван. Върху структурата и източниците на финансовото стопанство в България. –В: Трудове на Статистическия институт за стопански проучвания при Софийския държавен университет. 1935/2–3.

191 Вж. ЦДА, ф. 117, оп. 3, а.е. 21, Протокол на Комисията по финансите и бюджета към XXVI ОНС с доклад на министъра на финансите Ив. Стефанов за финансовото положение и бюджета на страната, 31 март 1946. –В: Архиви БНБ IV, с. 1060. В тома са поместени и други документи, свидетелстващи за същото.

192 Процесът срещу Трайчо Костов и неговата група..., с. 244.

193 Вж. Архиви БНБ IV, с. 1127

194 ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 3545, л. 2, Протокол „А" № 60 на Политбюро на Централния комитет на БКБ от 11, 13 и 17 февруари 1958.

195 Пак там, л. 3.

196 Пак там, л. 3–5

197 Пак там, л. 5, 6.

198 АМВР, Протокол от разпита на Кирил Гунев пред X състав на Народния съд, 21–24 март 1945. –В: Архиви БНБ IV, с. 975.

199 Вж. Христофоров, Асен. Скици из Лондон. С., Хр. Г. Данов, 1945.

200 Вж. ЦДА, ф. 782, оп. 1. Биографични данни за Ас. Христофоров.

201 Христофоров, Асен. Еволюцията на либерализма. –Бразда, 15 януари 1945, кн.1, с. 13–14.

202 Цитатът от Пигу е приведен и в: Христофоров, Асен. Увод в политическата икономия на военното стопанство..., с. 363.

203 Бочев, Стефан. Белене. Сказание за концлагерна България. Фондация „Българска наука и култура", 1999, с. 629.

204 Вж. Недков, Борис. Развитие на българската финансова система през последното десетилетие. –В: Трудове на Статистическия институт за стопански проучвания..., 1937/3–4, с. III.

205 Вж. ТИК Бургас. XI общо редовно годишно събрание (26–29 май 1921). Съкратени протоколи. Бургас, 1921; Андерсон, Оскар. Финансовото кръгообращение в България... –СпБИД, 1939, кн. 1; Книгата на Стоян Бочев за акционерния капитал; Изследванията на Б. Недков и Ив. Стефанов...

206 Христофоров, Асен. Лекции по теоретическа политическа икономия..., с. 4.

207 Андерсон, Оскар. Финансовото кръгообращение в България... –СпБИД, 1939, кн. 1, с. 4.

208 Пак там, с. 19.

209 ЦДА, ф.173, оп. 1, а.е. 708, л. 61, Прошение от обущарското съсловие до председателя на Министерския съвет против сключването на търговски договор с Австро-Унгария, 25 февруари 1897.

210 Pasvolsky, Leo. Bulgaria's Economic Position. (With Special Reference to the Reparation Problem and the Work of the League of Nations). Washington D.C., The Brookings Institution, 1930, p. 170–171.

211 Пак там, с. 170.

212 LN. Report of the Financial Committee on the Work of the 45th Session. Appendices on Bulgaria. Geneva, 11 April 1932, p. 8.

213 Стенографски дневници на XXII ОНС, I РС, 75 заседание (13 април 1928), с. 1432.

214 Недков, Борис. Развитие на българската финансова система през последното десетилетие. –В: Трудове на Статистическия институт за стопански проучвания..., 1937/3–4.

215 Стефанов, Иван. Върху структурата и източниците на финансовото стопанство в България. –В: Трудове на Статистическия институт за стопански проучвания..., 1935/2–3.

216 Кемилев, Асен. Насочване на паричния национален доход в България. –СпБИД, 1938, кн. 7.

217 Спасисчев, Сп. и Атанас Тотев. Предварителни резултати от опита за установяване разпределението на данъчната тежест върху отделните стопански групи в България. –В: Трудове на Статистическия институт за стопански проучвания..., 1935/1. Конкретни резултати се съдържат и в цитираните статии на О. Андерсон и Ас. Кемилев.

218 Вж. Koszul, J. Les efforts de restauration de la Bulgarie (1922–1931), Paris, 1932, p. 107, 138–167.

219 Вж. Maddison, Angus. The World Economy: Historical Statistics. Paris, OECD Development Center, 2003.

220 Инструкции относно дейността на Бюрото за стопански признаци при БНБ, 13 октомври 1909. –В: Архиви БНБ II, с. 112.

221 Пак там.

222 Пак там, с. 112–113.

223 Вж. Аврамов, Румен. Икономически цикли и кризи при капитализма. С., Наука и изкуство, 1988.

224 Инструкции относно дейността на Бюрото за стопански признаци при БНБ. –В: Архиви БНБ II, с. 115–116.

225 Пак там, с. 116.

226 Временен правилник на Отделението за финансови изучавания при централното управление на БНБ, 27 октомври 1909. –В: Архиви БНБ II, с. 118.

227 Пак там, с. 119.
228 ЦДА, ф.285, оп. 4, а.е. 594, л. 6, Конфиденциално окръжно до директорите и агентите на БНБ, 22 март 1910.
229 ЦДА, ф. 285, оп. 8, а.е. 3136, Тайни нареждания до банковите директори по правилника за личния кредит, 1929–1930.
230 Вж. Наредба за информационната служба на БНБ, 5 декември 1930. –В: Архиви БНБ IV, с. 114.
231 Индустрия и търговия, 29 юли 1912.
232 Пак там.
233 Вж. по-подробно в: Avramov, Roumen. Notes on Economic Science in Bulgaria. –In: Kabakchieva, Petya and Roumen Avramov (Editors). „East"–„West" Cultural Encounters. Entrepreneurship, Governance, Economic Knowledge.
234 Нашата програма. –СпБИД, 1896, год. 1, кн. 1, с. 1.
235 Пак там, с. 2.
236 Боев, Бончо. По съставянието на Икономическото дружество. –СпБИД, 1896, кн. 1, с. 5.
237 Пак там, с. 5.
238 Пак там, с. 6.
239 Нашата програма. –СпБИД, 1896, год. 1, кн. 1, с. 1.
240 Боев, Бончо. По съставянието на Икономическото дружество. –СпБИД, 1896, кн. 1, с. 8.
241 Списък на членовете на БИД. –СпБИД, 1896, кн. 7, с. 528 и сл.
242 Списък на абонатите на СпБИД. –СпБИД, 1896, кн. 7, с. 533 и сл.
243 Отчет на БИД за втората годишнина от неговата дейност. –СпБИД, 1899, кн. 1, с. 43.
244 Пак там.
245 Пак там.
246 Пак там, с. 44.
247 Колушки, Георги. БИД и неговото списание. –СпБИД, 1900, кн. 1, с. 5.
248 Екзарх Йосиф. Дневник (запис от 9 декември 1907). С., Военноиздателски комплекс „Св. Георги Победоносец" и Университетско изд. Св. Климент Охридски, 1992, с. 654.
249 Колушки, Георги. БИД и неговото списание. –СпБИД, 1900, кн. 1, с. 5.
250 Пак там, с. 7.
251 Съкратени протоколи на Софийската ТИК през 1908 г. (Серия XVI). с. 66.
252 Пак там, с. 66.
253 Пак там, с. 67.
254 Пак там.
255 Пак там.
256 Пак там, с. 67–68.
257 Пак там, с. 68.
258 Пак там.
259 Пак там.
260 Пак там.
261 Пак там, с. 69.
262 Пак там.
263 Образци на научна работа, дадени от членове на научни комитети. –Икономическа борба, 1929, кн. 5–6, с. 26.
264 Пак там, с. 27.
265 Протокол на Управителния съвет на БНБ, 25 февруари 1921. –В: Архиви БНБ III, с. 445
266 Вж. Архиви БНБ II, III и IV.
267 Протокол на Управителния съвет на БНБ, 5 ноември 1928. –В: Архиви БНБ III, с. 462.
268 Протокол на Управителния комитет на БНБ, 25 януари 1939. –В: Архиви БНБ IV, с. 394.

[269] Протокол на Управителния комитет на БНБ, 16 януари 1940. –В: Архиви БНБ IV, с. 365.

[270] ЦДА, ф. 285, оп. 1, а.е. 215, Протокол 179 на Управителния комитет на БНБ, 16 май 1939.

[271] Протокол на Управителния съвет на БНБ, 22 юли 1937. –В: Архиви БНБ IV, с. 391.

[272] Нашето дружество и общественото мнение. –СпБИД, 1927, кн. 9, с. 562.

[273] Пак там, с. 563.

[274] Дружествена среща – разискване по реферата на Стоян Бочев „България и чуждите капитали" (изказване на Стоян Бочев). – СпБИД, 1928, кн. 9, с. 567.

[275] ЦДА, ф. 1Б, оп. 8, а.е. 540, л. 3, Докладна записка относно разпускането на БИД, 14 април 1949.

[276] Пак там, л. 2, Предложение за саморазпускане на БИД, 28 юни 1949.

[277] По-подробни биографични и библиографски данни за него вж. в: Радилов, Димитър. Живот и научна дейност на проф. Оскар Н. Андерсон. –Икономическа мисъл, 2002, кн. 5.

[278] Вж. Неновски, Николай. Валутният курс и инфлацията: Франция и България между двете световни войни. Приносът на Албер Афталион (1974–1956). С., БНБ, 2006, с. 5.

[279] СИСП – организация и цели. –В: Трудове на Статистическия институт за стопански проучвания..., 1935, кн. 1, с. 5.

[280] Пак там.

[281] Пак там, с. 5–6.

[282] Пак там, с. 6.

[283] Наредба закон за учредяване на СИСП при Софийския държавен университет. чл.16. –В: Трудове на Статистическия институт за стопански проучвания..., 1935, кн. 1, с. 55.

[284] Пак там. чл. 12. с. 54.

[285] Пак там. чл. 1. с. 53.

[286] СИСП – организация и цели. –В: Трудове на Статистическия институт за стопански проучвания..., 1935, кн. 1, с. 13.

[287] За историята, статута и дейността на NBER вж. www.nber.org. Вж също: Аврамов, Румен. Икономически цикли и кризи при капитализма. С., Наука и изкуство, 1988; По повод „Дългите цикли на Кондратиев". –Икономическа мисъл, 1996, кн. 3.

[288] СИСП – организация и цели. –В: Трудове на Статистическия институт за стопански проучвания..., 1935, кн. 1, с. 13.

[289] Наредба закон за учредяване на СИСП при Софийския държавен университет. чл.14. –В: Трудове на Статистическия институт за стопански проучвания..., 1935, кн. 1, с. 54.

[290] Пак там.

[291] Протокол на Управителния комитет на БНБ, 5 юли 1934.

[292] СИСП – организация и цели. –В: Трудове на Статистическия институт за стопански проучвания..., 1935, кн. 1, с. 7.

[293] Пак там.

[294] Пак там, с. 9.

[295] Пак там, с. 8.

[296] Христофоров, Асен. Развитие на конюнктурния цикъл в България 1934–1939. –В: Трудове на Статистическия инаститут за стопански проучвания..., 1939.

[297] Вж. напр. серия от анализи на Асен Христофоров: Конюнктурният анализ на цените; Стопанското положение на България през 1939 г.; Развитието на цените в България през войната; Същност и значение на новите 3% държавни съкровищни бонове.

[298] ЦДА, ф. 1067, оп. 1, а.е. 351, Стопанското положение на България през 1937 (неокончателен текст „само за лично употребление и обсъждане"). л. 35–38.

[299] СИСП – организация и цели. –В: Трудове на Статистическия институт за стопански проучвания..., 1935, кн. 1, с. 8.

[300] Пак там, с. 9.

301 Вж. Аврамов, Румен. За границите на емпиризма в икономическата наука: Уесли Мичъл и неговият подход към капиталистическия цикъл. –Съвременни социални теории, 1983, кн. 3.

302 СИСП – организация и цели. –В: Трудове на Статистическия институт за стопански проучвания..., 1935, кн. 1, с. 11.

303 Пак там, с. 11–12.

304 Пак там, с. 12.

305 Пак там, с. 10.

306 ЦДА, ф. 1067, оп. 1, а.е. 351, л. 6, Доклад за дейността на СИСП през 1937 г.

307 СИСП – организация и цели. –Трудове на Статистическия институт за стопански проучвания..., 1935, кн. 1, с. 2.

308 Процесът срещу Трайчо Костов и неговата група..., с. 240.

309 Пак там, с. 242.

310 Янулов, Илия. Висш ступански съвет. –СпБИД, 1923, кн. 4–5, с. 187.

311 Пак там.

312 Пак там, с. 188, 189, 190.

313 Другарска среща за обсъждане реферата на Ил. Янулов „Висш ступански съвет" (Изказване на Г. Данаилов). –СпБИД, 1924, кн. 8–9, с. 510

314 Пак там (Изказване на Стоян Бочев), с. 511.

315 Стоянов, Никола. Рецензия за книгата на А. Яранов „Стопанската политика на България". –СпБИД, 1934, кн. 8, с. 550. Рецензията вероятно е писана преди 19 май 1934 г., тъй като все още става дума за народни представители.

316 Бочев, Стоян. Планово стопанство. –СпБИД 1935, кн.1. –В: Бочев, Стоян. Капитализмът в България..., 1998, с. 117.

317 Бочев, Стоян. Капитализмът в България..., 1998, с. 106; Вж. Аврамов, Румен. Неосъщественият консервативен манифест в България. –В: Бочев, Стоян. Капитализмът в България..., 1998, с. 24.

318 LN. Financial Committee. 49th Session, Geneva April 24-May 5 1933. Report to the Council on Bulgaria. Geneva, May 23, 1933, p. 13.

ДЪЛГАТА ПЕРСПЕКТИВА: ФИЛОСОФИЯ НА БЪЛГАРСКОТО СТОПАНСКО РАЗВИТИЕ

1 Вж. Еленков, Иван. Родно и дясно. Принос към историята на несбъднатия „десен проект" в България от времето между двете световни войни. С., Лик, 1998.

2 Вж. Prost, Henri. La Bulgarie de 1912–1930. Contribution a l'histoire économique et financière de la guerre et de ses conséquences. Paris, 1932, p. 328.

3 Тодоров, Димо. БНБ девизна ли или стопанска политика ръководи у нас? –Стопанска мисъл, 1933, кн.2, с. 23.

4 Бочев, Стефан. Белене. Сказание за концлагерна България. С., Фондация „Българска наука и култура", 1999, с. 197.

5 Вж. Braudel, Fernand. Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XVe–XVIIIe siecle. (t. 1–3). Paris. Armand Colin. 1979.

6 Вж. Political Economy of Commercial Banking in Sweden. –In: Centres and Peripheries in Commercial Banking. Annual Conference. European Association of Banking History. Stockholm, 30 May–1 June 2002.

7 Цит. в: Les confessions „sans haine" de M. Chirac. –Le Monde, 12 fevrier 2007

8 Viénot, Marc. Banques: il sera bientôt trop tard. –Le Monde, 17 avril 1996, p. 1, 12.

[9] Пак там.

[10] Пак там.

[11] The lesson of Crédit Lyonnais. –The Economist, July 5, 1997, p. 11.

[12] Пак там.

[13] Intersyndicale du Crédit foncier de France. Lettre ouverte à Jacques Chirac, Président de la République. –Le Monde, 13 juin 1996.

[14] Leparmentier Arnaud et Martine Orange. Le pouvoir limité des actionnaires français. –Le Monde, 25 avril 1996.

[15] Orange, Martine. Ce petit cercle d'administrateurs qui se partagent les responsabilités en France. –Le Monde, 19 juillet 2002

[16] Leparmentier Arnaud et Martine Orange. Le pouvoir limité des actionnaires français. –Le Monde, 25 avril 1996.

[17] Mauduit, Laurent et Adrien de Tricornit. La France n'en a toujours pas fini avec son complexe libéral. –Le Monde, 26 juin 2001

[18] Roux, Emmanuel de. Une triple défaite sans panache. –Le Monde, 12 mai 2005.

[19] Пак там.

[20] Mauduit, Laurent. Le capitalisme de connivence. –Le Monde, 11 mars 2006.

[21] Mauduit, Laurent. EDF et le capitalisme de connivance. –Le Monde, 14 aout 2004.

[22] Mauduit, Laurent et Adrien de Tricornit. La France n'en a toujours pas fini avec son complexe libéral. –Le Monde, 26 juin 2001.

[23] За прецизен обзор на веригата от финансови и парични кризи в края на 90-те години и в началото на новото столетие вж.: Sgard, Jérôme. L'économie de la panique. Faire face aux crises financières. Paris, Éditions de la découverte, 2002.

[24] Fodor, Giorgio. Latin American foreign indebtedness and financial crisis. –In: Summer School in Financial History. Credibility and Crisis in Financial History. Università di Venezia „La' Foscari" and International University, Venice, 3–8 September 2001.

[25] Пак там.

[26] Вж. Blancpain, Jean-Pierre. Immigration et nationalisme au Chili 1810–1925. Un pays a l'écoute de l'Europe, Paris, L'Harmattan, 2005.

[27] Вж. Аврамов, Румен. Реформа по време на депресия. Дебатът за образователната реформа през 1930–1934. –В: Държавата срещу реформите. С., 2004.

[28] Пак там, с. 237.

[29] Вж. Lazaretou, Sophia. The Drachma, Foreign Creditors and the International Monetary System: Tales of a Currency during the 19th and the early 20th Centuries, –In: Exploration in Economic History 42 (2005) 202–236; Lazaretou, Sophia. Greek Monetary Economics in Retrospect: History and Data. –In: Monetary and Fiscal Policies in South–East Europe. Historical and Comparative Perspective. Sofia, Bulgarian National Bank, 2006.

[30] Вж. Pamuk, Sevket. The Evolution of Financial Institutions in the Ottoman Empire 1600–1914. –Financial History Review, 2004, p. 26.

[31] Вж. Gormez, Yuksel. The Evolution of Central Banking in Turkey. –In: Monetary and Fiscal Policies in South-East Europe: A Historical and Comparative Perspective. Sofia, Bulgarian National Bank, 2006.

[32] За Румъния и Сърбия вж.: Мишкова, Диана. Приспособяване на свободата. Модерност-легитимност в Сърбия и Румъния през XIX век. С., Парадигма, 2001.

[33] Abreu, Marcelo. Brasilian Foreign Indebtedness and Financial Crisis. –In: Summer School in Financial History. Credibility and Crisis in Financial History. Università di Venezia „La' Foscari" and International University, Venice, 3–8 September 2001.

[34] Кайданов, Иван. Кратко изложение на всеобщата история. 1836. Цит. по: Капралова, Недка. Думи-пари, думи-памет или венец безсмертия за книжевното спомоществование. –В: Пари;

Думи. Памет. С., Кралица Маб, 2004, с. 88.

[35] Бочев, Стефан. Автопортретът ми като журналист и дипломат (ръкопис). Архив Бочеви, Фондация „Българска наука и култура", с. 53.

[36] Вж. Rostow, W.W. The Process of Economic Growth. Oxford, 1953; Rostow, W.W. The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto. Cambridge, Cambridge University Press, 1960

[37] Вж. North, Douglass. Institutions, Institutional Change, and Economic Performances. Cambridge, Cambridge University Press. 1991.

[38] Вж. Abramovitz. Moses. Catching Up, Forging Ahead, and Falling Behind. –Journal of Economic History, 1986, June.

[39] Вж. Аврамов, Румен. Стопанският XX век на България. С., Център за либерални стратегии, 2001.

[40] Тодорова, Мария. Клопката на изоставането: модерност, темпоралност и източноевропейският национализъм. Академично слово при удостояване с почетното звание „Доктор хонорис кауза" на Софийския университет „Св. Климент Охридски". (www.clio.uni-sofia.bg/BG/news.html) Конкретен прицел е източноевропейският национализъм, но концептуалната й схема е лесно приложима към икономиката.

[41] Пак там, с. 5.

[42] Пак там, с. 5, 6.

[43] Пак там, с. 13.

[44] Пак там, с. 4.

[45] Пак там, с. 17.

[46] Пак там, с. 7.

[47] Пак там, с. 8.

[48] Chirac, Jacques. –Le Monde, 7 mai 1996, p. 15.

[49] Първи резултати за България от изследването на тези конфликти са поместени в: Kabakchieva, Petya and Roumen Avramov (Editors). „East"–„West" Cultural Encounters. Entrepreneurship, Governance, Economic Knowledge. Работата в тази насока продължава по проект, включващ осем държави от Централна и Източна Европа и чиито крайни резултати ще се появят през 2007–2008: Eastern Enlargement–Western Enlargement. Cultural encouters in the European Economy and Society after the Accession (Dioscuri project). www.dioscuriproject.net

ПРИЛОЖЕНИЯ (т. I–III)

Речник на чужди, архаични и по-рядко срещани думи, понятия и названия

Авоари – активи.

Автаркия – икономическа система, основаваща се преимуществено на собствени ресурси и изолирана от външния свят.

Адвалорно мито – мито, събирано не по размер, посочен в митническа тарифа, а в процент върху стойността на внесените стоки.

Ажио – свръхстойност, която се плаща над номиналната стойност на монета или ценна книга. При биметален паричен стандарт възниква в полза на златните монети и златото (за сметка на среброто), които са търсени за извършване на международни разплащания. Ажио се появява при неравновесия в платежния баланс и при „инфлационно" сечене на сребърни монети, което обикновено е свързано с финансиране на големи бюджетни дефицити.

Ажиотаж – спекулация с акции и облигации; спекулативна треска.

Акт дьо гуверньоман (фр.) – правителствено решение.

Активи – сума на движимите и недвижими имоти, наличните пари, ценните книжа и вземанията на дружество или на търговец.

Алпари (al pari) – равенство на пазарната стойност на книжните пари или на ценни книжа с тяхната номинална стойност.

Амортизиране на капитала (амортизация) – постепенно погасяване главницата на заем.

Анклав – териториална единица, изцяло обградена от чужда територия. *прен.* – Изолирано явление, процес, съвкупност.

Антологичен – образцов, завършен, класически, типичен.

Анюитет – ежегодна вноска за погасяване на дълга (капитала) и лихвите по него.

Арбитраж, арбитражиране – избор между курсовете на чужда валута на различни пазари с цел най-изгодно покриване на задължение или събиране на вземане.

Ариере – просрочие (забавяне) в изплащането на задължение.

Артефакт – изкуствено създаден обект с определено знаково или символично съдържание. Може да бъде предмет или феномен на духовния живот (теория, суеверие, произведение на изкуството и фолклора).

Архетип – архаични характеристики от митологични образи, които присъстват във всеки човек. Първообраз, оригинал, типичен представител.

Банков портфейл – всички ценни книжа и търговски ефекти, с които разполага една банка.

Бартер – натурална размяна без използване на парични средства или кредит.

Батакчийство, батакчия – отказ от плащане на задължения; човек, който не си плаща дълговете.

Безпечност – безгрижие, сигурност.

Бенефициент – ползвател на определени права, получател на финансови компенсации, помощи, субсидии и пр.

Берии – държавни даньци, такси.

Биметален стандарт – паричен режим, при който в обращение са монети от злато и от сребро. Стойността на паричната единица е изразена в определено количество злато или сребро, като съотношението между съдържанието на двата метала и между количеството монети от тях е определено със закон.

Бламиран (фр.) – от когото е снето доверието, компрометиран.

Бондхолдер (англ.) – притежател на облигации от външните държавни дългове на дадена страна.

Бюджетни ариерета – просрочия (забавяния) в плащания на данъчни задължения.

Бюджетни ограничения (меки, твърди) – финансова рамка за даден икономически субект и/или институция. Определя се от неговите приходи и други източници за финансиране. Бюджетните ограничения са *твърди*, когато субектът е принуден да оперира в рамките на приходите от дейността си и на кредит. Те са *меки* в случаите, когато, за да функционира, субектът има достъп до капиталови или текущи трансфери (субсидии, безвъзмездни помощи и пр.) от други сектори.

Бюджетни рестрикции – ограничаване на бюджетните разходи и мерки за общо затягане на бюджетната дисциплина.

Валоризиране – връщане първоначалната стойност на обезценени валута, дълг или спестявания.

Валутен паритет – съотношение между две валути.

Валутен трансфер – сума, изплащана във валута (девизи) за погасяване на външен дълг.

Варантен кредит – кредит, отпускан срещу залог на складирани в публични складове стоки.

„Вашингтонски консенсус“ – либерални виждания и препоръки на МВФ и Световната банка от началото на 90-те години, съчетаващи схеми за макроикономическа стабилизация на страните в преход с приватизация и либерални структурни реформи в областта на пазарите.

Веридикт – присъда.

Винетка – малка рисунка (орнамент, миниатюра) в началото или края на книга (глава от книга).

Вирмент – прехвърляне суми от една сметка в друга при едно и също учреждение чрез писмено или телеграфно нареждане.

Висока конюнктура – добра и динамична обща стопанска обстановка.

Витиеват – лишен от простота; заплетен, сложен; криволичещ.

Влогове на виждане (сметка на виждане) – влогове, които могат да бъдат изтеглени във всеки момент без предварително предизвестие и без наказателна финансова санкция.

Водни синдикати (синдикати) – доброволни сдружения, образувани по закон, обнародван през октомври 1920 година. Учредяват се след одобрение на устава им от министъра на земеделието и държавните имоти. В целите им влиза организиране използването на водите, напояване и добиване на енергия, построяване на язовири, поддържане коритата на реките и каналите, отводняване на блата. При ползване на водите се спазват приоритети в следния ред: държавни нужди, синдикални мероприятия, общински нужди, дружества и частни лица.

Връхнина – горница. Определен процент данък над основния.

Гешефт – сделка. Терминът се използва по-често с нюанс за непочтена търговска сделка и/или спекула.

Грюндерство – масово и стихийно учредителство на акционерни дружества, съпроводено от мащабна емисия на ценни книжа, от спекула, създаване на фиктивни фирми и измами.

Даждие (тур.) – данък.

Дебитор – длъжник по дебиторна сметка.

Дебуше – пазар за износ.

Девалоризация – обезценяване.

Девиация – отклонение.

Девизен монопол – вж. Камбиален монопол.

Девизен курс – курс на чуждестранните полици и чекове на местния пазар.

Девизи – полици и чекове, издадени в конвертируема в злато чужда валута и платими в чужбина.

Девизни резерви – резерви на емисионната банка от девизи.

Дегизира – маскира, преоблича.

Декапитализиране на банки – обезценяване капитала на дадена банка. Недостиг на капитала на банката спрямо обема на операциите и на пасивите ѝ.

Деклозиерова афера – по името на Фернан Деклозиер – помощник на френските делегати на носителите на облигации в София през 1909–1915. „Аферата Деклозиер" е възлов епизод от навечерието на Първата световна война и от междувоенните години. Тя е свързана с изкупуването на големи количества зърно, възложено от правителствата на Антантата на Деклозиер и организирано от него с посредничеството най-вече на Българска търговска банка. По този начин коалицията търси да обвърже икономически България и да я привлече на своя страна. В операцията пряко участват известни политици, особено от БЗНС и от кръга около Никола Генадиев. След влизането във войната на страната на Тройния съюз тези политически фигури са изправени пред военно-полеви съд и осъдени за получаване на комисиони и облагодетелстване. В сътрудничество с неприятеля е обвинена и Търговска банка, като активите на Деклозиер в нея са конфискувани. След примирието и при управлението на Стамболийски осъдените са освободени, а запорът срещу имотите им е вдигнат. Опитите на Деклозиер да възстанови вземанията си минават през множество перипетии чак до средата на 30-те години, превръщайки се в изключително оплетен юридико-политически казус в отношенията между България и Франция. В крайна сметка те завършват без успех. По аферата е съхранено огромно досие в архива на френското Министерство на финансите.

Демарш – постъпка пред физическо лице или институция.

Демонетизация – изваждане от обращение на дадена парична единица, която вече не се признава за законно платежно средство.

Демиург (гр.) – майстор, занаятчия. Водач. Преносно: творец, създател на нещо велико.

Демонетаризация – отслабване ролята на парите в стопанския оборот. Наблюдава се в периоди на остри финансови кризи, когато настъпват бягство от националната валута и изместването ѝ от „твърди“ валути, драстично свиване на кредита и дори разширяване на натуралната размяна за сметка на паричните и пазарни транзакции.

Депеша – съобщение, телеграма, послание.

Депозитор – вложител, притежател на влог в банка.

Дефазирани цикли – цикли на две икономики, чиито фази не съвпадат – едната е в оживление или подем, докато другата се намира в стагнация или криза.

Дефанзива – защита.

Дефетизъм – примиренчество пред неизбежното поражение.

Дефлация – намаление на общото равнище на цените. Ощетява онези, които разполагат със запаси от стоки, повишава покупателната способност на парите и облагодетелства кредиторите.

Джиро – прехвърляне собствеността на полица, чек или друга ценна книга чрез подписване името на притежателя ѝ върху обратната страна.

Джирант – лице, което джиросва (прехвърля) ценна книга.

Диверсифициране на риска – разпределяне на риска между повече активи.

Дидактика – знание (наука) за методите на обучение.

Дирижизъм – стопанска доктрина и практика, отдаващи на държавата лидерски функции в стопанския живот. Аргументира целесъобразността на това, държавните органи да предопределят основни насоки и приоритети на икономическо развитие, да стимулират посочени по административен начин сектори, производства и дейности.

Дисконт – отстъпка, направена *днес* от номинала на едно задължение, платимо след известен срок. Отбив от номиналната стойност на полица, когато тя се продаде преди падежа ѝ. Величината на дисконта се определя от емисионната банка.

Дисконтирани активи – активи, които се търгуват под номиналната им стойност.

Дискреционен – по усмотрение, по целесъобразност. Решения на паричната политика, които се вземат по преценка на емисионната банка за всеки конкретен случай, а не според твърдо установени правила.

Дихотомия – деление на равни части. Антитеза, противопоставяне.

Домен – имение на държавния глава (монарха), от което той има изключителното право да събира доходите. В по-широк смисъл – всички държавни стопанства, които държавата създава, за да осигури приходи на хазната.

Донор – дарител.

„Дълги пари" – дългосрочни кредити и/или вземания.

Дългов капан – тежка задлъжнялост на икономиката, при която дълговото бреме необратимо нараства. Излизане от дълговия капан може да стане само при преструктуриране и частично опрощаване на задълженията.

Дългови инструменти – ценни книжа (например облигации), емитирани при поемане на дълг и които се търгуват на специализирани пазари.

Дългосрочни пасиви – дългосрочни задължения.

Държава-провидение – словосъчетание, обозначаващо икономически модел, в който държавата поема значителни ангажименти в политиката на доходите, общественото осигуряване, субсидирането на различни отрасли, на кредита и на цените.

Държавни съкровищни бонове – краткосрочни ценни книжа (до 12 м.), които държавата издава срещу дълг, използван за покриване на неотложни и непредвидени разходи.

Еквилибър – равновесие.

Екскурс (лат.) – отстъпване от главната тема за обясняване на страничен въпрос; отклонение.

Експлицитно – изразено в явен вид, открито.

Екстраполация – прогнозна оценка, получена при допускане, че преобладаващата до момента тенденция (зависимост) продължава да действа в същия вид и със същата интензивност.

Екулира – реализира дадена стока на външен пазар.

Еманация – израз на същността.

Емисия, емитиране – пускане в обращение на ценни книжа (облигации) или банкноти.

Емисионен курс – курс (под номинала), по който банка (или банкова група), която пласира даден заем, продава на инвеститорите облигациите от заема чрез публична подписка. Длъжникът изплаща номинала на заема, а разликата между номинала и емисионния курс на облигации представлява печалбата за банката емитент.

Етатизъм – икономическа и политическа система, в която държавата стеснява действието на свободния пазар, като се намесва директно в стопанския живот, притежава значима собственост върху икономически активи и регулира всички аспекти на стопанската дейност.

Етатизиране – одържавяване.

Етос – характерни дух, нрави, правила на поведение, обичаи, привички, етични норми на дадена група, професия или общество.

Жуисанс – договорено право на кредитора да получава лихва от длъжника, преди още при последния да са постъпили парите от заема. През този период кредиторът има възможност да влага лихвоносно сумите от заема.

Закон на Грешъм – формулиран от сър Томас Грешъм (1519–1579) закон, според който „лошите" (по-малоценните) пари изместват от обращение „добрите" (по-ценните).

„Замръзнали" вземания – вземания, които не се обслужват редовно и в пълен размер от длъжника.

Запис на заповед – търговско писмено парично задължение, което е прехвърляемо чрез джиросване вместо чрез пари. Вид полица.

Звонк, звонков – в налични пари.

Зеленичар – лице, което закупува земеделски продукти „на зелено", т.е. преди производството им.

Златен паритет – съотношение (обменен курс) между две валути, което отговаря на съотношението между тяхното златно съдържание.

Златен стандарт (еталон) – парична система, в която стойността на паричната единица е определена в злато. Парите са свободно конвертируеми в злато, а вносът и износът на този метал не са ограничени. В класическия си вид функционира в Англия от началото на XIX в. до 1931.

Златна клауза – клауза в договор за заем, според която дългът се изплаща по златното съдържание на валутата, в която е сключен. Чрез тази клауза кредиторът се застрахова, че длъжникът няма да изплати задължението си в обезценени пари.

Златни точки (златен пункт) – равнище на обменния курс в условията на златен стандарт, при което става изгодно международните разплащания да се извършват не чрез девизи, а чрез износ (внос) на злато. Тези точки се измерват като процентно отклонение (нагоре или надолу) спрямо златния паритет между съответните валути.

Иждивенство – готованство, издръжка, обезпечаване.

Иконометрика (иконометричен анализ) – проверка на икономически хипотези и оценка на икономически параметри с помощта на статистически методи и количествени модели.

Икономическа условност (*conditionality*) – съвкупност от изисквания, налагани от външните кредитори на изпаднала в затруднение държава длъжник. Те включват както институционални условия, така и мерки, свързани с макроикономическата, стабилизационната политика. В една или друга форма елементи на икономическа условност се съдържат във всеки външен заем.

Икономически полици – съмнителни дългови книжа, които не са резултат от търговски сделки

Имобилизации – вж. „Замръзнали" вземания.

Имплицитно – изразено в неявен вид, прикрито.

Индоктринация – налагане на неподлежаща на критичен анализ доктрина със средствата на пропагандата, чрез задължителното обучение, образователната система или посредством други методи за въздействие върху масовото съзнание.

Инкорпорира – включва.

Интермедиация – посредничество.

Интерпелация (в парламента) – питане на депутат, отправено към представител на изпълнителната власт.

Инфузия – вливане.

Ипокритен (гр.) – лицемерен.

Ипотекарен кредит – отпускане на дългосрочен кредит срещу залагане на недвижими имоти, които могат да бъдат ползвани от залагащия.

Ипотекарни облигации – облигации, чрез които ипотекарните банки увеличават капитала си и извършват едновременно активни и пасивни операции. Те не се осребряват при предявяване, а се амортизират чрез ежегодни или 6-месечни тиражи.

Истеблишмънт – управляваща класа, прослойка или група, характерни с консерватизъм и със стремежа си да запазят статуквото. Отнася се за държавата като цяло или за отделни институции, организации, професионални среди и пр.

Итерация – повторно прилагане на дадена математическа операция (с променени данни) с цел постепенно доближаване до крайния резултат.

Кабала – секретно тълкуване на Библията от евреите, предадено от поколение на поколение от посветени лица. Кабалата приписва символично значение на буквите и цифрите и тълкува тяхното съчетание.

Кадия (тур.) – духовно лице от мюсюлманите, което изпълнява служба на светски съдия.

Казначейство – Държавно съкровище. Институция, централизираща държавните приходи и извършваща държавните разходи.

Кайме (тур.) – банкнота, книжна пара.

Камбиален курс – цена на чуждото камбио на местния пазар в местна валута.

Камбиален монопол – предоставено със закон изключително право на емисионната банка да продава и купува камбио. В България БНБ има камбиален монопол от 13 декември 1923 до юни 1929 и след октомври 1931. През годините на централизирана планова икономика БНБ упражнява пълен валутен монопол, който бе окончателно премахнат през февруари 1991. В нормални условия търговията с камбиални ценности се извършва на фондовите борси (преди Втората световна война) или на свободния валутен пазар (днес).

Камбио – всички полици, чекове, купони, банкноти и други ценни книжа в чужда валута, платими в чужда държава, а продавани на местния пазар. Всяка камбиална сделка, която не е сключена с цел спекула, има за задача да покрие някакво задължение в чужбина или да създаде авоар там, който може да бъде използван за същата цел.

Кантарие (тур.) – общинска такса, събирана за правоползване на общински мерки и теглилки, съхранявани на определено място.

Капитализиране на банка – укрепване капитала на дадена банка.

Капитулации – договори, предоставящи привилегировано положение на чужденците в Османската империя. Привилегиите се отнасят до данъчното им облагане (плащат само 3% от вносните мита и са освободени от такси) и до правния им статут (не са подчинени на законите на Империята и за престъпления на територията ѝ не са преследвани по тях). Към XIX в. под защитата на режима на капитулациите се намират поданиците на всички велики сили, пребиваващи в Турция. Премахнати са след ликвидирането на Османската империя през 1923 година.

Картел – съюз на търговци или промишленици от един и същи сектор, създаден с цел да регулират пазара, като избягват свръхпроизводство и спадане на цените.

Катехизис – сборник с принципите и тайнствата на християнската вяра. Книга, която съдържа обяснение на християнските догми и морал. *прен.* – Изложение на канонични принципи.

Каяфет (тур.) – вид, изглед, състояние на човек.

Квантификация – изразяване на явления, процеси и зависимости в количествена форма.

Ке д'Орсе – наименование на френското Министерство на външните работи.

Кеш-флоу – потоци от приходите и разходите в налични пари (ликвидни средства) на фирмата.

Клиринг – система за уреждане разплащанията между държавите чрез изравняване на сметките им, без да се използва валута. Спогодбите биват двустранни и многостранни. Клирингът ограничава външната търговия, тъй като вносът става напълно зависим от износа. При двустранния клиринг салдата обикновено не се олихвяват.

Клирингова валута – разчетна единица, използвана при остойностяване на клиринговите сделки между две държави. Тя се използва за търговските сделки по предварително определените списъци със стоки и цени. Клиринговата валута не е свободно търгуема и авоарите, деноминирани в нея в чужбина, не са използваеми за други освен за договорените цели.

Клирингови авоари – вземания на износителя от местни банки на вносителя, образувани при действието на клирингова спогодба.

Колатерал – залог срещу заем.

Командитно дружество (фр.) – сдружение, при което част от съдружниците отговарят неограничено, а други – само в рамките на внесения от тях капитал.

Компендиум – лаконично излагане основните положения на някаква наука, на изследвания и пр.; изчерпателен списък, поменик.

Компенсационна сделка – продажба на стоки срещу стоки. От октомври 1931 в България се сключват държавни и частни компенсационни сделки. Те биват пълни (износът се покрива изцяло от стойността на вноса) и частични (част от износа се изплаща в девизи). При частните компенсации добитата от износителите конвертируема валута може да се продава с определена премия на вносители.

Комуналност – в книгата понятието се използва като антитеза на либералното начало. С термина се резюмират многопосочните сили, работещи срещу конкурентния пазар, всичко онова, което подкопава „автентичния" капитализъм. В най-широк смисъл комуналното начало се свързва с държавното, колективното, груповото, кооперативното, партийното, клановото, престъпното, т.е. с икономическите последици от действието на образувания, следващи специфични закони (интереси) на отделни социални групи и – по този начин – размиващи пазарната рационалност.

„Конвенция Ено" – споразумение, сключено на 15 юли 1924 между БНБ и Гражданското сдружение на притежателите на частни вземания от България (представяно от полковник Ено), с което се уреждат частните български задължения отпреди Първата световна война. Конвенцията предвижда издаване на специални облигации при условия, които са близки до тези, поети на 19 юни 1924 от българската държава по изплащането на предвоенните заеми.

Конверсия на дълг – преоформяне на съществуващ дълг при нови условия за лихвите, падежа и други параметри. Преоформянето става при емитиране на нов (конверсионен) заем, който замества съществуващи задължения.

Конгенитален – вроден.

Конкордат (предпазен конкордат) – договор, утвърден от съда, между несъстоятелен търговец и поръчителите му с мнозинството негови кредитори. Конкордатът дава на търговеца известен срок за издължаване или опрощава част от вземанията. Спира производството по несъстоятелност, но не и углавното преследване.

Конотация – смислов оттенък.

Констелация – съчетание (конфигурация) от няколко еднородни елементи.

Контестация – оспорване на решение или избор.

Контингентиране на вноса (износа) – регламентиране на вноса (износа), при което неговият размер се ограничава до някакъв таван (обикновено фактическия внос през предишна година).

Конфинденциален – поверителен.

Котлован (рус.) – изкоп**.**

Краткосрочни пасиви – краткосрочни задължения.

Креанси – парични вземания.

Креация – създание, дъщерно дружество.

Кресчендо, крешендо – възходящо.

Ксенофобия – омраза към чужденците.

Кутурица (тур.) – без да се мери или брои поединично; изцяло, вкупом.

Кюмюр (кюмур) (тур.) – въглища.

Лапсус – неволна грешка, допусната при говорене или при писане и изразяваща подсъзнателни настроения, нагласи, схеми на мислене.

Латентен (лат.) – недостъпен за наблюдение; таен, скрит, непроявен.

Либертарианци – привърженици на крайно либерално обществено и стопанско устройство, при минимална намеса на държавата.

Легалистки – правен, юридически.

Летр д’ендемните (фр.) – оправдателно писмо. Документ, издаден от правителството, с който на емисионната банка се разрешава да надвиши предвидения в закона лимит за отпускане на аванси на държавата. По този начин правителството поема отговорност, като от своя страна иска подобен документ от Народното събрание. До такава ситуация се стига в случай на остра финансова криза или при война.

Летящ дълг – текущо подновяван (рефинансиран) краткосрочен дълг на държавата, финансиран основно чрез емисия на Съкровищни бонове.

Ликвиден портфейл – ликвидни активи.

Ликвидност – възможност даден актив бързо да се превърне в пари.

Лихвен спред – разлика между лихвите по активните операции на една банка (по отпуснатите от нея кредити) и лихвите по пасива ѝ (изплащаните върху депозитите).

Лихоимство (рус.) – лихварство, рушветчийство.

Логорея (гр.) – многословие, бъбривост.

Ломбард – кредит срещу залагане на движими вещи.

Лоши дългове (кредити) – нередовно обслужвани дългове, за които няма изглед да бъде върната цялата сума или изобщо да бъдат изплатени.

Лукративен – носещ печалба, доходен.

Макроикономика – раздел от икономическата наука, който се занимава с изучаване на обобщени икономически величини (процеси) и на връзките между тях. Такива величини (явления) са парите, заетостта, държавните разходи, инвестициите, потреблението и пр. Допуска се, че процесите на макрониво са качествено различни от тези на микроравнище. За родоначалник на макроикономиката се приема Дж. М. Кейнс.

Маразъм – стагнация, застой.

Маргинален – периферен.

Марж – вж. Лихвен спред. Печалба от разликата между покупна и продажна цена.

Маржинализъм (школа на пределната полезност) – направление в икономическата наука, чиито основоположници в края на XIX в. са У. Ст. Джевонс, К. Менгер и Л. Валрас. На него се основава съвременната неокласическа икономическа теория. Приема, че стойността на даден продукт се определя от цената на последната (пределната) продадена единица от него на пазара. (За разлика от класическата (трудовата) теория, при която стойността се определя от количеството вложен труд.) Маржинализмът развива своя теория за поведението на потребителите, домакинствата и фирмите, както и теория на частичното и общото икономическо равновесие.

Матуритет – период, през който трябва да бъде изплатен даден дълг.

Медиатор – посредник.

Ментален – изразяващ начина на мислене.

Менталност – начин на мислене и възприемане на околния свят.

Металически паритет – съотношение между теглото на златното (или сребърното) съдържание на монетите на две държави.

Микроикономика – раздел от икономическата наука, който се занимава с поведението на фирмата, домакинството и индивида. Изучава оптималното използване на ограничените ресурси, предлагането на труд, отражението на данъчното облагане, разходите за производство, видовете конкуренция и пр.

Монетаризация – употребява се като синоним на „опазаряване" на икономиката – разширяване и задълбочаване ролята на парите, на кредита и на другите форми на финансово посредничество. Антитеза на натуралната размяна и администрирането на икономическите процеси.

Монетарна ортодоксия – парична политика, която се придържа към строги правила и прави всичко необходимо, за да не допусне инфлация (обезценяване на паричната единица), прекомерна банкнотна емисия и финансиране на бюджетните дефицити от централната банка.

Монетарна рестрикция – парична политика, която цели да ограничи инфлацията и безконтролната банкнотна емисия.

Мониторинг – наблюдение, с цел да се установи дали се спазват предварително договорени условия.

Мораториум – спиране от Народното събрание действието на последиците от някои задължения; отсрочка на падежи по дълг. Бива *частичен* (дава се на отделни населени места, засегнати от бедствия) или *общ* (дава се на цялата страна по време на война). Мораториум по *външния дълг* е частично прекратяване на плащанията по него. Може да бъде едностранен или предварително договорен с кредиторите, като допускането е, че ще последват преговори за подновяване на плащанията (най-често при променени условия).

„Мораториум Хувър" – предложение на американския президент Хърбърт Хувър от 20 юни 1931, с което се прави опит да бъдат предотвратени последиците от избухналата банкова криза в Централна Европа. Хувър предлага спиране плащането на репарациите от Германия към Франция и едновременно прекратяване плащанията на съюзниците от Антантата по дълговете им към САЩ. След изтичане на едногодишния срок плащанията не са подновени и на Лозанската конференция от 1932 официално е признато, че Германия не е в състояние да ги поднови по уточнения през 1930 график.

Морбиден (лат.) – болен, нездрав, разболяващ.

Мюзевир (тур.) – клюкар, клеветник.

Навло – такса за превозени стоки.

Надел (рус.) – парцел.

Наративен – разказвателен.

Нарекание – обвинение, каране (на някого).

Наущение (рус.) – подстрекаване, подучване, внушение.

Негарантиран пласмент – заем без надлежна гаранция.

Недобор – събиране на дължими данъчни задължения в непълен размер.

Нерезидентни – принадлежащи на чужди граждани или институции.

Нетен кредитор – сектор в икономиката (домакинствата, финансовите и нефинансови предприятия, държавата или външния сектор), чиито вземания, надвишават задълженията.

Нотифициране – официално уведомяване.

Нотoрен (лат.) – общоизвестен.

Обсцесия – силна пристрастеност.

Одиозен – омразен, неприятен, отвратителен, нежелателен.

Одит, одитиране – преценка дали финансовите отчети на дадена институция са извършени правилно, според приетите норми и правила.

Оксиморон – израз, с който в един субект се съчетават противоречащи си качества. Риторична фигура за изразяване на невъзможност и вътрешна противоречивост, доведена до абсурд.

Онтологично – с отношение към същината на нещата.

Опция – право на избор на банката, емитираща даден заем да закупи част от облигациите при определен срок и по определен цесионен курс.

Отомански дълг (Dette Publique Ottomane) – администрацията на външния дълг на Османската империя, която е изцяло в ръцете на чуждите банки – кредитори на страната и най-вече на учредената с английски и френски капитали Отоманска банка. Тази администрация събира данъците, заложени като обезпечение, и с тях погасява външните задължения на империята.

Падеж – дата, на която следва да бъде извършено редовно плащане по даден дълг.

Палиатив – заместител, компромис.

Парадигма – пример, образец. Концептуална схема и/или изследователски модел, наложил се през даден период в научното познание в определена област.

Паричен еталон – вж. Паричен стандарт.

Паричен режим – вж. Паричен стандарт.

Паричен стандарт – система от правила и институции, които регулират паричното предлагане в икономиката.

Паричен съвет – валутен борд. Парична система, при която емисията на пари от централната банка става единствено срещу нейните резерви в конвертируема валута. На банката е забранено да кредитира правителството и да рефинансира търговските банки. Курсът на националната към приетата за резервна валута е фиксиран със закон. Обменяемостта между двете по установения курс от централната банка е свободна и неограничена. Успешното функциониране на Паричния съвет предполага строга фискална политика (отсъствие на значими бюджетни дефицити) и свобода на пазарите на стоките, труда и капитала.

Парична илюзия – погрешна представа, че увеличението на доходите увеличава благосъстоянието на получателите им, при положение че цените са се увеличили със същия процент или повече.

Парична пиаца – паричен пазар.

Парични агрегати – различни обобщени измерители на паричната маса в обращение. По-„тесните“ агрегати измерват най-ликвидните парични средства, докато „широките“ включват и по-неликвидни активи, като например срочните депозити в банковата система.

Парични субститути (сурогати) – парични заместители (книжни пари, чекове, държавни бонове и пр.). Финансови инструменти, използвани като средство за разплащане, без да имат задължителните качества на пълноценните парични знаци.

Пароксизъм – връхна точка в развитието на даден процес или на дадено болестно (кризисно) състояние.

Партиципация – финансово съучастие в дадено дружество.

Пасив – финансово (парично) задължение.

Патернализъм – покровителство, при което се създават отношения на опека и неравноправно партньорство.

Патримониум – наследствен имот, бащиния.

Патронат – общност (организация) на предприемачеството/работодателите.

Пауперизъм – пълна нищета.

Пертурбация – смущение, нарушение.

Пиаца – пазар, борса.

Плаващи валути – валути, чиито обменен курс не е фиксиран, а се изменя в зависимост от пазарните условия.

„План Балцерович“ – план за макроикономическа стабилизация от 1989, носещ името на полския министър на финансите Лешек Балцерович. Програмата е първото системно усилие за финансово оздравяване и реформиране на една посткомунистическа държава. Мерките са издържани в духа на *„Вашинг-*

тонския консенсус" от началото на 90-те години, който обобщава вижданията на МВФ и на Световната банка за съчетаване на строга финансова дисциплина с приватизация и либерализиране на икономиката.

„План Бейкър" – план, лансиран през 1985 за решаване дълговата криза на развиващите се страни от 80-те години, носещ името на американския министър на финансите Джеймс Бейкър. Приема, че проблемът на тези страни е проблем на недостатъчна ликвидност. Основната идея е да им бъдат осигурени нови кредити от МФИ срещу ангажимент за прокарване на пазарно ориентирани реформи. Планът не постига целите си, като нито осигурява ресурси в необходимия размер, нито се оказва достатъчно ефективен за въвеждането на реформи.

„План Брейди" – план, лансиран през 1989 (след неуспеха на „плана Бейкър") за решаване дълговата криза на развиващите се страни от 80-те години, носещ името на американския министър на финансите Никълъс Брейди. Приема, че проблемът на тези страни не е на ликвидност, а на неплатежоспособност. Основната идея е частните банки да бъдат насърчени да пристъпят към схеми за доброволна редукция на дълга на най-обременените държави. При определяне конкретните параметри на редукцията банките се ръководят от постигнатите котировки на пазара. В замяна на това длъжниците се ангажират да прокарат либерални стопански реформи. „Планът Брейди" се смята за успешното решение на дълговия проблем от 80-те години.

„План Даус" – план от август 1924, носещ името на американеца Чарлз Даус, който председателства комисия по германския репарационен проблем. Включва мерки по гарантиране изплащането на репарационните плащания за сметка на нови данъци, реорганизиране на германската Райхсбанк (централната банка) под контрола на съюзниците, осигуряване на външни заеми за Германия (основно от САЩ). Планът облекчава репарационното бреме и стабилизира марката, но поставя германската икономика в тясна зависимост от притока на американски капитали.

„План Куюмджийски" – проект от 1924 на българския банкер Анджело Куюмджийски за емитиране на нов голям външен държавен заем, който да консолидира всички предвоенни дългове на страната.

„План Стефанов" – план от 1933 на финансовия министър Стефан Стефанов за провеждане на финансови реформи. Програмата, разработвана съвместно с ФК на ОН, цели да свие бюджетния дефицит и да рационализира разходите на държавата.

„План Юнг" – план по германския репарационен проблем от юни 1929. Одобрен е на Хагската конференция през януари 1930, като замества „плана Даус". Намалява съществено репарационните плащания, разделяйки ги на безусловни и условни. Лансира идеята за създаване на Банката за международни плащания (Базел), която да урежда въпросите около репарациите. След изтичането на „мораториума Хувър" през 1932 „планът Юнг" е практически изоставен, като Германия прекратява плащанията си, а с идването на Хитлер на власт тя отхвърля и официално репарационния си дълг.

Платка – платеж.

Полица – документ с определена от закона форма и съдържание, чрез който едно лице се задължава да заплати на друго известна парична сума в определено време и на определено място.

Поличен портфейл – полици, притежавани от дадена институция и включени в нейния актив.

Портьор (фр.) – вж. Бондхолдер.

Прескрипция – давност.

Принципал – физическо или юридическо лице, участващо в операция от свое име и за своя сметка.

Провизиране – заделяне от банките на определена сума (осчетоводена като разход) с оглед покриване евентуални бъдещи загуби от нередовно или напълно прекратено обслужване на даден заем.

„Програма „Ран–Ът" – програма за икономически реформи в България, разработена по инициатива на Андрей Луканов от американските икономисти Ричард Ран и Роналд Ът през есента на 1990.

„Проект Кейе" – проект на нов закон за БНБ, разработен от френския съветник към Министерството на финансите Емен Кейе през 1883 и предвиждащ създаване на частна емисионна банка. Одобрен е от Народното събрание, но не влиза в сила. Законът за БНБ, гласуван през 1885, запазва държавната собственост върху банката.

Прокопсия – сполука, успех.

Прокрустово ложе – мярка (решение), към които насилствено се нагаждат реалностите. От древногръцкия мит за разбойника Прокруст, който поставял жертвите си на легло и отсичал краката им, ако леглото се окаже късо, или ги опъвал, докато стигнат края на леглото.

Пролонгиране – удължаване срока (матуритета) на дадено задължение.

Ревалоризация – вж. Валоризиране.

Редеванс – задължение, което трябва да се изплъжи по предварително фиксирани условия.

Редисконт (редисконтиране, реесконт, ресконтиране) – сконтиране на вече сконтирана при една банка полица. Присъща на емисионните банки операция. При реесконта банката сконтант получава парични средства чрез създаване авоари в емисионната банка, които пласира при по-висока лихва.

Режия – един от начините за управление на държавните стопанства. При режията държавата управлява имотите си чрез свои чиновници, като им определя фиксирани заплати и събира всички приходи от дейността.

Резигнация – примирение.

Реконкиста – обратно отвоюване на изгубена територия.

Репарации – военни обезщетения, наложени на победената държава за нанесени от нея материални щети.

Репатриране на капитали – завръщане в страната на изнесени в чужбина капитали.

Репери – ориентири.

Рестрикционна политика – ограничителна политика.

Рестрикция – ограничение.

Рефинансиране – кредитиране при строго определени условия на търговски банки от емисионната банка. Чрез рефинансиране централната банка осигурява краткосрочна ликвидност на изпаднали в затруднение банки или (при нормални условия) регулира ликвидността на банковата система.

Реципиент – получател.

Работническо-мениджърско дружество (РМД) – дружество на работещи в дадено предприятие, учредено за да го приватизира. РМД се ползваха с редица привилегии в приватизацията, например възможност за разсрочено плащане и използване на компенсаторни записи като платежно средство.

Рудименти – първоначални (базисни) познания по една наука.

Румелийска дан – дълг на бившата Източна Румелия към Великата порта (Османската империя), наследен от България.

Рън – паническо и масово теглене на депозити от банка в случаи, когато възникват съмнения за нейната (или на цялата банкова система) платежоспособност.

Саниране – финансово оздравяване и стабилизиране състоянието на икономиката или на отделна институция.

Свръхсметен кредит – извън предвидения по бюджета; извънреден, допълнителен.

Секвестър – поверяване спорна вещ по нареждане на съда в ръцете на трето лице, което е длъжно да я пази до окончателно решение на спора. Ограничаване правото на длъжник да разполага свободно с движимия си имот.

Секюретизиране – трансформиране на банков дълг в облигационен.

Сеньораж – право на суверена върху дохода от насичането на монети. В съвременната икономическа терминология обозначава чистия доход на всяка емисионна институция, който се присвоява от държавата.

Синдикати – Вж. Водни синдикати.

Сиромахомилство – проява на състрадание към бедните. Нихилистично и народническо движение в България от 80-те години на XIX век.

Сконтиране (сконт) – изплащане на полица преди падежа ѝ срещу процентна отстъпка.

Сконтов процент – процент на отстъпката при сконтиране.

Солвентен – платежоспособен.

Спесимен – образец (на подпис на лице, което има право да се разпорежда с банкова сметка).

„Стабилизация Поанкаре" – стабилизация на френския франк след Първата световна война. Проведена е при правителството на Раймон Поанкаре през 1926, като е отчетена фактическата девалвация на франка и е фиксиран на 20% от предвоенната му златна стойност.

Стагнация – икономически застой.

Стендбай споразумение – основна форма на кредитната политика на МВФ. Осигурява на дадена държава членка възможност да получи кредит (обикновено от 12–18 месеца) за преодоляване на краткосрочни проблеми с платежния си баланс. Средствата се отпускат срещу договорени мерки на икономическа условност – ангажименти за провеждане на определена макроикономическа и структурна политика.

Стигма, стигмат – нанесен белег, дамга.

Сток – запас. Натрупан резерв.

Стохастичен (процес) – случаен, вероятностен (процес).

Странни кореспонденти – банки – партньори в чужбина, при които дадена банка държи свои кореспондентски сметки.

Стратагема – план за стратегически и тактически (военни) действия, използващи заблуда на противника.

Субвенция – субсидия.

Субкултура – специфична култура.

Сублимация – в психологията: механизъм за защита на „аз"-а, чрез пренасочване на определени импулси от първоначалния обект към заместители с положителна обществена стойност. *прен.* Преодоляване на разрушителни влечения.

Субституция – замяна.

Суверентист – привърженик на силен национален суверенитет, който не е ограничаван (или е минимално ограничен) от правата и властта на наднационални институции.

Суспендиране на конвертируемостта – прекратяване с акт на Народното събрание предвидената в закона свободна обменяемост на банкнотите в паричен метал (злато, сребро).

„Схема от Стреза" – предложение на Н. Стоянов за преструктуриране на българския външен държавен дълг чрез емисия на нови облигации, които да заместят старите книжа при същевременна редукция на размера на дълга. Опит да се лансира предложението е направен на международната конференция в Стреза по репарационните и платежните проблеми, състояла се през септември 1932.

Съдебен портфейл – вземания, чието осребряване е затруднено и е предмет на съдебни спорове.

Таксилдарин – събирач на вземания на някой търговец. Бирник.

Тантием – процент от печалбата на банка или акционерно дружество, който се разпределя между членовете на Управителния съвет и др.

Тегоба – задължение към държавата или общината. Мъка, тегло, грижа.

Тезаврация – трупане на пари, изтегляне на пари от обращение с цел спестяване.

Текуща и капиталова сметка – сметки от *платежния баланс* на дадена държава. Текущата сметка отразява сделките със стоки и услуги, както и лихвените плащания, а капиталовата – притока и излизането на капитали.

Терминни сделки – сделки със стоки или ценни книжа, които се изпълняват известно време след датата на сключването при съществуващите към момента (а не при сключването на сделката) условия.

Титри – ценни книги.

Транзакция – сделка.

Тренд – тенденция.

Тържище – пазар.

Урбулешки – бързо, лудешката, презглава.

Учредителство – основаване на акционерно дружество.

Фалимент – несъстоятелност, фалит, банкрут.

Фидуциарен – който се крепи на доверието към емитента на дадена ценност.

Фидуциарна банкнотна емисия – онази част от банкнотната емисия, която няма златно покритие. В класическия златен стандарт покритието възлиза на 1/4–1/3 от емисията – останалата част е гарантирана от доверието в емисионния институт или в държавата (това са кредитни пари). От 1844 непокритата със злато емисия на Банк ъф Ингланд се прави срещу книжа на държавния дълг, а след излизането на Англия от златния стандарт през 1931 цялата емисия се извърша срещу държавен дълг. В съвременните монетарни системи емисията е фидуциарна, т.е. непокрита с паричен метал.

Филипика – силно обвинителна и критична реч.

Фиск – държавната каса, Държавното съкровище.

Фискален трансфер – суми, заделени от бюджета за изплащане на външния дълг.

Фискални рестрикции – вж. Бюджетни рестрикции.

Флагрантен – очевиден.

Форсиран курс – курс на дадена валута, определен административно от държавата и несъобразен с реалната пазарна стойност на тази валута.

Форсмажор – непреодолима сила или препятствие, при появата на които всички отговорности и задължения се освобождават от закона.

Фундаменталистки – най-стриктно тълкуване предписанията и положенията на дадена вяра, теория или доктрина.

Хекатомба – унищожаване на голямо количество хора. *прен.* Масово унищожаване на дадена общност или на голям брой институции.

Хетерогенен – смесен, нееднороден.

Хипостаза – същност на скритата реалност. Всяко едно от лицата на Светата троица. *прен.* Един от няколкото образа (битиета) на дадено явление.

Цесионен курс – курс, по който банките, действащи като посредник при сключването на облигационен заем, купуват от държавата длъжник облигациите по заема.

Цесия (цедиране) – писмен договор, чрез който един кредитор отстъпва правата си по свое вземане на друго лице.

Шанж – вж. Камбио.

Шарже д'афер – временно управляващ една легация. Може да има постоянно този статут (sur pied), ако е договорено подобно равнище на дипломатическите отношения, или да замества временно пълномощния министър/посланика (ad interim).

Швиндлер (нем.) – измамник, мошеник, шарлатанин.

Шиканиране – използване всички юридически възможности за извъртане и бавене на един процес. Правене на спънки.

Шконто – вж. Сконтиране.

Acquis communautaire – съвкупността на всички натрупани към момента на присъединяването правни норми на Европейския съюз, които трябва да бъдат възприети от новите членове. При последния процес на присъединяване те бяха разпределени в 31 глави, по които се водеха преговорите с кандидатите.

Ad hoc – създаден за конкретен случай.

Alter ego – „другото аз". Близък приятел и партньор, на когото можеш да се довериш.

Belle Époque (бел епок) (фр.) – с термина се обозначава периодът от около 1890 до 1914. Обобщава представата за години на икономическа експанзия, на безгрижие и вяра в прогреса. Словосъчетанието, възникнало след Първата световна война, носи носталгията по предвоенните години.

Casus belli – повод за война.

Conditionality – вж. Икономическа условност.

Dette Publique Ottomane – вж. Отомански дълг.

Deus ex machina – „бог от механизъм"; в древногръцката трагедия заплетени ситуации се разрешавали с неочакваната поява на божество чрез механизъм (машина). *прен.* Неочаквана намеса на лице или институция, които изваждат другите от трудно положение.

Fin de siècle (фр.) – край на столетието. Изразът възниква по повод края на XIX век. Влаганият смисъл включва както усещане за приключващ период на благополучие (бел епок), така и обща възбуда от очакване на идващи, макар и все още неясни, радикални промени.

Lingua franca – език, наложил се в международното общуване. Обикновено това е езикът на водещата в политическо и икономическо отношение нация. Такъв е латинският по времето на Римската империя и през средновековието, френският – в дипломацията до Втората световна война, днес – английският.

Modus vivendi – прието от враждуващи страни статукво за тяхното съжителство.

Pax Americana – световен ред, в който лидерската роля се играе от САЩ. По аналогия на *Pax Romana* и *Pax Britanica* от други епохи.

Self-made-man – човек, който се е издигнал сам, благодарение на собствените си усилия.

Sine qua non – условие, без което не може.

Tabula rasa – чиста дъска, намазана с восък, на която не е написано все още нищо. *прен.* Започване на празно място.

Биографични бележки

Адлер – представител в София на Дойче банк.

Аладжов, Петър (1908–2004) – финансист. През 30-те години работи в Българска търговска банка. През 1943–1944 е върховен комисар на военновременното стопанство. След войната емигрира в Западна Германия, където се занимава с финансови инвестиции и консултантска дейност.

Александър I (Княз Батенберг) (1857–1893) – първи Български княз (1879–1886).

Андерсон, Оскар (1887–1960) – руски икономист, работил в Русия (до 1920), България (1922–1942) и Германия (1942–1960). При престоя си в България е професор във Висшето търговско училище (Варна) и в Софийския университет. Основател през 1935 на Статистическия институт за социални проучвания към Софийския университет. Публикува в България и в редица престижни научни списания в Англия, Германия, Австрия и др. Има съществени приноси в теорията на статистиката, иконометрията, репрезентативните изучавания и конюнктурния анализ.

Анри, Шарл – полковник, ръководител на френската политическа мисия в България след примирието от 29 септември 1918. Мисията пристига в София на 9 декември 1918.

Антонов, Венцислав (1955) – икономист и финансист. През 80-те години работи в Центъра за външна търговия и конюнктура на международните пазари и в Института за макроикономически анализи и прогнози към ВИИ „Карл Маркс“. Икономически съветник на президента Желев (1990–1991). Председател на Агенцията за икономическо програмиране и развитие (1991–1994). Член на преговарящия екип по уреждане на българския външен дълг след мораториума от 1990. В управителното тяло на Булбанк (1992–2000) до приватизирането ѝ (изразява публично несъгласие с параметрите на сделката).

Асеов, Жак – един от най-големите тютюневи търговци в България.

Багрянов, Иван (1891–1945) – политик. Министър на земеделието (1938–1941) и министър-председател (1945). Осъден на смърт от Народния съд.

Байданов, Стефан – деец на Съюза на индустриалците в България през 30-те години.

Балабанов, Марко (1837–1921) – политик, публицист и дипломат. Първи български външен министър (1879).

Бар, Раймон (1924) – френски икономист. Министър-председател на Франция през 1976–1981.

Бард – председател на френската Национална асоциация на носителите на облигации от българските заеми през 30-те години.

Барту, Луи (1862–1934) – френски политик. Министър-председател през 1913–1914. Председател на Репарационната комисия през 1922–1926.

Баучер, Джеймс (1850–1920) – британски журналист. Кореспондент на в. „Таймс" на Балканите. Живял в България от 1892 до 1915.

Бебис, К. – един от основателите и първи управляващи на Българска търговска банка (Русе).

Бейджход, Уолтър (1826–1877) – английски журналист и икономист. Пише във влиятелното списание *The Economist*, като във финансовите си коментари обръща специално внимание на културните и социалните фактори в икономическия живот. Изяснява функцията на кредитор от последна инстанция на централните банки.

Бейкър, Джеймс (1930) – министър на финансите на САЩ (1985–1988) при президентството на Р. Рейгън и държавен секретар (1988–1992) при президента Джордж Буш-старши.

Белев, Александър (1900–1944) – главен юрисконсулт на Министерството на вътрешните работи. Комисар на Комисарството по еврейските въпроси (1942–1943), създадено през август 1942 за провеждане мерките по уреждане на еврейския въпрос.

Белчев, Христо (1857–1891) – политик, поет и публицист. Министър на финансите (1890–1891) в правителството на Ст. Стамболов.

Беров, Любен (1925–2006) – икономист, стопански историк. Икономически съветник на президента Желю Желев (1990–1992). Министър-председател (1993–1994).

Бисмарк, Ото фон (1815–1898) – министър-президент на Прусия (1862–1890) и канцлер на Германия (1871–1890).

Бланки, Огюст (1805–1881) – френски революционер, републиканец и социалист, прекарал 35 години в затвора.

Боев, Бончо (1859–1934) – главен секретар на Министерството на финансите (1885–1893). Управител на БНБ (1906–1908). По-късно се занимава с частно банкерство и е директор на банка „Гирдап". Ръководи банката при нейния фалит през 1924. Професор по финансови науки и статистика в Софийския университет от 1897. Председател на БИД (1901–1906).

Божилов, Добри (1884–1945) – финансист и политик. Дългогодишен служител в БНБ, където постъпва през 1902 (Кюстендилска банкова агентура), за да достигне до управител (1935–1938 и за кратко през юни–август 1944). Бил е четири пъти управляващ банката (през 1922–1923, 1923–1924, 1931–1932 и 1934–1935). Министър на финансите (1938–1943), министър-председател (1943–1944). Осъден на смърт от Народния съд.

Бойл, Едуард – председател на Балканския комитет (1903–1946) в Лондон, обединяващ видни британски политици и интелектуалци. Организацията е влиятелна при оформянето на английското обществено мнение и политика към Балканите. Проявява симпатия към българските каузи.

Болдуин, Стенли (1867–1947) – британски политик, консерватор. Министър-председател през 1923–1924, 1924–1929 и 1935–1937.

Борд, Й. дьо – член на Финансовия комитет на ОН през 30-те години.

Борткиевич, Лазар (1868–1931) – роден в Русия германски икономист и статистик. Има съществени приноси в развитието на теорията на статистиката и на математическата икономика. С тяхна помощ преформулира някои от проблемите в марксистката политическа икономия.

Бочев, Стефан (1910–2002) – журналист и дипломат през 30-те и началото на 40-те години. Завършва в Женева, където е и дописник на в. „Мир" за събитията в ОН. На работа в българските легации в Рим, Стокхолм и Берн. През 1945 избира да се завърне в страната, служи в Министерството на външните работи до края на 1947 и е активен привърженик на политическата опозиция. Интерниран в концлагера „Белене" през 1949–1953. По-късно е физически работник, инцидентно се занимава с преводи и през 60-те години е служител в предприятие за каучукови изделия. Автор на мемоарни книги и белетристика, публикувани след 1989. В началото на 90-те години за кратко възобновява в. „Мир". Син на Стоян Бочев.

Бочев, Стоян (1881–1968) – финансист и икономист. През 1901 постъпва на работа в БЗБ. Секретар и член на УС на Софийската фондова борса (1914–1945). В края на Първата световна война е главен директор на ДСГОП. Директор (1925) и главен директор (1934–1946) на Първо българско застрахователно дружество „България". Член на УС на Българска търговска банка. Председател на Съюза на акционерните дружества в България. Активен деятел на Софийската и Централната ТИК. Член на УС на Държавния надзор върху частните застрахователни предприятия. В ръководството на Българското икономическо дружество, редактор и редовен автор (до 1935) на списанието му. Член на Кураториума на СИСП. В края на 40-те за няколко години е изселен в Ловеч.

Бояджиев, Коста (1886–1950) – финансист, директор на БЦКБ и на Франко-българската банка за международна търговия. Управител на БНБ (ноември 1924–януари 1926). След 19 май 1934 (до януари 1935) е министър на търговията, промишлеността и труда. Участва в окончателното уреждане на въпроса за облекчаване на длъжниците.

Братиану, Винтила (1867–1930) – румънски политик, министър-председател през 1927–1928. Заедно с братята си Йон и Дину Братиану е лидер на Националнолибералната партия.

Братиану, Йон (1864–1927) – румънски политик, петкратен министър-председател. През юни–ноември 1927 е премиер и министър на външните работи.

Брейди, Никълъс (1930) – министър на финансите на САЩ (1988–1993) при президентите Р. Рейгън и Дж. Буш-старши. Неговото име („план Брейди") носи схемата за решаване дълговия проблем на тежко задлъжнелите през 80-те години държави.

Брентано, Людвиг (1844–1931) – икономист и историк, либерално настроен представител на германската историческа школа.

Бродел, Фернан (1902–1985) – френски историк. Привлича икономиката, антропологията, географията и други социални дисциплини в историческите изследвания. Потвърждава наличието на глобални дълги цикли в капиталистическата икономика (*longue durée*), чиито последователни движещи сили и центрове са големите търговски градове, а по-късно и държави (*Etats-monde*). Набляга върху значението на „бавните" процеси в историческото време, които са слабо изменчиви, влияят се в много по-малка степен от политическите събития, предопределят цивилизационния облик и континюитета в дадено общество. Интелектуален лидер на школата на „Аналите" около едноименото френско списание, оказала силно влияние върху развитието на историческата наука.

Бурбулон, граф Робер дьо (1861–1932) – личен секретар, шамбелан церемониалмайстор, маршал на двора на Фердинанд Сакс-Кобурготски през 1887–1903.

Бурилков, Желю (1880–1966) – финансист. Секретар на Бургаската ТИК (1919–1923), член на Върховния стопански съвет (1924). Подуправител на БНБ (1924–1933). През 1934–1947 е директор на заводите „Никола Чилов", член на УС на БТБ и на други акционерни дружества.

Бурмов, Тодор (1834–1906) – политик, първи български министър-председател (1879).

Буров, Атанас (1875–1954) – политик и банкер. Един от лидерите на Народната партия и от основателите на Демократическия сговор. Министър на външните работи (1926–1931). Англофил и участник в опозиционно настроените политически кръгове през годините на Втората световна война. Министър без портфейл в правителството на К. Муравиев (началото на септември 1944) . Участва в управителните тела на фамилните дружества на семейство Бурови, в ръководството на БТБ и на структурите около нея.

Буров, Иван (1873–1939) – завършва Търговската академия във Виена. Работи в клона на Креди Лионе в Марсилия. Ръководи редица дружества в Русе и Свищовския клон на БТБ, а от 1909 е председател на УС на банката в София и подпредседател на Първо българско застрахователно дружество „България". Основен акционер на банка „Д. А. Буров & Сие". Участва в управлението на близо двадесет дружества в различни промишлени сектори. Председател на съюза на българските индустриалци.

Буске, Жорж – висш френски държавен служител, държавен съветник, почетен директор на митниците във Франция. През 1902–1913 е делегат в София на носителите на облигации от българските държавни заеми, емитирани от Париба през 1902, 1904 и 1907. През 1913–1936 е в ръководството (частта от УС със седалище в Париж) на Българска генерална банка и на Франко-българска ипотекарна банка, в чиито капитал Париба има съществено участие.

Бух, Константин – действителен статски съветник. Ръководител на Финансовия отдел в Съвета за управление на императорския руски комисар в България.

Инициатор за създаването и автор на първия устав на БНБ от 1879.

Бъклов, Петър К. – банкер и съсобственик на фамилната търговска къща „Братя Бъклови“. Участва в много търговски и финансови начинания. Подпредседател на Русенката ТИК (1911) и председател на Търговския съюз. Член на УС на БНБ през 20-те години. Фирмата му „Братя Бъклови“ фалира през октомври 1929, с което предизвиква сериозни сътресения в българската финансова система. Избиран е за народен представител от Демократическия сговор.

Бьом-Баверк, Ойген фон (1851–1914) – австрийски икономист. Един от първите представители на теорията на пределната полезност, теоретик на капитала и лихвата, критик на К. Маркс.

Вагеман, Ернст (1884–1956) – германски икономист и статистик, изследовател на икономическите цикли. Основател (1925) и първи ръководител на Института за проучване на икономическия цикъл в Берлин, днес Германски институт за икономически изследвания.

Вакаро, Константин А. – представител в България на банковия синдикат, включващ *Banque Internatinale de Paris* и Париба, който отпуска заема за Земеделските каси (1896 г.), договаря заема срещу тютюневите бандероли от 1899 и аванса срещу български съкровищни бонове от 1900 година. Има разнообразни финансови и бизнес интереси в страната, занимава се с посредническа дейност. Основател на първия български кинотеатър.

Валрас, Леон (1834–1910) – френски икономист, един от лидерите (заедно с К. Менгер и У. Ст. Джевонс) на маржиналисткото направление в икономическата теория. Формулира основите на теорията на общото икономическо равновесие.

Варга, Евгени (1879–1964) – съветски икономист от унгарски произход. Основател и директор на Института за световна икономика и политика (1927–1947). Автор на теорията за „депресията от особен род“.

Василев, Григор (1883–1942) – общественик, адвокат, журналист, политик, свързан с Демократическата партия. Министър на земеделието (1930–1931). Деец на кооперативното движение.

Васильов, Иван (1893–1979) – архитект, проектирал сградата на Българска народна банка. Проектът е възложен на арх. Васильов и е изпълнен съвместно с арх. Димитър Цолов в архитектурното бюро „Васильов. Цолов“. Автор на проектите за реконструкция на черквата „Св. Неделя“, на Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, Университетска библиотека, къщата – ателие на скулптора Андрей Николов и др.

Вато, Жан – технически съветник на ОН към БНБ през 1931–1932. Комисар на ОН в България през 1932–1934. След Втората световна война (1945–1952) е директор на френската държавна банка *Caisse des dépôts et consignations.*

Вебер, Макс (1864–1920) – германски социолог. Автор на класически работи в социологията на религията и на държавата. Изтъква значението на религиозната етика за развитието на различните културни модели на капитализма и особено ролята на протестантството в изграждането на рационалисткия „дух на капитализма", характерен за Западна Европа. Вебер е един от германските преговарящи по Версайския мирен договор и член на комисията по изготвяне на Ваймарската конституция.

Велчев, Дамян (1883–1954) – военен и политик. Един от организаторите на Военния съюз. Участвал в превратите на 9 юни 1923, 19 май 1934 и 9 септември 1944.

Венизелос, Елефтериос (1864–1936) – гръцки политик, министър-председател през 1910–1915, 1917–1920, 1924, 1928–1933. С решаваща роля за придобивките на Гърция след Балканските войни и Първата световна война.

Виденов, Жан – министър-председател от Българската социалистическа партия (декември 1994–януари 1997). При неговия мандат се развива най-острата финансова криза през периода на прехода, довела до въвеждането на Паричен съвет (юни 1997).

Визер, В. Фридрих фон (1851–1926) – икономист, един от основателите на Австрийската школа и с важни приноси в неокласическата теория.

Виксел, Кнут (1851–1926) – шведски икономист, разработил оригинална теория на капитала и лихвения процент.

Вите, граф Сергей (1849–1915) – министър на финансите на Русия (1892–1903), договорил значителни външни държавни заеми, най-вече от Франция. С тях са финансирани строежът на железници (Транссибирската магистрала) и развитието на индустрията. Министър-председател през 1905–1906.

Владигеров, Тодор (1898–1967) – икономист, професор във Висшето търговско училище (Свищов), пълномощен министър във Франция (1948). По-късно работи в Икономическия институт на БАН.

Владикин, Любомир – юрист, специалист по конституционно и държавно право.

Влайков, Тодор Г. (1865–1943) – писател, публицист и общественик. Деец на учителското и кооперативното движение.

Вучев, Климент (1937) – през 80-те и началото на 90-те години ръководи държавни стопански предприятия от военно-промишления комплекс. Министър на промишлеността (1994–1996) в правителството на Жан Виденов (1994–1997).

Вълчев, Тодор (1922) – икономист. Работи в Центъра за Азия и Африка, в Икономическия институт на БАН и в Института за съвременни социални теории. Управител на БНБ (1991–1996).

Върбенов, Димитър – юрист и политик. Ръководител на Националнолибералната партия. Министър на правосъдието (1931–1932) в правителствата на Народния блок.

Гвинер, Артур фон (1856–1931) – член на Управителния (1894–1919) и на Надзорния (1919–1931) съвет на Дойче банк. Влиятелна фигура в банката, белязал нейните най-важни операции извън Германия и наложил стила на институцията в началото на XX век.

Генадиев, Никола (1866–1923) – политик, ръководител на Народнолибералната партия. Министър на търговията и земеделието (1903–1908) и на външните работи (1913). Убит през 1923.

Генов, Г. П. (1883–1967) – юрист, професор по международно право. Деец на Радикалната партия. След преврата от 19 май 1934 се обявява за възстановяване на Търновската конституция.

Георгиев, Евлогий (1819–1897) – български търговец и банкер. Благотворител и филантроп, дарител на Висшето училище в София.

Георгиев, Кимон (1882–1969) – един от основателите на Военния съюз (1919), Народния сговор (1922) и политическия кръг „Звено“. Организатор на превратите от 9 юни 1923, 19 май 1934 и 9 септември 1944. Министър на железниците, пощите и телеграфите (1926–1928). Министър-председател (1934–1935 и 1944–1946), министър (1946–1962).

Гешов, Иван Евстратиев (1849–1924) – политик и финансист. Учи в Манчестър. Председател на Областното събрание и на Постоянния комитет на Източна Румелия, директор на финансите на областта (1882–1883). Директор на БНБ (1883–1886). Лидер на Народната партия. Министър на финансите (1886, 1894–1897), министър-председател (1911–1913). Съден през 1921 по закона за съдене и наказание на виновниците за националната катастрофа. Председател на Българското книжовно дружество (1898–1911) и на БАН (1911–1924).

Гинзбург, Г.О. – руски предприемач и банкер. Заедно със С. С. Поляков през 1879 предлага план за преустройство на БНБ.

Гиргинов, Александър (1879–1953) – юрист, политик и журналист. Ръководител на Демократическата партия. Помощник на държавния обвинител в Държавния съд срещу министрите от кабинетите, управлявали през 1903–1908. Министър на финансите в правителствата на А. Малинов (1931) и на К. Муравиев (1944).

Гичев, Димитър (1893–1964) – политик, един от лидерите на БЗНС (1926–1944). Министър на земеделието (1931–1933) и на търговията (1933–1934).

Готие, Пол – председател на френския Комитет на носителите на облигации от българските държавни заеми и администратор на Националната асоциация на френските носители на облигации (*Associaton Nationale des porteurs Francais de Valeurs Mobilieres-ANPFVM*) през 1926–1948.

Греков, Димитър (1847–1901) – политик, един от водачите на Консервативната, а по-късно на Народнолибералната партия. Неколкократно е министър. Министър-председател (1899).

Грешъм, Томас (1519–1579) – английски търговец и банкер. Формулира закон, според който при циркулация на пари, сечени от два различни метала, по-малоценните изместват от обращение по-ценните.

Гринспийн, Алън (1926) – председател на Федералния резерв на САЩ (1987–2006).

Губиделников, Георги (1859–1938) – банкер. Един от основателите на Българска търговска банка в Русе и неин несменяем главен директор след 1905. Участва в ръководствата на множество финансови и индустриални дружества, основани около БТБ и дружество „България". Председател на Първо българско застрахователно дружество „България". Председател на Съюза на акционерните дружества в България. Подпредседател на Софийската фондова борса. Заместник-председател на Банкерския съвет през 1931–1934. Видна фигура на Народната партия, той участва в политически живот, като е избиран за кмет на Русе (1894), депутат, подпредседател на Народното събрание (1897).

Гудев, Петър (1862–1932) – автор на изкуствоведски изследвания, журналист, адвокат. Политик от Народнолибералната партия. Министър-председател (1907–1908).

Гунев, Кирил (1887–1949) – юрист и финансист. Главен юрисконсулт в Министерството на финансите (1920–1924). Администратор на БНБ и директор на Централното ѝ управление. Подуправител на БНБ (1932–1935). Министър на финансите (1935–1938). Управляващ БНБ (1938–1944) и управител на банката (август–ноември 1944). Съден от Народния съд.

Дайрас – член на ФК на ОН през първата половина на 30-те години.

Дамянов, Боян (1873–1943) – финансист. Защитава докторат в Лайпциг. Главен счетоводител и директор на клона на БНБ в Пловдив (1911–1920). Управител на БНБ (1920–1922). Един от създателите на Института на заклетите експерт-счетоводители.

Данаилов, Георги (1872–1939) – икономист, юрист и политик от Демократическата партия. Професор по политическа икономия в Софийския университет. Държавен обвинител на Държавния съд срещу министрите от кабинетите, управлявали през 1903–1908. Министър на търговията, промишлеността и труда (1918), на обществените сгради, пътищата и благоустройството (1930–1931)

Данев, Стоян (1857–1948) – политик и юрист. Водач на Либералната и Прогресивнолибералната партия. Министър-председател (1901–1903), министър на финансите (1918–1920). Професор в Софийския университет.

Даскалов, Райко (1886–1923) – политик от БЗНС. Министър в правителствата на Ал. Стамболийски (1919–1923). Ръководител на българското Комисарство по репарациите през 1921–1923.

Деклозиер, Фернан – помощник (1909–1915) на делегатите на носителите на облигации от българските държавни заеми в София Ж. Буске и М. Шарло. В навечерието на Първата световна война (по поръчение на държавите от Антантата) организира изкупуването на големи количества зърно с посредничеството на български банки и политици. Епизодът е известен като „Аферата Деклозиер". Между войните Деклозиер е председател на Комитета на френските носители на облигации от Отоманския дълг.

Делкасе, Теофил (1852–1923) – Френски политик. Министър на външните работи (1898–1905 и 1914–1915).

Демостенов, Симеон (1886–1968) – руски икономист, работил в България. Професор по политическа икономия в Софийския университет. Представител на австрийската школа с трудове в областта на теорията на парите и кредита. След Втората световна война емигрира в Англия.

Деплер, Майкъл – висш служител на Международния валутен фонд през периода на подготовката и въвеждането на Паричен съвет в България (1996–1997).

Дестайор, Франсоа – пълномощен министър, делегат на Франция в МСК в България.

Джанкардашлийски, Димитър – член на Управителния съвет на Черноморска банка АД (Анхиало). Депутат.

Джевонс, Уилям Ст. (1835–1882) – английски икономист и логик. Един от основоположниците на маржинализма и на неокласическата теория. Със значителен принос за приложението на математиката в икономическата теория. Оказва мощно влияние върху съвременната икономическа мисъл през школите на монетаризма и на новата класическа макроикономика.

Джордж, Лойд Дейвид (1863–1945) – английски политик, лидер на Либералната партия. Министър-председател на Великобритания (1916–1922).

Долински, Наум – статистик и икономист, ученик на А. Чупров. Професор във Варненското висше училище. Заедно с Оскар Андерсон е инициатор на първите проекти за създаване на Статистическия институт за стопански проучвания.

Дондуков-Корсаков, княз (1820–1893) – руски императорски комисар в България (1878–1879). По-късно генерал-губернатор на Одеса, Харков и Кавказ.

Дринов, Марин (1838–1906) – историк и филолог. Първи председател на Българското книжовно дружество (по-късно БАН). Един от съставителите на Търновската конституция.

Дълес, Алън (1893–1969) – ръководител на американския разузнавателен *Office of Strategic Services* през Втората световна война. След 1942 е базиран в Берн. Директор на ЦРУ през 1953–1961.

Дьо Гол, Шарл (1890–1970) – френски военен и политик. Президент на Франция (1959–1969).

Дьо ла Тай – френски представител в МСК през 1927.

Дьо Шалендар, А. – председател на ФК на ОН през 1929. По-късно ръководи Финансовата агенция към посолството на Франция в Лондон.

Дюнан, Марсел – френски журналист във в. *Temps*. През 1915 пребивава в България, след което издава книгата „Българското лято“, описваща ситуацията в страната в навечерието на влизането ѝ в Първата световна война.

Екзарх Йосиф (1840–1915) – български екзарх. Играл важна роля в българската политика и дипломация.

Екимов, Иван (1882–1963) – икономист. Подпредседател на ТИК Варна и на Българското търговско параходно дружество „Постоянство" във Варна.

Ено, Анри – полковник. Делегат в София на френската Служба за частни имуществени интереси и ръководител на Гражданските асоциации на притежателите на частни вземания от България. Активна фигура в уреждането на частните претенции към страната след края на Първата световна война.

Желязкович, Георги (1846–1889) – през 1870–1878 работи в различни търговски кантори. Управител на БНБ (1879–1881). Министър на финансите (1881–1882).

Живков, Георги (1844–1899) – политик, книжовник, организатор на просветното дело в България по време на управлението на Ст. Стамболов. Деец на Народнолибералната партия.

Живков, Тодор (1910–1998) – лидер на Българската комунистическа партия. Неин първи и генерален секретар (1954–1989). Министър-председател (1962–1971) и председател на Държавния съвет (1971–1989).

Жид, Шарл (1847–1932) – френски икономист. Автор на известни курсове по политическа икономия и по история на икономическата мисъл. Теоретик на „социалната икономика" и лидер на френското кооперативно движение.

Жюглар, Клеман (1819–1905) – френски икономист. Установява емпирично наличието на цикли в икономиката с периодичност от 7–11 години (1862). Предлага система от индикатори за тяхното наблюдение, както и схематична теория, обясняваща цикъла с динамиката на кредита и със свръхинвестициите.

Загоров, Славчо (1898–1965) – икономист, политик и дипломат. Професор в Софийския университет. Главен директор на статистиката (1934–1942), министър на търговията, промишлеността и труда (1939–1942), пълномощен министър в Берлин. След 1944 емигрира в Швейцария, по-късно в САЩ и Австрия.

Зиновиев, Александър (1922–2006) – руски философ, логик и писател. През 60-те и началото на 70-те години завежда катедрата по логика на Московския университет, след което заради дисидентската си дейност е отстранен от поста. Публикува в чужбина едни от най-блестящите и язвителни памфлети за съветското общество. Емигрира през 1978, като до смъртта си живее в Мюнхен. Дава публичност и на разочарованията си от Запада, като докрай остава напълно самобитен и оригинален мислител.

Златев, Пенчо (1883–1948) – генерал. Деец на Военния съюз и участник в преврата на 19 май 1934. Министър-председател (януари–април 1935).

Золотович, д-р Любомир (1857) – български дипломатически представител в Париж по време на договарянето на заема от 1902.

Зомбарт, Вернер (1863–1941) – германски историк на капитализма и икономист.

Свързан е с „младата“ историческа школа, но запазва самобитност. В края на живота си проявява симпатии към националсоциализма. Оказва силно влияние върху редица български икономисти.

Иванов, Асен (1869–1937) – администратор и управител на БЗБ (1904–1910). Организатор на кооперативния кредит. Основател на едни от първите популярни банки в София и Кюстендил. Директор на Генерална банка (1911–1926). Управител на БНБ (1926–1931). Води преговорите по учредяване на Българска ипотекарна банка (1927) и по участието на БНБ в Банката за международни плащания (Базел).

Иванчов, Тодор (1858–1905) – организатор на българската статистическа служба, политик. Министър-председател (1899–1901).

Икономов, Тодор (1835–1892) – учител, книжовник, политик. Участник в борбата за създаване на Българска екзархия. Деец на Консервативната партия. Министър (1880, 1883–1884), кмет на София (1880–1881), председател на Държавния съвет (1882).

Иречек, Константин (1854–1918) – чешки историк, славист и български политик. Живее в България през 1879–1884. Министър на просвещението (1881–1882), директор на Народната библиотека (1884).

Искович, Алберт – индустриалец от Русе. През 1901 учредява предприятие за мастила, бои за обувки и лакове. АД „Искович & Леви“ (производство на амбалаж) е основано през 1930 в Русе, има клон в София и поддържа активни контакти с германски фирми.

Календеров, Михаил – адвокат, министър на финансите в правителството на ген. Пенчо Златев (януари–април 1935).

Калинов, Т. – икономист, директор на държавните дългове. В качеството си на такъв през 1948 подписва (заедно с управителя на БНБ) последната спогодба между България и Асоциациите на носителите на облигации от българските държавни заеми.

Калфов, Христо (1883–1945) – един от организаторите на преврата от 9 юни 1923. Министър на външните работи (1923–1924). Секретар на Демократическия сговор (1926–1941). Председател на Народното събрание (1941–1944).

Камбон, Анри – пълномощен министър на Франция в София от 1927 до 1934.

Камбон, Жюл (1845–1935) – френски дипломат, посланик в Германия преди Първата световна война. Брат на Анри Камбон.

Каниц, Феликс (1829–1904) – унгарски археолог, етнограф и географ. Осъществява пътувания из Балканите, оставил е богато илюстрирани пътеписи за България.

Каравелов, Петко (1843–1903) – политик, лидер на либералната (по-късно Демократическата) партия. Министър на финансите (1880), министър-председател (1880–1881, 1884–1886, 1901). При неговото управление е гласуван законът за БНБ от 1885.

Караджов, Илия – управител на БНБ (февруари–юни 1923).

Караджов, Стефан (1858–1931) – завършва Одеското търговско училище и работи в Одесский государственный банк. Подначалник на Финансовия отдел на Съвета за управление на княз Дондуков-Корсаков. Работи в Министерството на финансите. Постъпва в БНБ като началник на Сконтовия отдел (1885). Управител на банката (1899–1905). Председател на Софийската ТИК и на Търговския съюз. Инициатор на основаването на Софийската търговска гимназия.

Касел, Густав (1866–1945) – шведски икономист. Има значителни приноси в теориите на общото равновесие, на цикъла и на обменните курсове. Виден критик на теорията на Дж. М. Кейнс.

Кастерас, Мишел дьо – главен директор на Българска генерална банка в началото на 30-те години. Делегат (през 1934–1941) на носителите на облигации от българските държавни заеми 1902, 1904 и 1907.

Кацаров, Константин (1898–1980) – адвокат и професор в Софийския университет. Осъден за шпионаж през 1953, реабилитиран през 1954. През 1956 се установява в Швейцария, където преподава и практикува като адвокат. Автор на мемоарно-есеистични книги.

Кейе, Емен – френски финансист. Съветник в българското Министерство на финансите през 1881–1884. Неговият предшественик (французинът Бенедикт Хогде) не встъпва в длъжност поради обвинения от либералите на П. Каравелов, че ще шпионира българските финанси. Въпреки това възнаграждението на Хогде по двугодишния му договор е изплатено. Е. Кейе е автор на нереализирания проект за преустройство на БНБ от 1883. По преценка на М. Тенев съветникът е пасивен и работата му се свежда до преписване на закони. Самият Тенев е командирован по същото време в Париж за проучване на френския опит. След завръщането си във Франция Кейе остава държавен чиновник, като последният му пост (в края на 90-те години на XIX в.) е главен финансов инспектор в Алжир. Автор (под псевдоним) на редица публикации с впечатления от България, както и на коментари за политическата ситуация в страната и региона.

Кейнс, Джон Майнард (1883–1946) – английски икономист. Разработва основите на макроикономическата теория. По време на Голямата депресия е най-влиятелният идеолог на държавната намеса в стопанството. Един от архитектите на следвоенния международен икономически ред (Бретън–Уудската система), отредил водеща роля на Международния валутен фонд.

Келзен, Ханс (1881–1973) – австрийски юрист и философ. Разработва позитивистки възглед за „чистата теория на правото". Един от авторите на първата демократична конституция на Австрия от 1920.

Кемерер, Едвин (1875–1945) – американски икономист. Професор в университетите в Корнел и Принстън. През 1904–1906 е икономически съветник във Филипините, а през 1917–1931 ръководи множество мисии като експерт по монетарна и финансова стабилизация, преди всичко в страни от Латинска

Америка (Мексико, Гватемала, Колумбия, Чили, Еквадор, Перу).

Кемилев, Асен – икономист. Член на Пленарния съвет на БНБ през 30-те години. Автор на множество финансови обзори, публикувани в различни икономически списания.

Киндърсли, Робърт (1871–1954) – английски банкер, свързан с банката *Lazard Brothers*. Директор на Банк ъф Ингланд (1919–1946). Британски представител в „Комитета Даус". Председател на *National Saving Committee* (1920–1946). Значим акционер в канадска железопътна компания.

Кинкел, Иван (1883–1945) – български икономист от руски произход. Живее в България от 1917. Преподава политическа икономия и стопанска история в Софийския и в Свободния университет. Един от създателите и първи председател на Българското научно социологическо дружество.

Киранов, Прокопи – главен директор на статистиката (1933–1934, 1944–1946). Автор (наред с Асен Чакалов и Асен Кемилев) на първите систематични оценки за националния доход в България.

Ковачеви, (Иван Н., Марин, Никола, Ц.) – фамилия търговци и банкери, свързани с банка „Гирдап".

Колбер, Жан Баптист (1619–1683) – министър на финансите на Луи XIV. Последовател на меркантилизма, приемащ, че богатството на нацията идва от търговията и основна цел на икономическата политика е да поддържа излишък на платежния баланс. Насърчава манифактурната индустрия.

Колушки, Георги (1864–1944) – химик. Един от основателите и председател (1907–1910) на Българското икономическо дружество. Автор на редица публикации в неговото списание.

Кондратиев, Николай (1892–1938) – руски икономист. Установява наличието на дълги икономически цикли („цикли на Кондратиев") с периодичност от около 50 години. Изследва техните статистически измерения в различни области на стопанския живот и предлага теория за обяснението им. Ръководи (1920–1928) Конюнктурния институт към Министерството на финансите, който придобива световен научен авторитет със своите емпирични и теоретични проучвания. По време на сталинските чистки е изпратен в лагер, където по-късно е екзекутиран.

Косев, Петър – икономист. Директор в БНБ и подуправител на банката до 1944.

Костов, Иван (1949) – икономист и политик. Работи в катедрите по политическа икономия на Висшия икономически и на Висшия машинно-електротехнически институт в София (1974–1990). Министър на финансите в коалиционното правителство (1990–1991) и в правителството на Съюза на демократичните сили (1991–1992). Министър-председател на кабинета, съставен от Съюза на демократичните сили (1997–2001).

Костов, Трайчо (1897–1949) – ръководител на Българската комунистическа партия. Оглавява партията през 1944–1946, вицепремиер през 1946–1949. Разстрелян по инсцениран процес през 1949.

Кошери, Жорж (1855–1914) – френски министър на финансите (1896–1898, 1909–1910).

Крапчев, Данаил (1880–1944) – журналист. Директор на в. „Зора“ от 1919 до убийството му непосредствено след 9 септември 1944.

Кръстев, д-р Кръстьо (1866–1919) – литературен критик, писател, публицист, преводач. Член на литературния кръг „Мисъл“ заедно с Пейо Яворов, Пенчо Славейков и Петко Тодоров.

Кузнец, Саймън (1901–1985) – американски икономист. Един от основоположниците на системата на националните сметки. Дава силен тласък на емпиричното изследване на капитала и на специфични цикли с периодичност от 10–15 години. Има приноси в теорията на развитието. Нобелов лауреат (1971).

Куюмджийски, Анджело – банкер и предприемач. Акционер и управляващ на Франко-белгийската банка. Участва в множество финансови комбинации и проекти. След Втората световна война емигрира и работи за американските специални служби.

Кьосеиванов, Георги (1884–1960) – юрист, дипломат и политик. Министър-председател (1935–1940) по време на безпартийния режим. Пълномощен министър в Швейцария, където емигрира през 1944.

Кьостнер, Николай (1889–1959) – естонски икономист. Професор по политическа икономия в университета в Тарту. Комисар в Естонската национална банка (1927–1932). През 20-те и 30-те години работи за Обществото на народите. Технически съветник на ОН към Българска народна банка (1932–1940). По-късно е икономист в централната банка на Египет.

Ланге, Оскар (1904–1965) – полски икономист. През 1934–1946 е в САЩ, основно в Чикагския университет. От 1947 живее в Полша и работи за плановите органи. Опитва се да направи синтез между марксизма и неокласическата теория. В знаменит дебат с Австрийската школа през 30-те години защитава тезата, че одържавената икономика е в състояние да бъде поне толкова ефективна, колкото пазарната, стига плановите органи да имитират равновесните пазарни цени.

Лист, Фридрих (1789–1846) – германски икономист, оказал влияние върху историческата школа. Обявява се против свободната търговия, за държавна намеса в стопанството и за отчитане на политическите фактори от икономическата теория.

Лишков, Пантелей – администратор на Касовия отдел на БНБ през 1920–1922.

Луканов, Андрей (1938–1996) – ръководител на Българската комунистическа партия. През втората половина на 80-те години отговаря за външноикономическите връзки на България. Един от организаторите на свалянето от власт на Тодор Живков през ноември 1989. Министър-председател (1990). Убит в София.

Ляпчев, Андрей (1866–1933) – учи в Цюрих, Берлин и Париж. Един от лидерите на Демократическата партия и от организаторите на Демократическия сговор.

Министър на финансите, на търговията и земеделието (1908–1910) и на войната (1918–1919). Министър-председател (1926–1931). Неговото правителство договаря отпускането на Бежанския (1926) и Стабилизационния (1928) заем под егидата на ОН.

Мазовиецки, Тадеуш – полски политик. Министър-председател на първото демократично правителство през 1989, което реализира програмата за стабилизация и реформи, известна като „плана Балцерович" (по името на финансовия министър в правителството).

Малинов, Александър (1867–1938) – юрист и политик, лидер на Демократическата партия. Министър-председател на правителството, обявило Независимостта на България (1908–1911), както и през 1918 и 1931.

Манушев, Антон (1864–1903) – чиновник в Дирекцията на земеделието и търговията, а по-късно Директор на Земеделските каси. Министър на финансите в кабинета на Рачо Петров. Удавя се край Евсиноград на 21 август 1903 г., само три месеца след назначаването му.

Марков, Георги – народен представител, Секретар на Парламентарната анкетна комисия за разследване дейността на БНБ през периода 1914–1920.

Маркс, Карл (1818–1883) – икономист и философ. Развива икономическата си теория в руслото на трудовата теория на стойността на А. Смит и Д. Рикардо, но привнасяйки вижданията си за ролята на класовата борба. Марксовата теория на развитието се основава на идеята за смяна на обществено-икономическите формации и за господството на пролетариата в едно комунистическо общество.

Маршал, Алфред (1842–1924) – английски икономист. Обединява понятията за търсене и предлагане, за пределната производителност и разходите за производство в единен синтез между класическата теория и маржинализма. Професор по политическа икономия в Кеймбридж. В течение на десетилетия икономическа теория се преподава по неговите *Principles of economics* (1890).

Матеев, Евгени (1920–1997) – икономист. След полемика в края на 40-те години с българските представители на субективната школа се оформя като най-последователния привърженик на централизираната система за планиране и управление на икономиката. Аргументира тезите си не толкова в термините на догматичната политическа икономия, колкото чрез апарата на баланса на междуотраслевите връзки. Бил е председател на Държавната планова комисия (1951–1952, 1960–1962), министър, член на Държавния съвет (1974–1981). Подпредседател и председател на Икономическата комисия на ООН за Европа (1969–1971).

Ме, Жак – директор в Банк ентернасионал дьо Пари (*Banque internationale de Paris*) и по-късно в Париба. През 20-те и 30-те години е един от базираните в Париж членове на управителните съвети на Българска търговска банка и Френско-българската ипотекарна банка.

Менгер, Карл (1841–1921) – австрийски икономист, извършил „маржиналистката революция" в икономическата теория заедно с У. Ст. Джевонс и Л. Валрас. Основоположник на Австрийската школа.

Мидхад паша (1822–1884) – турски държавник. Управител на Скопие и Призрен, по-късно в течение на пет години е валия на Дунавския вилает, където провежда стопански реформи. Два пъти Велик везир.

Мизес, Лудвиг фон (1881–1973) – австрийски икономист. Водещ представител на Австрийската школа, изповядваща последователно либерални идеи за икономически живот.

Мил, Джон Стюарт (1806–1873) – английски философ, икономист и либерален политически мислител. Представител на класическата политическа икономия, довел до пределна изчистеност теорията на Д. Рикардо.

Милетич, Любомир (1863–1937) – езиковед, етнограф, историк. Един от основателите на Македонския научен институт. Председател на БАН от 1927 до 1937.

Митеран, Франсоа (1916–1996) – френски политик и лидер на Социалистическата партия. Президент на републиката (1981–1995).

Михалчев, Димитър (1880–1967) – философ и дипломат. Основател и редактор на сп. „Философски преглед". Професор в Софийския университет. Председател на БАН (1945–1947). Пълномощен министър в Чехословакия (1926–1927). Политически представител (1944–1945) и пълномощен министър в Москва (1934–1936 и 1945–1946).

Михов, Никола (1888–1962) – икономист, статистик и библиограф.

Мичъл, Уесли (1874–1948) – американски икономист. Представител на институционалистката школа. Със значителен принос в емпиричното изследване на икономическите цикли. Основател на Националното бюро за икономически изследвания (1920), което първоначално се занимава с количествено измерване на националния доход и конюнктурата, а днес е един от водещите американски центрове в икономическата наука. Приносът на У. Мичъл и на неговата школа е решаващ в изграждането на стройна и обширна система от индикатори на стопанските цикли.

Мишайков, Димитър (1883–1945) – икономист и политик. Професор в Софийския университет. Министър на търговията (1930–1931) и на просветата (1936). Председател на Върховния статистически съвет.

Моллов, Александър – главен директор на Главна дирекция на държавните и гарантираните от държавата дългове (1939–1946).

Моллов, Владимир (1873–1935) – юрист и политик. Ръководна фигура в Демократическата партия и Демократическия сговор. Министър на просветата (1910), на железниците (1918) и на финансите (1926–1931). Сключва спогодбата „Моллов-Кафандарис" за обезщетение на българските бежанци от Беломорска Тракия. Професор в Софийския университет.

Моллов, Янаки (1882–1948) – аграрикономист. Ректор на Софийския университет (1939–1940), министър на земеделието (1923–1926), на народното просвещение (1934–1935) и на народното стопанство (1935). Изследва организацията, структурата, цените и доходността на селското стопанство.

Момчилов, Никола (1891–1964) – финансист и дипломат. Работи в БЗБ и в БЦКБ. Директор на Франко-българската банка. Управител на БНБ (1932–1934). Български пълномощен министър в ОН (1935–1936), в Швейцария (1936–1938) и във Великобритания (1938–1941). Поради несъгласие с присъединяването на България към Тристранния пакт подава оставка през март 1941, остава в Лондон и по-късно приема британско поданство. Сътрудничи на българската редакция на ВВС, като отначало не разкрива самоличността си, а от юли 1943 го прави открито. След войната (1946–1960) се занимава с изследователска и консултантска работа в Индустриалната и търговска корпорация, учредена от английски банки.

Моне, Жан (1888–1979) – френски и международен финансист. След Първата световна война работи за ОН, експерт е при стабилизирането на полската злота и румънската лея, управлява частни банки. Един от идеолозите и архитектите на обединена Европа след Втората световна война.

Моргенщерн, Оскар (1902–1976) – австрийски икономист. Директор на Австрийския институт за изследване на икономическия цикъл (1931). От 1938 работи в Принстън. Заедно с Дж. фон Нойман слагат основата на теорията на игрите (1944).

Море, Едмон – постъпва от Креди Лионе в Париба през 1896. Заместник-директор (1901) и директор (от 1902) на банката. Договаря в София неосъществения заем срещу учредяването на Тютюнева режия (1901). Участва в договарянето на заема от 1902.

Мошанов, Стойчо (1892–1975) – политик от Демократическата партия. Председател на Народното събрание (1938–1939).

Мутафов, Христо – член на Парламентарната анкетна комисия за разследване дейността на БНБ през периода 1914–1920.

Мушанов, Никола (1872–1951) – юрист и политик, многократно министър. Водач на Демократическата партия. Министър-председател (1931–1934). В опозиция на режима през Втората световна война и на властта, установена на 9 септември 1944. Интерниран и репресиран след 1947.

Натан, Жак (1902–1974) – български стопански историк, марксист.

Начович, Григор (1845–1920) – политик от Консервативната и Народнолибералната партия. Многократно е министър, в частност на финансите (1879, 1882–1883, 1886, 1887–1888, 1891–1892) и на търговията и земеделието (1896, 1899–1900).

Николай, II (1868–1918) – император на Русия (1894–1917).

Нимайер, Ото – британски финансист. Директор в Банк ъф Ингланд и член на ФК на ОН (1922–1937). Вицепрезидент на Банката за международни разплащания (Базел). Участвал в междувоенното уреждане на външните дългове на

Аржентина, Бразилия и др. държави. В управителното тяло на *London School of Economics*.

Новожилов, Виктор В. (1892–1970) – руски икономист. Работи върху проблемите на икономическото неравновесие в съветската икономика през 20-те години. От 50-те години е сред пионерите в приложението на математическите методи в икономическите изследвания. Има особено оригинални приноси в областта на измерването на разходите и резултатите, като с разработките си доказва вредата от игнориране на пазарните равновесни цени. Един от идеолозите на стопанските реформи в СССР през 60-те години.

Нойман, Джон фон (1903–1957) – математик, физик, икономист. Роден в Будапеща, а от 1932 работи в Принстън. Фундаменталните му приноси в икономическата наука са в теорията на игрите, разработката на многосекторен модел на икономически растеж и разбирането на неопределеността.

Норман, Монтегю (1871–1950) – английски банкер. Управител на Банк ъф Ингланд (1920–1944). Ключова фигура в междувоенните финансови отношения, когато е изоставен златният стандарт. Инициатор за учредяването на Банката за международни разплащания в Базел.

Оббов, Александър (1887–1975) – политик от БЗНС. Министър на земеделието (1920–1923) в правителството на Ал. Стамболийски. Участва в правителствата на Отечествения фронт през 1945–1947.

Осман, барон, Жорж-Йожен (1809–1891) – префект на Париж (1853–1870). Преструктурирал и преустроил радикално градското пространство на френската столица.

Павлов, Тодор (1890–1977) – философ и политик, представител на догматизирания марксизъм. Председател (1947–1962) и почетен председател (1962–1977) на БАН. Член на висши ръководни инстанции в БКП.

Палазов, Илия – икономист. Автор на изследвания и обзори върху българската финансова система. Директор на Съюза на популярните банки.

Палеолог, Морис (1859–1944) – френски дипломат. Пълномощен министър в София (1907–1910). През 1914–1917 е посланик в Петербург и по-късно главен секретар в Министерството на външните работи.

Панайотов, Ал. – администратор на Касовия отдел на БНБ през годините на Първата световна война и до 1921. Един от обвиняемите от Парламентарната анкетна комисия за разследване дейността на банката през периода 1914–1920.

Панафийо – френски пълномощен министър в София (1912–1915) и (след сключването на Ньойския договор) първи върховен комисар на Франция през февруари–май 1920.

Парето, Вилфредо (1848–1923) – италиански икономист, социолог и философ. Със съществени приноси в микроикономическата теория – разпределение на доходите (принцип на „оптималността по Парето“) и в анализа на индивидуалния избор. Неговите резултати оказват силно влияние върху развитието на икономическата наука през XX век.

Пасволски, Лео (1893–1953) – американски икономист, роден в Русия. Журналист, отразяващ Парижката мирна конференция през 1920, а по-късно (1922) сътрудник на *Brookings Institution*. През 1946–1953 е директор на нейния департамент за международни изследвания. Близък и влиятелен съветник на Държавния секретар Кордел Хъл (1934–1946) по глобални икономически и политически въпроси. Ключов автор на Хартата на ООН и участник в Бретън–Уудската конференция.

Пастухов, Кръстю (1874–1949) – политик, широк социалист. Министър на вътрешните работи в правителството на Теодор Теодоров (1918–1919). След 1945 е в опозиция и репресиран.

Паяков, Лазар (1867–1910) – политик от Народнолибералната партия. Директор на търговската гимназия в Свищов. Редактор на списание „Промишленост“. Занимава се с търговия в Русе и Варна. Министър на финансите (1903–1908). Един от основните обвиняеми в делото срещу министрите от кабинетите, управлявали страната през 1903–1908.

Пенев, Боян (1882–1927) – литературен критик и историк. Професор в Софийския университет. Автор на класически изследвания върху историята на българската и на славянските литератури.

Петен, Филип (1856–1951) – маршал на Франция. Командващ френските сили в битката при Вердюн и цялата френска армия в края на Първата световна война. През 1940–1942 ръководи колаборационисткия режим в неокупираната част от страната със столица във Виши.

Петков, Димитър (1858–1907) – опълченец, политик след Освобождението. Член на Либералната и лидер на Народнолибералната партия. Кмет на София (1888–1893). Министър-председател (1906–1907). Убит през 1907.

Петков, Никола (1893–1947) – политик от БЗНС. Участва в демократичната опозиция преди и по време на Втората световна война. Един от учредителите на Отечествения фронт. Министър през 1944–1945 и лидер на опозицията през 1945–1947. Екзекутиран след инсцениран процес.

Петров, Рачо (1861–1942) – генерал. Министър на войната (1887, 1894–1896). Министър-председател (1900–1901, 1903–1906). Обвиняем в делото срещу министрите от кабинетите, управлявали страната през 1903–1908.

Пешев, Димитър (1894–1973) – юрист и политик. Министър на правосъдието (1936–1937). Народен представител (1938) и подпредседател на Народното събрание. Инициатор на подписката на народни представители през март 1943, която изиграва съществена роля за спасяването на българските евреи от депортиране в германските концлагери.

Пешев, Петър (1858–1931) – юрист, публицист и политик. Министър на правосъдието (1894, 1899–1900, 1913). Министър на просветата (1913–1918).

Пигу, Алфред (1877–1959) – английски икономист, най-виден представител на Кеймбриджката неокласическа школа след А. Маршал. Въвежда социалното благосъстояние като пълноправна област на икономическото познание и защитава нуждата от държавна намеса за коригиране недостатъците на пазара.

Пико, Жорж – френски върховен комисар в България (май–септември 1920) и пълномощен министър в София (1920–1925).

Пиночет, Аугусто (1915–2006) – чилийски военен. През 1973 извършва преврат срещу конституционния президент Салвадор Алиенде. Управлява авторитарно страната до 1990. През 80-те години провежда либерална икономическа политика, инспирирана от принципите на Чикагската школа.

Пишон, Стефен (1857–1933) – министър на външните работи на Франция (1906–1911, 1913, 1917–1920).

Поанкаре, Раймон (1866–1934) – френски политик. Президент на републиката (1913–1920). Министър-председател (1912–1913, 1922–1924, 1926–1929). При неговото управление е осъществена окупацията на Рурската област (1924) и стабилизацията на френския франк (1926).

Поляков, С. С. (1837–1888) – руски железопътен предприемач и собственик на банкерска къща. Автор (заедно с барон Г. О. Гинзбург) на първия проект за преобразуване на БНБ в частна емисионна банка (1879).

Попов, Кирил (1870–1927) – икономист с големи заслуги за развитие на българската статистическа служба. Директор от 1896 на Статистическото бюро към Министерството на финансите (по-късно Дирекция и Главна дирекция на статистиката). Организира редовното издаване на статистически годишници на България (от 1909), еднократни преброявания и мащабни статистически изследвания. Основател на Върховния статистически съвет. Председател на Българското икономическо дружество. Деец на кооперативното движение.

Прост, Анри (1891–1970) – автор на изследване върху българската икономика през 1912–1930.

Радев, Симеон (1879–1967) – журналист, дипломат, литературен критик, историк. Участник в Конференцията на мира в Букурещ (1913) и в делегацията за Солунското примирие (1918). Автор на „Строители на съвременна България“ (1910–1911).

Радославов, Васил (1854–1929) – политик, лидер на Либералната партия. Министър-председател през 1886–1887 и през 1913–1918, когато обвързва България с Тройния съюз. След края на Първата световна война емигрира в Германия. Осъден е задочно по закона за съдене и наказание на виновните за националната катастрофа (1919–1922) и амнистиран през 1929.

Райфайзен, Фридрих-Вилхелм (1818–1888) – германски финансист. Основател на мрежата от кооперативни взаимоспомагателни кредитни учреждения (Райфайзенови каси) в Германия.

Раковски, Кръстьо (1873–1941) – съветски политик и дипломат от български произход. Министър-председател на Украйна (1919–1923). Посланик на СССР в Лондон и Париж (1925–1927). След 1928 е репресиран, като е изселен в Централна Азия, съден с групата на Бухарин (1937) и по-късно екзекутиран.

Ризов, Димитър (1863–1918) – публицист и дипломат. Участник в Съединението и в македоно-одринското движение. Български дипломатически представител в Белград (1905–1907), Рим (1908–1915) и Берлин (1915–1918).

Рикардо, Давид (1772–1823) – английски икономист, придал завършеност на системата на класическата политическа икономия, чиито родоначалник е Адам Смит. Привърженик на трудовата теория за стойността. Формулира редица фундаментални хипотези като тази за сравнителните преимущества в международната търговия и за „еквивалентността на Рикардо" относно неутралността (при определени условия) на начините за финансиране на правителствените разходи. Рикардо е и успешен бизнесмен, финансист и борсов играч.

Рист, Шарл (1874–1955) – френски икономист и историк на икономическата теория. Подуправител на Банк дьо Франс (1926–1929). Финансов съветник на Румънската национална банка.

Робертсън, Денис (1890–1963) – английски икономист. Работи в парадигмата на Кеймбриджката и Стокхолмска школа. По-известните му изследвания са в теориите на цикъла и на зависимостта инвестиции/спестявания.

Робинс, Лионел (1898–1984) – английски икономист, близък по дух до наследството на У. Ст. Джевонс, Л. Валрас, Австрийската и Стокхолмската школа. През 30-те години ограничава огромното влияние на А. Маршал в английската икономическа наука. Придава голям престиж на *London School of Economics* като привлича в него Фридрих фон Хайек и други известни икономисти.

Романов – инженер, участвал в построяването на ВЕЦ „Въча".

Ротшилд – банкерска династия с корени във Франкфурт и с разклонения (през XIX в.) в Англия, Франция и в други основни европейски финансови центрове.

Рюеф, Жак (1896–1978) – френски икономист и финансист. През 20-те години работи за ОН, вкл. по формулирането на стабилизационната програма за България през 1927–1928. По-късно е във френското Министерство на финансите и подуправител на Банк дьо Франс (1939). Автор на плана за стабилизиране на френския франк през 1958. Привърженик на по-либерални, не кейнсиански виждания.

Рясков, Марко (1883–1972) – финансист. Започва работа в БЗБ (1905–1912). Изучава ипотекарното кредитиране в Германия. От 1912 е в учредената с германски капитали Кредитна банка, като през 1921 е назначен за неин директор. Управител на БНБ през 1935. Министър на финансите (1935). През 1936–1943 се завръща в Кредитна банка. Председател на фондовата борса. Изиграва важна роля за сключване на Крайовската спогодба с Румъния (1940). През 1943 е посочен за настойник на малолетния цар и за управляващ на царските имоти. След войната ръководи отново Кредитна банка (станала съветска собственост по силата на репарациите) до 1948. Изселен (1949) в Севлиево и интерниран в Белене (1951–1954).

Савов, Михаил (1857–1928) – военен и дипломат. Министър на войната (1891–1894, 1903–1907). Пълномощен министър в Париж (1920–1923). Обвиняем в делото срещу министрите от кабинетите, управлявали страната през 1903–1908.

Сакаров, Никола (1881–1943) – икономист и политик. Член на настоятелството на Българското икономическо дружество. Управител на БЗКБ.

Салабашев, Иван (1853–1924) – политик, първоначално от Народнолибералната партия, а след 1903 от Демократическата партия. Министър на финансите (1888–1890, 1892–1894, 1908–1910). Пълномощен министър във Виена (1910–1914). През 1909 успява да сключи (с виенски банки) първия български негарантиран държавен заем.

Салазар, Антонио (1889–1970) – португалски икономист и политик. Ръководи авторитарно страната през 1932–1968. Привърженик на автаркична политика със силна държавна намеса в икономиката. При неговото управление (най-вече след войната) страната регистрира бърз стопански растеж.

Сарафов, Михаил (1864–1924) – политик, директор на българската гимназия в Солун (1893–1896). Министър на финансите (1884, 1902–1903).

Силянов, Евгени (1907–1997) – дипломат и журналист. След 1944 емигрира в Париж. Сътрудничи на българската емигрантска периодика, на френски издания, на радиостанциите Гласът на Америка и Свободна Европа (Мюнхен). Син на Христо Силянов.

Силянов, Христо (1880–1939) – поет, публицист, мемоарист, участник в Илинденско-Преображенското въстание. Председател на дружеството на столичните журналисти (1931–1932). Подпредседател на Македонския научен институт.

Симеон II, Сакс-Кобурготски (1937) – цар (1943–1946) и министър-председател (2001–2005) на България.

Симеонови (братя) – русенски търговци и банкери, свързани с Българска търговска банка.

Смилов, Боян (1885–1947) – адвокат и политик, един от лидерите на Националлибералната партия. Участва в преврата на 9 юни 1923. За кратко е министър в правителствата на Ал. Цанков и А. Ляпчев.

Солтър, Артър – английски икономист. Директор на Финансово-икономическия отдел на ОН (1922–1930). Професор в Оксфорд. Депутат в Британския парламент.

Стамболийски, Александър (1879–1923) – лидер на БЗНС. Министър-председател (1919–1923). Подписва договора за мир в Ньой. Води българската делегация на международната стопанска конференция в Генуа (1922), където се полагат основите на следвоенния икономически ред.

Стамболов, Стефан (1854–1895) – поборник до Освобождението, поет, журналист и политик. Деец на Либералната и Народнолибералната партия. Играе съществена роля при Съединението на Княжество България и Източна Румелия. Министър-председател (1887–1894). Убит през 1895.

Станев, Стефан (1917) – статистик. Ректор на Стопанската академия „Д. Ценов" в Свищов (1950–1955). Председател на Централното статистическо управление (1960–1976). Посланик във Венецуела и Канада (1978–1983).

Станчов, Димитър (1863–1940) – частен секретар и началник на тайния кабинет на Фердинанд (1887–1895). Дипломатически представител в Букурещ, Виена, Петербург, Париж, Рим, Лондон (1894–1924). Министър на външните работи (1906–1908).

Стефанов, Иван (1899–1980) – икономист и статистик. Защитава докторат при Л. Борткиевич в Берлин. До екстрадирането му заради комунистическа дейност през 1925 работи и за съветското търговско представителство в Германия. От 1927 до 1935 е в Главната дирекция на статистиката, където е един от организаторите на мащабната репрезентативна селскостопанска анкета от 1934. Професор във Висшето търговско училище „Д. А. Ценов", Свищов (1937–1944). Членува в БКП и публикува в партийни издания. Управител на БНБ (1944–1946). Участва в българската делегация на конференцията за мир в Париж. Министър на финансите (1946–1949). Осъден по процеса срещу Трайчо Костов (1949), като до 1956 е в затвора. След 1956 работи в Икономическия институт на БАН, където основава Икономико-математическата лаборатория и преподава във Висшия икономически институт.

Стефанов, Стефан (1876–1945) – индустриалец и политик. Министър на финансите (1931–1934) в правителството на Н. Мушанов, през годините на Голямата депресия. Автор на стабилизационна програма („план Стефанов"), разработена в тясно сътрудничество с ФК на ОН.

Стоилов, Константин (1853–1901) – юрист и политик. Един от лидерите на Консервативната, а по-късно на Народняшката партия. Политически секретар на Александър I Батенберг. Министър-председател (1887, 1894–1899).

Стоянов, Захари (1850–1889) – участник в националноосвободителните борби и в Съединението на Княжество България и Източна Румелия. Писател, мемоарист и политик. Член на Народнолибералната партия.

Стоянов, Никола (1875–1967) – директор на Дирекцията на държавните и гарантираните от държавата дългове (1919–1939). След начало на научна кариера в областта на математиката и астрономията се ориентира към финансите. През 1908–1919 последователно завежда отделението за финансови изучавания на БНБ и е администратор на застрахователния отдел на БЦКБ. Участва в българската делегация в Ньой, на конференцията в Генуа (1922) и във всички преговори по уреждане на българските държавни външни дългове. Член на Управителните съвети на Фондовата борса, на Държавния контрол върху частните застрахователни предприятия. Председател е на Съвета на

Погасителната каса, на Държавната лотария и пр. Член на ръководството на Съюза на гимнастическите дружества „Юнак“. Председател на Македонската кооперативна банка, подпредседател на Македонския научен институт. Бил е заместник-председател на БИД, редактор на СпБИД, член на Научния комитет към СИСП. Председател на Алианс Франсез в София.

Стоянов, Петко (1879–1973) – юрист и политик от Радикалдемократическата и Демократическата партия. Професор в Софийския университет. Един от основателите на Свободния университет. Държавен обвинител в съда, учреден по закона за съдене и наказание на виновните за националната катастрофа (1919–1922). Министър на финансите в кабинета на К. Георгиев (1944–1945). През 1945–1947 е в опозиция и по-късно репресиран.

Стоянов, Трайко – директор на Дирекцията на държавните и гарантираните от държавата дългове (1912–1919).

Страшимиров, Димитър (1869–1939) – историк, литератор и публицист. Автор на изследвания върху събитията и дейците на Априлското въстание. Директор на Народния театър (1927–1929), заместник-директор на Народната библиотека (1930–1935).

Стронг, Бенджамин (1872–1928) – управител на Федералната резервна банка в Ню Йорк (1914–1928), оказал силно влияние върху цялостната политика на американския Федерален резерв и върху международните финансови отношения през 20-те години.

Тачър, Маргарет (1925) – английски политик. Министър-председател на Великобритания (1979–1990). Провежда подчертано либерална стопанска политика, която наред с тази на администрацията на Р. Рейгън в САЩ дава силен тласък на неолибералните виждания за икономиката в глобален мащаб.

Тевене, Анри – лейтенант от разузнаването към френските военни власти в България след края на Първата световна война.

Тенев, Михаил (1856–1940) – от 1881 управлява Отделението за бюджета, счетоводството и контрола на Министерството на финансите. Администратор и член на УС на БНБ (1885–1894). Управляващ (1887–1894) и управител (1894–1899) на БНБ. Министър на финансите (1899–1900). След като напуска държавната администрация, ръководи частни търговски и индустриални дружества. Член на УС на Фондовата борса, на БИД и др.

Теодоров, Теодор (1854–1924) – юрист и политик, член на Народната, по-късно на Обединената народнопрогресивна партия. Министър на финансите (1897–1899, 1911–1913). Министър-председател (1918–1919). Води българската делегация по сключване на мирния договор в Ньой.

Тер, Мьолен – холандски банкер и член на ФК на ОН.

Тинберген, Ян (1903–1994) – холандски икономист. През 1929–1945 работи в Централното статистическо бюро в Холандия като се занимава с изследване на икономическите цикли. Участва (заедно с Г. Хаберлер) в мащабен проект на секретариата на Обществото на народите (1936–1938), посветен на теориите и моделирането на икономическите цикли. След войната е директор на холандското Централно бюро за планиране. Получава (заедно с Р. Фриш) първата Нобелова награда за икономика (1969). Съветва редица развиващи се страни и международни организации.

Титулеску, Никола (1882–1941) – министър на външните работи на Румъния (1927–1928, 1932–1934). Представител на Румъния в ОН и на два пъти (1930–1931) председател на организацията.

Тодоров, Петко – член на Парламентарната анкетна комисия за разследване дейността на БНБ през периода 1914–1920.

Тодоров, Петър (1881–1955) – политик и журналист. Министър на финансите след превратите от 9 юни 1923 (1923–1926) и 19 май 1934 (1934–1935). Един от ръководителите на „Звено" и от участниците в Отечествения фронт. Пълномощен министър в Югославия (1945–1946).

Тодоров, Юрдан П. – знатен гражданин на Елена и народен представител от града. Баща на музата на Яворов Мина и на Петко Ю. Тодоров, който заедно с д-р К. Кръстев, П. Славейков и Яворов създават литературния кръг „Мисъл".

Тончев, Димитър (1858–1937) – юрист и политик от Либералната партия. Министър при Ст. Стамболов, К. Стоилов, Д. Греков и Т. Иванчов. Министър на финансите в кабинета на В. Радославов (1913–1918). Съден от Държавен съд през 1903 и 1922.

Торс, Жозеф – генерален директор на Париба (1892–1907).

Тотев, Атанас (1906–2000) – статистик. Сътрудник на Статистическия институт за стопански проучвания. Рокфелеров стипендиант в университета Корнел (САЩ), където защитава дисертация (1939). Преподава статистика в Софийския университет и във Висшия икономически институт.

Тошев, Андрей (1867–1944) – учител, публицист, дипломат и политик. Министър-председател (1935).

Трифин, Роберт (1911–1993) – белгийски икономист, работил в САЩ (1942–1977). През 1946-1951 е в МВФ и ОИСР. Критик на Бретън-Уудската парична система. След завръщането си в Белгия активно поддържа Европейската валутна система и идеята за създаване на Европейска централна банка.

Турлаков, Марко (1853–1940) – министър на финансите в правителството на Ал. Стамболийски (1920–1923).

Тюретини, Албер – генерален директор на Париба (1908–1918), произхождащ от женевска банкерска фамилия.

Утие – заместник-делегат (1929–1949) на носителите на облигации от българските държавни заеми 1902, 1904, 1907.

Утин, Н. – представител на банкерските къщи на барон Г. О. Гинзбург и С. С. Поляков, които през 1879 предлагат план за преустройство на БНБ.

Фаденхехт, Йосиф (1873–1953) – юрист, адвокат, публицист, народен представител, радикалдемократ. Професор в Софийския университет. Министър на правосъдието в кабинета на Ал. Малинов (1918). Служебен защитник на подсъдими от Народния съд. Председател на отечественофронтовското ръководство на Съюза на българските адвокати (1945).

Фанта, Робер – представител на Компанията за източните железници в София.

Фердинанд I, Сакс-Кобурггготски (1861–1948) – княз (1887–1908) и цар (1908–1918) на България. След Солунското примирие (29 септември 1918) абдикира в полза на сина си Борис III.

Филов, Богдан (1883–1945) – историк, археолог, политик. Професор в Софийския университет. Председател на БАН (1937–1944). Министър председател (1940–1943) и регент (1943–1944). Осъден на смърт от Народния съд.

Финали, Орас (1871–1945) – генерален директор на Париба (1919–1937). Постъпва в банката през 1900, неин директор от 1908. Участва в договарянето на много от заемите, емитирани от Париба в Източна и Централна Европа, в Южна Америка, Русия, Япония и САЩ. Допринася за интернационализиране дейността на банката, особено след Първата световна война.

Фишер, Ървинг (1867–1947) – американски икономист, неокласик. Има съществени приноси в теорията на равновесните цени, количествената теория на парите, теорията на индексите.

Фридман, Милтън (1912–2006) – американски икономист. Олицетворява теорията на монетаризма на Чикагската школа в нейната най-последователна критика срещу кейнсианството. В класическата „Парична история на САЩ" (заедно с А. Шварц) проявява дълго игнорираното влияние на паричното предлагане върху динамиката на икономиката. Фридман формулира важни хипотези в теорията на потребителското търсене и относно философските основи на икономическите изследвания. С публичното си присъствие и с експертните си съвети (вкл. на режими като този на Пиночет) той е един от най-влиятелните гласове на икономическата наука през XX век, с безспорна заслуга за разпространението на либералните идеи.

Фриш, Рагнар (1895–1973) – норвежки икономист. Разработва завършена неокласическа теория на производството и оригинален модел на икономическия цикъл. Има решаващ принос за обособяването на иконометриката като самостоятелна научна област. Р. Фриш е инициатор и един от основателите на Иконометрическото дружество (1930), дългогодишен главен редактор на влиятелното списание *Econometrica* (1933–1955). През 1932, с подкрепата на Рокфелеровата фондация, основава Икономически институт в Осло. Първи лауреат (заедно с Я. Тинберген) на Нобеловата награда за икономика (1969).

Хаберлер, Готфрид (1900–1995) – австрийски икономист, работил от 1936 в САЩ. От 1971 е свързан с неолибералния *American Enterprise Institute*. Автор на синтетични теории за международната търговия и за икономическия цикъл.

Привърженик на либерална стопанска политика със свобода на търговията, гъвкави валутни курсове и монетаристки принципи.

Хаджийски, Иван (1907–1944) – социолог и социален психолог, автор на „Оптимистична теория за нашия народ“ и „Бит и душевност на нашия народ“.

Хайек, Фридрих фон (1899–1992) – австрийски икономист. От 1931 до 1950 живее в Лондон, а след това в Чикаго (до 1962), Фрайбург и Залцбург. Убеден защитник на либералната демокрация и свободния пазар, той е най-последователният опонент на кейнсианската парадигма и на всякакви варианти на колективистична идеология. Приносите му са в икономическата теория, правото, психологията. Неговите идеи получават силно разпространение и оказват голямо влияние след краха на комунизма. Получава Нобелова награда по икономика през 1974.

Ханке, Стив – професор в университета „Джон Хопкинс“ в Балтимор. Съветник на редица правителства и активен пропагандатор на идеята за въвеждане на Парични съвети.

Хоскиер, Е. – датски банкер, собственик на финансова къща в Париж. Активен посредник при сключването на руските държавни заеми от края на XIX и началото на XX в. Оказва посреднически и комисионерски услуги за уреждането на българския държавен заем от 1902, емитиран от Париба.

Христофоров, Асен (1910–1970) – икономист, преводач и писател. Завършва Роберт колеж в Истанбул, където посещава и курс по литература. Висше образование получава в *London School of Economics*. Доцент по политическа икономия в Свободния университет (1943) и професор по конюнктурна теория (1945) в Софийския университет. През 1935–1947 е един от най-активните изследователи на българската икономика. Началник е на конюнктурната служба при ГДС, сътрудничи на Статистическия институт за стопански проучвания (1938–1940), работи в ТИК. През войната издава сп. „Стопански вести“, което е спряно от властите. След 1944 е член на УС на Съюза на популярните банки, главен редактор на СпБИД и секретар на БИД. През 1947 е уволнен от университета, арестуван и интерниран в Белене до 1953. По-късно живее уединено край с. Говедарци, макар че поддържа известни контакти с писателските среди. Превежда англоезична литература (Дж. Джойс, Джером К. Джером, Джек Лондон и др.), пише пътеписи, етнографски и народопсихологически очерци.

Хувър, Хърбърт (1874–1964) – министър на търговията (1921–1925) и президент на САЩ (1929–1933). След банковия крах в Европа през юни 1931 обявява едногодишен мораториум по плащанията на репарациите и на съюзническите дългове към САЩ. След изтичането на мораториума Германските репарации са отменени.

Цанков, Александър (1879–1959) – икономист и политик. Професор по политическа икономия в Софийския университет. Председател на Народния сговор и организатор на преврата от 9 юни 1923. Министър-председател (1923–1926) през период на политическа нестабилност и терор от страна на леви организации и на самата държава. Основател на дясното Народно социално движение през 1932. През септември 1944 напуска България и активно организира антикомунистическата политическа емиграция. Почива в Аржентина.

Цанков, Драган (1828–1911) – участник в църковните борби през 60-те години на XIX в., видна фигура сред цариградските българи, политик. Министър-председател (1880, 1883–1884). Водач на Либералната и Прогресивнолибералната партия. По време на режима на Стамболов е емигрант в Русия.

Цанов, Илия (1835–1901) – политик, деец на Либералната партия. Министър на външните работи в кабинета на Петко Каравелов (1884–1886).

Цонев, Любен – ръководител на Дирекцията за външна търговия през годините на Втората световна война.

Цончев, Цоньо (1898–1967) – икономист и активист на БКП. Работи в Статистическия институт за стопански проучвания (1935–1940). През 1938–1940 специализира в Харвард, а през 1940–1945 е в Главната дирекция на статистиката. Управител на БНБ (1946–1949). Отстранен във връзка с процеса срещу Трайчо Костов. По-късно работи в Икономическия институт на БАН.

Чакалов, Асен (1899–1985) – икономист. Защитава докторат в Мюнхен. Специализира банково дело в Англия и Франция (1922–1925). Ръководи отдела за финансови проучвания в БНБ (1925–1940). Администратор (1940–1942) и управител (1942–1944) на БЗКБ. Автор на първото систематично измерване и изследване на националния доход на България (1937, 1946). Член на Настоятелството на БИД (1931–1946). Съветник в Държавната планова комисия (1947–1951). Работи в Икономическия институт на БАН (1956–1965).

Чакалов, Христо (1868–1931) – финансист. Постъпва в БНБ през 1901 като адвокат, а по-късно е неин юристконсулт. Най-дългогодишният управител на БНБ (1908–1920). Дейността на банката под негово управление (1914–1921) е разследвана от специална парламентарна анкетна комисия през 1920–1922. През 20-те години ръководи Българска банка и е подуправител на Българска ипотекарна банка.

Чаушеску, Николае (1918–1989) – лидер на Румънската комунистическа партия (1965–1989). Ръководи един от най-тоталитарните режими в Източна Европа.

Червенков, Вълко (1900–1980) – политик от БКП. Политически емигрант в СССР и функционер на Коминтерна (1925–1944). Министър-председател, следвал най-ортодоксална сталинистка линия (1950–1956). По-късно Тодор Живков постепенно го отстранява напълно от властта.

Чолаков, Станчо (1900–1981) – икономист. Ученик на О. Андерсон, преподавател и професор във Висшето търговско училище, Варна (1928–1944). Главен редактор на списание „Економист“ (1939–1943). Един от авторите на икономическата част от програмата на Отечествения фронт. Министър на просветата (1944–1945). Управител на БНБ (март–октомври 1946). Министър на финансите (1945–1946). По-късно преподава в Държавната политехника и във Висшия икономически институт „Карл Маркс“.

Чолаков-Зарин, Петър – икономист и публицист. Работи близо три десетилетия в БНБ – бил е администратор на банката, член и председател на Проверителния ѝ съвет (1923–1927). След като напуска Народна банка в конфликт с нейното ръководство, публикува серия от памфлети, разобличаващи политиката на БНБ. През 1921–1923 е директор на БЦКБ.

Чупров, А. А. (1874–1926) – руски статистик, син на известния политикономист А. И. Чупров. Има съществени приноси в математическата статистика, репрезентативните изследвания и демографията. През юни 1917 е в чужбина и след революцията не се завръща в Русия, като до смъртта си работи в Стокхолм, Дрезден и Прага.

Шарло, Марсел – делегат (1913–1933) на носителите на облигации от българските външни държавни заеми 1902, 1904 и 1907. Преди това е френски пълномощен министър в Християния (Осло).

Шарон, Рене – след Първата световна война работи във френското Министерство на финансите и в системата на ОН. Участва в мисиите на организацията по икономическо стабилизиране на Австрия и Унгария. Комисар на ОН в България (1926–1932), като наблюдава усвояването на Бежанския (1926) и на Стабилизационния (1928) заем. От 1932 е на работа във Финансово-икономическата секция на Секретариата на ОН. По-късно е неин заместник-председател. По време на Втората световна война остава в Швейцария.

Шейсон, Пиер – комисар на ОН в България (1934–1940).

Шеризе, Рене дьо – секретар и управляващ френската легация в София (1910–1912). Представител на Франция в МСК и председател на комисията от 1921.

Ширак, Жак (1932) – френски политик. Президент на републиката (1995-2007).

Шишманов, Иван (1862–1928) – историк и фолклорист. Един от основателите на Софийския университет и професор по сравнителна история на литературата в него. Министър на народната просвета (1903–1907). Основател и редактор (1889–1902) на „Сборник за народни умотворения, наука и книжнина“.

Шмолер, Густав (1838–1917) – лидер на историческата школа и най-влиятелна фигура сред икономистите в германския академичен истеблишмънт от края на XIX век. Остро критикува неокласическото направление в икономическата теория, с чиито лидер (К. Менгер) води знаменития „спор за метода“. Приема, че икономическата наука има за основна цел да провежда скрупульозни конкретни описания, но не е в състояние да формулира общи закони. Привърженик на държавната намеса в икономиката.

Шулце-Делич, Херман (1808–1883) – германски икономист. Основава дружества за закупуване предмети от първа необходимост. Разработва модела на популярните банки и учредява първите от тях.

Шумпетер, Йосиф (1883–1950) – австрийски икономист. През 1919 за кратко е министър на финансите на Австрийската република, а през 1921–1924 ръководи малка банкова къща, която банкрутира. От 1925 преподава в Бон, а от 1932 работи в Харвардския университет в САЩ. Разработва оригинални теории на стопанското развитие и на предприемачеството. Те не са изложени в общоприетия научен жаргон, като години по-късно в тях намират вдъхновение икономисти с различна ориентация. Автор на монументални трудове, посветени на икономическите цикли и на историята на икономическия анализ.

Показалец на упоменатите лични имена*

Абрашеви, фамилия – II
Адлер, фон – I, III
Азисови, братя – III
Азманов, Милан – III
Айхънгрийн, Бари – I
Аладжов, Петър – I, II, III
Алкалай, Сабат – III
Алтимирски, Иван – II
Алтимирски, Н. – II
Ангелов, д-р – III
Андерсон, Оскар – I, III
Анри, полковник – I
Антонов, Венцислав – I, II, III
Апоний, граф – III
Апостолов, Л.– III
Арас, Рошдю – III
Асеов, Жак – III
Афталион, Албер – I, II, III

Багрянов, Иван – II, III
Байданов, Стефан – II, III
Балабанов, Марко – II
Бар, Раймон – I
Барту, Луи – I
Барух, Жан – III
Баталов, Милю – II
Батенберг, Александър – II, III
Баучер, Джеймс – III
Бебис, К. – II
Бейджход, Уолтър – II
Бейкър, Джеймс – I
Белев, Александър – III
Белинов, Иван – II
Белчев, Христо – III
Бенароя, Хаим – III
Бенбасат – III
Берже, Леон – I, III
Беров, Любен – III
Бертело – I
Бисмарк, Ото фон – I
Бланки, Огюст – III
Бобчев, К. – III
Бобчев, Христо – II
Боев, Бончо – I, II, III
Боев, Борис – II
Божилов, Г. – I
Божилов, Добри – I, II, III
Божинов, Александър – II
Божинов, Иван – III
Бойл, Едуард – I
Бойчев, Б. – II
Болдуин, Стенли – III
Бон – II
Бончев, Хр. – III
Борд, Й. дьо – I
Бордо, Майкъл – II
Борткиевич, Лазар – III
Бочев, Стефан – I, II, III
Бочев, Стоян – I, II, III
Бояджиев, Георги – III
Бояджиев, Коста – I, II, III
Бояджиева, Пепка – III
Братиану, Винтила – I
Брейди, Никълъс – I

---

* С получерен шрифт са набрани имената на личностите, за които има приведени сведения в *Биографични бележки*. Не са включени имената на автори, споменавани само с цитирани техни произведения. С римски цифри са обозначени томовете от *Комуналният капитализъм*.

Брентано, Людвиг – III
Бриер – I
Бродел, Фернан – III
Бурбулон, граф Робер дьо – I
Бурилков, Желю – I, II, III
Буркен, Пол – III
Бурмов, Иларион – III
Бурмов, Тодор – III
Буров, Атанас – I, II, III
Буров, Иван – I, II
Буске, Жорж – I, II, III
Бух, Константин – I
Буш (старши), Джордж – I
Бъклов, Йонко – II, III
Бъклов, Панайот – II
Бъклов, Петър – I, III
Бъклови братя – I, II, III
Бьом-Баверк, Ойген фон – III

Вагеман, Ернст – III
Вазов, Иван – II, III
Вазов, полковник – I
Вакаро, Гвидо – III
Вакаро, Камило – III
Вакаро, Константин – I, II, III
Валенберг, фамилия – III
Валнов, Иван – III
Валрас, Леон – III
Варга, Евгени – III
Вариклечков, Иван – I
Василев, Григор – I, II, III
Василев, Иван – III
Василев, Славейко – III
Васильов, Иван – III
Вато, Жан – I, II, III
Великсин, Д. – II
Величков, В. – II
Велчев, Дамян – III
Венизелос, Елефтериос – I
Виденов, Жан – II
Визер, Фридрих фон – III
Виксел, Кнут – III
Вите, граф Сергей – I, III
Вишеградски, А. – I
Владигеров, Тодор – III
Владикин, Георги – III
Владикин, Любомир – III
Влайков, Тодор Г. – III
Вутов, Иван – III
Вучев, Климент – II
Вълканов, Петко – II
Вълков, генерал – I
Вълчев, Тодор – II, III
Върбанов, Петко – III
Върбенов, Димитър – II

Габе, Петър – I
Галантер, Жак – III
Гебхард – III
Генадиев, Никола – I, III
Генов, Г. П. – III
Георгиев, Делю – I, II, III
Георгиев, Евлогий – II, III
Георгиев, Иван Асен – II
Георгиев, Кимон – I, II, III
Георгиев, Трайко – III
Гешов, Евстрати Иванов – I
Гешов, Иван Евстратиев – I, II, III
Гинзбург, Г.О. – II, III
Гиргинов, Александър – II
Гичев, Димитър – I, II, II – I, II
Глум – I
Готие, Пол – I
Грасиан, Ал. – III
Греков, Димитър – II, III
Грешъм, Томас – II, III
Гринберг, Лора – III
Гринберг, Натан – III
Гринспийн, Алън – I
Гроган, лейди – I
Грозев, Ив. – III
Груев, Йоаким – II
Губиделников, Георги – II, III
Гудев, Петър – III

Гудев, Ст. – III
Гунев, Кирил – I, II, III
Гънстън, Чарлз – I

Дабровски, Марек – II
Давидов – II
Дайрас – I
Дамянов, Атанас – III
Дамянов, Боян – II
Данаилов, Георги – I, II, III
Данев, Стоян – I, II, III
Даскалов, Райко – I, II
Дацов, С. – III
Деклозиер, Фернан – I, II, III
Делкасе, Теофил – I
Демостенов, Симеон – III
Деплер, Майкъл – I
Дестайор – I
Джанкардашлийски, Димитър – I, II
Джевонс, Уйлям Ст.
Димчев, Н. – II
Дичев, Петър – III
Добрович – I, II
Долински, Наум
Дондуков-Корсаков,
  княз Александър – I, II
Допер – I
Дринов, Марин – II
Друмев, Васил – III
Дълес, Алън – I
Дьо Гол, Шарл – I
Дьо Декер – III
Дьо Кастерас, Мишел – I
Дьо ла Тай – I, II
Дьо Сеген – III
Дьо Шалендар, А. – I, II
Дюлгеров, Т. – III
Дюнан, Марсел – I, II, III

Екзарх Йосиф – III
Екимов, Иван – I, II, III
Еленков, Иван – III
Ено, полковник – I
Еренрайх, Едуард – II

Жафре, М. – II
Желязкович, Георги – II, III
Живков, Георги – III
Живков, Тодор – I, II
Жид, Шарл – III
Жюглар, Клеман – I, II, III

Загоров, Славчо – I, II, III
Зашев, д-р – III
Зиновиев, Александър – I, III
Златаров, Ив. – III
Златарски, Вл. – III
Златев, Пенчо – I
Златев, Ст. – II
Золотович, Любомир – III
Зомбарт, Вернер – III

Иванов, Антон – III
Иванов, Асен – I, II
Иванов, Иван – III
Иванов, Мартин – I, II, III
Иванов, Пею – III
Иванчов, Тодор – I, III
Икономов, Тодор – II, III
Иречек, Константин – III
Искович, Алберт – III

Йорданов, Димитър – I, II

Кадмон, д-р – III
Кайо – I
Календеров, Михаил – I
Калинов, Тодор – I, III
Калфов, Н. – I
Калфов, Христо – I, III
Калчов, Константин – III
Камбон, Анри – II
Камбон, Жюл – I
Камбуров, Ат. – III

Каназирски – I
Каниц, Феликс – III
Капчев, Георги – II
Каравелов, Петко – I, II, III
Карадамянов, Хар. – III
Караджов, д-р – III
Караджов, Илия – II
Караджов, Стефан – I, II, III
Караначев, Манол – II
Карастоянов, Х. – III
Каратодоров, П. – II
Карич, Св. – III
Касел, Густав – III
Касон, А. Е. – III
Катранов, Ж. – II
Кафандарис – I
Кац, Абрахам – III
Кацаров, Констатин – I, II, III
Качев, Коста – II
Кейе, Емен – I, II
Кейнс, Джон Майнард – I, III
Келзен, Ханс – III
Кемерер, Едуин – I, III
Кемилев, Асен – II, III
Кене, Пиер – I
Керемедчиев, Димо – II
Кесяков, Тодор – II
Киндлебергер,Чарлз – I, III
Киндърсли, Робърт – I, II
Кинкел, Иван – III
Кипров, А. – III
Киранов, Прокопи – III
Киркова, Пелагия – II
Киселов – III
Кларк, Джон Р. – I
Климент, митрополит Търновски – III
Ковачев, Иван Н. – II
Ковачев, Марин – II
Ковачев, Никола – II
Ковачев, Ц. – II
Ковачев, Юрдан – II
Коен, Давид – III
Коен, Сам. – III
Кожухаров, Тодор – III
Козаров,Теодор – III
Козюл, Жюл – I, II, III
Коларов, Васил – III
Колбер, Жан Баптист – III
Колев, Коста – II
Колев, Ю. – III
Колушки, Георги – III
Кондратиев, Николай – I, III
Конов, Андрей – I
Константинов, Алеко – II
Константинов, Николай – III
Констинеску – III
Косев, Петър – II
Костис, Костас – I
Костов, Иван – III
Костов, Трайчо – I, III
Кошери, Жорж – I
Крапчев, Данаил – III
Круп – I
Кръстев, д-р Кръстьо – III
Кузнец, Саймън – III
Кукумявков, Д. – I
Кул – I
Кунин, Петко – I
Куранда – I
Куюмджийски, Анджело – I, II, III
Кърлев, Т. – II
Кьорчев, Димо – II
Кьосева, Нинел – II
Кьосеиванов, Георги – I, III
Кьостнер, Николай – I, II
Кямилев, Ст. – II

Лагард, Ж.-Г. – I
Ланге, Оскар – III
Ле Най – I
Лист, Фридрих – III
Лифман, Р. – III
Лишков, Панталей – II
Логофетов, Никола – I

Лойд Джордж, Дейвид – I
Луканов, Андрей – I
Лулчев, Коста – I
Льобон – II
Ляпчев, Андрей – I, II, III
Лячев, Бохар – III
Лячев, Наим – III

Маджаров, Георги – I
Маджаров, Михаил – I, III
Маджарови, фамилия – III
Мазовиецки, Тадеуш – I
Мазюр (Периго-Мазюр) – III
Малинов, Александър – I, II, III
Манушев, Антон – I, III
Маринска, Ружа – III
Марков, Георги – II
Маркс, Карл – III
Маршал, Алфред – III
Маси, полковник – III
Матеев, Евгений – III
Ме, Жан – II, III
Мелас, Жорж – I
Менгер, Карл – III
Мидхад паша – II
Мизес, Людвиг фон – III
Миков, Д. – III
Мил, Джон Стюарт – III
Миланов, Кънчо – III
Милев, Н. – I
Милетич, Любомир – III
Минц, Илзе – I
Митеран, Франсоа – I, III
Михайлов, Иван – I
Михалчев, Димитър – I, III
Михов, Никола – III
Мичъл, Уесли – III
Мишайков, Димитър – I, II, III
Моллов, Александър – I
Моллов, Владимир – I, II, III
Моллов, Д. В. – III
Моллов, Я. – III
Момчилов, Никола – I, II, III
Моне, Жан – I, II, III
Монтези – III
Моргенщерн, Оскар – III
Море, Едмон – I, III
Моро, Емил – I
Морфов, Б. – I
Мошанов, Стойчо – III
Мутафов, Кр. – I
Мутафов, Христо – II
Мутафчиев, Христо – III
Мушанов, Никола – I, II, III

Натан, Жак – III
Начев, Д. – III
Начович, Григор – I, II, III
Неделчев – II
Недков, Борис – I, II, III
Ненадич, Стана – II
Нерезов, Владимир – III
Ниер, Анри – I
Никитов, Георги – II
Николай II, император – III
Николов, Андрей – I
Николов, Г. – I
Нимайер, Ото – I, II
Нихад паша – III
Новожилов, Виктор В. – III
Нойман, Джон фон – III
Норман, Монтегю – I
Нъркс, Рагнар – I

Оббов, Александър – II
Огнянов, Сава – II
Олин, Бертил – III
Олсън, Манкур – III
Осман, барон Жорж

Палазов, Илия – I, II, III
Палеолог, Морис – I, III
Панайотов, Александър – II, III
Панафийо – III

Паница, Иван д-р – III
Паница, фамилия – II
Панов, Иван – III
Парето, Вилфредо – I, III
Пасволски, Лео – I, II, III
Паскалев, П. – II
Пастухов, Кръстю – II, III
Паяков, Лазар – I, III
Паяков, Цв. – I, II
Пеев, Велизар – III
Пейков, Борис – III
Пенев, Боян – III
Пенчев, Петър – III
Периго-Мазюр – III
Петен, маршал Филип – I
Петков, Димитър – I, II, III
Петков, Добрин – III
Петков, Никола – I
Петров, Н. – III
Петров, П. – III
Петров, Рачо – I, II, III
Пешев, Димитър – I, III
Пешев, Петър – II, III
Пигу, Алфред – III
Пико, Жорж – I
Пиночет, Аугусто – I
Пипнев, Ст. – III
Пишон, Стефен – I, III
Поанкаре, Раймон – I, II, III
Покровская, Лидия – II
Политис, Никола – I, III
Поляков, С. С. – I, II
Пондев, Петър – III
Попов, Дим. – III
Попов, Кирил – I, II, III
Попов, Никола – II
Попов, Х. – III
Презенти, Нисим – III
Пройчев, Георги – II
Прост, Анри – I, III
Пулев, Ст. – I
Пъдарев, Никола – II
Първанова, Румяна – III

Радев, Н. – I
Радев, Симеон – I, II, III
Радивоев – III
Радонов, Панчо – III
Радославов, Васил – I, II, III
Разсуканов, Панайот – III
Райков, Христо – III
Райфайзен, Фридрих Вилхелм – III
Райчев, Иван – III
Раковски, Георги С. – I
Раковски, Кръстьо – III
Рафаилович, Александър – I
Револ – III
Реджебов, Али – III
Редкозубов, Никола – II
Ризабеев, Мустафа – II
Ризов, Димитър – II
Рикардо, Дейвид – III
Рист, Шарл – I, II
Робер, М. – I
Робертсън, Денис – III
Робинс, Лионел – III
Родбертович, Александър – II
Рожич – III
Розенберг, Бернард – III
Романов, инженер – II
Росел, М. – I
Ротшилд, Джеймс дьо – I
Ротшилд, фамилия – I, II
Рошер, Вилхелм – III
Рюеф, Жак – I
Рясков, Марко – I, II, III

Сабо – I
Савов, генерал Михаил – I, III
Савов, Димитър – II, III
Сакаров, Никола – I, II, III
Сакс-Кобурготски, Симеон – II
Салабашев, Иван – I, II, III
Салазар, Антонио – I, III

Сарафов, Михаил – I, II, III
Саръиванов, Апостол – III
Сванидзе, Александър – I
Севов, арх. – I
Сейду, Жак – I, II, III
Сел, Жорж – III
Силянов, Евгени – I, II
Силянов, Христо – III
Силяновски, Д. – III
Симеонов, Ст. – II
Симеонови, братя – II
Славенков, Боян – III
Смилов, Боян – I
Смилов Н. – I
Смилов, Г. – III
Смит, Адам – I, III
Солтър, Артър – I, II
Спасичев, Сп. – III
Списаревски, д-р – III
Спространов, Н. – III
Ставрев, Н. – III
Стайков, П. – II
Стайнов, Петко – III
Стаматов, Д. – III
Стамболийски, Александър – I, II, III
Стамболов, Стефан – I, II, III
Стамболова, Поликсения – III
Станев, Стефан – III
Станчов, Димитър – I, III
Станчов, Иван – III
Стателова, Елена – II
Стефанов, Иван – I, III
Стефанов, Стефан – I, II, III
Стоилов, Константин – I, II, III
Стойков, Никола – III
Стоков, д-р – II
Стоянов, Захари – III
Стоянов, Илия – I
Стоянов, Никола – I, II, III
Стоянов, Петко – II
Стоянов, Трайко – I, II
Стракош, Хенри – I, II
Странски, Никола – II
Страшимиров, Димитър – III
Стронг, Бенджамин – I

Тачър, Маргарет – III
Тевене, Анри – I, II, III
Тенев, Михаил – I, II, III
Теодоров, Теодор – I, II, III
Тер Мьолен – I
Тильр, Ройъл – I
Тинберген, Ян – III
Титолеску, Никола – III
Тодоров, Георги – III
Тодоров, Н. – III
Тодоров, Петко – I, II, III
Тодоров, Петър – I, II, III
Тодорова, Мария – III
Тодорова, Цветана – I
Тончев, Димитър – I, II, III
Торбов, Димитър – I
Торнтън, Хенри – II
Торс, Жозеф – I, II, III
Тотев, А. Ю. – III
Тошев, Андрей – III
Тошев, Светослав – II
Трейбал – III
Трифин, Робърт – III
Трифкович, Лазар – II
Тричков, Спас – I
Турлаков, Марко – I, II
Тъпчилещов – I
Търкаланов – III
Тюретини, Албер – I, III

Уайн, Уилям – I
Узунов – II
Утие – I
Утин, Н. – II
Ууд, капитан – III

Фаденхехт, Йосиф – I, II, III
Фан Ноли, епископ – III

Фанта, Робер – II, III
Фелдман, Григори – III
Фердинанд княз (цар), Сакс-Кобургготски – I, II, III
Филов, Богдан – II, III
Финали, Орас – I
Фишер, Ървинг – III
Фландро, Марк – I
Фодор, Джордж – III
Форбс – I
Фридман, Милтън – III
Фриш, Рагнар – III
Фунев, Иван – II

Хаберер, Жан-Ив – III
Хаберлер, Готфрид – III
Хаджиенов, Иван – III
Хаджийски, Иван – II
Хаджимишев, Петър – I
Хаджиниколи – I
Хаджицанев, Хаджиминчо – I
Хаим, Мордохай – II
Хайек, Фридрих фон
Ханке, Стив – I
Харитов, Спас – I
Хернберг, Паул
Хинков, Х. – III
Ходж – III
Хоскиер, Е.
Хранов, А. – I
Христов, Константин – II
Христов, Николай – I, II
Христов, Николай – II
Христофоров, Асен – I, II, III
Хрусанов, С. – II
Хувър, Хърбърт – I, II, III

Цанков, Александър – I, II, III
Цанков, Асен – I, II, III
Цанков, Драган – III
Цанов, Илия – II
Ценов, генерал – III
Цонев, Иван – II, III
Цонев, Любен – II
Цончев, Цоньо – I, III

Чакалов, Асен – I, II, III
Чакалов, Илия – III
Чакалов, Христо – I, II, III
Чапман – II
Чаракчиев, Георги – III
Чаушеску, Николае – I
Чембърлейн, Остин – I, III
Червенков, Вълко – I
Черноколев, Титко – I
Чолаков, К. – II
Чолаков, Станчо – I, III
Чолаков, Х. – I, II, III
Чолаков-Зарин, Петър – II, III
Чупров, А. А. – III

Шарло, Марсел – I, II, III
Шарон, Рене – I, II, III
Шейсон, Пиер – I
Шеризе, Рене дьо – I, III
Шефле – III
Ширак, Жак – III
Шишманов, Иван – II, III
Шмолер, Густав – II, III
Шрьодер, барон – I
Шукер, Стивън – I
Шулце-Делич, Херман – II, III
Шумпетер, Йосиф – I, III

Щанге – II

Ърл, Р. – II

Яворов, Пею – I
Янев, Атанас – II
Янулов, Илия – III
Янчулев, Б. – II, III
Яранов, Атанас – I, II, III
Ятев, Ставраки – II

Показалец на упоменатите институции, периодични издания, партии, сдружения и други формации*

Австрийска национална банка – I, II
    Австрийска банка
Австрийска тютюнева режия – I, II
Австрийско министерство на външните работи – III
Австро-унгарска банка – II
Агентура на Българска народна банка (Поморие) – II
Агенция за икономическо програмиране и развитие (София) – II, III
Административен съд – I
Акционерна банка „Добрина" (Провадия) – I
Акционерна банка „Земеделец" (Стара Загора) – II
Акционерна банка „Напредък" (Плевен) – II
Акционерно дружество „Гранитоид" – I, II
    Дружество „Гранитоид"
Акционерно дружество „Дунав" (Свищов) – III
Акционерно дружество „Мини Курило" – II
Акционерно дружество „Модерен театър" – II
Акционерно дружество „Сила" – II
Акционерно дружество „Софийска банка" – III
Акционерно дружество „Труд" – II
Акционерно дружество "Черно море" – II
Акционерно дружество за производство и търговия на платове „Рила" – III
Алианс Францез – I, III
Американска мисия в София – III
Американски съвет за защита на носителите на чужди облигации – I
    Foreign Bonholders Protective Council (FBPC)
Анонимно дружество на ковачниците и стоманодобива (Франция) – I, II, III
Анкетна комисия (Парламентарна анкетна комисия) на XIX Обикновено народно събрание за разследване дейността на БНБ през 1914-1920 – II
Апелативен съд (Пловдив) – III
Апелативен съд (Русе) – II
Асоциация на борсовите агенти (Париж) – I

---

* С римски цифри са обозначени томовете от *Комуналният капитализъм.* За някои институции са посочени и използваните варианти на техните названия.

Асоциация на носителите на облигации от руските дългове отпреди революцията – I
Асоциация на портьорите от предвоенните заеми – I
Асоциация на търговските банки (София) – I

Балканска банка – I, II
Балканска търговска и ипотекарна банка – II
Балкански комитет – I
Банк дьо Салоник – II
  Солунска банка
Банк дьо Франс – I, II
  Banque de France
  Френска национална банка
Банк ъф Ингланд – I, II, III
  Английска банка
  Bank of England
Банка АД „Буров“ – II, III
Банка „България“ – II, III
Банка „Български кредит“ – I, II, III
Банка „Геула“ – II, III
  Еврейска популярна банка „Геула“
Банка „Гирдап“ – I, II, III
  Кредитно дружество „Гирдап“
  Спестително дружество „Гирдап“
  Варненски клон – II
  Софийски клон – II
Банка Комерчиале (София) – II
Банка „Отечество“ – II
Банка „Съединение“ (Нови пазар) – II
Банка на Джон Ло (Париж) – II
Банка за международни плащания (Базел) – I
Банка за народен кредит – II
Банкерс Тръст – I
Банкерски съвет (към БНБ) – II
Бельовско дружество „Гора“ – III
Берлинска фондова борса – I, II
Блеър енд Ко (банкова къща) – I
  Блеър & Co
  Blair
Британско държавно съкровище – I, II
Будапещенска търговска банка – III
Бундесбанк (Франкфурт) – III

Българска академия на науките – I, III
Българска банка – II
Българска външнотърговска банка (Булбанк) – I
Българска генерална банка – I, II, III
    Генерална банка
    Варненски клон – II
Българска екзархия – I
Българска земеделска банка – I, II, III
    Айтоски клон – II, III
    Новопазарски клон – I, II
    Поморийски клон – II
    Софийски клон – III
Българска земеделска и кооперативна банка – I, II, III
    Клон Стралджа – II
    Софийски клон – III
Българска индустриална банка – III
Българска интернационална банка – II, III
    Интернационална банка на България
Българска ипотекарна банка – I, II, III
Българска македонска банка – II
    Македонска банка
Българска народна банка – I, II, III
    Варненски клон – III
    Пловдивски клон – II
    Поморийски клон – II
    Русенски клон – III
    Софийски клон – II, III
Българска промишлена банка – II
Българска търговска банка – I, II, III
    Пловдивски клон – II
    Софийски клон – II
Българска търговска горска банка – II
    Горска търговска банка
Българска търговско-промишлена палата – II
Българска централна кооперативна банка – I, II, III
Българска черноморска банка (Анхиало/Поморие) – II
    Черноморска банка
Български държавни железници – I, II
Български земеделски народен съюз – I, II, III
Български търговски съюз – III
Български Червен кръст – II
Българско икономическо дружество – I, II, III

Българско комисарство по репарациите – II, III
    Комисарство по репарациите
Българско търговско акционерно дружество – II
Българско търговско параходно дружество – II
Бюро за икономически анализи (Москва) – III
Бюро за стопански признаци (към БНБ) – II, III
Бюро (отделение) за финансови изучавания (към БНБ) – I, II, III

Варненска борса – III
Варненско търговско училище – III
Вестници:
    „Асенова крепост“ (многотиражка на кооперацията) – III
    „България“ – I, III
    „Български търговски вестник“ – II
    „Вечерна поща“ – II, III
    „Демократически сговор“ – III
    „Дневник“ – I, II
    „Държавен вестник“ – I, III
    „Единство“ – III
    „Зора“ – II, III
    „Индустрия и търговия“ – I, III
    „Камбана“ – III
    „Кооперативна защита“ – III
    „Кооператор“ – II, III
    „Култура“ – III
    „Манчестър Гардиън“ – I
    „Марица“ – II
    „Мир“ – I, II, III
    „Морнинг Поуст“ – I
    „Народ“ – I
    „Народни права“ – I, III
    „Народно земеделско знаме“ – I
    „Независимост“ – I, III
    „Нов век“ – III
    „Ново време“ – III
    „Пряпорец“ – I, III
    „Работническо дело“ – I, III
    „Радикал“ – I
    „Реч“ – II
    „Свободна реч“ – III
    „Стар“ – I
    „Стопанска България“ – III

- „Утро“ – I, II, III
- „La vie financi re“ – I
- „Temps“ – I
- „Times“ – I

Виенски върховен земски съд – III
Виенски търговски съд – III
Винербанк (Виена) – I, III
    Винербанкферайн
Висш икономически институт „Карл Маркс“ (София) – III
Висш кооперативен съвет – III
Висш стопански съвет – III
Висша кооперативна школа – III
Висше търговско училище (Свищов) – III
Воден синдикат „Въча“ – I, II
Воден синдакат „Троян“ – II
Военен съюз – III
Върховна сметна палата – I, II
Върховен съвет по водите – II

Г–7 – I
Габровска популярна банка – II
Германска имперска статистическа служба – III
Германски конюнктурен институт (Берлин) – III
Германско министерство на финансите – II
Главен съюз на земеделските кооперации – II
Главна дирекция за държавните и гарантираните от държавата дългове – I, II, III
    Дирекция на държавните дългове
    Дирекция на дълговете
Госбанк (Москва) – II
Гръцка национална банка – II

Дармщадтбанк – I
Делегация на носителите на титри в София – I
Демократическа партия – II, III
Демократически сговор – I, II, III
Демократически съюз – II
Дж. П. Морган– I
Дирекция „Храноизнос“ – I, II
    „Храноизнос“
Дирекция за външна търговия – II
Дирекция за закупуване и износ на зърнени храни – I, II
Дирекция за прехраната – II

Дирекция за стопански грижи и обществена предвидливост – I, II, III
Дирекция на обществената обнова – I, II, III
Дирекция на полицията – II, III
Дирекция на статистиката – II, III
  Главна дирекция на статистиката
Дисконто-Гезелшафт (Берлин) – I, II, III
Дойче Банк – I, II, III
Дом на слепите – I
Дрезднер Банк – II
Дружество „Балкан“ – II
Дружество „Вагон Ли“ – I
Дружество „Дунав“ – III
Дружество „Лъв“ – II
Дружество „Фортуна“ – III
Дружество „Юнак“ – I
Дружество за електрическо осветление и за трамваи – II
Държавен съвет (при Режима на пълномощцията) – II
Държавна банка на Русия – I
Държавна лотария – I
Държавна спестовна каса – I, III
Държавно обвинителство – III
Държавно съкровище – I, II, III
  Държавна хазна – III
  Ковчежничество – II

Европейска комисия – I, III
Европейска централна банка– I, II, III
Европейски съюз – I, III
Електрическа компания „Орион“ – II
Естонска централна банка (Ести банк) – I
Естонски конюнктурен институт – III

Женевска борса – II

Заемодавно, спестовно и земеделческо дружество „Орало“ – III
Застрахователно дружество „Свинкс“ (Нова Загора) – III
Застрахователно и презастрахователно дружество „България“ – II, III
  Първо българско застрахователно дружество „България“
Земеделски каси – I, II, III
  Общополезни земеделски каси
  Общополезни каси

Икономически институт (БАН) – I, III
Икономически комитет при Обществото на народите – III
Икономически и социален съвет (Париж) – III
Индустриална банка „Габрово“ – II
Индустриална кооперативна банка – II
    Индусбанк
Институт за икономически изследвания (Осло) – III
Институт за стопанска рационализация – I, II, III
Италиано-българска търговска банка – II
Италианска централна банка – III

Камара по икономически и финансови въпроси – II
Камбиален синдикат – II, III
Карнегиева фондация – II
Китайска индустриална банка – I
Кожарско (акционерно) дружество – II
Комисариат по плана (Париж) – III
Комисарство за еврейските въпроси – III
Комисарство по репарациите – I
Комисия за господарските и чифлишките земи – III
Комисия за проверяване годишните отчети на БНБ – II
Комисия по деформациите – III
Комитет за българската икономика – I
Комитет за защита носителите на книжа от българските земи (Франция) – I
    Comité de défense des porteurs des titres d’emprunts bulgares
    Комитет на носителите на български облигации
Комитет на английските портьори от следвоенните заеми – I
    Лондонски комитет на портьорите от българските заеми
    Комитет на бонхолдерите от следвоенните заеми
    League Loans Committee
Комитет на следвоенните кредитори – I
Комитет на четиримата – I
Комитети по Голямата компесационна сделка – II
Консорциум за износ на зърнени храни – I, II, III
    Консорциум за износ на храни
    Консорциум за търговия със зърнени храни
    Консорциум за зърнени храни
Конюнктурен институт (Москва) – III
Кооперативна централа „Напред“ – III
    Централа „Напред“
Кооперативна централа „Освобождение“ – III
Кооперативно дружество „Народен магазин“ – III

Кооперативно сдружение „Тракийска захар“ – III
Кооперация „Братски труд“ – III
Кооперация „Българска захар“ – III
Кооперация „Захарни фабрики“ – III
Кооперация „Народен магазин“ – II
Креди Лионе (Париж) – I, II, III
Креди Мобилие (Париж) – I, III
Креди Фонсие (Париж) – I, II, III
  Crédit Foncier de France
  Креди Фонсие дьо Франс
Кредитанщалт (Виена) – II, III
Кредитна банка (София) – I, II, III
Кредитна кооперация „Житница“ (с. Драголово, Айтоско) – III
Кредитна кооперация „Искра“ (с. Бучино, Айтоско) – III
Кредитна централа при Съюза на популярните банки – II
Кредитно дружество „Медени кладенци“ – II
Кредитно дружество „Трудолюбиви пчели“ – II
Кръг „Звено“ – III
Кун Льоб (банкерска къща) – I

Лазар Фрер (банка) – I
Латински монетарен съюз – II
Лендербанк (Виена) – I, III
Либерална партия – III
Лондонска фондова борса – II
Лондонски клуб на частните кредитори (на България) – I
Луи Дрейфюс (банка) – I, II, III
Льбоск (банка) – I

Македонска банка – II
  Българска македонска банка
Македонска кооперативна банка – I
Македонски научен институт – I
Междуведомствен комитет по репарациите (Франция) – I
Международен валутен фонд – I, II, III
Международен институт за интелектуално сътрудничество – III
Международен съд (Хага) – I
Международно иконометрично дружество – III
Междусъюзническа комисия (МСК) – I, II, III
Минералбанк – I, II
Министерски съвет – I, II, III
Министерство на благоустройството – III

- Министерство на войната – I, II
  - Военно министерство
- Министерство на външните работи – III
- Министерство на вътрешните работи – I, II, III
- Министерство на железниците, пощите и телеграфите – I, II
- Министерство на земеделието – II, III
- Министерство на земеделието и държавните имоти – II
- Министерство на народното просвещение – II, III
- Министерство на търговията, промишлеността и труда – I, II
- Министерство на търговията и земеделието – II, III
- Министерство на търговията на Великобритания – II
- Министерство на финансите – I, II, III
- Морган Гренфел (банка) – I
- Музей на Възраждането – III

- Народен блок – I, II
- Народен сговор – I, II, III
  - Сговор
- Народен съд – II, III
- Народна библиотека
- Народна партия – II, III
  - Народняшка партия
- Народно-либерална партия – II, III
- Народно събрание – I, II, III
- Национален архив на Франция – I, III
- Национален съюз за защита на поземлената собственост – I
- Национална асоциация на носителите на облигации – I
  - Национална асоциация на френските носители на облигации
  - Association nationale des Porteurs français de valeurs mobilières (*ANPFVM*)
- Национална банка на Белгия – II
- Национална банка за външна търговия – I
  - Banque nationale de commerce xterieur
- Национална консолидационна компания – II
- Национално бюро за икономически изследвания (САЩ) – III
- Национаонолиберална партия – II

- Обединена народно-прогресивна партия – II
- Общ съюз на българските земеделски кооперации – II, III
  - Бургаски клон – III
  - Варненски клон – III
- Общ съюз на кредитните кооперации – II
- Общество на народите – I, II, III

Организация „Бранник“ – II
Организация за икономическо сътрудничество и развитие – I
Организация на обединените нации – I
Отечествен фронт – II, III
Отоманска банка – I, II, III

Париба (Парижка и нидерландска банка) – I, II, III
Парижка борса – I, II, III
Парижки клуб на държавите кредиторки – I
Парижко социологическо дружество – II
Паричен съвет – I, II, III
Перуанска централна банка – I
Пловдивска земеделческа каса – III
Погасителна каса – I, II, III
Полска тютюнева режия – II
Поморийска популярна банка – II
Потребителна кооперация „Напред“ – III
Пощенска спестовна каса – I, II, III
Пощи, телеграфи и телефони – I
Привременно руско управление – II
Проверителен съвет (към БНБ) – II
Първо българско циментово дружество „Лев“ – II

Радикална партия – II
Разградско занаятчийско сдружение „Стомана“ – II
Районен кооперативен синдикат (Русе) – III
Райхсбанк (Берлин) – I
Репарационна комисия (Париж) – I
Риксбанк (Стокхолм) – II
Рокфелерова фондация – III
Роберт колеж (Цариград) – III
Ротари клуб – I
Ротшилд (банка) – I
Румънска емисионна банка – II
    Румънска национална банка
Русенска пиаца (борса) – II
Русенска популярна банка – III
Русенски окръжен съд – II
Руска държавна банка – III
Руско Министерство на външните работи – III
Руско Министерство на финансите – III

Самоковска градска община – I
Световна банка (Вашингтон) – I, III
Сдружение на финансовите служители в България – II
Секретариат на ОН (Женева) – I
Синдикат „Балкан“ (Габрово) – III
Синдикат „Нармаг“ – III
Синдикат „Общ подем“ – III
Синдикат „Родопи“ (Хасково) – III
Синдикат на борсовите посредници (Париж) – I
Сити (Лондон) – II, III
Сосиете женерал (Париж) – III
Софийска банка – I
Софийска градска община – I, II, III
Софийска земледелческа каса – III
Софийска селска популярна банка – II
Софийска фондова борса – I, II
Софийски университет – III
Социалдемократическа партия – III
Списания:
- „Банки, инвестиции, пари“ – I
- „Банков преглед“ – III
- „Бразда“ – III
- „Економист“ – III
- „Еснафски защитник“ – III
- „Звезда“ – III
- „Златорог“ – III
- „Мисъл“ – III
- „Народно стопанство“ – III
- „Наръчник на агитатора“ – III
- „Икономическа борба“ – I, II, III
- Списание на Българското икономическо дружество (СпБИД) – I, II, III
- Списание на Съюза на популярните банки – III
- „Стопанска мисъл“ – III
- „Финансов подем“ – II
- „Economist“ – I, III
- „Near East“ – I, III
- „Revue politique et parlementaire“ – I

Статистически институт за стопански проучвания при Софийския държавен университет (СИСП) – I, III
Столична голяма община – II
Стопанска банка (София) – I, II
Стралджанска кредитна кооперация – III

Строителна банка – II
Съвет на Европа – I
Съвет на Отоманския дълг – I
    Dette publique Ottomane
Съединени български банки – II
Съюз за закрила на длъжниците – II
Съюз на акционерните дружества в България – I, II, III
Съюз на вложителите – II
Съюз на българските индустриалци – I, II, III
    Съюз на индустриалците
    Русенски клон – II
Съюз на габровските индустриалци – II
Съюз на занаятчиите – II
Съюз на народните кооперативни банки – III
Съюз на периодичния печат – I
Съюз на популярните банки – II, III
    Съюз на популярните банки (Пловдив) – III
    Съюз на популярните банки (Попово) – III
Съюз на потребителските кооперации – II
Съюз на производствените кооперации – II
Съюз на тютюневите кооперации – III

Текстилно дружество „Принц Борис“ – III
Трудова повинност – II
Търговска банка „Провадия“ – II
Търговско-индустриална банка в Пловдив – II
Търговско-индустриална банка на Балканите – I
Търговско-индустриални камари (ТИК) – I, II, III
    Бургаска ТИК – I, II, III
    Варненска ТИК– II
    Пловдивска ТИК – I, II
    Русенска ТИК – I, II, III
    Софийска ТИК – I, II, III
Тютюнева кооперация „Асенова крепост“ (Станимака /Асеновград) – II, III
Тютюнева режия – I, III

Федерален резерв на САЩ – II
    Американски федерален резерв
Федерална резервна банка (Ню Йорк) – I
Финансов комитет на Обществото на народите – I, II, III
Фискален комитет на Обществото на народите – III
Фискална секция на Обществото на народите – III

Фонд „Еврейски общини“ – III
Фонд „Обществени осигуровки“ – I
Фонд „Пътища“ – I
Фонд за македонските и тракийските бежанци – III
Фонд за подпомагане затруднени кредитни кооперативни сдружия – II
Фонд за подпомагане на бежанците – III
Фонд за сираците от войните – III
Фондация „Българска наука и култура“ – II
Франко-белгийска банка – I
Франко-българска банка – III
Франко-българска банка за международна търговия – III
Френска асоциация на портьорите от руските заеми – I
Френска легация в София – I
Френско Министерство на външните работи – I, III
    Ке д’Орсе
Френско Министерство на финансите – I, II
Френско държавно съкровище – I, II
Френско-американска компания „Стандарт Ойл“ – I
Френско-българска ипотекарна банка – I, II
Френско финансово представителство в Лондон – II
    Agence financière de Londres

Централа на девизите (Берлин) – II
Централа на девизите (София) – I, II, III
Централна банка на българските провинциални банки – II
    Провинцбанк
Център за либерални стратегии (София) – I

Чешка тютюнева режия – II
Чешко Министерство на външните работи – III
Чиновническо застрахователно дружество – I, III
    Чиновническо кооперативно дружество
    Чиновническо дружество

Шрьодер (банкерска къща) – I
Шуменски окръжен съд – III
Шуменско търговско дружество – II

Южнобългарска търговска банка – II
Юнион де банк Сюис – I
Юнион клуб – III
Ючбунарска популярна банка – III

Banque Hardy et Cie (Paris) – III
Banque Internationale de Paris – III
Caisse des dépôts et de consignation (Paris) – I
Crown Agent – I
Farm Board (USA) – I
Hoskier & Cie (датска банкерска къща) – III
London School of Economics – III
Marmarosh Blank & Cie (Bucharest) – III
Office of Strategic Services (USA) – I
Schneider & Co (Paris) – III
Service des archives économiques et financières (Paris) – I
Swiss Bank Corporation – II
Woodrow Wilson Centre (Washington D.C.) – I

Списък на графиките и илюстрациите

Графики*

Том I

с. 39 Средногодишен ръст на БВП/човек по периоди (%)
с. 55 Национално богатство на глава от населението (лева)
с. 56 Национален доход на глава от населението (лева)
с. 57 Национален доход на глава от населението (лири стерлинги)
с. 58 БВП/човек: сравнителни равнища, 1870–1913
с. 59 БВП/човек: сравнителни равнища, 1924–1945
с. 59 БВП/човек: сравнителни равнища, 1950–2001
с. 61 БВП/човек: сравнителни равнища, 2005 (ЕС–25 = 100)
с. 63 Национален доход на България в текущи цени (1939 = 100)
с. 64 Национален доход по някои отрасли в текущи цени, 1924–1939 (1939 = 1)
с. 65 Годишни темпове на растеж на националния доход/човек в текущи и постоянни (1939) цени (%)
с. 66 Национален доход/човек в текущи и постоянни, 1937–1939, цени (лева)
с. 68 Дял на паричния доход в общия доход (%)
с. 78 Инвестиции и спестявания (млн. лева)
с. 78 Дял на потреблението, инвестициите и спестяванията в паричния национален доход (%)
с. 79 Разлика между паричния и изразходения национален доход (% от паричния доход)
с. 101 Капитали на акционерните дружества, котирани на Софийската фондова борса (% от националния доход)
с. 119 Сконтов процент на емисионни банки (лихва за декември на съответната година)
с. 124 Лихви и доходност на книжа, котирани на Софийската фондова борса (%)
с. 124 Лихви по краткосрочни депозити
с. 134 Държавни постъпления, преки и косвени данъци (% от паричния национален доход)
с. 157 Финансови потоци между публичноправните тела през 1931/1932 финансова година (хил.лв.)

---

* Под графиките в текста са посочени източниците на данните, използвани за тяхното построяване.

с. 173 Растеж на насърчаваната индустрия (1909 = 100)
с. 206 Погасяване дълга на държавата към БНБ, 1922–1939
с. 224 Летящ дълг на държавата (млн. лева)
с. 252 Държавен дълг (към края на съответната година, млн. лева)
с. 254 Изменение на салдото и на елементите на платежния баланс, 1886–1895 (млн.лв.)
с. 254 Изменение на салдото и на елементите на платежния баланс, 1896–1905 (млн.лв.)
с. 255 Изменение на салдото и на елементите на платежния баланс, 1906–1911 (млн.лв.)
с. 257 Номинален и реален лихвен процент по сключените български държавни заеми, 1888–1909
с. 257 Котировки на българските държавни външни заеми, 1900–1914
с. 264 Салдо на търговския и на платежния баланс, 1924–1937 (млн. лева)
с. 276 Котировки на българските държавни външни заеми на Лондонската борса, 1921–1935 (%)
с. 277 Постъпления/разходи в свободни и в клирингови девизи през 1938 (млн. лева)
с. 283 Държавен външен дълг на човек от населението, 1911 (лв.)
с. 285 Разходи по обслужване на външния дълг, 1888–1911
с. 285 Разходи по обслужване на външния дълг, 1924–1937 (% от износа)
с. 297 Плащания по Ньойския договор (репарации и окупационен дълг като % от износа)
с. 430 Доходност на новоемитираните облигации на американския пазар, 1919–1929 (%)

Том II

с. 228 Банкнотно обращение, 1886–1912 (хил.лв.)
с. 233 Как се прави инфлация – I. Банкнотно обращение и държавен дълг (хил. лева)
с. 234 Как се прави инфлация – II. Металическо покритие на банкнотното обращение (металическа наличност/банкнотно обращение, %)
с. 234 Как се прави инфлация – III. Камбиален курс (лева за 100 зл.фр.)
с. 265 Дял на БНБ в пласментите на банковата система (%)
с. 316 Структура на актива на БНБ, 1879–1914 (%)
с. 316 Стуктура на прекия кредит на БНБ за икономиката, 1879–1914 (%)
с. 317 Структура на активите на БНБ, 1915–1928 (%)
с. 317 Структура на прекия кредит на БНБ за икономиката, 1915–1928 (%)
с. 404 Дял на частните акционерни банки в пласментите на банковата система (%)
с. 553 Пласменти на трите банки в Поморие, 1936–1937 (хил.лв.)

с. 553 Съдебен пласмент на трите банки в Поморие, 1936–1937 (хил.лв.)
с. 553 Спестовни влогове в трите банки в Поморие, 1936–1937 (хил.лв.)
с. 556 Задължения на БЧБ (хил.лв.)
с. 558 Имобилизирани активи на БЧБ (хил.лв., по контролните рапорти от съответните години)
с. 558 Краткосрочно реализируеми активи на БЧБ (хил.лв., по контролните рапорти от съответните години)
с. 559 Дългосрочно реализируеми активи (хил.лв., по контролните рапорти от съответната година)
с. 559 Краткосрочно изискуеми задължения на БЧБ (хил.лв., по контролните рапорти от съответната година)
с. 568 Вътрешни дългове на членове на УС и на Проверителния съвет на БЧБ, 1931–1941 (хил.лв.)
с. 598 Кредит на БНБ, 1891–1903 (млн.лв.)
с. 598 Протестирани полици в портфейла на БНБ, 1896–1903 (млн.лв.)
с. 599 Нередовен портфейл на БНБ, 1891–1905 (%)

Том III

с. 29 Брой на земеделските кредитни кооперации и на популярните банки, 1900–1937
с. 29 Членове на земеделските кредитни кооперации и на популярните банки, 1900–1937

Илюстрации*

Том I

с. 103 Акции от грюндерските времена
с. 113 Книжа на строително-спестовни дружества
с. 295 Ал. Стамболийски подписва мирния договор в Ньой, 27 ноември 1919
с. 307 Парижката мирна конференция (29 юли–15 октомври 1946). Говори Васил Коларов
с. 319 Пловдивската ТИК, 1898
с. 346 Изкривена ж.п. линия след земетресението, април 1928
с. 382 Лица на бежанци: българи от Демир Хисар на гара Свиленград, 1925
с. 383 Бежанци в Пловдив
с. 383 Българи бежанци от Западна Тракия при гара Свиленград, 1923
с. 404 Ал. Стамболийски и Кръстьо Раковски на конференцията в Генуа
с. 406 Н. Стоянов на конференцията в Генуа, май 1922
с. 407 Наддаване между политик и експерт. Страница от дневника на Н. Стоянов, воден в Генуа
с. 422–423 Част от цената на Стабилизационния заем: ангажиментът на Вл. Моллов към Р. Поанкаре (ръкопис и машинописно копие)
с. 453 Бланка на *ANPFVM* и на нейното поделение – Комитета за защита на френските портьори на облигации от българските държавни заеми
с. 468 Връщане към „златната клауза": страница от дневника на Н. Стоянов, воден при преговорите с *ANPFVM* (март–април 1924)
с. 484 „Черен списък", изготвен от българското правителство (облигации от заема 1904)
с. 489 Два мораториума: управителят на БНБ Н. Момчилов обявява на ФК решението на българското правителство (16 март 1932, 3,30 ч. сутринта) за частично спиране на плащанията
с. 40 Два мораториума: първо споразумение (16 юли 1932) с кредиторите след частичното спиране на плащанията
с. 491 Два мораториума: министърът на финансите Стоян Александров подписва споразумението с частните банки – кредиторки от Лондонския клуб за уреждане подновяването на плащанията по външния дълг след 29 март 1990 (29 юни 1994)
с. 496–497 Непосредствената предистория на мораториума от 29 март 1990: справка за стопяване на валутния резерв
с. 505 Непосредствената предистория на мораториума от 29 март 1990:

---

* Вдясно на илюстрациите е посочен техният произход.

справка за стопяване на валутния резерв
с. 529 Протокол от преговорите на Н. Стоянов и Н. Момчилов с *ANPFVM* (28–30 октомври 1935)
с. 532–533 „Българската Народна Република" преговаря с представители на капиталистическите портьори: препис на споразумението от 7 декември 1948 г. (погрешно датирано 7 декември 1949 г.)
с. 552–553 Първите страници от инструкциите на Париба за Жорж Буске и от договора между тях
с. 554 Годишен бюджет на делегатството на носителите на облигации на българските държавни заеми 1902, 1904, 1907 (септември 1908–септември 1909)
с. 555 Паричните възнаграждения на Жорж Буске и Фернан Деклозиер
с. 557 Протокол, съставен при изпращане бандеролите за тютюна от печатницата Chaix във Франция до българското Министерство на финансите
с. 581 Титулна страница на нереализирания проект за заем срещу концесия на тютюневия монопол
с. 605 Визитна картичка на Жорж Буске като държавен съветник и почетен генерален директор на митниците. На ръка е прибавено *ancien* (бивш) и *honoraire* (почетен)
с. 609 Никола Стоянов, комисарят на ОН Пиер Шейсон и техническият съветник на ОН при БНБ Николай Кьостнер на обиколка из бежанските селища (7-8 юни 1937, Странджа, Поморие)
с. 611 Суета и икономика: трудно съставен списък с искане „благоразположението на българското правителство" за присъждане „почетни отличия" на служители на Париба
с. 623 Една позната картинка: многонационална експертна делегация на международна организация в София (група от ОН пред Военния клуб, 1926?)
с. 640 Ритуалното българско присъствие на сесията на ОН в Женева. Н. Мушанов (вляво) изпраща Ал. Малинов на софийската гара; делегацията в Женева (Ал. Малинов, Коста Баталов, Сава Киров, ген. Ватев и др.)
с. 649 Облигация от 5% български държавен заем 1902
с. 654 Ангажиментът на един български премиер: хвърчащата бележка със съгласието на Ст. Данев за разпределянето на чистата печалбата при емисията на облигациите между Париба и българската държава (7/20 юни 1902)
с. 658–661 Проспект за емисията на българския държавен заем 1902 година (с. 658–660). Заявка за закупуване на облигации от заема (емисията в Лондон) (с. 661)
с. 679 Облигация от българския държавен заем 1909

с. 681 Поверително писмо до Париба: Ж. Буске признава поражението в битката около заема, 22 декември 1909
с. 687 Две превъплъщения на Н. Стоянов: „Юнашки главатар“ (9 април 1936); председател на УС на Държавната лотария при теглене на поредния ѝ дял (Варна, 9 август 1936)
с. 690 Студентската карта на Н. Стоянов от университета в Тулуза
с. 694 Н. Стоянов (вдясно) и Н. Мушанов на преговори по дълга в Лондон (12 март 1933)
с. 695 Малко култура около разговорите по дълга: Н. Стоянов и Ат. Буров в Британския музей (страница от дневника на Н. Стоянов)
с. 697 Мимолетно и щастливо докосване до македонския корен десетилетие след носталгичното посещение при лейди Гроган: Н. Стоянов в Охрид, 1942
с. 704–705 Политическият вожд и роякът от експерти. Ал. Стамболийски и българската делегация на конференцията в Генуа, април–май 1922. (Н. Стоянов присъства на всички групови снимки.)
с. 707 Бележки на Н. Стоянов по приноса му в изработване на българската позиция на конференцията в Генуа (април – май 1922)
с. 708–709 Страници от дневника на Н. Стоянов, воден на конференцията в Генуа (април–май 1922)
с. 713–714 Знаци на уважение от партньорите: писма от Париба и от банка Шрьодер по повод пенсионирането на Н. Стоянов, юни 1939
с. 756 Образци от епистоларната белетристика около външния дълг
с. 758 Страница от дневника на Н. Стоянов от преговори с кредиторите в Берлин, декември 1923–януари 1924
с. 767 Масите срещу Ньойския договор, 1929
с. 770–771 Последиците от земетресенията през април 1928: Чирпан; църквата „Св. Спас“ в с. Войводиново; католическата болница в Пловдив

Том II

с. 37 Сградата на софийската ТИК – първоначален и осъвременен вид
с. 39 Полагане основния камък на ТИК в Бургас
с. 44 Строителството на ВЕЦ "Въча", 1924
с. 54 ВЕЦ „Въча" в окончателния си вид, 1937
с. 56 Тютюнев склад
с. 57 Тютюневият елит – конгрес на тютюневите кооперации, 10 юли 1934
с. 74 БНБ в четири епохи: старата сграда (ул. „Алабин“ и ул. „Александър I“) в края на XIX и началото на XX век
с. 75 БНБ в четири епохи: новата сграда (пл. „Александър Батенберг“) в годините на Втората световна война и през 50-те
с. 76 Интериори: заседателната зала на Управителния съвет и кабинетът

на управителя на БНБ, краят на 30-те/начало на 40-те години
с. 92 Петко Каравелов, 1880
с. 98 Андрей Ляпчев като министър-председател, 1930
с. 99 Атанас Буров
с. 99 Йосиф Фаденхехт, 1931
с. 138–141 Как се разделяме със златния си резерв: резолюции на Тодор Живков и устни нареждания, 1962, 1964 (с. 138–141)
с. 147 Христо Чакалов като управител на БНБ, 1908
с. 155 Страница от собственоръчните показания на Христо Чакалов пред Парламентарната анкетна комисия за БНБ
с. 167 На крилете на илюзорната победа: министър Петър Пешев в Тетово, 1917. (На гърба на снимката е изписано: г-н Пешев – за спомен от тържественото Ви посрещане тук)
с. 172 Суетна мечта: неосъщественият проект за банкнота с лика на Фердинанд, 1916
с. 175 Димитър Тончев в Берлин, 1915
с. 193 Инфлационни парични заместители (I): касов бон, емисия 1918
с. 207 Първата българска монета (мед – 95%; калай – 4%; цинк – 1%). Отсечена в Бирмингам, 1881
с. 215 Първата българска банкнота, 1885, златно покритие. Отпечатана в „Экспедиция заготовления государственных бумаг“, Санкт Петербург
с. 219 Сребърни монети от инфлационната емисия, предизвикала покачване на ажиото, 1891
с. 225 Указ на Фердинанд за утвърждаване останалия без последици Закон за златния еталон, 1897
с. 227 Мотиви към Закона за суспендиране обменяемостта на банкнотите в злато, 11 ноември 1899
с. 229 Пробивът на банкнотите в българското парично обращение: емисия 1899, сребърно покритие. Отпечатана в „Bradburry , Wilkinson & Co“, Лондон
с. 231 Златният стандарт се налага: банкноти емисия 1903 „Орлов“, златно покритие. Отпечатани в „Экспедиция заготовления государственных бумаг“, Санкт Петербург
с. 236 Инфлацията настъпва: банкноти емисия 1917, (формално) златно покритие. Отпечатани в „Giesecke & Devrient“, Лайпциг
с. 249 Инфлационни парични заместители (II): трипроцентов държавен съкровищен бон, емисия 5 юли 1944
с. 254 Купюрите се раздуват: инфлационна емисия, 1942. Банкноти, отпечатани в „Giesecke & Devrient“, Лайпциг
с. 255 Кимон Георгиев обявява програмата на ОФ, 17 септември 1944
с. 283 В навечерието на 9 юни 1923: авторите на преврата (Димо Казасов,

	Кимон Георгиев, Никола Рачев, ген. Иван Вълков, Ал. Цанков, Иван Русев, Петър Тодоров, Цв. Бобошевски и др.) в дома на Ив. Русев на ул. „Стефан Караджа“ (по-късна възстановка)
с. 287	Руините на Чирпанската районна кооперативна банка след земетресението от април 1928
с. 313	Добри Божилов в апогея на кариерата си – министър-председател, 1944
с. 341	Откровенията на управителя: страници от доклада на МСК с предоставените от Асен Иванов данни за краткосрочните кредити, отпуснати на БНБ и за депозитите в банката
с. 355	Българска земеделска банка (ул. „Раковски“ и ул. „Иван Вазов“)
с. 366	Управителният съвет на БЗБ, около 1930 (първи ред, петият отляво – управителят Христо Танчев)
с. 369	Делник и празник: (горе) счетоводството на БЗКБ; (долу) в очакване на освещаването и полагането на основния камък на новата сграда на Софийския клон на БЗКБ (ул. „Иван Вазов“, до ул. „Раковски“), 15 октомври 1941
с. 386	Българска централна кооперативна банка (ул. „Раковски“ и ул. „Иван Вазов“)
с. 386	Първият Управителен съвет на БЦКБ (1911). Отляво надясно: Иван Цонев, Христо Танчев, Никола Стоянов
с. 393	Колективно священодействие: делегати на конгреса на кооперативните банки в София. Сред тях са А. Ляпчев, Д. Божилов, Д. Мишайков...
с. 398	Лозенска популярна банка (бул. „Витоша“ 4)
с. 398–399	Хартийки от кооперативния банков свят
с. 412	Вписване в книгата на акционерите на банка „Български кредит“
с. 413	Акция от банка „Български кредит“
с. 416	Стоян Бочев, 1927
с. 417	Сбирка на протестантски пастори и дейци. Сред тях е тъстът на Стоян Бочев, пастор Стефан Гечев
с. 418	Финансов продукт на Застрахователно дружество „България“
с. 421	В апогея: българските частни „висши финанси“. Ръководството на Акционерно дружество „България“ (горе, отляво надясно): Стоян Бочев, Ат. Буров, Георги Г. Губиделников. Управителният съвет на дружеството (долу, отляво надясно): д-р Обрейко Обрейков; Георги Г. Губиделников; Стоян Бочев; Атанас Буров; д-р Цоню Буров; Иван Т. Балабанов (1941).
с. 422	Преди краха: отломка от българските частни „висши финанси“
с. 422–423	Осчетоводяване на загубеното: из личния бележник на Стоян Бочев
с. 426	Георги Губиделников: две възрасти
с. 427	Семейството на патриарха Георги Губиделников

с. 429 Акция на Българска търговска банка
с. 444–445 Кредитна банка: сградата (ул. „Ал. Батанберг“) и капиталът
с. 447 Акция на Българска генерална банка
с. 466 Семейният политико-финансов клан на Народната партия: Теодор Теодоров (крайният вляво) с близките си – сестрите Станка Губиделникова и Екатерина Бобчева; зетьовете Стефан С. Бобчев и Георги Губиделников
с. 467 Семейният политико-финансов клан на Народната партия: публичната версия на партийното ръководство – Т. Теодоров, С. Бобчев, М. Маджаров (третият зет на Теодоров), Ив. Евстр. Гешов и зет му Д. Ябвлански... (горе вдясно)
с. 467 „Народната партия покровителка“: сладникав агитпроп
с. 460–471 Верноподанически дар. Поздравително писмо от УС на БНБ до престолонаследника княз Борис Търновски по случай пълнолетието му с приложена сметка за размера на неговия влог. Влогът е открит със закон от 1896, приет по инициатива на Г. Губиделников
с. 473–475 „Списъкът Тевене“: заглавна и две от 27-те му страници
с. 502 Достолепният вид на „Гирдап“ (Русе)
с. 504 Бончо Боев – ранна фотография от 1890
с. 507 „Условия най-либерални“ – обява на банка „Гирдап“, засенчваща тази на конкурентната Българска търговска банка
с. 529–530 Декорът на събитията. Анхиало – море, земеделие, солници, лечебна кал (с. 529–531)
с. 542 Управителният съвет на Провинцбанк, 1930
с. 564 Анхиало по време на погромите и опожаряването му (изглед от 1907)
с. 582 Трите живота на Стефан Бочев (I): дипломат, изпратен на маневрите на българската армия, септември 1938
с. 583 Трите живота на Стефан Бочев (II): все още с лагерните дрехи, току-що излязъл от Белене, 1953
с. 583 Трите живота на Стефан Бочев (III): с брой от възстановения и издаван изцяло с негови усилия (1990–1991) в. „Мир“
с. 616 Винаги убеден и неуморно воюващ човек: мраморен бюст на Петър Чолаков-Зарин от Андрей Николов
с. 630 Обществената стихия срещу икономиката на депресията: Д. Гичев подстрекава на митинг, 1933
с. 631 Манифестират делегати от Конгрес на недоволните земеделци, 1933

Том III

с. 31 Кооперативната паяжина
с. 45 Бланка на кооперация „Асенова крепост“, Станимъка

с. 53 Делегати на конгреса на ОСЗК. София, пред театър "Сладкаров", 15 юни 1934
с. 85 Григор Василев, 1938 и през очите на румънския художник Nio
с. 85 Сред народа – министър Г. Василев на хоро в с. Овча могила, Свищовско, по случай първата комасация в България, юни 1930
с. 117 Кооперативизмът се институционализира и елитът му се образова – випуск на Висшата кооперативна школа
с. 137 В търсене на законна поземлена собственост: кюстендилска делегация в София по решаване въпроса с бейските чифликчийски земи, 1881
с. 166 Никола Генадиев в приятелска компания
с. 167 Никола Генадиев в светски блясък
с. 167 Антон Манушев, 90-те години на XIX век
с. 191 Документална „вкаменелост“, оставена от корупцията: телеграмата на Р. Фанта
с. 196–197 Спорните банкноти-„американки“
с. 199 Атанас Буров като млад
с. 209 Власт и корупция: ген. Рачо Петров, около 1896–1900
с. 213 Власт и корупция: Лазар Паяков, около 1900
с. 231 „Власт–затвор–власт“. Водачи на Конституционния блок, арестувани след погрома в Търново срещу легалната опозиция (22 септември 1922), очакват в Шуменския затвор Държавен съд за националната катастрофа. Превратът от 9 юни 1923 изпреварва процеса и същите лица, вече управлявали България, ще са отново на власт. (Долу: Георги Данаилов, Йосиф Фаденхехт, Никола Мушанов, Александър Малинов, Димитър Ябълански, Михаил Маджаров, Стоян Данев, Теодор Теодоров, февруари 1922. Горе: Йосиф Фаденхехт, март 1923.)
с. 234 Грандиозният юридически антикорупционен мизансцен на Изпитателната комисия, завършил без конкретен резултат
с. 257 Икономика на нетолерантността – един комунистически принос
с. 260–261 Бюрократично-финансовата машина на Закона за защита на нацията в действие
с. 262 Картичка за спомен от Кавала: градската градина „Свобода“, 1941
с. 263 Картичка за спомен от Кавала: „Първи парад на нашите славни войски“, 1941
с. 284–285 Лица на икономическото действие от края на 20-те години. На излизане от съвещания в дома на А. Ляпчев: Ат. Буров и Ляпчев (с. 284); Ат. Буров и Ал. Цанков, май 1929
с. 287 XIII редовна сесия на Обществото на народите, Женева, 1932
с. 304 Славчо Загоров – ученият. Кеймбридж, 1934
с. 305 Славчо Загоров – членът на свойския кръг на политическия елит

Министърът на труда (Сл.Загоров) играе табла с министъра на финансите (Добри Божилов) пред кибик (министъра на войната Т. Даскалов)
с. 305 Славчо Загоров – германофилът. Като български министър в нацистки антураж на Виенския панаир, 1940
с. 308–309 Тримата български протагонисти от скандала с публикацията в *Near East*. Отляво надясно: Христо Калфов (Женева, 1924); Никола Стоянов (Берлин, 1926), Кирил Попов (ок. 1920)
с. 353 Иван Стефанов, 1930
с. 367 Иван Стефанов (вдясно) подписва договор за опрощаване на български задължения към СССР, 1949
с. 370 Контакт със съветските икономисти реформатори: Иван Стефанов гостува в дома на най-проникновения сред тях, Виктор В. Новожилов. В разговор с неговата съпруга, Ленинград, 1963
с. 373 Асен Христофоров, ок. 1955
с. 403 Настоятелството на БИД, събрано по случай 40-годишния юбилей на дружеството, 1935 (седнали, отляво надясно – ?, Никола Стоянов, Александър Цанков, Димитър Мишайков, Христо Хинков; втори ред, отляво надясно – ?, Никола Сакаров, Асен Чакалов, К. Бобчев; трети ред, отляво надясно – Славчо Загоров, д-р Палазов, Б. Янчулев)
с. 405 Политически силно разнородната научна общност на икономистите празнува заедно. Сред присъстващите на банкета са О. Андерсон, Ив. Стефанов, Сл. Загоров, Д. Мишайков и др., 15 април 1942
с. 409 Оскар Андерсон, Лондон, 1936
с. 420 Сесия на Върховния стопански съвет. Славчо Загоров ораторства пред поотегченото присъствие, май 1939
с. 421 Стоян Бочев чете пред БИД реферата си „Планово стопанство“, 1935

Цитирана литература*

Аврамов, Румен. За границите на емпиризма в икономическата наука: Уесли Мичъл и неговият подход към капиталистическия цикъл. „Съвременни социални теории, 1983, кн. 3.

Аврамов, Румен. По повод „Дългите цикли на Кондратиев". –Икон. мисъл, 1986, кн. 3.

Аврамов, Румен. Икономически цикли и кризи при капитализма. С., Наука и изкуство, 1988.

Аврамов, Румен. Цикличността в българската икономика: теоретични и методологични основи на анализа. –Икономическа мисъл, 1989, кн. 11.

Аврамов, Румен. Цикличността в българската икономика: външни шокове и вътрешни фактори. –Икономическа мисъл, 1990, кн. 2.

Аврамов, Румен. Теорията на дългите вълни – исторически контекст и методологически предизвикателства. –Икон. мисъл, 1992, кн. 11–12.

Аврамов, Румен. Макроикономическата стабилизация – три годинни по-късно. –В: Аврамов Румен и Венцислав Антонов (ред.). Преходът. Агенция за икономическо програмиране и развитие. С., 1994.

Аврамов, Румен. 90 дни – началото на лявото управление. –Капитал, 24–30 април 1995.

Аврамов, Румен. Преструктуриране и приватизация на банковата система – поуки от миналото. –Банки, инвестиции, пари. 1995, май. (Приложение: Седма банкова среща.)

Аврамов, Румен. Цената на стабилизацията е ограничен суверенитет. –Капитал, 30 септември 1996.

Аврамов, Румен. Неосъщественият консервативен манифест в България. –В: Бочев, Стоян. Капитализмът в България. С., Фондация „Българска наука и култура", 1998.

Аврамов, Румен. Паричен съвет и финансови кризи – опитът на България. БНБ, Дискусионни материали, DP/6/1999.

Аврамов, Румен. Стопанският ХХ век на България. С., Център за либерални стратегии, 2001.

Аврамов, Румен. In Memoriam. Човек от друго тесто. –Капитал, 12–18 октомври 2002; –Култура, 11 октомври 2002.

Аврамов, Румен. Десет години в дългото време. –Капитал, 30 октомври 2004.

Аврамов, Румен. Реформа по време на депресия. Дебатът за образователната реформа през 1930–1934 г. –В: Държавата срещу реформите. С., Изток–Запад,

---

* Списък на проучените архивни фондове е приведен в *Съкращения и бележки / Използвани съкращения на източниците* към всеки том.

2004.

Аврамов, Румен и Камен Генов. Повторното раждане на капитализма в България. –Банков преглед, 1995, кн. 2.

Аврамов, Румен и Елена Кононенко. Проект Российского института экономической политики. –В: Проблемы становления экспертного сообщество в России: экономисты. Московский общественный научный фонд. Научные доклады, 145. Москва, 2003.

Агенция за икономическо програмиране и развитие. Доклад за хода на стопанската реформа и задачите на икономическата политика до края на 1991 г. (10 юли 1991).

Агенция за икономическо програмиране и развитие. В годината на желязната овца. Конюнктурен обзор на българското стопанство за 1991 г. (декември 1991).

Агенция за икономическо програмиране и развитие. Годишен доклад. С., 1993.

Агенция за икономическо програмиране и развитие. Бюлетин. 21 февруари 1994.

Агенция за икономическо програмиране и развитие. Годишен доклад . С. 1994.

Агенция за икономическо програмиране и развитие. Разговор с Венцислав Антонов и Румен Аврамов. –Икономика, 1994, януари.

Аладжов, Петър. Върховен комисар. Един живот в служба на стопанството. С., Университетско изд. Св. Климент Охридски, 2000.

Алманах 110 години Българска търговско-промишлена палата (БТПП). С., 2004.

Ангелова, Милена. Американският Близкоизточен институт и Рокфелеровата фондация в България: инициативи на попрището на социалната работа през 20-40-те години на XX век. Доклад пред семинара на Центъра за либерални стратегии „Стопанска (социална) България: бъдещето през културата на миналото", 13 декември 2005, София, Център за култура и дебати „Червената къща".

Андерсон, Оскар. Финансовото кръгообращение в България с оглед на структурните особености на Българското народно стопанство. –СпБИД, 1939.

Антонов, Венцислав. Някои характеристики на структурните промени в икономическата приспособимост и цикличност в промишлеността. –Икономическа мисъл. 1987, кн. 5.

Антонов, Венцислав. Производствени функции с обобщени фактори. – Икономическа мисъл, 1985, кн. 7.

Антонов, Венцислав. Структурен анализ на външната търговия от позициите на националната икономика. –Икономическа мисъл, 1986, кн. 1.

Антонов, Венцислав. Проблеми на икономическия растеж в България и непосредствените задачи на икономическата политика. –Годишник на ВИИ „Карл Маркс", т. II, кн. 1, 1988.

Антонов, Венцислав. Принципите на икономическия механизъм: двадесет години по-късно. Доклад пред дискусия в Икономически институт на БАН, 17–18 ноември 1988.

Антонов, Венцислав. Неравновесия и икономически растеж: въздействие на структурните неравновесия върху темпа на растеж. –Икономическа мисъл, 1989, кн. 2.

Антонов, Венцислав. Неравновесия и икономически растеж: модел на цикличен растеж с устойчиви структурни неравновесия. –Икономическа мисъл, 1989, кн. 5.

Антонов, Венцислав. Отвъд магията на словото или за кого бие камбаната. –Работническо дело, 29 декември 1989.

Антонов, Венцислав. Теоретични основи на инфлацията при социализма. –Икономика, 1990, VI, Приложение.

Антонов, Венцислав. Кризата и преходът към пазарна икономика (март 1990). –В: Истини без които не можем. Кн. I. Кризата. (Съставител: Сашо Савов.) С., Университетско издателство Св. Климент Охридски, 1992.

Антонов, Венцислав. Българската държава се разпада – финансово-кредитната система трябва да остане. Изказване пред годишната среща на Асоциацията на търговските банки (Шумен, 30 май 1995). –Банкеръ, 11 юни 1995.

Бальозов, Здравко. „Болните" банки и мерките за тяхното оздравяване. –Банков преглед, 1995.

Барух, Нир. Откупът. Цар Борис и съдбата на българските евреи. С., Университетско изд. Св. Климент Охридски, 1991.

Бобчев, К. Стопанската политика на България през 1933. –СпБИД, 1934, кн. 1.

Боев, Бончо. По съставянието на Икономическото дружество. –СпБИД, 1896, кн. 1.

Боев, Бончо. Икономически преглед (вътрешен преглед). –СпБИД, 1900, кн. 10.

Боев, Бончо. Политиката на БНБ в осветлението на теоретичната критика. –СпБИД, 1907, кн. 10.

Боев, Бончо. Тридесетгодишният юбилей на Българска кредитна банка „Гирдап". –Банков преглед, 1912, кн. 9.

Бочев, Стефан. Автопортретът ми като журналист и дипомат (ръкопис). Архив Бочеви, Фондация „Българска наука и култура".

Бочев, Стефан. Белене. Сказание за концлагерна България. С., Фондация „Българска наука и култура", 1999.

Бочев, Стефан. Повярвалият. С., Фондация „Българска наука и култура", 2000.

Бочев, Стоян. Акционерното дело у нас по време на войната. –СпБИД, 1919, кн.1–2.

Бочев, Стоян. БНБ като емисионен, камбиален и кредитен институт. –СпБИД, 1924, кн. 8, 9.

Бочев, Стоян. Българската Народна Банка като емисионен, камбиален и кредитен институт. С., Книгоиздателство Ал. Паскалев, 1924.

Бочев, Стоян. Акционерното дело в България. С., Съюз на акционерните дружества в България, 1925.

Бочев, Стоян. Българска промишлена банка. Проблеми, които повдига нейното създаване. –СпБИД, 1926, кн. 4.

Бочев, Стоян. Нови насоки на кредитната система в България. –СпБИД, 1927, кн. 1–2.

Бочев, Стоян. Ипотечният кредит. (Вътрешен преглед). –СпБИД, 1927, кн. 7.

Бочев, Стоян. България и чуждите капитали. –СпБИД, 1928, кн. 9.

Бочев, Стоян. Новият държавен заем и народното стопанство. –СпБИД, 1928, кн. 10.

Бочев, Стоян. Капитализмът в България. –СпБИД, 1931, кн. 2.

Бочев, Стоян. Планово стопанство. –СпБИД 1935, кн.1.

Бочев, Стоян. За приятелството. –Ротъри в България, януари 1940.

Бочев, Стоян. Лични спомени, 1881–1917. –В: Бочев, Стоян. Капитализмът в България. С., Фондация „Българска наука и култура“, 1998.

Бочев, Стоян. Капитализмът в България. С., Фондация „Българска наука и култура“, 1998.

Бояджиева, Пепка. Свободният университет или цената на правото да бъдеш различен. –Разум, 2003, кн. 1.

Бурбулон, граф Робер дьо. Български дневници. С., Колибри, 1995.

Бургаска ТИК. XI общо редовно годишно събрание, 26–29 октомври 1921. (Съкратени протоколи.) Бургас, 1921.

Бурилков, Желю. Парични проблеми (Инфлация – Дефлация – Стабилизиране). –СпБИД, 1924, кн. 8–9.

Бурилков, Желю. Дългове и репарации. –СпБИД, 1925, кн. 9.

Бурилков, Желю. Външният кредит и днешната проблема за финансирането на българското стопанство. –СпБИД, 1934, кн. 3.

България в чуждата литература. Библиографски указател. т. I (1878–1917). С., 1980; т. II (1917–1944) С., 1977, Народна библиотека „Кирил и Методий“.

Българска академия на науките. Членове и ръководство. (1869–2004). Справочник. С., Централна библиотека на БАН, 2005.

Българска народна банка. Годишен отчет за 1997 г. С., 1998.

Българска народна банка. Международните валутни резерви. Теоретични основи. С., 2005.

Българска народна банка. Сборник документи, т. I (1879 – 1900 г.). Под редакцията на Румен Аврамов. С., Главно управление на архивите и БНБ. Поредица „Архивите говорят“ (3). 1998.

Българска народна банка. Сборник документи, т. II (1901 – 1914 г.). Под редакцията на Румен Аврамов. С., Главно управление на архивите и БНБ. Поредица „Архивите говорят“ (7). 1999.

Българска народна банка. Сборник документи, т. III (1915 – 1929 г.). Под редакцията на Румен Аврамов. С., Главно управление на архивите и БНБ. Поредица „Архивите говорят“ (19). 2001.

Българска народна банка. Сборник документи т. IV (1930 – 1947 г.). Под редакцията на Румен Аврамов. С., Главно управление на архивите и БНБ. Поредица „Архивите говорят“ (29). 2004.

Българска народна банка. Сборник документи т. V (1948 – 1990 г.). Под редакцията на Румен Аврамов. Главно управление на архивите и БНБ. (В процес на подготовка за печат.)

В кои банки парите на спестовниците са по-сигурни? –Икономическа борба, 1929, кн. 7.

Вачков, Даниел. Българската икономика и войните на ХХ век. –Разум, 2005, кн. 3–4.

Вълев, К. Кризата в спестовно-строителните дружества. С., Институт за спест.-стр. проучвания, 1938.

Габе, Петър. Причините за заплащането на ажиото в България. –Народна воля, 22 декември 1913.

Генов, Юлиян. Защо толкова малко успяваме? С., 2004.

Георгиев, Величко и Стайко Трифонов. История на българите 1878–1944 в документи. Том I (1878–1912). Част Първа. С., Просвета, 1994.

Германските кредитни дружества (Из The Board of Trade Journal). –СпБИД, 1897, кн. 6–7.

Гешов, Иван Евстратиев. Лична кореспонденция. Съставители: Радослав Попов, Василка Танкова. С., Марин Дринов, 1994.

Гласове в защита на гражданското общество. Протоколи на Светия синод на Българската православна църква по еврейския въпрос (1940–1944). Съставители: Албена Танева и Ваня Гезенко. С., Център за еврейски изследвания при Софийския университет „Св. Климент Охридски“, 2002

Говори Лондон. Предавания на ВВС за България през Втората световна война. (Съставител: Борислав Дичев). С., Книгоиздателска къща „Труд“, 2004.

Гринберг, Натан. Документи. Централна консистория на евреите в България. С., 1945.

Гърдев, Борислав. Д-р Петър Гудев – политик и държавник. 2002. Електронно издание (http://liternet.bg/publish4/bgyrdev/pgudev/index.html).

Давидков, Цветан. Институционалната култура на българите. С., 1998.

Давидков, Цветан. Измерители на организационната култура. С., 2002.

Давидков, Цветан. България и предприемачите. С., Университетско изд. Св. Климент Охридски, 2005.

Дамянов, Симеон. България във френската политика 1878–1918. С., Наука и изкуство, 1985.

Данаилов, Георги. Основни начала на политическата икономия. С., 1906. (II преработено издание, Пловдив, 1934.)

Данаилов, Георги. БНБ през 1906 г. –СпБИД, 1907, кн. 2, (Ступански преглед).

Данаилов, Георги. Финансовата политика и финансовата система на народнолибералния режим. –СпБИД, 1907, кн. 8–9 (Стопански преглед).

Данев, Стоян. Мемоари. С., Университетско изд. Св. Климент Охридски, 1992.

Даскалов, Румен. Към една социална история на България. Доклад пред семинара на Центъра за либерални стратегии „Стопанска (социална) България: бъдещето през културата на миналото“, 22 декември 2004, София, Център за култура и дебати „Червената къща“.

Даскалов, Румен. Българското общество 1878–1939. т. I–II. С., Гутенберг, 2005.

Димчев, Н. По нашата криза. –СпБИД, 1900, кн. 4.

Доклад на Изпитателната комисия по управлението на страната през периода от 5 май 1903 до 16 януари 1908 г. относително делата на някои от бившите през това време министри. До XIV Обикновено народно събрание. С., 1910.

Dr Feld. Из дневника на един провинциалист по нашите икономически, търговски и социално-юридически въпроси. –СпБИД, 1897, кн. 10.

Другарска среща на БИД по реферата на Хр. Чолаков „Инфлацията и лихвеният процент". –СпБИД, 1923, кн. 6–7–8.

Другарска среща на БИД по реферата на Георги Данаилов за законопроекта за БНБ. –СпБИД, 1924, кн. 4–5–6.

Другарска среща на БИД за обсъждане реферата на Ил. Янулов „Висш стопански съвет". –СпБИД, 1924, кн. 8–9.

Другарска среща на БИД по реферата на Стоян Бочев „Нови насоки на кредитната система в България". –СпБИД, 1927, кн. 6.

Другарска среща на БИД . –СпБИД, 1939, кн. 4.

Дружествена среща – разискване на БИД по реферата на Стоян Бочев „България и чуждите капитали". –СпБИД, 1928, кн. 9.

Дружествена среща на БИД за обсъждане реферата на Асен Чакалов „Проблемите на земеделския кредит в България". –СпБИД, 1931, кн. 3.

Дружествена среща на БИД за обсъждане реферата на И. Палазов – „Проблемата за облекчаването на длъжниците". –СпБИД, 1932, кн. 4.

Дружествена среща на БИД за обсъждане реферата на Ж. Бурилков „Теория и техника на централната банка". –СпБИД, 1935, кн. 2.

Дюнан, Марсел. Българското лято. С., изд. къща Стрелец, 1993.

Евреите по българските земи. Анотирана библиография. Съставители: Ешкенази, Жак и Алфред Криспин. С., Международен център по проблемите на малцинствата и културните взаимодействия, 2002.

Екзарх Йосиф. Дневник (запис от 9 декември 1907). С., Военноиздателски комплекс „Св. Георги Победоносец" и Университетско изд. Св. Климент Охридски, 1992.

Екимов, Иван. Българската земеделска банка. –СпБИД, 1931, кн. 8.

Еленков, Иван. Родно и дясно. Принос към историята на несбъднатия „десен проект" в България от времето между двете световни войни. С., Лик, 1998.

Еленков, Иван. Законовата санкция: исторически аспекти. –В: Корупция в съвременна България. Аналитичен обзор. С., Фондация „Прозрачност без граници", 1998.

Еленков, Иван. Службогонството. –Култура, 23 януари 2004.

Емил Хърсев. Еволюция на парите. С., Наука и изкуство., 1991.

Ешкенази, Ели. За хрониката на семейство Арие от Самоков. –Известия на Института за история при БАН, 1963, кн. 12.

Загоров, Славчо. Подпомагане на затруднените длъжници земеделци и заздравяване на кредита в България. –СпБИД, 1933, кн. 1.

Заемът и конверсията. –Народни права, 9 юли 1912.

Зиновиев, Александр. Коммунизм как реальность. Lausanne, ditions l'Age d'homme, 1976.

Зиновьев, Александр. Зияющие высоты. Lausanne. ditions l'Age d'homme. 1976.

Иванов, Мартин. Писма на банкера Иван Буров. –В: Известия на държавните архиви 75.

Иванов, Мартин. Политическите игри с външния дълг. Български сюжети на стопански кризи и възход, 1929–1934. С., Златю Бояджиев, 2001.

Иванов, Мартин. Можехме ли да девалвираме лева? Какво се крие зад ортодоксалния български отговор на Голямата депресия. –Исторически преглед, 2005, кн. 3–4.

Иванов, Мартин. Националният доход на България, 1892–1924. БНБ, „Дискусионни материали" DP/54/2006.

Иванов, Мартин. Хроники за българския капитализъм. Българска търговска банка и нейните сродни дружества, 1890–1944. (Част I, 1890–1912.). (Ръкопис.)

Иванов, Мартин, Даниел Вачков и Цветана Тодорова. История на българския външен дълг 1878–1989. (Ръкопис, подготвян за печат.)

Иванов, Мартин. Баланс и сметка „печалби-загуби" на банка „Гирдап", 1897–1923. Ръкопис.

Игнатиев, Петър. Банковата криза в България през 1996–1997 г. С., Ciela, 2005.

Из тъмното зад международните конференции. –Икономическа борба, 1930, кн. 10.

Икономиката на България до социалистическата революция. С., Наука и изкуство, 1989.

Икономиката на България. (т. I–VI). С., Наука и изкуство, 1969–1989.

Икономов, Тодор. Глупавите позаимствания и вредите от тях. Русе. 1886. –В: Консерватизмът. (Съставител: Светослав Малинов). т. 2. С., Център за социални практики, 2000.

Илиев, Иван. Спестовно-строителните дружества. –СпБИД, 1937, кн. 9.

Илиев, Константин. Поражението. Хроника от краткото столетие. Пловдив, София, Жанет–45, Факел, 2005.

Илюстрована книга. Труд и промишленост. (Отдел I – Банковото дело в България 1879–1928/1930.) Съставил: Г. Николов. С. 1930.

Иречек, Константин. Български дневник. т. 1 (1879–1881), т. 2 (1881–1884). С., Марин Дринов, 1995.

Искания и обещания за смекчаване паричното и кредитното дело. –Икономическа борба, 1930, кн. 9.

История на България. т. 7. С., БАН, 1991, с. 84.

Историята, населена с хора. Българското общество през втората половина на XX век. (I. Интервюта). С., Гутенберг, 2005.

Йорданов, Димитър. Българската народна банка 1897–1908. С., 1910.

Йорданов, Димитър. Пет години на чуждите банки в България. –Банков преглед, 1911, кн. 13–14.

Йорданов, Димитър. Надзорът върху частните банки в България и неговото влияние върху дейността им. –СпБИД, 1943, кн. 1–2.

Калинов, Т. Стопанската и кредитна криза. –СпБИД, 1932, кн. 1.

Капралова, Недка. Думи-пари, думи-памет или венец безсмертия за книжевното спомоществование. –В: Пари. Думи. Памет. С., Кралица Маб, 2004.

Караджов, Стефан. Спестовните дружества в България. –СпБИД, 1896, кн. 3.

Караджов, Стефан. Отчет за 25 годишната деятелност на БН Банка. С., 1904.

Кацаров, Константин. 60 години живяна история. С., Прозорец, 1994.

Кейе, Емен. В България и Румелия. С., Полис, 2006.

Кемилев, Асен. Банковото дело в България през 1933 и 1934 г. – СпБИД, 1935, кн. 6.

Кемилев, Асен. Банковото дело в България през 1935. –СпБИД, 1936, кн. 7.

Кемилев, Асен. Банковото дело в България през 1936. –СпБИД, 1937, кн. 5–6.

Кемилев, Асен. Банковото дело в България през първото полугодие на 1937. –СпБИД, 1937, кн. 9.

Кемилев, Асен. Банковото дело в България през 1937. –СпБИД, 1938, кн. 4.

Кемилев, Асен. Насочване на паричния национален доход в България. –СпБИД, 1938, кн. 7.

Кемилев, Асен. Банковото дело в България през 1938. –СпБИД, 1939, кн. 5–6.

Кемилев, Асен. Паричният и капиталов пазар в България през периода 1919–1937 г. –Економист, 1942, кн. 1–2.

Кенов, Иван. Стопанско и културно състояние на нашето село. –В: Българското село. Юбилеен сборник. С., 1931.

Кинкел, Иван. Курс по сравнителна история на стопанския строй в ново време. –В: Университетска библиотека, № 47, С., 1925.

Киров, Ю. Реформата на БНБ. –СпБИД, 1924, кн. 10.

Коен, Давид. Експроприацията на еврейските имущества през периода на хитлеристката окупация. С., –Годишник на обществената културно-просветна организация на евреите в НР България, 1967.

Коен, Давид. Демографско и социално-икономическо положение на българските евреи (1926–1946) –В: Проучвания за историята на еврейското население в българските земи XV–XX век. С., БАН, 1980.

Колев, Благой. Икономическата култура. С., Университетско изд. Стопанство, 2002.

Колев, К. Структура на кредита и структура на народното стопанство. –СпБИД, 1938, кн. 9.

Колев, К. Леснодостъпен и евтин кредит. –СпБИД, 1939, кн. 10.

Колушки, Георги. БИД и неговото списание. –СпБИД, 1900, кн. 1.

„Компетентните“ на работа. –Икономическа борба, 1930, кн. 9.

Комуналният капитализъм. Икономическата ситуация в България. Разговор с Румен Аврамов. –Култура, 21 март 1997, с. 10–11.

Кондратьев, Николай Д. Большие циклы конъюнктуры. Москва, Российская ассоциация научно-исследовательских институтов общественных наук, Институт экономики, 1928. [В по-съвременна препечатка студията може да се намери в: Кондратьев, Николай Д. Проблемы экономической динамики. Москва, Экономика, 1989].

Костов, Иван. Относно теорията и методологията на качеството на икономическия растеж. –Икономическа мисъл, 1984, кн. 5.

Костов, Иван. Неравновесието и отрасловата стратегия. –Икономическа мисъл, 1989, кн. 3.

Костов, Иван. Външното влияние върху растежа: изводи и икономическа стратегия. –Икономическа мисъл, 1989, кн. 9.

Костов, Иван и Любомир Христов. Сравнителни изследвания на икономическия растеж в някои страни на СИВ. –Икономическа мисъл, 1981, кн. 1.

Кръстев, д-р Кръстьо. Българската интелигенция. –Мисъл, 1898, кн. 1.

Кънев, Методи. Академик Георги Данаилов – епистемологически подход към икономиката и националната кауза. –Диалог, 2002, кн. 3.

Кьосев, Александър. Теоретични спомени. –В: Лелята от Гьотинген. С., Фигура, 2005.

Кьосева, Нинел. История на паричните кризи в България, 1879–1912. С., Университетско изд. Стопанство, 2000.

Кьосева, Нинел. Геула. История на една еврейска банка в България. С., 2001.

Кьостнер, Николай. Влиянието на цените върху някои страни на стопанското развитие на България през 1926–1937 г. –В: Трудове на СИСП при Софийския държавен университет, 1938/1.

Лазаров, Никола. История на БНБ и банковото дело в България. С., Ciela, 1997.

Луджев, Димитър. Дребната буржоазия в България 1944–1958. С., Наука и изкуство, 1985.

Луджев, Димитър. Град на две епохи. История на обществените групи в българските градове в средата на XX в. С., Университетско изд. Св. Климент Охридски, 2005.

Ляпчев, Андрей. Дружествата от правно и икономическо гледище. –СпБИД, 1898, кн. 3–4.

Ляпчев, Андрей. Народните представители и държавната пара. –СпБИД, 1899, кн. 8–9.

Ляпчев, Андрей. Програма за финансово заздравяване и стопанско замогване на страната. –СпБИД, 1927, кн. 6.

Манафова, Райна. Интелигенция с европейски измерения (1878–1912). С., Университетско изд. Св. Климент Охридски, 1994.

Маринска, Ружа. Българската живопис (1900–1950). София–Европа в контекста на европейското изкуство. С., Национална художествена галерия, 1999.

Между личните и националните интереси: корупционните скандали в българското общество по време на Първата световна война. www.anticorruption.paideiafoundation.org

Мешкова, Поля и Диню Шарланов. Българската гилотина. С., Агенция „Демокрация", 1994.

Митев, Пламен. Стопанската активност на българите по време на Кримската война. Доклад пред семинара на Центъра за либерални стратегии „Стопанска (социална) България: бъдещето през културата на миналото", 11 януари 2005, София, Център за култура и дебати „Червената къща".

Мициев, Иван. Една икономическа екскурзия. –СпБИД, 1897, кн. 10.

Мишайков, Димитър. Основни начала на политическата икономия. С., 1933.

Мишкова, Диана. Приспособяване на свободата. Модерност-легитимност в Сърбия и Румъния през XIX век. С., Парадигма, 2001.

Наредба закон за учредяване на СИСП при Софийския държавен университет. чл.16. –В: Трудове на Статистическия институт за стопански проучвания при Софийския държавен университет, 1935, кн. 1.

Натан, Жак и Любен Беров. Монополистическият капитал в България. С., Наука и изкуство, 1958.

Началото на лявото управление. С., Капитал, 1995 (Дискусия от 18 декември 1994, поместена в: –Капитал, 9 януари 1995.

Нашата програма. –СпБИД, 1896, год. 1, кн. 1.

Нашето дружество и общественото мнение. –СпБИД, 1927, кн. 9.

Неделчев, К. Паричното дело в България, 1879–1940. С., 1940.

Недков, Борис. Развитие на българската финансова система през последното десетилетие. –В: Трудове на Статистическия институт за сотопански проучвания при Софийския държавен университет, 1937/3–4.

Ненов, Иван. Стопанско и културно състояние на нашето село. –В: Българското село. Юбилеен сборник. С., 1931.

Неновски, Николай. Валутният курс и инфлацията: Франция и България между двете световни войни. Приносът на Албер Афталион (1874–1956). С., БНБ, 2006.

Неновски, Николай, Борис Петров. Моделиране на паричния сектор в България, 1913–1945. БНБ, Дискусионни материали, DP/5/1999.

Николов, Г. Безпаричието и новите емисии. –СпБИД, 1922, кн. 3, (Стопански преглед).

Николов, Г. Последствията от подобрението на лева. –СпБИД, 1923, кн. 1–2–3.

Нисим, Габриеле. Човекът, който спря Хитлер. С., Народно събрание на Република България, 1999.

Образци на научна работа, дадени от членове на „научни комитети". –Икономическа борба, 1929, кн. 5–6.

Общ годишник за България, 1926–1929. С., 1930.

Определяне кредитите на БНБ. –СпБИД, 1896, кн. 8–9.

Оптимистична теория за песимизма на прехода. Доклад на Центъра за либерални стратегии. С., 2004. www.cls-sofia.org

Организация за икономическо сътрудничество и развитие; Национален статистически институт. Национални сметки за България. Източници, методи и оценки. С., 1996.

Отчет за дейността на БНБ през 1929. С., БНБ, 1930.

Отчет за дейността на Бургаската ТИК през 1920–1921, представен на XI общо годишно събрание. –В: XI общо редовно годишно събрание, 26–29 май 1921 г., (съкратени протоколи). Бургас, 1921.

Отчет на БИД за втората годишнина от неговата дейност. –СпБИД, 1899, кн. 1.

Отчетът на БНБ за 1897 г. –СпБИД, 1898, кн. 9–10.

Палазов, Илия. Проблемата за облекчаването на длъжниците. –СпБИД, 1932, кн. 4.

Пеев, Александър. Състояние и развитие на спестовно-строителните дружества в България. С., 1938.

Пенев, Боян. Нашата интелигенция. Фрагменти. –Златорог. 1924. кн. 1.

Пешев, Димитър. Спомени. С., Гутенберг, 2004.

Пешев, Петър. Историческите събития и деятели от навечерието на Освобождението ни до днес. (С бележки за живота ми). Фототипно издание. С., БАН, 1993

Писма на И. Буров до членовете на УС на „Д. А. Буров & Сие", 18 септември 1930. –В: Известия на държавните архиви 75.

Попов, Кирил. Вътрешен преглед. –СпБИД, 1906, кн. 10.

Попов, Кирил. Поглед върху икономическото развитие на България. –СпБИД, 1907, кн. 4–5.

Попов, Кирил. Стопанска България. С., БАН, 1916.

Попов, Кирил. Положение на кооперациите в България. –СпБИД, 1919–1920, кн. 9–10.

Поппетров, Николай. Икономическите визии на българската десница. Доклад пред семинара на Центъра за либерални стратегии „Стопанска (социална) България: бъдещето през културата на миналото". 18 януари 2006, София, Център за култура и дебати „Червената къща".

Процесът срещу Трайчо Костов и неговата група. С., Дирекция на печата, 1949.

Първанова, Румяна. Законодателното насърчаване на българската индустрия 1894–1928. Доклад пред семинара на Центъра за либерални стратегии „Стопанска (социална) България: бъдещето през културата на миналото", 8 март 2005. С., Център за култура и дебат „Червената къща".

Първанова, Румяна. Стойчо Мошанов и насърчението на българската индустрия. –В: Преломни времена. Юбилеен сборник в чест на 65-годишнината на проф. Любомир Огнянов. (Съставители: Е. Калинова, М. Груев и Л. Зидарова). С., 2006.

Радев, Н. Първото десетилетие на пощенското спестовно дело в България. –СпБИД, 1907, кн. 10.

Радев, Симеон. Строители на съвременна България. С., 1910–1911.

Радилов, Димитър. Живот и научна дейност на проф. Оскар Н. Андерсон. –Икономическа мисъл, 2002, кн. 5.

Радулов, Димитър. Спестовно-строителните дружества и тяхното кредитиране у нас. –Кооп. дело, 1937, кн. V.

Рангелова, Росица. Международни икономически сравнения. Методология и анализ.

С., 2003.

Рангелова, Росица. България в Европа. Икономически растеж през XX век. С., Марин Дринов, 2006.

Резолюция-декларация от събрание на кооператори и граждани, свикано в София на 3 януари 1937 по почин на Националния комитет на Българската кооперация и Общия съюз на земеделските кооперации. –Списание на Съюза на популярните банки, 1937, кн. 1.

Розенберг, Бернард. Изтръгнати и посадени. България–Израел. Животът на четири поколения 1875–1948. С., 1997.

Рясков, Марко. Спомени из моя живот. С., Университетско изд. Св. Климент Охридски, 1995.

Салабашев, Иван. Спомени. С., Българска академия на науките и изкуствата, 1943.

Семерджиев, Петър. Народният съд в България, 1944–1945. Кому и защо е бил необходим. С., Македония прес, 1998.

СИСП – организация и цели. –В: Трудове на Статистическия институт за стопански проучвания при Софийския държавен университет, 1935, кн. 1.

Славенков, Боян, Диана Пишева, Димитър Луджев, Мариана Тодорова, Огнян Пишев, Румен Аврамов. Икономическа платформа на преходния период. С., Информа, Януари 1990.

Смилов, Н. Паричната криза. –СпБИД, 1922, кн. 1–2, (Стопански преглед).

Спасисчев, Сп. и Атанас Тотев. Предварителни резултати от опита за установяване разпределението на данъчната тежест върху отделните стопански групи в България. –В: Трудове на Статистическия институт за стопански проучвания при Софийския държавен университет, 1935/1.

Списък на абонатите на СпБИД. –СпБИД, 1896, кн. 7.

Списък на членовете на БИД. –СпБИД, 1896, кн. 7.

Спространов, Н. Кооперацията в селското стопанство. –В: Българското село. Юбилеен сборник. С., 1931.

Станев, Стефан. Професор Иван Стефанов във Висшето училище, Свищов. –В: Сто години от рождението на акад. Иван Стефанов. С., Марин Дринов, 1999.

Стармилчев, Г. За стабилността на персонала в кооперациите. –Списание на Съюза на популярните банки, 1937, кн. 1.

Стателова, Елена. Иван Евсратиев Гешов или трънливият път на съзиданието. С., БАН, 1994.

Стателова, Елена. Биография на българския дух (родът Паница). С., 1997.

Статистически годишник на Царство България (различни години).

Стенографски дневници на XXII ОНС, I РС, 72 заседание (10 април 1928).

Стенографски дневници на XXII ОНС, I РС, 73 заседание (11 април 1928).

Стенографски дневници на XXII ОНС, I РС, 74 заседание (12 април 1928).

Стенографски дневници на XXII ОНС, I РС, 75 заседание (13 април 1928).

Стенографски дневници на XXIII ОНС, I РС, 109 заседание (11 юни 1932).

Стенографски дневници на XXIII ОНС, II РС, 116 заседание (14 юни 1933).

Стенографски дневници, XXIII ОНС, II РС, 117 Заседание (15 юни 1933).

Стенографски дневници на XXIII ОНС, III РС, 66 заседание (31 март 1934).

Стефанов, Иван. Върху структурата и източниците на финансовото стопанство в България. –В: Трудове на Статистическия институт за стопански проучвания при Софийския държавен университет, 1935/2–3.

Стефанова-Гатева, Боряна. Неподправени спомени за баща ми. В: Сто години от рождението на акад. Иван Стефанов. С., Марин Дринов, 1999.

120 години Българска народна банка 1879–1999. (Под редакцията на Р. Аврамов). С., БНБ, 1999.

Стопанска и социална книжнина. Библиография на българските книги и статии от началото до днес, 1850–1945. Под редакцията на Тодор Владигеров. Свищов, Висше училище за стопански и социални науки „Д. А. Ценов", Институт за стопански изследвания, 1948.

Стоянов, З. Земледелческият кредит и Земледелческите каси. –СпБИД, 1899, кн. 7.

Стоянов, З. Земледелческият кредит и Земледелческите каси (втора статия). –СпБИД, 1899, кн. 10.

Стоянов, З. Земледелческият кредит и Земледелческите каси (трета статия). –СпБИД, 1900, кн. 8–9.

Стоянов, Никола. Българският държавен 7.5% стабилизационен заем от 1928 година. –СпБИД, 1929, кн. 5–6.

Стоянов, Никола. Развитието и сегашното положение на българския репарационен въпрос. –СпБИД, 1929, кн. 9–10.

Стоянов, Никола. Втората Хагска конференция. Новото разрешение на българския репарационен въпрос. –СпБИД, 1930, кн. 1.

Стоянов, Никола. Изплащането на българските външни държавни и гарантирани от държавата заеми през периода 1.4.1932–30.9.1932. –СпБИД, 1932, кн.5

Стоянов, Никола. Репарации и международни дългове. Български държавни дългове. С., 1933.

Стоянов, Никола. Рецензия за книгата на А. Яранов „Стопанската политика на България". –СпБИД, 1934, кн. 8.

Стоянов, Никола. Настъпилата промяна от 1.11.1934 в службата на външните ни държавни заеми. –СпБИД, 1935, кн. 1.

Стоянов, Никола. Майската сесия на Финансовия комитет при ОН. –СпБИД, 1935, кн. 5.

Стоянов, Никола. Българският външен държавен кредит. –СпБИД, 1935, кн. 8–9.

Стоянов, Никола. Септемврийската сесия 1935 на Финансовия комитет при ОН. –СпБИД, 1935, кн. 10.

Стоянов, Никола. 63 сесия на Финансовия комитет при ОН (декември 1936). –СпБИД, 1937, кн. 1.

Стоянов, Никола. Новата спогодба за службата на външните ни държавни заеми от 1.1.1937 до 31.12.1938. –СпБИД, 1937, кн. 2.

Съкратени протоколи на Търговско-индустриалните камари през 1908 г. Серия XVI.

С., 1908.

Тахов, Росен. Големите български сензации. С., Изток–Запад, 2005.

Тенев, Михаил. Върху законопроекта за БНБ. –СпБИД, 1924, кн. 4–5–6.

Тенев, Михаил. Живот и дейност. С., 1942 и Приложение към мемоарите. С., 1942.

Теодоров, Теодор. Десет години Българска ипотекарна банка. –СпБИД, 1938, кн. 5.

Тепавичаров, Веселин. Социалистическата „модернизация". Доклад пред семинара на Центъра за либерални стратегии „Стопанска (социална) България: бъдещето през културата на миналото". 21 юни 2006, София, Център за култура и дебати „Червената къща".

ТИК. Мемоар върху стопанското положение на страната в свръзка със следваната стопанска политика от примирието досега. С., 1920.

ТИК Русе. Отчет за дейността на Русенската ТИК през 1921 г. Русе, 1922.

ТИК София. Съкратени протоколи на Софийската ТИК през 1908 г. (Серия XVI).

Тодоров, Димо. БНБ девизна ли или стопанска политика ръководи у нас? –Стопанска мисъл, 1933, кн. 2.

Тодоров, Димо. БНБ девизната ли или стопанска политика ръководи у нас. –Стопанска мисъл, 1933, кн. 2.

Тодоров, Петър. Лични свидетелства. С., Фотоника, 1999.

Тодорова, Галя. Първа частна банка – гузната съвест на БСП и БНБ. -Капитал, 20–26 май 1996, с. 15.

Тодорова, Галя. Силните употребиха ПЧБ, всички ще плащат. –Капитал, 27 май–2 юни 1995.

Тодорова, Мария. Клопката на изоставането: модерност, темпоралност и източноевропейският национализъм. Академично слово при удостояване с почетното звание „Доктор хонорис кауза" на Софийския университет „Св. Климент Охридски" (www.clio.uni-sofia.bg/BG/news.html).

Тодорова, Цветана. Дипломатическа история на външните заеми на България 1888–1912. С., Наука и изкуство, 1971.

Топалов. Михаил. Срещи с Буров. С., 1990.

Тотев, Атанас. Иван Стефанов сред академичната общност в София. –В: Сто години от рождението на акад. Иван Стефанов. С., Марин Дринов, 1999.

Тютюневата компенсационна сделка. Доклад на комисията за продажба на старите тютюни по изпълнение и приключване тютюневата част от държавната компенсационна сделка. С., 1935.

Филов. Богдан. Дневник. С., Изд. на Отечествения фронт, 1990. (I издание, „За служебно ползване". С., 1986.)

Хаджийски, Иван. Бит и душевност на нашия народ. С., ЛИК издания, 2005.

Хинков, Христо. Дейността на БЗКБ. –СпБИД, 1936, кн. 6.

Хранов, А. Пенсиите. –СпБИД, 1900, кн. 7.

Христов, Кирил. Затрупана София. С. 1996.

Христов, Любомир. Анализ на макроикономическия растеж и структурните изменения въз основа на магистралния подход. –Икономическа мисъл, 1986, кн.1.

Христов, Любомир. За нормата на натрупване и темпа на растеж. –В: Годишник на ВИИ „Карл Маркс", т. II, кн.1, 1988.

Христов, Н. Условия за здрав и творчески кредит. –СпБИД, 1939, кн. 4.

Христофоров, Асен. Акционерните банки през периода на кризата, 1929–1935. –Списание на Съюза на популярните банки, 1937, кн. 1.

Христофоров, Асен. Развитие на конюнктурния цикъл в България 1934–1939. С., 1939, Трудове на Статистическия институт за стопански проучвания при Софийския държавен университет.

Христофоров, Асен. Стопанското положение на България през 1939 г. С., 1940.

Христофоров, Асен. Развитието на цените в България през войната. С., 1943.

Христофоров, Асен. Увод в политическата икономия на военното стопанство. Теория на военновременната стопанска конюнктура. С., Издание на автора, 1943.

Христофоров, Асен. Същност и значение на новите 3% държавни съкровищни бонове. С., 1943.

Христофоров, Асен. Конюнктурният анализ на цените. С., Българска наука. 1944.

Христофоров, Асен. Скици из Лондон. С., Хр. Г. Данов, 1945.

Христофоров, Асен. Еволюцията на либерализма. –Бразда, 15 януари 1945, кн.1.

Христофоров, Асен. Курс по българско банково дело. Част I – Историческо развитие. С., 1946.

Христофоров, Асен. Лекции по теоретическа политическа икономия. Втора част. С., 1947.

Цанков, Александър. Последствия от войната. С., 1919.

Цанков, Александър. Политическа икономия. С., 1930.

Цанков, Асен. Стабилизиране на българската валута. –СпБИД, 1922, кн. 4–5.

Цанков, Асен. Падането на цените и българското селско стопанство. –СпБИД, 1932, кн. 2.

Цар Фердинанд. Съвети към сина. С., Университетско изд. Св. Климент Охридски,1991.

Цацев, Н. Процедурата по издаване на облигации в Погасителната каса. –Финансов подем, 1939, кн. 7.

Цонев, Иван. Как се прави ревизия и проверяват отчети (Продължение). –СпБИД, 1896, кн. 8–9.

Чавдарова, Таня. Да правиш бизнес в България: между българската и западната икономическа култура. –Социологически проблеми, 2004, кн.1–2.

Чакалов, Асен. Разрешението на репарационната проблема другаде и у нас. –СпБИД, 1927, ноември.

Чакалов, Асен. Спестовността и народното ни стопанство. –СпБИД, 1928, октомври.

Чакалов, Асен. Опит за изчисление националния доход на България. –СпБИД, 1929, кн. 9.

Чакалов, Асен. Стоковият и банковият кредит в България. –СпБИД, 1930, кн.1.

Чакалов, Асен. Проблемите на земеделския кредит в България. –СпБИД, 1931, кн. 3.

Чакалов, Асен. Стопанската политика в България през 1934. –СпБИД, 1935, кн. 1.

Чакалов, Асен. Народностопанско насочване на кредитната политика у нас. –СпБИД, 1935, кн. 8–9.

Чакалов, Асен. Националният доход на България, 1924–1935. С., Статистически институт за стопански проучвания, 1937.

Чакалов, Асен. Проблеми на нашата финансова политика. –СпБИД, 1938, кн. 10.

Чакалов, Асен. Националният доход и разход на България, 1924–1945, С., 1946.

Чакалов, Асен. Форми, размер и дейност на чуждия капитал в България (1878–1944). С., БАН, 1962.

Чакалов, Асен. Съвременната парична система на капитализма. С., Наука и изкуство, 1971.

Чолаков, Станчо. Политическите дългове на България в системата на заемната ѝ политика. Варна, 1937.

Чолаков, Станчо. Търговските дългове на България в системата на заемната ѝ политика. Варна, 1938.

Чолаков-Зарин, Петър. Във вихъра на грабежите. 1929.

Чолаков-Зарин, Петър. Скандалният бюджетен грабеж в БНБ и неговите високи покровители. 1929.

Чолаков-Зарин, Петър. Спекулата с лихвения процент от страна на БНБ. 1929.

Чолаков-Зарин, Петър. Спомени и факти из вътрешния живот на БНБ. Принос към историята на банката. С., 1930.

Чолаков-Зарин, Петър. Спомени и факти из вътрешния живот на БНБ. Принос към историята на банката. С., 1930.

Шапкарев, Петър, Пенка Найденова, Росица Рангелова, Свобода Димитрова. Сто години от рождението на акад. Иван Стефанов. С., Марин Дринов, 1999.

Шишманов, Иван. Дневник 1879–1927. С., Синева, 2003.

Юбилеен сборник „100 години българска индустрия, 1834–1937“. Под редакцията на В. Николов, Ат. Атанасов, инж. Г. Наумов. С., Съюз на българските индустриалци, 1937.

Юбилеен сборник Българска народна банка 1879–1929. С. 1929.

Янева, Светла. Откупуване на даньци през XIX в. в Османската империя: участието на българите. Доклад пред семинара на Центъра за либерални стратегии „Стопанска (социална) България: бъдещето през културата на миналото“, 7 април 2005, София, Център за култура и дебати „Червената къща“.

Янулов, Илия. Бележки по повод реферата на А. Иванов „Кризиса в застраховането“. –СпБИД, 1922, кн. 6–7–8.

Янулов, Илия. Висш ступански съвет. –СпБИД, 1923, кн. 4–5.

Янчулев, Б. Върху сливането на БЗБ с БЦКБ и организацията на кооперативния кредит. –СпБИД, 1936, кн. 10.

Янчулев, Б. Развитие на кредитната и стопанската дейност на земеделската кооперация в България. –СпБИД, 1935, 8–9.

Янчулев, Б. Нови насоки на земеделския кредит. –СпБИД, 1939, кн. 5–6.

Abramovitz. Moses. Catching Up, Forging Ahead, and Falling Behind. –Journal of Economic History, 1986, June.

Abreu, Marcelo. Brasilian Foreign Indebtedness and Financial Crisis. –In: Summer School in Financial History. Credibility and Crisis in Financial History. Universita di Venezia „La' Foscari" and International University, Venice, 3–8 September 2001.

Andrieu, Claire, Sege Klarsfeld et Annette Wieviorka. La persécution des juifs de France: 1940–1944 et le retablissement de la légalité républicaine. Mission d'étude sur la spoliation des juifs de France, présidée par Jean Mattéoli. La documentation Française. 2000.

Avramov, Roumen. Currency Boards et stabilité macroéconomique: le cas de la Bulgarie. –Revue de l'OFCE, Janvier 2000.

Avramov, Roumen. Exit Strategies from Currency Board Arrangements. –In: Currency Boards – Experience and Prospects, Seminar organised by Eesti Pank, 5–6 May, 2000, Tallin. www.eestipank.info/frontpage/en/Publications/Conference proceedings, seminar papers.

Avramov, Roumen. Foreign Debt and Financial Crisis: the Case of Bulgaria. –In: Summer School in Financial History. Credibility and Crisis in Financial History. Universita di Venezia „Ca' Foscari" and International University, Venice, 3–8 September 2001.

Avramov Roumen. Advising, Conditionality, Culture: Money Doctors in Bulgaria, 1900–2000. –In: Money Doctors. The International Financial Advising 1850–2000. Edited by Marc Flandreau. London, Routledge, 2003.

Avramov. Roumen. Economic Identities – South-Eastern Europe and Europe, NEXUS Research Project (2003). www.cas.bg /Fellows/NEXUS Nexus.

Avramov, Roumen. Notes on Economic Science in Bulgaria. –In: Kabakchieva, Petya and Roumen Avramov (Editors). „East"–„West" Cultural Encounters. Entrepreneurship, Governance, Economic Knowledge. София, „Изток–Запад", 2004.

Avramov, Roumen. The Bulgarian National Bank in a Historical perspective: Shaping an Institution, Searching for a Monetary Standard. –In: Roumen Avramov; Sevket Pamuk (editors). Monetary and Fiscal Policies in South-East Europe. Historical and Comparative Perspective. Sofia, Bulgarian National Bank, 2006.

Avramov, Roumen and Jérôme Sgard. From Enterprise Indiscipline to Financial Crisis. –Most-Мост, vol. 6, 1996/4.

Avramov, Roumen and Sevket Pamuk (editors). Monetary and Fiscal Policies in South-East Europe. Historical and Comparative perspective. Sofia. Bulgarian National Bank, 2006.

Badinter, Robert. Un antisémitisme ordinaire. Vichy et les avocats juifs (1940–1941). Paris, Fayard, 1997.

Bagehot, Walter. Lombard Street: A Description of the Money Market. 1873.

Blancpain, Jean-Pierre. Immigration et nationalisme au Chili 1810–1925. Un pays

l'écoute de l'Europe, Paris, L'Harmattan, 2005.

Blejan. Elisabeta. International Reserves of the National Bank of Romania, 1920–1944. Paper presented at the First Meeting of the Data Collection Task Force, South-East Europe Monetary History Network. Bulgarian National Bank, Sofia, 20 October 2006.

Bordo, Michael. Monetary Standards. The Oxford Encyclopedia of Economic History, Oxford Economic Press, 2003.

Bousquet, Georges (Conseiller d'État Honoraire). Histoire du peuple Bulgare (Depuis les origines jusqu'à nos jours). Paris, Imprimerie et librairie centrale des Chemins de fer, 1909.

Bousquet, Georges. La Bulgarie. Communication faite à la Société de Sociologie de Paris le 14 mars 1917. Sofia, Imprimerie de l'État, 1918.

Bowley, A. and J. Stamp. The National Income 1924. London, 1927.

Braudel, Fernand. Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XVe–XVIIIe siècle. (t. 1–3). Paris. Armand Colin. 1979.

Bulgaria of To-Day. Official edition of the Bulgarian Ministry of Commerce and Agriculture. Balkan States Exhibition – Earl's Court, London, 1907.

Bussière, Eric. Horace Finaly, banquier. Paris, Fayard, 1996.

Bussière, Eric. Paribas, l'Europe et le monde. 1872–1992. Paris, Fonds Mercator, 1992.

Capart, Eugène. La banque d'émission au service de l'État. Paris, 1923.

Capie, Forrest and Alan Weber. A Monetary History of the United Kingdom, 1870–1982.: Data, Sources, Methods. London, 1985.

Capie, Forest, Ch. Goodhart, S. Fisher, and N. Schnadt. The Future of Central Banking. The Tricentenary Symposium of the Bank of England, Cambridge University Press, 1994.

Cassis, Youssef. City Bankers, 1890–1914. Cambridge University Press, 1994.

Cecco, M. de. Foreign Indebetdness and Financial Crises. Paper presented at the 2001 Summer School „Credibility and Crisis in Financial History", Universita di Venezia „Ca' Foscari" and International University, Venice, 3–8 September 2001.

Clark, Colin. National Income and Outlay. London, 1937.

Constantinopoulo, Photini and Thanos Veremis. Documents on the History of the Greek Jews. Athens, Kastanotis Editions, 1998.

Commission of the European Communities – Eurostat. IMF, OECD, United Nations, World Bank. System of National Accounts 1993. Brussels, Luxembourg, New-York, Paris, Washington D.C., 1993.

Crampton, Richard. Bulgaria 1878–1918. A History. New York, 1983. [Крамптън, Ричард. Кратка история на България. С., Отворено общество, 1994.]

Crampton, Richard. Modernization: Conscious, Unconscious and Irrational. –In: Industrialisierung und gesellschaflicher Wandel in Südosteuropa. München, 1989.

Danaillow, Georges. Les effets de la Guerre en Bulgarie. Histoire économique et sociale de la Guerre mondiale (Série Bulgarie). Dotation Carnegie pour la Paix

Internationale. 1932.

Desquilbet, Jean-Baptiste and Nikolai Nenovski. Credibility and Adjustment: Gold Standard versus Currency Boards. BNB Discussion Papers, DP/39/2004.

Eastern Enlargement–Western Enlargement. Cultural encouters in the European Economy and Society after the Accession (Dioscuri project). www.dioscuriproject.net

Eichengreen, Barry. Resolving Debt Crises: An Historical Perspective. –CEPR, Discussion Papers Series N. 239, June 1988.

Eichengreen, Barry. Golden Fetters: The Gold Standard and the Great Depression, 1919–1939, Oxford University Press, 1992.

Eichengreen. Barry. Historical Research on International Lending and Debt. –Journal of Economic Perspectives, Spring 1991.

Eichengreen, Barry and Richard Portes. The Anatomy of Financial Crises. –CEPR, Discussion Papers Series N. 130, September 1986.

Eichengreen, Barry and Richard Portes. Dealing with Debt: the 1930s and the 1980s. –The World Bank, WPS 259, August 1989.

Eichengreen, Barry and Richard Portes. Crisis? What Crisis? Orderly Workouts for Sovereign Debtors. London, CEPR, 1995.

Ferguson, Niall. The Cash Nexus: Banking and Politics in History. –The Rotschild Archive, Review of the Year, April 2000–March 2001.

Ferguson, Niall. The Cash Nexus: Money and Power in the Modern World, 1700–2000. London, Penguin Books, 2001.

Ferguson, Niall. The World's Banker: A History of the House of Rothschild. London, 1998.

Flandreau, Marc. Crises and Punishment. Moral Hazard and the pre-1914 International Financial Architecture. –In: Money Doctors: The Experience of International Financial Advising 1850–2000. Pre-Conference Workshop, Paris, 14–16 December 2000, Mimeo.

Flandreau, Marc. Crises and Punishmenet. Moral Hazard and the pre-1914 International Financial Architecture. –In: Marc Flandreau (Editor). Money Doctors. The Experience of International Financial Advising 1850–2000. London, Routledge, 2003.

Flandreau, Marc. (Editor). Money Doctors. The Experience of International Financial Advising 1850–2000. London, Routledge, 2003.

Fodor, Giorgio. Latin American Foreign Indebtedness and Financial Crisis. –In: Summer School in Financial History. Credibility and Crisis in Financial History. Universita di Venezia „Ca' Foscari" and International University, Venice, 3–8 September 2001.

Friedman, Milton and Anna Schwartz. A Monetary History of the Unites States, 1867–1960. NBER, 1963.

Ganev, Georgy. Political and Economic Orientations of the Bulgarians Ten Years After the Beginning of the Systemic Change. Analyses of Survey Results. Sofia, Centre for Liberal Strategies, July 2000.

Ganev, Georgy. Where Has Marxism Gone? Gauging the Impact of Alternative Ideas in Transition Bulgaria. –East–European Politics and Societies, 2005, August.

Gerschenkron, Alexander. Some Aspects of Industrialization in Bulgaria 1879–1939. –In: Gerschenkron, Alexander. Economic Backwardness in Historical Perspective. Cambridge, Massachussets, The Belknap Press of Harvard university Press, 1962.

Glaser, Elisabeth. Chile's Monetarist Money Doctors, 1850–1988. –In: Marc Flandreau (Editor). Money Doctors. The Experience of International Financial Advising 1850–2000. London, Routledge, 2003.

Goncharova, Galina. The Public Image of the Bulgarian State Official (Clerk) at the End of 19th and the Beginning of the 20th Century. –In: Център за академични изследвания. Roles, Identities, Hybrids, Multiple Institutional Cultures in Southeast Europe within the Context of European Unification, PLEXUS Project. www.cas.bg/Programmes.

Gormez, Yuksel. The Evolution of Central Banking in Turkey. –In: Avramov, Roumen and Sevket Pamuk (editors). Monetary and Fiscal Policies in South-East Europe: A Historical and Comparative Perspective. Sofia, Bulgarian National Bank, 2006.

Hilbert, Christopher. The House of Medici. Its Raise and Fall. New York, Harper Collins, 1974.

Intersyndicale du Crédit foncier de France. Lettre ouverte a Jacques Chirac, Président de la République. –Le Monde, 13 juin 1996.

James, Harold. The Reichsbank and Public Finance in Germany 1924–1933: A Study of the Politics and Economics During the Great Depression. Frankfurt, 1985.

Jeanneney, Jean-Noel. L'argent caché. Milieux d'affaires et pouvoirs politiques dans la France du XXe siècle. Paris, Fayard, 1981.

Kabakchieva, Petya and Roumen Avramov (Editors). „East"–„West" Cultural Encounters. Entrepreneurship, Governance, Economic Knowledge. София, „Изток–Запад", 2004.

Kindleberger, Charles. P. Manias, Panics and Crashes. A History of Financial Crises. 4th edition. John Wiley & Sons, 2000.

King, J. The National Income and its Purchasing Power. New York,1930.

Kostis, Kostas. The Formation of the State in Greece, 1830–1914. –In: Dogo, Marco and Guido Franzinetti (Editors). Disrupting and Reshaping. Early Stages of Nation-Building in the Balkans. Ravenna, 2002.

Koszul, J. Les efforts de restauration financиre de la Bulgarie (1922–1931). Paris, 1932.

Kovacs, Janos Matyas. Western Enlargement. Studying Economic Cultures in Eastern Europe. –In: Petya and Roumen Avramov (Editors). „East"–„West" Cultural Encounters. Entrepreneurship, Governance, Economic Knowledge East–West. C., Изток–Запад, 2004.

Kozaroff, Théodore. La dette publique extérieure de la Bulgarie (1879–1931). 1933

Krastev, Ivan. Shifting Obsessions. Three Essays on the Politics of Anticorruption. Budapest, New York, CEU Press, 2004.

Kuznets, Simon. National Income and Capital Formation, 1919–1935. New-York, NBER, 1937.

Контролът над нашите акционерни и спестовни дружества. –СпБИД, 1899, кн. 5.

La Bulgarie au lendemain d'une crise. Paris, 1895.

La psychologie d'une nation parvenue: les Bulgares. Paris. 1919.

Laidler, David. The Views of the Lender of Last Resort: Thornton and Bagehot; Murphy, Antoin. Paper Credit and the Multi-Personae Mr. Henry Thornton. –In: The Lender of Last Resort: Experiences, Analyses, Contoversies. International Conference dedicated to the bi-centenary of Henry Thornton's „An Enquiry into the Nature and Effects of the Paper Credit of Great Britain", 23–24 September 2002, Paris.

Lamoreaux, Naomi. Insider Lending: Banks, Personal Connections and Economic Development in Industrial New England. Cambridge University Press. 1996.

Lampe, John. The Bulgarian Economy in the Twentieth Century. New-York, St. Martin Press, 1986.

Lazaretou, Sophia. The Drachma, Foreign Creditors and the International Monetary System: Tales of a Currency during the 19th and the Early 20th Centuries. –In: Exploration in Economic History 42 (2005).

Lazaretou, Sophia. Greek Monetary Economics in Retrospect: History and Data. –In: Roumen Avramov and Sevket Pamuk (editors). Monetary and Fiscal Policies in South-East Europe. Historical and Comparative Perspective. Sofia. Bulgarian National Bank, 2006.

Leparmentier Arnaud et Martine Orange. Le pouvoir limité des actionnaires français. –Le Monde, 25 avril 1996.

Leroy-Beaulieu, Paul. Traité de la Science des Finances. Paris, 1879.

Maddison, Angus. The World Economy: A Millenium Perspective. Paris, OECD Development Center. 2001.

Maddison, Angus. The World Economy: Historical Statistics. Paris, OECD Development Center, 2003.

Mauduit, Laurent. EDF et le capitalisme de connivance. –Le Monde, 14 aout 2004.

Mauduit, Laurent. Le capitalisme de connivence. –Le Monde, 11 mars 2006.

Mauduit, Laurent et Adrien de Tricornit. La France n'en a toujours pas fini avec son complexe libéral. –Le Monde, 26 juin 2001.

Mintz, Ilse. Deterioration of the Quality of Foreign Bonds Issued in the United States 1920–1930. New York, NBER, 1951.

Mission d'étude sur la spoliation des juifs de France, presidée par Jean Mattéoli. Rapport général. La documentation Française. 2000.

Mollov, D.V. La crise mondiale et la Banque Nationale de Bulgarie. 1934.

Moulton, Harold and Leo Pasvolsky. War Debts and World Prosperity. New York, The Brookings Institution, 1932.

Mouré, Kenneth. French Money Doctors, Central banks, and Politics in the 1920s. –In: Marc Flandreau (Editor). Money Doctors. The Experience of International

Financial Advising 1850–2000. London, Routledge, 2003.

NEXUS Research Project (2000–2003). www.cas.bg/Fellows/NEXUS.

Nier, Henri. La politique de moratoire en matière de fonds d'État dans les pays balkaniques 1932–1934. Paris, 1934.

North, Douglass. Institutions, Institutional Change, and Economic Performances. Cambridge, Cambridge University Press, 1991.

Officer, Lawrence. Gold Standard. Economic History.net Encyclopedia. www.eh.net/encyclopedia.

Olson, Mancur. Why Nations Rise and Fall. –Challenge, 1984, March–April.

Orange, Martine. Ce petit cercle d'administrateurs qui se partagent les responsabilités en France. –Le Monde, 19 juillet 2002.

Palairet, Michael. The Balkan Economies c. 1800–1914: Evolution without Development. Cambridge University Press, 1997. [Паларе, Майкъл. Балканските икономики 1800–1914. Еволюция без развитие. С., 2005.]

Pamuk, Sevket. A Monetary History of the Ottoman Empire. Cambridge University Press, 2000.

Pamuk, Sevket. The Evolution of Financial Institutions in the Ottoman Empire 1600–1914. –Financial History Review, 2004, 1

Pamuk, Sevket. From Debasement to External Borrowing: Changing Forms of Deficit Finance in the Ottoman Empire, 1750–1914. –In: Roumen Avramov; Sevket Pamuk (editors). Monetary and Fiscal Policies in South-East Europe. Historical and Comparative Perspective. Sofia, Bulgarian National Bank, 2006.

Pasvolsky, Leo. Bulgaria's Economic Position. (With Special Reference to the Reparation Problem and the Work of the League of Nations). Washington D.C., The Brookings Institution, 1930, p. 268.

Peikov, Boris. Le traité de Neuilly et la Bulgarie économique. 1929.

Perquel, Jules. Les vicissitudes des placements français a l'étranger. Paris, 1925, p. 1.

Plessis, Alain. Histoires de la Banque de France. Paris, Albin Michel, 1998.

Political Economy of Commercial Banking in Sweden. –In: Centres and Peripheries in Commercial Banking. Annual Conference. European Association of Banking History. Stockholm, 30 May–1 June 2002.

Politiques et pratiques des banques d'йmission en Europe (XVII-XX siиcle). Le bicentenaire de la Banque de France dans la perspective de l'identitй monetaire Europйene. Paris, Albin Michel, 2003.

Pommier, Louis. La Banque de France et l'État. Paris, 1904.

Professor Simeon Demostenov (1886–1968) – the Bulgarian Austrian. Texts selected and edited by Nikolai Nenovsky. –In: Contemporary Economic Libertarianism in Bulgaria. Institute for Market Economics.

Prost, Henri. La Bulgarie de 1912 à 1930. Contribution a l'histoire économique et financière de la guerre et de ses conséquences. Paris, 1932, p. 284.

Protocole (avec Annexes) approuvé par le Conseil de la SN et signé au nom du Gouvernement Bulgare le 10 mars 1928. Genève, le 25 septembre 1928.

Radovanovic, Bojan. 110 Years of the National Bank, 1884–1994. Belgrade, 1994.

Rangelova, Rossitsa. Bulgaria's National Income and Economic Growth. –Review of Income and Wealth, June 2000.

Rossel, M. Les emprunts-or. Conférence 29 octobre 1923, Paris. 1923.

Rostow, Walt W. The Process of Economic Growth. Oxford, 1953; Rostow, W.W. The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto. Cambridge, Cambridge University Press, 1960.

Roux, Emmanuel de. Une triple défaite sans panache. –Le Monde, 12 mai 2005.

Rueff, Jacques. De l'aube au crépuscule. Autobiographie. –In: Oeuvres complètes, t. 2. Paris, Plon, 1977.

Sachs, Jeffrey and Felipe Larrain. Macroeconomics in the Global Economy. 1993.

Santaella, Julio. Stabilization Programs and External Enforcement. Experience from the 1920s. IMF Staff Papers, 1993, September.

Sauvy, Alfred. Histoire économique de la France entre les deux guerres. Vol. III. Paris, Economica, 1984.

Session, Gene. Prophesying upon the Bones. C. J. Reuben Clarck and the Foreign Debt Crisis 1933–1939. University of Illinois Press, 1992.

Sgard, Jérôme. L'économie de la panique. Faire face aux crises financières. Paris, Éditions de la découverte, 2002.

Sgard, Jérôme. The Invention of Modern Bankruptcy Laws in Europe, 1808–1914. Paper Presented to the First Economic History Panel of Past, Present, and Policy: „International Financial Integration. The Role of Intermediaties", 30 september–1 October 2005, Vienna, Austrian National Bank.

Shuker, Stephen. Money Doctors between the Wars. The Competition between Central Banks, Private Financial Advisers, and Multilateral Agencies, 1919–1939. –In: Marc Flandreau (Editor). Money Doctors. The Experience of International Financial Advising 1850–2000. London, Routledge, 2003.

Sojic, Milan and Ljiljana Djurdjevic. National Bank of Serbia 1884–2006. –In: Roumen Avramov; Sevket Pamuk (editors). Monetary and Fiscal Policies in South-East Europe. Historical and Comparative Perspective. Sofia, Bulgarian National Bank, 2006.

Tancev, Ivan. Organisation et activité de l'Alliance Française à Sofia (1904–1914). –Bulgarian Historical Review, 2002, 1–2.

The History of Economic Thought Website. http://cepa.newschool.edu/het/home.htm

The lesson of Crédit Lyonnais. –The Economist, July 5, 1997.

Todorova, Maria. Imaging the Balkans. Oxford University Press, 1997 [Тодорова, Мария. Балкани и балканизъм. С., Фондация „Българска наука и култура", 1999].

UK Department of Overseas Trade. Report on the Commercial and Financial Situation in Bulgaria. July 1930.

UK Department of Overseas Trade. Report on the Commercial and Financial Situation in Bulgaria. April 1932.

UK Department of Overseas Trade. Report on the Commercial and Financial Situation in Bulgaria. October 1934.

Vi not, Marc. Banques: il sera bientôt trop tard. –Le Monde, 17 avril 1996.

Wesley Mitchell (ed.), W. King, F. Macaulay, O. Knauth. Income in the United States: Its Amount and Distribution, 1909–1919. (Part I, II). New York, NBER, 1921–1922.

Wynne, William. State Insolvency and Foreign Bondholders. Volume II. Selected Case Histories of Governmental Foreign Bond Defaults and Debt Readjustments. New Haven, Yale University Press, 1951.

Young, Ralph. Handbook on American Underwriting of Foreign Securities. Washington D.C, US Department of Commerce, 1930.

Zagoroff, S. D. The External Depreciation of the Dollar and its Effects Upon the Price Level in the United States. –The Journal of Political Economy, 1934, October.

Румен Аврамов

КОМУНАЛНИЯТ КАПИТАЛИЗЪМ
Из българското стопанско минало
Том 3

Първо издание, 2007

Редактор: Георги Мичев
Художник: Кирил Прашков
Коректор: Кети Иванова

Предпечат: „ПолиТех" ЕООД
Печат: ПК „Д.Благоев" ООД
Формат: 70/100/16; 39 коли

Фондация „Българска наука и култура" – София, бул. „Патриарх Евтимий" 22
тел.: 9815666, fbnk@abv.bg
Център за либерални стратегии – София, ул. „Г.С.Раковски" № 135 А
тел.: 9818926, cls@cls-sofia.org

КОМУНАЛНИЯТ КАПИТАЛИЗЪМ

I Размерност и едри щрихи
Капитализъм без капитал
Допирът с външния свят

II Движението на парите

III Ценности и интелектуална среда
Дългата перспектива

Книгата е пътуване из икономическата култура на първия български капитализъм, оформяла се от Освобождението до началото на 40-те години на XX век. Белязана от комунизма и от последвалото отваряне към света, тази култура продължава да се прережда в днешните стопански форми. Проявените в текста, понякога причудливи връзки между *вчера* и *днес* водят към отколешни, жилави корени на комуналното (държавно, кланово или колективистично) начало, което не е преставало да руши пълнокръвната конкуренция в икономиката и да твори „панелно" битие.

Погледът към миналото дава незаменима възможност да бъдат откроени причините за натрапчивото разминаване с пазарния еталон. *Комуналният капитализъм* е размисъл върху този проблем, есе, навлизащо в разнообразни гънки и пластове на „документалната икономика", съхранена в архивното наследство и в свидетелствата на съвременниците.

Румен Аврамов (1953) е икономист и историк на стопанския живот, автор на множество изследвания, между които *Стопанският XX век на България*. Работи в Центъра за либерални стратегии. Бил е в Икономическия институт на БАН, заместник председател на Агенцията за икономическо програмиране и развитие, член на Управителния съвет на Българска народна банка.